DİNÇER KOÇ

İDİL BULGARLARI

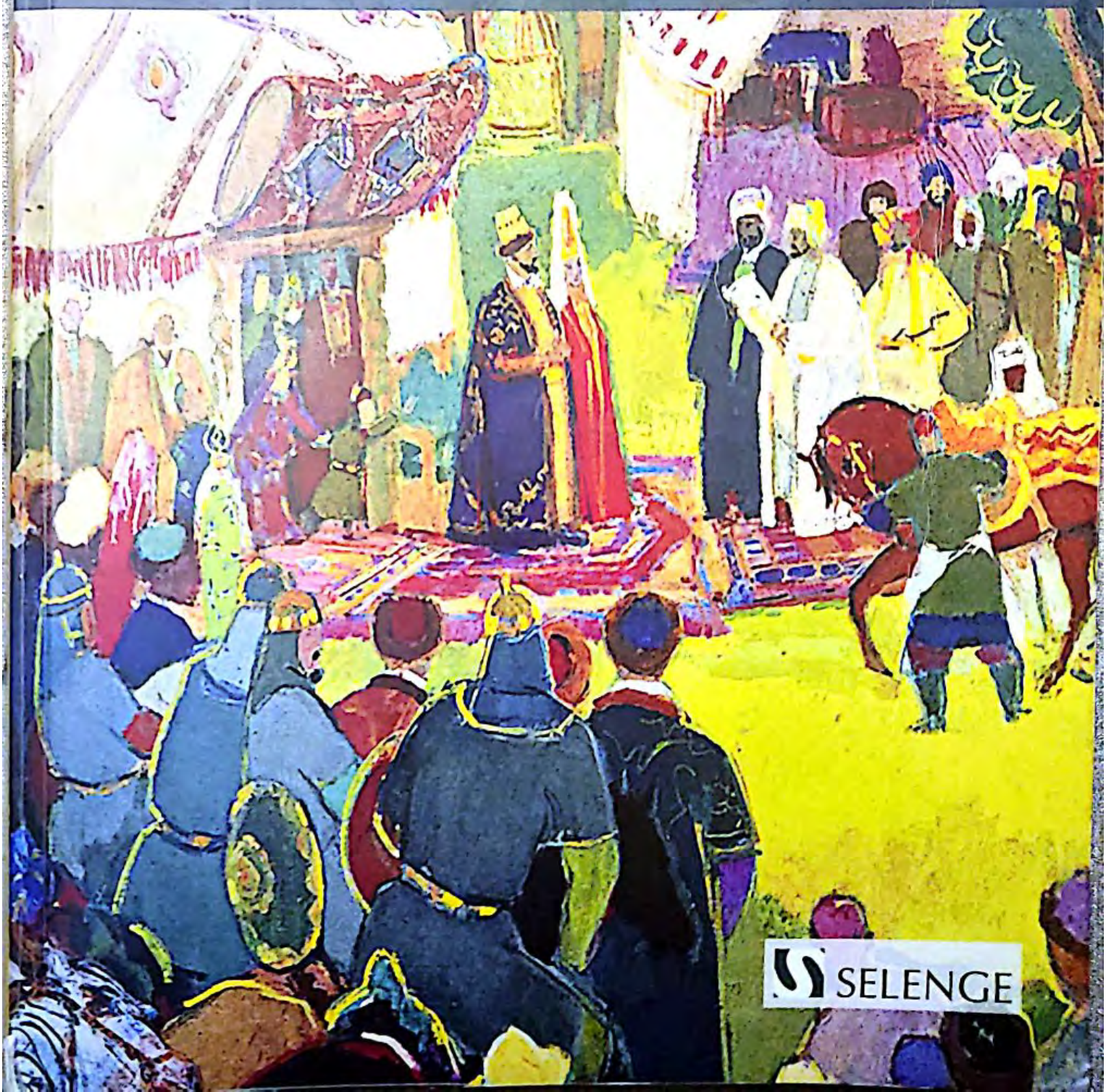

SELENGE

İDİL BULGARLARI

DİNÇER KOÇ

DİNÇER KOÇ

1978 yılında Elazığ'da dünyaya geldi. İlk, orta ve lise tahsilini Elazığ'da tamamladıktan sonra 1996 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümüne kaydoldu. 2000 yılında üniversiteden mezun oldu. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalında 2003 yılında başladığı yüksek lisans eğitimini 2005 yılında tamamladı. 2004-2005 eğitim yılında Prof. Dr. Turan Yazgan'ın başında bulunduğu Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın temsilcisi olarak Rusya Federasyonu Tataristan Özerk Cumhuriyeti Kazan şehrinde bulunan Devlet Gumaniter Enstitüsü Türkoloji Bölümünde öğretim elemanı olarak görev yaptı. 2005-2006 eğitim yılının ilk döneminde yine Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın Kırgızistan Cumhuriyeti'ndeki Celalabad şehrinde bulunan Türk Dünyası İşletme Fakültesi'nde Türkçe eğitmeni olarak çalıştı. 2006 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında doktora programına kaydoldu. 2007 yılında Milli Eğitim Bakanlığı tarafından Tarih Öğretmeni olarak atandı. 2010 yılında "Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman-Türk Devleti: İdil Bulgar Devleti" başlıklı tezini başarıyla savunarak doktora eğitimini tamamladı. 2011 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalına yardımcı doçent olarak atandı. "Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (19. Yüzyılın İlk Yarısı)" ve "Türklerin Tarihi" (ortak) adlı kitapların yazarıdır. Aynı zamanda çeşitli akademik dergilerde ve kitaplarda yayınlanmış İdil boyu ve yakın dönem Türkistan tarihi üzerine onlarca makalesi bulunmaktadır. Başlıca uzmanlık alanı Doğu Avrupa Türk Tarihi ve Yakın Dönem Türkistan Tarihi'dir. 2016 yılında doçent unvanı alan Dinçer Koç evli ve üç çocuk babasıdır.

İDİL BULGARLARI

DİNÇER KOÇ

İstanbul, 2021

SELENGE YAYINLARI

No: 143 | Tarih Serisi: 114 | Haziran 2021, 1. Baskı

GENEL YAYIN YÖNETMENİ
Kadir Yılmaz

YAZAR
Dinçer Koç

EDİTÖR
Kurbanbeg Kutlu

SON OKUMA
Mustafa Kara

KAPAK GÖRSELİ
Tatar ressam Baki Urmançe'nin İdil Bulgarlarının İslâmiyet'i resmî olarak kabulünü tasvir eden resmi (1970), Tataristan Özerk Cumhuriyeti Devlet Güzel Sanatlar Müzesi.

KAPAK TASARIMI
Şevket Dönmezoğlu

SAYFA DÜZENİ
Hilal Yazlık

BASKI-CİLT
Repar Dijital Matbaası

ISBN
978-605-4944-89-7

SERTİFİKA NO.
40675

Selenge Yayınları,
Repar Tasarım
Matbaa ve Reklamcılık
Ticaret Limited Şirketi'nin
tescilli markasıdır.

Mimar Sinan Mah.,
Selami Ali Efendi Cad., No: 5
34672 Üsküdar/İstanbul
Tel: 0 (212) 522 48 45
www.selenge.com.tr
e-posta: selenge@selenge.com.tr

© Bu kitabın tüm hakları saklıdır. Tanıtım amaçlı, kısa alıntılar dışında metin ya da görseller yayınevinin izni olmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 11
KISALTMALAR 13
KAYNAKLAR 15
1. İslâm Kaynakları 16
2. Bir Yahudi Kaynağı: Hazar Kağanı Yusuf'un Mektubu 26
3. Rus Kronikleri 26
4. İdil Bulgar Tarihi Araştırmaları 33

GİRİŞ 41

1. BÖLÜM

BULGARLARIN KÖKENİ VE İDİL BULGAR DEVLETİ'NİN KURULUŞU

1.1. Bulgarların Kökeni 43
Bulgarların Kuzey Kafkasya ve Karadeniz'in Kuzeyine Göçü 43
Kubrat ve Büyük Bulgar Devleti 62
Büyük Bulgar Devleti'nin Kuruluşu 62
Büyük Bulgar Devleti'nin Coğrafî Konumu 69
Büyük Bulgar-Bizans Siyasî Münasebetleri 71
Büyük Bulgar Devleti'nin Başkenti 72
Büyük Bulgar Devletin'de İdarî Yapı 72
Eski Bulgar Dini 73
Eski Bulgar Gündelik Yaşamı 73
Kubrat'ın Ölümü ve Büyük Bulgar Devleti'nin Dağılması 73
Büyük Bulgar Devleti'nin Yıkılışı ve Bulgar Boylarının Hazar Kağanlığı'nın Hâkimiyetine Girmesi 79
1.2. İdil Bulgar Devleti'nin Oluşumu 86
Bulgar Boylarının Orta İdil Bölgesine Göçü 86
Birinci Göç Dalgası 87
İkinci Göç Dalgası 89
Üçüncü Göç Dalgası 102
Dördüncü Göç Dalgası 112

Orta İdil'de Bulgar Devleti'ni Oluşturan Etnik Unsurlar 113
İdil Bulgar Devleti'nin Kuruluşu 120
İdil Bulgar Devleti'nin Coğrafî Konumu 128
İdil Bulgar Devleti'nin Sınırları ve Komşuları 128
İdil Bulgar Devleti'nin Coğrafî Bölgeleri ve Şartları 136
Zakamye 136
Predvolje 137
Predkamye 139

2. BÖLÜM

İSLÂMİYETİN KABULÜ VE İDİL BULGAR DEVLETİ'NİN SİYASÎ MÜNASEBETLERİ

2.1. İdil Bulgarlarının Müslümanlaşması ve İslâm Âlemiyle Münasebetleri 141
İdil Bulgarları Arasında İslâmiyet'in Yayılışı 141
İdil Bulgarlarının İslâmiyet'i Kabul Etmelerinin Sebepleri 147
Abbâsî Halifeliği ile Siyasî Münasebet Kurulması ve İslâmiyet'in Resmî Olarak Kabulü 150
İslâmiyet'in Resmî Din Olarak Kabulünün Sonuçları 154
İdil Bulgarları Arasında İslâmiyet'in Kökleşmesi 156
İdil Bulgarlarının İslâmlaşmasında Hoca Ahmet Yesevî'nin Rolü 162
İdil Bulgar-Karahanlı Münasebetleri 163
İdil Bulgar-Gazneli Münasebetleri 164
2.2. X. Yüzyılda İdil Bulgar Devleti-Hazar Kağanlığı Siyasî Münasebetleri 164
2.3. İdil Bulgar-Rus Siyasî Münasebetleri 171
İdil Bulgar-Kiev Rus Knezliği Siyasî Münasebetleri 171
Kiev Rus Knezliği'nin Kuruluşu ve İdil Bulgar-Rus Siyasî Münasebetlerinin Başlaması 171
Kiev Knezi Vladimir'in İdil Bulgarları Üzerine Düzenlediği 985 Tarihli Sefer 174
İdil Bulgarlarının Kiev Rusya'sını Müslümanlaştırma Teşebbüsleri 179
Kiev Knezi Vladimir'in İdil Bulgarları Üzerine 994 ve 997 Yıllarında Yaptığı Seferler 184
1006 Tarihli İdil Bulgar-Rus Ticâret Anlaşması 185
İdil Bulgar-Vladimir-Suzdal Rus Siyasî Münasebetleri 186
1024 Yılında İdil Bulgarlarının Ruslara Büyük Yardımı 186

İdil Bulgarları'nın Murom Şehrini Fethetmesi 187
İdil Bulgarlarının Suzdal Topraklarını Fetih Teşebbüsleri 190
Kıpçak Hanı Ayepa'nın İdil Bulgarları Tarafından Zehirlenmesi ve Suzdal Knezi Yuriy Dolgorukiy'in 1120 Tarihli Seferi 190
İdil Bulgarlarının Yaroslav Seferi 191
Rus Knezlerinin İttifaken İdil Bulgarları Üzerine Yaptıkları Seferler (1164, 1172, 1183, 1186 Yılları) 192
Moğol İstilası Öncesinde İdil Bulgar-Rus Siyasî Münasebetleri 197
Vladimir-Suzdal Knezi Vsevolod'un 1205 Yılındaki İdil Bulgar Seferi 197
V. N. Tatişev'in İdil Bulgarlarının Ryazan'a Saldırdıklarına Dâir Rivâyeti 198
İdil Bulgarlarının Ustyug'u Ele Geçirmesi 199
Rusların Bulgar Şehri Oşel'i Ele Geçirmesi 199
1219 Tarihli İdil Bulgar-Rus Barış Anlaşması 202
İdil Bulgarları ile Ruslar Arasında Mordva Topraklarında Hâkimiyet Kurma Mücadelesi 203
Hristiyan Çilekeş Avramiy'in Biler'de Öldürülmesi 204
1229 Tarihli İdil Bulgar-Rus Anlaşması ve Bulgarların Ruslara Gıda Yardımı 205
2.4. İdil Bulgar-Macar Münasebetleri 208
Bulgar Muhacirlerin Macaristan'a Göçü 209
Macar Keşiş Julyan'ın İdil Bulgar Ülkesine Seyahati 209

3. BÖLÜM

MOĞOL İSTİLASI VE SONUÇLARI

3.1. Moğolların Deşt-i Kıpçak Seferleri ve İdil Bulgar Devleti'nin Yıkılışı 211
Moğolların I. Deşt-i Kıpçak Seferi ve İdil Bulgarları Tarafından Yenilgiye Uğratılmaları 211
Cuçi Ulusu'nun Teşekkülü ve Moğolların İdil Bulgarları Tarafından Durdurulması 215
Moğolların 1232 Yılında Yaptıkları İdil Bulgar Seferi 218
İdil Bulgar Ülkesinin Moğollar Tarafından Zapt Edilmesi 221
İdil Bulgarlarının Moğol Esaretine Karşı Bağımsızlık Girişimleri 228

1240 Yılı Ayaklanması 228
1277-1278 Ayaklanması ve Mengü Timur Han'ın Bulgar Seferi 229
3.2. Altın Orda Devleti'nin Hâkimiyeti Altında İdil Bulgarları 231
Altın Orda Devleti'nin Siyasî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı İçerisinde Bulgar Bölgesi 232
Altın Orda Devleti'nin Fetret Devrinde Bulgar Bölgesi 242
Bulat Timur'un Bulgar'ı Ele Geçirmesi 242
Novgorodlu Korsanların Bulgar Bölgesine Saldırıları 243
Toktamış Han'ın Hâkimiyeti Devrinde Bulgar Bölgesi 249
Kazan Hanlığı'nın Kuruluşuna Kadar Bulgar-Rus Münasebetleri 252

4. BÖLÜM

İDİL BULGAR DEVLETİNDE İDARÎ-ASKERÎ TEŞKİLAT, SOSYO-EKONOMİK VE KÜLTÜREL HAYAT

4.1. İdarî-Askerî Teşkilat 257
İlteber-Emîr 257
Hatun 260
Bağlı Boyların Beyleri 260
Kurultay 261
Diplomasi 261
Başkent 262
Vergi 263
Toprak Sistemi 264
Bayrak 264
Ordu 265
İdil Bulgar Devleti'nin Savunma Sistemi 266
Kuvvad 267
Bağlı Boy ve Bölgelerin Kuvvetleri 267
Ücretli Askerler 268
Haşam 268
Yuvari 268
Asker Sayısı 269
Savaş Taktikleri 269
Silahlar 271
Savunma Silahları 271

Zırh 271
Miğfer 272
Kalkan 272
Yakın Dövüş Silahları 273
Mızraklar 273
Savaş Baltaları 274
Kılıç 274
Pala 275
Hançerler ve Savaş Bıçakları 275
Gürz (Topuz) 276
Kisten (Harman Dövenine Benzer Silah) 277
Uzun Menzilli Silahlar 277
Yay 277
Ok 278
4.2. Sosyo-Ekonomik Hayat 280
Şehir Hayatı 280
Bulgar (İbrahimov) 280
Biler 287
Suvar 292
Ekonomik Hayat 294
Tarım 294
Hayvancılık 297
Evcil Hayvan Yetiştiriciliği 297
Avcılık 299
Balıkçılık 299
Arıcılık 301
Zanaat 301
Maden İşlemeciliği 302
Kemik İşlemeciliği 306
Kuyumculuk 308
Dericilik 311
Çömlekçilik 311
Camcılık 314
Ticâret 315
İç Ticâret 318
Kuzey Bölgeleriyle Yapılan Ticâret 319

Visu, Aru ve Yura Kabileleriyle Ticârî Münasebetler 319
Ön Ural-Kama Yanı Bölgeleriyle Yapılan Ticâret 323
İdil Bulgar-Mordva Ticârî Münasebetleri 324
İdil Bulgar-Burtas Ticârî Münasebetleri 324
Dış Ticâret 325
İdil Bulgarları-Rus Ticârî Münasebetleri 326
İdil Bulgarının İslâm Âlemi ile Ticârî Münasebetleri 329
4.3. Kültürel Hayat 333
Eğitim 333
Dil ve Yazı 335
Runik Yazı 336
Arap Yazısı 338
İdil Bulgarlarında Takvim 340

SONUÇ 341
KULLANILAN RESİMLERİN KAYNAKLARI 345
KAYNAKLAR 347
EKLER 367
DİZİN 369

ÖNSÖZ

İdil Bulgarlarıyla ilgili yazılı kaynaklar üzerine yapılan çalışmalar neredeyse tamamlanmıştır. Ancak yazılı kaynakların farklı yorumlanması çerçevesinde, İdil Bulgar tarihini ilgilendiren spesifik konular üzerine güncel araştırmalar yayımlanmaya devam ediyor. Bununla birlikte, İdil Bulgar tarihini aydınlatmaya yönelik araştırmaların odağı arkeolojiye yönelmiş durumdadır.

İdil Bulgarlarının hâkimiyet tesis ettiği bölge, büyük çoğunlukla, bugünkü Rusya Federasyonu'nun Tataristan Özerk Cumhuriyeti sınırları dâhilinde kalmaktadır. Burada yaşayan Tatar Türklerinin etnik oluşumunda İdil Bulgarlarının mühim rolü vardır. Bu yüzden çoğunlukla Tatar arkeologları, kendi tarihlerini ortaya çıkarmak amacıyla uzun yıllardır İdil Bulgarlarının yaşadıkları bölgelerde araştırmalarını sürdürmektedir. Erken Bulgar halkına ait Bolşe Tarhan (Ulu Tarhan), Kaybel, Tankeyev vb. mezarlıklarda; ayrıca Biler, Bulgar ve Suvar başta olmak üzere İdil Bulgarlarının önemli şehir merkezlerinde yüz yılı aşkın bir süredir gerçekleştirilen ciddi arkeoloji çalışmaları sayesinde, bilhassa İdil Bulgarlarının maddî kültürleriyle ilgili oldukça fazla materyal ortaya çıkarılmıştır. Orta İdil boyunda keşfedilen X-XIV. yüzyıllara ait onlarca şehir tipi yerleşim yeri ve buralarda bulunan çok sayıda materyal de arkeologlar tarafından çeşitli yayınlar aracılığıyla ilim âleminin istifadesine sunulmuştur. Hiç kuşkusuz, böylesi zengin bir malzeme ortaya çıkmışken arkeolojik kazı sonuçlarını değerlendirmeden yapılacak İdil Bulgarlarını esas alan bir akademik çalışma eksik kalacaktır. Tabiî, önemli bir husus da sadece eşyaları değerlendirerek tarih yazılamayacağı gerçeğidir. Bu noktadan hareketle, *İdil Bulgarları* adını verdiğim bu çalışmada yazılı kaynaklar ve arkeolojik veriler mümkün mertebe birlikte değerlendirilerek, İdil Bulgarlarının tarihi ve onların meydana getirdikleri maddî-manevî kültür ana hatlarıyla ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Bulgarlar, 922 yılında İslâmiyet'i resmî olarak kabul eden ilk Türk devletini teşkil etmeleri ve İdil boyunun Türkleşmesini sağlamaları açısından Türk tarihinde müstesna bir yere sahiptirler. Türklük açısından böyle ehemmiyetli bir mevkiye ulaşmış olan İdil Bulgarlarının tarihini anlamak için çok eski devirlere kadar gitmek icap eder. Bu yüzden çalışmamda Bulgarların kökeninden başlayarak, Asya Hun Devleti'nin dağılmasından XIII. yüzyılın ortalarına kadar geçen zaman sürecinde onların tarihte oynadıkları role değinilmiştir. Ayrıca İdil Bulgar Devleti'nin Moğollar tarafından 1236 yılında yıkılmasından Kazan Hanlığı'nın kuruluşuna kadarki süreçte Altın Orda hanlarının hâkimiyetindeki Bulgar bölgesinin tarihi de incelenmiştir. Bunun hem Altın Orda Devleti'nin hem de Kazan Hanlığı'nın tarihinin anlaşılmasına katkı su-

nacağı bir gerçektir. Sonuç olarak, İdil Bulgarlarını oldukça uzun bir tarih sürecinde ele aldığım bu çalışma, bir genel tarih araştırması olarak değerlendirilmelidir. Aksi takdirde üzerinde durduğum birçok başlık, her biri hakkında kitap yazılabilecek mahiyette ayrı birer araştırma konusudur.

Türk tarihiyle bütünlük kurulmaya çalışılarak meydana getirilen ve İdil Bulgarlarıyla ilgili bundan sonra yapılacak çalışmalara ışık tutacağını düşündüğüm bu kitabın yayınlanmasında beni teşvik eden değerli meslektaşlarım İlyas Topsakal, Kürşat Yıldırım ve Serkan Acar'a teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca hocam Abdülkadir Donuk'un ve yazdıklarımı okuyarak değerli katkılar sunan hocam Ali Ahmetbeyoğlu'nun adlarını şükranla zikretmem gerekir. Kitabın yayımlanmasını büyük heyecanla kabul eden ve eserin yayım aşamasında editoryal destek veren Repar Yayın Grubu genel yayın yönetmeni Kadir Yılmaz'a teşekkür ederim. Son olarak, akademik hayatımda sürekli desteklerini hissettiren değerli eşim ve çocuklarıma da müteşekkirim.

Dinçer Koç
İstanbul, 2021

KISALTMALAR

a.g.e.:	Adı geçen eser
a.m.:	Aynı madde
a.g.m.:	Adı geçen makale
a.g.b.:	Adı geçen bildiri
A.Ü.:	Ankara Üniversitesi
A.y.:	Yazara ait son zikredilen yer
AKDTYK:	Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
Bs.:	Baskı
bkz.:	Bakınız
C.:	Cilt
çev.:	Çeviren
d.n.:	Dip Not
DTCF:	Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi
Ed.:	Editör
Ed. Fak.:	Edebiyat Fakültesi
F.:	Fragment
GİM.:	Gosudarstvennıy İstoriçeskiy Muzey
H.:	Hicri
haz.:	Hazırlayan
İ.Ü.:	İstanbul Üniversitesi
KGU:	Kazanskiy Gosudarstvennıy Universitet
KFAN:	Kazanskiy Flial Akademiya Nauk
MU:	Moskovskiy Universitet
M.Ö.:	Milattan Önce
M.S.:	Milattan Sonra
Otv. Red.:	Otvetstvennıy Redaktor
PSRL:	Polnoe Sobranie Rossiskih Letopisey
s.:	Sayfa, Stranitsa
Say.:	Sayı
SSSR:	Soyuz Sovetskih Sotsialistiçeskih Respublik
T.:	Tom
Tatknigoizdat:	Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo
TDAV:	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDV:	Türkiye Diyanet Vakfı
TKAE:	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TTK:	Türk Tarih Kurumu
TYAK:	Tatarskogo Yazıka i Kulturı
vb.:	Ve benzeri
vd.:	Ve diğerleri
Vıp.:	Vıpusk
yay. haz.:	Yayına Hazırlayan

KAYNAKLAR

Bu çalışmada öncelikle, Bulgarların kökenine ve onların İdil Nehri'nin orta mecrasına göçlerinden önceki tarih sürecinde oynadıkları role değinilmiştir. Bu minvalde Bizans, Latin, Ermeni, Süryânî vb. kaynaklara müracaat edilmiştir. Bununla birlikte, kaynaklardan bahsedeceğimiz bu bölümde, araştırmamızın hacmini aşacağından ötürü yalnızca Bulgarların İdil boyuna muhaceretlerinden sonraki döneme odaklanılmıştır.

IX-X. yüzyıllar arasında Doğu Avrupa'da kurulan ve 300 yılı aşkın bir süre İdil Nehri'nin orta mecrasının her iki tarafında uzanan verimli orman-bozkır kuşağında hüküm süren İdil Bulgar Devleti'nin tarihi Türkiye'de pek ilgi çekmemiştir.[1] Hâlbuki İdil boyunun geçmişinde derin izler bırakan bu devletin tarihi, özellikle onların torunları olarak nitelendirebileceğimiz bugünkü Kazan Tatarları ve Rus araştırmacılar tarafından geniş bir şekilde incelenmiştir. Dolayısıyla bu konudaki araştırmalar genellikle Rusça olarak yayımlanmıştır. Genel Türk Tarihi'nin diğer alanlarında da sıkça karşılaşılacağı üzere, İdil Bulgarlarıyla alakalı yazılı kaynakların yetersizliği konunun aydınlatılmasını oldukça zorlaştırmıştır. Oysa İdil Bulgarlarının tarihini ortaya çıkarmadan ne Rusya'nın ne de Orta İdil bölgesinde ve çevresinde yaşayan gayrı Rus halkların ve hatta Altın Orda ile Kazan hanlıklarının tarihlerini doğru bir şekilde öğrenmek mümkün değildir. Bu yüzden İdil Bulgar tarihinin aşamaları ve onların ortaya koyduğu maddî-manevî kültürleri araştırmacılar tarafından oldukça önemsenmiştir. Araştırmalar, yazılı kaynakların kullanılmasıyla birlikte başta arkeoloji olmak üzere tarihe yardımcı diğer bilim dallarından faydalanılarak yürütülmüştür. Bu manada öncelikle, İdil Bulgar Devleti'nin tarihini ortaya çıkarmak hususunda ehemmiyet arz eden ana kaynaklardan bahsederek işe başlamak doğru olacaktır.

İdil Bulgarlarında esasen tarih yazıcılığı mevcut olsa da onlardan kendi dönemlerine ait herhangi bir tarih eseri günümüze ulaşmamıştır.[2] Bundan

---

1 İdil Bulgarlarıyla alakalı olarak bugüne kadar Türkiye'de yalnızca bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır, İlyas Topsakal, *X-XII. Asır İdil (Volga) Bulgarları Tarihi ve İslâmiyet*, Danışman: Prof. Dr. Mustafa Fayda, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2000. (Bu çalışma daha sonra yayımlanmıştır: İlyas Topsakal, *İdil Bulgarları ve İslâmiyet*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019.)

2 İdil Bulgarları arasında XI-XII. yüzyıllarda tarihçiler ortaya çıkmaya başlamıştır. Onlardan biri *Tevarih-i Bulgar* adlı eserin yazarı Yakub İbn Numan'dır. Ebû Hâmid el-Gırnâti'nin sözlerine göre 450 yılında (1058/59) doğmuştur. Yakub İbn Numan, Kur'an ve hadisleri yorumlayarak pek çok eser yazan ünlü Nişaburlu ilahiyatçı Ebü'l Mali Abdülmelik İbn Ebu Muhammed el-Cüveynî'nin (1028-1086) takipçisiydi. El-Cü-

dolayı, diğer birçok Türk devletinin olduğu gibi, İdil Bulgar Devleti'nin tarihinin öğrenilmesinde de tamamen onların çağdaşı olan başka halkların yazdığı eserlerden faydalanmak mecburiyet arz etmektedir.

1. İslâm Kaynakları

İbn Rusteh

İdil Bulgarlarına ilişkin ilk bilgiler, Arap-Fars coğrafya yazarları ve seyyâhları tarafından verilmiştir. Onlar arasından İdil Bulgarlarından ilk defa bahseden IX-X. yüzyıllarda yaşamış İsfahanlı müellif İbn Rusteh'dir (tam adı: Ebû Alî Ahmed b. Ömer b. Rusteh). İbn Rusteh, 903-913 yılları arasında kaleme aldığı tahmin edilen ve sadece VII. cildi günümüze ulaşan *Kitâbü'l-A'lâk el-Nefise* adlı ansiklopedik eserinde, İdil Bulgar Devleti'nin kuruluş sürecinin başladığı IX. yüzyılın sonu ile X. yüzyılın hemen başında çoğunluğunu Müslüman olarak nitelendirdiği Bulgarlar hakkında değerli bilgiler vermiştir.[3]

Kitâbü'l-A'lâk el-Nefise, 1892 yılında Michael Jan De Goeje tarafından Leiden'de neşredilmiştir.[4] Rus tarihçisi D. A. Hvolson, İbn Rusteh'in bu önemli eserini geniş bir açıklamayla Rusçaya çevirmiş ve 1869 yılında St. Petersburg'da yayımlamıştır.[5] Eserin Türkleri ilgilendiren kısımları Ramazan Şeşen[6] ve Yusuf Ziya Yörükhan[7] tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Tam tercümesi ise Ali Fuat Eker tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmış ve daha sonra 2017 yılında yayımlamıştır.[8]

---

veynî, Irak'ta eğitim görmüş ve bir süre Bağdat'ta yaşamıştır. Mekke ve Medine'de dersler vermiş ve "İmam el-Harameyn" olarak adlandırılma şerefine nail olmuş ünlü bir âlimdir. İdil Bulgar âlimi Yakub İbn Numan, Horasan'a gelerek ondan ders almış ve onun kitaplarını okuyarak kendisini yetiştirmiştir. Yakub İbn Numan'la ilgili ilk bilgileri Ebû Hâmid el-Gırnâtî'nin eserinden öğrenmekteyiz. Ebû Hâmid el-Gırnâtî, Bulgar kadısı ve tarihçisi olarak tanıttığı Yakub İbn Numan'ın *Tevarih-i Bulgar* adlı eserinden İdil Bulgarlarının İslâmiyeti kabulüyle alakalı bir pasaj aktarmaktadır, G. M. Davletşin, *Voljskaya Bulgariya: Duhovnaya Kultura Domongolskiy Period X-Naç. XIII vv.*, Tatknigoizdat, Kazan, 1990, s. 138-139.

3 Sayyid Maqbul Ahmad, "İbn Rüste", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 20, s. 253-254.

4 Ebû Ali Ahmed b. Ömer İbn Rusteh, *Kitâbü'l-A'lâk el-Nefise*, M. J. De Goeje Neşri, Brill Matbaası, Leiden, 1892.

5 D. A. Hvolson, *İzvestiya o Hazarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda Ben Omar İbn-Dasta, po Rukopisi Britanskogo Muzeya v Pervıy Raz İzdal, Perevel i Obyasnil D. A. Hvolson*, St. Petersburg, 1869.

6 Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. Bs., TTK Yayınları, Ankara, 2001, s. 36-42.

7 Ebû Ali Ahmed b. Ömer İbn Rusteh, "Kitâbü'l-A'lâki'n-Nefise", *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler: Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Bölgeler*, derleyen ve Türkçeye çev. Yusuf Ziya Yörükân, notlarla yay. haz. Mehmet Şeker vd., Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 279-306.

8 İbn Rüsteh, *El-A'lâku'n-Nefise. Dünya Coğrafyası*, çev. Ali Fuat Eker, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017.

Belhî

Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî Orta Çağ'ın meşhur İslâm filozofu ve coğrafya bilginidir. Horasan'ın Belh şehri yakınındaki Şâmistiyan adlı köyde 850 yılında dünyaya gelmiştir. Gençlik yıllarında yaklaşık sekiz yıl kaldığı Irak'ta devrin meşhur ilim adamlarından felsefe ve tabiat bilimleri üzerine dersler almıştır. Daha sonra Sâmânî Emîrliği'nin hâkimiyetinde bulunan memleketi Belh'e geri dönerek köyüne yerleşmiş ve burada hayatının sonuna kadar (öl. 934) ilimle uğraşmıştır. Felsefe, matematik, tıp, ahlak, astronomi ve coğrafya alanlarında elli altı kadar eser kaleme almıştır. Ancak bunlardan sadece *Meşâlihu'l-ebdân ve'l-enfüs* adlı tıp ve ahlak kitabı ile *Şuveru'l-ekâlîm* adlı coğrafya eseri günümüze ulaşmıştır. *Takvîmü'l-büldân* ve *Aşkâlü'l-bilâd* adlarıyla da bilinen *Şuveru'l-ekâlîm* adlı eserinin tek nüshası Necef'te tespit edilmiştir. Her ne kadar bu eserin adı Belhî'nin kitaplarının listesinde geçmese de Mukkaddesî gibi İslâm müelliflerin kayıtlarından ona ait olduğu anlaşılmaktadır.[9] 920-921 yıllarında yazıldığı tahmin edilen *Şuveru'l-ekâlîm*'de Bulgarlar, Hazarlar, Burtaslar ve Başkurtlarla ilgili mühim bilgiler mevcuttur. Ayrıca her ikisinde de büyük camilerin bulunduğu 10 bin nüfuslu Bulgar ve Suvar şehirleri hakkında, eserini Belhî'den daha sonra kaleme alan İstahrî'nin kaydına oldukça yakın bilgiler bulunmaktadır. Ancak 922 yılında İdil Bulgarlarını ziyaret eden İbn Fâdlan'ın Bulgar ve Suvar şehirlerinden bahsetmemesi, eserin yazılış tarihi hakkında şüphe uyandırmaktadır. Bununla birlikte, İdil Bulgarları henüz bozkır kültürünü tamamen terk etmedikleri için yazın keçe çadılarda yaşadıklarından dolayı İbn Fadlan bahsi geçen şehirleri görmemiş olabilir. Zira kendisi İdil Bulgar ülkesine ulaştığında artık Mayıs ayının ortalarına yaklaşılmıştı.

Belhî'nin, İdil Bulgarlarının erken dönemleriyle ilgili ehemmiyet arz eden eserinin ilgili kısımlarının Rusça tercümesi D. A. Hvolson[10] ve A. Y. Garkavi[11] tarafından yapılmıştır.

İbn Fadlân

İdil Bulgarları denilince akla ilk gelen kaynak, şüphesiz İbn Fadlân'ın (tam adı: Ahmed b. Fadlân b. Abbâs b. Râşid b. Hammâd) *el-Rihle* (Seyahatnâme) adlı eseridir. Bu eser, Meşhed el yazması henüz keşfedilmeden önce, Arap müellefileri Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed et-Tûsî (XII. yüzyıl) ve Yâkut el-Hamevî'nin (ö. 1229) eserlerinde İbn Fadlân'dan aktardıkarı pasajlar dâhilinde bilinmekteydi.[12] Bu minvalde araştırmacılar, daha XIX. yüzyılın başlarında İbn Fadlân'ın eserine yönelik çalışmalar yapmaya başlamışlardır.

9 İlhan Kutluer, "Belhî, Ebû Zeyd", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 5, s. 412-414.

10 D. A. Hvolson, *a.g.e.*, 82-84, 105.

11 "İz Kniga Vidov Zemli Abu-Zayda Ahmeda İbn-Sahl al-Balhi", *Skazaniya Musulmanskih Pisateley o Slavyanah i Rusah (s Kontsa VII Veka do Kontsa X Veka)*, Sobral, Perevel i Obyasnil A. Y. Garkavi, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, St. Petersburg, 1870, s. 271-278.

12 Aliyev Saleh Muhammedoğlu, "İbn Fadlân", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 19, s. 477-478.

Bunlardan en meşhuru Kazan Üniversitesi hocalarından S. M. Fraehn'dir.[13] Ancak ünlü tarihçimiz A. Zeki Velidî Togan'ın 1923 yılında, İran'ın Meşhed şehrindeki İmam Rızâ Kütüphanesi'nde, eserin Hazarlar maddesinin başlarına kadar olan bölümünü ihtiva eden el yazmasını bulmasıyla çalışmaların yönü değişmiştir.[14] A. Zeki Velidî Togan, 1935 yılında Viyana Üniversitesi'nde eser üzerine doktoro tezi hazırladıktan sonra, 1939 yılında eserin tıpkıbasımını ve kendi yorumlarını ihtiva eden çalışmasını Liepzig'de yayımlamıştır.[15] İlim dünyasında büyük ilgi uyandıran bu eserden geniş şekilde istafede eden Rus şarkiyatçı A. P. Kovalevskiy, İbn Fadlân'ın *Seyahatnâme*'sini 1939 yılında Rusçaya tercüme etmiş fakat kendisi Sovyet yönetimi tarafından Sibirya'ya sürgüne gönderildiğinden onun bu çalışması Arap Edebiyatı uzmanı İ. Y. Kraçkovskiy'in adıyla yayımlamıştır.[16] İkinci Dünya Harbi'nden sonra serbest bırakılan A. P. Kovalevskiy, İbn Fadlân'ın notlarını içeren eserler kâleme alan iki İranlı müellif Hacip Hamedanî (XII. yüzyılın ikinci yarısında eserini yazmıştır) ve Amîn Râzi'nin (*Yedi İklim* adlı eserini 1593-1594 tarihinde tamamlamıştır) eserleriyle Meşhed el yazmasını karşılaştırırarak ve geniş bir açıklamayla çalışmasını 1956 yılında Rusça olarak yayımlamıştır.[17] İbn Fadlân'ın *Seyahatnâme*'si, Türkiye'de ilk olarak 1954 yılında Lütfi Doğan tarafından yalın bir şekilde tercüme edilerek Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi'nde yayımlanmıştır.[18] Ülkemizde *Seyahatnâme*'nin en çok müracaat edilen Türkçe tercümesi ise, Ramazan Şeşen'in notlarla 1975 yılında yayımlanan ve günümüze kadar birkaç baskısı çıkan çalışmasıdır.[19] Netice itibarıyla, A. P. Kovalevskiy ve Ramazan Şeşen'in yayınlarından geniş bir şekilde istifade ettiğimiz İbn Fadlân'ın bu eseri, İdil Bulgar Devleti'nin kuruluş dönemiyle (IX. yüzyıl sonu-X. yüzyıl) ilgili en değerli bilgileri içermesi ve müellefinin Abbâsî Halifesi tarafından İslâmiyet'in resmî olarak kabulü için İdil Bulgarlarına gönderilen elçilik heyetinde kâtip olarak yer almasından ve bölgeye dair kendi kişisel izlenimlerini aktarması bakımından oldukça ehemmiyet arz etmektedir. Bundan dolayıdır ki, İdil Bulgar Devleti'nin kuruluş dönemine ait ana kaynak onun eseridir.

Mesûdî

İdil Bulgar Devleti'nin kuruluş dönemine dâir bilgiler veren Arap müelliflerinden birisi de 893-957 yıllarında yaşamış Mesudî'dir (tam adı: Ebü'l-Ha-

13 S. M. Fraehn, *İbn-Fozlans und anderer Araber Berichte über die Russen alterer Zeit*, St. Petersburg, 1823.

14 Aliyev Saleh Muhammedoğlu, "İbn Fadlân", s. 478.

15 A. Zeki Velidî Togan, *İbn Fadlân's Reisebericht. Deutsche Morgenlandische Gesellschaft*, Kommissionsverlag F. A. Brockhaus, Leipzig, 1939.

16 *Puteşestvie İbn-Fadlâna na Volgu*, Perevod i Kommentariy pod Redaktsiey Akademika İ. Y. Kraçkovskogo, İzdatelstvo Akademii "Nauk" SSSR, Moskova-Leningrad, 1939.

17 A. P. Kovalevskiy, *Kniga Ahmeda İbn-Fadlâna o Ego Puteşestvii na Volgu v 921-922 gg.*, İzdatelstvo Harkovskogo Gosudarstvennego Universiteta, Harkov, 1956.

18 Lütfi Doğan, "İbn Fazlan Seyahâtnamesi", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: I-II, (Ankara, 1954), s. 58-80.

19 İbn Fazlan, *Seyahâtname*, önsöz ve tercüme: Prof. Dr. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınları, İstanbul, 1995.

sen Alî b. El-Hüseyin b. Alî el-Mesûdî el-Hüzelî). Bağdat ve Basra'da devrin önemli âlimlerinden dersler alarak kendisini yetiştiren ve Hazar bölgesi dâhil birçok yere seyahât ettiği bilinen Mesudî, çok sayıda eser kaleme almış ise de bunlar arasından günümüze ancak 943 yılında yazdığı *Murûc ez-Zeheb* ile vefâtından hemen önce (955-956 yıllarında) tamamladığı tahmin edilen *Kitâb el-tenbih ve'l-işrâf* adlı eserleri ulaşmıştır.[20] *Murûc ez-Zeheb*, Barbier De Meynard[21], *Kitâb el-Tenbîh ve'l-işrâf* ise Michael Jan De Goeje tarafından neşredilmiştir.[22] Bu eserlerin Bulgarlarla ve diğer Türk halklarıyla alakalı bilgiler ihtiva eden bölümleri Ramazan Şeşen tarafından Türkçeye tercüme edilerek yayımlanmıştır.[23] Mesûdî'nin, Bulgarların Bizans İmparatorluğu üzerine sefer yaptığına dâir verdiği haberde İdil Bulgarları ile Tuna Bulgarlarını karıştırdığı, Bulgarların Müslüman olmalarından bahsettiği ve Orta İdil bölgesinin canlı ticârî hayatını aksettirdiği eseri *Murûc ez-Zeheb* bir bütün olarak D. Ahsen Batur tarafından Arapçadan Türkçeye tercüme edilerek yayımlanmıştır.[24]

İstahrî

Mesudî ile aynı dönemde yaşayan İslâm coğrafyacısı İstahrî (tam adı: Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Farisî, öl.957), Belh okuluna mensuptur ve Ebû Zeyd el-Belhî'nin coğrafyasını esas alarak 930-932 ile 951-952 yılları arasında telif edilen ve günümüze kadar ulaşan Arapça eseri *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* ile tanınmaktadır.[25] Çeşitli nüshaları bulunan eserin ilim âleminde en çok istifade edilen neşri, 589 (1193) istinsah tarihli Berlin yazmasını esas alan Michael Jan De Goeje tarafından 1870 yılında yapılmıştır.[26] Eserin Türkleri ilgilendiren kısımları Ramazan Şeşen[27] ve Yusuf Ziya Yörükhan[28] tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.

Mâverâünnehir, Hazar Denizi çevresi, İran ve Yakın Doğu'da birçok yeri gezen İstahrî, Müslümanların yaşadığı dünyayı yirmi iklime ayırdırdığı eserinde İdil Bulgarlarına ve onların Müslümanlığına dâir kendinden önceki müelliflerin verdiği bilgileri teyit eden kısa bir pasaj ayırmaktadır.[29]

---

20 Casim Avcı, "Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 29, s. 353-355.

21 Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyin b. Alî el-Mesûdî, *Murûc el-zeheb*, Barbier De Meynard Neşri, Paris, 1861-1874.

22 Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyin b. Alî el-Mesûdî, *Kitâb el-Tenbîh ve'l-işrâf*, Michael Jan De Goeje Neşri, Brill Matbaası, Leiden, 1894.

23 R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 42-57.

24 Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004.

25 Marina A. Tolmacheva, "İstahrî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 23, s. 203-205.

26 Ebû İshâk İbrahim bin Muhammed el-Fârisî el-İstahrî, *Kitâb'ül-Mesâlik ve'l-Memâlik*, M. J. De Goeje Neşri, Brill Matbaası, Leiden, 1927.

27 R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 156-164

28 Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed el-İstahrî el-Kerhî, "Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik", *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler: Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Bölgeler*, derleyen ve Türkçeye çev. Yusuf Ziya Yörükân, notlarla yay. haz. Mehmet Şeker vd., Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 195-230.

29 İstahrî, *Kitâb'ül-Mesâlik ve'l-Memâlik*, De Goeje Neşri, s. 225.

İbn Havkal

X. yüzyılın Arap coğrafyacılarından olan ve 977 yılında öldüğü tahmin edilen İbn Havkal (tam adı: Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî), 967 yılında tamamladığı ve Bulgarlar hakkında kısa bilgiler verdiği *Sûrat el-Arz* adlı eseriyle meşhurdur. İbn Havkal eserini, Arap coğrafyacı el-Belhî'nin kendisinden önce kâleme aldığı *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*'e dayandırmakla birlikte onu dolaştığı İslâm ülkeleri ve komşuları hakkında topladığı bilgilerle karşılaştırarak hazırlamıştır.[30] *Suret el-Arz*'ın Bulgarlar dâhil Türk halklarıyla ilgili kısımları Ramazan Şeşen[31] ve Yusuf Ziya Yörükhan[32] tarafından Arapçadan Türkçeye tercüme edilerek yayımlanmıştır. Ramazan Şeşen daha sonra eserin tamamını Türkçeye tercüme etmiştir.[33]

Macar Anonimi

XIX. yüzyıl Rus şarkiyatçısı D. A. Hvolson, İbn Rusteh'in *Kitâbü'l-A'lâk el-Nefise* adlı eserini Rusçaya tercüme ettiği çalışmasında, Britanya Müzesi'nden elde ettiği X. yüzyıla ait bir Arapça anonim el yazmasını da ilk defa yayımlamıştır. Rus tarih literatürüne "Macar Anonimi" adıyla giren bu Arapça el yazmasında 970 yılı civarında Macaristan'a göç eden İdil Bulgar muhacirleri hakkında bilgiler verilmektedir.[34]

Hudûd el-Âlem

İdil Bulgarlarından bahseden X. yüzyıla ait Arap-Fars coğrafya kaynaklarından biri de 982-983 yılları civarında yazılmış Farsça ilk coğrafya kitabı olan *Hudûd el-Âlem*'dir. Müellifinin kim olduğu bilinmemektedir. Bununla birlikte *Hudûd el-Âlem*, Afganistan'ın kuzeyinde Cüzcân bölgesinde hüküm süren Ferîgûnîler Hanedanı'ndan Emîr Ebü'l-Hâris Muhammed b. Ahmed'e sunulmuştur. Eseri İngilizceye tercüme eden V. Minorskiy, *Hudûd el-Âlem*'in müellifinin Ferîgûnîler Hanedanı'na mensup İbn Ferîgûn olduğunu ileri sürmüştür.[35] *Hudûd el-Âlem*'in günümüze ulaşan tek nüshası, ilim âlemine A. Tumanskiy tarafından tanıtılmıştır. Bu yüzden eser *Tumanskiy Anonimi* veya *Tumanskiy Yazması* adıyla da bilinmektedir. A. Tumanskiy, *Hudûd el-Âlem*'i neşretmek için çalışsa da ömrü yetmediği için bu isteğini gerçekleştirememiştir. Bu nedenle, eserin ilk neşri 1930 yılında ünlü Rus tarihçisi V. V. Barthold tarafından yapılmıştır.[36] Daha sonra V. Minorskiy bu neşri Rusçadan

30 Ramazan Şeşen, "İbn Havkal", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 20, s. 34-35.

31 R. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 164-175

32 El-İmâmü'l-Âlem Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Havkal en-Nasibî, "Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik (Kitâbu Sûreti'l-Arz)", *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler: Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Bölgeler*, derleyen ve Türkçeye çev. Yusuf Ziya Yörükân, notlarla yay. haz. Mehmet Şeker vd., Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 55-193.

33 İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2014.

34 D. A. Hvolson, *a.g.e.*, s. 108-109.

35 Rıza Kurtuluş, "Hudûdü'l-Âlem", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, s. 304.

36 *Hudud al-Âlem*, Rukopis A. Tumanskogo s Vvedeniem i Ukazatelem V.V. Bartolda, Leningrad, 1930.

İngilizceye tercüme etmiştir.[37] *Hudûd el-Âlem*'in Türklerle ilgili kısımları Ramazan Şeşen tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.[38] Türk ülkeleri ve Türk boyları hakkında tafsilatlı bilgiler verilen eserde Bulgar boylarına ve şehirlerine de değinilmektedir.

Mukaddesî (Makdisî)

Tam adı Ebû Abdullah Şemsüddin Muhammed b. Ahmed Ebû Bekr el-Bennâ el-Mukaddesî eş-Şamî el-Beşşarî'dir. H. 335 (946-947) yılında Kudüs'te dünyaya gelmiş olup, İslâm beşeri coğrafyacılığının mühim şahsiyetidir. Kaynaklarda adı Makdisî olarak da geçmektedir. İslâmî bilimler ve coğrafya başta olmak üzere dünyevî bilimler hususunda da oldukça iyi bir eğitim alan Mukaddesî İslâm dünyasının birçok yerini gezmiştir. 1000 yılı civarında vefât eden Mukaddesî birçok kitap yazmışsa da Orta Çağ İslâm coğrafyacılığının en ehemmiyetli eserleri arasında yer alan ve günümüze kadar ulaşan çalışması *Ahsenü't-Takâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm* ile tanınmaktadır. İki nüshası bulunan eserin ilki 985 yılında Fars'ta tamamlanmıştır. İkinci ise 997 yılında yazılan ve Yâkût el-Hamevî tarafından istinsah edilen nüshasıdır.[39] Birinci nüsha Michael Jan De Goeje tarafından 1877 yılında neşredilmiştir.[40] Mukaddesî'nin, her ne kadar İdil ve Bulgar şehirlerinin topografisini karıştırsa da, İdil Bulgarlarının Harezm'le yaptığı ticâretin detaylarını içeren bir pasajın bulunduğu bu değerli eseri D. Ahsen Batur tarafından Arapçadan Türkçeye tercüme edilerek yayımlanmıştır.[41]

Birûnî

Batı Harezm'in merkezi olan Kat şehrinde, 973 yılında dünyaya gelen Türk bilgini Ebû Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Birûnî oldukça iyi bir eğitim almış XI. yüzyılın ansiklopedi yazarıdır. Harezm medreselerinde dersler verdiği bilinmektedir. 1017 yılından sonra Gazneli Mahmud'un hizmetine girdiği anlaşılan el-Birûnî 180 civarı eser kaleme almıştır.[42] 1051 yılında Gazne'de ölen Birûnî'nin eserlerindeki Türklerle ilgili kısımlar Ramazan Şeşen tarafından Türkçeye çevrilmiştir.[43] Onun en kıymetli eserlerinden biri olan *el-Âsâr el-Bâkiye* D. Ahsen Batur tarafından geniş bir ön sözle birlikte Türkçeye tercüme edilerek yayımlanmıştır.[44] Bu eserde Müslüman Bulgarların ve Suvarların yaşadıkları coğrafya ve dilleriyle ilgili tespitler yer almaktadır.[45]

---

37 *Hudûd al-Âlam 'The Regions of the World' a Persian Geography 372 A. H. – 982 A. D.*, translated and explained by V. Minorsky, Londra, 1937.

38 Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 58-71.

39 Marina A. Tolmacheva, "Makdisî, Muhammed b. Ahmed", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 27, s. 431-432.

40 Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsen el-Takâsîm fi Marîfet el-Ekâlim*, M. J. De Goeje Neşri, Brill Matbaası, Leiden, 1877.

41 Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015.

42 Bkz.: Günay Tümer, "Bîrûnî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, s. 206-215.

43 R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 199-205.

44 Ebû Reyhan el-Birûnî, *Maziden Kalanlar (El-Âsâr el-Bâkiye)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011.

45 *a.g.e.*, s. 85.

Gerdîzî

İranlı tarihçi Gerdizî (tam adı: Ebû Saîd Abdülhay b. Ed-Dahhâk b. Mahmûd Gerdizî), İdil Bulgarları hakkında bilgi veren XI. yüzyılın önemli müelliflerinden birisidir. Gerdizî, 1050 yılında yazmayı tamamladığı *Zeynü'l-Ahbâr* (*Târîh-i Gerdîzî*) adlı eserini hizmetinde bulunduğu Gazneli Sultanı Zeynülmille Ebû Mansûr Abdürreşîd'e sunmuştur. Esasen Horasan ve bilhâssa Gazneli Devleti hakkında oldukça ehemmiyet arz eden bu eserde İdil Bulgarlarına dâir verilen bilgiler daha çok önceki müelliflerin (İbn Hurdâdbih, el-Ceyhânî, İbn Rusteh, Birûnî vb.) eserlerindeki malumatların tekrarı niteliğindedir.[46] *Zeynü'l-Ahbâr*'ın Türklerle ilgili kısımlarının tercümesi Ramazan Şeşen tarafından yapılmıştır.[47]

Mahmûd el-Kâşgarî (Kâşgarlı Mahmûd)

XI. yüzyılın meşhur Türk bilgini, tam adıyla Mahmûd b. el-Hüseyin b. Muhammed el-Kâşgarî, Barsgan'da doğmuştur. Uzun yıllar boyunca çeşitli Türk lehçelerini inceledikten sonra kaleme aldığı eseri *Divanü Lugâti't Türk*'ü H. 466 yılında (M. 1074) tamamlamıştır. Eserinde Bulgar ve Suvar Türklerinin lehçelerine dâir birçok örnek sunmaktadır. Bunun yanısıra eserine koyduğu haritasında Bulgar ve Suvar şehirlerine yer vermekte ve Hazar Denizi'ni Bulgar Denizi olarak adlandırmaktadır. El yazması nüshası Ali Emirî tarafından bulunan, Türk dilinin ve tarihinin en kıymetli kaynakları arasında yer alan *Divanü Lugâti't Türk*'ün Besim Atalay tarafından 1939-1941 yılları arasında yapılan üç ciltlik Türkçe tercümesi en meşhur neşridir.[48]

Bekrî

Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Bekrî el-Endelüsî XI. yüzyılda yaşamış (ö. 1094) meşhur Endülüslü coğrafyacıdır. Coğrafya, dil ve edebiyat, din, botanik vb. alanlarda birçok eser telif etmiştir. Günümüze kadar ulaşan eserlerinden *Kitâb el-Memâlik ve'l-Mesâlik* adlı coğrafya kitabı İdil Bulgarları dâhil Türk ülkeleri hakkında bilgiler vermektedir. Ancak onun verdiği bilgiler genellikle kendisinden önce yaşayan İslâm coğrafyacılarının (Mesûdî, İbn Hurdâdbih, İbn Rusteh vb.) eserlerinden alınmıştır.[49] Bekrî'nin eserinin Lâleli Kütüphanesi'nde bulunan 2144 numaralı nüshasında yer alan Türklerle ilgili kısımlar Ramazan Şeşen tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.[50]

Mervezî

XI. yüzyılın ikinci yarısında doğan (1056 yılı civarı) meşhur ilim adamlarından Şeref ez-Zamân Tâhir el-Mervezî, Horasan'ın Merv şehrindendir. Hayatı hakkında çok az malumat mevcut olmakla birlikte zooloji ve tıp ilimleriyle uğraştığı bilinmektedir. Ayrıca Selçuklu Sultanı Melikşah'ın hizmetinde

46 Orhan Bilgin, "Gerdîzî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 14, s. 29-30.
47 R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 72-89.
48 Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, I-III, TDK Yayınları, Ankara, 1939-1941.
49 Mehmet Özdemir, "Ebû Ubeyd el-Bekrî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 10, s. 247-248.
50 R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 205-207.

bulunmuştur. 1120 yılından sonra öldüğü tahmin edilmektedir. Günümüze kadar ulaşan meşhur eseri *Tabâyi el-Hayavan*'da İdil Bulgarlarının kuzey halklarıyla yaptığı ticâretle ilgili önemli bilgiler mevcuttur. Bu eser V. Minorskiy tarafından İngilizceye tercüme edilerek tıpkıbasımıyla birlikte 1942 yılında neşredilmiştir.[51]

İdrîsî

Kuzey Afrika'daki Sebte'de (Ceuta) 1100 yılında doğan, öğrenimini Kurtuba'da tamamlayan ve Sicilya Norman Kralı II. Roger'in hizmetine girerek Palermo'da yaşadığı anlaşılan XII. yüzyılda yaşamış Arap coğrafya yazarı İdrîsî (tam adı: Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdullâh b. İdrîs eş-Şerîf es-Sebtî es-Sıkıllî), şöhretini 1154 yılında tamamladığı *Nüzhetü'l-müştak fi'htirâkı'l-âtâk* adlı eserine borçludur. Kendisinden önce yaşayan İslâm coğrafyacılarının eserlerinden istifade eden İdrîsî, kitabında haritalara yer vermiş ve dünyayı yedi iklime ayırmıştır.[52] Bu çerçevede Türk boylarının ve ülkelerinin bulunduğu coğrafya hakkında önemli bilgiler veren İdrîsî, İdil Bulgarlarına ve onların hâkimiyeti altına giren Başkurtlara da değinmektedir. İdrîsî'nin eseri üzerine yapılan en güncel çalışma Rus tarihçi İ. G. Konovalova'ya aittir.[53]

Gırnâtî

Tam adı Ebû Hâmid Muhammed b. Abdirrahmân (Abdirrahîm) b. Seymân el-Mâzinî el-Gırnâtî'dir. H. 473'te (1080-1081) Gırnata'da dünyaya gelmiştir. İlim tâhsil etmek amacıyla Endülüs'ten ayrılarak İslâm ülkelerine gitmiştir. Bir süre Mısır, Sicilya ve Bağdat'ta kaldıktan sonra 1130 yılında İran üzerinden Kafkasya ve İdil boyuna ulaşmıştır.[54] Gırnâtî İdil Nehri'nin aşağı kesiminde bulunan ve çok sayıda Müslüman Bulgarın meskûn olduğu Saksın şehrinde yaklaşık 20 yıl yaşamıştır. Buradan 1135/1136 ve 1150 yıllarında olmak üzere iki kez Bulgar'a seyahat etmiştir. Bulgar'dan Başkurt topraklarına geçmiş ve burada 3 yıl kaldıktan sonra Hac yapmak amacıyla Kiev, Saksın ve Harezm üzerinden Mekke'ye gitmiştir. Hayatının son yıllarını ise Bağdat ve Musul'da geçirmiş gerçek bir seyyahtır.[55] 1169 yılında Şam'ta vefât etmiştir.[56] Gırnâtî'nin gezip gördüklerine dâir kaleme aldığı iki eseri vardır. Bunlardan ilki, H. 554 (M. 1159-1160) yılında tamamladığı *Kitâb el-mu'rib 'an ba'd 'aca'ib el-Mağrib*, ikincisi de H. 557 (M. 1162-1163) yılında yazdığı *Tuhfetu'l-elbâb ve Nuhbetu'l-acâ'ib*'dir. Onun seyahatnâme nitiliğinde olan ve İdil Bulgar tarihine dâir ehemmiyetli bilgiler veren eserleri Rusçaya tercüme edilerek 1971 yılında

51 Sharaf Al-Zamân Tâhir Marvazî, *On China, the Turks and India*, Arabic text (circa A. D. 1120) with an English translation and commentary by V. Minorsky Professor of Persian in the University of London, The Royal Asiatic Society, Londra, 1942.

52 Ramazan Şeşen, "İdrîsî, Şerîf", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 21, s. 493.

53 İ. G. Konovalova, *Al-İdrisi o Stranah i Narodah Vostoçnoy Evropı*, İzdatelskaya Firma "Vostoçnaya Literatura" RAN, Moskova, 2006.

54 Mehmet Özdemir, "Ebû Hâmid el-Gırnâtî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 10, s. 128-129.

55 F. Ş. Huzin, *Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya (X – Naçalo XIII Vekov)*, İzdatelstvo Fest, Kazan, 1997, s. 164.

56 M. Özdemir, "Ebû Hâmid el-Gırnâtî", s. 129.

yayımlanmıştır.[57] Gırnâtî'nin eserlerinin Bulgarlar ve Hazarlar hakkında bilgi veren kısımları Ramazan Şeşen tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.[58] *Tuhfetu'l-elbâb ve Nuhbetu'l-acâ'ib*'in Arapçadan Türkçeye tam tercümesi Fatih Sabuncu tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmış ve daha sonra 2011 yılında yayımlanmıştır.[59]

Yâkût el-Hamevî

Tam adı Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillah el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî'dir. 1178 ya da 1179 yılında Rum bir ailenin çocuğu olarak Anadolu'da dünyaya gelmiştir. Henüz çocukken esir edilerek Bağdat'a getirilmiş ve bir tâcir tarafından satın alınmıştır. Müslüman olarak yetiştirilen Yâkût, âzad edilmiştir. Devrinin meşhur hocalarından dersler alarak ilim tâhsil etmiştir. 1228 yılında tamamladığı *Mu'cemü'l-büldân* adlı eseriyle tanınmaktadır. İdil Bulgarları dâhil Türkler hakkında eserinde verdiği bilgiler, birkaç pasaj dışında İbn Hurdâdbih, İbn Fadlan, el-Belhî, Ceyhânî, İstahrî, İbn Havkal vb. eski müelliflerin verdikleri bilgilerin tekrarı niteliğindendir.[60] Eserin Türklerle ilgili kısımları Ramazan Şeşen tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.[61]

Cavalikî

XII. yüzyılda yaşamış Arap seyyâh el-Cavalikî Bulgar şehri hakkında yazmıştır. Her ne kadar eseri günümüze ulaşmasa da, XV. yüzyıl müellifi Sirâceddin ibn Berdî'nin, *Haridât el-acâib ve faridât el-garâib* adlı eserinde ondan aktardığı bir pasaj sayesinde kitabın varlığından haberdar olunmuştur. Tatar tarihçi M. Remzi, ünlü Tatar yazar ve âlim N. İsanbet tarafından tercüme edilen pasajı, 1908 yılında yayımladığı eserine dâhil etmiştir.[62] Ayrıca Tatar araştırmacı R. G. Fahrutdinov, aynı metni Bulgar şehrine atfettiği makalesinde Rusça olarak yayımlamıştır.[63]

Beyhakî

XII. yüzyılın ünlü Fars tarihçisi Ebü'l Hasan Zahîrüddîn Alî b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî (1100-1169), çoğu dinî konularda olmak üzere seksene yakın eser yazmıştır.[64] 1167 yılında tamamladığı *Târîh-i Beyhak* adlı eserinde, İdil Bulgar Emîri Ebu İshak İbrahim İbn Muhammed İbn B.l.t.var'ın Hicrî

---

57 *Puteşestvie Abu-Hamida al-Garnati v Vostoçnuyu i Tsentralnuyu Evropu (1131-1153 gg.)*, Publikatsiya O. G. Bolşakova, A. L. Mongayta, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskova, 1971.

58 R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 180-184.

59 Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnâmesi (Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb)*, çev. ve yay. haz. Fatih Sabuncu, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2011.

60 Casim Avcı, "Yâküt el-Hamevî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 43, s. 288-289.

61 R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 129-146.

62 M. Remzi, *Talfik al-ahbar ve Talkih el-asar fi vakiga-i Kazan ve Bulgar ve Muluke Tatar*, Orenburg, 1908.

63 R. G. Fahrutdinov, "Bolgar v Pismennıh İstoçnikah", *Gorod Bolgar Oçerki İstorii i Kulturı*, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davıdov, İzdatelstvo "Nauka", Moskova, 1987, s. 17.

64 Abdülkerim Özaydın, "Beyhakî, Ali b. Zeyd", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, s. 62-63.

415 (1024/1025) tarihinde Horasan'da bir mescit inşaası için para gönderdiğine dâir bir bilgi mevcuttur.[65]

Yukarıda kısaca değindiğimiz X-XII. yüzyıl Arap-Fars coğrafya yazarları ve seyyâhlarının eserleri Rusya tarihi açısından da oldukça ehemmiyet arz ettiğinden geniş bir şekilde incelenerek Ruslarla alakalı kısımları daha 1870 yılında A. Y. Garkavi tarafından Rusçaya tercüme edilmiştir.[66] Daha sonra, X-XII. yüzyıl Arap-Fars coğrafyacıları ve seyyâhlarının eserleri Bulgarlar, Burtaslar, Ruslar, Macarlar vb. etnonimler başlığı altında Rus tarihçisi V. N. Zahoder tarafından daha yetkin bir şekilde incelenerek Rusçaya tercüme edilmiştir.[67]

İdil Bulgarları Hakkında XIII-XV. Yüzyıllarda Bilgi Veren Müslüman Müellifleri

XIII-XV. yüzyıllarda yaşamış Arap-Fars yazarlarından, özellikle İdil Bulgar Devleti'nin Moğollar tarafından zapt edilmesi ve Altın Orda Devleti hâkimiyeti altında yaşayan Bulgarlar hakkında eserlerinde küçük pasajlar bulunan İbnü'l Esir, Ömerî ve Nuveyrî gibi Arap tarihçilerinin kayıtları V. G. Tiesenhausen tarafından daha 1884 yılında derlenmiş ve Rusçaya çevrilerek neşredilmiştir.[68] Onun, Cüveynî, Reşîdüddin, Vassâf gibi Farsça yazan müelliflerin kayıtlarını derlediği, ilk kitabının devamı niteliğindeki çalışması ise ancak ölümünden sonra 1941 yılında yayımlanmıştır.[69] Aynı yıl, V. G. Tiesenhausen'in derlemelerinin ilk cildi İsmail Hakkı İzmirli tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.[70] V. G. Tiesenhausen'in derleme kitabında Altın Orda Devleti'nin tarihini ilgilendiren metinlerin yer aldığı Arap-Fars tarihçilerinin eserlerinden bazıları daha sonradan bütün olarak Türkçeye tercüme edilmiştir. Bunlardan, İbnü'l-Esir'in 1230-1231 yıllarında Musul'da yazdığı *el-Kâmil Fi't – Târih* adlı mufassal İslâm tarihi, Abdülkerim Özaydın, Ahmet Ağırakça, M. Beşir Eryarsoy, Yunus Apaydın ve Abdullah Köşe'den oluşan bir komisyon tarafından Arapçadan Türkçeye tercüme edilerek yayımlanmıştır.[71]

---

65 Ebü'l Hasan Alî bin Zeyd Beyhakî ibn Maruf Funduk, *Tarih-i Beyhakî*, Ahmed Behmenyar Neşri, Tahran, 1317, s. 53.

66 A. Y. Garkavi, *Skazaniya Musulmanskih Pisateley o Slavyanah i Rusah (s Kontsa VII Veka do Kontsa X Veka)*, Sobral, Perevel i Obyasnil A. Y. Garkavi, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, St. Petersburg, 1870.

67 B. N. Zahoder, *Kaspiyskiy Svod Svedeniy o Vostoçnoy Evrope Gorgan i Povolje v IX-X vv.*, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskova, 1962; B. N. Zahoder, *Kaspiyskiy Svod Svedeniy o Vostoçnoy Evrope Bulgarı, Madyarı, Narodı Severa, Peçenegi, Rusı, Slavyane*, T. II, İzdatelstvo "Nauka" Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskova, 1967.

68 V. G. Tiesenhausen, *Sbornik Materialov, Otnosyaşçihsya k İstorii Zolotoy Ordı*, T. I, İzvleçeniya iz Soçineniya Arabskih, St. Petersburg, 1884.

69 V. G. Tiesenhausen, *Sbornik Materialov Otnosyaşçihsya k İstorii Zolotoy Ordı*, T. II, İzvleçeniya iz Persidskih Soçineniy Sobrannıe V. G. Tiesenhausenom i Obrabotannıe A. A. Romaskeviçem i S. L. Volinım, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1941.

70 *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, haz. W. De Tiesenhausen, Türkçeye çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul, 1941.

71 İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't – Târih Tercümesi*, çev. Abdülkerim Özaydın, Ahmet Ağırakça vd., C. 1-12, Bahar Yayınları, İstanbul, 1985-1987.

İlhanlı devlet adamı Alaâddin Ata Melik Cüveynî'nin Farsça kaleme aldığı ve H. 658'de (M. 1259) tamamladığı meşhur eseri *Tarih-i Cihangüşa* Mürsel Öztürk tarafından Farsçadan Türkçeye çevrilerek yayımlanmıştır.[72] XIII. yüzyıl müellifi Minhâcü'd-dîn Sirâc el-Cûzcânî'nin H. 658 (M. 1260) senesinde tamamladığı ve Moğol istilasını anlatan en mühim kaynaklardan biri olan *Tabakât-ı Nâsırî* adlı eserini Mustafa Uyar Farsçadan Türkçeye tercüme ederek yayımlamıştır.[73] Ayrıca XIV. yüzyılda yaşamış Arap müellifi İbn Fazlullah el-Ömerî'nin (1301-1349), *Mesâliku'l Ebsâr* adlı eseri D. Ahsen Batur tarafından Arapçadan Türkçeye tercüme edilerek yayımlanmıştır.[74]

Altın Orda Devleti döneminde İdil Bulgarlarından ve bilhâssa onların kuzey halklarıyla yaptıkları ticâretlerden bahseden Arap müelliflerden biri de 1304-1369 yılları arasında yaşamış İbn Battûta'dır. İdil boyuna seyahât eden İbn Battûta'nın *Rıhlet-ü İbn Battûta* adındaki meşhur eseri A. Sait Aykut tarafından Türçeye tercüme edilmiştir.[75]

2. Bir Yahudi Kaynağı: Hazar Kağanı Yusuf'un Mektubu

X. yüzyıl İdil Bulgar tarihinin en önemli vesikâlarından biri de, hiç kuşkusuz, Hazar Kağanı Yusuf'un, Endülüs Emevî Devleti Halifesi III. Abdurrahman'ın Yahudi veziri Hasday İbn Şafrut'un Hazar Kağanlığı hakkında bilgi almak için kendisine yolladığı mektuba cevaben yazdığı mektuptur. XII. yüzyıldan itibaren tarih literatüründe bilindiği anlaşılan bu İbranice mektubun çeşitli nüshaları bulunmuştur. Mektubun nüshaları üzerine yapılan tercümeleri de içeren en kapsamlı araştırma Rus dilci Pavel P. Kokovtsev tarafından 1932 yılında neşredilmiştir.[76]

Yusuf, 954-961 tarihlerinde yazıldığı düşünülen bu mektupta, Hazarların kökeni, gelenekleri, kanunları ve Hazar Kağanlığı'nın vasallığı altında bulunan halklar hakkında bilgiler vermektedir. Onun, Bulgarların ve Suvarların Hazar Kağanlığı'nın vasalı olduğu ve Hazarların onlarla aynı kökenden geldiğini belirtmesi İdil Bulgar tarihi açısından ehemmiyetlidir.[77]

3. Rus Kronikleri

İdil Bulgar Devleti'nin, özellikle Ruslarla olan siyasî, askerî, iktisadî ve kısmen kültürel münasebetleri hususunda ana kaynak şüphesiz Rus kro-

72 Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, C. 1-3, çev. Mürsel Öztürk, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.

73 Minhâc-ı Sirâc El-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî (Moğol İstilasına Dâir Kayıtlar)*, çev. Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016.

74 Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâliku'l Ebsâr)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014.

75 Ebü Abdullah Muhammed İbn Battûta Tanci, *İbn Battüta Seyahatnâmesi I*, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.

76 P. K. Kokotsev, *Evreysko-Hazarskaya Perepiska v X Veke*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Leningrad, 1932.

77 P. K. Kokotsev, *a.g.e.*, s. 98-99.

nikleridir. Rus kronikleri, Rusların Hristiyanlık'ı kabul etmelerinden sonra Bizans İmparatorluğu ile kurdukları yakın münasebetler çerçevesinde onlardan öğrendikleri yıllık yazma geleneği neticesinde ortaya çıkmıştır. Kronikler, Rus Ortadoks kiliselerinin rahip ve keşişleri tarafından yazılmalarından dolayı tutucu Hristiyan zihniyetini aksettirmekte ve tarafgir ifadelerle bazı hadiseleri saptırmaktadır. Bununla birlikte araştırmacılar, kroniklerin satır aralarından aldıkları bilgilerle İdil Bulgar tarihinin çeşitli yönlerini aydınlatmaya çalışmışlardır. Bundan dolayı çalışmamızda Rus kroniklerinin, onların yorumlarını ihtiva eden araştırma eserleriyle birlikte kullanılması uygun görülmüştür. Rus kronikleri, özellikle İdil Bulgar-Rus münasebetleri başlığında kullanılmıştır.

IX. yüzyılın ortalarından başlayıp XVIII. yüzyıla kadar uzanan Rus tarih sürecini aktaran kroniklerin en eski yazmalarından ancak XIV. yüzyıla ait olanları günümüze ulaşmıştır. Rusya'nın çeşitli bölgelerinde yazılan kroniklerin farklı nüshaları Rus Arheografya Komisyonu tarafından toplanarak bir araya getirilmiş ve 1842 yılından itibaren yayımlanmaya başlanmıştır.

Türk tarihiyle ilgili oldukça kıymetli bilgileri ihtiva eden Rus kroniklerinin, İdil Bulgarları da dâhil Türklerle alakalı Moğol istilasına kadarki dönemdeki kayıtları içeren metinleri *Povest Vremennıh Let, Lavrentiyevskaya Letopis, İpatyevskaya Letopis, Radzivilovskaya Letopis, Vaskresenskaya Letopis* ve *Nikonovskaya Letopis* esas alınmak suretiyle Mualla Uydu Yücel tarafından Türkçeye tercüme edilerek yayımlanmıştır.[78] Bahsi geçen kroniklerin asıl metinlerinden faydalanılmakla birlikte onun bu çalışması araştırmamıza büyük kolaylık sağlamıştır. Bunların dışında kalan diğer kroniklerdeki metinler de tarafımızca tercüme edilmiştir. Bu minvalde faydalandığımız Rus kronikleri aşağıdaki gibidir:

Povest Vremennıh Let (Letopis Nestora)

Nuh Tufan'ından itibaren yeryüzünde gerçekleşen olayları İncil'den esinlenerek aktarmakla birlikte, esasen Kiev Rus Knezliği'nin 852-1110 yılları arasındaki tarihini ele alan *Povest Vremennıh Let* (*Geçmiş Yılların Hikâyesi*), 1110-1118 yıllarında Kiev'de Peçer Manastırı'nda yazılmıştır. Rahip Nestor tarafından daha önce yazılan kayıtlardan derlenmiştir. Bu yüzden Letopis Nestora (*Nestor Kroniği*) adıyla da anılmaktadır. En erken tarihte kaleme alınan Rus kroniği olmasından dolayı *Pervonaçalnaya Letopis* veya *Naçalnaya Letopis* (*İlk Vekayiname*) olarak da adlandırılmaktadır. Kroniğin bir nüshası Knez Vladimir Monomah'ın emriyle, Vıdubits Manastırı Rahibi Silvester tarafından Rahip Nestor'un derlediği nüshanın yeniden redaksiyonu şeklinde 1116 yılında yazılmıştır. Ayrıca yazarı bilinmeyen 1118 yılına ait başka bir nüshasının daha olduğu anlaşılmaktadır. Rus kroniklerinin temelini oluşturan *Povest Vremennıh Let* kroniğinin asıl nüshaları günümüze kadar ulaşmamıştır. Ancak 1377 tarihli *Lavrentyevskaya Letopis*, 1420'li yıllarda yazılan *İpatyevskaya Letopis*, XV. yüzyılın ikinci yarısında kaleme alınan *Radzivilovskaya Letopis* ve

78 Muallâ Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, TTK Yayınları, Ankara, 2007.

daha sonra yazılan diğer bazı kroniklerde *Povest Vremennıh Let*'e yer verilmiştir.[79] Bu kronik, Kiev Rusya'sı ile İdil Bulgar Devleti arasındaki siyasî ilişkileri yansıtması bakımından büyük ehemmiyet arz etmektedir.

Lavrentyevskaya Letopis

Rus Kronikleri Külliyatı'nın ilk cildini oluşturan *Lavrentyevskaya Letopis*, 1377 yılında Suzdal-Nijegorod Knezi Dmitriy Konstantinoviç'in talebi üzerine yaşlı bir kronikçiden Rahip Lavrentyev tarafından istinsah edilerek yazılmıştır. Parşömen kâğıdına yazılmış 173 yapraktan oluşan el yazması nüshası St. Petersburg'daki Rus Millî Müzesi'nde muhafaza edilmektedir. İdil Bulgarları ile Rus knezlerinin savaşları hakkında mühim bilgilerin yer aldığı kronikte, başlangıç kısmı yukarıda bahsettiğimiz *Povest Vremennıh Let*'teki bilgileri içermekle birlikte, 1305 yılına kadarki Rus tarihini ilgilendiren olaylar kaydedilmiştir. İlk neşri 1846 yılında gerçekleştirilen *Lavrentevskaya Letopis* daha sonra birkaç kez daha yayımlanmıştır. Bu çalışmada 1897 yılında yapılan üçüncü baskı kullanılmıştır.[80]

İpatyevskaya Letopis

Povest Vremennıh Let'ten sonra günümüze ulaşan en eski Rus kroniği olan *İpatyevskaya Letopis*'in İpatyev ve Hlebnik adı verilen iki asıl nüshası mevcuttur. Ayrıca Hlebnik nüshası esas alınarak XVII-XVIII. yüzyıllarda yazılmış dört nüshası (Pogodin, Yarotsk, Yermaloyev ve Krakov nüshaları) daha vardır. 1420'li yılların sonlarında yazıldığı tahmin edilen İpatyev nüshası XVII. yüzyılda Kostroma şehri yakınındaki İpatyev Manastırı'nda bulunduğu için adını buradan almıştır. 307 yapraktan oluşan *İpatyevskaya Letopis*'in bu nüshası, 1809 yılında meşhur Rus tarihçisi Nikolay Karamzin tarafından İlimler Akademisi Kütüphanesi'nde bulunmuştur. Kiev'de, Peçer Manastırı'nda muhtemelen 1560 yılında yazılan Hlebnikov nüshası ise yine Nikolay Karamzin tarafından 1809 yılında tüccâr Petr Hlebnikov'un el yazmaları arasında bulunmuştur. İlk kez 1843 yılında neşredilen *İpatyevskaya Letopis* başlangıçtan 1292 yılına kadar meydana gelen olayları ele almaktadır. 1111 yılına kadarki ilk kısmı esasen *Povest Vremennıh Let*'in redaksiyonundan ibarettir. Bununla birlikte, XII-XIII. yüzyıllardaki İdil Bulgarları ile kuzeydoğu Rus knezlikleri arasındaki siyasî münasebetlere değinmesi açısından çok önemli ve orijinal bir kaynaktır. Çalışmamızda 1908 yılında yapılan ikinci neşirden faydalanılmıştır.[81]

---

79 A. A. Şahmatov, "Drevneyşie Redaktsii Povesti Vremennıh Let", *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşçeniya*, Otd. 3, 1897, s. 209-259; *Letopis Nestora so Vklyuçeniem Pouçeniya Vladimira Monomaha*, 2-e İspravlennoe i Dopolnenoe İzdanie İ. Glazunova, Tipografiya Glazunova, St. Petersburg, 1903, s. III-V.

80 "Letopis po Lavrentievskomu Spisku", *PSRL*, T. I, , İzdanie Tretye Arheograficeskoy Kommissii, St. Petersburg, 1897, s. V-IX; Y. S. Lurye, *Obşçerusskie Letopisi XIV-XV vv.*, İzdatelstvo "Nauka" Leningradskoe Otdelenie, Leningrad, 1976, s. 17-23.

81 "İpatyevskaya Letopis", *PSRL*, T. II, İzdanie Vtoroe, İzdannoe po Vısoçayşemu Poveleniyu İmperatorskoyu Arheograficeskoyu Kommissieyu, St. Petersburg 1908, s. III-XVI.

Radzivilovskaya Letopis

Vladimir-Suzdal Rus Knezliği'nde oluşturulan ve Moğol istilası öncesi devre ait önemli eserlerden biri olan *Radzivilovskaya Letopis*'in XV. yüzyıla ait iki nüshası günümüze kadar ulaşmıştır. Bunlardan ilki çok sayıda minyatürün de yer aldığı Radzivilov (Kenigsberg) nüshasıdır. Adını, kroniğin XVII. yüzyıldaki nüshasının ilk sahibi olan Büyük Litvanya Knezliği'nin komutanlarından Yanuş Radzivill'den almaktadır. Ayrıca XVIII. yüzyılda muhafaza edildiği kütüphanenin bulunduğu Kenigsberg şehrine atfen Kenigsberg nüshası da denilmektedir. Bu nüsha günümüzde St. Petersburg'daki Rusya İlimler Akademisi Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir. *Radzivilovskaya Letopis*'in XV. yüzyılın ikinci yarısında kaleme alınan bir diğer el yazması nüshası da bulunduğu Moskova İlahiyat Akademisi Kütüphanesi'ne atfen Moskova-Akademi diye adlandırılmıştır. *Radzivilovskaya Letopis*'te Rus tarihinin başlangıcından 1205 yılına kadar meydana gelen olaylar ele alınmakta ve bu manada İdil Bulgar-Rus münasebetlerine de değinilmektedir. Eser *Rus Kronikleri Külliyatı*'nın 38. cildi olarak yayımlanmıştır.[82]

Voskresenskaya Letopis

Rus kronikleri arasında en mufassallarından biri olan *Voskresenskaya Letopis*'in 1542-1544 yılları arasında derlendiği tahmin edilmektedir. XVI-XVIII. yüzyıllarda yazılan ve tam metninin yer aldığı başlıca beş nüshası bulunmaktadır. Rus İlimler Akademisi Kütüphanesi'nde muhafaza edilen nüshalarından biri 1658 yılında Rahip Nikon tarafından Voskresenskiy Novoiyerusalimskiy Manastırı'na bağışlandığından adını buradan almıştır. 1075-1541 yılları arasında Rus tarihinde cereyan eden olayları ele alan *Voskresenskaya Letopis, Rus Kronikleri Külliyatı* içerisinde 1856-1859 yıllarında iki cilt olarak neşredilmiştir.[83] İdil Bulgarlarıyla ilgili kayıtlar ilk ciltte yer almaktadır.

Nikonovskaya Letopis

İncil temelinde Nuh tufanından başlayarak 1559 yılına kadarki Rus tarihini anlatan *Nikonovskaya Letopis*, XVI. yüzyılın ikinci yarısında daha önce yazılan bazı Rus kroniklerinden iktibas edilerek kaleme alınmıştır. Adını, ilk nüshası Moskova Metropoliti Daniil'in redaksiyonuyla 1526-1530 yılları arasında derlenmiş olmasına rağmen daha sonraki nüshalarından birini redakte eden Rahip Nikon'dan almaktadır. Rus kronikleri arasında en kapsamlısı olan *Nikonovskaya Letopis*, ilk kez 1762 yılında neşredilmiştir. Daha sonra, *Rus Kronikleri Külliyatı* içerisinde toplanarak altı ayrı cilt olarak yayımlanmıştır. Çalışmamızda, İdil Bulgarlarını ilgilendiren başlangıcından

82 "Radzivilovskaya Letopis", *PSRL*, T. 38, İzdatelstvo "Nauka"Leningradskoe Otdelenie, Leningrad, 1989, s. 1-10.

83 "Letopisp po Voskresenskomu Spisku", *PSRL*, T. VII, İzdannoe po Vısoçayşemu Poveleniyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, St. Petersburg, 1856, s. V-X; "Prodeljeniye Letopisi po Voskresenskomu Spisku", *PSRL*, T. VIII, İzdannoe po Vısoçayşemu Poveleniyu İmperatorskoyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, St. Petersburg, 1859.

1176 yılına kadar meydana gelen olayların kaydedildiği I. cilt[84] ile 1177-1362 yılları arasındaki Rus tarihini anlatan II. cilt[85] ve devamı[86] kullanılmıştır.

Sofiyskaya Letopis

XV-XVI. yüzyılları arasında diğer Rus kronikleri esas alınmak suretiyle Moskova'da derlenen kronik, adını Novgorod Piskoposluğu'na bağlı Sofiyskiy Dom Manastırı'ndan almıştır. Esasını, Novgorod Piskoposu nezaretinde derlenen *Sofiyskiy Vremennik* adlı nüsha oluşturmaktadır. Bu nüsha 862 yılından 1534'e kadarki Rus tarihini ele almaktadır. *Sofiyskiy Vremennik*, 1820 yılında neşredilmiştir.[87] *Sofiyskaya Letopis*, daha sonra diğer nüshalarının da toplanmasıyla *Rus Kronikleri Külliyatı* içerisinde iki cilt olarak yayımlanmıştır.[88] Bu kronik, Rusların Altın Orda Devleti devrinde Bulgar bölgesine gerçekleştirdikleri saldırıları kaydetmesi bakımından ehemmiyetlidir.

Moskovskiy Letopisnıy Svod Kontsa XV Veka

1490'lı yıllarda yazıldığı tahmin edilen *Moskovskiy Letopisnıy Svod Kontsa XV Veka* adlı kronik Rus tarihçisi M. N. Tihomirov tarafından bulunarak yayına hazırlanmıştır. Kroniğin ilk kısmı *Povest Vremennıh Let* ile başlamakta ve daha sonra 1072 yılından 1479 yılına kadarki Rus tarihini ele almaktadır. XV. yüzyılın sonlarında ana metne 1480-1492 yıllarında vuku bulan olayları içeren bir bölüm daha eklenmiştir. Başlıca kaynakları *Sofiyskaya Letopis* ve *Voskresenskaya Letopis* olan *Moskovskiy Letopisnıy Svod Kontsa XV Veka, Rus Kronikleri Külliyatı*'nın 25. cildi olarak 1949 yılında neşredilmiştir.[89]

Tipografskaya Letopis

XV. yüzyılın sonu ile XVI. yüzyılın başları arasında Troitse-Sergiyev Manastırı Metropoliti Daniil'in nezaretinde bir heyet tarafından hazırlanan *Tipografskaya Letopis*, başta *Moskovskiy Letopisnıy Svod Kontsa XV Veka* ve *Lavrentyevskaya Letopis* olmak üzere diğer bazı Rus kronikleri esas alınarak yazılmıştır. Başlangıçtan 1497 yılına kadarki olayların ele alındığı *Tipografskaya Letopis*'in Sinodalnıy ve Tolstovskiy adlı iki nüshası bulunmaktadır.

---

84 "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşey ili Nikonovskoy Letopisyu", *PSRL*, T. IX, İzdatelstvo Yazıki Russkoy Kulturı, Moskova, 2000, s. V-X.

85 "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşey ili Nikonovskoy Letopisyu", *PSRL*, T. X, İzdannoe po Vısoçayşemu Poveleniyu Arheografiçekoyu Kommissieyu, St. Petersburg, 1885.

86 "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşeyu ili Nikonovskoyu Letopisyu" (Prodoljenie), *PSRL*, T. XI, İzdannoe po Vısoçayşemu Poveleniyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, St. Petersburg 1897.

87 *Sofiyskiy Vremennik, ili Ruskaya Letopis s 862 po 1534 God*, İzdal Pavel Stroyev, Çast Pervaya s 862 po 1425, Moskova, 1820, s. V-XXVII.

88 "Sofiyskaya Letopis", *PSRL*, T. VI, İzdannoe po Vısoçayşemu Poveleniyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, St. Petersburg, 1853; "Sofiyskaya Vtoraya Letopis", *PSRL*, T. VI, Vıp. 2, İzdatelstvo Yazıki Russkoy Kulturı, Moskova, 2001.

89 "Moskovskiy Letopisnıy Svod Kontsa XV Veka", *PSRL*, T.XXV, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1949, s. 3-6.

İlk kez 1794 yılında yayımlanan kronik *Rus Kronikleri Külliyatı*'nın 24. cildini teşkil etmektedir.[90]

Tverskaya Letopis (Tverskoy Sbornik)

1534 yılında yazılan *Tverskaya Letopis*'in müellfi bilinmemektedir. Başlangıçtan 1499 yılına kadar meydana gelen olayları ele almakla beraber daha çok Tver Knezliği'nin tarihine odaklanmaktadır. Üç nüshası bulunan kroniğin ilk neşri 1863 yılında yapılmıştır.[91]

Rogojskiy Letopisets

XV. yüzyılın ortalarında kaleme alınan *Rogojskiy Letopisets*'in el yazma nüshası N. P. Lihaçev tarafından 1906 yılında Rogojsk Mezarlığı'nın arşivinde bulunmuştur. Adını da buradan almaktadır. Başlangıçtan 1412 yılına kadar meydana gelen olayların ele alındığı kronik, bilhâssa Tver Knezliği'nin tarihi açısından ehemmiyet arz etmektedir. Bu açıdan *Tverskaya Letopis* ile benzer içeriğe sahiptir. Bu nedenle *Tverskaya Letopis* ile birlikte *Rus Kronikleri Külliyatı*'nın 15. cildi olarak neşredilmiştir.[92]

Vologodsko-Permskaya Letopis

XV. yüzyılda yazılan Londra nüshası, XVI. yüzyılın 20'li yıllarında derlenen Akademi nüshası ve üç ayrı redaksiyon ile XVI. yüzyılın ortalarında kaleme alınan nüshası günümüze kadar ulaşmıştır. *Povest Vremennıh Let* ile başlayarak 1526 yılına kadarki Rus tarihini ele alan *Vologodsko-Permskaya Letopis*, bilhâssa kuzeydoğu Rus knezlikleri ile İdil Bulgarlarının Oka-Sura hattına hâkim olmak için giriştikleri siyasî-askerî rekabeti aktarması bakımından önemli bir kaynaktır. Bu eser *Rus Kronikleri Külliyatı*'nın 26. cildinde neşredilmiştir.[93]

Holmogorskaya Letopis

XVI. yüzyılın ortalarında yazılan *Holmogorskaya Letopis*'in müellifi bilinmemektedir. XVI. yüzyılın sonlarına ait olduğu düşünülen Çertkovskiy ve XVII. yüzyılın ikinci yarısının ortalarında yazılan Pogodinskiy nüshaları mevcuttur. Başlangıçtan 1558 yılına kadarki Rus tarihini ele alan ve İdil Bulgarları hakkında kayıtların yer aldığı *Holmogorskaya Letopis*, *Rus Kronikleri Külliyatı*'nın 33. cildini meydana getirmektedir.[94]

---

90 "Tipografskaya Letopis", *PSRL*, T.XXIV, İzdavayemoe Arheografiçeskoyu Kommissieyu, Petrograd, 1921, s. I-III.

91 "Letopisnıy Sbornik, İmenuyemıy Tverskoyu Letopisyu", *PSRL*, T. XV, İzdannoe po Vısoçayşemu Poveleniyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, St. Petersburg, 1863.

92 "Rogojskiy Letopisets Tverskoy Sbornik", *PSRL*, T.XV, İzdatelstvo Yazıki Russkoy Kulturı, Moskova, 2000, s. V-VIII.

93 "Vologodsko-Permskaya Letopis", *PSRL*, T. XXVI, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1959, s. 3-8.

94 "Holmogorskaya Letopis – Dvinskoy Letopisets", *PSRL*, T.XXXIII, İzdatelstvo "Nauka" Leningradskoe Otdelenie, Leningrad, 1977, s. 1-9.

Novgorodskaya Letopis po Spisku P. P. Dubrovskogo

Novgorodskaya Letopis'in XVI. yüzyıla ait bir nüshası İmparatorluk Halk Kütüphanesi'ne getirilmeden önce el yazmaları deposunun baş sorumlusu P. P. Dubrovskiy'e (1754-1816) aitti ve onun koleksiyonunda 810 numarayla kayıtlıydı. Bu yüzden bahsi geçen nüsha onun adıyla anılmaktadır. Günümüzde Rus Millî Kütüphanesi'nin el yazmaları bölümünde muhafaza edilmektedir. 562 yapraktan oluşan kronik, başlangıçtan 1539 yılına kadarki Rus tarihini ele almaktadır. Bununla birlikte, Novgorod çevresinde cereyan eden olayları detaylı olarak aktarmaktadır. İdil Bulgarları ile Rus knezlerinin siyasî münasebetlerine de değinilmekle birlikte, uşkuynik denilen Novgorodlu korsanların Altın Orda Devleti döneminde Bulgar başta olmak üzere eski İdil Bulgar şehirlerine yaptıkları saldırılardan bahsetmesi açısından orijinaldir. Çalışmamızda müracaat ettiğimiz kroniğin Dubrovskiy nüshasının tam neşri 2004 yılında yapılmıştır.[95]

Lvovskaya Letopis

XVI. yüzyılın ikinci yarısında yazıldığı tahmin edilen *Lvovskaya Letopis*, adını 1792 yılında kroniği yayına hazırlayan Rus tarihçi Nikolay Aleksandroviç Lvov'dan (1751-1804) almaktadır. 858-1560 yılları arasındaki Rus tarihini ele alan kronikte İdil Bulgarlarıyla ilgili olarak diğer Rus kronikleriyle örtüşen kayıtlar yer almaktadır. *Lvovskaya Letopis, Rus Kronikleri Külliyatı*'nın 20. cildi olarak yayımlanmıştır.[96]

Stepennaya Kniga

1563 yılında Moskova Metropoliti Makariy'in nezaretinde Rahip Andrey'in başında bulunduğu bir heyet tarafından, büyük ihtimalle, Çar IV. İvan için yazılmış mufassal Rus tarihi kitabıdır. Günümüze ulaşan en eski nüshaları XVII. yüzyılın ortalarına aittir. Rusların kurucu hükümdarı Rurik'ten başlayarak 1560 yılına kadarki Rus tarihini ele alan *Stepennaya Kniga, Rus Kronikleri Külliyatı*'nın 21. cildini oluşturmaktadır ve iki kitap olarak yayımlanmıştır.[97]

Ustyujskaya Letopis

XVI. yüzyılın başlarında Kuzey Rus bölgesinde yazılan *Ustyujskaya Letopis*'in (*Ustyujskiy Letopisnıy Svod*) iki nüshası muhafaza edilmiştir. 1894 yılında el yazmasını ortaya çıkaran L. Stepanoviç Matsieviç'in adıyla anılan ilk nüshası Rus İlimler Akademisi Rus Literatürü Enstitüsü'nde muhafaza edil-

---

95 "Novgorodskaya Letopis po Spisku P. P. Dubrovskogo", *PSRL*, T. 43, İzdatelstvo Yaziki Slavyanskoy Kulturı, Moskova, 2004, s. 3-7.

96 "Lvovskaya Letopis", *PSRL*, T. XX, Çast Pervaya, İzdannoe po Vısoçayşemu Poveleniyu İmperatorskoyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, St. Petersburg 1910, s. III-IV.

97 "Kniga Stepennaya Tsarskogo Rodosloviya", *PSRL*, T. XXI, Çast Pervaya, İzdannoe po Vısoçayşemu Poveleniyu İmperatorskoyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, St. Petersburg 1908, s. III-VII; "Kniga Stepennaya Tsarskogo Rodosloviya", T. XXI, Çast Vtoraya, İzdannoe po Vısoçayşemu Poveleniyu İmperatorskoyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, St. Petersburg 1910.

mektedir. İkinci nüshasının adı *Arhangelogorodskiy Letopisets*'tir. 852 yılından XVI. yüzyılın başına kadarki Rus tarihini ele alan *Ustyujskaya Letopis, Rus Kronikleri Külliyatı*'nın 37. cildinde yayımlanmıştır.[98]

Troitskaya Letopis

XV. yüzyılda parşömen kâğıdına yazılan *Troitskaya Letopis*, öncelikle Troitsk-Sergiyev Manastırı'nda muhazafaza edilmiştir. St. Petersburg'daki İlimler Akademisi üyesi G. F. Miller tarafından 1760 yılında Troitsk Manastırı'nın kütüphanesinde bulunmuştur. Adını da keşfedildiği yerden almıştır. Moskova'da 1812 yılında çıkan yangında yandığı için bu yegâne nüsha günümüze ulaşmamıştır. XIX. yüzyılın meşhur Rus tarihçisi Nikolay M. Karamzin *İstoriya Gosudarstva Russiyskogo* (Rus Devleti Tarihi) adlı eserinde *Troitskaya Letopis*'ten birçok bilgi almıştır.[99] Rus tarihçisi M. D. Priselkov kroniği, başta Karamzin'in bahsi geçen eseri olmak üzere diğer Rus kroniklerinden de faydalanarak yeniden yapılandırmış ve Kiev Rus Knezliği'nin kuruluşundan XV. yüzyılın başlarına kadar olan dönemi ihtiva eden çalışmasını 1950 yılında tamamlayarak yayımlamıştır.[100]

Simeonovskaya Letopis

XVI. yüzyıla ait yalnızca bir nüshası bulunan *Simeonovskaya Letopis*'in XV. yüzyıl sonlarında yazıldığı tahmin edilmektedir. A. A. Şahmatov tarafından keşfedilen kronik, adını, el yazmasının sahibi olan XVII. yüzyılda yaşamış ve Moskova Basım Sarayı'nda görev yapmış kitap redaktörü Nikifor Simeonov'dan almıştır. 1177 yılından 1493'e kadarki Rus tarihini ele almakla birlikte, bilhâssa kuzeydoğu Rus knezlikleri ile İdil Bulgar siyasî münasebetlerine dâir kayıtlar da içermektedir. *Simeonovska Letopis, Rus Kronikleri Külliyatı*'nın 18. cildi olarak neşredilmiştir.[101]

4. İdil Bulgar Tarihi Araştırmaları

İdil Bulgarlarının tarihinin bilimsel olarak araştırılmasına, XVIII. yüzyılın Rus saray tarihçisi V. N. Tatişçev tarafından başlandığı düşünülmektedir. Vasiliy N. Tatişçev, 1768 yılında yayımladığı eserinde çok sayıda kadim Rus kroniğini ve İdil Bulgarlarının hayatına dâir önemli hadiseleri içeren birtakım başka kaynakları da kullanmıştır. Onun verdiği malumatlar esasen Bulgar-Rus siyasî ve ticârî münasebetlerini ele almakla birlikte, Bulgar, Biler, Cuketau ve Oşel gibi farklı Bulgar şehirleri hakkında ilginç bilgileri de ihtiva etmektedir. Bundan dolayı, araştırmamızın önemli kaynaklarından biri de onun eseridir.[102]

---

98 "Ustyujskie i Vologodskie Letopisi XVI-XVIII vv.", *PSRL*, T.XXXVII, İzdatelstvo "Nauka" Leningradskoe Otdelenie, Leningrad, 1982, s. 17-159.

99 Y. S. Lurye, *a.g.e.*, s. 21-66.

100 M. D. Priselkov, *Troitskaya Letopis Rekonstruktsiya Teksta*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1950.

101 "Simeonovskaya Letopis", *PSRL*, T. XVIII, İzdatelstvo Znak, Moskova, 2007, s. V-VI.

102 Vasiliy Tatişçev, *İstoriya Rossiyskaya*, T. 1-3, İzdatelstvo AST, Moskova, 2003-2005.

1804 yılında Kazan Üniversitesi'nin kurulmasından sonra İdil Bulgarlarının tarihiyle ilgili bilimsel çalışmalar hız kazanmıştır. Bu üniversitenin hocalarından S. M. Fraehn, Bulgarlara ait paraları ilk defa tespit eden araştırmacı olmuştur.[103] Bu tür kaynaklar birikmeye başlayınca Rus tarihçisi V. V. Grigoryev, 1836 yılında Arap-Fars yazarların eserlerine ve nümizmatik verilere dayanarak İdil Bulgar Devleti ile alakalı bir çalışma yapmıştır.[104] XIX. yüzyılda, İdil Bulgarlara ait arkeolojik eserlerin araştırılmasıyla ilgili çalışmalar da hız kazanmıştır. Bu alanda P. Kondırev, M. Rıbuşkin, A. Vtorov, A. Artamev, İ. Berezin, K. Evlentev vd. araştırmacıların eserleri yayımlanmıştır.[105]

İdil Bulgarlarının tarihini öğrenmek hususunda yapılacak çalışmaların yönünü belirlemek üzere, 1877 yılında, Kazan'da toplanan "IV. Bütün Rusya Arkeoloji Toplantısı"nda Kazan Üniversitesi profesörü S. M. Şpilevskiy'in İdil Bulgar Devleti üzerine o ana kadar yazılmış içeriği en geniş ve bilimsel eserinin yayımlandığı ilan edilmiştir.[106] Yazılı, arkeolojik, nümizmatik, halk bilimsel ve epigrafik kaynaklara dayanan S. M. Şpilevskiy'in geniş bir şekilde istifade ettiğimiz bu eseri, bugün dahi ehemmiyetini korumakta ve İdil Bulgarlarıyla ilgili bir başvuru kaynağı olarak araştırmacılar tarafından müracaat edilmektedir. "IV. Bütün Rusya Arkeoloji Toplantısı"nda aynı zamanda "Kazan Üniversitesi Arkeoloji, Etnografya ve Tarih Topluluğu"nun kurulmasına karar verilmiştir. İdil Bulgarlarına ait arkeolojik eserleri incelemeye başlayan topluluğun araştırmacıları arasında yer alan ilk Tatar tarihçilerinden Şehabeddin Mercanî, 1885 yılında İdil Bulgarları da dâhil Kazan Tatarlarının tarihiyle ilgili, hem de Tatar Türkçesiyle oldukça başarılı bir eser yayımlamıştır.[107] Ş. Mercanî'nin eseri Mustafa Kalkan tarafından Türkiye Türkçesine aktarılarak 2008 yılında yayımlanmıştır.[108]

Bulgar-Çuvaş tezini ortaya atan N. İ. Aşmarin'in eseri 1902 yılında yayımlanmıştır.[109] Ş. Mercanî'nin ardından XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyıl başında eser veren Rızaeddin Fahreddin,[110] G. Ahmerova,[111] A. Zeki Velidî Togan[112] gibi Türk tarihçileri de eserlerinde Bulgarlara değinmişlerdir.

---

103 S. M. Fraehn, "Drei Münzen der Wolga-Bulgaren aus dem X Jahrhundert", *Memoires de l'Acad. İmper. Des Sciences*, VI serie, T. I, St. Petersburg, 1832.

104 V. V. Grigoryev, *Rossiya i Aziya. Sbornik İssledovaniy i Statey po İstorii, Etnografii i Geografii, Napisannih v Raznoe Vremya V.V. Grigoryevim Orentalistom*, St. Petersburg, 1876, s. 79-106.

105 F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, s. 12.

106 S. M. Şpilevskiy, *Drevnie Goroda i Drugie Bulgarsko-Tatarskie Pamyatniki v Kazanskoy Gubernii*, Kazan, 1877.

107 Şehabeddin Mercanî, *Mustafâdü'l-Ahbâr fi Ahvâli Kazan ve Bulgar*, Kazan, 1885.

108 Şehabeddin-i Mercani, *Müstefâdü'l Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar (Kazan ve Bulgar'daki Durum Hakkında Faydalanılan Haberler)*, Metni yay. E. N. Hayrulin, Türkiye Türkçesine akt. Dr. Mustafa Kalkan, AKDTYK AKM Yayınları, Ankara, 2008.

109 N. İ. Aşamarin, *Bolgarı i Çuvaşi*, Tipo-Litografiya İmperatorskogo Universiteta, Kazan, 1902.

110 Rızaettin Fahreddinev, *Bolğar wa Qazan Töreklare*, Tatar Kitap Neşriyatı, Kazan, 1997.

111 G. Ahmerov, *Tevarih-i Bulgar*, Kazan, 1909.

112 A. Zeki Velidî (Togan), *Türk ve Tatar Tarihi*, Elektro-Tipografya Millet, Kazan, 1912.

1917 Bolşevik Devrimi'nden sonra İdil Bulgarlarına dâir araştırmalar bir süre daha devam etmiştir. Bu dönemde önemli çalışmalardan birini R. R. Fasmer gerçekleştirmiştir. R. R. Fasmer, X. yüzyıl İdil Bulgar paralarıyla alakalı ilgi çekici bir eser hazırlamıştır.[113] Onun bu çalışması, daha sonraları İdil Bulgar paralarını araştıran S. A. Yanin[114] ve A. G. Muhamadiyev[115] gibi araştırmacılara ışık tutmuştur. Bu dönemde, İdil Bulgarlarıyla ilgili yapılan önemli çalışmalardan biri de V. F. Smolin'e aittir.[116] Yazar, İdil Bulgar tarihi ve arkeolojisine geniş yer ayırdığı çalışmasında dönemin kominist ideolojisinden etkilenerek Bulgar toplumunu "kapitalistler zümresi", "tüccâr burjuvazisi" gibi sınıflara ayırmış ve bunların önünde, ülkenin başındaki büyük kapitalist olarak Bulgar Hanı'nın olduğunu belirtmiştir.[117] V. F. Smolin'in bu yaklaşımının, Sovyet yönetiminin bilime kendi ideolojisini katma gayretlerinin bir yansıması olduğu açıktır. V. F. Smolin'den sonra A. S. Başkirov, 1928 yılında, Bulgar şehrinin Moğol istilasından sonraki kalıntıları üzerine yaptığı çalışmasını yayımlamıştır.[118] A. S. Başkirov, eserinde Bulgar şehrinin surları, büyük minare vb. anıtsal yapıları hakkında geniş bilgiler vermektedir.

Rus arkeolog ve tarihçi A. P. Smirnov, 1938 yılında İdil Bulgar Devleti'nin kuruluşuyla alakalı bir eser yayımlamıştır.[119] Bundan sonra, İkinci Dünya Harbi'nin sonrasına kadar, İdil Bulgar Devleti ile ilgili çalışmalar kesintiye uğramıştır. Savaşın bitmesinden hemen sonra İdil Bulgar Devleti'yle alakalı eserler birbiri ardına çıkmaya başlamıştır. 1945 yılında Rus tarih mütehassısı B. D. Grekov, *X-XI. Yüzyıllarda İdil Bulgar Devleti* başlıklı bir kitap kaleme almış ve eserinde İdil Bulgar toplumunda herhangi bir feodal yapının bulunmadığı üzerinde durmuştur.[120] B. D. Grekov, daha sonra N. F. Kalinin ile birlikte bu çalışmasını genişleterek 1948 yılında yayımlamıştır.[121]

Her ne kadar yanlış bir şekilde, Bulgarların, tarih literatüründe uzun süre İskitler adıyla zikredilen Alan-Sarmat kökenli oldukları ve İdil Bulgar toplumunda sınıfsal yapılardan müteşekkil feodal münasebetler bulunduğu üzerinde durmuşsa da, Rus tarihçisi A. P. Smirnov, 1951 yılında sistematik arkeolojik çalışmalar sonucunda meydana getirdiği *Voljskie Bulgarı* adlı önemli

113 R. R. Fasmer, "O Monetah Voljskih Bolgar X Veka", *İOAİE*, T. XXXIII, Vıp. 1, Kazan, 1925.

114 S. A. Yanin, "Novıe Dannıe o Monetnom Çekane Voljskoy Bolgarii X v.", *Trudı Kuybışevskoy Arkeologiçeskoy Ekspeditsii*, Otv. Red. A. P. Smirnov, T. IV, Materialı i İssledovaniya po Arheologii SSSR No:80, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova, 1962, s. 179-204.

115 A. G. Muhamadiyev, *Drevnie Monetı Povoljya*, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan, 1990.

116 V. F. Smolin, "Arheologiçeskiy Oçerk Tatrespubliki", *Materialı po İzuçeniyu Tatarstana*, Vıp. II, Kazan, 1925.

117 F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, s. 15.

118 A. S. Başkirov, *Pamyatniki Bulgaro-Tatarskoy Kulturı na Volge*, Kazan, 1928.

119 A. P. Smirnov, "O Vozniknovenii Gosudarstva Voljskih Bulgar", *Vestnik Drevney İstorii*, 2(3), Gosudarstvennoe Sotsialno-Ekonomiçeskoe İzdatelstvo, Moskova, 1938.

120 B. D. Grekov, *İstoriçeskie Zapiski*, T. XIV, Moskova, 1945. Aynı çalışma 1959 yılında yazara ait diğer araştırmalarla birlikte tekrar yayımlanmıştır bkz.: B. D. Grekov, *İzbrannıe Trudı*, T. II, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova, 1959.

121 B. D. Grekov-N. F. Kalinin, "Bulgarskoe Gosudarstvo v Domongolskoe Zavoevanie", *Materialı po İstorii Tatarii*, Tatknigoizdat, Kazan, 1948, s. 97-185.

eserini yayımlamıştır.[122] A. P. Smirnov'un eseri çıktıktan sonra, İdil Bulgar Devleti ile alakalı çalışmalar için adeta bir başvuru kaynağı haline gelmiştir.

Kazan Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü ve Tataristan Devlet Müzesi'ne bağlı arkeologlar Tataristan ve İdil Bulgar tarihinin aydınlatılmasına yönelik olarak 1945-1952 yılları arasında yürüttükleri arkeolojik araştırmaların sonuçlarını 1954 yılında yayımlamıştır.[123] 1955 yılında Tataristan tarihi hakkında hazırlanan bir eser meydana getirilmiştir. Bu çalışmanın I. cildinde İdil Bulgar Devleti'ne de yer verilerek onun coğrafî, etnik, ekonomik, siyasî vd. yönlerine değinilmiştir.[124] Don bölgesindeki erken dönem Bulgar arkeolojik kültürünü içeren çalışmaların da bulunduğu 1958 yılındaki arkeolojik kazı sonuçlarının ilki M. İ. Artamanov tarafından yayımlanmıştır.[125] Aynı yıl A. V. Kiryakov, A. M. Efimova, O. S. Hovanskaya, A. P. Smirnov, V. V. Egerev, S. A. Yanin, B. B. Jiromskiy ve K. A. Smirnov'un İdil Bulgarlarıyla ilgili arkeolojik kazı sonuçlarına dayanan makalelerini içeren bir eser daha çıkmıştır.[126] 1960 ve 1962 yıllarında bu yayınların devamı olan diğer ciltler de neşredilmiştir.[127] Bu yayınlarla birlikte İdil Bulgarlarıyla alakalı arkeolojik ve nümizmatik bilgiler artmıştır. M. İ. Artamanov, 1962 yılında Hazar Kağanlığı üzerine o güne kadar yapılmış en kapsamlı araştırmaya dayanan eserini tamamlamıştır. Bahsettiğimiz eser D. Ahsen Batur tarafından Rusçadan Türkçeye çevrilmiştir.[128]

1950'li yıllarda İdil Bulgar arkeolojik araştırmalarının hız kazanmasıyla, N. Y. Merpert, V. F. Gening ve A. H. Halikov tarafından yürütülen kazılar sonucunda erken dönem Bulgarlarına ait Ulyanovsk bölgesinde Kaybel ve Tataristan'da Bolşe-Tarhan (Ulu-Tarhan) mezarlıkları ortaya çıkarılmıştır. Bu mezarlarda yapılan kazı çalışmalarının sonuçları 1964 yılında yayımlanmıştır.[129] Bu mezarlıkların geneli, araştırmacılar tarafından VIII. yüzyılın ortaları

122 A. P. Smirnov, *Voljskie Bulgarı*, Trudı GİM, Vıp. XIX, Moskova, 1951.

123 N. F. Kalinin, A. H. Halikov, *İtogi Arheologiçeskih Rabot za 1945-1952 gg.*, Trudı KFAN SSSR, Seriya Gumanitarnıh Nauk, Tatknigoizdat, Kazan, 1954.

124 *İstoriya Tatarskoy ASSR Tom I (s Drevneyşih Vremen do Velikoy Oktyabrskoy Sotsialistiçeskoy Revolyutsii)*, Redaktsiya Politiçeskoy i İstoriçeskoy Literaturı, Tatknigoizdat, Kazan, 1955, s. 42-98.

125 *Trudı Volgo-Donskoy Arheologiçeskoy Ekspeditsii*, T. I, Materialı i İssledovaniya po Arheologii SSSR No:62, Otv. Red. M. İ. Artamanov, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1958.

126 *Trudı Kuybışevskoy Arheologiçeskoy Ekspeditsii*, T. II, Materialı i İssledovaniya po Arheologii SSSR No:61, Otv. Red. A. P. Smirnov, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1958.

127 *Trudı Kuybışevskoy Arheologiçeskoy Ekspeditsii*, T. III, Materialı i İssledovaniya po Arheologii SSSR No:80, Otv. Red. A. P. Smirnov, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova, 1960; *Trudı Kuybışevskoy Arheologiçeskoy Ekspeditsii*, T. IV, Materialı i İssledovaniya po Arheologii SSSR No:80, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova, 1962.

128 M. İ. Artamanov, *Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar*, çev. D. Ahsen Batur, 2. bs., Selenge Yayınları, İstanbul, 2004. İdil Bulgarlarının erken dönem tarihiyle alakalı başvurduğumuz eserlerden bazıları şunlardır: YA. F. Fedorov-G. O. Fedorov, *Rannie Turki na Severnom Kavkaze (İstoriko-Etnografiçeskie Oçerki)*, İzdatelstvo MU, Moskova, 1978; István Zımonyı, *The Origins of the Volga Bulgars*, Szeged, 1990.

129 V. F. Geninig-A. H. Halikov, *Rannie Bolgarı na Volge (Bolşe-Tarhanskiy Mogilnik)*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1964.

ile IX. yüzyılın başları olarak tarihlendirilmiştir. Araştırmacılar, defin envanterleri arasında yer alan eşyaları inceleyerek Bolşe-Tarhan Mezarlığı'nın ait olduğu nüfusun Orta İdil'de VII. yüzyılın sonu ile VIII. yüzyıllar arasında yaşamalarının mümkün olduğunu tespit etmiştir. A. H. Halikov ve V. F. Gening, bu mezarların ait olduğu nüfusun ölü gömme geleneği ile eşyalarının Güneydoğu Avrupa'da ve özellikle Don bölgesinde bulunan meşhur Bulgar arkeolojik kalıntılarına (Saltovo-Mayatsk) benzerliğini tespit ederek, ahalinin Bulgar etnik kökenine mensup oldukları sonucuna varmıştır.[130] Geniş bir şekilde faydalandığımız bu eser, İdil Bulgar çalışmalarının ana kaynaklarından biri haline gelmiştir.

1968 yılında yayımlanan *Tataristan Tarihi* adlı eserde başlıca yeri İdil Bulgar Devleti işgal etmiştir.[131] Devam eden arkeololjik araştırmalar neticesinde, 1960'lı yıllarda, Çepets Nehri havzasında ortaya çıkarılan Tankeyev Mezarlığı'nın da Bolşe-Tarhan tipinde olduğu tespit edilmiştir. Tankeyev Mezarlığı'ndan elde edilen materyaller VIII-IX. yüzyıllarda İdil Bulgar Devleti'nin oluşumu döneminde Orta İdil'de meydana gelen karmaşık etnogenetik süreci oldukça iyi yansıtmaktadır. Tankeyev Mezarlığı'ndan elde edilen materyaller E. P. Kazakov tarafından, Bolşe-Tarhan ve Kaybel gibi diğer büyük Bulgar mezarlarıyla birlikte geniş kapsamlı bir araştırmayla değerlendirmiştir.[132]

Uzun yıllar boyunca İdil Bulgar arkeolojik kalıntılarının dağılım coğrafyasını inceleyen Tatar arkeolog-tarihçi R. G. Fahrutdinov, çalışmalarının sonucunu 1975 yılında yayımlamıştır.[133] Böylece, arkeolojik verilere göre İdil Bulgar Devleti'nin coğrafî sınırlarının tespiti sağlanmıştır.

A. H. Halikov, Kazan Tatarlarının kökeni üzerine 1978 yılında yaptığı çalışmada İdil Bulgarlarına geniş yer vermiştir.[134] 1980'li yıllarda İdil Bulgar tarihiyle ilgili yapılan çalışmalarda gözle görülür bir artış yaşanmıştır. 1981 yılında, A. H. Halikov'un editörlüğünde İdil Bulgar tarihiyle alakalı önemli makalelerin bulunduğu bir eser hazırlanmıştır.[135] Aynı sene Bulgarlarla birlikte diğer Türk halklarının arkeolojik eserlerini de detaylı bir şekilde ele alan makalelerin bulunduğu bir çalışma daha çıkmıştır.[136] Nümizmat A. G. Muhamediyev, XII-XV. yüzyıllardaki Bulgarların ve Tatarların para sistemine ve ticârî münasebetlerine dâir araştırmasını 1983 yılında yayımlamıştır.[137]

---

130 V. F. Geninig-A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 66.

131 *İstoriya Tatarskoy ASSR (s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney)*, Tatknigoizdat, Kazan, 1968. s. 35-67.

132 E. P. Kazakov, *Kultura Ranney Voljskoy Bolgarii*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1992.

133 R. G. Fahrutdinov, *Arheologiçeskih Pamyatniki Voljsko-Kamskoy Bulgari i Ego Territoriya*, Tatknigoizdat, Kazan, 1975.

134 A. H. Halikov, *Proishojdeniye Tatar Povoljya i Priuralya*, Tatknigoizdat, Kazan, 1978.

135 *İz İstorii Rannih Bulgar*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1981.

136 Bu eserde Türk, Uygur, Kimak, Karluk, Hakas, Bulgar, Hazar, Peçenek ve Kuman gibi Türk boylarının ve devletlerinin arkeolojik kalıntılarını ihtiva eden yayınlar bulunmaktadır, *Stepi Evrazii v Epohu Srednevekovya*, Otv. Red. S. A. Pletneva, Arheologii SSSR, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1981.

137 A. G. Muhamediyev, *Bulgaro-Tatarskaya Monetnaya Sistema XII-XV vv.*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1983.

1984 yılında, R. G. Fahrutdinov'un Arap-Fars ve Rus kaynaklarının yalın bir analizine dayanan ve çalışmamızda da başvurduğumuz eseri yayımlanmıştır.[138] Aynı sene T. A. Hlebnikova, İdil Bulgar keramikleri üzerinde uzun yıllar yürüttüğü çalışmalarını kitap olarak yayımlamıştır.[139] 1985 yılında, Moğol istilası öncesi İdil Bulgar Devleti'nin savunma sistemi hakkında yazılan makaleler bir araya getirilerek yayımlanmıştır.[140] 1986 yılında, İdil Bulgar-Rus münasebetlerinin 1000. yılı şerefine yayımlanan bilimsel çalışmada, İdil Bulgar-Rus münasebetlerinin siyasî boyutlarından başka ekonomik, askerî, kültürel, teknik ve insanî boyutları da ele alınmıştır.[141] Aynı sene E. A. Halikova, İdil Bulgar Devleti'nin hüküm sürdüğü ana topraklarda bulunan eski şehir ve köylerdeki mezarlarda yaptığı araştırmaların sonucunda yazdığı eserini yayımlamıştır.[142] Yazar, araştırmasının sonucunda X. yüzyılın başlarından itibaren İdil Bulgarları arasında İslâmiyet'in tamamen hâkim olduğunu ve İdil Bulgar topraklarında XI-XIII. yüzyıllara ait herhangi bir pagan mezarlığı bulunmadığını tespit etmiştir.

1987 yılında Bulgar şehrinin tarihi ve kültürüyle ilgili makalelerin bulunduğu bir eser yayımlanmıştır.[143] Bunu, 1988 yılında, Bulgar şehrinin ticârî faaliyetleri üzerine yapılan çalışmanın yayını takip etmiştir.[144] Yine 1988 yılında, İdil Bulgar Devleti'nin uğradığı Moğol istilasının farklı boyutlarını ele alan ve çalışmamızda bize yardımcı olan önemli bir eser daha çıkmıştır.[145] Özellikle, Moğol istilası esnasında meydana gelen yıkımın arkeolojik malzemelerle desteklenerek verilmesi bakımından bu çalışma ilgi çekicidir.

1990'lı yıllarda da İdil Bulgar tarihini aydınlatmak üzere yapılan çalışmalar devam etmiştir. G. M. Devletşin, 1990 yılında yayımladığı eserinde İdil Bulgar Devleti'nde İslâmî yapı, eğitim ve bilim konularını detaylı bir şekilde inceleyerek adeta bu konudaki açığı kapatmıştır.[146] 1991'de, E. P. Kaza-

138 R. G. Fahrutdinov, *Oçerki po İstorii Voljskoy Bulgarii*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1984.

139 T. A. Hlebnikova, *Keramika Pamyatnikov Voljskoy Bolgarii: k Voprusu ob Etnokulturnom Sostave Naseleniya*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1984. T. A. Hlebnikova'dan sonra İdil Bulgar keramiklerini inceleyerek İdil Bulgarlarının etnokültürleri hakkında önemli sonuçlar ortaya koyan N. A. Kokorina'nın eseri de bu alanda oldukça ehemmiyet arz etmektedir: N. A. Kokorina, *Keramika Voljskoy Bulgari Vtoroy Polovini XI – Naçala XV v. (k Probleme Preemstvennosti Bulgarskoy Kultur)*, İzdatelstvo İnstitut İstorii, Kazan, 2002.

140 *Voenno-Oboronitelnoe Delo Domongolskoy Bulgarii*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1985.

141 *Voljskaya Bulgariya i Rus (k 1000-Letniyu Russko-Bulgarskogo Dogovora)*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1986.

142 E. A. Halikova, *Musulmanskie Nekropoli Voljskoy Bulgari X – Naçala XIII vv.*, İzdatelstvo KGU, Kazan, 1986.

143 *Gorod Bolgar: Oçerki İstorii i Kulturı*, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davıdov, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1987.

144 *Gorod Bolgar: Oçerki Remeslennoy Deyatelnosti*, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davıdov, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1988.

145 *Voljskaya Bulgariya i Mongolskoe Naşestvie*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1988.

146 G. M. Davletşin, *Voljskaya Bulgariya: Duhovnaya Kultura Domongolskiy Period X-Naç. XIII vv.*, Tatknigoizdat, Kazan, 1990.

kov'un, Kama Nehri'nin aşağısında bulunan Bulgar köylerinin arkeolojik incelemesine dayanan ve ekonomik hayat hakkında önemli bilgiler içeren eseri yayımlanmıştır.[147] 1989-1991 yılları arasında, Bulgar-Rus münasebetleri çerçevesinde Ukraynalı ve Tataristanlı arkeologlar tarafından A. H. Halikov ve A. P. Motsya idaresinde Orta Çağ kaynaklarında bahsi geçen Bulgar ve Kiev arasında bulunan kervan yolu incelenmiş ve araştırmanın sonuçları 1992 yılında yayımlanmıştır.[148] 1993 yılında, Bulgar arkeolojik kalıntılarını farklı yönlerden değerlendiren çeşitli yazarların makalelerinin bulunduğu bir eser neşredilmiştir.[149] M. D. Poluboyarinova'nın İdil Bulgar Rus münasebetlerine farklı bir pencereden baktığı çalışmasında, her iki halkın millî topraklarında yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan Bulgar ve Rus menşeli materyaller değerlendirilmiştir.[150] 1994 yılında, A. H. Halikov, İdil Bulgarlarının Moğol istilası sonrası siyasî, sosyo-ekonomik ve kültürel durumlarını ve münasebetlerini ele aldığı çalışmasını yayımlamıştır.[151] İdil Bulgarlarının en önemli özelliği olarak görülen ticâret konusu, R. M. Valeyev'in 1995 yılında yayımlanan eserinde oldukça detaylı bir şekilde işlenmiştir.[152] Bu çalışma da araştırmamızda faydalandığımız başlıca eserler arasındadır. İdil Bulgar Devleti'nin askerî yapısıyla alakalı çok sayıda çalışma yapan Tatar tarihçi İ. L. İzmaylov'un en önemli eseri 1997 yılında yayımlanmıştır.[153] Bu eser askerî tarih açısından ciddi bir boşluğu doldurmuştur. İ. L. İzmaylov'un eseriyle aynı yıl yayımlanan bir diğer dikkate değer çalışma, Tatar tarihçi Fayaz Ş. Huzin'in Moğol öncesi İdil Bulgar Devleti'ni esas alan eseridir.[154] Onun Sovyet döneminin ideolojisinden farklı yorumlar getirdiği çalışması bu anlamda önem arz etmektedir. Birçok araştırmacı, X. yüzyılda İdil Bulgar toplumunda sosyal düzenin barbar karakterde olduğunu düşünmüşlerdir. Bazıları ise Arap Halifeliği'nde olduğu gibi bütün toprakların devlete ait olduğu; rant ve vergiler aracılığıyla devlet aparatlarının kullanıldığı feodalizm şeklinin bulunduğunu ileri sürmüşlerdir. Bir başka düşünce ise Asya despotizmi şeklinde bir toplumsal yapı olduğu yönündedir. Sovyet döneminin bu ideolojik bakış açılarına karşı çıkan F. Ş. Huzin, X. yüzyılda İdil Bulgar Devleti tarihinde feodal öncesi toplumsal düzenin olduğunu yazılı ve arkeolojik kaynaklara dayanarak belirtmiştir. Huzin, ayrıca İdil Bulgarlarına ait arkeolojik kalıntılar arasında bulunan yüzlerce şato tipi yapıların ve güçlü tahkimat kalıntılarıyla dikkat çeken Orta Çağ şehir tipi yerleşimlerin, asilzâdelerin başında bulunduğu ve onların hizmetkârları olan köylülerin yaşadığı ve

147 E. P. Kazakov, *Bulgarskoe Selo X-XIII vv. Nizoviy Kamı*, Tatknigoizdat, Kazan, 1991.
148 A. P. Motsya-A. H. Halikov, *Bulgar – Kiev Puti-Svyazi-Sudbı*, Kiev, 1997.
149 *Arheologiya Voljskoy Bulgari: Problemı, Poiski, Reşeniya*, Otv. Red. F. Ş. Huzin, İzdatelstvo Akademii Nauk Tatarstana, Kazan, 1993.
150 M. D. Poluboyarinova, *Rus i Voljskaya Bolgariya v X-XV vv.*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1993.
151 A. H. Halikov, *Mongolı, Tatarı, Zolotaya Orda i Bulgariya*, İzdatelstvo Fen, Kazan, 1994.
152 R. M. Valeyev, *Voljskaya Bulgariya: Torgovlya i Denejno-Vesovie Sistemı IX –Naçala XIII Vekov*, İzdatelstvo Fest, Kazan, 1995.
153 İ. L. İzmaylov, *Voorujenie i Voennoe Delo Naseleniya Voljskoy Bulgari X – Naçala XII v.*, İzdatelstvo Magadan, Kazan, 1997.
154 F. Ş. Huzin, *a.g.e.*

sömürüldüğü, sınıfsal farklılıkların bulunduğu feodal bir yapıyı ifade ettiği yönündeki genel değerlendirmelere de karşı çıkmaktadır. Ona göre, X. yüzyılda İdil Bulgar Devleti'nde devletsel bir feodal yapı bulunmaktaydı. Bunun kanıtı da Bulgarların hükümdarlarına vergi ödemeleriydi. Bu çerçevede insanlar şahsi topraklara sahip olmuş ve hürriyetleri kısıtlanmamıştır.[155] F. Ş. Huzin, gerek kendisinin bizzat katıldığı gerekse de diğer araştırmacıların yaptığı arkeolojik çalışmalara ve İdil Bulgar Devleti tarihini ilgilendiren en önemli kaynaklara başvurarak oldukça orijinal bir eser meydana getirmiştir. Araştırmamız için oldukça ehemmiyetli olan bu çalışmadan da gereken noktalarda istifade edilmiştir. F. Ş. Huzin, bu çalışması dışında, 2001 yılında Bulgar şehirlerinin yapısını ve şehir ticâretini kapsamlı bir şekilde ele aldığı eserini yayımlamıştır.[156] Ayrıca 2006 yılında Tataristan'da, Kazan Tatarlarının en eski devirlerinden başlayıp günümüze kadar gelen tarihini ele alan ve neredeyse Tataristan'ın bütün önemli akademisyenlerinin katkılarıyla kolektif olarak hazırlanan 6 ciltlik ansiklopedik bir eser meydana getirilmiştir. Bu eserin ikinci cildi tamamen İdil Bulgar Devleti tarihine ayrılmıştır.[157]

İçerikleri itibarıyla İdil Bulgar Devleti tarihinin farklı yönlerini ortaya koyan bu araştırma eserlerini yazan akademisyenlerin farklı dergi ve kitaplarda yayımlanmış bilimsel yazıları da mevcuttur. Ancak tüm çalışmalarının sonuçlarını belli bir başlık altında toplayarak tek bir eser meydana getirdiklerinden bu çalışmada daha çok onların yalnızca en önemli eserlerine müracaat edilmiştir.

155 F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, s. 92-95.

156 F. Ş. Huzin, *Bolgarskiy Gorod v X – Naçale XIII vv.*, İzdatelstvo Master Layn, Kazan, 2001.

157 *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzdatelstvo Ruhil, Kazan, 2006.

GİRİŞ

Bu çalışmada İdil Bulgarlarının tarihleri ile ilgili birtakım tezler üzerinde durulmaktadır. Bunların başlıcalarından ilki, Bulgarların kökeninin Asya Hunlarına dayandığıdır. Zaten tarih ilminde, günümüze kadar elde edilen bilgiler ışığında Türklerin devletleşme sürecini Asya Hun İmparatorluğu ile başlatmak mümkündür. Hiç kuşkusuz, Bulgarların atalarının da yer aldığı bir kabile konfederasyonu şeklinde teşkilatlandığı anlaşılan Asya Hun İmparatorluğu'nda başlıca rolü Çin'in kuzeyinde yurt tutumuş konargöçer Türk-Moğol boylarının oynadığı bilinmektedir.

Çin kaynaklarından, Hun tanhularına bağlı bir boylar birliği (bodun) teşkil ettikleri anlaşılan Tinglinglerin içerisinde daha sonraki yüzyıllarda Doğu Avrupa'da göründüklerinde Ogurlar olarak adlandırılan boyların da yer aldığı tahmin edilmektedir. Aşağıda detaylı bir şekilde değinileceği üzere, Bulgarların soylarının Hunlara dayandığına *Bulgar Hakanlar Listesi* adlı kitabede ilk Bulgar Devleti'nin hükümdarları olarak Avitahol, yani Atilla'nın ve oğlu İrnek'in adlarının yazması da şahitlik etmektedir. Aynı kitabede Büyük Bulgar Devleti'nin kurucusu Kubrat, Dulo soyundan gösterilmiştir ki, bu, büyük ihtimalle, Gök-Türk çağında Türk boylarının teşkil ettiği Töleslerin Çin kaynaklarında Ti-li, Tiele gibi farklı transkripsiyonlarla karşımıza çıkan halidir. Çin kaynaklarından Tielelerin Tinglinglerden türediğinin ifade edildiği göz önüne alınırsa, öne sürdüğümüz tez daha belirgin bir şekilde ortaya çıkar. Dolayısıyla Bulgarların tarihini Hunlardan ve Gök-Türklerden ayrı olarak ele almak doğru değildir. Nitekim tıpkı Uygur Kağanlığı, Hazar Kağanlığı gibi, I. Bulgar Devleti'nin ortaya çıkması da Türk tarihindeki ilk ve tek Turan devleti olan I. Gök-Türk Kağanlığı'nın çöküşe geçmesiyle bağlantılıdır.

İkinci olarak üzerinde durduğumuz diğer önemli husus, Orta İdil'de Bulgar Devleti'ni kuran boyların Hazar Kağanlığı döneminde Azak ve Don çevresinde Saltovo-Mayatsk Kültürü'nü meydana getiren nüfusla özdeş olduğudur. Haddizatında, bu nüfusa ait kültürün Türklükle bağlantılı olarak Sibirya ve Altaylarda yaşamış kadim halkların bıraktıkları eserlerde en yakın benzerlerini bulması tesadüfî değildir.

Üçüncü olarak gerekçelendirmeye çalıştığımız husus, Orta İdil boyuna muhaceret eden Bulgarlar arasında VII. yüzyılın sonlarından itibaren İslâmiyet'in yayılmaya başladığı ve X. yüzyıl başına gelindiğinde bilhassa Türkistanlı tüccarların tebliğ faaliyetleri neticesinde kitlesel bir karakter kazanarak devletleşmenin dinamiğini teşkil ettiğidir. Bunun sonucunda İslâmiyet'i resmî olarak kabul eden ilk Türk devletinin İdil Bulgarları tarafından kurulduğunu ve buna göre teşkilatlandırıldığını söyleyebiliriz.

Bir sonuca varmaya çalıştığımız dördüncü husus, İdil Bulgarlarının yerleşik kültürü benimseyerek, kurdukları birçok şehir ve köy tipi yerleşimlerde yetkin bir şekilde tarım ve zanaat üretimi gerçekleştirdikleridir. Dahası, eski Türk askerî geleneğine dayanarak meydana getirdikleri askerî güçle, İdil boyundaki transit yollar üzerinde hâkimiyet sağlayarak hem kendilerinin ürettikleri malların hem de başta kürk olmak üzere başka halkların mallarının pazarlanmasında da Bulgarları başat rol oynayarak büyük zenginlik elde ettikleridir.

Son olarak Altın Orda'nın kurulmasının ardından, Bulgarların Cuçi Ulusu üzerindeki etkisine ve Kazan Tatarlarının etnogenezinde oynadıkları mühim role de vurgu yapılmaya çalışılmıştır.

1. BÖLÜM

BULGARLARIN KÖKENİ VE İDİL BULGAR DEVLETİ'NİN KURULUŞU

1.1. Bulgarların Kökeni

Bulgarların Kuzey Kafkasya ve Karadeniz'in Kuzeyine Göçü

Modern tarih literatüründe ifade edildiği üzere Bulgarların, Hazar Denizi ile Karadeniz arasındaki bozkırlara, Balkanlar'da Tuna boyuna ve İdil Nehri'nin orta mecrasına yerleşmiş, tarihleri Hunlara dayanan Türk kökenli bir boy olduğu birçok arkeolojik, epigrafik ve dil araştırmalarıyla pekiştirilerek kesinlik kazanmıştır.[1] Bu çerçevede değerlendirilebilecek bazı tarihî kayıtlar da vardır. Örneğin, X. yüzyılda yaşamış Arap müellifi Mesudî, Bulgarların Türklerin bir kolu olduğunu açıkça ifade etmektedir.[2]

İslâm müellifi Gırnâtî, İdil Bulgarlarının İslâmiyet'e girmelerine dâir efsanevî kaydında "Bulgar" adının "Balar"dan türetildiğini ve "bilge adam" anlamına geldiğini belirtmiştir.[3] Esasen, bu etnonim Türkçe "bulğa" (karıştırmak, karışmak, bulamak, bulğamak, kargaşa çıkarmak, bir düzensizlik durumu) sözünden türetilmiştir.[4] Nitekim XI. yüzyılın ünlü Türk bilgini Kâşgarlı Mahmud, "bulgak" kelimesinin düşman gelmesi yüzünden halk

---

1 İbrahim Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, TKAE Yayınları, Ankara, 1985, s. 1; Christian Gerard, *Les Bulgares de la Volga et les Slaves du Danube le Probléme des Races et les Barbares*, Paris, 1939, p. 13; N. A. Baskakov, *Vvedenie v İzuçenie Turkskih Yazıkov*, İzdatelstvo Vısşaya Şkola, Moskova, 1969, s. 210-236; Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, 3. Bs., Enderun Yayınları, İstanbul, 1984, s. 83-102; Talât Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, TDK Yayınları, Ankara, 1987, s. 11-68; V. Beşevliev, *P'rvobʾlgarite. Bit i Kultura*, Sofya, 1981, s. 11-20; L. N. Lezina-A. V. Superanskaya (D. A. Batur'un İlaveleriyle), *Türk Onomastikası Çin Seddi'nden Viyana Kapılarına Kadar-Bütün Türk Halkları 23 Bin Boy, Oymak ve Oba*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2009, s. 165.

2 Mesudî, *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004, s. 73.

3 Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnâmesi (Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb)*, haz. ve çev. Fatih Sabuncu, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, s. 190-191.

4 Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford Universty Press, Londra, 1972, s. 337.

arasına düşen karışıklık anlamına geldiğini belirtmiştir.[5] Macar Türkoloğu G. Neméth'e göre, Bulgar kelimesi Türkçede "karıştırmak" anlamına gelen ve –i'nin eklenmesiyle "karışık" anlamını alan *bulgak, bulğay(n)uq, bulğamak* fiilenden türetilmiştir ve *karışıklık çıkaran, asi* veya *isyankâr* manasında özellikle siyasî bir isim olarak kullanılmıştır.[6] Buna göre Atilla'nın ölümünden sonra meydana gelen önemli siyasî değişiklikler ile Hun etnik adı, nedense Bulgar adı ile yer değiştirmiştir. VI. yüzyıl tarih kaynaklarının Hunlarla Bulgarları "Hun-Bulgar" şeklinde aynı etnonim olarak göstermeleri tesadüf değildir.[7]

Araştırmacılar tarafından ortaklaşa olarak kabul edildiği üzere, Bulgarların tarihi hakkında -doğrudan adlarının geçtiği- yalnızca Doğu Avrupa'da bulundukları dönemlere ait yazılı kayıtlar bulunmaktadır. Buna rağmen B. Simeonov, Bulgar etnik kimliğinin Çincedeki yabancı isimlerin transkripsiyonunun hususiyetlerinden dolayı değişime uğrasa da oldukça erken dönemlerden itibaren bilindiği tezini ileri sürmüştür. Modern Çincede Bulgarlar, "Ba-go" ya da "Bao-guo" olarak adlandırılmaktadır ve buradan hareketle B. Simeonov, eski "Bulgar" kelimesinin "Pu-ku" veya "Bu-gu"dan meydana gelmiş olabileceği sonucuna varmıştır.[8] Aynı isim, bir kabile ya da boylar grubunun adı olarak M.Ö. 103 yılından VIII. yüzyıla kadar farklı Çin kaynaklarında mükerreren zikredilmektedir. Çin kaynakları, Tien-Şan'ın (Tanrı Dağları) kuzeyi ve kuzeybatısında, Mâverâünnehir'de, Sırderya ile Amuderya Nehirlerinin batısındaki topraklarda, yani Merkezî Asya'nın doğusu kadar batısında da meskûn olan Pu-ku veya Bu-gu kabilelerinden bahsetmektedir.[9] Ancak B. Simeonov'un bu yorumu tarihî gerçeklerle pek örtüşmemektedir. Çin kaynaklarında bahsi geçen Pu-ku'ların bir Tiele boyu (T'ieh Le boyu / On Uygur boyundan biri) olarak[10] tarihinin farklı bir sahada cereyan ettiğini belirtmek gerekir.[11] Zira Çin kaynaklarının onları Merkezî Asya'nın doğusunda gösterdiği yıllarda, aynı dönemin diğer kaynaklarında Bulgarlar artık Kuzey Kafkasya'da ve Karadeniz'in kuzeyinde bulundukları pek çok kez zikredilmektedir.

Bulgarların kökeniyle ilgili olarak Orta Çağ kaynaklarında çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Bizans tarihçisi Nikephorus Gregoras, eserinde Bulgarlardan bir İskit kabilesi olarak bahsetmektedir:

> Şimdi Bulgaristan ismini nereden aldıklarını açıklayacağım. Volga (İdil) Nehri'ne akan İstr'den daha kuzeyde bulunan bir ülke vardır, ondan ve aynı isimdeki yerli halktan Bulgar ismini aldılar. Onlar önceleri İskitlerdi.

---

5 Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. I, TDK Yayınları, Ankara, 1939, s. 467.
6 Neméth Gyula, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, Közzéteszi Berta Arpád, Akadémiai Kiadó, Budapeşte, 1991, s. 129-130.
7 *a.g.e.*, 119.
8 B. Simeonov, *Iztoçni İzvori za İstoriyata i Nazvanieto na Asparuhovite B'lgari, Vekove VIII*, Sofya, 1979, s. 49-54.
9 *a.g.e.*, s. 53-54.
10 Kürşat Yıldırım, *Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük Hun, Türk, Uygur ve Çin Hükümdarları Listesi*, Otopsi Yayınları, İstanbul, 2010, s. .217.
11 Pu-ku (Bu-gu) için bkz.: Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askerî Unvan ve Terimler*, TDAV Yayınları, İstanbul, 1988, s. 10-11; Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III – M.S. X. Asır)*, TTK Yayınları, Ankara, 2004, s. 96-97.

> Yaralı, yerleşmiş geleneklere karşı çıkanlar, dindarlar üzerine saldırdıklarında oradan çocukları ve karılarıyla buraya göç ettiler. Onlar muazzam bir kalabalıkla İster Nehri'ni geçtiler ve Miziya'nın her iki yakasına yerleştiler. Çekirgeler veya şimşekler gibi İlliriya tarafında bulunan Makedonya'ya yayıldılar; buradaki rahatlık onların hoşuna gitti. Bu ülkenin ve halkının adı Bulgar olarak yayıldı.[12]

Bu kayıt Bulgarların kökenine dâir en eski görüşlerden biridir. Bulgarların, aslında İskit oldukları ancak Romalıların bunlara Bulgar dediklerini XIII. yüzyıl Süryânî tarihçisi Abû'l-Farac da söylemektedir.[13] Fakat Bulgarları meydana getiren Ogurların Karadeniz'in kuzeyine göçleri Hunlarla alakalı olmalıdır. Buna rağmen Sovyet arkeoloğu N. Y. Merpert, eski Bulgarların Asya'dan gelerek Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara Hun istilasından önce yerleşen Türk dilli boylar grubunda oldukları görüşündedir.[14] Bu görüşün kaynakları büyük ihtimalle Ermeni ve Süryânî tarihçilerdir. Gerçekten de Bulgarlarla ilgili ilk bilgiler Kafkasya ile bağlantılıdır. VIII. yüzyıl Ermeni müellifi Horenli Moses, *Ermeni Tarihi* adlı eserinde Suriyeli yazarlar Mar Abas Kotina ve Zahariya Ritor'dan faydalanmıştır. Horenli Moses'in aktardığına göre, III. yüzyılda yaşamış Mar Abas Kotina, M.Ö. 153-131 yıllarında hüküm süren Ermeni Kralı Vaharşak zamanında meydana gelen olayları şöyle rivâyet etmiştir:

> Burada Vaharşak, yüce Kafkas Dağlarının tabanında bulunan kuzeydeki ovada, güneydeki dağlardan yüce ovanın ağzına kadar uzanan derelerde, derin ve geniş çukur alanlarda yaşayan yabancı barbar ırkları çağırarak, onlara eşkıyalıktan vazgeçmelerini ve insanları kaçırmamalarını, Kral'a itaat etmelerini ve ona vergi ödemelerini emreder... Akıllı adamları ve yöneticileriyle onları bırakır. Batı ülkelerinin insanlarını bırakarak kendisi, eskilerin yukarı ve ormansız Basen diye adlandırdıkları Şaray sınırları yakınındaki çimenlik topraklara kadar iner; (o toprak ki) daha sonra Vhndur Bulkar Vunda göçebeleri ile meskûn edilmiş ve onun adıyla Vanand diye adlandırılmıştır. (Bu göçebelerin) yerleşim yerleri onun kardeş ve varislerinin isimleriyle adlandırılır.[15]

Mar Abas Kotina'nın ikinci bir kaydında, Vaharşak'ın oğlu Kral Arşak'ın (M.Ö. 131-118 yılları) hükümdarlığı zamanında da Bulgarlardan bahsedilir:

---

12 Nicephori Gregorae, *Byzantina Historia. Graece et Latine. Cum Annotationibus Hier. Wolfii, Car. Ducangii, IO. Boivini et Cl. Capperonnerii. Cura Ludovici Schopeni*, V. I, İmpensis Ed. Weber MDCCCXXIX, Bonn, (tarihsiz), s. 26-27.

13 Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, C. 1, Süryânîce'den İngilizceye çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul, 3. Bs., TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. 165.

14 N. Y. Merpert, *K Voprosu o Drevneyşih Bolgarskih Plemenah*, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1957, s. 7.

15 Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*, Translation and Commentary on the Literary Sources by Robert W. Thomson, Cambridge-Massachusetts, Londra, 1978, s. 135-136; *İstoriya Armenii Moiseya Horenskago*, Perevod N. O. Emina (s Primeçaniyami i Prilojeniyami), Vıp. I, İzdatelstvo Lazarevskago İnstituta Vostoçnıh Yazıkov, Moskova, 1893, s. 55-56.

"Onun zamanında Kafkas sıradağlarında yaşayan Bulgarların topraklarında büyük karışıklıklar çıkmış, bunların çoğu yurtlarından ayrılıp bizim toprağımıza gelmiş ve uzun bir süre Koh'un güneyinde meyve ve tahıl açısından verimli olan yerlere iskân edilmişlerdi."[16] Bu kayıtları tamamen doğru olarak kabul eden Rus tarihçi A. P. Smirnov, Bulgarların yaklaşık M.Ö. 149-127 yıllarında Kafkasya'ya göç ettiklerini belirtmiştir.[17] A. P. Smirnov daha sonra, Bulgarların Azak çevresindeki bozkırlarda göçebe olarak yaşayan bir halk olduğunu ve literatürde İskitler olarak adlandırılan Alan-Sarmat kabilelerinin içinden çıktığını da eklemiştir.[18] Aynı şekilde tarihçimiz Osman Karatay da Kafkasya Bulgarlarını ele aldığı makalesinde, VI. yüzyılda yazılmış Ermeni kaynağına dayanarak Bulgarların Kuzey Kafkasya'da Hunlardan önce var olduğunu gerekçelendirmeye çalışmıştır.[19] A. N. Kurat'a göre, A. P. Smirnov ve O. Karatay'ın görüşlerinin dayanak noktasını oluşturan bu bilgilerin VIII. yüzyılda yaşamış Ermeni müellifi Horenli Moses tarafından verilmesi, her iki müellif (Mar Abas Kotina ve Horenli Moses) arasında uzun bir süre olması ve bu kayıtları destekleyen başka kaynakların olmaması nedeniyle araştırmacıları bilgilerin doğru olup olmadığı noktasında tereddüte düşürmüştür.[20] Ayrıca Horenli Moses'in tarihini yazdığı sıralarda Bulgarlar, Karadeniz kıyılarında ve Kuzey Kafkasya bozkırlarında artık büyük bir güç olarak ortaya çıkmıştı.[21] Şu pek mümkündür ki, Ermeni tarihçiler, Kuzey Kafkasya tarihinde meydana gelmiş gerçek olayları tasvir ederken göçlerin çalkantılı döneminde çoktan unutulan boyların isimlerini es geçerek metne kendilerinin de iyi bildiği isimleri koymuş olabilirler. Kaynaklarda benzer bir ismin başka bir isimle değiştirilmesi sık rastlanan bir olaydır. M.Ö. II-I. yüzyılların antik müellifleri, Kuzey Kafkasya boyları hakkında yeterli bilgiye sahip olduklarından bunların arasında bir defa dahi Bulgarların adını anmamaktadırlar. Ayrıca Vaharşak döneminde, Hazar ve Barsil boylarının Ermenistan'a girdiğine dair bilgiler tarihî hakikatlere uymamaktadır.[22] Bundan dolayı, Ermeni kaynaklarında Kuzey Kafkasya'daki Bulgar varlığının M.Ö. II. yüzyıla kadar dayandığına dâir haberleri anakronizm olarak kabul etmek mümkündür.[23]

---

16 Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*, s. 145; *İstoriya Armenii Moiseya Horenskago*, s. 62; K. Patkanov, "İz Novago Spiska Geografii, Pripisıvaemoy Moiseyu Horenskomu", *Jurnal Ministerstva Narodnago Procveşçeniya*, Çast CCXXVI, (St. Petersburg, 1883), s. 25.

17 A. P. Smirnov, "O Vozniknovenii Gosudarstva Voljskih Bulgar", *Vestnik Drevney İstorii*, 2(3), Gosudarstvennoe Sotsialno-Ekonomiçeskoe İzdatelstvo, (Moskova, 1938), s. 99.

18 A. P. Smirnov, *Voljskie Bulgarı*, Trudı GİM, Vıp. XIX, Moskova, 1951, s. 10.

19 Osman Karatay, "Kafkasya Bulgarları Tarihi", *Karaçay-Balkarlar Tarihi, Toplum ve Kültür*, Karam Yayınları, Ankara, 2003, s. 19-25.

20 Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara, 1972, s. 108.

21 A. V. Gadlo, *Etniçeskaya İstoriya Severnogo Kavkaza IV-X vv.*, İzdatelstvo Leningradskogo Universiteta, Leningrad, 1979, s. 40.

22 V. F. Geninig-A. H. Halikov, *Rannie Bolgarı na Volge (Bolşe-Tarhanskiy Mogilnik)*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1964, s. 105.

23 M. İ. Artamanov, *Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar*, çev. D. Ahsen Batur, 2. Bs., Selenge Yayınları, İstanbul, 2004, s. 107; Y. F. Fedorov-G. O. Fedorov, *Rannie Turki na Severnom Kavkaze (İstoriko-Etnografiçeskie Oçerki)*, İzdatelstvo MU, Moskova, 1978, s. 53; Peter B. Golden, "Bulghars", *Encyclopaedia of Islam-3*, Brill, 2007, s. 93; Dan D. Y.

Başka bir araştırmacı A. V. Gadlo'ya göre ise, Ermeni müellif Bulgarlara dâir verdiği ilk bilgiyi desteklemek amacıyla ikinci kez onların yerleştiği bölgeden bahsetmiştir. Gadlo aynı zamanda, Horenli Moses'in halk rivâyetlerine dayanarak olayların tarihlerini karıştırdığını ve esasen Bulgarların Koh'un güneyine yerleşme hadisesinin I. Arşak zamanında değil de, Doğu Ermenistan Kralı III. Arşak (392-396) zamanında olabileceğini belirtmiştir. Zira Hunların Kafkasya Ötesi'ni ve Ön Asya'yı istilası bu dönemde gerçekleşmiştir. Belki de, Bulgarların Kafkasya'ya gelişi, hükümdarlığı döneminde Hunlarla ilgili en erken kayıtların bulunduğu son bağımsız Ermeni kralarından II. Arşak (345-367) zamanında gerçekleşmiştir.[24] Böylece, Bulgarların Kafkasya'da ortaya çıkmaları Kavimler Göçü'nün başlangıcıyla ilişkilendirilmiştir. Fakat bu görüş daha makul olmakla birlikte muallâkta kalmaktadır. Ayrıca Bulgarlar, Onogurlardan ayrı bir zümre olmadıklarından dolayı onların Karadeniz'in kuzeyi ile Kuzey Kafkasya'da görünmeleri aşağıda da değineceğimiz gibi V. yüzyıl müellifi Priskos'un 463 yılı olaylarına dâir verdiği bilgilerle alakalı olmalıdır.

Bulgarların, Kuzey Kafkasya'ya ve Karadeniz'in kuzeyine Hun boylarıyla birlikte geldikleri tezini savunan Sovyet tarihçileri V. F. Gening ve A. H. Halikov'un düşüncesi doğru gözükmektedir.[25] Bu nedenle Bulgarların, Kuzey Kafkasya'ya ve Karadeniz'in kuzeyine göçleriyle ilgili ilk kayıtları IV-V. yüzyıllarda aramak gerekir. 354 yılına ait *Latin Anonim Kroniği*'ndeki Kafkas Dağlarının kuzeyinde yaşayan halklar listesinin sonunda Bulgarlar "Vulgares" adıyla zikredilmektedir.[26] Belki de burada zikredilen Bulgarların öncü boylarından biridir. Ancak bu kayıt da pek güvenilir bulunmamaktadır.[27] Mamafih, Kafkasya'da ve Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Bulgarları meydana getiren Ogur boylarının Doğu Avrupa'da ilk defa, Avrupa Hun İmparatorluğu'nun yıkılışından hemen sonra gözükmüş olmaları pek muhtemeldir.[28]

Bulgarları oluşturan Ogur boylarının, Türk kökenli olduğu ve Asya Hun Devleti'ni oluşturan boylar konfederasyonuna dâhil olduğu Türkologlarca da kabul edilmektedir. Gerçekten de, M.Ö. III. yüzyıldan M.S. IV. yüzyıla kadar Türk etnosunun ve dilinin gelişmesinde Hun çağı yaşanmıştır. Bu dönemde, Türk boylarının dillerinde köklü bir ayrışma meydana gelmiş ve Türkçe iki genel gruba ayrılmıştır: Birincisine; Ogur, Onogur, Kutrigur (eski Avarların ataları), Sabir (Savir), Bulgar, Hazar ve bugünkü Çuvaşların lehçeleri dâhildir. İkinci gruba ise Oğuzların, eski Kırgızların, doğuda kalan bir kısım eski

---

Shapira, "Armenian and Georgian Sources on the Khazars: A Re-Evaluation", *HdO The World of the Khazars New Perspectives Selected Papers from the Jerusâlem 1999 International Khazar Colloquium*, Ed. By Peter B. Golden, Haggai Ben-Shammai and András Róna-Tas, Brill, Leiden-Boston, 2007, s. 314.

24 A. V. Gadlo, *a.g.e.*, s. 41.

25 V. F. Geninig-A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 107.

26 *a.g.e.*, s. 105; P. B. Golden, a.g.m., s. 93.

27 V. F. Geninig-A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 105; P. B. Golden, a.g.m., s. 93; István Zımonyı, *The Origins of the Volga Bulgars*, Szeged, 1990, s. 35.

28 L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, C. II, çev. Sadrettin Karatay, MEB Yayınları, İstanbul, 1970, s. 231.

Uygur boylarının, Kıpçak ve Karlukların atalarının lehçeleri girmektedir.[29] Bulgarların da içinde bulunduğu birinci gruba giren Türk boylarının lehçeleri Batı Hunlarının dilleriyle bağlantılıdır ve Türkologlarca -LİR Türkçesi olarak adlandırılmaktadır.[30] Bu minvalde, Kaşgarlı Mahmud'un, Bulgar ve Suvarları batıda Rum ve Rus ülkelerine kadar uzanan bölgede Türkçe konuşan halklar arasında zikretmetmesi boşuna değildir.[31] Doğu ve Batı Türkçesi arasında bariz farklılıklar olmasa da ses değişiklikleri bulunmaktadır. Örneğin, eski Bulgarların *dilom* dediği kelime Doğu Türkçesinde *yılan*, yine eski Bulgar Türkçesinde *bel* kelimesi Doğu Türkçesinde *beş* olarak telaffuz edilmektedir.[32] Eski Bulgar Türkçesinde *sekiz* yerine *sıkhır*, *otuz* yerine *otır*, *kız* yerine *kır* yahut *hır* denilmiştir. Buna göre Z. V. Togan'ın ifadesiyle, *Bulgar* ismi de *bel-gur*, yani *beş-ogur* yahut *beş oguz* demektir.[33] Hazar dili de, Bulgar ve Sabir dilleriyle aynı ailedendir.[34] Hazar Kağanı Yusuf'un mektubuna göre, Hazarlar kendilerini Hun boyları arasında saymışlardır: "Bizim hangi halktan, soydan ve boydan olduğumuzu soruyorsun... Şecere kitaplarından soyumuzun Tagara'nın on oğlundan geldiğini bulmaktayız ve işte onların adları: Agiyor, Tiras, Avar, Ugin, Biz-l, T-r-na, Hazar, Z-nur, B-l-g-d, Savir. Biz Hazar'ın oğullarından meydana geliyoruz..."[35] Burada geçen on kardeşten bazılarının isimleri Ogur, Avar, Ugor, Barsil, Bulgar ve Sabir'dir ve bunlar hiç şüphesiz, Hunlarla bağlantılı olan Türk boylarıdır. Buna paralel olarak, Hazarlarla Bulgarların kardeş olduklarına dair efsanevî bir bilgiyi Süryânî yazar Abû'l-Farac da ifade etmiştir.[36] Gene, Türklerin soyunu anlatan efsaneler, Bulgar ve Hazarları, Oğuz, Avar ve Sabir gibi Türk boylarıyla kardeş olarak adlandırır. Buna istinaden bilim adamları, Hazar ve Bulgarların Türk boyları olarak kardeş olduklarına dikkat çekmişlerdir.[37]

Türkologlarca –Lir Türkçesi olarak adlandırılan bir lehçede konuştukları belirtilen ve eski Bulgarların ataları olan Ogur boylarının Hun konfederasyonu içinde hangi boy adıyla adlandırıldığına dâir katî malumatlar bulunmamaktadır. Bunanla birlikte A. N. Kurat, bazı araştırmacıların dile getirdiği Ogurların Çin kaynaklarında adı geçen ve sincap kürkü[38] ticâretiyle meşgul

29 N. A. Baskakov, *Tyurkskie Yazıki*, İzdatelstvo Vostoçnoy Literatırı, Moskova, 1960, s. 36.
30 *a.g.e.*, s. 104.
31 B. Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. I, s. 32.
32 İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 5.
33 A. Zeki Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, C. I, 3. Bs., Enderun Yayınları, İstanbul, 1981, s. 155.
34 N. A. Baskakov, *a.g.e.*, s. 104; A. Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 86-87.
35 P. K. Kokotsev, *Evreysko-Hazarskaya Perepiska v X Veke*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Leningrad, 1932, s. 74.
36 Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 165.
37 Kevin Alan Brook, *Hazar Yahudileri*, çev. İsmail Tulçalı, Nokta Kitap Yayınları, İstanbul, 2005, s. 23.
38 Daha sonraları İdil Bulgarlarıyla adeta özdeşleşecek olan sincap, samur vb. hayvanların kürküyle yapılan ticâretin kadimliğiyle ilgili olarak Çin yıllıklarında onların ataları olan Tinglinglere atfedilen şu ifadeler olduça manidardır: "Tingling Devleti Kang-ki/çu'nun (Kazakistan) kuzeyinde yer almaktadır... Halkı göçebe hayatı yaşar. Onların sağladıkları samur kürkleri ile beyaz ve mavi kun-su (kunduz?) kürkleri çok meşhur-

olan "Tingling"ler (sonraları Tiele/Tileö-Töles) olduğu görüşünü savunarak, bunların Onogurlar[39] olabileceği üzerinde durmuştur.[40] Aynı görüş bazı tarihçiler tarafından da desteklenmiştir.[41] Zira Károly Czeglédy'nin tespit ettiği Sui Hanedanı dönemi Çin kavim kütüklerine göre, Tileö boyları 603 yılında Batı Gök-Türk Kağanlığı hâkimiyetine karşı ayaklanarak bağımsızlığa kavuştuğunda, M.S. 350'lerde Güney Kazakistan'a yerleşmiş bir grup Tileö boyu da Avrupa'ya göç ederek Kafkasya'nın kuzeyine, Karadeniz'in doğu kıyısına ve Kırım Yarımadası'na yerleşmişti.[42] Nitekim Çin kaynaklarında bu durum açık bir şekilde gösterilmiştir: "Fu-lin'in (Doğu Roma) doğusunda yaklaşık 20.000 nüfustan oluşan En-k'ü (Ongur ya da Uygur?), A-lan, Pei-ju (Bulgar?), Kiu-li, Fu-wu, Hun boyları (Onogurlar) ve başka boylar yaşıyordu. Boyları farklı isimlere sahip olsalar da, hepsi aynı şekilde T'ie-lé olarak anılıyordu. (Ortak) bir hükümdarları yoktu ve bazıları Doğu T'u-küelere bazıları Batı T'u-küelere bağlılığını bildirmişti..."[43] Buna uygun olarak Ogur boyları, 631 yılında Avarlara ve Batı Türklerine karşı müstakilliklerini kazanarak Büyük Bulgar Devleti'ni teşkil edeceklerdi. Böylece Ogurlar, M.Ö. III. yüzyıldan M.S. IV. yüzyıla kadar Çin kaynaklarında Tingling ve Tie-le (Ti-li) adıyla zikredilen boylar birliği içinde yer almışlardı. Ogurların dâhil olduğu bodun, M.S. IV. yüzyıldan itibaren ise Tielö ve yüksek arabalı manasına gelen Kaokü veya Kaoch'e ismiyle tarihte rol oynamıştır. Aynı boylar daha sonra Töles genel adıyla adlandırılacaklardı.[44]

Ogur boylarının batıya doğru yayılması Büyük Hun Devleti'nin dağılmasından sonra gerçekleşmiştir. Buna göre, M.S. I. yüzyılın sonlarına doğru, devletin çöküşünden sonra, Hun konfederasyonuna dâhil boyların bir kısmı Çin hâkimiyetine girmiştir. Diğer bir kısmı ise, Sien-pilerin baskısıyla Merkezî Türkistan ve Kazakistan'dan Güney Ural bozkırları üzerinden batı bölgelerine göç etmişlerdir.[45] Bu süreçte Avrasya tarihi için oldukça ciddiyet arz eden olaylar cerayan etmiştir. Moğolistan'dan İdil'e kadar uzanan muaz-

---

dur," J. M. De Groot, *2500 Yıllık İmparatorluk Belgelerinde Hunlar ve Türkistan*, çev. G. Ahmetcan Asena, Pan Yayınları, İstanbul, 2010, s. 90.

39 Ogur Oğuz'un Ogurca/Bulgarca şeklidir ve "boy" veya "soy" manasına gelmektedir, Peter B. Golden, "Khazar Studies: Achievements and Perspectives", *HdO The World of the Khazars New Perspectives Selected Papers from the Jerusâlem 1999 International Khazar Colloquium*, Ed. By Peter B. Golden, Haggai Ben-Shammai and András Róna-Tas, Brill, Leiden-Boston, 2007, s. 15; Bu durumda Onogur=On Oguz'dur. Zira Onogur Türkçesindeki Bulgar Türk kelimelerinin özelliklerinden biri Rotasizm'dir. Buna göre Onogurcada bazı Türk lehçelerindeki z sesi yerine, r sesini görüyoruz, László Rásonyi, *Doğu Avrupada Türklük*, yay. haz. Dr. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 88.

40 A. N. Kurat, *a.g.e.*, s. 108.

41 İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 4; P. B. Golden, a.g.m., s. 14; Bahaeddin Ögel, "İlk Töles Boyları", *Belleten*, Cilt: XII, Sayı: 48, (Ankara, 1948), s. 795, 802.

42 Károly Czeglédy, *Gündoğusundan Günbatısına Bozkır Halklarının Göçü*, çev. Günay Karaağaç, Kesit Yayınları, İstanbul, 2009, s. 30, 139-141.

43 Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 171-172.

44 B. Ögel, a.g.m., s. 811-812; István Vásáry, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, çev. İsmail Doğan, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007, s. 197; K. Czeglédy, *a.g.e.*, s. 66-67.

45 L. N. Gumilev, *Hunlar*, çev. D. Ahsen Batur, 4. bs., Selenge Yayınları, İstanbul, 2005, s. 303.

zam coğrafyadaki etnik yapıda bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Daha önceleri, bozkır kuşağında İran asıllılar, orman-bozkır kuşağında ise Ugorlar yaşıyorlardı. Bahsettiğimiz dönemde durum değişmeye başlamıştır. Hun ittifakını meydana getiren boyların ana kitlesini Proto-Türkler teşkil etmiştir. Bu boylar yerli Sakaları (Yüeçiler ve Usunlar) ve Ugorları Türkleştirmiştir.[46] Böylece Hun birliğine dâhil bazı kavimler, Kazak bozkırlarında M.S. I. yüzyılın sonundan 350'ye kadar yaşamış ve ardından Avrupaya göç etmiştir.[47] Bir kısmı ise bir süre daha yerlerinde kalmıştır. Bu hadiseler Türk boylarının kaderini önemli ölçüde belirlemiştir.

Ogur hâkimiyeti, 463 yılına kadar Macarların Fin-Ogur atalarıyla münasebette bulunduğu İç Asya'dan Ural Dağları civarına kadar uzanıyordu.[48] Araştırmacılar, 350'li yılları müteakip Hunların Avrupa'ya göç etmeye başladığı sırada, İrtiş bölgesinde yaşayan Batı Tielö veya Tingling boylarının muhtemelen Kazak bozkırının güney kısımlarına göç ettiklerini ve neredeyse yüz yıl boyunca (460'lara kadar) burada kaldıklarını belirtmektedir.[49]

Ogurlar, Doğu Avrupa'ya göç etmeden önce üç ayrı grup olarak yaşamaktaydılar. Birinci grup Sırderya ve Çu Nehirleri arasında; ikinci grup Emba Nehri havzasında, yani Kuzeybatı Kazakistan bozkırlarında;, üçüncü grup ise Yayık Nehri dolaylarında yurt tutmuşlardı. Büyük ihtimalle, birinci grup On Ogurları, İkinci grup Otuz Ogurları, üçüncü grup ise Dokuz Ogurları meydana getiriyordu.[50] Onogurlar, yalnızca Bulgar boylarından müteşekkil değillerdi, Macarlar da bunlara dâhildi.[51]

Rus antropolg M.S. Akimov, eski Bulgarlara ait Bolşe-Tarhan (Ulu-Tarhan) Mezarlığı'ndan çıkarılan kafataslarının analizine dayanarak, Bulgarlar ile Kuzey Kazakistan ve Kırgızistan'ın eski sakinlerinin benzer antropolojik özelliklere sahip olduğu sonucuna varmıştır. Ona göre eski Bulgarlar, Mongoloid hatları, atalarının yaşadığı toprakların sınırları dâhilinde Hunların ortaya çıkmasıyla elde etmişlerdir. Etnik karışım süreci, Ural'ın ötesindeki bölgede meydana gelmiştir. Tam da burada, eski Bulgarların antropolojik tipi şekillenmiştir.[52] Arkeolojik bulgular, Batı Sibirya ve Ural bölgelerinde Ogur Türkleri ile yan yana yaşayan kuvvetli Ugor unsurlarına da işaret eder. Bu durum Ogur Türklerinin, Avrupa'ya yanlarında Macarları da getirdiklerini ortaya koyar.[53] Günümüz Macarcasına geçmiş Türkçe kökenli kelimelerin bu dönemin yadigârı olduğuna şüphe yoktur.[54]

---

46 A. P. Novoseltsev, *Hazarskoe Gosudarstvo i Ego Rol v İstorii Vostoçnoy Evropı i Kavkaza*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1990, s. 69.

47 K. Czeglédy, *a.g.e.*, s. 23.

48 L. Rasónyi, *a.g.e.*, s. 88.

49 I. Vásáry, *a.g.e.*, s. 197; K. Czeglédy, *a.g.e.*, s. 24-26.

50 A. Taşağıl, *a.g.e.*, s. 14.

51 Z. V. Togan, *a.g.e.*, s. 157.

52 M. S. Akimova, "Materialı k Antropologii Rannih Bolgar", V. F. Gening-A. H. Halikov, *Rannie Bolgarı na Volge*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1964, s. 191.

53 Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, çev. Egemen Çağrı Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 54-55.

54 L. Ligeti, *a.g.e.*, s. 221.

IV. yüzyılın 70'li yılları, Karadeniz'in kuzeyi ile Hazar bozkırlarında yaşayan halkların tarihinde yeni bir çağın başlangıcı olmuştur. Zira Hun birliğine mensup çok sayıda boy, komşu halklar arasında yağma ve kıyımla ilerleyerek Alan topraklarına kadar ulaşmış (Marsellin); burada İdil'den geçerek Alan ve Sarmatlara saldırarak yağma ve yıkımla çoğunu yok etmiş, geri kalanlarını ise kendilerine katmışlardır.[55] Daha sonra, güçlerini daha da sağlamlaştırarak batıya doğru ilerlemişlerdir. Böylece Kavimler Göçü başlamıştır.

İran Sâsânî yönetimi, bu dağılan Hun boylarından, Kafkasya'daki hâkimiyet sahalarını korumak için Hazar Denizi kıyıları boyunca deniz ve dağlar arasına muazzam ölçülerde duvarlar inşa etmeye başlamıştır. Bunlardan en önemlisi, bir benzeri İran'da bile bulunmayan meşhur Derbent savunma sistemidir.[56] Hunlar ilk olarak, daha miladın başlarında Azak ile Hazar denizleri arasındaki bozkırlara yerleştiler ve IV. yüzyıla doğru bölgedeki etnik akraba halkları kendi hâkimiyeti altında birleştiren Alanlara saldırdılar. Hunlar, Alanların bir kısmını kendi bünyelerine kattılar, geri kalanları ise Ön Kafkasya'nın dağlık kesimlerine kaçtılar. Alanların Kuzey Kafkasya'da kalan grupları, zamanla bölgenin dağlı halklarını asimile ederek Orta Çağ'ın Osetin halkını meydana getireceklerdi.[57]

Batıya doğru hareket eden Hunlar, İdil Nehri'nden Avrupa'nın içlerine kadar hâkimiyet sahalarını genişlettikten sonra Atilla'nın 453 yılında ölmesi sonucunda parçalanma sürecine girmişlerdi. Bu sırada Atilla'nın küçük oğlu İrnek, Tuna ağzı ile Dinyester arasında hâkimiyet mücadelesi veriyordu.[58] Tam da bu sıralarda Ogur boyları batıya doğru hareket etmişlerdi. Onların Doğu Avrupa'ya hareketleri hakkında Bizanslı müellif Priskos şunları kaydetmiştir:

> Aşağı yukarı bu sıralarda Saragur (Sarı Ogur),[59] Urog (Ogur) ve Onogurlar Doğu Romalılara elçiler gönderdiler. Bu kavimler, Sabirlerle (Savir) yapılan harp neticesinde meskûn oldukları yerlerden çıkartılmış ve bunun üzerine komşu ülkelerin topraklarını istila etmişlerdi. Sabirleri, Abarlar (Avar) püskürtmüşlerdi. Abarlar ise, okyanus kıyısında oturan ve bir yandan denizden yükselen büyük buharlar ve sislerin; diğer taraftan şimdiye kadar duyulmamış pek çok yırtıcı kuşun (griffon) yaklaşmasından kaçan kavimler tarafından vatanlarından çıkartılmışlardı... Bu felaketler neticesinde harekete geçerek komşu ülkelere hücum ettiler. Bütün bu kavimler, hücumun şiddetine mukavemet edemeyerek bulundukları yerleri terk edip kaçıyorlardı. Öyle ki, yeni bir yurt arayan Saragurlar ilerlediler ve Acatir Hunlarına rastladılar. Onları harpte yenerek tâbi kıldılar ve Romalıların

55 Ammianus Marcellinus, III, Books, XXVII-XXXI, Excerpta Valescona, J. C. Rolfe, Londra, 1939, s. 291-415; Ali Ahmetbeyoğlu, "Roma Tarihçisi Ammiamus Marcellinus ve Türkler Hakkında Verdiği Bilgiler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: XVIII, Say. 1, s. 2-14.

56 M. G. Magomedov, *Obrazovanie Hazarskogo Kaganata*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1983, s. 175.

57 A. V. Gadlo, *a.g.e.*, s. 9.

58 Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, TTK Yayınları, Ankara, 2001, s. 105-127.

59 Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, Akademie-Verlag, Berlin, 1958, s. 267.

dostluğunu kazanmak maksadıyla elçiler yolladılar. İmparator, elçileri iyi bir şekilde kabul etti ve hediyelerle memnun ederek geri gönderdi.[60]

Alman tarihçi J. Marquart, burada bahsi geçen Ugorların, Uygurlar olduğu kanaatindedir.[61] Ünlü Rus tarihçisi L. N. Gumilev ise, Saragur, Onogur ve Ugorların eski Bulgarların ataları olan Ogurlar olduğunu; Sabirlerin ise Sibirya taygalarının çevresinde yaşayan Samoyed grubuna ait bir halk ve Avarların da bir Cungarya kabilesi olduğu tespitini yapmıştır.[62] Ligeti'nin ifadesine göre Ogurlar, İrtiş bölgesinden çıkan Sabirlerin baskısıyla, muhtemelen, Başkurt topraklarından daha güneye inerek Kuzey Kafkasya'ya gelmişlerdi.[63] Neticede, Priskos'un kaydından anlaşılacağı üzere büyük göç hareketlerinin son döneminde, M.S. 450 civarında, Juan-Juanların sürdüğü Sabirlerin baskısıyla Çin kaynaklarının Tingling veya sonraları Tielö diye zikrettikleri boylar birliği içinde yer alan Ogurlar, Kazak bozkırlarının güneyinden (Sırderya) çıkarak, İdil Nehri'nin doğusundan Güneydoğu Avrupa'ya doğru yönelmişler ve Atilla'nın ölümünden sonra (M.S. 453) dağılan Karadeniz'in kuzeyindeki Hun boylarını ve Hunlara bağlı Akatir halkını hâkimiyetleri altına almışlardır.[64]

Farklı zamanlarda, genel olarak Doğu Avrupa'nın pek çok bölgesine dağılan Ogurların sürekli yaşadıkları yerleşim alanları, İdil Nehri ile Karadeniz arasındaki bozkır kuşağında, Hazar Denizi'nin kuzeybatı kıyısında ve Kuban Nehri çevresindeydi. Ayrıca Ogurların Avrupa'ya yerleşmelerinden yarım yüzyıl sonra, M.S. 506 civarlarında, Avrupa'ya ulaşan Sabirler Kafkasların kuzeyindeki bölgede M.S. 557'ye kadar hâkimiyet sağlayarak, daha sonraları İdil Bulgar boylar konfederasyonu içinde yer alacak Balancarları da kendi birliklerine dâhil etmişlerdi. Büyük ihtimalle, Tielöler arasında yer alan ve X. yüzyıl Arap-Fars müelliflerinin İdil Bulgarları arasında zikrettikleri "Bersula" boyu da Ogur kavimleriyle birlikte 463 yılı civarında Kafkasya dolaylarına gelmişti.[65]

Yukarıda bahsi geçen Priskos'un rivâyetini aktaran G. Neméth'in haklı olarak Bulgarları oluşturan Ogur boylarının bu suretle Kafkasya'ya yerleştiğini belirtmesine Géza Fehér karşı çıkmıştır. Ona göre, Kafkasyalı kavimlerden Kidarlar ya da Kidaritler, Bulgar Türkleridir ve bu olaylar olmadan önce daha 456 yılında Kafkasya'da yaşmaktaydılar.[66] Hâlbuki Kidarit ismi, V. yüzyılın başlarında Juan-Juanlardan kaçarak Karşı Vadisi'ne göç eden ve burada Eftalitler ve Sâsânîlerle savaşmak zorunda kalan Yüeh-chi komutanı Ki-to-lo'ya (Kitara) dayanmaktadır ki, onun savaşçıları kumandanlarının ismiyle Kitari-

60 *Grek Seyyâhı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları*, çev. ve yay. haz. Ali Ahmetbeyoğlu, TDAV Yayınları, İstanbul, 1995, F. 30, s. 65-66.

61 J. Marquart, *Die Chronologie der Alttürkischen Inschriften*, Dieterich'sche Verlags-Buchhandlung Theodor Weicher, Leipzig, 1898, s. 26.

62 L. N. Gumilev, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2003, s. 187.

63 L. Ligeti, *a.g.e.*, s. 234-235.

64 K. Czeglédy, *a.g.e.*, s. 117-121.

65 *a.g.e.*, s. 125-128.

66 Géza Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. 5.

ler (Kidarit) diye anılmışlardır.[67] Her ne kadar Bulgarları Kidaritlerle özdeşleştirmese de A. P. Smirnov'a göre, miladın ilk yıllarında Ön Kafkasya bozkırlarının doğu kesimlerinde Hunlar henüz ortaya çıkmadan önce Türk dilli Ogurlar Asya'dan bu bölgeye gelmişlerdi. Hun istilası sırasında bunların bir kısmı yok edilmiş, bir kısmı Hunlara katılmış bir kısmı da dağlara çekilmiş ve Hunların dağılmasından sonra tekrar ana vatanlarına geri dönmüşlerdi.[68] Ancak yukarıda da ifade edildiği üzere onların bu görüşlerini destekleyecek yeterli deliller mevcut değildir.

Ogur boylarının V. yüzyılda Kuzey Kafkasya'da yaşadıklarına dâir başka deliller de vardır. Zira V. yüzyılın sonunda Bizans'ın teşvikiyle, Priskos'un aktardığı yer değiştirmeler neticesinde Saragurlar, Akatir Hunlarıyla birleşerek Hazar'daki geçit (Daryal) üzerinden Sâsânî ülkesine nüfuz etme teşebbüsünde bulundular. Bu yolda mukavemetle karşılaşarak İverya'yı istila ettiler ve ülkeyi yakıp yıktıktan sonra da Ermenistan'a girdiler. Sâsânî Şahı Firuz, İmparator Leon'a elçi göndererek ülkesinin savunmasında kilit rol oynayan Iuropiach Kalesi'nin tahkimi için para ve asker talebinde bulundu. Böylece Bizans İmparatorluğu da kendi sınırlarını korumuş olacaktı. Ancak İmparator Leon, Sâsânîlerin yardım talebini kabul etmedi.[69] Bu olaylardan sonra bir daha Saragurların adına Bizans kaynaklarında rastlanmayacaktır. Son olarak Suriyeli vakanüvis Zahariya Ritor, 555'te Kafkasya'nın kuzeyinde yaşayan göçebe halklara ilişkin bir kaydında onları "Sirurgur" olarak zikretmiştir.[70]

Kuzey Kafkasya'da yapılan arkeolojik araştırmalarda ortaya çıkarılan V-VII. yüzyıllara ait Kızıl-Kala yerleşiminin V-VI. yüzyıllara ait kültür katmanının Saragurlarla bağlantılı olduğunun altını çizmek gerekir. Bu yabancıların yerliler tarafından asimile edildikleri açıktır. Yabancı Bulgarlar yerleşik hayata geçmişler ve bölgenin köklü kabileleriyle karışarak onların kültürünü özümsemişlerdir. Yerleşim yerindeki kalıntılar buna delil teşkil etmektedir. Burada bulunan erken dönem Bulgar kültürünü temsil eden keramik örnekleri ve içi delikli tencere kalıntıları gibi materyaller, Zlivkinsk ve Saltovo mezarlıklarındaki materyallere benzerliğiyle dikkat çekmektedir.[71]

Ogur boylarından Onogurlar, Kafkasya Ötesi'ne Karadeniz'in doğu sahilleri üzerinden sızdılar. Aksi takdirde, Kolhida kalelerinden birinin adının "Onoguris" olduğunu ve Agathias'ın VI. yüzyıldaki Bizans-Sâsânî savaşları bahsinde bu kaleden bahsettiğini başka türlü açıklamak mümkün değildir.[72] Onogurların, VI. yüzyılda Kafkasya'nın Karadeniz sahillerinde yaşadıklarını, birtakım araştırmacılar tarafından eski Bulgar boylarına ait olduğu öne sü-

67 L. N. Gumilev, *Eski Türkler*, çev. D. Ahsen Batur, 5. Bs., Selenge Yayınları, İstanbul, 2004, s. 25.

68 M. İ. Artamanov, *a.g.e.*, s. 112.

69 *Grek Seyyâhı Priskos*, F.37, s. 69; V. V. Latışev, *İzvestiya Drevnih Pisateley o Skifi i Kavkaze*, T. I, Greçeskie Pisateli, St. Petersburg, 1893, s. 841-843; Y. A. Kulakovskiy, *İstoriya Vizantii. 395-518 Godı*, T. I, 3-e İzdanie, İzdatelstvo Aleteyya, St. Petersburg, 2003, s. 336-337.

70 P. B. Golden, *a.g.e.*, s. 41.

71 Y. F. Fedorov-G. O. Fedorov, *a.g.e.*, s. 75-77.

72 Y. F. Fedorov-G. O. Fedorov, *a.g.e.*, s. 74.

rülen Gelencik'e yakın Borisovsk Mezarlığı'nda bulunan çok sayıda mezarın karakteristik özellikleri de desteklemektedir.[73] Zira bilindiği üzere Kuban'ın aşağı kesimleri ve aynı şekilde Kafkasya'nın kuzeybatı düzlükleri Onogur ülkesinin sınırları dâhilinde yer alıyordu.

Onogurlar, Karadeniz'in kuzeyindeki ticârete de müdahil olmuşlardı. Azak bölgesi, Rusya'nın kuzeyi ile Akdeniz'in doğu sahilleri arasında yapılan ticâretin giriş kapısı konumundaydı.[74] Bu ticâretin önemli bir unsurunu kürkler teşkil etmekteydi. Jordanes'e göre, kürk ticâretinde V. ve VI. yüzyıllarda, Hun hâkimiyeti altında bulunan Hunogurlar (Onogurlar) uzmanlaşmışlardı ve o kadar cesurlardı ki, diğerlerinin gözünü korkutarak bu ticâreti kendileri yürütüyorlardı.[75]

Saragurların yukarıda bahsettiğimiz seferlerinden bir süre sonra, Onogurlar da çağdaşlarının görüş alanından kaybolmakta ve kaynaklar artık onlarla ilgili bilgi vermemektedir. M. İ. Artamanov, Saragurların liderliğindeki Bulgar boylar birliğinin VI. yüzyıl başlarında dağıldığını düşünmekle haklıdır.[76]

Saragurların hâkimiyeti, muhtemelen, Utrigur,[77] Kutrigur[78] ve Hun-Bulgar boylarına geçmişti.[79] Zira VI. yüzyılın ikinci yarısında Karadeniz bozkırlarında öncü rolü Kutrigur ve Utrigurlar oynamaktaydı. İrnek'in ölümünün ardından ona tâbi Avrupa Hun birliği parçalanmıştı. Hunlar, Tuna'nın ötesine, Karadeniz'in kuzeyine ve Don Nehri'nin doğusuna doğru dağılmışlardı.[80] İşte İrnek'in bu Hun ordası daha sonraki tarihlerde Bulgar genel adı altında ortaya çıkacaktı.[81] Bu sıralarda Bulgarlar iki zümre halinde yaşıyorlardı: Azak (Meotis) Yarımadası'nın doğusunda Kuban çevresinde yaşayan Utrigurlar ve Don Nehri'nin batısına, Dinyeper ve Tuna'nın aşağı kısımlarına göç eden Kutrigurlar.[82] VI. yüzyıl Bizans tarihçisi Agathias onlar hakkında şöyle yazıyordu:

> Eski zamanlarda Hunlar, Meotis Gölü'nün (Azak Denizi) doğusundaki bölgede, tıpkı Asya'da İmaeus Dağlarının yakınında meskûn olan diğer barbar halklar gibi, Don Nehri'nin kuzeyine doğru yerleşmişlerdi. Bu insanların hepsine genel olarak İskit ya da Hun deniliyordu. Hâlbuki bu kabilelerin, kökleri eskiye dayanan Kotrigur, Utigur, Ultizur, Burugundi

73 V. F. Gening-A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 122.
74 George Vernadsky, *Ancient Russia*, Vol. 1, Yale University Press, New Haven, 1943, s. 146.
75 Jordanes, *The Gothic History*, in English Version with an introduction and a commentary by Charles Christopher Mierow, Princeton-Londra, 1915, s. 60; İordan, "o Skifah, Gunnah i Bulgarah", *iz Glubini Stoletiy*, Tatknigoizdat, Kazan, 2000, s. 27.
76 M. İ. Artamanov, *a.g.e.*, s. 88.
77 Bu otur-oğur'a yani tıpkı Orhun anıtlarında geçen 30 Tatar gibi 30 (Otuz) Ogur'a veya Otuz Oğuz'a tekabül etmektedir, G. Neméth, *a.g.e.*, s. 132; T. Tekin, *a.g.e.*, s. 65.
78 Kutrigur ise Kuturgur yani Tokurgur 9 (Dokuz) Oğuz'dur, G. Neméth, *a.g.e.*, s. 132, d. n.155; T. Tekin, *a.g.e.*, s. 65-66.
79 Bu boylarla ilgili detaylı bilgi için bkz.: M. İ. Artamanov, *a.g.e.*, s. 107-138; Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, Akademie-Verlag, Berlin, 1958, s. 65-67
80 A. Ahmetbeyoğlu, *a.g.e.*, s. 125-126.
81 Y. A. Kulakovskiy, *a.g.e.*, s. 339.
82 Steven Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, G. Bell & Sons, Londra, 1930, s. 7; A. N. Kurat, *a.g.e.*, s. 109; L. N. Gumilev, *a.g.e.*, s. 52.

vb. kendi şahsi adları vardı. Birkaç nesil sonra bunlar, herkesçe bilinen bir efsaneye göre bir dişi geyiği takip ederek ya da başka bir tesadüfi sebebin neticesi olarak Avrupa'nın içine girdiler ve bir yolunu bulup vaktiyle aşılmaz olarak bilinen Meotis Gölü'nü Euksine'nin (tahminen Kerç dönemeci) içine aktığı yerden geçtiler. Mamafih, oradan karşıya geçtiler ve yabancı topraklar üzerinde yayıldılar.

Onlar ani ve beklenmedik saldırılarıyla yerli ahaliyi hesapsız zararlara uğrattılar, hatta buranın asıl sahiplerini büyük çapta yerlerinden çıkardılar ve topraklarını zaptettiler.[83]

Göçebe Utrigur ve Kutrigur boylarının dağıldığı coğrafyayı VI. yüzyılın diğer bir Bizans tarihçisi Prokopius şöyle anlatmıştır:

Saginae'nin yukarısında çok sayıda Hun kabilesi meskûndur. Ve oradan ileriye doğru uzanan memleket Eulysia adını almıştır; barbar insanlar bu toprakların sahillerinin ve iç kesimlerinin her ikisini de Meotis Gölü (Azak Denizi) olarak adlandırılan yere ve göle dökülen Tanais (Don) Nehri'ne varıncaya kadar zapt etmişlerdir. Ve bu göl Euksine Denizi'nin sahilenden dışa akar. Burada yaşayan halklar eskiden Kimmerler olarak adlandırılıyorlardı, şimdi ise onlara Utigurlar adı verilmektedir. Ve onların yukarısında kuzeye doğru sayısız Ant kabileleri meskûndur.[84]

Aynı müellif daha sonra, Kutrigurlar ve Utrigurların karşılıklı yerleştikleri coğrafyaya dâir şu bilgileri vermiştir:

... Kutrigurlar, ifade ettiğim gibi, artık bataklığın batı tarafında kaldıklarından dolayı Utigurlar, Rumlara hiçbir sıkıntı vermeden tek başına ülkeye hâkim oldular çünkü yaşadıkları yerde onlarla hiçbir temasları yoktu, onların arasında çok sayıda kabile yaşıyordu ki, isteyerek ya da istemeyerek onların karşısına düşmanca harekette bulunmalarına gerek kalmadı... Meotis Gölü'nün ve Tanais Nehri'nin karşısındaki arazinin büyük bir kısmında, söylediğim gibi, Kutrigur-Hunlar yerleştiler.[85]

Prokopius'un yukarıdaki ifadelerinden Kırım Yarımadası'nın bozkır kuşağında VI. yüzyılın ilk yarısında göçebe Kutrigurların yaşadığı anlaşılmaktadır. Zira diğerleri, yani Hunlar o sıralarda artık orada yoktular.[86] Aynı za-

83 Agathias, *The Histories*, Translated with an introduction and short explanatory notes by Joseph D. Frendo, Walter De Gruyter, Berlin-New York, 1975, s. 146.

84 Procopius of Caesarea, *History of the Wars: Book VII (Continued) and VIII, The Gothic War*, With An English Translation By H. B. Dewing, Vol. V, Harvard University Press, Londra, Cambridge, Massachusetts, 1928, s. 85.

85 Procopius of Caesarea, *History of the Wars: Book VII (Continued) and VIII, The Gothic War*, s. 95.

86 V. S. Aksenov-A. A. Tortika, "Protobolgarskie Pogrebeniya Podonya i Pridoneçya VIII-X vv.: Problema Polivariantnosti Obryada i Etnoistoriçeskoy İnterpretatsii", *Stepi Evropı v Epohu Srednevekovya. T. 2. Hazarskoe Vremya*, İzdatelstvo DonNU, Donetsk, 2001, s. 195.

manda Bizans müellifleri, Ogur boylarını Hunlarla eşdeğer etnonimler olarak ifade etmişlerdir. Prokopius'un, yukarıda bahsettiğimiz Agathias'ın kaydına benzer şekilde anlattığı efsaneye göre, Utrigur ve Kutrigurlar akraba boylar olup Hunlardan türemişlerdi:

> Eski zamanlarda büyük bir Hun topluluğu ki, o sıralarda Kimmerler olarak adlandırılıyordu, daha yeni zikrettiğim bu bölgede yaşıyorlardı ve bir kral onların hepsinin üzerinde hâkimiyet kurdu. Ve bir zaman sonra iktidar başka bir adam tarafından ele geçirildi. Onun iki oğlu oldu; onlardan birinin adı Utigur, diğerinin adı da Kutrigur'du. Bu iki oğul, babaları hayatının sonuna geldiğinde kendi aralarında güçlerini bölüştüler ve her biri tebaasına kendi adını verdi; topluluktan birine Utigur adı verilmişti ve diğerine de benim zamanımda bile Kutrigur deniliyordu. Onların hepsi, hayattaki bütün işlerinde ortak hareket ederek bu bölgede yaşamaya devam etmektedirler fakat gölün (Meotis Gölü) diğer tarafına yerleşmiş insanlarla birbirlerine karışmamış ve gölün öteki sahiline asla geçmemişlerdir. Hatta oralara hiçbir zaman geçilmez inancını taşımaktalardı... Bir gün birkaç Kimmer (yani Ogur) genci avlanmaya çıkmıştı. Önlerine dişi bir geyik çıktı. Geyik onların önünden kaçarken bu suya düştü. Gençler nam kazanma arzusuyla veya bir çeşit yarış içerisinde ya da belki onları uyandıran bir İlahtan dolayı, bu dişi geyiğin peşinden gittiler ve onunla birlikte karşı kıyıya çıkana kadar geri dönmediler. Daha sonra kovaladıkları hayvan (geyik) birden gözden kayboldu... Ancak gençler avda başarısızlığa uğrasalar da kendilerine yeni savaşlar ve ganimetler için beklenmedik bir imkân buldular. Mümkün olduğu kadar çabuk bir şekilde ata topraklarına dönerek bütün Kimmerlere onlar için bu suların artık geçilebilir olduğunu haber verdiler. Ve işte, hemen bütün halkla silahlanarak "Gölü" geçtiler ve karşı kıyıya çıktılar... Ve Kimmerler aniden bu düzlüklerde yaşayan Gotlara saldırarak onların birçoğunu öldürdüler, sağ kalanlara ise boyun eğdirdiler. Onlardan kaçabilenler ise buradan çocukları ve karılarıyla çıktılar ve İstr Nehri'ni geçerek ata topraklarını terkettiler, Rum topraklarına geldiler...

> Bazılarını öldürüp, diğerlerini, yukarıda söylediğim üzere, ülkeden göç etmeye zorlayan Hunlar bu toprakları işgal ettiler. Onlardan Kutrigurlar, karılarını ve çocuklarını getirerek burada benim zamanıma kadar yaşadılar. Ve onlar İmparatordan heryıl büyük hediyeler almalarına rağmen İstr Nehri'ni geçerek, daima İmparatorun topraklarına akınlar yaptılar; Rumların bir düşmanı, bir müttefiki oldular. Utigurlar daha sonra, bu ülkeye tek başına hâkim olmak için kendi liderleriyle yurtlarına dönmeye karar verdiler. Meotis Gölü'nün yakınlarında Got-Tetraksitlerle karşılaştılar. Ve Gotlar, ilk başta kalkanlarından siper yaparak, güçlerini ve pozisyonlarını tahkim (Perekop berzahı) ederek onların saldırılarına karşı koymaya karar verdiler; onlar (Utrigurlar) ne de olsa oradaki bütün barbarların en güçlü olanlarıydı. Bundan başka o zamanlar, Got-Tetraksitlerin yaşadığı Meotis Gölü'nün ağzından başlayarak onları neredeyse her taraflarından çevreleyen yarım ay şeklinde bir körfez vardı ve onlara saldıranlara körfez üzerinde tek ve çok geniş olmayan bir yol kalıyordu. Ancak daha sonra onlar, güçlerini birleştirerek geçebilmeleri için birbirleriyle müzakerelere

başladırlar (çünkü ne Hunlar burada onlarla vakit kaybetmek istiyorlardı ne de Gotlar böyle kalabalık bir düşmana karşı yeterince başarılı bir şekilde karşı koyabileceklerine inanıyorlardı); körfezin en kenarındaki karşı kıyıya yerleşmeye karar verdiler ki, onlar şimdi de orada yaşıyorlar. Gotlar, daha sonra Utigurların dostları ve müttefikleri olarak, onlarla eşit ve aynı haklara sahip şekilde her zaman orada yaşayacaklardı. İşte Gotlar burada bu suretle yurt tuttular.

Meotis bataklığının ve Tanais Nehri'nin karşısındaki arazinin büyük bir kısmına, söylediğim gibi, Kutrigur-Hunlar yerleştiler..."[87]

Bu kayda benzer bir şekilde VI. yüzyılın bir diğer Bizans tarihçisi Menandros'un aktardığına göre, Utrigur ve Kutrigurlar arasındaki akrabalık ilişkisi Utrigur önderlerinden birinin; Kutrigurların onlarla aynı dili konuştukları, aynı hayat tarzına sahip oldukları, aynı giysileri giydikleri ve kendileriyle akraba olduklarına ilişkin sözleriyle onaylanmaktadır.[88]

Bu soydaş Türk zümreleri, henüz birlik tesis edemediklerinden dolayı Bizans'ın siyasî manevralarıyla bazen birbirlerine düşürülüyordu. J. B. Bury'nin de belirttiği üzere, Bizans İmparatoru Justinian'ın bir yabancı halkı diğerine karşı kullanma politikası, özellikle Karadeniz'in kuzeyinde meskûn Hun boyları Kutrigur ve Utrigurlarda çok iyi uygulanmıştır.[89]

Prokopius'un anlattığına göre, Gepidler VI. yüzyılın ortalarında (551 yılında) Langobardlar ve Rumlarla yaptıkları savaşlarda müttefik bulmak için o zaman Meotis Gölü kenarında yaşayan Kutrigurların idarecilerine elçilerini yolladılar. Bizans İmparatoru Justinian ise buna karşılık olarak, elçilerini Meotis'in diğer tarafında yaşayan Hun-Utrigulların idarecilerine, yani Han Sandilh'e yolladı. Zaten o sıralarda Utrigurlar, Kutrigurlarla savaşmak için bütün boylarıyla Tanais Nehri'ni geçmişlerdi. Bu mücadelede Utrigular, soydaşlarının obalarına saldırmış, kanlı çatışmalardan sonra onların sürülerine yetişerek kadınlarını ve çocuklarını esir almışlardı.[90] Bizans'ın kışkırtmasıyla meydana gelen bu mücadeleler, Avarların Doğu Avrupa bozkırlarında ortaya çıkmasına kadar devam edecekti.[91]

Sonuçta, Atilla'nın ölümünden sonra Avrupa Hun Devleti parçalanmıştı. Tam olarak, yalnızca birlikte kaynaşmış akraba boyların birbirinden ayrı unsurları olan Atilla'nın halkı tekrar ayrı boylara bölünmüş ve her boy kendi yoluna gitmişti. Bu boylardan biri, kısa süre sonra Bulgarlar olarak bilinecekti.[92]

87 Procopius of Caesarea, *History of the Wars: Book VII (Continued) and VIII, The Gothic War*, s. 87-95.

88 *The History of Menander the Guardsman*, introductory essay, text, translation, and historiographical notes by R. C. Blockley, Liverpool, 1985, s. 43-45.

89 J. B. Bury, *A History of the Later Roman Empire From Arcadius to Irene (395 a.d. to 800 a.d.)*, Vol. I, Londra-New York, 1889, s. 477.

90 Procopius of Caesarea, *a.g.e.*, s. 239-243; J. B. Bury, *a.g.e.*, s. 477; J. Marquart, *a.g.e.*, s. 78.

91 Bkz.: Y. A. Kulakovskiy, *İstoriya Vizantii. 518-602 Godı*, T. II, 3-e İzdanie, İzdatelstvo Aleteyya, St. Petersburg, 1996, s. 183-187.

92 S. Runciman, *a.g.e.*, s. 5.

Daha doğru bir ifadeyle, Atilla'nın yönetimindeki asıl (Proto-Türk) Hunlar ile Ogur Türkleri Karadeniz'in kuzeyinde karışarak Bulgar adıyla bilinen Türk halkının temelini oluşturacaktı.[93]

G. Vernadsky, VII-VIII. yüzyıllarda Bulgar hakanlarının kendilerini İrnek'in torunları olarak saydıklarını ve İrnek'in boyunun Utrigur boyu olarak bilinmeye başlandığını ifade etmiştir. Kutrigurlar veya Dengizik'in hâkimiyetindeki boylar ise Utrigurların ardından doğuya doğru gitmişti. Kutrigurlar, V. yüzyılın sonunda, Dinyeper'in aşağı kıvrımı ile Azak Denizi arasında, kuzey Tauria ve Kırım Yarımadası'nın etrafındaki bozkırlarda yaşıyorlardı; hatta Herson Valisi ile Bizans İmparatoru Zenon, 488 yılında onların baskılarından dolayı sekiz yıl önceki depremde yıkılan Herson surları ve kulelerini yeniden yapmayı uygun bulacaktı.[94] Kutrigurlar ve Utrigurların yanı sıra, Kuzey Kafkasya bölgesinde Sabirler veya Savirler olarak bilinen üçüncü bir Hun boyu daha vardı.[95] Ayrıca Bulgar adı da artık kaynaklarda açıkça zikredilmeye başlamıştı.

Bulgar adının ortaya çıkmasıyla ilgili ilk güvenilir kayıt VII. yüzyılda yaşamış Grek tarihçi Antakyalı İonnes'e atfedilmektedir. Yazar, "Βούλγαροι" şeklinde ifade ettiği Bulgarların, 480 yılında Bizans İmparatorluğu ile ittifak tesis etmek istediklerini belirtmiştir.[96] Bizans İmparatoru Zenon (474-491) da, Hunlarla -artık Bulgarlar olarak zikredilmeye başlanmıştı- iyi münasebetler tesis etmek istiyordu. Bizans İmparatoru, Aşağı Tuna'da ortaya çıkan Bulgarları reisleri Buzan'ın idaresinde, Theodorik'in Doğu Gotlarına karşı müttefik sıfatıyla davet etmişti.[97] Bazı tarihçilere göre, burada zikredilen "Bulgarlar" Kutrigurlar olabilir.[98] Bulgarlar girilen çatışmada Gotlara mağlup olmuşlardı. Hatta Gotlar, 488'de İtalya'ya muhaceret ederken, Gepidler ile ittifak yapan Bulgarlarla Sava Nehri'nde çarpışmış ve Bulgarların kumandanı Buzan hayatını kaybetmişti.[99]

Bulgarlar, 489, 493, 499 ve 504'te Trakya'ya saldırdılar.[100] Bizans İmparatoru, 507'de Bulgarlara karşı uzun bir duvar inşa ettirdi. Bulgarlar, Vitalianus'un 513-515 tarihleri arasında Bizans İmparatoru Anastasius'a karşı çıkar-

93 Gyula Németh, *Attila ve Hunları*, çev. Şerif Baştav, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara, 1982, s. 121; İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 2-3; A. Ahmetbeyoğlu, *a.g.e.*, s. 126; Ahmet Taşağıl, "İdil Bulgar Hanlığı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 21, s. 472.

94 G. Vernadsky, *a.g.e.*, s. 153-154.

95 Bkz.: Şerif Baştav, "Sabir Türkleri", *Belleten*, Cilt: V, (Ankara, 1941), s. 53-99.

96 G. Moravcsik, *a.g.e.*, s. 108; I. Zımonyı, *a.g.e.*, s. 35; V. F. Geninig-A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 105; T. Tekin, *a.g.e.*, s. 1.

97 László Rásonyi, *Dünya Tarihinde Türklük*, İdeal Matbaa, Ankara, 1942, s. 75; J. B. Bury, *a.g.e.*, s. 272; İ. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 1-2; S. Runciman, *a.g.e.*, s. 5; G. Vernadsky, *a.g.e.*, s. 160.

98 C. Gerard, *a.g.e.*, s. 22; P. B. Golden, *a.g.e.*, s. 42.

99 M. İ. Artamanov, *a.g.e.*, s. 108.

100 Theophanes, *The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, translated with introduction and commentary by Cyril Mango and Roger Scott with the assistance of Geoffrey Greatrex, Clarendon Press, Oxford, New York, 1997, s. 222. Ayrıca bkz.: G. Vernadsky, *a.g.e.*, s. 152-153; S. Runciman, *a.g.e.*, s. 5.

dığı ayaklanmada aktif rol oynadılar.[101] 518 ve 529-530 yıllarında Illyricum'a saldırdılar; 535'te Mysia'yı işgal ettiler. Bazı Bulgarlar 550'lerde Hristiyanlık'ı kabul ettiler;[102] Jordanes'in verdiği bilgilere göre, Karadeniz'in kuzeyine yerleşmiş Bulgarlar, Greklere verdikleri zararlarla ünlenmişlerdi.[103]

Suriyeli vakanüvis Zahariya Ritor, 555 yılında Bulgarlardan, Derbent Boğazı'ndan kuzeye doğru uzanan bölgede, Hazar Denizi'nin ötesinde yaşayan bir halk olarak bahsetmiştir:

> Bazgun kendi dili olan bir ülkedir. Hunların sınırlarında bulunan Hazar Kapısı ve Denizi'ne kadar uzanır ve buraya bitişiktir. (Hazar) Kapının ötesinde kendi dillerini konuşan Bur(l)garlar yaşıyorlar. (Onlar) Putperest ve barbar bir halktır. Onların bir şehri, Alanların ise beş şehri var. Dadu[104] sınırlarındaki dağlarda yaşıyorlar. Kaleleri vardır. Avangur çadırlarda yaşayan bir halktır; Avgar, Sabir, Burgar, Alan, Kurtargar, Avar, Hasar, Dirmar, Sirurgur, Bagrasik, Kulas, Abdel, Eftalit bu on üç halk çadırlarda yaşıyorlar; (bunlar) sığır, balık ve vahşi hayvanların etleriyle beslenen, silahları olan halklardır.[105]

Zahariya Ritor'un verdiği bilgilerden Onogur, Ugor, Sabir, Bulgar, Kutrigur, Avar, Hazar, Saragur ve Eftalitleri tespit etmek mümkündür.[106] Bu kayıtta Bulgarlardan, "şehirleri bulunan" ve "çadırlarda yaşayan" tanımlamasıyla iki kez bahsedilmesi ilginçtir. Belki de farklı Bulgar boylarına işaret edilmiştir.

VI. yüzyılın ikinci yarısında Kuzey Kafkasya'da yeni bir Bulgar kitlesinin bulunduğuna dâir Antakya Patriği Suriyeli Mihail de haber vermektedir. Onun ifadesine göre Bulgarlar, İmeon Dağları'ndan çıkarak Barsaliya olarak adlandırılan Alan ülkesine geldiler.[107] Bulgarların bu dönemde, Kafkasya'nın kuzeyi ile Karadenizin kuzeyinde yaşadıkları anlaşılmaktadır. Zira, XIII. yüzyıl Süryânî tarihçisi Abû'l-Farac'ın kaydında Bulgarlar, Bizans İmparatoru Mauricius döneminde (582-602) Karadeniz'in kuzeyi ile Kuzey Kafkasya bölgesinde gösterilmiştir. Onun kaydı şöyledir:

> Bu sıralarda İç İskitya'dan 30.000 İskit ile beraber 3 kardeş harekete geçtiler. Kış mevsiminde *Amon* Dağı'nın etrafında su aramak için iki ay dolaştıktan sonra *Miantis* Gölü'nden çıkarak *Pontus* Denizi'ne karışan *Tanis* (Dona?) Nehri'ne vardılar. Bunlar, Roma hududuna vardıkları zaman içlerinden *Bulgaris* adlı biri, 10 gemi alarak Tanis Nehri'ni geçti ve karargâhını *Tanis ve*

101 Theophanes, *a.g.e.*, s. 243. Ayrıca bkz.: Y. A. Kulakovskiy, *a.g.e.*, T. I, s. 437; J. B. Bury, *a.g.e.*, s. 297; S. Runciman, *a.g.e.*, s. 6.

102 Theophanes, *a.g.e.*, s. 316-317. Ayrıca bkz.: I. Zımonyı, *a.g.e.*, s. 39; M. İ. Artamanov, *a.g.e.*, s. 108-114; G. Vernadsky, *a.g.e.*, s. 162-174.

103 Jordanes, *The Gothic History*, s. 60.

104 Y. F. Fedorov ve G. O. Fedorov "Dadu"nun Dağıstan olduğunu belirtmişlerdir, *a.g.e.*, s. 55.

105 N. V. Pigulevskaya, *Siriyskie İstoçniki Po İstorii Narodov SSSR*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1941, s. 165.

106 M. İ. Artamanov, *a.g.e.*, s. 113.

107 *a.g.e.*, s. 172.

Dunbir (Don ve Dinyeper?) Nehirleri arasında kurdu. Bu nehirler de *Pontus* Denizi'ne akar. Daha sonra bu adam, *Mauricius*'a haber göndererek yerleşmek üzere toprak istedi ve Romalıların müttefiki olacağını bildirdi. *Mauricius* ona yukarı ve aşağı Misya'yı verdi ve bunlar burada ikamet ederek Romalılar adına hudut karakolluğu yaptılar. Bunlar *İskit* oldukları halde, Romalılar bunlara Bulgarlar diyorlardı. Daha sonra diğer iki kardeş, Salia adı ile tanınan Alan ülkesine, yani Bulgarların ve Panguryalıların[108] "Türkler kapısı" adını verdikleri Hazar şehirlerine geldiler...[109]

Abû'l-Farac, burada, bir yüzyıl daha erken olarak Asparuh Bulgarlarının Balkanlar'a göçünü anlatmaktadır.[110] Ancak onun kaydı Bulgarların önceki yerleşim alanlarını göstermesi açısından önemlidir. VI. yüzyıl Süryânî kaynağının (Zahariya Ritor) şehadeti ve Abû'l-Farac'ın ifadeleri, bugünkü Çeçenistan-İnguşetya topraklarından batıya doğru Kuzey Kafkasya, kuzey Don bölgesi ve aşağı Don bölgesinde yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan kalıntılarla desteklenmektedir.[111] Don Nehri'nin aşağı kesimlerinde şehir tipi eski yerleşim yerlerinde çadır şeklinde ilkel ocakları bulunan konut kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Araştırmacılar, adil bir şekilde bu kalıntıların kısmen yerleşik hayata geçmiş Bulgarlara ait olduğunu belirlemişlerdir. Don Nehri'nin aşağı kesimlerinde ve Kuzey Kafkasya'da bulunan bazı toprak altı mezarlar ve aynı şekilde açık ocak üzerine koymak için kulpu delikli kaplara ait keramiklerin bulunduğu yerleşimler de Bulgarlara aittir.[112]

VI. yüzyıla ait yukarıda bahsettiğimiz rivâyetlerden Karadeniz'in kuzeyinde ve Kuzey Kafkasya'da Bulgar varlığı belgelenmektedir. Muhtemelen, bu bölgelerde farklı Bulgar boyları mevcuttu. Bulgar boylarının kaderinde, VI. yüzyılın ikinci yarısının başlarında Merkezî Asya'da meydana gelen siyasî değişiklikler belirleyici rol oynamıştır. Zira, Türklerin önderi Bumın, A-na-kui'nin Juan-Juanlarını 552 yılında yenilgiye uğratarak Türk Kağanlığı'nı kurdu. Juan-Juanların büyük kısmı Kuzey Ch'i Devleti'ne sığındı. Bunlar da 555 yılında Mukan Kağan tarafından ortadan kaldırıldılar.[113] Türk Kağanlığı'nın batı kanadını idare eden İstemi Yabgu ise Töles ve Onogur boylarını itaat altına aldı ve 556 yılında Sâsânîlerle ittifak kurarak Mâverâünnehir'deki Nahşeb yakınlarında Akhunları ortadan kaldırdı.[114] Arap müellif Taberî, bu olayları Bulgarları da zikrederek şöyle anlatmaktadır:

Ahbaz, Bencer (Bulgar), Belencer ve Alean adlı kavimler birleşerek, baskınlarda bulunmak maksadıyla Erminye üzerine yürüdüler...

---

108 Osman Karatay'a göre yazar burada Onogurlara işaret etmektedir, a.g.m., s. 27.
109 Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 165.
110 O. Karatay, a.g.m., s. 27.
111 S. A. Pletneva, *Ot Koçeviy k Gorodam*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1967, s. 91-100.
112 Y. F. Fedorov-G. O. Fedorov, *a.g.e.*, s. 67.
113 E. Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul, 2007, s. 284; Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler I*, TTK Yayınları, Ankara, 2003, s. 17-20; Saadettin Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, 2.bs., Akçağ Yayınları, Ankara, 1999, s. 11; L. N. Gumilev, *a.g.e.*, s. 41-45; G. Vernadsky, *a.g.e.*, s. 178-179.
114 A. Taşağıl, *a.g.e.*, s. 31; S. Gömeç, *a.g.e.*, s. 17-18.

> Sencebu Hakan (İstemi Yabgu) Türklerin en kuvvetlisi, en cesuru ve en çok askere sahip olanıydı. Haytalların (Eftalitler-Akhunlar) sayı bakımından üstün, yerlerinin sarp ve erişilmez olmasına bakmadan, hükümdarları Vezr ile savaşan odur. O, Vezr'i öldürerek yok etmiş ve mallarını ele geçirmişti. Kisra (Sâsânî Hükümdarı) tarafından istila edilen kısmı hariç olmak üzere memleketlerini ellerinden almıştı. Abhaz, Bencer (Bulgar) ve Belencerleri de kendisine meyil ve itaat ettirmiştir. Onlar Türk Hakanı'na, memleketlerine saldırmalarından korktukları için Fars hükümdarının kendilerine devamlı surette fidye vergisi ödemekte olduklarını bildirdiler. Hakan yüz on bin askerle ilerleyerek Sol iline bitişik olan yüksek yerlere geldikten sonra, Kisra'yı tehdit edip, kibir ve gururla, bundan önceki hükümdarlar tarafından Abhaz, Bencer ve Belencer kavimlerine verilmekte olan verginin kendisine gönderilmesini istedi...[115]

M. İ. Artamanov, Taberî'nin kaydında bahsettiği Bencer'in, Bulgar olduğu tespitini yapmıştır.[116] Bu arada bazı tarihçilerin Juan-Juanlarla karıştırdıkları Pseudo-Avarlar, yani Ugorlar Türk Kağanlığı'nın hâkimiyetine girmemek için İdil Nehri'nden batıya hareket etmişlerdi. Asıl Avarlar, Türklerin hâkimiyetine giren ve daha önce Priskos'un 463 yılı rivâyetinde okyanus sahillerine yerleşmiş düşmanlar olarak tasvir edilen halk olmalıydı. Burada bahsi geçen Ugorlar (Pseudo-Avarlar) ise Bizans müellifi T. Simokattes'in belirttiğine göre, Uar ve Hunni adlı eski kumandanlarının adlarına istinaden boylarına Uar ve Hunni adını vermişlerdi. Bunlar muhtemelen, Uar isminin Avar'a benzerliğinden dolayı, daha önce Avarların baskısıyla yurtlarını terk eden Sabir, Barsil ve Onogurlar tarafından gerçek Avarlar olarak düşünülüp hürmet görünce kendilerini Avar olarak tanıtmışlar ve Bizans ile münasebet tesis etmişlerdi. Bu durumdan rahatsız olan İstemi Yabgu, Bizans elçisine Akhunların işini bitirince bunlara saldıracağını bildiriyordu.[117]

Burada zikrettiğimiz Avarların kökeniyle alakalı Macar tarihçi Samuel Szadeczky-Kardoss'un yorumu oldukça tatmin edici ve yukarıdaki görüşü tasdik eder niteliktedir:

> Theophylact Simocattes, Bayan'ın (Avar Kağanı) idaresi altındaki insanların yalnızca asıl Avarların korku telkin eden adlarını kabul ettiklerini öne sürmüştür. Bu Pseudo-Avarların (Sahte Avarlar) Var ve Hunni adında iki boyları vardı. Bu boylar aynı kökendendi ve aynı dili konuşuyorlardı. Bunlar daha sonra birleşmişlerdi. Büyük bir ihtimalle, Altay veya daha kesin olarak Bulgar Türk lehçesini konuşan Ogur (Ogor, Ugor) etnik grubuna dâhildiler. Ancak Theophylact'ın, Bayan'ın halkının Pseudo-Avarlar olduğu şeklindeki ifadesini kabul etmesek dahi her ikisi de Altay dillerinde konuşan Avarların ve onlara katılan Ogurların ayrı olarak kullandıkları asıl adlarını birbirinden ayırmak imkânsızdır. Sonuçta, hakiki Avar olmayana isnat edilmiş şahıs isimlerinin biri veya diğerinin

115 Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi III*, C. 3, çev. Zâkir Kadirî Ugan-Ahmet Temir, MEB Yayınları, İstanbul, 1991, s. 1055-1057.

116 M. İ. Artamanov, *a.g.e.*, s. 169.

117 *a.g.e.*, s. 142-146; E. Chavannes, *a.g.e.*, s. 293-294; L. N. Gumilev, *a.g.e.*, s. 53.

Avar Kağanı'nın hükümdarlığını tanıyan bozkır halklarının birine ait olması da imkânsız değildir.[118]

Avarlar, 558'de Onogurları, Barsilleri ve Sabirleri yenerek Kutrigurları hâkimiyetleri altına almışlardı.[119] Kısa sürede Kutrigurlar ile ittifak kurmuş ve onların teşvikiyle Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara gelmişlerdi. Ardından da Utrigurlara saldırmışlardı. Daha sonra, Karpatlar'da yaşayan Antlara saldırmışlardı; 567'de Langobardlarla ittifak yaparak Gepidleri ortadan kaldırmış ve Panonya'ya hâkim olarak Avar Kağanlığı'nı kurmuşlardı.[120] Hatta Avarların desteğini alan Kutrigurların önderi Zabergan, İstanbul surlarına kadar dayanmış (559), ayrıca Hersones'i kuşatarak Bizans'ı zor durumda bırakmıştı. Ancak Bizans İmparatoru, Utrigurların Hanı Sandilh'le anlaşarak Kutrigurların arkadan vurulmasını sağlamış ve bu sayede Bizanslılar bu tehditten kurtulmuşlardı.[121] Sonuç olarak, Bulgar boylarından Kutrigurlar, kaderlerini Avarlara bağlarken, Utrigurlar da Türk Kağanlığı'nın hâkimiyetini tanımıştı.[122] Nitekim dönemin (VI. yüzyıl) Bizans müellifi Menandros Protektor'dan öğrendiğimize göre, 576 yılında Bizans elçisini karşılayan Türk reisi Türk-Şad, Bizans'ın Türklerden kaçan (U)Varhonitlerle olan münasebetlerinden haberdar olduklarını ve (U)Varhonitleri eninde sonunda yok edeceklerini belirterek, Utrigurları itaat altına aldıklarını bildirmişti. Zaten kısa bir süre sonra Türkler Kırım'daki Kerç kalesini fethetti.[123] Böylece, 567'de harekete geçen kuvvetlerin başarısıyla Türk hâkimiyeti Ogur, Sabir ve Onogur boylarıyla meskûn Doğu Avrupa düzlüklerini içine alarak Karadeniz'in kuzeyine kadar ulaştı.[124] Fakat Doğu Avrupa'da Türk Kağanlığı'nın hâkimiyeti fazla uzun sürmedi. Zira 581 yılında başlayan iç savaş, idarecilerin dikkatini Kuzey Kafkasya'nın batısı ve Karadeniz'in kuzeyindeki sahadan uzak tuttu. Türk Kağanlığı, 600'lerde iyice zayıflayınca Avarlar bu bölgeyi tekrar işgal ettiler.[125] Bu durum, Avarların 626 yılındaki başarısız İstanbul kuşatmasından sonra Bulgar Türklerinin bir devlet kurmalarına zemin hazırlayacaktı.

Kubrat ve Büyük Bulgar Devleti

Büyük Bulgar Devleti'nin Kuruluşu

Kubrat ve Büyük Bulgar Devleti tarihiyle ilgili itibar edilecek kaynaklar arasında ilk sırada, 765-766 yıllarında yazıldığı tahmin edilen *Bulgar Hakanlar*

118 Samuel Szádeczky-Kardoss, "The Avar", *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Ed. By Denis Sinor, Cambridge University Press, Londra, 1990, s. 222.
119 G. Fehér, *a.g.e.*, s. 30; G. Moravcsik, *a.g.e.*, s. 70.
120 G. Moravcsik, *a.g.e.*, s. 70; M. İ. Artamanov, *a.g.e.*, s. 147-148; Peter B. Golden, "The Peoples of the Russian Forest Belt", *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Ed. By Denis Sinor, Cambridge University Press, Londra, 1990, s. 260.; G. Vernadsky, *a.g.e.*, s. 180-181; Y. A. Kulakovskiy, *a.g.e.*, T. II, s. 190-193.
121 Agathias, *The Histories*, s. 159-162.
122 J. Marquart, *a.g.e.*, s. 80; S. Runciman, *a.g.e.*, s. 9-10.
123 E. Chavannes, *a.g.e.*, s. 304; A. Taşağıl, *a.g.e.*, s. 33-34; L. N. Gumilev, *a.g.e.*, s. 106.
124 K. Czeglédy, *a.g.e.*, s. 29, 130.
125 I. Zımonyı, *a.g.e.*, s. 39.

Listesi adlı Grekçe kitabe yer almaktadır. Bulgar tarihinin başlangıcını daha eskiye götürmek amacıyla *Bulgar Hakanlar Listesi*'ni düzenleyen kişi, listede ilk sırada yer alan Avitohol'ün 300 yıl yaşadığını belirtmiştir. İktidara gelişini ise *On İki Hayvanlı Türk Takvimi* ile tarihlendirmiştir. Buna göre listenin başında bulunan Avitohol "dilom-tvirem"de, yani yılan yılının dokuzuncu ayında iktidara gelmiştir ki, bu da 153 yılına tekabül eder ve Attila'nın ölüm yılı (453 yılı) ile örtüşür.[126] J. Marquart'a göre bu tarihlendirme tarihî olaylarla da örtüşmektedir. Zira Hunlar, II. yüzyılın ortalarında batıya göç etmeye başlamışlar ve o zamanın müellifleri Avrupa sınırlarında görünmeye başlayan Hunlardan dolayı Ural'ı Türkçe teleffuz etmişlerdir. Bu, 164-463 veya 154-453 dönemidir ki, Hunların Avrupa'daki ittifakının başlangıcını ve Attilla'nın ölümünü esas alır.[127] Böylece 300 yıldan kastedilen, Sien-pilerin baskısıyla 153 yılında Kuzey Hunları ittifakının dağılması ve onların Avrupa'da görülmeye başlamalarıyla Attilla'nın ölümünden sonra tekrar dağılmaları arasındaki dönemdir.[128] Bu tarihlendirme hiç kuşkusuz, Bulgarları Hunlara dayandırır.

Listede Avitohol'den sonra gelen İrnek, 150 yıl yaşamış ve yine aynı yıl ve ayda iktidara gelmiştir. Buna göre İrnek 603 yılında ölmüştür.[129] *Bulgar Hakanlar Listesi*'ndeki bu efsanevî tarihlendirme görünüşe göre, Büyük Bulgar Devleti'nin kurucusu olan Kurt'un İrnek'in doğrudan varisi sayılabilmesi için yapılmıştır.[130] Ayrıca bu ilk iki tarihlendirme, yani 300+150=450 yıl hükümranlık tarihini değil, yukarıda izah edildiği üzere kendi soylarının kökeniyle ilgili hadiseler arasındaki zamanı göstermektedir.[131]

İrnek'ten sonra ve Kubrat'tan önce, *Bulgar Hakanlar Listesi*'ne göre Ermi boyundan[132] Gostun Bulgarların başında bulunmuştur. Gostun, 2 yıl iktidarda kalmıştır. İktidara "Doh's. -tvirem"de, yani domuz yılının dokuzuncu ayında gelmiştir.[133] Rus tarihçi G. Vernadsky, Gostun'un hâkimiyetini şöyle yorumlamaktadır: "Avarların ilk saldırılarından hemen sonra Kutrigur Kağanı, Avar Kağanı'nın vasalı olmayı kabul etti. Kağan, 582 yılında Gostun'u Kutrigurların Kağanı olarak atadı. Gostun'un isminden hüküm çıkarırken onun bir Kutrigur'dan ziyâde Ant olabileceğini belirtmek gerekir."[134] Fakat bu düşüncesini somutlaştıracak bir delil sunamamaktadır. Kadim Bulgar takvimi-

126 Omeljan Pritsak, *Die Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1955, s. 76; T. Tekin, *a.g.e.*, s. 12; Ali Ahmetbeyoğlu, "Bulgar Hakanlar Listesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Ayrı Basım, Say. 14, (İstanbul 1994), s. 1-3.

127 J. Marquart, *a.g.e.*, s. 76-77.

128 O. Pritsak, *a.g.e.*, s. 37-38.

129 T. Tekin, *a.g.e.*, s. 12; A. Ahmetbeyoğlu, a.g.m., s. 1-3.

130 Raşo Raşev, "Velikaya Bolgariya", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzdatelstvo Ruhil, Kazan, 2006, s. 37.

131 O. Pritsak, *a.g.e.*, s. 35.

132 F. Altheim "Ermi" boyunu, Pseudo-Avarların çıktığı bölge anlamına gelen "ermi (kermi)-chion" adıyla özdeşleştirmektedir; ancak, ibarenin ilk kısmında geçen boy adı Tuna Bulgarları arasında bilinmekteydi, M. İ. Artamanov, *a.g.e.*, s. 218. Başka bir görüşe göre Ermi, devletin hâkim hanedanı Dulo'yla evlilik yoluyla bağlanan soydur, A. Ahmetbeyoğlu, a.g.m., s. 3.

133 O. Pritsak, *a.g.e.*, s. 76; T. Tekin, *a.g.e.*, s. 13.

134 G. Vernadsky, *a.g.e.*, s. 197.

nin kayıt karakteri hakkında kendi tahminlerinden hareketle farklı tarihçiler, onun iktidarını 603-605 ya da 628-630 yıllarına götürmekteler.[135]

Gostun ismi başka yazılı kaynaklarda geçmemektedir. Onun özel statüsü, Kağanlığın batı sınır bölgesinde yaşayan Bulgar boyları üzerinde Türk veya Avar Kağanı'nın valisi ya da daha ziyâde Kubrat'ın çocukluk döneminde onun adına hükümdarlık yapan vasisi olması ihtimalini güçlendirmektedir. Bazı tarihçiler, onun, Patrik Nekephoros'un *Kısa Tarihi*'nde zikrettiği Kubrat'ın dayısı Organa[136] ile aynı kişi olduğunu kabul etmekteler.[137] Diğer bazı tarihçiler ise bunun imkânsız olduğunu düşünmektedir çünkü *Liste*'de Organa'nın doğrudan ismi anılmamaktadır ve bu nedenle onu ayrı bir Türk hükümdarı olarak görürler. Buna göre, İrnek'in ölümünden sonra Büyük Bulgar Devleti kuruluncaya kadar Kubrat'ın yerine bakan (genel vali şeklinde) Gostun Ogurları idare etmiştir.[138] Bununla birlikte Gotsun, Avitohol ve İrnek'in yarı efsanevî yönetiminden sonra ilk gerçek Bulgar idarecisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Gostun'un kısa süreli idaresi sonrasında *Liste*'nin bildirdiği gibi hâkimiyet Kurt'a geçmiştir. Kurt 60 yıl hüküm sürmüştür[139] ve Avitohol ile İrnek gibi o da Dulo[140] soyundandır. İktidara ise "Şegur-veçem"de, yani sığır yılının üçüncü ayında gelmiştir.[141] Bazı tarihçiler, Kurt'un iktidardaki süresini hayatının toplam süresi olarak kabul ederler ve farklı şekilde hesaplarlar. *Liste*'nin son zaman açısından ayarlaması uyarınca kastedilen 605-665 yılları arasıdır.[142]

Kurt'un Kubrat olduğu tespit edilmiştir. Doğu Avrupa'da, VII. yüzyılın en önemli siyasî figürlerinden biri olarak, onun ismi farklı kaynaklarda *Kobrates, Kvuratos, Kubratos, Krobatos, Ketrades, Hudbadr, Hudbaat, Hubraat* olarak zikredilmektedir.[143] Bu adın Türkçe olduğu ve "toplayan", yani halkı, devleti bir araya getiren manasına geldiği araştırmacılar tarafından kabul edilmiştir.[144]

---

135 R. Raşev, a.g.m., s. 37.

136 Bir mülahazaya göre Organa adı Doğu Türkçesindeki *oz-* "kurtulmak" fiilinin Batı veya Bulgar Türkçesindeki karşılığı olan *or-* kökü ile *-gan* ekinden yapılmıştır, T. Tekin, *a.g.e.*, s. 3. Organa'nın Türkçe bir ad olduğu açıktır. Büyük ihtimalle bugün de Türkler arasında yaygın olarak kullanılan Orhan adının Grekçe bozulmuş şeklidir.

137 V. N. Zlatarski, *İstoriya na Blgarskata Drjava Prez Srednite Vekove*, T. I. Prvo Blgarsko Tsarstvo, Çast 1. Epoha na Huno Blgarskoto Nadmlşçie, Sofya, 1994, s. 84-88; S. Runciman, *a.g.e.*, s. 14.

138 M. İ. Artamanov, *a.g.e.*, s. 218.

139 Bazı tarihçilere göre Kurt veya Kubrat, 584'ten 642 yılına kadar 58 yıl hüküm sürmüştür, V. N. Zlatarski, *a.g.e.*, s. 84; S. Runciman, *a.g.e.*, s. 11; C. Gerard, *a.g.e.*, s. 37; J. Marquart ise yanlışlık yaparak Bezmer'in Kurt'tan önce geldiğini öne sürmüştür. Ona göre Kurt, Bezmer'den sonra 619'dan 678'e kadar hüküm sürmüştür, *a.g.e.*, s. 75.

140 Dulo sülalesi, Asya Hun Hükümdarı Mo-tun'dan (M.Ö. 209-174) itibaren Hun tanhularını yetiştiren Tu-ku ailesiyle aynıdır. Bu sebeple Bulgar hakanları, Asya Hun Tanhuları ile aynı kökten gelmektedir. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 15. Bs., Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1984, s. 190-191; O. Pritsak, *a.g.e.*, s. 64.

141 T. Tekin, *a.g.e.*, s. 13; O. Pritsak, *a.g.e.*, s. 76; A. Ahmetbeyoğlu, a.g.m., s. 3.

142 O. Pritsak, *a.g.e.*, s. 36; R. Raşev, a.g.m., s. 37-38.

143 G. Moravcsik, *a.g.e.*, II, s. 161-162; Ali Ahmetbeyoğlu, "Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devleti'nin Kuruluşu", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 13, (2007), s. 35.

144 İ. Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, s. 12-13.

Onun hayatı hakkında çok az bilgi vardır. VII. yüzyıl müellifi Nikiû Piskoposu, Konstantinos'un ölümünden sonra Bizans İmparatorluğu'nda meydana gelen olayları anlatırken Kubrat'tan şöyle bahsetmektedir:

> ... Ve Bizans'ın sakinleri bu haberi duyduklarında dediler ki: 'Bu plan, Hunların Şefi, Organa'nın yeğeni Kubratos'la alakalıdır; o Konstantinopol şehrinde vaftiz edilmiş, çocukluğunda Hristiyan toplumunun içinde yaşamış ve İmparatorluk sarayında büyümüştü.' Ve onunla yaşlı Herakleios arasında büyük bir muhabbet ve dostluk hâkim olmuştu ve Herakleios'un ölümünden sonra, onun ihsanlarına mazhar olduğu için (Herakleios'un) çocuklarına ve karısı Martina'ya da sevgisini göstermişti. Ve o hayat verici vaftizle kutsandıktan sonra kutsal vaftiz sayesinde bütün barbarları ve putperestleri her yerde alt etmişti. O şimdi, Herakleios'un çocuklarının menfaatini de destekliyor...[145]

Kubrat belki de Bizans sarayına rehin olarak verilmişti.[146] Kroniğin bu kaydından Kubrat'ın vaftiz edildiği ve Hristiyanlık'ı benimsediği sonucu da çıkarılabilir. Fakat bu görüşü destekleyecek herhangi bir delil yoktur. Şayet o gerçekten Hristiyanlık'ı kabul etseydi, bu dinin onun ülkesinde ve Bulgar boyları arasında yayılması gerekirdi. Böyle bir bilgi mevcut olmadığı gibi, onlara ait mezarların eski Türk geleneğine göre tertiplendiği bilinmektedir. Kubrat'ın vaftiz edildiğini düşünen G. Vernadskiy'e göre, onun, ülkesinde Hristiyanlık'ı yaydığına dâir hiçbir malumat yoktur. Bundan dolayı, onun Hristiyanlık inancını uzun süre koruduğu şüphelidir. Muhtemelen, halkının büyük bir kısmının karşı olmasından dolayı Hristiyanlık'tan vazgeçerek eski inancına geri dönmüştür.[147] G. Feher'in, Kubrat'ın neslinden gelen Tuna Bulgarlarına ait Madara'da bulunan yazıtta Tangra (Tanrı) sözünü tespit etmesi de, Kubrat'ın Büyük Bulgar Devleti'nde eski Türk inancının muhafaza edildiği düşüncesini güçlendirmektedir.[148]

Kaynaklar, Kubrat'ın hayatının tam kronolojisini oluşturmaya imkân tanımamaktadır. Hiç kuşkusuz, daha gençliğinde Bizans sarayıyla bağlantısı vardı. Patrik Nikephoros'un yazdığına göre:

> 619 yılında Hun boyunun efendisi (Yunancada kirios), arhontları ve doriforlarıyla (mızraklı askerleri) birlikte İmparatordan kendisini Hristiyanlık'ın gizlerine dâhil etmesini dileyerek Bizans'a geldi. İmparator (Herakleios) da onu istekli bir şekilde kabul etti ve Roma'nın arhontları, Hun arhontlarını Tanrısal kubbede evlat, kadınlarını da onların eşleri olarak kabul ettiler. Tanrısal gizlere dâhil edilenlere imparatorluk hediye ve un-

145 Bishop of Nikiu, *The Chronicle of John*, Translated from Zotenberg's Ethiopic Text, translated with an introduction by R. H. Charles, D. Litt., D. D., (originally published by Williams & Norgate, This Edition by Evolution Publishing Merchantville, New Jersey, 2007, s. 197.

146 Y. A. Kulakovskiy, *İstoriya Vizantii*, T. III, 3-e İzdanie, İzdatelstvo Aleteyya, St. Petersburg, 1996, s. 87.

147 G. Vernadsky, *a.g.e.*, s. 200.

148 G. Fehér, *a.g.e.*, s. 80.

vanları bahşedilmişti. İmparator bunların önderini "patrik" unvanına layık bulmuş ve hediyelerle Hun Devleti'ne (geri) bırakmıştı[149]

Bu bilgiler, bazen, kaynakta ismi geçmese de Kubrat'ın vaftiz edilmesi ile ilişkilendirilmektedir.[150] Bu görüşlerin aksine J. Marquart, Bizans sarayında vaftiz edilen kişinin Bulgar-Dulo Hanedanı'nın kurucusu, Kubrat'ın amcası veya dayısı Hun-Ogur Reisi Organa olduğunu belirtmektedir.[151] Zira Bizans tarihçisi Nikephoros, Kubrat'ın bu unvan ile daha sonra, 632-635 yıllarında ödüllendirildiğini yazmaktadır.[152] Buna göre 619 yılında Organa'nın ya da başka bir "Hun" önderinin vaftiz edildiğini tahmin edebiliriz.[153] Burada bahsi geçen Hun Beyi'nin, Avarların ya da Türklerin vasallarından birisi olması da muhtemeldir. Esasen Hun Beyi'nin vaftiz olup olmadığı da net değildir. Büyük ihtimalle Bizans, ona hediyeler ve unvan vererek temsil ettiği Hunlarla ilişkilerini güçlendirmeye önem vermiştir.[154] Ayrıca Patrik Nikephoros'un kroniğinde "Hunlar" ve "Bulgarlar" eşdeğer etnonimler olarak kullanılmaktadır. Kuşkusuz, 619 yılında Bizans diplomasisi, Kırım'daki Bizans varlığını korumak için kendilerine müttefik temin ederek Bulgar soylularını imparatorluk tarafına çekmeyi başarabilmiştir. Ayrıca, Sâsânîlerle sürmekte olan ağır savaşta yeni bir müttefik yarar sağlayabilirdi.[155]. Bu durum, I. Jüstiniyen zamanında (525-565) Hun önderi Grod veya Gordas'ın vaftiz edilmesi siyasetinin devamı niteliğindedir.[156] Nitekim Hunlar arasında yürütülen misyonerlik faaliyetleri sonucunda Onogur Piskoposluğu tesis edilmişti.[157]

VII. yüzyıl müellifi Nikiû Piskoposu'nun bahsettiği Kubrat'ın dayısı veya amcası olan Organa tanınmış bir kişiydi. Çünkü Kubrat onun ismiyle birlikte zikredilmektedir. Belirtildiği gibi benzerlik çok uzak olsa da, bazı araştırmacılara göre belki *Bulgar Hakanlar Listesi*'ndeki Gostun'un ta kendisidir.[158] A. V. Gadlo'nun haklı mülahazasına göre ise onun Gotsun olması imkânsızdır. Zira *Bulgar Hakanlar Listesi*'nde Gotsun'la Kubrat'ın farklı boylardan geldikleri açıkça belirtilmiştir.[159] Hâlbuki Kubrat'ın yeğeni olduğu Organa ile aynı boydan geldiği Nikephoros ve Nikiû Piskoposu'nun ifadelerinde açıkça görülmektedir. Başka bir fikre göre, Organa, bağımsız bir Türk hanıdır ve Azak Denizi ile Kafkasya arasında yaşayan boylar ona bağlanmıştır. Çin kaynağı kendisine Mo-ho-t'un-hou (Bahadır-prens) demektedir. Buna göre

149 Nikephoros Patriach of Constantinople, *Short History*, text, translation, and commentary by Cyril Mango, Washington, 1990, s. 49-51.
150 V. N. Zlatarski, *a.g.e.*, s. 94; C. Gerard, *a.g.e.*, s. 42; G. Vernadsky, *a.g.e.*, s. 198;
151 L. N. Gumilev, *a.g.e.*, s. 255.
152 Nikephoros Patriach of Constantinople, *Short History*, s. 71.
153 M. İ. Artamanov, *a.g.e.*, s. 220.
154 *a.g.e.*, s. 212.
155 István Zımonyı, "Bulgarlar ve Ogurlar", *Türkler*, C. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 611.
156 Theophanes, *The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, s. 267. Ayrıca bkz.: S. Runciman, *a.g.e.*, s. 7-8.
157 M. İ. Artamanov, *a.g.e.*, s. 214.
158 J. Marquart, *a. g. e.*, s. 7; S. Runciman, *a.g.e.*, s. 14.
159 A. V. Gadlo, *a.g.e.*, s. 115.

630-631 yıllarında, Türk Kağanlığı'nda iktidar mücadelesi çerçevesinde iç savaş çıkmıştı. Bu savaş, Aşina soyunu destekleyen Nuşibi Boyları Konfederasyonu ile Orta Asya'da yaşayan Dulo Boyları Konfederasyonu arasında cereyan etmişti. Mo-ho-t'un-hou Dulo kolundandı veya onlardan destek görüyordu. O, amcası Tung Yabgu'yu öldürüp tahta geçmişti. Fakat kendisi de savaşta ölmüştü.[160] Bu da görünüşe göre onun, yeğenine Kağanlık merkezi ile olan zayıf ilişkilerini kesmesine ve kenar tâbi bir vilayetten yönetici Dulo soyu başta olmak üzere müstakil saha kurmasına sebep teşkil etmişti. Zaten kendisi de Organa'nın yeğeni, muhtemelen kız kardeşinin oğlu olarak aynı soydandı. Çağdaş Bulgar tarihçisi R. Raşev'e göre, Bulgar boylarının merkezden ayrılmasının bir sonucu daha olmuştu: Bulgarlarla aynı soydan olan ve onların daha doğusunda, Aşağı İdil ile Kuzeybatı Hazar bölgesine yerleşmiş Hazarlar, iç savaşta Nuşibileri desteklemişlerdi. Bulgarlarla Hazarlar arasındaki düşmanlığın sebebi buydu. Zira bu düşmanlığın sonucunda Bulgar toprakları 30 yıl sonra Hazarlar tarafından zapt edilecekti.[161]

Büyük Bulgar Devleti'nin kuruluşu esnasında uluslararası durum da Kubrat'ın başarısı için son derece uygundu. 630-631 yıllarında Batı Türk Kağanlığı'nda iç çatışma başlamıştı. Doğu Türk Kağanlığı ise Çin'in baskıları neticesinde düşmüş ve 50 yıllık varlığı son ermişti.[162] Tüm bunlar sahip oldukları uzak batı topraklarına ilişkin Türk iddialarına son vermiş ve Bizans-Sâsânî çatışmasında yerel boyların rolünü artırmıştı. 626 yılına doğru Sâsânîler hâlâ inisiyatifi ellerinde bulunduruyorlardı. Fakat Avarlar ve onlara tâbi Slavlarla desteklenen Konstantinopolis'in başarısız ablukası iki müttefikin hızlı çöküşüne sebebiyet verdi.[163] Theophanes'in belirttiği üzere, 624/25 yılında Bizans İmparatoru Herakleios, doğuda Hazarlar olarak adlandırılan Batı Türkleri ile ittifak tesis etmişti.[164] Hazarların saldırıları Sâsânîlerin gücünü kırmıştı ve bir sonraki yıl İmparator Herakleios kadim Ninova'nın savunma duvarları altında onlara ölümcül bir darbe indirmişti. Daha sonra Dastagerd'deki Şah sarayındaki Sâsânî Hanedanı'nın hazinelerini almıştı.[165]

Bizans'ın, Avar-Sâsânî ittifakına karşı Hazarlarla ittifak kurduğunu Ermeni kaynakları da ifade etmektedir.[166] Mümkündür ki, bu mücadelede Herakleios'un dostu Kubrat, Bizans'ın yanında yer alarak Avarlara karşı savaşmıştır.[167] Her ne kadar doğrudan bu hususta bahseden kaynaklara sa-

160 M. İ. Artamanov, *a.g.e.*, s. 217-218; L. N. Gumilev, *a.g.e.*, s. 254-256; 265-266; P. B. Golden, *a.g.e.*, s. 55; A. Taşağıl, *a.g.e.*, s. 93.

161 R. Raşev, a.g.m., s. 38-39.

162 Geniş bilgi için bkz.: L. Mau-Tsai, *a.g.e.*, s. 192-215; A. Taşağıl, *a.g.e.*, s. 82-93.

163 G. Vernadsky, *a.g.e.*, s. 199; G. Moravcsik, *a.g.e.*, I, s. 71-72.

164 Theophanes, *The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, s. 446.

165 S. A. Pletneva, *Hazarı*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1986, s. 19; G. Vernadsky, *a.g.e.*, s. 202; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, 6. Bs., TTK Yayınları, Ankara, 2006, s. 96.

166 Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi ve Alban Salnamesi Mhitar Koş*, haz. Ziya Bünyadov, çev. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 149-150.

167 A. P. Novoseltsev, *a.g.e.*, s. 75.

hip değilsek de, Bizans'ın doğudan ve batıdan abluka altına alındığı sırada Kubrat'ın, Avarlara ve Sâsânilere karşı kendi istiklâlini de düşünerek, dostu Herakleios ile ittifak yapmış olması mâkul bir düşüncedir. Buna göre Kubrat, İmparatorun müttefiki sıfatıyla doğuda Kafkasya ve Sâsânî ülkesinde, batıda ise Avarların ülkesi Dacia sınırlarında teşkilatlı ve askerî karakterli halkıyla Bizans'ın adeta sınır bekçiliğini yapmıştır.[168] Zira Nikiû Piskoposu'nun da belirttiği üzere, "hayat verici vaftiz sayesinde o bütün barbarları ve putperestleri yenmişti."[169] Bu düşüncenin mantıklı tarafı, Avarların müstakil olmasının Bulgarların istiklâli için gerekli olmasıdır. Kubrat'ın da bunu sağlamak için Bizans'la müttefik olması makul görünmektedir. Böylece 630 yılına doğru, Bulgar boyları Utrigur ve Kutrigurlar, Türk Kağanlığı'na ve Avarlara doğrudan bağımlı olmaktan kurtulmuşlardır. Fakat bu olay, siyasî gösterişten uzak ve askerî çatışma olmadan doğal bir süreç şeklinde gelişmiştir. Çünkü Kubrat Türk geleneklerini reddetmediği gibi bunlarla bağını da korumuştur.

Devlet oluşumunun en önemli etkeni Avarlarla ilişkilerde ortaya çıkmıştı. 631-632'de Avarlarla Kutrigurlar arasında bir iç savaş başladı. Bayan Kağan'ın vefâtından sonra Avarlar ve Kutrigurlar taht için kendi adaylarını çıkarmışlardı. Bunun sonucunda silahlı mücadele başlamış ve savaşı Avarlar kazanmıştı. Çatışmalardan sağ kalan 9000 Kutrigur, komşu Bavarya'ya kaçmıştı. Bavarya Kralı Dagobert durumlarına acıyarak onları kabul etmiş ise de daha sonrasında öldürülmelerini emretmiştir. Aralarından sadece 700 erkek kurtulmuş ve beyleri Alsek onları İtalya'ya, Langobardlara götürmüştür.[170]

Bulgarların, Avar Kağanlığı'nın içindeki başarısız hareketleri kendi içinde Kubrat'ın Avar karşıtı siyasetini teşvik edebilirdi. Fakat esas sebep, Bulgarların Karpatların doğusundaki bozkırlara siyasî varis olma iddialarıydı.[171] Büyük ihtimalle, gelişen bu isyan hareketi neticesinde Kutrigurlar, Kubrat'ın etrafında toplanarak Büyük Bulgar Devleti'nin kurulması için mücadele etmişlerdir. Bu sebeple, Patrik Nikephoros *Kısa Tarihi*'nde bildiği gibi 635 yılında:

> *Yaklaşık olarak aynı sıralarda Organas'ın yeğeni ve Onogundurların*[172] *efendisi olan Koubratos (Kubrat), Avarların Kağanı'na karşı ayaklandı ve onların ordusunu aşağılamalara tâbi tutarak öz topraklarından kovdu. Herakleios'a bir elçilik heyeti gönderdi ve onunla ömürlerinin sonuna kadar uyacakları bir barış anlaşması yaptılar. (Herakleios) da ona hediyeler gönderdi ve patrik unvanı ile onu şereflendirdi.*[173]

Nikephoros'un belirttiği Kubrat'ın bu isyanından sonra Avarlar, Bulgarların şimdiki Eflak ile Balkanlar'ın kuzeyindeki Bulgaristan'da hâkimiyetini

168 C. Gerard, *a.g.e.*, s. 43.
169 Bishop of Nikiu, *The Chronicle of John*, s. 197.
170 J. Marquart, *a.g.e.*, s. 85-86; M. İ. Artamanov, *a.g.e.*, s. 151; C. Gerard, *a.g.e.*, s. 45-46; I. Zımonyı, *a.g.e.*, s. 40; Y. A. Kulakovskiy, *a.g.e.*, T. III, s. 86.
171 R. Raşev, a.g.m., s. 41.
172 Onogundur etnonimiyle Onogur'un kastedildiği açıktır, G. Moravcsik, *a.g.e.*, II, s. 218, 219.
173 Nikephoros Patriach of Constantinople, *Short History*, s. 71.

tanımak zorunda kalmış; Slavların Tuna ile Sava arasındaki toprakları işgal etmelerine engel olamamışlardı.[174] Bundan sonra Avarlar, karargâhlarını tamamen Panonya'ya kuracaklardı.[175] Böylece Avar Kağanlığı zayıflamaya başlarken Bulgarlar kısa bir süreliğine de olsa yükselişe geçiyorlardı. Sonuçta Bulgar birliği, ilkel toplumsal ilişkilerin dağılması döneminde meydana gelen başka birçok topluluk gibi askerî güç ile oluşturulmuş, Kubrat'ın otoritesi ve başarılarına dayalı olarak gelişmiştir.[176] Ayrıca bu, eski Bulgarların ilk bağımsız devlet kurma teşebbüsleridir. Bu olgu, etnik konsolidasyonun güçlenmesi, etnik bilincin ortaya çıkması; millet hiyerarşisinde merkezî devlet hâkimiyetini oluşturmaya muktedir ve iddiasını Türk Dulo soyuna dayandırarak bu hâkimiyetle kutsallaştıran aristokratların ön plana çıkmasıyla bağlantılı olarak eski Bulgar tarihinin yeni döneminin başlangıcını simgeliyordu.[177]

Theophanes kroniğinde Kubrat, "adı geçen (Büyük) Bulgar ve Kotragoilerin (Kutrigurların) efendisi Krobatos" ifadesiyle devletin kurucusu olarak tanımlanmıştır.[178] Patrik Nikephoros da, "Onogundurların efendisi Koubratos", "Koubratos isimli biri, bu boyların reisi" diye ondan bahsetmiştir.[179] Nikephoros hangi boylar olduğunu belirtmiştir. Bunlar: Hunlar, Bulgarlar ve Kotraglardır.[180] Sonuç olarak Kubrat, VII. yüzyılın 20'li yıllarında Azak Denizi'nden batıya ve doğuya doğru yayılmış Ogur boylarını Büyük Bulgar adı altında birleştirmiştir. Böylece Bulgarların ilk devlet oluşumu gerçekleşmiştir.[181]

Büyük Bulgar Devleti'nin Coğrafî Konumu

Büyük Bulgar Devleti'nin sınırları net olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte, bazı tarihî kayıtlardan hareketle bu konuda tahminler yürütülmektedir. Örneğin, Bizans müellifi Theophanes, 671 yılına ait kaydında Büyük Bulgar Devleti'nin coğrafî konumuyla ilgili şöyle bir bilgi vermektedir:

> ...Bu yıl pek çok Bulgar kabilesi Trakya'yı istila ettiler. Şimdi, Ounnogoundour Bulgarların ve Kotragoilerin eski tarihlerini anlatmak gerekir. Kuzeyde, Euxsine Denizi'nin uzak tarafında, Sarmatların topraklarındaki okyanustan aşağı akan Atel (İdil) adlı devasa bir nehrin içine aktığı Meotid Gölü bulunurmuş. Atel, Kafkasya Dağları'ndaki İberya kapısından doğan Tanais Nehri'yle birleşir. Tanais ve Atel'in birbirlerine karıştıkları noktadan

174 René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Atilla-Cengiz Han-Timur*, 4. Bs., çev. Dr. M. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1999, s. 175.
175 J. Marquart, *a.g.e.*, s. 75.
176 V. F. Geninig-A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 118.
177 V. S. Aksenov-A. A. Tortika, "Protobolgarskie Pogrebeniya Podonya i Pridoneçya VIII-X vv.: Problema Polivariantnosti Obryada i Etnoistoriçeskoy İnterpretatsii", *Stepi Evropı v Epohu Srednevekovya. T. 2. Hazarskoe Vremya*, İzdatelstvo DonNU, Donetsk, 2001, s. 192.
178 Theophanes, *The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, s. 498.
179 Nikephoros Patriach of Constantinople, *Short History*, s. 71, 89.
180 Nikephoros Patriach of Constantinople, *Short History*, s. 87-89.
181 Bkz.: J. B. Bury, *A History of the Later Roman Empire From Arcadius to Irene (395 a.d. to 800 a.d.)*, Vol. II, Londra-New York, 1889, s. 331-335.

(Atel'in ikiye ayrıldığı az önce zikredilen Meotid Gölü'nün yukarısıdır) Koç Başı olarak adlandırılan dağlık burnun yakınındaki Nekropela çevresinde, Pontus Denizi'nin bittiği bir yerde (bu denize) akan Kouphis adlı nehir geçer. Yukarıda zikredilen göl denizin parçasıdır, nehir gibidir ve Kimmer boğazında Euxine ile birleşir. Bu nehirlerde mourzoulin ve benzeri balıkları tutarlar. Şimdilerde gölün yukarısında, doğu tarafında, Phanagouria'da ve orada yaşayan Yahudilerin istikametinde çok sayıda kabile yaşar; hâlbuki aynı gölden başlayarak Kouphis adlı nehrin istikametinde eski Büyük Bulgaristan ve Bulgarlarla aynı ırktan olan Kotraglar bulunur.[182]

Bizans tarihçisinin kroniğinde verdiği bilgiden Büyük Bulgar Devleti'nin, Karadeniz'in kuzeyinde, Azak Denizi'nin etrafında yerleştiği anlaşılmaktadır. Araştırmacılar, ülkenin batı sınırının Don Nehri'ni geçerek Dinyeper Nehri veya Güney Bug'a kadar ulaştığını düşünmektedir.[183] Doğu sınırları ise Kuban Nehri'ne kadar uzanıyordu. Güneyinde, kaynaklardan da anlaşılacağı üzere Karadeniz bulunmaktaydı. Bulgarların, bu sınırlar dâhilinde, özellikle Dinyeper'in sol kesimindeki orman-bozkır kuşağında ve Don'un yukarı kesiminde bulunan bazı Slav unsurlarını (Antlar) hâkimiyetlerine aldıkları ve onlarla dostluk münasebeti içerisinde bulundukları da arkeolojik verilerden anlaşılmaktadır.[184] Bulgarlar, Kuban Nehri'nin sağ tarafında ve yaklaşık nehrin orta akımına kadar uzanan sahada, güneyde ve güneydoğuda Got Tetraksitler, Adıgeyler ve Alanlarla komşuydular. Konfederasyona, Azak Denizi'nin doğu sahilinde Kuban ve Don arasında, Ergene ve Sarpinsk göllerinin doğu bayırlarına kadar uzanan topraklar da dâhildi. Kubrat'ın ordası muhtemelen buralardaydı. Sarpinsk Gölü ve Stavropol yükseltisi Bulgarlarla Hazarlar arasındaki sınırı teşkil ediyordu.[185]

Büyük Bulgar Devleti'nin sınırları, VIII. yüzyılda Ermeni müellifi Anani Şirakatsi tarafından yazılan *Ermeni Coğrafyası*'nda çok daha belirgin bir şekilde, Kuban Nehri'nden kuzeye doğru Kafkasya'nın kuzeyine ve Azak Denizi civarına yerleştirilmektedir:

Sarmatya'da Keraun ve Gippey dağları yer almaktadır. Bu dağlardan Meotis Gölü'ne akan beş nehir bulunmaktadır. Kafkasya'dan iki nehir akmaktadır. Kraks Dağı'ndan akan Valdanis, Kafkas'dan başlıyor ve Meotis ile Pont arasında kuzey-batıya uzanıyor. Diğer nehir Psevhros, Nikops şehrinin bulunduğu yerde Bospor'dan ayrılıyor. Onlardan kuzeyde nehirlerin adları ile isimlendirilen Türk ve Bulgar halkları yaşıyorlar: Kupi-Bulgar,

182 Theophanes, *The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, s. 497-498.

183 V. N. Zlatarski, *a.g.e.*, s. 92; M. İ. Artamonov, *a.g.e.*, s. 221-222; A. P. Novoseltsev, *a.g.e.*, s. 90; R. Raşev, a.g.m., s. 43; A. Rona-Tas, "Kubrat Han'ın Büyük Bulgar Devleti", *Türkler*, C. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 625.

184 V. V. Koloda, "Vliyanie Hazaro-Arabo-Vizantiyskih Otnoşeniy na Kontaktı Slavyan Rusi s Naseleniem Hazarii", *Mejdunarodnıe Otnoşeniya v Basseyne Çernogo Morya v Skifo-Antiçnoe i Hazarskoe Vremya, Sbornik Statey po Materialam XII Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii*, Media-Polis, Rostov-Na-Donu, 2009, s. 232.

185 V. S. Aksenov-A. A. Tortika, a.g.m., s. 195.

> Duçi-Bulgar, Oghender-Blkar – yabancılar, Çdar-Bolkar. Bu adlandırmalar Batlamyus'a yabancıdırlar.[186]

J. Marquart'a göre, burada bahsi geçen Oghender-Blkar, Pontus'un kuzeyinde yaşayan, nehir adıyla isimlendirilmeyen ve sonraları Avrupa'ya göç eden Unogundur-Bulgarlardır. Kuçi-Bulgar ise Kutrigur adının başka türlü bir kullanımıdır.[187] Ermeni müellifin bu ifadelerinden yola çıkarak, Büyük Bulgar Devleti'nin ana topraklarının Kuban Nehri'nin kuzeyinde ve Azak Denizi'nin doğusunda bulunduğunu söylemek mümkündür. Arkeolojik veriler sayesinde devletin sınırları biraz daha netleşmektedir: güneyde Karadeniz'in kuzey kıyısı (dağlar ve güney kıyısı hariç Kırım) ve Stavropol yükseltileri ya da doğusunda Kafkasya etekleri; doğuda Hazar düzlüğü ve Ergene, Don ve İdil Nehirlerinin ayrıldığı yer; kuzeyde bozkır ve orman-bozkır sınırı; batıda Güney Bug.[188]

Kubrat'ın, Onogur-Bulgar Devletin'in adına "Büyük" sıfatı eklenmesininin nedeni merak konusudur. Büyüklükle toprağının genişliği kastedilmiş olsa gerektir. "Büyük" sıfatı, batılı kaynakların, Suriyeli Mihail'in Bulgarların İskit ülkesinin içerisinden çıktığına dâir verdiği bilgiyle ilişkili olarak bu bölgeye Horasan ve Orta Asya'yı da dâhil etmelerinden de ortaya çıkmış olabilir.[189] Bulgar Tarihçisi R. Raşev ise meseleyi başka türlü açıklamaktadır:

> Kubrat'ın kurmuş olduğu devlet, Yunan yıllıklarında "Kadim Büyük Bulgaristan" adıyla anılır ("xe palaya megali Bulgaria"). Theophanes'in kroniklerini tercüme eden Anastasiy Bibliotekar (Kütüphaneci), ona "Vulgaria est magna" demiştir. Söz konusu devlet, adı geçen yıllıkların yazarının yaşadığı dönemde (VIII. yüzyıl sonu – IX. yüzyıl başı) mevcut olan yeni Tuna Bulgaristan devletine göre kadim kalmaktadır. "Megali" kelimesinin doğrudan anlamı "büyük" demektir, yani (yeni Bulgaristan'ın topraklarına kıyasla) saha olarak büyük bir alandır.[190]

Onun bu tespitinde itiraz edilecek bir nokta yok gibi görünüyor.

Büyük Bulgar-Bizans Siyasî Münasebetleri

Kubrat, dış siyasette dostu Bizans İmparatoru Herakleios'a sadık kalmaya dikkat etti. İmparator'un ölümünden sonra Bizans tahtına çıkan oğlu Kons-

186 K. Patkanov, "İz Novogo Spiska Geografii, Pripisıvaemoy Moiseyu Horenskomu", s. 28-29; J. Marquart, *a.g.e.*, s. 87-88; A. V. Gadlo, Bulgarların, V. yüzyılın ikinci yarısında dağılan Avrupa Hunlarının kalıntıları ile 463'te Karadeniz'de ve Kafkasya'nın kuzeyinde ortaya çıkan Ogurların karışması sonucu meydana geldiği yönündeki tezimizin aksine, Ermeni yazarın bu metinde verdiği Kupi-Bulgar, Duçi-Bulgar, Oghender-Blkar ve Çdar-Bolkar etnik adlandırmalarının Onogurların Kuzey Kafkasya'ya gelmeden önce bu bölgede bulunan kadim Bulgar boylarına işaret ettiğini düşünmektedir. Yazara göre Onogurlar, bunların bir kısmını hâkimiyetleri altına almış ve onlarla kaynaşarak bölgede hâkim grup haline gelmişlerdir, *a.g.e.*, s. 113.

187 J. Marquart, *a.g.e.*, s. 89.

188 R. Raşev, a.g.m., s. 43-45.

189 A. P. Novoseltsev, *a.g.e.*, s. 90.

190 R. Raşev, a.g.m., s. 42.

tantinos da 3 yıl sonra beklenmedik bir şekilde ölünce Martina ve diğer oğlu Heraklonas Bizans İmparatorluğu'nu yönetmeye başladılar. Fakat bir süre sonra onlar da Bizans tahtından azledildiler. Böylece II. Konstans (641-668) Bizans İmparatoru oldu.[191] Kubrat ilk baştaki sözüne sadık kalarak Martina'yı destekledi. Ancak daha sonra, Martina'ya karşı giriştiği mücadeleyi kazanan II. Konstans'la da muhtemelen iyi münasebetler kurdu. Çünkü Kubrat'a ait olduğu düşünülen Pereştepinsk gömüsünde bulunan en geç tarihli madeni paralar (642-646 yıllarında basılanlar) II. Konstans'a aittir.[192]

Büyük Bulgar Devleti'nin Başkenti

VII. yüzyılın ilk yarısında Büyük Bulgar Devleti'nin merkezinin eski Phanagoria şehri olduğu düşünülmektedir.[193] Phanagoria ile ilgili olarak Rus arkeolog S. A. Pletneva'nın şu tespitleri ilgi çekicidir:

> IV. yüzyılda Hunlar tarafından yağmalanan Phanagoria, Büyük Bulgar Devleti'nin başkentiydi. Bu şehir, hayatın yıkıma uğramasından sonra iki yüzyıl boyunca çürümeye terk edildi. Kıyımdan sonra sağ kalanlar eski barınaklarda (Rum döneminin) yaşadılar. VII. yüzyılda şehir yeniden yapılarla dolmaya başladı; mahalleler yeniden planlandı. Yıkıntılar üzerinde yeni yolların döşenmesine engel olan eski binaların kalıntılarının sökülmesi esnasında elde edilen taşlardan inşa edilmiş yeni evler ortaya çıktı. Sokaklar, antik kapların (anfor ve pifos) kalıntıları, hayvan kemikleri ve kırma taşlarla döşendi. Yapı tekniğinde toprak harcın üzerine kırık taşların bazen de kapaklar arasına küçük kırık taşların doldurulması şeklinde iki kapaklı duvar örgüsü oluşturarak yeni bir prensip uygulandı.[194]

Anlaşılan Bulgarlar, henüz Karadeniz'in kuzeyinde konargöçer bir şekilde yaşarken bile şehir kültürüne yabancı değillerdi. Hatta Asparuh'un ordası Balkanlar'a göç ettikten sonra Büyük Bulgar Devleti tarihten silinse de, Phanagoria bölgesinde kalan Hazar Kağanlığı'na tâbi Bulgarların merkezi olma konumunu muhafaza etmiştir. Şehrin yöneticisi de eskiden olduğu gibi bir Bulgar soylusuydu. Phanagoria IX. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüş ancak daha sonra, muhtemelen, Peçeneklerin saldırıları sonucu yıkıma uğramıştır.[195]

Büyük Bulgar Devletin'de İdarî Yapı

Büyük Bulgar Devletin'nin teşkilat yapısına kısaca değinmek gerekirse, Bulgar toplumunda VII. yüzyılda başında hakanın bulunduğu askerî-demokratik yapı hâkimdi. Meralar ve suvatlar için savaşmak; ganimet elde etmek için askerî seferler yapmak böyle bir toplumda normaldi. Hayvan yetiştiriciliği yapan ve konar-göçer toplum yapısının söz konusu olduğu Bul-

191 G. Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 105-106.
192 R. Raşev, a.g.m., s. 46.
193 K. A. Brook, *a.g.e.*, s. 42.
194 S. A. Pletneva, *a.g.e.*, s. 20.
195 S A. Pletneva, *Ot Koçeviy k Gorodam*, s. 48.

garlarda kabilevî bir ayrışma olduğuna dâir herhangi bir norm bulunmamakla birlikte yönetici Dulo soyu ön plandaydı.[196]

Eski Bulgar Dini

Dinî yapı ise diğer Türk boylarıyla benzerdi. Bulgarlar ilahi tek Tanrı'ya tapıyorlardı. Bunu, 1925 yılında Madara köyü yakınlarında yapılan kazıda bulunan Tuna Bulgar kitabesinde yazan "Tangra" kelimesinden de anlamaktayız.[197] Bundan başka, eski Bulgarların taşların şifa verici olduğuna inandıkları, amuletler taşıdıkları, kılıcı kutsal sayarak onun üzerine yemin ettikleri, atı tabu olarak gördükleri, idollere kurban kestikleri, muharebelerden önce büyü yaptıkları bilinmektedir.[198] Eski Bulgarlar, VII-VIII. yüzyıllarda ölülerini karakteristik olarak atın bütün gövdesi, bir parçası veya at koşum takımıyla birlikte, at doğrudan naaşın altına gelecek şekilde ahşap döşemenin üzerinde veya mezar çukurunun içine defnediyorlardı.[199] At onların ahiret inancını simgeliyordu.

Eski Bulgar Gündelik Yaşamı

Büyük Bulgar Devleti dâhilinde yaşayan Bulgar Türklerinin kültürü, göçerliğin ilk aşamasından (kafilesel–aralıksız göçebelik) ikinci aşamasına geçiş seviyesindeydi. Bu anlamda, her bir ordanın veya boyun belirli toprakları ve sezonluk obaları (kışlık ve yazlık) vardı.[200] Bu aslında konar-göçer halkın kültürüydü. Bu çerçevede Bulgar boyları, ilkbahardan geç sonbahara kadar Azak çevresindeki bozkırlarda hareket halindeydiler. Kışın ise deniz kıyısındaki yurtlarında ikâmet ederlerdi. Buralarda balıkçılık ve bahar mevsimlerinde deniz kenarındaki meralarda hayvan yetiştiriciliği yaparlardı. Nitekim eski Bulgar konar-göçerlerinin geçtikleri yollar üzerinde deniz sahili boyunca ve nehir kenarlarında VII-VIII. yüzyıllara ait çeşitli keramik parçaları ve sezonluk kamp alanlarına ait kalıntılar Rus arkeologları tarafından bulunmuştur.[201] Zanaat üretiminde, gündelik yaşamda kullanılan eşyalar, özellikle de silah yapımıyla ilişkili dallar hâkimdi. Büyük Bulgar keramiği alçıdan yapılan ve her ailenin elle hazırladığı basit tipteki çanak-çömleklerdi.[202]

Kubrat'ın Ölümü ve Büyük Bulgar Devleti'nin Dağılması

Karadeniz'in kuzeyine kısa bir süre olsa da istikrar getirerek ekonomik faaliyetleri canlandıran Büyük Bulgar Devleti, Kubrat'ın ölümüne kadar siyasî birliğini muhafaza etti. Ancak onun ölümü devletin dağılmasına sebep

196 G. G. Litavrin, "Formirovanie i Razvitie Bolgarskogo Rannefeodalskogo Gosudarstva (Konets VII – Naçalo XI v.)", *Ranne-Feodalnie Gosudarstva na Balkanah VI-XII vv.*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1985, s. 139.

197 V. Beşevliyev, "Proto-Bulgar Dini", çev. T. Acaroğlu, *Belleten*, Cilt: IX, Sayı: 33, 34, 35, 36, (Ankara, 1945), s. 237.

198 a.g.m., s. 213-261.

199 V. S. Aksenov-A. A. Tortika, a.g.m., s. 199-200.

200 S. A. Pletneva, *Koçevniki Srednevekovya. Poiski İstoriçeskih Zakonomernostey*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1982, s. 49.

201 S. A. Pletneva, *Hazarı*, s. 21.

202 G. G. Litavrin, a.g.m., s. 138.

oldu. Tarihçi Theophanes, Kubrat'ın Bizans İmparatoru Konstans devrinde öldüğünü bildirmektedir.[203] Burada kastedilen hayatının son yıllarını (663 yılından 668 yılına kadar) İtalya'da geçiren II. Konstans'dır.[204] Theophanes'in bu kaydı *Bulgar Hakanları Listesi*'yle de örtüşmektedir. Zira *Liste*'ye göre 605 yılında iktidara gelen Kubrat 60 yıl hüküm sürmüştür. Buna göre onun 665 yılında öldüğünü söylemek mümkündür. *Liste*'nin bildirdiğine göre, ondan sonra "şegur-veçem"de, yani öküz yılının üçüncü ayında tahta geçen Dulo soyundan Vezmer veya Bezmer 3 yıl hükümdarlık yapmıştır;[205] bu hesaplamalara göre 665 yılı ile (Kubrat'ın ölümü) 668 yılı arasındaki döneme denk gelmektedir. Bezmer'in aslında Kubrat'ın büyük oğlu Bayan (Batbayan) olduğu kabul edilmektedir.

Kubrat ve Büyük Bulgar Devleti'nden kalan en dikkat çekici arkeolojik eser, Ukrayna'nın ortasında, Dinyeper Nehri'nin sol tarafında bulunan Malaya Pereşçepina köyündeki meşhur gömüdür. Buranın Kubrat'ın türbesi olduğu düşünülmektedir.[206]

Resim 1: Kubrat'a ait olduğu düşünülen mezar yeri, Malaya Pereşçepina köyü, Paltova Bölgesi/Ukrayna

Burada Kubrat'a ait olduğu sanılan boynuz şeklinde altın içki kadehi, altın kaplama ahşap asa, plakalarla süslü kemer takımı vb. eşyalar bulunmuştur. Burada bulunan iki altın yüzükte Yunan harfleriyle monogram olarak şu ifadeler yer almaktadır: "Hobratu patrikiu-Hobrat Patrikiy" ve diğer yüzükte ise "Batorhanu patrikiu-Batorhan patrikiy", yani Organa'ya ait şeklinde bir yazı vardır.[207]

---

203 Theophanes, *The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, s. 498.

204 G. Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 114; R. Raşev, a.g.m., s. 46.

205 O. Pritsak, *a.g.e.*, s. 76; T. Tekin, *a.g.e.*, s. 13.

206 Uwe Fiedler, "Bulgars in the Lower Danube Region. A Survey of Archaeological Evidence and of the State of Current Research", *The Other Europe in the Middle Ages Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*, Ed. By Florin Curta, Brill, Leiden-Boston, 2008, s. 152.

207 A. Rona-Tas, a.g.m., s. 625-626; R. Raşev, a.g.m., s. 47.

Resim 2: Üzerinde Kubrat'ın adının yazılı olduğu yüzük, Ermitaj Müzesi/St. Petersburg.

Resim 3: Pereşçepina Gömütü'nde bulunan üzeri taşlı altın bilezikler, Ermitaj Müzesi/St. Petersburg

Resim 4: Pereşçepina Gömütü'nde bulunan ibrik, Ermitaj Müzesi/St. Petersburg

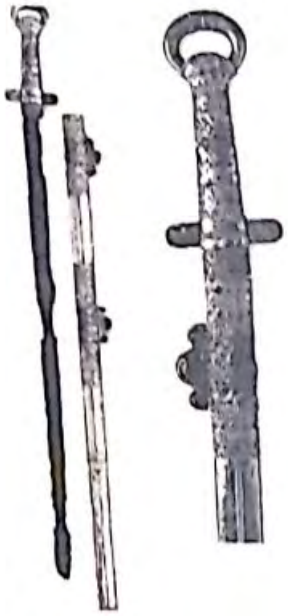

Resim 5: Pereşçepina Gömütü'nde bulunan ve Kubrat'a ait olduğu düşünülen kılıç ve kını, Ermitaj Müzersi/St. Petersburg.

Resim 6: Pereşçepina Gömütü'nde bulunan altın sürahi, Ermitaj Müzesi/St. Petersburg.

Resim 7: Pereşçepina Gömütü'nde bulunan altın Bizans sikkeleri, Ermitaj Müzesi/St. Petersburg.

Resim 8: Pereşçepina Gömütü'nde bulunan altın kemer tokası, Ermitaj Müzesi/St. Petersburg.

Resim 9: Pereşçepina Gömütü'nde bulunan eyerin bağlandığı yay, Ermitaj Müzesi/St. Petersburg.

Resim 10: (1-8) Pereşçepina Gömütü'nde ortaya çıkarılan üzerlerinde Bizans imparatorlarının tasvirlerinin bulunduğu sikkeler, Ermitaj Müzesi/St. Petersburg.

Resim 11: Pereşçepina Gömütü'nde bulunan altın bilezik, Ermitaj Müzesi/St. Petersburg.

Resim 12: Pereşçepina Gömütü'nde bulunan altın sadak parçası, Ermitaj Müzesi/St. Petersburg.

Bu arkeolojik kalıntılar yazılı kaynakların verdiği bilgilerle örtüşmesi ve Büyük Bulgar Devleti'nin idarecilerinin adları ve unvanlarını tasdik etmesi bakımından ilgi çekicidir. Neticede bugün Kubrat'ın adı, her nekadar Türklüklerini yitirmiş olsalar da, mazinin bakıyesi olarak Tuna Bulgarlarının bazı yer adlarında da muhafaza edilmektedir.[208]

Büyük Bulgar Devleti'nin Yıkılışı ve Bulgar Boylarının Hazar Kağanlığı'nın Hâkimiyetine Girmesi

Kaynaklarda, Büyük Bulgar Devleti'nin yıkılışı ve Bulgarların Hazar Kağanlığı'nın hâkimiyetine girmesi hakkında iki farklı neden bulunmaktadır. İlk olarak, Bizans müelliflerinin iddiasına göre, Kubrat, henüz hayattayken oğullarına "karşılıklı iyi niyetle iktidarlarını koruyabilmeleri için asla birbirlerinden ayrılmamaları" tavsiyesinde bulunmuş olsa da, onlar arasında anlaşmazlık çıkmış ve her biri kendi hâkimiyeti altında bulunan boyların başına geçerek birbirlerini terk etmişlerdir. Bu düşüncenin kaynağı olarak Theophanes şöyle demektedir:

> ...Batıda ölen Constantine zamanında Bulgarların ve Kotragların hükümdarı olduğunu zikrettiğimiz Krobatos (Kubrat), beş erkek çocuğu bırakarak vefât etti. O (Kubrat), onlara (oğullarına) başka bir kabile tarafından köleleştirilmemeleri ve her zaman kendileri hüküm sürebilmeleri için hiçbir durumda birbirlerinden ayrılmamalarını vasiyet etti. Onun ölümü üzerinden kısa bir zaman geçtikten sonra, mamafih, onun beş oğlu aralarında anlaşmazlığa düştü ve her biri kendi hâkimiyetindeki halkıyla dağıldı. En büyük oğul Batbaian (Batbayan) babasının tavsiyesine uydu ve bugüne kadar ata toprağında kaldı. Onun Kotragos adlı küçük karedeşi Tanais (Don) Nehri'ni geçerek büyük kardeşinin karşısına yerleşti. Dördüncü ve beşinci kardeşler İstros Nehri'ni, yani Tuna'yı geçtiler; büyüğü Avar Panonya'sına gitti ve Avar Hakanı'nın hâkimiyetine girerek ordusuyla orada kaldı ancak küçüğü Ravenna yakınındaki Pentapolis'e vardı ve Hristiyan İmparatorluğu'na bağlılığını bildirdi. Onlardan sonra gelen, Asparuh adındaki üçüncü kardeş Danapris (Dinyeper) ve Danastris'i (Dinyester) (bu nehirler Tuna'dan daha kuzeydedirler) geçerek Oglos'u[209] zaptetti, burası önden bataklık diğer taraflardan ise nehirlerle çevrili olduğundan her iki taraftan güvenli ve elegeçirilmez olduğuna hükmetti ve dördüncü ile beşinci kardeşlerinin arasına yerleşti. Burası dağılarak zayıflayan kabilesi için düşmanlara karşı büyük emniyet sağlıyordu.

Onlar böylece beş parçaya bölündüğünde ve kıymetleri azaldığında ilk olarak Sarmatya'dan Berzilia'nın iç kesiminden çıkan büyük Hazarlar budunu Pontus Denizi'ne kadar denizin ötesindeki (Hazar Denizi) bütün ülkeyi ele

208 M. Türker Acaroğlu, *Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, TTK Yayınları, Ankara, 2006, s. 90, 648, 653.

209 Burası günümüzdeki haritalarda Budzak olarak gösterilen yerdir, J. B. Bury, *a.g.e.*, II, s. 333.

geçirdi. İlk Bulgarya'nın hükümdarı olan büyük kardeş Batbaian'a boyun eğdirdiler ve onu kendilerine haraç ödemeye mecbur ettiler."[210]

Patrik Nikephoros babalarının vasiyetini yerine getirmeyen Kubrat'ın beş oğluyla ilgili Theophanes'in verdiği bilgilerin neredeyse aynısını kendi kroniğinde yazmıştır. Onun kayda tam olarak şöyledir:

> Şimdi Hunlar (onların adlandırılması olarak) ve Bulgarların hâkimiyetlerinden ve onların münasebetlerinden bahsetme zamanıdır. Meotis Gölü çevresinde, Kophis Nehri yakınlarında, Büyük Bulgaria (daha eski zamanlardaki adı olarak) ve Kotragoiler (burada yaşarlarmış) yer alır. Batıda ölen Constantine zamanında Kobratos adında belli bir adam bu kabilelerin şefiydi. O öldüğünde ardında beş oğul bıraktı. Onlara hiçbir durumda birbirlerinden ayrılmamalarını tembih etmişti, böylece hâkimiyetleri müşterek dostlukları sayesinde muhafaza edilmiş olacaktı. Babalarının öğüdüne çok az itibar ettiler ve kısa bir süre sonra onlardan herbiri halklarından kendi paylarına düşen bölümünü alarak bölündüler. Baianos adlı en büyük oğul babasının vasiyetine uyarak bugüne kadar ata topraklarında kalmıştır. Kotragos, adlı ikinci oğul Tanais (Don) Nehri'ni geçti ve ilkinin (Bayan) karşısına yurt tuttu; dördüncüsü İstros (Tuna) Nehri'ni aşarak şu anda Avarların hâkimiyeti altında bulunan Pannonia'ya yerel halkın bir müttefiği olarak yerleşti. Beşincisi ise Raven Pantepolis'e yerleşti ve Romalıların tebaası oldu. Asparuch adında, kalan üçüncü kardeş Danapris ve Danastris Nehirlerini geçti ve ahalisine yerleşmesi için uygun bir yer olarak düşündüğü (onların dilinde Onglos olarak adlandırılan) Istros yakınına ulaşılması zor ve düşmanlar tarafından zaptedilemez olduğu için yerleşti, zira burası geçilmez bataklık olduğundan dolayı ön taraftan güvenlikliydi, aynı zamanda arkadan da erişilmez kayalarla çevriliydi. Bu budun böyle bölünmüş ve dağılmışken, Sarmatlarla komşu olarak yaşadıkları Bersilia denen ülkenin iç tarafından çıkan Hazarlar yaptıklarının cezasını tamamen çekmeyecekmiş gibi Euxine Denizi'nin ötesindeki bütün yerleri istila ettiler. Diğerleri arasında, Baianos'a boyun eğdirdiler ve onu haraç ödemek zorunda bıraktılar.[211]

Bizans kroniklerinin bu kayıtlarından hareketle, "Kotrag veya Kutrigurlar Don Nehri'nden karşıya geçtikten sonra kuzeye yöneldiler ve İdil ile Kama'nın birleştiği yerde daha sonra Bulgar Devletini kurdular"[212] görüşü ileri sürülmekle birlikte kaynaklar buna ilişkin bir içeriğe sahip değildir. Doğrusu, aşağıda da vurgulayacağımız üzere, Bulgarların İdil-Kama dolaylarına bir süreç dâhilinde ve farklı göç dalgalarıyla gittikleridir.

Bizans kroniklerinin kayıtlarından şu sonucu çıkarmak mümkündür: Kotrag veya Kutrigurlar Don Nehri'nin doğu taraflarında kalarak Hazarların hâkimiyetine girdiler. Batbayan, muhtemelen Kupi-Bulgar, yani Kuban Bulgarları-

---

210 Theophanes, *The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, s. 498.

211 Nikephoros Patriach of Constantinople, *Short History*, s. 87-89.

212 G. Vernadsky, *a.g.e.*, s. 203; G. G. Litavrin, a.g.m., s. 137.

nın başında durdu. Üçüncü oğul Asparuh, Bizanslı müelliflerin Unnugundur dedikleri Bulgar boylarıyla birlikte Tuna Nehri boyunca ilerleyerek Balkan Yarımadası'na, Bizans'ın batı sınırlarına yerleşti ve burada Tuna Bulgar Devleti'nin temelini attı.[213] Böylece Bulgar boylarının tarihleri farklı alanlara kaydı.

İkinci olarak ise Hazar-Yahudi iddiasına göre, Büyük Bulgar Devleti'nin dağılması ve Bulgarların bir kısmının Hazar Kağanlığı'nın idaresine girmesi, Hazarların yalnızca Tuna Bulgarlarına (Asparuh'un Ordasına) baskısı sonucu gerçekleşmiştir. Bununla birlikte Hazarlar etnik olarak Bulgarlara çok yakındılar. Ayrıca, Hazar boylar konfederasyonuna çok sayıda Bulgar soyu dâhil olmuştu. Büyük Bulgar Devleti'nin zayıflaması, Hazar yöneticilerinin Azak çevresindeki Bulgarların ittifakını kendilerine katmak ve Karadeniz'in kuzeyindeki muazzam otlakları ele geçirmek fikrini benimsemelerine neden olmuştu. Nitekim Hazar Kağanı Yusuf, bunu devletinin kuruluşunun başlangıcındaki siyasî hareket olarak belirlemiştir.[214]

Hazar Kağanı Yusuf, meşhur mektubunda şöyle yazıyordu:

> Benim yaşadığım ülkede daha önce V-n-n-t-rler (Onogur Bulgarlar) yaşarmış. Bizim atalarımız Hazarlar onlarla savaşmış... Bunlar kendi ülkelerini terk edip kaçmışlar, bizimkiler ise bunları takip etmişler ta ki, Duna isimli nehir yakınında onlara yetişinceye kadar...[215]

Anani Şirakatsi'nin *Ermeni Coğrafyası* adlı eserinde Hudbard veya Hubraat olarak zikredilen Kubrat'ın oğlu Aspar-hruk'un (Asparuh) Hazarlardan Gippey ya da Bulgar Dağlarını aşarak kurtulduğu ve Avarları batıya sürerek Tuna'ya yerleştiği anlatılmaktadır.[216] Ayrıca Bizans İmparatoru Konstantinos Porphyrogennetos'in kroniğinde, Bulgarların Tuna'dan geçişiyle ilgili olaylardan bahsederken onların nehri İmparator IV. Konstantinos (668-685) döneminin sonunda geçtiklerini ve gerçek isimlerinin de daha önce adlandırıldıkları gibi "Onogunduros" (Onogundur-Onogur) olduğunu haber vermektedir.[217] XIII. yüzyıl seyyâhlarından Rubruk'un, Tuna Bulgarlarının Büyük Bulgarlardan neşet ettiklerini belirtmesi de, Konstantinos Porphyrogennetos'un kaydını desteklemesi bakımından ilgi çekicidir.[218] Onların verdiği bu bilgiler ve Yusuf, Theophanes ve Nikephoros'un kayıtlarından hareketle Bulgarların Kubrat'ın ölümünden sonra bir müddet daha ata topraklarında kaldıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca Kubrat'ın oğullarının birbirleriyle taht mücadelesine giriştikleri; belki de Hazarlara karşı bir müddet direndikleri fakat 680'den sonra bir kısmı Tuna Nehri'ne doğru kaçarken, diğer bir kısmının da boyun

213 G. Moravcsik, *a.g.e.*, I, s. 108-109.
214 S. A. Pletneva, *a.g.e.*, s. 22.
215 P. K. Kokotsev, *a.g.e.*, s. 92.
216 P. K. Patkanov, "Iz Novago Spiska Geografii, Pripisıvaemoy Moiseyu Horenskomu", s. 26, 29; J. Marquart, *a.g.e.*, p. 88-89; P. B. Golden, *a.g.e.*, s. 57.
217 Constantinus Porphyrogenitus, *De Thematibus et de Administrando Imperio. Accedit Hieroclis Synecdemus cum Bandurii et Wesselingii Commentariis*, recognovit Immanuel Bekkerus, Impensis Ed. Weberi, MDCCCXL, Bonn, 1840, p. 45-46.
218 Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2001, s. 67.

eğerek Hazarlara tâbi oldukları anlaşılmaktadır. Hazarların, Bulgarlara üstünlük sağlamasında ve bir kısmını itaat altına almasında Batı Türk Kağanlığı'nın yıkılmasıyla birlikte Hazarların hâkimiyetindeki topraklara göç eden bazı Türk gruplarının onlara katılarak Hazarların gücünü artırmaları etkili olmuştur. Bulgarların Hazarlara boyun eğmesinde, Ön Kafkasya'nın merkezî kısımlarında ve Bulgarların kontrolündeki toprakların batısındaki coğrafyada meskûn olan sayıca kalabalık Alanların Hazarlara itaat ederek onları desteklemelerinin de rolü olduğu yönünde analizler mevcuttur.[219]

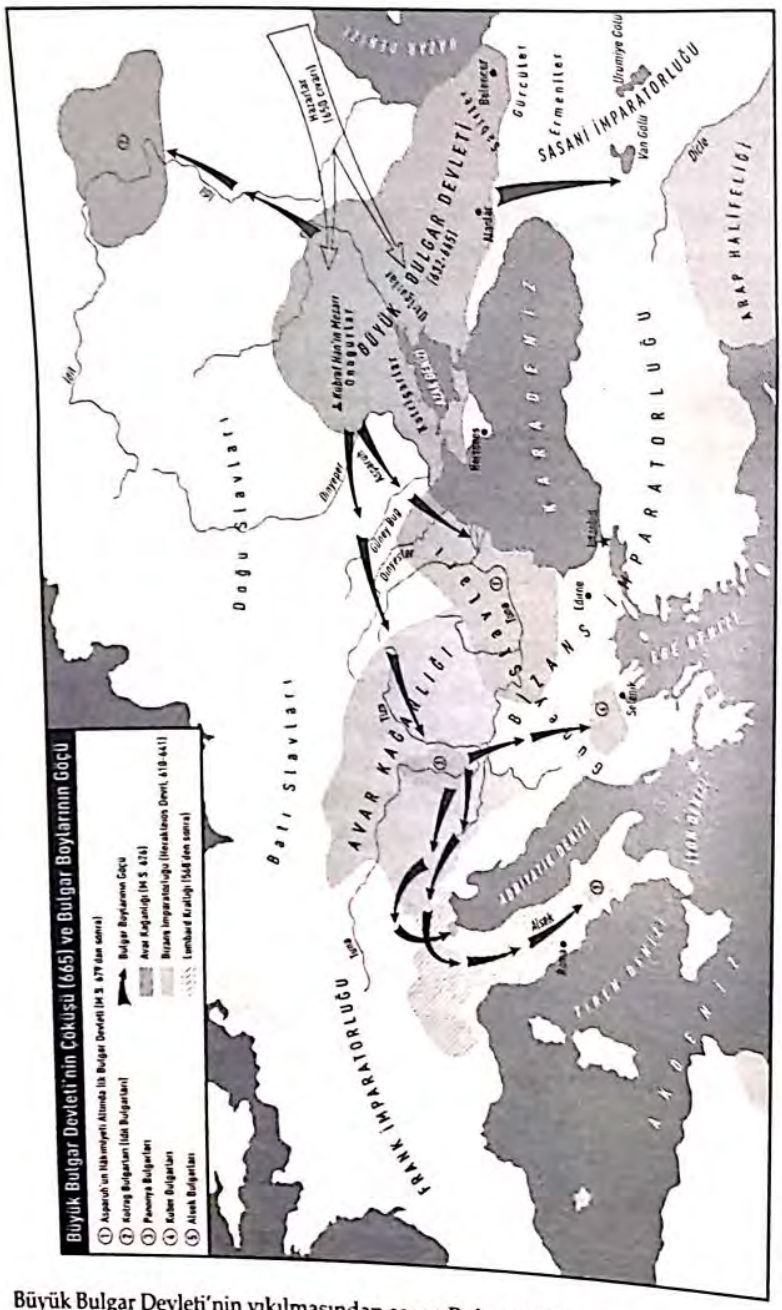

Büyük Bulgar Devleti'nin yıkılmasından sonra Bulgar kabilelerinin göç istikametleri.

219 A. P. Novoseltsev, *a.g.e.*, s. 91.

Müstakil Bulgar birliğinin, kısa süreli olması ona dâhil olan boyların tek bir halk olarak kaynaşmalarını ve diğer konargöçer veya yerleşik topluluklardan farklı belirgin bir maddî kültür meydana getirmelerini engellemiştir.[220] Mamafih, gerçekte devletin dağılmasına neden olan sebep, her bir oğulun kendi bölgesinde yarı özerk hükümdar olması ve bu yüzden merkezi otoritenin sağlanamamasıydı. Bu dağılmanın nihaî şeklinde, Büyük Bulgar Devleti'nin yalnızca farklı bölgelerinin ayrılması değil, aynı zamanda akraba boyların dağılıp göç etmesi süreci de gerçekleşmiştir. Bu nedenle tahmin edebiliriz ki, Kubrat'ın oğulları arasında anlaşmazlık boy göstermiş, hatta bu anlaşmazlık iç savaş şeklinde olmuştur. Bu durum, ülkenin dağılmasına ve halkın göç etmesine sebep olurken komşu Hazarlar bundan faydalanmıştır. Nihayetinde Batbayan onlara tâbi olmuştur.[221] Hazar bozgunundan sonraki ilk yıllar, muhtemelen Bulgarların önceki yerleşim sistemlerinin de kısmî olarak dağılmasına sebep olmuştur. Don ile Dinyeper Nehirleri arasındaki Büyük Bulgar boy ittifakları da dağılmıştır.

Hazar hâkimiyetinin ilk yıllarında Utrigular, Kutrigurlar, Onogurlar gibi konargöçer grupların bakiyeleri Kırım'ın bozkır kuşağında, Dinyeper'in sol tarafında ve Don'un orman-bozkır sahasında Hazarlardan kaçmaya çalışıyorlardı. Hazarlar, onları takip ediyor, kısmen yok ediyor, yağmalıyor, hayvanlarını ellerinden alıyor ve yavaş yavaş kendi boyundurukları altına alıyorlardı. Bu olağanüstü şartlarda eski boy birlikleri ya zayıflıyor ya da tamamen ortadan kalkıyordu. Onların yerine, muhafaza edilen grupların ve hayatta kalanların veya farklı ailelerin temelinde yeni göçer boylar ve aileler meydana geliyordu. Böylece defin adetleri (VIII-IX. yüzyıllarda Bulgarların Don'un kuzey mecrasının yukarı kesiminde bıraktıkları Elivkinsk tipi mezarlıklarda onların cenazelerini çukura atla, atın bir parçası veya at koşum takımlarıyla beraber yerleştirerek, üzerini ağaçlarla örtüp defnettikleri anlaşılmaktadır) de dâhil farklı gelenekler birbirine karışıyordu. Hazarlar, VII. yüzyılın sonu veya VIII. yüzyılın başından itibaren Azak'ın kuzeyi ile Don ve Dinyeper arasına yerleşen Bulgar gruplarını Tudunları aracılığıyla idareleri altında tutuyorlardı. Bundan sonra Bulgarlar, konar-göçer ekonomilerini sezonluk göçlere ve otlaklara göre yeniden canlandırmaya başladılar. Ayrıca artık yarı yerleşik hayat tarzını benimseyen Bulgar kitleleri de bulunuyordu. Böylece bu bölgede Saltovo-Mayatsk Kültürü'nü meydana getirdiler.[222] Bu kültürün özellikle Don civarındaki bozkır varyantı Bulgarlarla ilişkilidir.[223]

Araştırmacılar, Don ve Dinyeper arasına yerleşen Bulgarlar dışında Hazarların hâkimiyetine giren ve Batbayan'a tâbi olan Bulgarların, en azından bir kısmının, Kuzey Kafkasya'da Kislovodsk bölgesinin Pyatigorsk (Beşdağlar) mahallinde yerleştiklerini düşünmektedir. Zira Pyatigorsk'ta ve aynı şe-

220 V. S. Aksenov-A. A. Tortika, a.g.m., s. 192.

221 R. Raşev, a.g.m., s. 47.

222 V. S. Aksenov-A. A. Tortika, a.g.m., s. 198-199.

223 K. İ. Krasilnikov, "Novıe Dannıe ob Etniçeskom Sostave Naseleniya Stepnogo Podonsovya VIII – Naç. X v.", *Stepi Evropı v Epohu Srednevekovya. T. 2. Hazarskoe Vremya*, İzdatelstvo DonNU, Donetsk, 2001, s. 303.

kilde Karaçay-Çerkesya'da Bulgar konargöçerleriyle ilişkilendirilen VII. yüzyılın sonlarına ait eski yerleşim yerleri arkeologlar tarafından keşfedilmiştir. Örneğin, Rim-Gora ve Klin-Yar adlı yerleşimler doğal bir şekilde tahkimlidir. Kislovodsk bölgesindeki eski şehir kalıntıları, buralardaki farklı etnik unsurların varlığını ortaya koymaktadır. Alikonovka Nehri dolaylarındaki eski Klin-Yar şehrinde çömlek parçalarına rastlanmıştır. Çömlekler çizgisel bezeklerle süslenmiştir. Bu bezekleme şekli, Sarkel-Beloy Veji'deki[224] Bulgar çömleklerinin karakteristik özelliğidir. Çömlek süslemelerindeki benzerlik Aşağı Don ve Kislovodsk civarında yaşayan Bulgar nüfusunun etnik birliğini ortaya koymaktadır. Pyatigorsk bölgesine gelenler, muhtemelen, Kubrat'ın ölümünden sonra Büyük Bulgar Devleti'nin dağılması sonucu göç eden Azak çevresindeki Bulgar boylarından Onogurlardı. Bu tezi, eski Rim-Gora şehrinin güneydoğu kısmındaki platoda ve Azak çevresi ile kuzey Don civarlarında bulunan Bulgar mezarlıkları arasındaki ölü gömme tarzının benzerliği de desteklemektedir.[225]

1969 yılında M. G. Magomedov tarafından Güney Dağıstan'da 12 adet kurgan incelenmiştir. Buradaki dromoslar[226] kuzey-güney, katakomblar doğu-batı yönündedir. Katakombların[227] tonoz biçiminde kemerli olması ve içine kömür koyulması Bulgarlara özgüdür.[228] Ayrıca ölüler sırt üstü pozisyonda ve elleri gövdeleri boyunca uzatılmış şekilde defnedilmiştir, ki Vbu tür ölü gömme ritüeli Bulgar-Sabirlere özgüdür. Kuzey Kafkasya'da bulunan Çiryurt kurganlarının önemli bir özelliği içinde çok sayıda silah ve at koşum takımı barındırmasıdır. Ayrıca Çiryurt kurganlarında Kubrat'ın dostu Bizans İmparatoru Herakleios (610-641) ile Konstans'ın tasvirlerini içeren altın sikkeler de bulunmuştur.[229] Verhniy (Yukarı) Çiryurt kurganlarındaki kafatasları da, İdil boyuna göç eden kadim Bulgarlara ait Bolşe-Tarhan (Ulu-Tarhan) Mezarlığı'ndaki kafataslarıyla aynı antropolojik özelliklere sahiptir.[230] Tüm bu veriler, Büyük Bulgar Devleti'nin dağılmasıyla Kuzey Kafkasya'ya yerleşen Bulgar varlığının maddi delilleridir. Zira X. yüzyılda Konstantinos Porphyrogennetos Kara Bulgarlar olarak onlardan iki defa bahsetmiştir: "Kara Bulgar denilenler de Hazar'a saldırabilir."[231] "Azak Denizi'ne pek çok büyük nehirler akar; kuzey tarafından Rusların üzerinden Kara Bulgar, Hazar ve Suriye'ye

224 Don Nehri'nin sol kenarında yer alan eski Tsimlyuansk şehrinin sol tarafında olduğu tespit edilen ve Arap saldırılarına karşı inşa edildiği düşünülen meşhur kalesiyle eski bir Hazar şehridir. Geniş bilgi için bkz.: M. İ. Artamanov, "Sarkel-Belaya Veja", *Trudı Volgo-Donskoy Arheologiçeskoy Ekspeditsii*, T. I, Otv. Red. M. İ. Artamanov, Materialı i İssledovaniya po Arheologii SSSR No 62, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1962, s. 7-84.

225 Y. F. Fedorov-G. O. Fedorov, *a.g.e.*, s. 77-79.

226 Yer altı mezarlarının veya kurganların girişinde bulunan koridorlardır.

227 Yer altında bulunan ve çoğunlukla ölülerin gömüldüğü tonozlu yapılardır.

228 Y. F. Fedorov-G. O. Fedorov, *a.g.e.*, s. 100.

229 *a.g.e.*, s. 60-62.

230 *a.g.e.*, s. 59.

231 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando İmpero*, Greek Text Edited by Gy. Moravcsik English Translation by R. J. H. Jenkins, Washington, 1967, p. 187.

geldikleri Dinyeper Nehri akar..."[232] Bundan başka Korsun'da savaşan "Kara Bulgarlar"dan Rus kronikleri de bahsetmektedir.[233]

Neticede, Büyük Bulgar Devleti'nin dağılmasından sonra Bulgar boyları, Orta Çağ'ın iki önemli siyasi gücü haline gelen Tuna Bulgar Devleti ile İdil Bulgar Devleti'ni kurmuşlardır. Tuna Bulgar Devleti, Hristiyanlaşarak ve Slavlarla karışarak tamamen farklı bir siyasi ve kültürel yapıya dönüşmüştür. İdil Bulgarlarını meydana getiren kabile grupları ise bir müddet daha Hazar Kağanlığı dâhilinde yaşamaya devam edeceklerdi. Avrupalı seyyâh keşiş Rubruk'un yüzyıllar sonra İdil Bulgarlarından "Büyük Bulgarlar" olarak bahsetmesi tesadüf değildir.[234] Bu durum, "Büyük Bulgar Devleti" mirasının esasen İdil Bulgarları tarafından devralındığının başka bir ifadesidir.

Hazar Kağanı Yusuf'un, "V-n-n-t-rler" olarak adlandırdığı Bulgarlardan aynı isimle bahseden X. yüzyıl anonim İslâm kaynağı *Hudûd el-Âlem*'in, Hazar Kağanlığı hâkimiyetindeki halklarla ilgili rivâyeti ilgi çekicidir. *Hudûd el-Âlem*'in Hazar yıkımından sonra kendi sınırları dâhilinde hayatta kalmaya çabalayan Bulgar boylarıyla ilgili haberi IX. yüzyılın sonlarına aittir. *Hudûd el-Âlem*, V-n-n-d-r bölgesinden bahsetmekte ve bu bölgenin sınırlarını vermektedir: "Ondan (V-n-n-d-r bölgesi) doğuya doğru Baradaslar; ondan güneye doğru Hazarlar; ondan batıya doğru dağlar; ondan kuzeye doğru Madyarlar. Onlar (V-n-n-d-r) korkaklar, güçsüzler, fakirler. Onların geçim kaynakları azdır."[235] Burada V-n-n-d-r olarak ifade edilen etnik unsur Hazar Kağanı Yusuf'un mektubunda zikrettiği V-n-n-t-rler ile aynı olsa gerektir. V-n-n-t-rler, VII. yüzyılın ikinci yarısında Hazarlar tarafından bozguna uğratılmışlardı. P. K. Kokovtsev, Hazar Kağanı Yusuf'un mektubunun paleografik analizi sonucunda V-n-n-t-rlerin, Bulgarların ana çekirdeğini oluşturan Onogur boyları olduğunu belirlemiştir.[236] Son olarak şunu belirtmek yerinde olacaktır ki, Bulgarlar ve Hazarlar biribirleriyle hâkimiyet mücadelesine tutuşan Türk boylarıdır. Nitekim Suriyeli Mihail'in kroniğinde de, İskitya'nın iç bölgesinde yaşayan kardeşler Barsil, Bulgar ve Hazar hakkında bir efsane yer almaktadır. Bu efsaneye göre, Bulgar Miziya'ya (Balkanlar) göç etmiş, soyun reisi olan Hazarig ise Hazar yanında kalmıştır.[237] Bu efsanenin önemi, Bulgarlar ve Hazarlar arasındaki soy yakınlığını ortaya koyması olsa gerektir.[238]

---

232 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Impero*, p. 187.

233 "Letopis po Lavrentievskomu Spisku", *PSRL*, T. I, , İzdanie Tretye, St. Petersburg, 1897, s. 50; "Tipografskaya Letopis", *PSRL*, T.XXIV, İzdavayemoe Arheografiçeskoyu Kommissieyu, Petrograd, 1921, s. 19; "Moskovskiy Letopisnıy Svod Kontsa XV Veka", *PSRL*, T.XXV, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1949, s. 350; "Novgorodskaya Letopis po Spisku P. P. Dubrovskogo", *PSRL*, T. 43, İzdatelstvo Yazıki Slavyanskoy Kulturı, Moskova, 2004, s. 24; M. D. Priselkov, *Troitskaya Letopis Rekonstruktsiya Teksta*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1950, s. 77.

234 Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, s. 61, 62, 66, 67.

235 *Hudud al-Âlem*, Rukopis A. Tumanskogo s Vvedeniem i Ukazatelem V.V. Bartolda, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Leningrad, 1930, s. 32.

236 P. K. Kokotsev, *a.g.e.*, s. 92.

237 *Chronique de Michel le Syrien Patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199)*, Editée pour la premiére fois wt traduite en français Par J.-B. Chabot, Tome II, Paris 1901, s. 363-364.

238 A. P. Novoseltsev, *a.g.e.*, s. 80.

1.2. İdil Bulgar Devleti'nin Oluşumu

İdil Bulgarlarıyla ilgili ilk eserlerden birini yazan V. V. Grigoryev'in iddiasına göre, İdil Bulgar Devleti, yaklaşık olarak V. yüzyıl dolaylarında İdil ve Kama Nehirlerinin kenarlarında kurulmuş ve Ural Dağları'ndan Sura ve Oka Nehirlerine, İdil ve Kama'dan Don, Horpa ve Samara'nın sahillerine kadar uzanan muazzam topraklarda hanların idare ettiği çok sayıda siyasî unsurdan meydana gelmiştir.[239] V. V. Grigoryev'in görüşünde doğruluk payı bulunmakla beraber, İdil Bulgar Devleti'ni, VII. yüzyılın sonlarından başlayıp X. yüzyıla kadar süren göç dalgalarıyla Orta İdil[240] boyuna yerleşen Bulgar boylarının oluşturduğunu söylemek daha doğru olacaktır. İdil Bulgar Devleti, bu bölgede kurulan ilk devlettir. Ayrıca bugün aynı coğrafyada yaşamakta olan Kazan Tatarlarının uzak ataları bu devleti kuranlardır. İdil Bulgar Devleti, ekonomik, sosyo-politik ve kültürel gelişmişlik bakımından Orta Çağ'ın diğer devletlerinden geride değildir. Bu devletin, Türk tarihine en büyük katkısı ise Orta İdil bölgesinin büyük oranda Türkleşmesini ve İslâmlaşmasını sağlamasıdır. İdil Bulgar Devleti'nin kurulması ise çoğunluğu Hazar Kağanlığı sınırlarından olmak üzere çeşitli Bulgar-Türk boylarının yaklaşık iki yüz yıllık bir süreç içerisinde Orta İdil bölgesine göç etmelerinin bir sonucudur.

Bulgar Boylarının Orta İdil Bölgesine Göçü

Rus tarih biliminde, en azından XIX. yüzyılın 20'li yıllarından günümüze kadar süren Orta İdil bölgesinin Bulgar öncesi Türkleşmesine ilişkin problem yeterli kaynakların olmayışı nedeniyle tatmin edici bir çözüme kavuşturulamamıştır. Bununla birlikte, İdil boyunun Türkleşmesi üzerine yaptığı araştırmalarla dikkat çeken meşhur Tatar arkeoloğu A. H. Halikov'a göre İdil-Ural bölgesi, miladın ilk yüzyıllarında Sarmat ve Fin-Ugor kabileleriyle meskûndu. Ancak III. yüzyıldan itibaren, Kama Nehri'nin sağ kıyısında zengin savaş araç gereçleri içeren (hançer, savaş baltası, mızrak, zırh, miğfer vb.) askerî şahsiyetlerin yattığı Turaevsk Mezarlığı'nı bırakan Türk dilli boylar bölgeye gelmeye başlamıştır. Ona göre yeni Proto-Türk boylarının bölgede ortaya çıkması IV. yüzyılın sonu ile V. yüzyılın ilk yarısına dayanmaktadır ve Turbalinsk vb. kalıntılar bu dönemle bağlantılıdır.[241] Aynı araştırmacı, haklı gerekçelerle bölgenin Türkleşmesinde Hun ve Türk olmak üzere iki etaptan oluşan Bulgar öncesi bir dönem olduğunu savunmaktadır.[242]

Hazar Kağanlığı hâkimiyetindeki Ogur-Bulgar boylarının İdil Nehri'nin orta mecrasına göçü, VII. yüzyılın sonlarından X. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. Bu çerçevede yaşanan önemli tarihî hadiselere ve bunların so-

---

239 V. V. Grigoryev, *Rossiya i Aziya. Slavnik İslâdovaniy i Statey po İstorii, Etnografii i Geografii, Napisannıh v Razne Vremya V.V. Grigoryevım Orientalistom*, St. Petersburg, 1876, s. 81, 91-92.

240 İdil Nehri'nin orta mecrasında her iki yanında nehrin kollarının bulunduğu, güneyde Samara'ya, kuzeyde ise Kazan Nehri'ne kadar uzanan coğrafî bölgedir.

241 A. H. Halikov, "İstoki Formirovaniya Tyurkoyazıçnıh Narodov Povolj'ya i Priuralya", *Voprosı Etnogeneza Tyurkoyazıçnıh Narodov Srednego Povolj'ya*, Kazan, 1971, s. 13-16.

242 A. H. Halikov, *Problemlerniye Tatar Povolj'ya i Priuralya*, Tatknigizdat, Kazan, 1978, s. 40-55. İdil-Ural bölgesinin Bulgar öncesi dönemiyle ilgili bir kritik için bkz.: Evgeniy Kazakov, "Novıe Arheologiçeskie Materialı k Probleme Ranney Tyurkizatsii Ural-Povolj'ya", *Tatar Arheologiyası*, No:1-2(4-5), (Kazan, 1999), s. 23-38.

nucunda bırakıldığı düşünülen arkeolojik malzemelere dayanarak, Bulgarların ve onlara akraba Türk boylarının Orta İdil bölgesine dört büyük göç dalgası sonucunda yerleştiklerini söylemek mümkündür. Buna göre, Büyük Bulgar Devleti'nin dağılmasından hemen sonra, VII. yüzyılın üçüncü çeyreğinden geç olmamak üzere Hazarların baskısıyla konargöçer Bulgarların bir kısmı Azak civarındaki bozkırlardan Orta İdil bölgesine doğru hareket etmeye başlamıştır.[243]

Birinci Göç Dalgası

Arkeologlar Bulgarların Orta İdil'e *birinci göç dalgasını* Büyük Bulgar Devleti'nin dağılmasıyla ilişkilendirmektedir. Bu birinci göç hareketiyle bağlantılı olarak, son yıllarda Rusya Federasyonu'na bağlı Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nin Samara-Ulyanovsk bölgeleri sınırlarında VII. yüzyılın ikinci yarısı ile VIII. yüzyılın ilk yarısı arasında Bulgar göçmenleri tarafından bırakıldığı düşünülen ve bulunduğu yere atfen Novinkovsk tipi olarak adlandırılan toprak setli ve taş doldurmalı kuyulu kurganlar bulunarak incelenmiştir.[244] Bu kurganların önde gelen araştırmacılarından G. İ. Matveyeva, Asparuh'un idaresindeki Bulgar boylarının Tuna'ya göç ettiği sıralarda, Novinkovsk mezarlarını bırakan Bulgar veya Türk kökenli boyların da Orta İdil bölgesine girdiği sonucunu çıkarmıştır.[245]

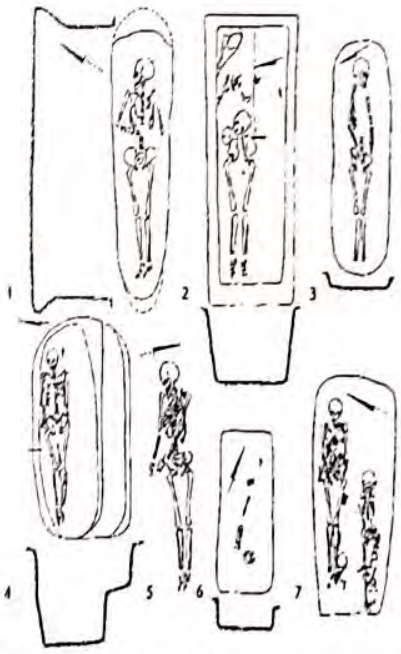

Resim 13: (1-7) Novinkovsk kurganlarının mezar planları.

243 Ş. F. Muhamdyarov, *Osnovnie Etapı Proishojdeniya i Etniçeskoy İstorii Tatarskoy Narodnosti*, Moskova, 1968, s. 8.

244 İ. N. Vasileva, "Srednevekove: Period Obreteniya Rodını Bolgarami. Voljskaya Bolgariya, Zolotaya Orda (VII-XV vv.)", *Sergievskiy Rayon. Drevnost i Srednevekove. Arheologiçeskie Oçerki*, Samara, 1997, s. 226-227; R. S. Bagautdinov, A. V. Bogaçev, S. E. Zubov, *Prabolgarı na Sredney Volge (u İstokov İstorii Tatar Volgo-Kamya)*, Samara, 1998, 150-167; G. İ. Matveyeva, *Mogilniki Rannih Bolgar na Samarskoy Luke*, İzdatelstvo Samarskiy Universitet, Samara, 1997, s. 85-100; G. İ. Matveyeva-A. V. Bogaçev, "Pamyatniki Rannebolgarskogo Vremeni", *İstoriya Samarskogo Povoljya s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney. Ranniy Jeleznıy Vek i Srednevekove*, Moskova, 2000, s. 168-171.

245 G. İ. Matveyeva, *a.g.e.*, s. 42.

Resim 14: Novinkovsk tipi kurganlardan Brusyansk III kurganında bulunan at iskeleti.

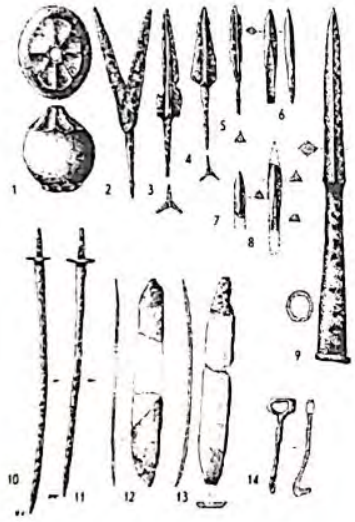

Resim 15: (1-14) Novinkovsk kurganlarında bulunan ok ucu, yay, kılıç vb. silah örnekleri.

Resim 16: (1-14) Novinkovsk Kurganlarında bulunan Saltovo tipi keramik kap örnekleri.

Novinkovsk tipi kurganların tarihlendirilmesi açısından nümizmatik veriler oldukça ilgi çekicidir. Novinkovsk tipi Şilovsk kurganlarında iki adet altın Bizans sikkesi bulunmuştur. Bu sikkelerden birinin üzerinde Kubrat'ın dostu Bizans İmparatoru Herakleios ve Konstans'ın tasvirleri bulunmaktadır. Bu sikke VII. yüzyılın 20'li yıllarına aittir. İkincisi ise ayrı basılmış bir Bizans sikkesidir. Üzerinde Bizans imparatorlarından birinin yüzü tasvir edilmiştir ve etrafı ne olduğu belli olmayan işaretlerle özellikle de Bizans harfleriyle çevrelenmiştir. Sikkelerin basılmasından mezara koyulmasına kadar yaklaşık 20 yıl geçtiği tahmin edilmektedir.[246] Bu da Şilovsk kurganlarının VII. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenebileceğini ortaya koymaktadır.

V. F. Gening'in arkeolojik verilere dayanarak yürüttüğü tahminine göre, Don Nehri'nin orta kesimlerinde yaşayan ve muhtemelen Kotragların yönetimindeki Bulgar boyları, Orta İdil boyuna göç ettiklerinde buraya onlardan daha önce, VI. yüzyılın başında Batı Sibirya'dan göç ederek yerleşen ve etnik bakımdan Bulgarlara yakın eski Türk halkları tarafından çevrelenmişlerdi.[247] Nitekim Novinkovsk Kurganlarının Sibirya ve Altay kökenli Türklere veya daha ziyâde erken Bulgarlara ait olduğu arkeologlar tarafından şunlarla kanıtlanmaktadır: "1) mezarların eski yüzeyinde ve kuyularda at kemiklerinin bulunması, 2) merkez mezarlarda köşelerin dökme doldurulması, 3) çoğunlukla kuyu kazılarak defnedilmesi, 4) erken dönem Bulgar kaplarıyla karşılaştırılabilen Saltovo (Hazar Kağanlığı hâkimiyetinde gelişen Azak yanı ve Don çevresi Bulgar arkeolojik kültürü) kaplarına rastlanması"[248] Elde edilen bulgulardan hareketle, Bulgar boylarının Orta İdil'deki yeni vatanlarına ilk kitlesel göç hareketlerinin VII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başladığı anlaşılmaktadır.

İkinci Göç Dalgası

Orta İdil'de göçebe olarak yaşayan ve Novinkovsk tipi kurgan mezarlıkları bırakan Bulgarların birinci göç dalgasını diğerleri takip etti. Kitlesel göçlerin *ikinci büyük dalgası* VIII. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelmiştir. İkinci göç dalgası Arap-Hazar savaşlarıyla bağlantılıdır. Hazarlar ve Araplar arasındaki

246 R. S. Bagautdinov vd., *a.g.e.*, s. 108-109, res. 22.

247 V. F. Gening, "Nekotorıe Voprosı Periodizatsii Etniçeskoy İstorii Drevnih Bolgar", *Rannie Bolgarı v Vostoçnoy Evrope*, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1989, s. 13; A. H. Halikov'a göre Orta İdil'in güneybatısındaki II-III. yüzyıllara ait Andreevsk ve Piseralsk tipi kurganlar Türk kökenli bir nüfus tarafından bırakılmıştır. M.Ö. 5. yüzyıl civarında Ural ötesindeki orman-bozkır kuşağında yaşayan bu kavimler Heredot tarafından Argimpaylar olarak adlandırılmıştı ve pek çok müellife göre Türk'tü. Bu Türk grupları, Milâdın başlarına doğru İran dilli Sarmatlarla, Fin dilli Karaabızlar ve Pyanoborlarla ittifak kurmuş ve Milâdın ilk yüzyıllarında Sarmatların Roma İmparatoluğu'na düzenlediği seferlere katılmışlardı. II-III. yüzyıllardan daha geç olmayan bir tarihte Hunların baskısıyla Güney Ural bölgesi'ne ve nispeten daha tenha olan Sura-İdil-Sviyajsk nehirleri arasındaki bölgeye göç etmişlerdi. Andreevsk-Piseralsk tipi kurganları bırakan bu nüfus, daha sonra Bulgar adıyla ortaya çıkacak konfederasyondaki kabile gruplarından birisini teşkil edecekti, A. H. Halikov, "Osnovnıe Etapı İstorii i Arheologii Rannih Bolgar v Srednem Povolje i Priuralye", *Rannie Bolgarı v Vostoçnoy Evrope*, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1989, s. 16-17.

248 a.g.m., s. 31.

çıkar çatışmaları, Hazarların çok sayıda tahkim edilmiş şehirlerinin bulunduğu Kafkasya Ötesi'nde meydana gelmiştir. Çatışmalar mütehavvil başarılarla devam etmiştir. Fakat 737 yılında Arap Komutan Mervan, Hazar ordusunu bozguna uğratmış ve Hazar Kağanı'nın Müslüman olması şartı ile barış yapılmıştır. Müslümanlar çok sayıda esir ve ganimet elde etmiştir. Üstelik bu esirlerin çoğunluğunu Bulgarlar oluşturuyordu. Neticede Hazar Kağanlığı, Arap Halifeliği'nin vasallığına girmemiştir. Araplar bu soğuk kuzey bölgesinde kalmayı uygun bulmayınca bir süre sonra Hazar Kağanlığı tekrar güçlenmiştir.[249]

Hazarların, Arapların Doğu Avrupa'ya yayılmasına karşı kalkan oluşturdukları açıktır.[250] Ancak Hazar Kağanlığı'nın kendisi Araplarla süren uzun savaşlardan ötürü zarar görmüştür. Sonuç olarak, Hazar Kağanlığı'nın 737-738 yıllarında Araplar karşısındaki büyük yenilgisiyle meydana gelen siyasî zâfiyet sonucu Bulgarların ciddi bir kısmı kendi kültürleriyle Murom orman kuşağına ve İdil-Kama hattına gitmiştir.[251] Üstelik Bulgarlar, Hazarların Müslüman Araplarla Kafkasya'da yaptıkları mücadeleye de destek vermemişlerdir.[252]

Bulgar boylarının Orta İdil'e II. göç dalgasıyla ilgili olarak İ. Zimonyi'nin şu yorumu oldukça ilgi çekicidir: "Yazılı kaynaklara ve arkeolojik buluntulara göre, VIII. yüzyılın ilk yarısındaki Arap-Hazar savaşları birçok boy ile birlikte Hazarların merkezini Kuzey Kafkasya'dan Aşağı İdil'e doğru değiştirmiştir. Bu durum İdil-Kama bölgesinin kaderinde çok önemli rol oynamıştır. Arkeolojik bulgulara göre Orta İdil'e ulaşan Hazar boyları (Bulgarlar) Kama ağzına kadar İdil'in her iki yakasına da sahip olmuşlardır."[253]

Bulgarların ikinci göç dalgasını simgeleyen VIII. yüzyılın ortaları ile IX. yüzyılın ilk yarısı arasındaki döneme ait arkeolojik eserler, Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nin Ulyanovsk ve Samara illerinde bulunan Bolşe-Tarhan (Ulu Tarhan), Kaybel ve diğer bazı küçük mezarlıklardır. Zikredilen kalıntılardan Bolşe-Tarhan Mezarlığı, İdil Nehri'nin orta mecrasının neredeyse merkezinde ve sağ tarafında bulunan Tarhanka Deresi'nin solunda yer almaktadır. Mezarlık A. H. Halikov'un başkanlığında 1950 yılında gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Bu mezarlıkta 358 adet defin tespit edilmiştir.[254] Mezarların analizine göre cenazeler genellikle sırt üstü yatırılmış olarak defnedilmiştir. Mezarlardan 184 tanesi doğu-batı istikametinde geri kalanları ise hafif doğu-kuzeydoğu, batı-güneybatı (47 adet), doğu-güneydoğu, batı–kuzey-batı (51 adet), kuzey-güney (8 adet) gibi yönlerde ve çoğunun başı batı yönüne gelecek şekilde gömülmüştür.[255]

---

249 Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1976, s. 31; Şaban Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, 2. Bs., Se-Da Yayınları, Ankara, 1993, s. 59-60; P. B. Golden, *a.g.e.*, s. 77-78.

250 Bkz.: P. B. Golden, *a.g.e.*, s. 71-81.

251 S. A. Pletneva, *Ot Koçevnı k Gorodam*, s. 188; A. H. Halikov, *Proishojdeniye Tatar Povoljya i Priuralya*, s. 52; İ. N. Vasileva, a.g.m., s. 229; I. Zimonyi, *a.g.e.*, p. 68-71.

252 L. N. Gumilev, *Eski Ruslar ve Bozkır Halkları*, C. I, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 50.

253 I. Zimonyi, *a.g.e.*, p. 92-93.

254 V. F. Geninig-A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 8.

255 V. F. Geninig-A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 8, 22.

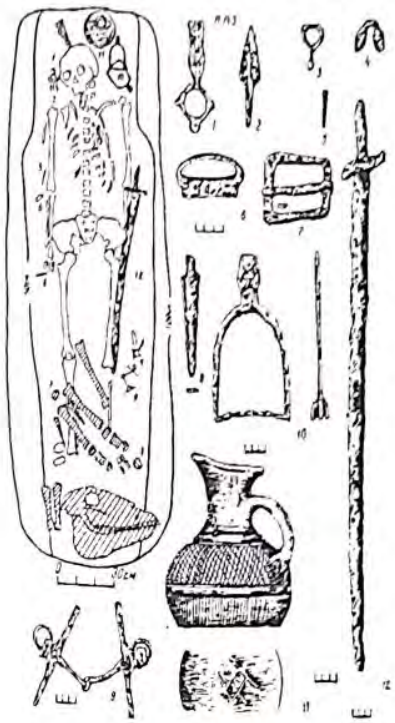

Resim 17: Bolşe-Tarhan Mezarlığı'ndaki 143 numaralı mezarın planı ve içindeki eşyalar: (1-3-5) bronz, (6-10, 12) demir, (11) keramik.

Bu mezarların gömülme tarzları, çıkarılan tüm eşyalar (at koşum takımları, kemer tokaları, silahlar, çömlek, mücevher, tarım aletleri vs.) A. H. Halikov ve V. F. Gening tarafından detaylı olarak incelenmiş ve Saltovo tipi olarak öz Bulgarlarla ilişkilendirilmiştir.[256]

Resim 18: Bolşe-Tarhan Mezarlığı'nda bulunan bronz ve bakır eşyalar: (1-5) kemer tokaları; (6) ok kılıfı kancası; (7-22) kemer parçaları; (23, 24) at dizgin takımına ait kayış uçları.

256 *a.g.e.*, s. 8-63.

Resim 19: Bolşe-Tarhan Mezarlığı'nda bulunan çeşitli eşyalar: (1-7) koiye uçları, (8-15) kaplamalar ve ahşap kap parçaları, (16) plaka, (17, 18) tulumdan borular, (1) delikli taş, (2, 3, 14, 15) tahta ve metal parçaları, (3-7, 16-18) kemik parçaları, (11-13) gümüş.

Resim 20: (1-9) Bolşe-Tarhan Mezarlığı'nda bulunan Saltovo tipi kulplu testiler.

Resim 21: (1-19) Bolşe-Tarhan Mezarlığı'nda bulunan Saltovo tipi kulpsuz keramik kaplar.

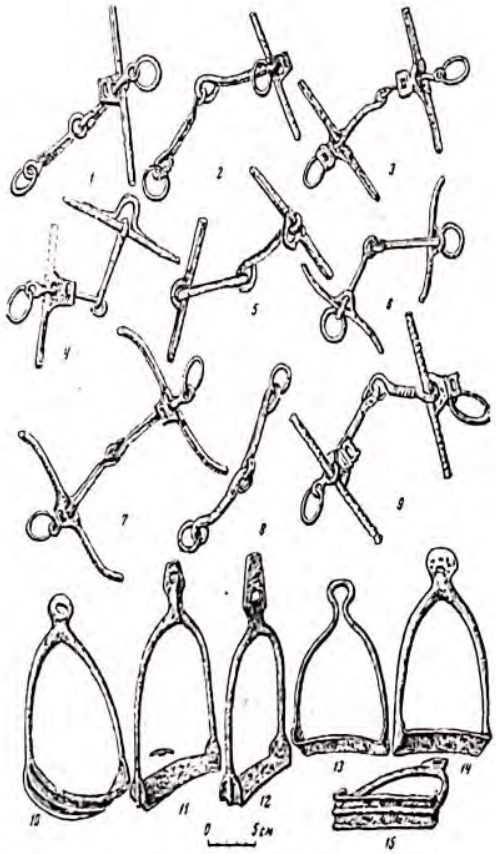

Resim 22: (1-18) Bolşe-Tarhan Mezarlığı'nda bulunan demir gemler ve üzengiler.

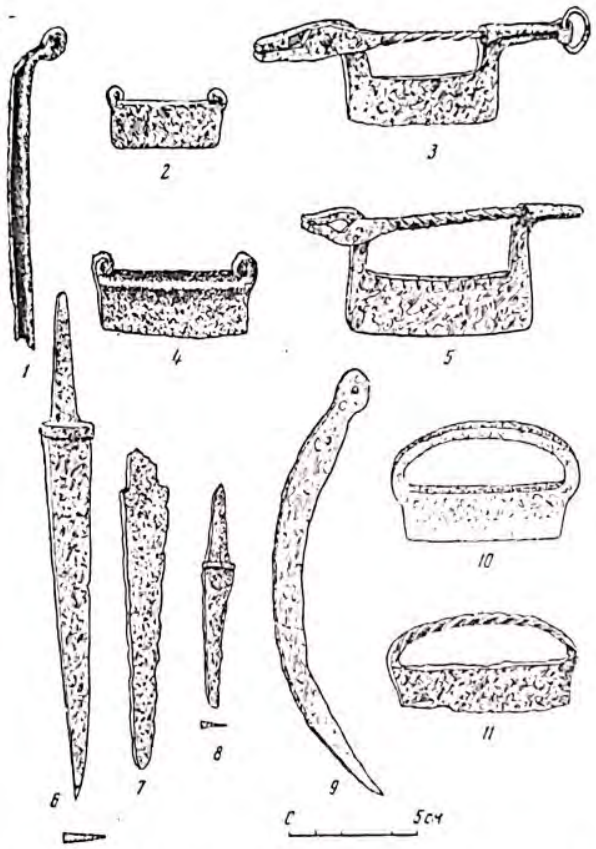

Resim 23: Bolşe-Tarhan Mezarlığı'nda ortaya çıkarılan (1) kav kutusu; (2-5, 10, 11) kav ve çakmak kutuları; (6-8) bıçaklar; (9) orak örnekleri.

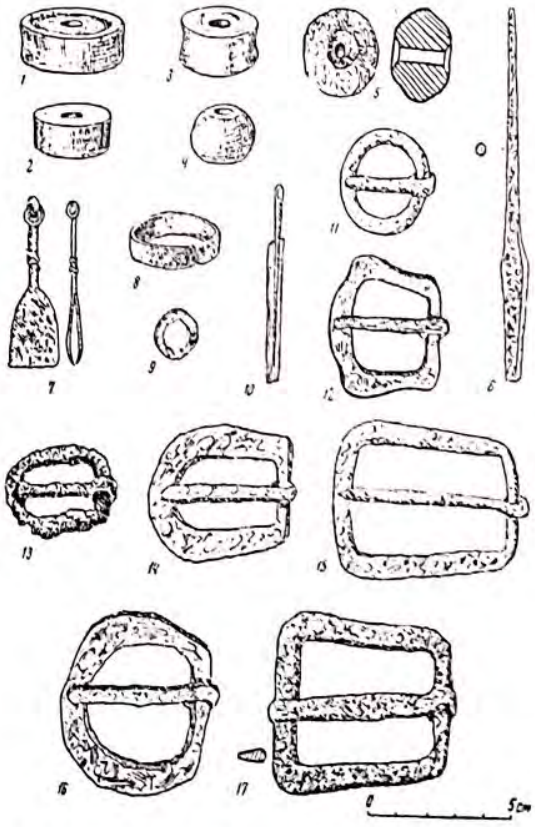

Resim 24: Bolşe-Tarhan Mezarlığı'nda ortaya çıkarılan (1-5) demir ve keramik ağırşak; (6) tığ, (7) cımbız, (8-9) yüzük, (10) iğne, (11-17) kayış tokası örnekleri.

Bolşe-Tarhan Mezarlığı'nın tarihlendirilmesinde nümizmatik veriler önemlidir. Bu mezarlıkta bulunan sikkelerden biri 30 yıl hüküm süren Sâsânî hükümdarı II. Hüsrev'e adına (619 yılı) Hamedan'da basılmıştır. Başka bir Harezm tipi sikkede ise Muhammed yazmakla beraber Halife'nin ismi okunamamaktadır. Ancak VIII. yüzyıla ait olduğu tespit edilmiştir. Diğer bir sikke ise Abbâsî dirhemidir. Bunun da 775-809 yıllarına ait olduğu düşünülmektedir. Ayrıca eski eşyaların karşılaştırılarak incelenmesi de bu mezarlıkta gömülen insanların VII-VIII. yüzyıllar arasında Orta İdil'de yaşadıklarını göstermektedir.[257] Tüm bu araştırmalar neticesinde, Bolşe-Tarhan Mezarlığı'nın VII. yüzyılın sonu ile VIII. yüzyılda Azak Denizi ve Don Nehri civarından göç eden Bulgarlara ait olduğu kanıtlanmıştır.[258]

1953-54 yıllarında N. Y. Merpert tarafından incelenen ve ikinci göç dalgasıyla bağlantılı olan Kaybel Mezarlığı ise İdil'in sol kıyısında Ulyanovsk bölgesinde yer almaktadır. Mezarlıkta bulunan envanterler (yassı-düz basamaklı ve yüksek kıvrımlı üzengiler, gemler, Saltovo tipi kemer takımı, koşum tokaları, üç yüzlü ok uçları, büyük hançerler, salkım küpeler, göz kamaştırıcı gerdanlıklar, cilalı tek kulplu ve dibi yuvarlak testiler, altı düz çömlekler vb.) Bulgar Türklerinin kültürünü yansıtmakta ve Saltovo tipi olarak adlandırılan onlara özgü nitelikler taşımaktadır. 750-751 yıllarına ait Arap sikkesi, mezarlığın tarihini bildirmektedir. Mezarlığın tüm eşya kompleksi ise VIII-IX. yüzyıllar gibi daha geniş bir süreci tarihlendirmektedir. Mezarlıktan elde edilen envanterlerin Bolşe-Tarhan'daki envanterlere oldukça yakın olması ve kafataslarının da aynı şekilde benzerlik göstermesi bu mezarların İdil Bulgarlarına ait olduğunu ortaya koymaktadır.[259]

Resim 25: Kaybel Mezarlığı'nda bulunan Saltovo tipi sürahiler (1-2).

257 *a.g.e.*, s. 63-66.

258 Bkz.: E. P. Kazakov, *Kultura Ranney Voljskoy Bolgarii*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1992, s. 33-57.

259 V. F. Geninig-A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 69-72; D. A. Staşenkov, "Raskopki Kaybelogo Srednevekogo Mogilnika v 1953-1954 Godah", *Voprosı Arheologii Povoljya*. Vıp. 3, Samara, 2003, s. 324-339.

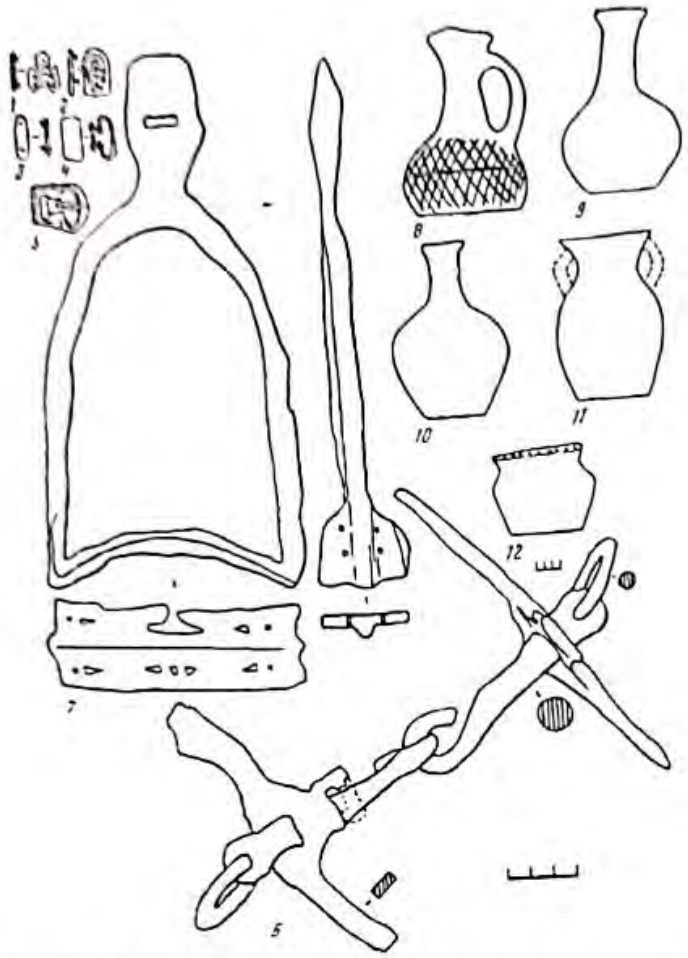

Resim 26: Kaybel Mezarlığı'nda bulunan bazı materyaller: bronz (1-5), demir (6,7), keramik (8-12).

Bolşe-Tarhan ve Kaybel mezarlıklarından başka, yine Bulgarların II. göç dalgasını simgeleyen daha küçük mezarlıklar da mevcuttur. Örneğin, 1960 yılında Bolşe-Tarhan Mezarlığı'nın kazıları esnasında ondan 4-5 km güneydeki bir köyün yakınında ortaya çıkarılan ve Bolşe-Tarhan II Mezarlığı olarak adlandırılan mezarlık da aynı dönemdeki Bulgarlara aittir. Burada bulunan toplam üç adet mezarlık batı-doğu istikametinde gömülmüştür. Mezarlarda ata ait ayak kemikleri, boncuklar ve Saltovo tipi testi kalıntıları bulunmuştur. Bulunan testinin boğazı geniş, rengi ise gridir. Bu mezarlık Bolşe-Tarhan I Mezarlığı'nı bırakan nüfusla özdeşleştirilmektedir.[260] Burada, Saratov bölgesindeki Ust-Kurdyum köyünde bulunan ve E. K. Maksimov tarafından incelenen kuyulu mezardan da bahsetmek gerekir. Ust-Kurdyum Mezarlığı olarak adlandırılan bu mezarda Saltovo tipi keramikler ve dibi yuvarlak bir cilalı testi, Bulgarların ahiret inancını simgeleyen at ayak kemikleri, ölü aşı olarak diğer Bulgar mezarlarında da sıkça rastlanan koyun kemikleri bulunmuştur. Bu mezarlığın da Bolşe-Tarhan ve Kaybel mezarlıklarıyla aynı dönemde, yani VIII. yüzyılda Bulgarlar tarafından bırakıldığı tahmin edilmektedir.[261]

260 V. F. Geninig-A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 67-69; E. P. Kazakov, *a.g.e.*, s. 40.

261 E. K. Maksimov, "Nahodka Rannebolgarskih Pogrebeniy Bliz Saratova", *İz İstorii Rannih Bulgar*, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1981, s. 108-110.

Bolşe-Tarhan ve Kaybel tipi mezarlıkların defin geleneği ve malzeme demirbaşı Güney-Doğu Avrupa Saltovo-Mayatsk[262] Kültürü'ne ait kadim eserler arasında en yakın benzerlerini bulmaktadır. Doğu Avrupa bozkırlarında ortaya çıkan Saltovo-Mayatsk Arkeolojik Kültürü, Hazar Kağanlığı'nın nüfusunu oluşturan çoğunluğu Bulgarlar olmak üzere Alanlar, Sabirler ve diğer Türk boyları tarafından bırakılmıştır.[263] Bu manada Don ve Azak çevresinde, Kuzey Kafkasya'da, Kırım'da, Dinyester'de ve Tuna'da bulunan çok sayıda eser öz Bulgarlara aittir. Erken eserleri Bolşe-Tarhan tipi mezarlıklarca temsil edilen Saltovo-Mayatsk Kültürü'nün Orta İdil varyantı, etnik açıdan Bulgarlarla bağlantılıyken burada Kama ve Ural çevresindeki (Ugor-Fin) nüfusun belirli kültürel etkisi hissedilmektedir. İncelenen zamanda Orta İdil'de ve Kama'nın aşağı kesimlerinde Bulgar Türklerinden etnik olarak farklı boylar da konargöçer olarak yaşamıştır. Panonya'ya göç eden kadim Macarlar tarafından bırakılan Bolşe-Tigan Mezarlığı bunun en güzel örneğidir.[264]

Bolşe-Tigan Mezarlığı'nda bulunan materyaller E. A. Halikov tarafından incelenmiştir.[265] Bu mezarlıktaki cenazeler, 50-95 cm derinliğindeki dikdörtgen defin kuyularına yerleştirilmiş olup, çoğunun başları batıya yöneltilmiştir. İskeletlerin altlarında tabut kalıntıları, keçe parçaları, kaba dokumalar ve akağaç kabuğu tespit edilmiştir. Bulgarlardan farklı olarak ateşe tapma geleneğini gösteren kabirlerde dağılmış kömür ve kül tespit edilmiştir. Definlerin birçoğunda ölüyle beraber at kafası, ayak kemikleri ve kuyruk kısmı bulunmuştur. Fakat Bolşe-Tigan'daki defin ritüelinin Bulgarlardan en önemli farkı, göz üzerine gümüş parçaların dikildiği kumaş ya da deriden yüz kaplamalarının, yani maskelerin kullanılmasıdır.[266] Ritüelin bu unsuru hiç kuşkusuz Ugorlarla bağlantılı olup Tuna'daki kadim Macar eserlerinde en yakın benzerleri bulunmaktadır.[267]

---

262 Saltovo-Mayatsk Kültürü, Bulgarların da dâhil oldukları Hazar Kağanlığı hâkimiyetindeki göçebe Türkleri temsil eden arkeolojik kültürdür. Bu kültür, VIII-IX. yüzyıllarda Azak ve Don çevresindeki bozkır ve orman-bozkır kuşağına yerleşen ve yarı göçebe olarak yaşayan Bulgarlara aittir. Adını Ukrayna'nın Harkov bölgesinde ortaya çıkarılan çok sayıda arkeolojik kalıntıyı da kapsayacak şekilde Mayatsk şehri buluntuları ile Saltovo katakomb mezarlıklarından almaktadır. S. A. Pletneva, "Vostoçnoevropeyskie Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X v.: Saltovo-Mayatskaya Kultura", *Stepi Evrazii v Epohu Srednevekovya*, Otv. Red. S. A. Pletneva, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1981, s. 62. Ayrıca bkz.: Bahaeddin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, 5. Bs., TTK Yayınları, Ankara, 2003, s. 243.

263 S. A. Pletneva, *Ot Koçevim k Gorodam*, s. 188.

264 Rıza Bagautdinov, Huzin Fayaz, "Rannie Bulgarı Na Sredney Volge", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzdatelstvo Ruhil, Kazan, 2006, s. 120.

265 E. A. Halikov, "Bolşe-Tiganiy Mogilnik", *Sovyetskaya Arheologiya*, No:2, (Moskova, 1976), s. 158-178.

266 E. P. Kazakov, *a.g.e.*, s. 61.

267 R. Bagautdinov, F. Huzin, a.g.m., s. 121.

Resim 27: Bolşe-Tigan Mezarlığı'ndaki defin örnekleri.

♀19

Resim 28: *(1-33) Bolşe-Tigan Mezarlığı'nda bulunan yüzü maskeli kadın mezarı ve içindeki eşyaları.*

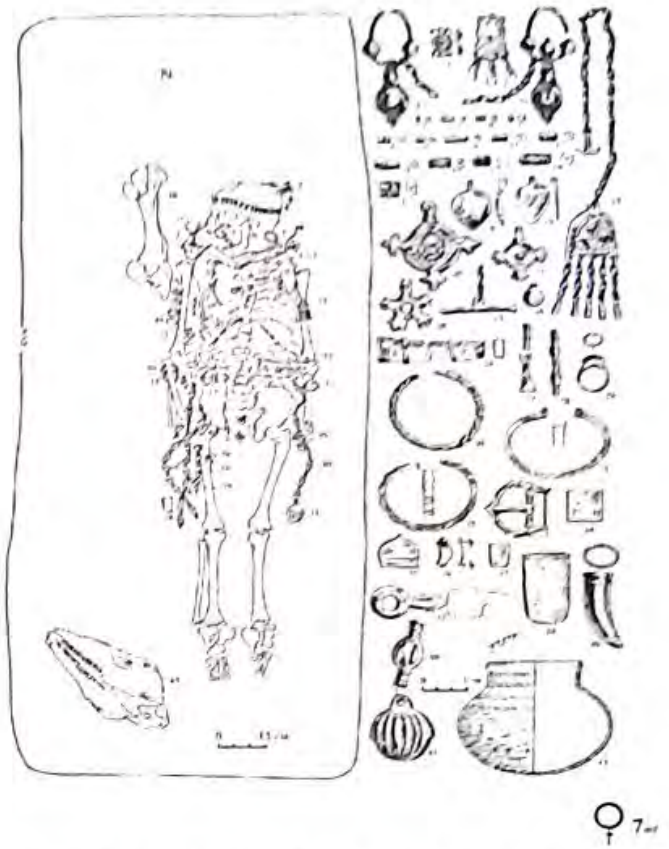

Resim 29: (1-43) Bolşe-Tigan Mezarlığı'nda bulunan yüzü maskeli kadın mezarı ve içindeki eşyaları.

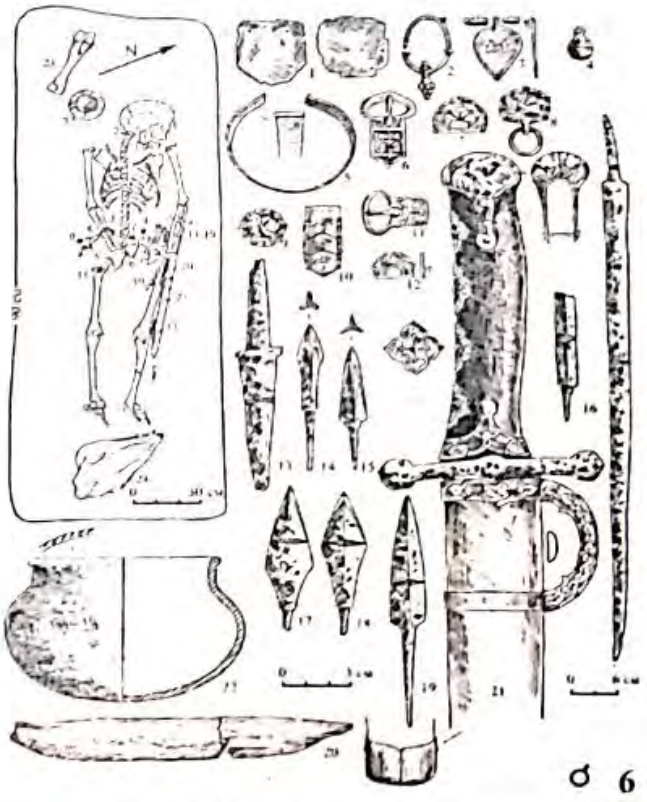

Resim 30: (1-22) Bolşe-Tigan Mezarlığı'nda bulunan erkek bir savaşçıya ait mezar ve içinde bulunan silah, kemer ve keramikler.

9

Resim 31: (1-14) Bolşe-Tigan Mezarlığı'ndaki erkek bir savaşçıya ait mezar ve içinde bulunan silah, kemer ve keramikler.

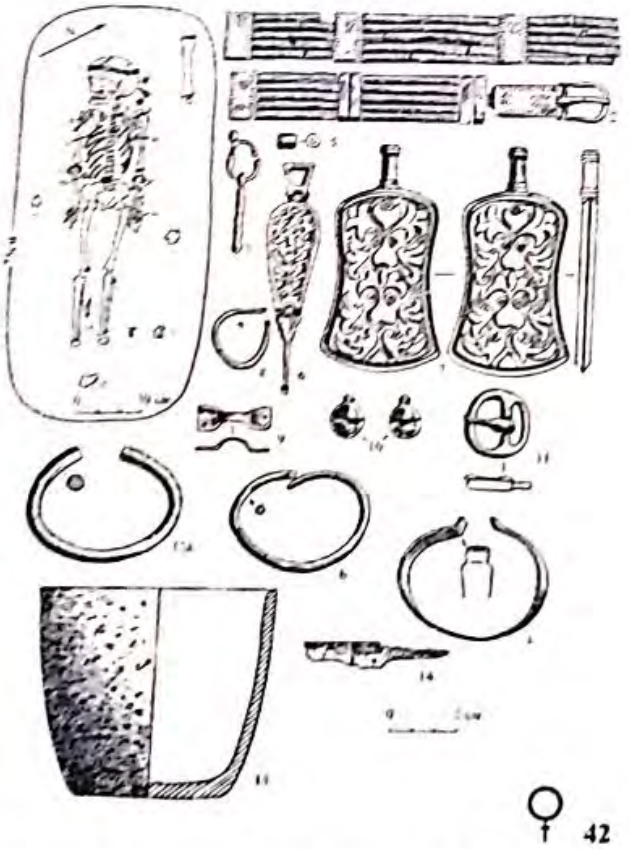

42

Resim 32: Bolşe-Tigan Mezarlığı'ndaki bir çocuk mezarı ve içindeki eşyaları.

Resim 33: Bolşe-Tigan Mezarlığı'ndan çıkarılan çeşitli süs eşyaları.

Resim 34: Bolşe-Tigan Mezarlığı'ndan çıkarılan çeşitli süs eşyaları.

Bolşe-Tigan Mezarlığı'nda bulunan küçük kil kaplar genelde çanağa benzemekte olup, ağzı silindirik ve dibi yuvarlaktır. Ayrıca kilden elle hazırlanmıştır ve içinde kum ya da başka organik maddeler de bulunmaktadır. Küçük tarağımsı damgalarla, ince kesme çizgilerle ve karmaşık kompozisyonla süslüdür; boğaz kısmı ile gövdesinin üst kısmı ise kısa kesiklerle bezelidir.[268] Bu tür keramikler Güney Ural'ın Kuşnarenkov Kültürü'nde çok yaygındır.[269]

Bu verilerden de anlaşılacağı üzere, VIII. yüzyılın ortası ile IX. yüzyıl arasında Azak ve Don çevresinden Orta İdil'e gelen Bulgar boyları, aynı dönemde Güney Ural bölgesinden gelen kadim Ugor-Macarlarla belli bir etkileşim içerisine girmiştir. Bu durum onlardan kalan arkeolojik kalıntılarda da gözlemlenmektedir.

Üçüncü Göç Dalgası

Bulgarların, Hazar Kağanlığı sınırlarından Orta İdil'e *üçüncü göç dalgası* IX. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelmiştir. Bu göç dalgası, Hazar Kağanlığı'nda Yahudilik'in resmi din olarak kabul edilmesiyle ilgilidir ve bu durum Bulgarların yoğun tepkisine neden olmuştur. Kağanlıkta kargaşa boy göstermiş, bunlar da yeni göçlerin itici gücü olmuştur.[270] Bu dönemin Bulgar-

268 E. P. Kazakov, *a.g.e.*, s. 61.

269 A. H. Halikov, a.g.m., s. 174; E. A. Halikova'ya göre, daha önce Güney Uralların ötesinden Zavolje'ye kadar olan sahada göçebe olarak yaşayan Ugorlar, kışın Aral'ın doğusuna göç ediyorlardı. İşte bu Ugorlar, Güney Ural'da ve Kama kıyısında Kuşnarenkov arkeolojik kalıntılarını bırakan kadim Macarların etnogenezine katılmışlardır. E. A. Halikova, "Rannevengerskie Pamyatniki Nijnego Prikamya i Priuralya", *Sovyetskaya Arheologiya*, No:3, (Moskova, 1976), s. 141-156. Kuşnarenkov Kültürü taşıyıcıları, muhtemelen, Türk Kağanlığı'nın kurulduğu dönemde onların hâkimiyetine girmekten kaçarak VI. yüzyılın ikinci yarısında Güney Uralların batısına göç etmişlerdi. VIII. yüzyılda İk ve Beloy nehirleri arasında meskûn oldukları düşünülmektedir. Kuşnarenkov Kültürü'nün son aşaması olarak Bolşe-Tigan Mezarlığı gösterilmektedir. Birçok araştırmacı onları Ugor göçebeleriyle özdeşleştirmektedir. E. A. Halikova ve A. H. Halikov ise bu kültürün Ugor menşeli kadim Macarlar tarafından oluşturulduğunu düşünmektedir. Peçeneklerin saldırılarından kaçarak Orta İdil bölgesine gelmiş ve burada oluşmakta olan İdil Bulgar halkının etnogenezine katkıda bulunmuşlardır. E. P. Kazakov, "Kuşnarenkovaya Kultura", *Oçerki po Arheologii Tatarstana*, İzdatelstvo Şkola, Kazan, 2001, s. 119-122. I. Fodor'a göre X. yüzyıldaki Macar kalıntıları ile Karpat havzasının doğusundaki ve tüm Doğu Avrupa'daki Tankeyev tipi kalıntılar arasında çok yakın benzerlikler mevcuttur. Fodor, benzerlikler konusunda şu açıklamaları yapmıştır: İlk Macarların birçoğu Ural'ın batısında yaşamışlardır, VI. yüzyılda ise muhtemelen Başkurdistan'da yaşamaktaydılar. İdil Bulgarlarıyla Macarlar arasındaki yoğun ilişki, 750'lerde, İdil Bulgar bölgesinin kuzey kısımlarından göç edenler Kuybişev'e ulaştığında başlamış ve VIII. yüzyılın sonunda Macarlar güneye göç ettiklerinde bitmiştir. Fodor, münasebetleri şöyle özetlemektedir: "Muhtemelen Macar ve Bulgarların yavaş yavaş karışması ve aralarındaki kültürel etkileşim IX-X. yüzyıllarda artan 'Macar Özellikleri' ile Bulgar mezarlarına yansımıştır." I. Fodor, "On Magyar-Bulgar-Turkish Contacts", *Chuvash Studies*, Ed. By. A. Rona-Tas, Budapeşte, 1982, s. 51. Ayrıca bkz: I. Zimonyi, *a.g.e.*, s. 79.

270 *İstoriya Tatarstana*, İzdatelstvo Tarih, Kazan, 2005, s. 35.

larına ait örnek eserler arasında şunlar vardır: Tankeyev[271], Tetüş[272] ve diğer bazı küçük mezarlıklar ki, bunların bir kısmı X. yüzyılda da işlevseldi.

Tataristan'ın Spassk bölgesinde ortaya çıkarılan IX-X. yüzyıllara ait Tankeyev Mezarlığı'nda iki ana mezar tipi tespit edilmiştir. Bunlar kronolojik olarak aynı döneme aittir.[273] Tankeyev Mezarlığı, İdil Bulgar kökenli farklı insanların karışımını yansıtmaktadır.[274] Bu gerçek, çıkarılan eşyaların Saltovo-Bulgar, Kama ve Güney Ural çevresindeki arkeolojik kültürlerin özelliklerini taşımasından anlaşılmaktadır.

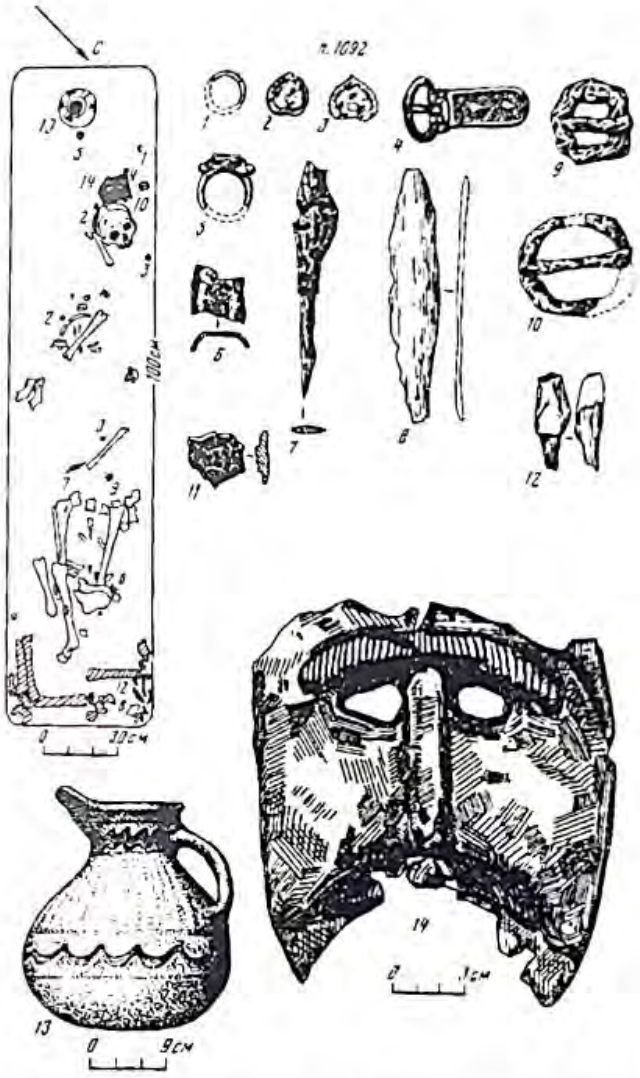

Resim 35: Tankeyev Mezarlığı'nda bulunan 1092 numaralı mezarın şeması ve içinden çıkan eşyalar: (1-5) bronz, (6, 7, 9-11) demir, (8,12) kemik, (13) keramik, (14) gümüş maske.

271 Bkz.: E. P. Kazakov, *a.g.e.*, s. 87-230.

272 Bkz.: E. P. Kazakov-E. A. Halikova, "Rannebolgarskie Pogrebeniya Tetyuşskogo Mogilnika", *İz İstorii Rannih Bulgar*, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1981, s. 21-36.

273 V. F. Gening-A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 72.

274 I. Zimonyi, *a.g.e.*, s. 76-77.

Resim 36: Tankeyev Mezarlığı'nda bulunan 1007 numaralı mezarın şeması ve içinden çıkan eşyalar: (1-7, 9, 10) demir dışındaki madenler, (8) bronz ve deri, (11-23) demir, (24) keramik, (25) altın, (26) kurşun.

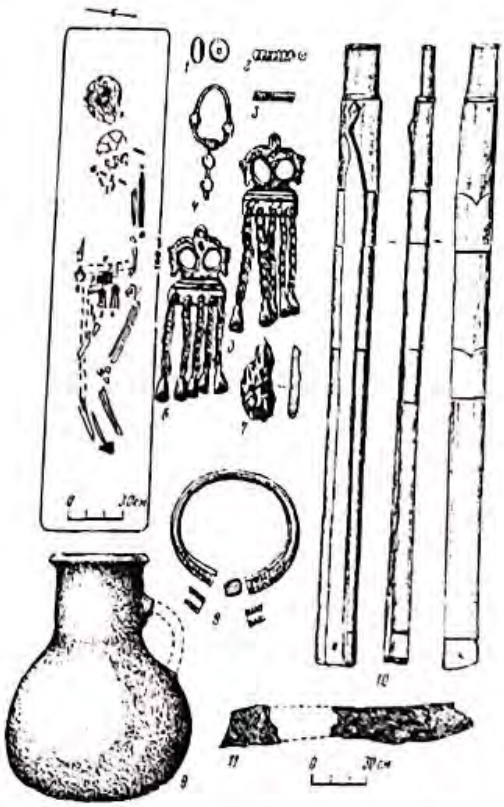

Resim 37: Tankeyev Mezarlığı'nda bulunan 953 numaralı mezarın şeması ve içinden çıkan eşyalar: (1, 3-6, 8, 10) bronz, (2) cam, (7) demir, (9) keramik, (11) taş.

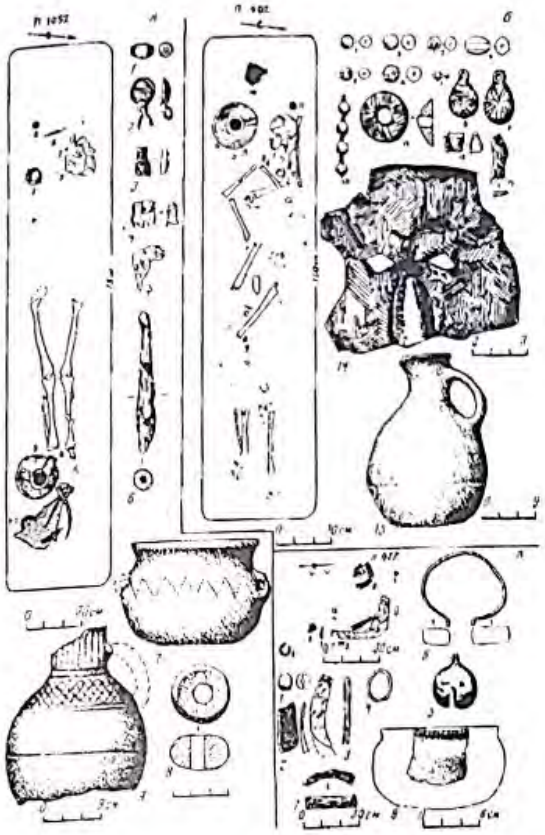

Resim 38: Tankeyev Mezarlığı'nda bulunan 1032, 962, 977 numaralı mezarların şeması ve içinden çıkan eşyalar: A – 1032 nolu mezar: (1) cam, (2) bronz, (3) demir, (4, 5) tahta, (6) kemik, (7-9) keramik; B – 962 nolu mezar: (1-6) cam, (7) altın, (8-11) demir harici maden, (12) tahta ve gümüş, (13) demir, (15) keramik; C – 977 nolu mezar: (1) cam, (2, 7) demir, (3-6) bronz, (8) keramik.

Resim 39: Tankeyev Mezarlığı'nda bulunan bir keramik testi.

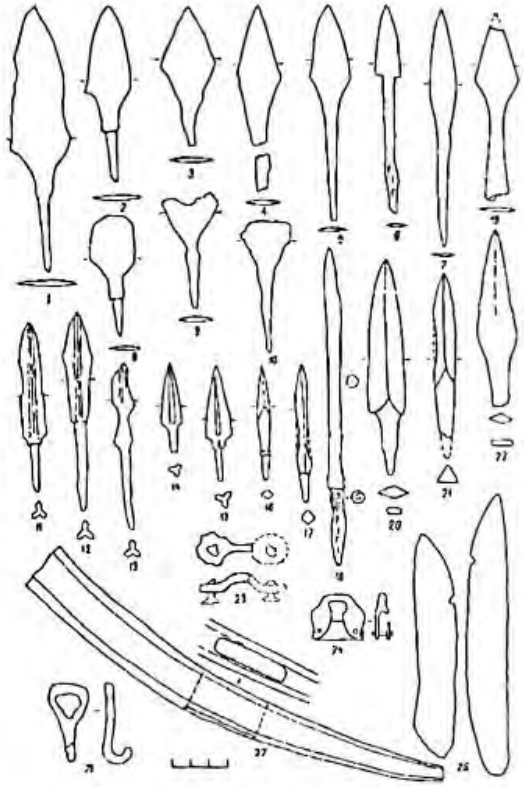

Resim 40: Tankeyev Mezarlığı'nda bulunan okluk, yay ve ok uçları.

Resim 41: Tankeyev Mezarlığı'ndan çıkan çeşitli metal eşyalar (süs eşyası, ok ucu, kılıç vb.): (1, 2, 4, 5, 7, 8, 9, 12, 13, 19, 25) gümüş; (3, 6, 15-18, 20-24) bronz; (10-11) altın; (26, 33) demir.

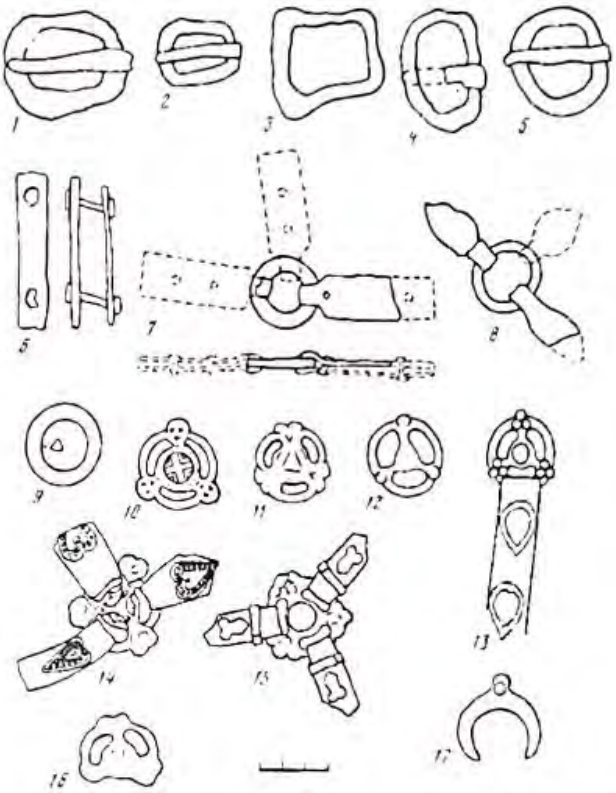

Resim 42: Tankeyev Mezarlığı'nda bulunan at koşumuna ait parçalar.

Resim 43: Tankeyev Mezarlığı'nda bulunan kemer tokaları.

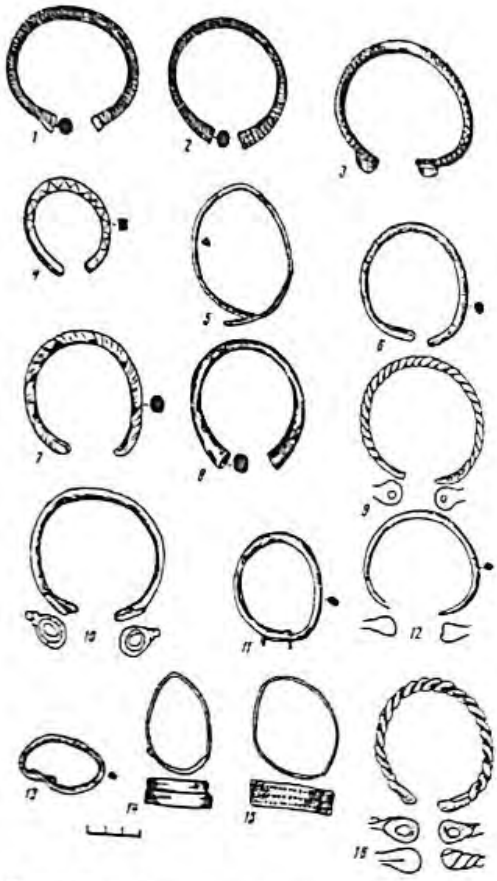

Resim 44: Tankeyev Mezarlığı'nda bulunan bilezikler.

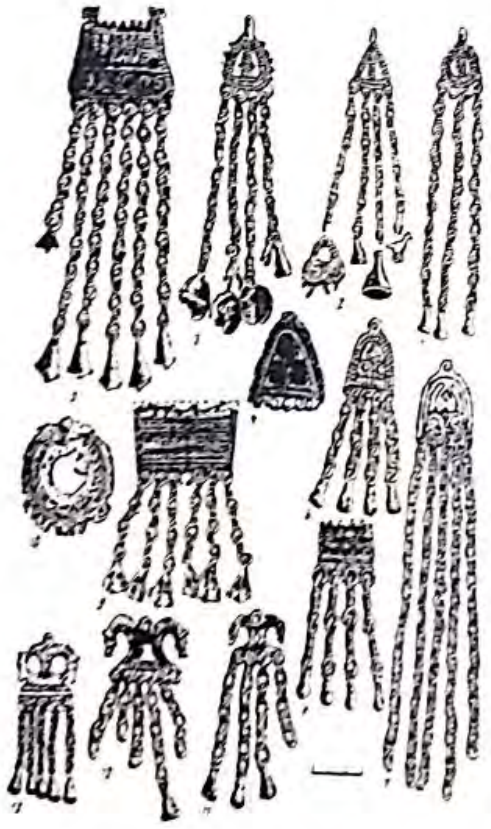

Resim 45: Tankeyev Mezarlığı'nda bulunan ses çıkaran zincirli kolyeler.

Tankeyev Mezarlığı kazı alanı, eski inanca ait mezarlar ve Müslüman mezarları olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Mezarların 1113 tanesi eski inancı muhafaza eden mezarları, 58 adedi de Müslüman mezarlarını içermektedir.[275] Müslüman mezarlarının mevcudiyeti, IX. yüzyıldan itibaren İdil Bulgarları arasında İslâmiyet'in artık belli bir oranda yayılmış olduğunu belgelemesi bakımından önemlidir. Müslüman mezarları, mezarlığın doğu kısmında yer almaktadır. Onların definleri İslâmî kaidelere uygun olarak eşyasızdır. Mezarların başları batıya yöneltilmiştir. Cenazeler sırt üstü ve biraz sağ yanına dönmüş şekilde uzanmaktadır. İskeletlerin yüz kısmı ise çoğunlukla güney istikametinde kıbleye, yani Mekke'ye doğru çevrilmiştir.[276]

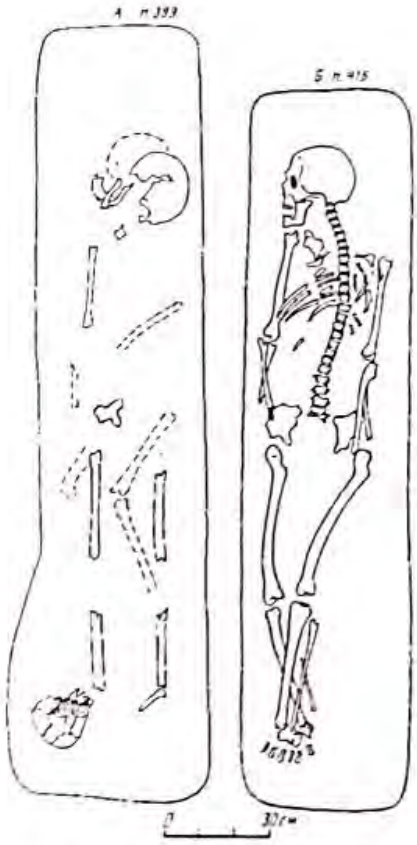

Resim 46: Tankeyev Mezarlığı'nda bulunan iki Müslüman mezarı.

Tankeyev Mezarlığı'ndan başka, IX-X. yüzyıllarda İdil Bulgarları tarafından bırakıldığı tahmin edilen diğer bir mezarlık ise Tetüş'tür. Bu mezarlık İdil'in sağ tarafında, Tataristan'ın Tetüş ilinin kuzeyinde yer almaktadır. N. F. Kalinin, mezarlığı 1949 yılında ortaya çıkarmış ve 6 adet mezar belirlemiştir.[277] Mezarlık daha sonraki yıllarda devam eden kazılar neticesinde tamamen ortaya çıkartılmıştır.

275 E. P. Kazakov, *a.g.e.*, s. 89.

276 *a.g.e.*, s. 89-93.

277 N. F. Kalinin, A. H. Halikov, *İtogi Arheologiçeskih Rabot 1945-1952 gg.*, Trudı KFAN SSSR, Seriya Gumaniternıh Nauk, Kazan, 1954, s. 54.

Mezarlık, çoğunlukla Kama ve Ural bölgesi kültürlerine ve daha az olmak üzere Bulgar-Saltovo Kültürü'ne ait unsurları barındırması ve ayrıca Müslüman mezarlarının bulunması nedeniyle çok etno-kültürlü olarak değerlendirilmektedir. Bu, onun karma özelliğini ve nüfusun o dönemde karşılıklı etkileşim içerisinde bulunduğunu gözler önüne sermektedir. Tetüş Mezarlığı'nda uzun yıllar süren araştırmalar neticesinde 232 mezar tespit edilmiştir. Bunlardan yaklaşık 170 tanesi İdil Bulgarlarının erken dönemine aittir. Bu 170 mezarın yarısından fazlası eski inanca uygun mezarları, geri kalanları ise Müslüman mezarlarını oluşturmaktadır.[278] Mezarlığın tarihlendirilmesi açısından nümizmatik veriler ve eşyalar önemlidir. Dört mezarda para bulunmuştur. 709/710 yılına ait bir Emevî dirhemi, IX. yüzyıl başına ait dirhemlerin taklidi olan iki tane çürümüş dirhem ve IX-X. yüzyıllar arasına ait bir dirhem bulunmuştur. Eşyaların değerlendirilmesi sonucunda bunların IX. yüzyıl ortası ile X. yüzyıl arası döneme ait olduğu tahmin edilmektedir. Müslüman mezarları ise muhtemelen X-XI. yüzyıllar arası döneme aittir.[279]

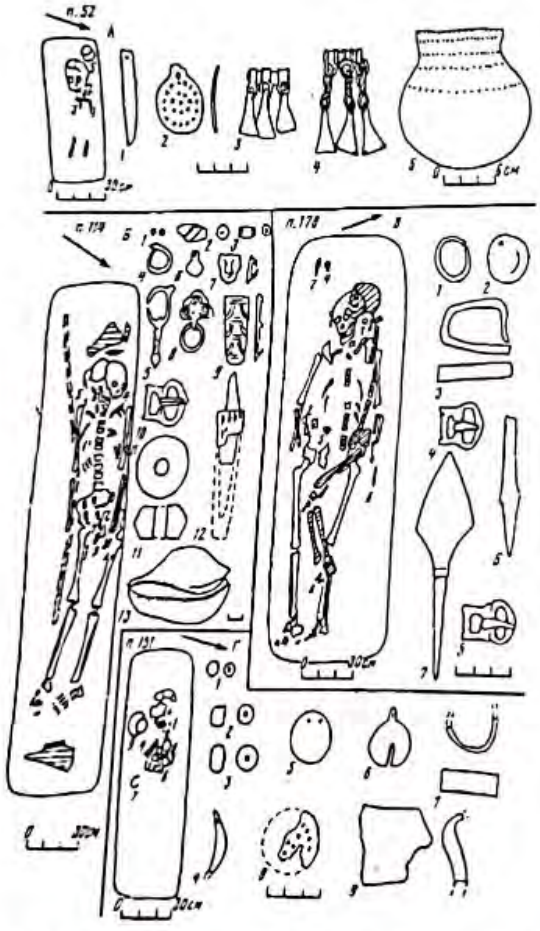

Resim 47: *Tetüş Mezarlığı'nda bulunan mezarlar ve eşya kompleksi: A – 59 nolu mezar: (1-4) bronz, (5) keramik; B – 114 nolu mezar: (1, 2) cam, (3-10) bronz, (11) bakır, (12) demir ve tahta, (13) sedef; C – 178 nolu mezar: (1, 2, 4, 5) renkli metal, (3, 6, 7) demir; D – 151 nolu mezar: (1-3) cam, (5, 6, 8) demir dışı metal, (7) demir, (9) keramik.*

278 E. P. Kazakov-E. A. Halikova, a.g.m., s. 21.
279 a.g.m., s. 30.

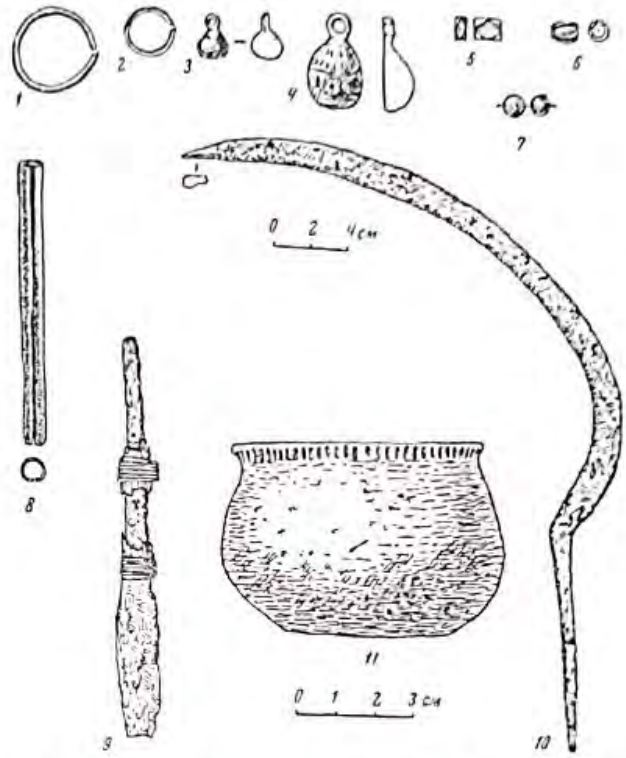

Resim 48: Tetüş Mezarlığı'nda bulunan tırpan, çömlek, kılıç vb. farklı materyaller: (1, 2) gümüş, (3, 4, 8) bronz, (5-7) cam, (9-10) demir, (11) keramik.

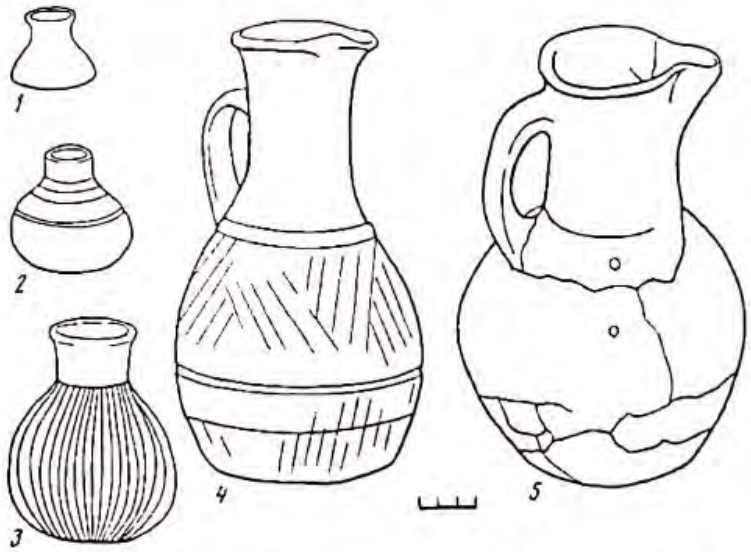

Resim 49: (1-5) Tetüş Mezarlığı'nda bulunan erken Bulgar keramik kap örnekleri.

Resim 50: (1-68) Tetüş Mezarlığı'nda bulunan çeşitli eşyalar.

Dördüncü Göç Dalgası

Bulgarların Orta İdil'e *dördüncü kitlesel göçü* IX. yüzyılın sonu ile X. yüzyılın başında gerçekleşmiştir. Bu süreç, erken Bulgar döneminden Moğol öncesi döneme geçişle aynı zamanda meydana gelmiştir. Bulgarların göçünün sebebi, başta Peçenekler olmak üzere doğudan gelen yeni konargöçer grupların Hazar Kağanlığı topraklarına doğru yoğun göç hareketleridir.[280]

IX. yüzyılın sonunda meydana gelen olaylar, Hazar Kağanlığı'nın hızlı bir şekilde sonunu getirmiştir. Yahudilik'in kabulü ve devamında çıkan iç savaş ve ayaklanmalar istikrarsızlığa sebep olmuştur. Bu, Hazar Kağanlığı'nda yaşanan krizin ve düşüşün başlangıcının bir göstergesidir. Gerçekte, Hazar Kağanlığı'nın birliğini parçalayan en önemli darbe Peçeneklerin saldırısı olmuştur. 896 yılında Macarlar, doğudan gelen konargöçer kavimlerin baskısıyla Panonya'ya hareket ederek, Dinyeper Nehri yanındaki Atelkuz bölgesini terk etmişlerdir. Onların peşinden Doğu Avrupa bozkırlarına Peçenek birlikleri girmiştir.[281] Rus kroniklerinden öğrendiğimize göre, Peçenekler, 915 yılında

280 R. Bagautdinov, F. Huzin, a.g.m., s. 122.

281 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando İmpero*, s. 171-173. Ayrıca bkz.: L. Ligeti, *a.g.e.*, s. 218; F. Eckhart, *Macaristan Tarihi*, çev. İbrahim Kafesoğlu, TTK Yayınları, Ankara, 1949, s. 9; İ. L. İzmaylov, "Obrazovanie Bulgarskogo Gosudarstva", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzda-

ilk defa Rus sınırlarına dayanmış ve Knez İgor'la barış yapmışlardı.[282] Çok sayıda Bulgarın yaşadığı savunmasız bozkırları, Don ve Azak çevresindeki Bulgar arkeolojik kültürünü temsil eden yerleşim yerlerini ve eserleri tahrip etmiş ve bölgenin iktisadî hayatına büyük darbe indirmişlerdi. Çünkü onların ana geçim kaynaklarından biri yağmacılığa dayanmaktaydı.[283] Tüm bu istikrarsızlıklar neticesinde, X. yüzyılın başında Don havzasında ikamet eden halk ayaklanmış ve büyük gruplar halinde bozkırlardan ayrılmaya başlamıştır. Bu dönemde İdil boyunda kurulan Bulgar Devleti'nde, arkeologların verdiği bilgilere göre X. yüzyıl Bulgar göç dalgası iyi takip edilebilmektedir. Bu şekilde, Doğu Avrupa sınırlarında Bulgarların ve onlara akraba boyların dördüncü ve son büyük göç dalgası gerçekleşmiştir. Göçlerin son dalgası, devleti şekillendiren farklı etnik unsurlar arasında Bulgarların nispî oranını daha da arttırmış ve onların bölgedeki Fin-Ugorlar üzerindeki siyasî ve kültürel etkilerini artırmıştır. Bu arada, ilk kalıcı yerleşimler de kurulmaya başlanmıştır.[284]

Orta İdil'de Bulgar Devleti'ni Oluşturan Etnik Unsurlar

İdil Bulgar Devleti, milattan sonraki ilk bin yıl boyunca süren çok sayıda göç dalgasıyla İdil Nehri'nin orta mecrasına ve Kama Nehri'nin aşağı kesimlerine göç eden Türk boylarının oluşturduğu bir konfederasyon olarak IX-X. yüzyıllardan daha geç olmayan bir tarihte kurulmuştur. Bulgarlar, yerli Fin-Ugor kabilelerinden farklı olarak, tıpkı akraba oldukları Suvarlar (Sabirler), Barsiller (Bersula) ve Barancarlar gibi zengin bir devlet geleneğine sahiptiler.[285] İdil Bulgar Devleti farklı etnik unsurlardan oluşan bir konfederasyondu. Adından da anlaşılacağı üzere bu boylar arasında Bulgarlar hâkim konumdaydılar.[286] X. yüzyılın ilk yarısında Bulgar, Bersula, Eskil, Suvar

---

telstvo Ruhil, Kazan, 2006, s. 127; Akdes Nimet Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul Devlet Basımevi, 1937, s. 43-49; András Róna-Tas, "The Khazar and the Magyars", *HdO The World of the Khazars New Perspectives Selected Papers from the Jerusâlem 1999 International Khazar Colloquium*, Ed. By Peter B. Golden, Haggai Ben-Shammai and András Róna-Tas, Brill, Leiden-Boston, 2007, s. 275-276; Macarların Panonya'ya göç etmeden önceki üçüncü yerleşim merkezleri olan Atelkuz, Dinyeper'in sağ tarafında Ukrayna'nın Dnepropetrovsk ve Kirovogradsk bölgelerinde yer almaktadır. Macarlar, burada neredeyse IX. yüzyılın sonlarına kadar yaşamışlardır. Bu bölgede Elizavetsk civarındaki Subbotitsa ve Menvedovka köylerinde bulunan bazı küçük mezarlarda kadim Macarlara özgü ölünün yüzünü örtmede kullanılan gümüş maskelere rastlanması ve atların ayak kemiklerinin bulunması onların bir dönem burada yaşadıklarını simgeleyen arkeolojik verilerdir, E. P. Kazakov, "O Lokalizatsii Madyar v IX v.", *Voprosı Drevney İstorii Volgo-Kamya*, İzdatelstvo "Master-Layn", Kazan, 2001, s. 56, res. 1, 9-16.

282 *Letopis Nestora so Vklyuçeniem Pouçeniya Vladimira Monomaha*, 2-e İspravlennoe i Dopolnenoe İzdanie İ. Glazunova, Tipografiya Glazunova, St. Petersburg, 1903, s. 23; Muallâ Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, TTK Yayınları, Ankara, 2007, s. 99-100.

283 S. A. Pletneva, "Koçevniki Vostoçnoevropeyskih Stepey v X-XIII vv.", *Stepi Evrazii v Epohu Srednevekovya*, Otv. Red. S. A. Pletneva, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1981, s. 214.

284 R. Bagautdinov, F. Huzin, a.g.m., s. 122-123.

285 F. Ş. Huzin, *Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya (X – Naçalo XIII Vekov)*, İzdatelstvo Fest, Kazan, 1997, s. 39.

286 B. D. Grekov-N. F. Kalinin, "Bulgarskoye Gosudarstvo do Mongolskogo Zavoyevaniya", *Materialı po İstorii Tatarii*, Tatgosizdat, Kazan, 1948, s. 106.

ve Barancar boyları bu konfederasyona dâhildiler.[287] N. F. Kalinin, birleşik Bulgar nüfusunun içerisine Bulgarlardan önce Orta İdil bölgesinde hâkimiyet kuran Burtasların[288] da girdiğini düşünmektedir.[289] Zira X. yüzyılın ilk yarısına ait kaynaklar, Burtasların Hazarlara tâbi olduğundan ve Burtaslarla Bulgarların karşılıklı askerî seferlerinden bahsetmektedir. Fakat X. yüzyılın sonlarına doğru Burtas toprakları İdil Bulgar ülkesine dâhil olmuştur.[290] Böylece Burtaslar da Bulgar nüfusu içerisinde yer almışlardır. Burtaslar, bugünkü Penza bölgesinde Bulgarlarla birlikte yaşamaktaydılar. Kıpçak veya Peçeneklerin baskısıyla İdil'in sağ kıyısından göç eden Burtaslar, XII. yüzyılda Bulgar'dan kuzeyde ve Sura Nehri'nin güneyinde Mordvinler ve Mişerler arasında yaşamaya devam ettiler. Onların Bulgarlar ve Mişerler tarafından asimile edildikleri düşünülmektedir.[291]

İdil Bulgar Devleti sınırları dâhilinde farklı Türk boyları yaşamaktaydı. İbn Fadlân, bu boyları "Sakalibe" olarak adlandırmıştır.[292] İbn Rusteh, İdil Bulgar boyları hakkında ilk ayrıntılı bilgiyi veren müelliftir ve *Kitâbü'l-Alâk el-Nefise* eserinde şöyle yazmıştır:

---

287 F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, s. 45.

288 Burtaslar Türk dilli halklardandır. IX-X. yüzyıllara ait yazılı kaynaklara göre Burtaslar, İdil Nehri'nin sağ tarafında Slavlardan doğusunda Bulgarlarla Hazarlar arasındaki topraklarda yaşıyorlardı. Araştırmacılar onları Mordva-Mokşalar, Çuvaşlar, Macarların ataları ve Mişer Tatarları gibi çeşitli halklarla özdeşleştirmişlerdir. F. Ş. Huzin, "Voljskaya Bulgariya X-Naçalo-XIII vv.: Territoriya, Arheologiçeskie Pamyatniki, Naselenie", *Oçerki po Arheologii Tatarstana*, İzdatelstvo Şkola, Kazan, 2001, s. 137. A. H. Halikov'a göre Burtaslar, dil ve etnos olarak Bulgarlara yakınlardı. Burtaslar, IX-X. yüzyıllarda Bulgarlar tarafından hâkimiyet altına alınarak asimile edilmişlerdir. Halikov, bugünkü Mişer Tatarlarını Burtasların torunları olarak kabul etmektedir. Ona göre Burtasların adı, Madjar, Meşera veya Mişar olarak XIV. yüzyılda değişime uğramıştır. A. H. Halikov, *Tatarskiy Narod i Ego Predki*, Tatknigoizdat, Kazan, 1989, s. 139-141. Burtasların etnogenezleriyle alakalı olarak ayrıca bkz.: Mirfatih Z Zekiyev, *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, çev. D. Ahsen Batur, 2. Bs., Selenge Yayınları, İstanbul, 2007, s. 436-438; Peter B. Golden, "Burtas", *Encyclopaedia of Islam-3*, Brill, 2007, s. 98-101.

289 N. F. Kalinin, A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 61-63.

290 B. N. Zahoder, *Kaspiskiy Svod Svedeniy o Vostoçnoy Evrope Bulgarı, Madyarı, Narodı Severa, Peçenegi, Rusı, Slavyane*, T. II, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1967, s. 31; D. A. Hvolson, *İzvestiya o Hazarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda Ben Omar İbn-Dasta*, po Rukopisi Britanskogo Muzeya v Pervıy Raz İzdal, Perevel i Obyasnil D. A. Hvolson, St. Petersburg, 1869, s. 19, 24.

291 S. H. Alişev, *Bolgaro-Kazanskie i Zolotoordınskie Otnoşeniya v XIII-XVI vv.*, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan, 2009, s. 40-41.

292 A. P. Kovalevskiy, *Kniga Ahmeda İbn-Fadlâna o Ego Puteşestvii na Volgu v 921-922 gg.*, İzdatelstvo Harkovskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Harkov, 1956, s. 121,131. Z. V. Togan, "Sakalibe" ile açık tenli Türklerin ya da Türk-Finlerin kastedildiğini düşünmektedir, A. Zeki Velidî Togan, *İbn Fadlân's Reisbericht. Deutsche Morgenlandische Gesellschaft*, Kommissionsverlag F. A. Brockhaus, Leipzig, 1939, s. 298-307, 365-369; A. P. Kovalevskiy ise Sakalibe ile Slavların kastedildiğini düşünmektedir. *a.g.e.*, s. 141. Rızaeddin Fahreddin haklı mülahazasında "Sakalibe"nin İdil, Don ve Ural boylarında yaşayan Türkler ve Finlerin genel adı olarak kullanıldığını düşünmektedir, Rizaeddin Fahreddinev, *Bolğar Wa Qazan Töreklare*, Tatar Kitat Neşriyatı, Kazan, 1997, s. 26.

> Bulgarlar üç sınıfa ayrılmaktadır. Onlardan biri Bersula, diğeri Esğil (Eskil) üçüncüsü ise Bulkar (Bulgar) olarak adlandırılmaktadır. Onların hepsi aynı yerde yaşarlar.[293]

İkinci cümle bu boyların Bulgarlarla birlikte aynı coğrafî bölgede, yani Orta İdil'de yaşadıklarını düşündürmektedir.[294] D. A. Hvolson, bu boyların Avrasya'nın çeşitli bölgelerinde bulunduklarını belirterek, Eskilleri Heredot'un Skolotları ve Macar kaynaklarındaki Sekellerle ilişkilendirerek Tuna'da, Bersula'yı da Barziliya ile özdeşleştirerek Hazar Denizi civarında göstermiştir.[295]

Bulgar idaresi altına giren Suvar boyu, Eskiller ve 5 bin kişiden oluşan Müslüman Barancarlarla ilgili İbn Fadlân'ın verdiği bilgiler bulunmaktadır.[296] *Hudûd el-Âlem*'de Bulgar boyları Bahdula (Bersula), İşkil (Eskil) ve Bulgar adlarıyla zikredilmiştir.[297] Biler ya da Bulgar'dan muhaceret eden Bulgar-Müslümanları Bilerler, X. yüzyıl Macar kroniğinde geçmektedir.[298] Bu adlandırma, muhtemelen, Biler şehriyle bağlantılı olup Bilerli Müslüman Bulgarlar kastedilmiş olmalıdır.

Yukarıda saydığımız boylarla ilgili olarak *Hudûd el-Âlem*'de şöyle bir rivâyet bulunmaktadır: "Hepsi birbirleriyle savaş halindedirler, düşman ortaya çıktığında ise birbirleriyle dost olurlar."[299] Bu etnonimlerin birçoğu X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tarih sahnesinden kaybolmaktadır. Bununla birlikte, Bulgar ve Suvarların adları kaynaklarda geçmeye devam etmiştir.

Suvar, Bulgar, Bersula, Barancar boyları, İdil Bulgar Devleti kurulmadan önce Hazar Kağanlığı'nda öne çıkan ve kökenleri Hunlara dayanan Türk boylarıdır.[300] Nitekim Hazar Kağanı Yusuf, Hasday İbn-Şafrut'a yazdığı mektubunda kendi halkının Türk soylu olduğunu belirtirken, Bulgar, Barsil ve Sabirleri de saymıştır.[301] Bulgar boyları, uzun süren Arap-Hazar savaşları nedeniyle kuzeydeki orman-bozkır kuşağına, oradan da Kama Nehri çevresinde, özellikle Ön Kafkasya'nın doğusundan gelen Sabirlerin kurduğu Suvar şehri civarına göç etmişlerdir.[302] Bu boylar Orta İdil'in farklı bölgelerinde yurt tutmuşlardı. Suvarların, bugünkü Tataristan'ın Spassk bölgesinde, İdil'in Utka ve Mayna Nehirleri ile birleştiği havzada X. yüzyılın başlarında boy merkezlerini kurduklarına bir itiraz yoktur. İbn Fadlân'ın döneminde Cavşir olarak adlandırılan Küçük Çeremşan Nehri'nin sağ kolu olan Baranka suyunun kenarında Barancarlar yaşıyorlardı. Bersula boyu, Rus kroniklerinde "Se-

---

293 Ebû Ali Ahmed bin Ömer İbn Rusteh, *Kitâbü'l-A'lâk el-Nefise*, Neşr. Ed. M. J. De Goeje, Brill Matbaası, Leiden, 1892, s. 141.

294 R. G. Fahrutdinov, *Oçerki po İstorii Voljskoy Bulgarii*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1984, s. 14-15.

295 D. A. Hvolson, *a.g.e.*, s. 92-98.

296 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, önsöz ve tercüme: Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 61, 64, 65,

297 *Hudud al-Alam*, s. 32.

298 D. A. Hvolson, *a.g.e.*, s. 109.

299 *Hudud al-Alam*, s. 32.

300 M. İ. Artamanov, *a.g.e.*, s. 210.

301 P. K. Kokovtsev, *a.g.e.*, s. 74; A. S. Pletneva, *Hazarı*, s. 7.

302 A. S. Pletneva, *a.g.e.*, s. 41.

rebryanuy" (Gümüş). Arap kaynaklarında ise benzer bir şekilde "Nohrat" adıyla ifade edilmiştir. Onlar Küçük Çeremşan Nehri ile Ahtay-Bezdna arasına yerleşmişlerdi. Nitekim burada "Nohrat" toponimi muhafaza edilmiştir.[303] A. P. Smirnov, Eskil boyunun İdil'in sağ kenarına göç ettiğini ve Oşel şehrinin kurulmasının onlarla ilişkili olduğunu düşünmektedir.[304] Aynı görüşe B. D. Grekov ve N. F. Kalinin de katılmaktadır.[305] Aynı bakış açısını savunan A. H. Halikov'a göre, Eskiller, İdil Nehri'nin sağ tarafında yaşıyorlardı ve burada daha sonra Rus kroniklerince de çok iyi bilinen oldukça büyük Oşel şehri kurulacaktı.[306] Ancak, onların ilk yaşadıkları yeri İdil'in sağ tarafında (Oşel şehri civarlarında) aramak pek doğru olmayacaktır. Onlar, İbn Fadlân döneminde İdil'in sol tarafında yaşıyorlardı. Bu görüşü, İbn Rusteh'in, "Macğarların ilk hudutları Peçenek memleketi ile Bulgar Eskillerinin memleketi arasındadır," ifadesi de desteklemektedir.[307] Bulgar ve Eskiller, İdil'den doğuya doğru birbirlerine yakın yerlere yerleşmişlerdi.[308] Demek ki, Eskiller doğuda, hatta İdil Bulgar Devleti'nin kuzeydoğu bölgelerinde yaşıyorlardı.[309]

Orta İdil'de Bulgar etnik yapısını teşekkül eden Türk boylarının hepsinin Kuzey Kafkasya'dan ve Karadeniz'in kuzey bölgelerinden göç ettiklerini söylemek abartılı olacaktır. Zira Eskiller diğerlerinden farklı olarak Merkezi Asya'dan göç etmişlerdir. Onların adı Orhun Abideleri'nde İzgil adıyla zikredilmektedir.[310] Zira Batı Türk Kağanlığı'nın sağ kolunu oluşturan Nu-shih-pi'lerin iki boyunun adını "Asîkil" şeklinde görüyoruz. Nu-shih-piler Tölesler di. Batı Türk Kağanlığı'nın yıkılmasıyla VIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren batıya doğru Güney Rusya ve Aral bozkırlarına göç etmişlerdi.[311] Daha sonra ise Orta İdil'in doğu kesimlerine yerleşerek Bulgar boylarıyla münasebete girmişlerdi. Türk kökenli olduklarından dolayı yerli Fin-Ugorlara göre Bulgar boylarıyla daha çabuk kaynaşmış olmalıdırlar.

İdil Bulgar Devleti'ne bağlı Başkurtların da çok erken devirlerden itibaren Bulgarların etnik kökenine az da olsa bir tesir yaptıklarını düşünebiliriz. Zira IX. yüzyılın sonu ile X. yüzyılın başında yaşamış Arap müellifi el-Belhî şöyle yazmaktadır: "Badjgardlar (Başkurtlar) iki kabileye ayrılmaktadır. Kabilelerden biri Guzların sınırında Bulgar'a yakın yaşıyor. Onların 2000 kişi olduğunu söylüyorlar. Ormanları onları iyi koruduğundan kimse onları ele geçiremez.

---

303 A. H. Halikov, *Proishojdeniye Tatar Povolj'ya i Priuralya*, s. 57.

304 A. P. Smirnov, a.g.e., s. 91, 265.

305 B. D. Grekov-N. F. Kalinin, a.g.m., s. 107.

306 A. H. Halikov, a.g.e., s. 56.

307 Ebû Ali Ahmed bin Ömer İbn Rusteh, *Kitâbü'l-A'lâk el-Nefise*, M. J. De Goeje Neşri, s. 142.

308 R. G. Fahrutdinov, a.g.e., s. 16.

309 F. Ş. Huzin, "Bulgarskoye Gosudarstvo: Obrazovaniye, Territoriya i Naseleniye", *Istoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Volj'skaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzdatelstvo Ruhil, Kazan, 2006, s. 137.

310 *Orhun Abideleri*, haz. Muharrem Ergin, 42. bs. , Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 24-25.

311 Bahaeddin Özel, "Sekel'lerin Ataları Hakkında (Sikil, Esgil Boyları)", *Belleten*, C. IX, (Ankara, 1945), s. 475-479.

Onlar Bulgarlara bağlıdır."[312] Aynı ifadeler İdrisî'nin eserinde de tekrarlanmaktadır.[313] XI. yüzyılda doğuda İrtış ve Balkaş'tan, batıda neredeyse Tuna boylarına kadar uzanan bölgede konargöçer olarak yaşayan Kıpçaklar da, İdil Bulgar Devleti'nin güney sınırlarına ulaşmış ve onlarla münasebete geçerek İdil Bulgar etnos ve kültürünü oluşturan unsurlardan biri olmuştur. Zira Samara Nehri dirseğinde, Güney ve Batı Ural çevresinde Kuman-Kıpçaklara ait kurgan mezarlıkları arkeologlar tarafından ortaya çıkarılmıştır.[314] Diğer taraftan, Bulgarlar ile akraba oldukları Kıpçaklar arasında sıkı münasebetler olduğu yazılı kaynaklarda da ifade edilmektedir. Rus kroniklerinde Kıpçak ve Bulgarların dillerinin ve kökenlerinin aynı olduğu ifade edilmiştir. Yine kaynaklarda, İdil Bulgar Devleti'nin merkezi topraklarında çok sayıda Kuman-Kıpçak gruplarının yaşadığından bahsedilmektedir.[315] Son yıllarda, XI-XIII. yüzyıllardaki İdil Bulgar etnos ve kültürünün biçimlenmesinde Kıpçak unsurlarının varlığını ispatlayan Biler ve Cuketau gibi önemli Bulgar şehirlerinde bulunan keramik ve çömlek kalıntılarından oluşan ilginç arkeolojik bulgular ortaya çıkmıştır.[316]

Bazı araştırmacılar, bugünkü Mişer Tatarlarının da Burtaslardan ayrı olarak, Bulgar konfederasyonuna dâhil olduklarını düşünmektedir. Onların belirttiğine göre Türk kökenli Mişerler, bugünkü Temnikovsk ve Penza bölgelerine yakın Kadomsk ve Arzamask bölgelerinde yaşıyorlardı ve dillerinde Kıpçak Türkçesinin büyük tesiri bulunmaktaydı.[317]

Bulgarların bir kısmının Orta İdil'e göç etmeyerek Kuzey Kafkasya'da kaldığına dâir veriler de bulunmaktadır. Zira kaynaklar oldukça geç bir dönemde, yani VII. yüzyıldan daha sonra da Kuzey Kafkasya'da meskûn Bulgarlardan bahsetmektedirler. Konstantinos Porphyrogennetos, Kuban bölgesinde yaşayan Kara Bulgarlardan söz eder ve verdiği bilgi X. yüzyıla dayanmaktadır.[318] Kuzey Kafkasya'daki Bulgarların, Kıpçaklar tarafından asimile edilme olasılığını göz ardı etmeden, hiç olmazsa XI. yüzyılda Bulgarların Kıpçaklarla yan yana Kuzey Kafkasya'da yaşamaya devam ettiklerini belirtmek lazımdır. Bu konuda XI. yüzyılın 60'lı yıllarında *Gürcü Kralları Tarihi* adlı

312 D. A. Hvolson, *a.g.e.*, s. 83.

313 İ. G. Konovalova, *Al-İdrisi o Stranah i Narodah Vostoçnoy Evropı*, İzdatelskaya Firma "Vostoçnaya Literatura" RAN, Moskova, 2006, s. 122.

314 Bkz.: G. N. Garustoviç, A. İ. Rakuşin, A. F. Yaminov, *Srednevekovıe Koçevniki Povoljya (Kontsa IX-Naçala XV Veka)*, İzdatelstvo "Gilem", Ufa, 1998, s. 249-257. Bulgar boyları haricinde Doğu Avrupa bozkırlarında en az 15 Kıpçak ordası göçebe olarak yaşamaktaydı. Bunların yaşadıkları döneme göre nüfuslarının oldukça kalabalık ve sayılarının 500-600 bin kişiden müteşekkil olduğu tahmin edilmektedir. G. A. Fedorov-Davıdov, *Obşçestvennıy Stroy Zolotoy Ordı*, İzdatelstvo MU, Moskova, 1973, s. 175.

315 F. Ş. Huzin, "Voljskaya Bulgariya X-Naçalo-XIII vv.: Territoriya, Arheologiçeskie Pamyatniki, Naselenie", s. 143.

316 N. A. Kokorina, *Keramika Voljskoy Bulgari Vtoroy Polovini XI – Naçala XV v. (k Probleme Preemstvennosti Bulgarskoy Kultur)*, İzdatelstvo İnstitut İstorii, Kazan, 2002, s. 109, 214.

317 R. G. Muhamedova, *Tatarı-Mişari*, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan, 1972, s. 14-15; S. H. Aliyev, *a.g.e.*, s. 40.

318 V. F. Fedorov, G. O. Fedorov, *a.g.e.*, s. 45.

bir eser yazan Mroveli'nin, Kuman-Kıpçaklarla birlikte "Bun-Türkler"i de Kuzey Kafkasya'da belirtmesi ilgi çekicidir.[319] "Bun-Türk" ifadesinden Bulgarların kastedildiğini anlamak gerekir. Zira arkeolojik verilere dayanarak, Bulgarların VIII-IX. yüzyıllarda Kuzey Kafkasya'da yaşadıklarını ve özellikle de Kumık, Karaçay ve Balkarların etnogenezinde önemli rol oynayan Türk halklarından biri olduklarını söylemek mümkündür.[320]

İdil Bulgar Devleti yalnızca Türk kökenli boylara dayanmamaktadır. Türklerin yanı sıra, onlardan önce bölgede meskûn yerliler bulunmaktaydı. İdil Bulgarlarının etno-kültür meselesine bir şekilde değinen tüm arkeolojik çalışmalarda erken dönem İdil Bulgarlarının çok unsurlu bir etnik yapıya sahip oldukları hususunda birçok araştırmacı hemfikirdir. Çünkü bu, arkeolojik verilerden açıkça anlaşılmaktadır. Örneğin V. F. Gening, Bolşe-Tarhan Mezarlığı'ndaki envanterler arasında yer alan oylumlu ve dibi yuvarlak yassı kapların Batı Sibirya kökenli Ugor etnik grubuna ait olduğunu belirtmiştir.[321] V. F. Gening'e göre Tankeyev Mezarlığı'ndaki benzer keramik örnekleri de İdil Bulgarları arasına dâhil olan Udmurtlara aittir.[322] Erken dönem Bulgar kültürünü temsil eden arkeolojik kalıntılardan Tankeyev Mezarlığı'nı araştıran A. H. Halikov, buradaki Türk ve Fin-Ugor unsurlarının varlığına dikkat çekmiş ve bu mezarlığın ait olduğu nüfusun asıl Bulgar kavmiyle doğrudan ilişkisi olmayan kabileler olduğunu vurgulamıştır.[323] Çeptsa, Yukarı Kama ile Başkurdistan'da bulunan Tankeyev, Kokryatsk ve Hryaşevsk mezarlıklarındaki Ugor unsurlarının varlığı ilgi çekicidir. Bu bölgelerde bulunan yuvarlak dipli keramikler, özgün kadın süs eşyaları Ugor unsurunun Yukarı ve Orta Kama bölgelerinden Bulgar Devleti'nin kurulduğu Orta İdil'e geldiğini açıkça ortaya koymaktadır. Tankeyev Mezarlığı'nı oldukça detaylı bir şekilde araştıran E. P. Kazakov, mezarlığın Ugor ve Türk-Ugor nüfusunun kültürlerini içerdiğini tespit etmiştir.[324]

A. P. Smirnov ve V. F. Kahovskiy yaptıkları ortak çalışmada, İdil Bulgar halkının, İdil boyuna göç eden kabileler ile onlar gelmeden önce bölgede yaşayan ve arkeolojide İmenkovsk olarak adlandırılan yerli nüfusun birbirlerini karşılıklı olarak asimile etmeleri sonucunda oluştuğunu vurgulamışlardır.[325] Aynı araştırmacılar, Bulgar ve Suvar boylarına ait eski şehir, köy ve mezarlık tipi kalıntılardan oluşan arkeolojik malzemelerin analizine dayanarak, İdil Bulgar Devleti'nin etno-kültürel temelini Bulgar ve Suvar boyları ile

319 Leonti Mroveli, "History of the Kings of K'art'li", *Rewriting Caucasian History Medieval Armenian Adaptian of the Georgian Chronicles the Original Georgian Texts and the Armenian Adaption*, translated with introduction and commentary by R. W. Thompson, Clarendon Press, Oxford, 1996, s. 23.

320 V. F. Fedorov, G. O. Fedorov, *a.g.e.*, s. 45-46.

321 V. F. Gening-A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 139.

322 *a.g.e.*, s. 142.

323 *a.g.e.*, s. 83.

324 E. P. Kazakov, *a.g.e.*, s. 23.

325 V. F. Kahovskiy, A. P. Smirnov, "O Svyazah Bulgarskih i Suvarskih Plemen s Mestnim Naseleniyem Srednego Povoljya", *Gorodişçe Hulaş i Pamyatniki Srednevekovya Çuvaşskogo Povoljya*, Çeboksarı, 1972, s. 100.

yerli Fin-Ugor kabilelerinin (Mari, Burtas, Umdurt, Çeremis vs.) oluşturduğu sonucuna varmıştır.[326]

A. H. Halikov'a göre, İdil Bulgar Devleti'nin esas nüfusunu Bulgar kökenli olmayan ancak Türkçe konuşan boylar oluşturmaktaydı.[327] Moğol istilası öncesi döneme ait İdil Bulgar keramiklerini inceleyen T. A. Hlebnikova, Bulgar kültüründe Türk, Fin ve Alan-Saltovo olmak üzere üç unsuru ön plana çıkarmaktadır.[328] İdil Bulgar Devleti kurulmadan önceki döneme ait gayrimüslim mezarlıklarından çıkan keramikleri inceleyen T. A. Hlebnikova bu keramikleri 6 gruba ayırmıştır. Yuvarlak keramikleri ve altı düz çömleklerin yer aldığı ilk üç grubu Bulgar-Saltovo kültür dâiresine dâhil etmiştir.[329]

V. F. Gening, Orta İdil'e gelen Bulgar boylarının, onlardan önce bu bölgede yaşayan ve arkeolojide İmenkovsk Kültürü olarak adlandırılan kalıntıları bırakan nüfusla herhangi bir temasa girmediklerini ve onlar geldikleri sırada İmenkovsk nüfusunun bölgeyi terk etmiş olduğunu düşünmektedir.[330] Bu görüşün aksine, İdil Bulgarları üzerine yaptığı araştırmalarla ünlü arkeolog ve tarihçi R. G. Fahrutdinov, İmenkovsk Kültürü'nün doğrudan erken dönem Bulgarlarına geçtiğini düşünmektedir. Fahrutdinov, Bulgar arkeolojik kalıntıları içerisinde yer alan yassı dipli ve oylumlu keramiği İmenkovsk nüfusuyla ilişkilendirmiştir.[331] Belki de, Don'un sağ kıyısında yaşayan ve VII. yüzyılın sonunda Orta İdil'e göç eden Bulgar boyları, onlardan biraz daha erken bir dönemde buraya gelen ve etnik açıdan yakın oldukları Türk nüfusunca çevrelenmişti. Bu durum aynı dili, yani Türkçeyi konuşan Türk boylarının çabuk kaynaşması sonucunu doğurmuştur.[332]

Sonuç olarak İ. Kafesoğlu'nun dediği gibi, Bulgarlar, Hun Türkleriyle Ogur Türklerinin karışıp birleşmesinden meydana gelen yeni bir Türk topluluğu olarak[333] Orta İdil bölgesine yerleşmiş ve buraya onlarla aynı dönemlerde veya daha evvel gelen diğer Türk boylarını da hâkimiyetleri altına almışlardır. Aynı dili konuşan Türk boylarının benzer geleneklere sahip olması ve kültürel yakınlıkları sayesinde kısa sürede kaynaşmış olmaları gerekir. Bölgedeki Fin-Ugorların, Bulgar etnik kimliğine katkısı oldukça az olmasına rağmen Bulgarların, Fin-Ugorlara kültürel tesiri çok daha fazla olmuştur.[334] İdil Bulgarları arasında yerli Fin-Ugor varlığı her ne kadar açıkça gözlemlen-

326 V. F. Kahovskiy, A. P. Smirnov, a. g. m, s. 108.

327 *İstoriya Tatarskoy ASSR (s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney)*, Tatknigoizdat, Kazan, 1968, s. 39.

328 T. A. Hlebnikova, *Osnovnie Proizvodstva Voljskih Bolgar Perioda X – Naçala XIII v.*, Avtoreferat Dissertatsiya Kand. İsto. Nauk, Kazan, 1964, s. 23.

329 T. A. Hlebnikova, *Keramika Pamyatnikov Voljskoy Bolgarii k Voprosu ob Etnokulturnom Sostave Naseleniya*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1984; s. 30-73.

330 V. F. Gening-A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 153.

331 R. G. Fahrutdinov, *Arheologiçeskih Pamyatniki Voljsko-Kamskoy Bulgari i Ego Territoriya*, Tatknigoizdat, Kazan, 1975, s. 30-31.

332 S. H. Alişev, *a.g.e.*, s. 21; Abrar Karimullin, *Tatarı Etnos i Etnonim*, Tatknigoizdat, Kazan, 1988, s. 29-30.

333 İ. Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, s. 3.

334 A. Karimullin, *a.g.e.*, s. 31-32.

mesine rağmen devlette Türk dili hâkim olmuş ve yayılmıştır.[335] Çünkü ilk etnosun karışıp kaynaştığı ve sayıca fazla olan tarafın dilinin üstün geldiği Tuna Bulgarlarından farklı olarak, İdil Bulgarları kurdukları devlette kendi dillerini katı bir şekilde hâkimiyetlerindeki yerli kabilelere benimsetmişlerdir.[336] Böylece Bulgar-Türk boyları, yerli Fin-Ugor kabileleriyle temasa geçerek belli bir süreç dâhilinde Bulgar adıyla bir devlet teşekkülü meydana getirmişlerdir. Bu arada İslâmiyet'in kabulünün de bu birleşmeye olumlu tesiri olduğunu unutmamak gerekir.

İdil Bulgar Devleti'nin Kuruluşu

Bulgarların, Güneydoğu Avrupa'nın bozkırlarında başlattıkları ve X. yüzyıla kadar devam eden göç dalgaları Orta İdil-Kama bölgesinin yerli nüfusu üzerinde Türk hâkimiyetinin sağlanması sonucunu doğurdu. Bölgede tarımın gelişmesi ve yüksek kalitede zanaat üretiminin başlaması şeklinde arkeolojik materyallere yansıyan toplumun sosyal ayrışma sürecinin ve bu temelde oluşan yeni düzeni teşvik eden ileri seviyedeki ekonomik faaliyetlerin ortaya çıkması da bu göçlerle bağlantılıdır.

Bilindiği üzere devletler, toplumların uzun bir tarihî süreçte sahip oldukları üretim gücüne bağlı olarak belli bir derecede gelişmelerinin doğal sonucu olarak meydana gelmektedir. Devletleşme sürecinde İdil Bulgarlarının iç sosyo-ekonomik koşulları F. Ş. Huzin'in tabiriyle, "I. binyılın sonlarında ilkel ve boylar arası münasebetlerin nihaî olarak ayrışmasıyla oluşan yarı göçebe konfederasyonu şeklindeydi."[337]

Bulgar Devleti'nin kuruluşunun başlangıç aşamasından bahsederken iki önemli durumu göz önünde bulundurmak gerekir: 1) Hazar saldırılarından kaçarak Orta İdil'e gelen Bulgarlar, eski devirlere dayanan uzun süreli devlet geleneğine sahiplerdi. 2) M.S. I. binyılın ikinci yarısında Orta İdil'de etno-kültürel ve etno-politik durum son derece karmaşıktı. Bu durum, Bulgarların yükselmesinde ve onların öncülüğünde yeni bir devletin şekillenmesinde kilit rol oynamıştır.[338]

X. yüzyılın başlarında Bulgarlar, Orta İdil'de yaşayan halkların tümünü kendilerine tâbi kılmış ya da onlarla ittifak yapmıştı. Hazarlar, başlangıçta akrabaları olan Bulgarlara dayanarak bölgeyi kendi hâkimiyetleri altında tutmak için bu mücadelede belki de Bulgarlara destek vermişlerdi. Nasıl gerçekleşmiş olursa olsun X. yüzyılın başında yazılı kaynaklar, Orta İdil'deki durumu tespit etmeye başlarken, Bulgarlar artık yönetici boy ve bölgedeki tüm nüfusun birleşme merkezi olmuştu. Hangi hükümdarın yönetiminde bu

335 Bkz.: Dinçer Koç, "Divanü Lügat-it Türk'te İdil Bulgarları Hakkında Verilen Bilgiler Üzerine Bir Değerlendirme", *VIII. Uluslararası Türkoloji Kongresi 30 Eylül-04 Ekim 2013 – İstanbul Bildiri Kitabı IV*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 2014, s. 581-589.

336 S. A. Pletneva, *Koçevniki Srednevekovya*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1982, s. 110.

337 F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, s. 39-40.

338 İ. L. İzmaylov, a.g.m., s. 125.

birleşmenin gerçekleştiği net olarak bilinmemekle birlikte, Almış Şılki'nin babası zamanında bu süreç tamamlanmıştı.[339]

Bulgarların öncülüğünde şekillenmekte olan devlet, İdil Nehri'nin orta mecrasının her iki kıyısında ve İdil'in kollarının çevresinde çoktan beri yaşayan birkaç halkın toplumsal ve ekonomik gelişimi sonucunda büyüyordu. Bulgar Türkleri, bu devletin oluşum sürecinde önemli rol oynuyorlardı.[340] Bulgar Devleti'nin şekillenmesinde en önemli etken ekonomik faktörlerdi. Bu çerçevede VIII. yüzyılın sonundan itibaren şekillenmeye başlayan İdil üzerinden Slav-Fin ve Baltık topraklarına giden ticâret yolu büyük ehemmiyet arz ediyordu. Ayrıca Bulgar boylarının zenginleşmesine ve dolayısıyla devlet sisteminin oluşmasına katkı sağlayan Orta İdil'den geçen bir diğer ticâret yolu da doğudan başlayıp Hazar Denizi ve İdil üzerinden Bulgar'a ulaşıyordu. Bu yol, VIII. yüzyıldan itibaren canlanmaya başlamıştı. Bu hareketlilik neticesinde daha kuzeyde İdil-Baltık yolu da şekillenmeye başlamıştı ki, burada başlıca rolü kurulmakta olan Bulgar Devleti oynuyordu.[341] Ticârî yollar sayesinde İdil Bulgarları, çok kısa bir süre içerisinde, farklı bölgeler arasında yapılan ticâretin arabulucusu konumuna geldiler. Bu durum hiç kuşkusuz Bulgar yönetici tabakasının oluşmasını ve devletin ihracatında önemli bir yer işgal eden çok sayıda iş kolunun gelişmesini sağladı.[342] Böylece kuzey bölgelerini, Hazar Denizi, İran, Kafkasya ve Türkistan'a, yani Orta Asya'daki büyük kervan yoluna bağlayan İdil, Kama gibi büyük nehirler ve bunların Vyatka, İk, Çişme, Büyük ve Küçük Çeremşan ile Zay gibi kolları ile sulanan verimli toprakları, otlakları, ormanları, hayvancılığı ve dericiliği sayesinde İdil Bulgar ülkesi, özellikle X. yüzyılın sonlarına doğru Hazar Kağanlığı'nın zayıflamasıyla daha güçlü bir konuma yükseldi.[343]

Hâkim boy konumundaki Bulgarlar, toplumun askerî-idarî elitini oluşturuyordu. Diğer boy grupları ve temsilcileri onlara bağlı tebaa pozisyonundaydı. Hatta daha önceki boy aristokrasisi de derece olarak Bulgar soylularının aşağısında bulunuyordu ve görünüşe göre ancak Bulgarlarla kurdukları akrabalık bağı sayesinde elit zümreye dâhil olabiliyorlardı.[344] Böylece Bulgar boyuna ait olmak daha yüksek bir sosyal statü anlamına geliyordu.

Küçük ayrıcalıklara sahip akraba gruplarının oluşturduğu ve hür toplumdan ayrılan askerî boy zadegânı, etraflarında kendi boy mensuplarından cesur ve sadık milis kuvvetleri oluşturmaları sonucunda güçlenmişlerdi. Bu

339 Aynı yer.

340 B. D. Grekov, *İzbrannıe Trudı*, T. II, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova, 1959, s. 519.

341 A. H. Halikov, "Voljskaya Bulgariya i Rus (Etapı Politiçeskih i Kulturno-Ekonomiçeskih Svyazey v X-XIII vv.)", *Bulgariya i Rus (k 1000-Letniyu Russko-Bulgarskogo Dogovora)*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1986, s. 6-7.

342 R. M. Valeyev, "Torgovıe Sıvyazi Voljskoy Bulgari i Rusi v Domongolskiy Period", *Voljskaya Bulgariya i Rus (k 1000-Letniyu Russko-Bulgarskogo Dogovora)*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1986. s. 22-23.

343 Nadir Devlet, "İslâmiyet'i Kabul Eden İlk Türk Devleti: İdil Bulgarları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. 9, Çağ Yayınevi, İstanbul, 1988, s. 313.

344 İ. L. İzmaylov, a.g.m., s. 125.

askerî güçlere dayanarak sık sık komşu topraklara yapılan seferlerin amacı zenginleşmekti. Fakat bu seferler sonucunda başlayan nüfusu düzenli mükellefiyetler altında tutma ve vergilendirme uygulamalarıyla devlet hâkimiyeti oluşturulmaya başlamıştır.[345] Böylece halkın farklı gruplarının sosyal statüsü hukuksal bir boyut kazanmıştır.

X. yüzyılın başında Bulgar Devleti, yoğun büyüme döneminden geçerek, ekonomik ve askerî gücünü pekiştirmiştir. Dış etkenler de buna yardımcı oldu. Yönetici zadegânın büyük ölçekli uluslararası ticârete dâhil olması, onların zenginleşmesi için güçlü bir kaynak sağladı. Böylece ticâret, mensup oldukları boydan ayrılmaları için onlara gerekli şartları elde etme imkânı verdi. Bu durum, ticârette değerlendirilmesi için yerel ürünlerin üretiminde vergilerin rolünü güçlendirdi. Fazla ürünün alınması ve iç tüketimin daha fazla olması gerekiyordu. Alınan vergi miktarının artışı,[346] bölgedeki sosyo-ekonomik yapıların karmaşıklaşmasına ve merkezî iktidarın güçlenmesine giden yolu açtı.[347] İdil Bulgar Devleti'nde merkezî otoritenin sağlanması ticârî çıkarlarla da bağlantılıydı. Ticâretin gelişmesiyle yalnızca devlet ilgilenmiyordu. Bulgarlar ve yeni ortaya çıkan tüccârlar da devletin merkezîleşmesini istiyordu. Böylece ticâretin, ticârî yolların ve mal-para münasebetlerinin gelişmesi güven altına alınabilirdi.[348]

Sonuç olarak, Bulgar Devleti'nin kuruluşunda etkili olan ekonomik unsur Büyük İdil Yolu'nun işlevsel olması ve Harezm'e giden kervan yoluydu. Bunun neticesinde Bulgar boy aristokrasisi kısa sürede zenginleşti. Böylece Don ve Azak çevresi ile Kuzey Kafkasya'dan akraba Türk boyları kitlesel olarak İdil boyuna akın etti. Bulgar Devleti'nin kurulması bu ekonomik kalkınma ortamında gerçekleşti. Bununla muvazî olarak Bulgar Devleti'nin yönetim yapısının yanı sıra, askerî ve idarî yetkileri hâiz yönetici sınıf da şekillendi.

Devletin kuruluş sürecinin yaşandığı X. yüzyılın başlarında, İdil Bulgarları yazılı kaynaklarda mühim yer tutmaya başladı. İbn Rusteh onlar hakkında şunları söylüyordu: "Bulgarlar, Hazarlarla Saklebler arasında, Hazar Denizi'ne dökülen ve İdil olarak adlandırılan nehrin kenarlarında yaşamaktadır. Hükümdarlarının adı Almış olup bu zat İslâm dinine mensuptur."[349]

İdil Bulgar Devleti'nin gerçek kurucusu Almış bin Şılki'ydi. Zira ekonomik ve askerî gücü artarken Hazar Kağanlığı'nın gücünün azalması, onlara vergi ödeyen ve çocuklarını rehin vermek zorunda kalan İlteber Almış'ın Hazar Kağanlığı'ndan müstakilliğini kazanma isteğini artırmıştı. İbn Fadlân Bulgar ülkesine gelmeden daha önce kendi adına hutbe okutması onun Müslüman

345 F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, s. 40.

346 İbn Rüsteh, Bulgarların ticâret için gelen Müslüman gemilerinden öşür aldıklarını ifade etmiştir, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, s. 294.

347 İ. L. İzmaylov, a.g.m., s. 126.

348 R. M. Valeyev, *Voljskaya Bulgariya: Torgovlya i Denejno-Vesovie Sistemı IX –Naçala XIII Vekov*, İzdatelstvo Fest, Kazan, 1995, s. 31.

349 Ebû Ali Ahmed bin Ömer İbn Rusteh, *Kitâbü'l-A'lâk el-Nefise*, M. J. De Goeje Neşri, s. 141.

bir devlet kurmaya girişti̇ğinin açık bir göstergesidir.[350] Onun müstakil bir devlet kurmaya teşebbüs ettiğinin bir diğer delili ise kendi adına para bastırmasıdır.[351] Araştırmacılar tarafından 902-908 yıllarında bastırıldığı tahmin edilen paranın üzerinde kûfî yazıyla Halife el-Muktafî (H. 289-295, M. 902-908), Sâmânî Emîri İsmail bin Ahmed (h. 279-295, m. 892-907) ve Bulgar Hükümdarı Almış'ın Müslüman olduktan sonra aldığı adı Cafer İbn Abdullah yazmaktadır.[352] Paranın üzerinde her ne kadar basım tarihi yazmasa da bu idarecilerin hükümdarlık döneminden yola çıkarak araştırmacılar, Bulgar hükümdarının, İbn Fadlan Bulgar ülkesine gelmeden önce Müslüman bir idareci olarak para bastırdığını düşünmektedirler.[353]

Bulgarlar ile Abbâsî Halifesi arasında 921-922 yıllarında karşılıklı elçiler gelip gitti. Bunun sonucunda İdil Bulgar Devleti, İslâm âleminin en kuzeyinde yeni bir Müslüman devleti olarak resmen tanındı. Bulgar Devleti'nin müteakip adımlarının gösterdiğine göre yöneticileri fiilî olarak Hazar Kağanlığı'ndan müstakilliklerini kazanmışlardı fakat bir süre daha resmî olarak onların iktidar yörüngesinde kalmaya devam ettiler.

Sonuç olarak Bulgar İlteberi Almış, bir yandan Hazar Kağanlığı'nın vasalı durumundayken, öte yandan müstakil bir devlet kurmak için İslâmiyet henüz resmî olarak kabul edilmeden önce faaliyetlere başlamıştı. Bunun delili de kendi adına para bastırmasıdır. Giriştiği yolda Hazarların göstereceği müdahaleye karşı önlem mahiyetinde bir kale inşa etmeye ve İslâm âleminin açık desteğini almak için İslâmiyet'in resmî olarak kabulü için çaba gösterdi.

Bulgar yöneticilerinin bastırdığı paralardan öğrendiğimiz kadarıyla, İdil Bulgar Devleti, Cafer İbn Abdullah'tan (Almış) başlayıp Mümin İbnü'l-Hasan'a (976-980/981 yıllarında para bastırmıştır) kadar devam eden süreçte oluşmuştur. Devlet oluşumunun en sıkıntılı dönemi Cafer İbn Abdullah devriydi. Çünkü bu süreçte, hepsi de liderlik misyonuna sahip çok sayıda Türk boyunun tek bir yönetim anlayışı altında itaat altına alınması ve ortak çıkarlar doğrultusunda hareket etmelerinin sağlanması gerekiyordu.

X. yüzyıl başlarında İdil Bulgar ülkesinde kendi gönüllü kuvvetlerine sahip birkaç müstakil bey bulunmaktaydı. Ancak belli durumlarda tek bir hükümdarın, yani Almış'ın hâkimiyetini tanıyorlardı.[354] İlteber Almış'ın başında bulunduğu Bulgarlar ile diğer boylar arasında yaşanan mücadeleden İbn Fadlân da bahsetmektedir. Bulgar İlteberi, birbirinden kopuk bölgeleri

350 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 50.

351 Üzerinde Bulgar İlteberi Almış'ın Müslüman olduktan sonra aldığı Cafer İbn Abdullah adının yazıldığı bu para 1956 yılında Velikiy Novgorod'da yapılan kazılarda II. Nerevsk mezarı içinde bulunmuştur, S. A. Yanin, "Novıe Dannıe o Monetnom Çekane Voljskoy Bolgarii X v.", *Trudı Kuybışevskoy Arkeologiçeskoy Ekspeditsii*, T. IV, Materialı i İssledovaniya po Arheologii SSSR No:80, Otv. Red. A. P. Smirnov, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova, 1962, s. 181.

352 a.g.m., s. 190.

353 A. G. Muhamadiyev, *Drevnie Monetı Povoljya*, Tatknigoizdat, Kazan, 1990, s. 112-113; G. M. Davletşin, *Voljskaya Bulgariya: Duhovnaya Kultura Domongolskiy Period X – Naç. XIII vv.*, Tatknigoizdat, Kazan, 1990, s. 78.

354 F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, s. 40.

güçlükle tek bir devlet çatısı altında toplamıştı. Almış, yani Cafer İbn Abdullah'ın hâkimiyetinde dört boy beyi bulunmaktaydı. Fakat bütün Bulgarlar ona itaat etmemişlerdi. Örneğin, İbn Fadlân'dan öğrendiğimize göre Suvar boyu hükümdara itaat etmemişti. Fakat daha sonra, onun gücünden çekinerek hâkimiyetini tanıdılar.[355] İlteber Almış, yukarıda ifade ettiğimiz üzere otoritesini sağlamlaştırak kendi adına Bulgar'da para basmıştı.[356] Ondan sonra, Bulgar'dan başka Suvar'da da para basıldı. Üstelik Suvar paralarında Bulgar yöneticilerine karşı herhangi bir vasallık işareti de bulunmamaktadır.[357]

İ. L. İzmaylov, Bulgar yöneticileri tarafından bastırılan paralara dayanarak İdil Bulgar Devleti'nin kuruluşuyla ilgili şu sonucu çıkarmıştır:

> Madeni paraların verdiği bilgilere göre, 930-940'lı yıllarda Almış'ın oğlu ve varisi Mikail İbn Cafer'in vefâtından sonra Bulgar (Devleti), Bulgar ve Suvar (görünüşe göre başlarında Suvar boyu vardı) olmak üzere iki emirliğe bölünmüştür.[358] Doğu kaynakları istikrarlı şekilde iki şehirden, Bulgar ve Suvar'dan, bahseder; madeni paralar ise her birinde ayrı ayrı basılmaktaydı. Görünüşe göre yeni kaynaklar olmadan anlayamayacağımız bu şehirler ya bağımsız idarelerin merkezleriydi ya da Rusya'da Kiev ve Novgorod şehirleri gibi onlar da Bulgarların büyük topraklarının merkezleriydi.[359]

İlteber Almış'ın vefâtından sonra İdil Bulgar Devleti'nin Bulgar ve Suvar merkez olmak üzere iki ayrı idareye ayrılmasıyla ilgili olarak Hazar Kağanı Yusuf, Hasday ibn Şafrut'a yazdığı mektubunda X. yüzyılın ikinci yarısında Bulgar ve Suvarlardan ayrı ayrı vergi aldığını belirtmektedir.[360] A. P. Smirnov, her iki şehirde ayrı ayrı para bastırılmasını Bulgar ve Suvar'ın siyasî hâkimiyet mücadelesi olarak yorumlamaktadır.[361] A. H. Halikov, Bulgar ve Suvar şehirleri ve bu şehirlerde yaşayan halk arasındaki siyasî rekabetin 960'lı yıllarda devam ettiği görüşündedir.[362] Her iki şehir de birkaç yüzyıl boyunca ekonomik ve siyasî hâkimiyet için mücadele etmişti. Bu farklı gruplara veya bölgelere ayrılma, İdil Bulgarlarının Hazar Kağanlığı'na bağımlılığının uzun süre devam etmesinin temel sebebi olarak görülmektedir.[363] Çünkü diğer Türk devletlerinde de olduğu gibi içte birlik sağlanmadan devlet güçlenemiyor ve dış siyasetini organize edemiyordu.

---

355 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 64-65.

356 S. A. Yanin, a.g.m., s. 179-204.

357 G. A. Fedorov-Davıdov, "Denejnoe Delo i Denejnoe Obraşçenie Bolgara", *Gorod Bolgar Oçerki İstorii i Kulturı*, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davıdov, İzdatelstvo Nauka, Moskova 1987, s. 159.

358 İbn Fadlân'ın sözlerinden Suvarların, Bulgar hükümdarının (Cafer İbn Abdullah) tehdidinden korkarak ona itaat ettiklerini anlamaktayız.

359 İ. L. İzmaylov, a.g.m., s. 131.

360 P. K. Kokotsev, *a.g.e.*, s. 98.

361 A. P. Smirnov, *a.g.e.*, s. 26.

362 A. H. Halikov, "İslâm i Urbanizm v Voljskoy Bulgari", *Biler – Stolitsa Domongolskoy Bulgari*, Kazan, 1991, s. 49.

363 A. P. Smirnov, "Voljskaya Bolgariya", *Arheologii SSSR Stepi Evrazii v Epohu Srednevekovya*, Otv. Red. S. A. Pletneva, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1981, s. 208.

A. P. Smirnov nümizmatik verilere dayanarak Bulgar Devleti'nin oluşumuyla ilgili fikirlerini şu şekilde açıklamıştır:

> Nümizmatik materyaller ülkenin iki büyük şehri olan Bulgar ve Suvar arasındaki mücadeleyi karakterize etmektedir. Bu iki şehrin ekonomik önemini buralarda para bastırılması da göstermektedir. Suvar paralarından günümüze ulaşanlardan, Hicrî 319 (931-932) yılında basılmış Nasr İbn Ahmed'in paraları ile Hicrî 337 (948-949), 338 (949-950), 341(952-953), 347 (958-959) yıllarında Talib İbn Ahmed adına ve Hicrî 336 (947-948), 370 (980-981) yıllarında Mümin İbn Ahmed adına basılanlar bilinmektedir. Nümizmatik materyaller ve Arap seyyâhlarının verdiği bazı bilgiler şu sonuçları çıkarmayı mümkün kılmaktadır: Anlaşılan X. yüzyılın ortalarında Bulgar ve Suvar Emîr Ahmed'in hâkimiyetinde birleştirilmiştir... Bu iki bölgenin birleştirilmesi Almış ile halefleri Mikail ve Ahmed devrinde meydana gelmiş olmalıdır. Ahmed'den sonra bu bölgeler... Onun oğulları Talib ve Mümin arasında bölüşülmüştür... Kardeşler arasındaki mücadele savaşa dönüşmüş ve bunun sonucunda Suvar 976 yılında siyasî bağımsızlığını yitirmiştir. Bunu, Mümin adına Bulgar ve Suvar'da 366 (976-977) ve 370 (980-981) yılarında basılan paralar ifade etmektedir.[364]

Resim 51: Üzerinde Mikail bin Cafer'in adının yazılı olduğu H. 306 (919) tarihli Semerkant basımı Sâmânî taklidi gümüş dirhem.

Resim 52: Üzerinde Talib bin Ahmed'in adının yazılı olduğu Suvar basımı H. 338-347 tarihli gümüş dirhem.

364 A. P. Smirnov, *Voljskie Bulgarı*, s. 38-39.

Resim 53: Üzerinde Abdullah bin Mikail'in adının yazılı olduğu H. 347 (959) tarihli Bulgar basımı gümüş dirhem.

Resim 54: El-Muti Mümin bin el-Hasan adına 970-987 yıllarında Suvar'da basılan dirhem

Resim 55: El-Muti Mümin bin el-Hasan adına H. 366 (977) yılında Bulgar'da basılan gümüş dirhem.

Resim 56: Mümin bin Ahmed adına H. 366 (977) yılında Suvar'da basılan dirhem.

Resim 56: Abdurrahman bin Mümin adına Sâmânî dirhemlerinin taklidi olarak H. 387 (997) tarihinde basılan gümüş para.

Sonuç olarak, 965-968 yıllarında Svyatoslav'ın orduları tarafından Hazar Kağanlığı'nın yenilmesi, Bulgar Emîrliği'nin yöneticisi olan Mümin bin Hasan'ın güçlenmesine sebep olmuştur. O, sıkı bir merkezîleştirme siyaseti izlemiştir. Bunun sonucunda bazı Bulgar grupları, 970 yılında Billa, Boksu ve Hasan adlı şahsiyetlerin liderliğinde Macaristan'a göç etmiştir.[365] Bu merkezîleştirme politikası sonucunda Bulgar Emîri Mümin bin Hasan, Suvar'ı itaat altına almayı başarmış ve sadece Bulgar'da para bastırmıştır (976-980/981 yılları).[366]

İdil Bulgar Devleti tarihindeki bu yeni aşamayı, toprakların genişlemesi, Emîr'in idaresinin pekişmesi, İslâm dininin hâkim kılınması, boy ayrışmasının nihaî olarak aşılması ve devletin idarî kurumlarının oluşturulması ile karakterize etmek mümkündür. Birleşik devlet, verimli bir askerî ve idarî sistem oluşturmayı başarmış ve bu sayede güçlenen Kiev Rusya'sına karşı koyabilmiştir. Bunun sonucunda Bulgar Emîri, 986 yılında Kiev Knezi Vladimir ile barış anlaşması imzalayarak otoritesini pekiştirmiştir.[367] Böylece İdil Bulgar Devleti, Ruslar tarafından resmen tanınmıştır. Ruslarla yapılan anlaşma İdil Bulgar Devleti'nin artık tamamen müstakil bir devlet olduğunu göstermektedir. Bundan sonra takribi X. yüzyılın sonlarında Bulgarlar, Sura Nehri çevresindeki Burtasları hâkimiyetleri altına almışlardır.[368] Burtasların dışında, İdil

365 A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 65.

366 İ. L. İzmaylov, a.g.m., s. 131. Neticede iki şehrin nüfusu etnik yakınlık dışında din birliğine de sahipti. Zira Suvarların ve Bulgarların büyük çoğunluğunun Müslüman olduklarına dâir çak sayıda kayıt mevcuttur. İstahrî (930-933) ve İbn Havkal (960-970) "Bulgar ve Suvar şehirlerinde Müslümanlar yaşamaktadır ve bu şehirlerin cuma mescidleri vardır," bilgisini vermektedir. Ebû İshâk İbrahim bin Muhammed el-Fârisî el-İstahrî, *Kitab Mesâlik el-Memâlik*, M. J. De Goeje Neşri, Leiden, 1927, s. 225; B. N. Zahoder, *a.g.e.*, s. 37-38; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. Bs., TTK Yayınları, Ankara, 2001, s. 161, 171. Ayrıca Suvar beylerinin İslâmiyet'i kabulü ettiğini X. yüzyılda Suvar'da basılan paraların üzerinde Müslüman yöneticilerin isimlerinin yazması da göstermektedir. Bkz: Dinçer Koç, "Nümizmatik Verilere Göre X. Yüzyılda İdil Bulgar Emirleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 187, (İstanbul, 2010) s. 232.

367 "Letopis po Lavrentievskomu Spisku", s. 82.

368 A. H. Halikov, "Voljskaya Bulgariya i Rus (Etapı Politiçeskih i Kulturno-Ekonomiçeskih Svyazey v X-XIII vv.)", s. 8. İdil Bulgarları eskiden beri Burtaslar üzerine akınlar yapıyorlardı. Zira İbn Rusteh Bulgarlar, Hazarlara tâbi Burtaslara saldırarak onları

Bulgar konfederasyonuna Türk boylarının komşuları olan Fin-Ugor kabileleri Mariler, Mordvinler ve Udmurtlar ile Çuvaş ve Başkurt Türkleri de dâhil edilmiştir. Toplumsal gelişmişliği ve tarihî tecrübesiyle Bulgarlar, Fin-Ugor kabilelerini ve yerli Türk ahaliyi barışçıl yöntemlerle itaat altına almışlardır. Zira bahsettiğimiz halklar, takip eden yüzyıllarda da Türklerle çatışmadan toprak larında yaşamaya devam etmiştir. Fin-Ugor kabileleri asimilasyona uğramamışlardır; Türklerle sıkı temas içinde olmalarına rağmen dillerini, dinlerini ve diğer etnik özelliklerini muhafaza etmişlerdir.[369] Böylece Bulgarlar, Doğu Avrupa'nın önemli bir devletini meydana getirmişlerdir. Bu arada İslâm tüm İdil Bulgar topraklarında tam olarak kabul görmüştür.

İdil Bulgar Devleti'nin Coğrafî Konumu

İdil Bulgar Devleti'nin Sınırları ve Komşuları

Bulgar Devleti'nin toprakları, İdil ve Kama Nehirlerinin kolları üzerinde geniş bir alana yayılmıştır. İdil Bulgarlarının yayıldıkları topraklar, batıda Sviyaga Nehri; kuzeyde Kama nehri (sonraları Meşa ve Kazanka Nehirleri); doğuda, Bulgarlar zaman zaman Beloy ve hatta Yayık (Ural) Nehirlerine ulaşmış olsalar da, Şeşme ve İk Nehirleri; güneyde Jigulevsk Dağları arasında kalan bölgedeydi.[370] Devletin kesin sınırlarını tayin etmek, herhangi bir sınır hattı belirlememiş olduklarından dolayı mümkün değildir. Esasen, İdil Bulgar Devleti'nin hâkim olduğu topraklar savaşlardaki başarılarına göre zaman zaman değişikliğe uğramıştır.[371]

İdil Bulgarlarının yayıldıkları toprakları tespit etmek için onların yazdıkları eserler günümüze ulaşmadığından çağdaşları olan Arap ve İranlı müelliflerin kaynaklarını ve arkeolojik verileri kullanmamız gerekmektedir.

Orta Çağ Arap ve İranlı coğrafyacılar Bulgar ülkesini yedinci iklimde göstermişlerdir.[372] Bîrûnî'nin *Kitab at-Tafhim* adlı eserine göre yedinci iklimi kapsayan bölge Başhart (Başkurt) Dağları'ndan, Peçeneklerin sınırlarından, Suvar ve Bulgar şehirlerinden, aynı zamanda Ruslarla, Slavyanlarla, Bulgarlarla meskûn topraklardan geçmekte ve denizi aşmaktadır. Bu iklimin biraz

---

esir alır ve mallarını yağma ederler, kaydı bulunmaktadır. *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, s. 293-294. Ayrıca Yâkut el-Hamavî ve el-Kazvînî Burtasların Müslüman olduklarını söylemişlerdir. R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 135, 149. Muhtemelen Bulgarların tesiriyle Müslümanlaşmışlardır.

369 S. H. Alişev, *a.g.e.*, s. 41.

370 *İstoriya Tatarskoy ASSR*, Tatknigoizdat, Kazan, 1973, s. 14-15.

371 B. D. Grekov-N. F. Kalinin, a.g.m., s. 102.

372 İbn Rusteh yedinci iklimden şöyle bahsetmektedir: "Doğudan başlayarak Ye'cüc ülkesinin kuzeyinden geçer. Sonra Türk ilinden geçerek Taberistan Denizi'nin kuzey sahillerine varır. Sonra Rum denizini kat ederek Bürcan ve Saklebler diyarına ulaşır ve nihayet batı denizine dayanır," *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, s. 286; Mesudî ve daha geç olmak üzere İbn Haldun da, Bulgarların yedinci iklimde yer aldıklarını söylemektedir, Mesudî, *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004, s. 73; İbn Haldun, *Mukaddime*, C. 1, çev. Turan Dursun, Onur Yayınları, Ankara, 1977, s. 213.

uzağında (İdil Bulgarlarının kuzey komşuları) İsu, Varang, Yura ve benzer halklar yaşamaktadır.[373] Aynı müellifler İdil Bulgar Devleti'ni Müslümanların en kuzeydeki ülkesi olarak tanıtmışlardır.[374]

İslâm coğrafya literatüründe, İdil Bulgarlarının topraklarına dâir ilk bilgileri İbn Rusteh vermektedir. Onun verdiği bilgiler İdil Bulgar Devleti'nin kuruluş aşamasını yansıtması bakımından önemlidir. İbn Rusteh şöyle demektedir: "Bulgarlar, Burtas memleketiyle sınırdaştır. Bulgarlar, Hazarlarla Saklebler arasında, Hazar Denizi'ne dökülen ve İdil olarak adlandırılan nehrin kenarlarında yaşamaktadır."[375] İbn Rusteh'in bu ifadelerinden İdil Bulgar ülkesinin Burtasların kuzeydoğusunda, Orta İdil'de yer aldığı anlaşılmaktadır.[376] İbn Rusteh, Burtasların da X. yüzyılın başı itibarıyla Bulgarlar gibi, Hazarlara tâbi olduklarını belirtmektedir.[377] Mesudî, Hazarların kuzeyinde bulunan ve İdil Nehri'ne akan Burtas Nehri'nden[378] bahsederken Bulgar, Burtas ve Hazar ülkeleri arasında akan bu nehirde gemilerin işlediğini ve bu ülkelerin komşu olduklarını belirtmiştir.[379] Aynı müellif *el-Tenbih ve'l-işraf* adlı eserinde ise Burtasları, Harezm ile Hazar arasında yaşayan ve Hazarlara tâbi bir Türk kabilesi olarak ifade etmiştir.[380]

Bu kayıtlardan da anlaşılacağı üzere İdil Bulgar Devleti'nin kuruluş döneminde, onların güneybatı komşularının Burtaslar olduğu ve onlar gibi Burtasların da Hazar Kağanlığı'nın vasallığı altında bulunduğu anlaşılmaktadır. Bununla bağlantılı olarak A. H. Halikov, İdil Bulgar Devleti'nin kuruluş dönemindeki sınırlarını şöyle tespit etmektedir:

> X. yüzyılın ilk çeyreğinde, İbn Fadlân ve İbn Rusteh'in dönemlerinde, İdil Bulgar Devleti'nin kurulduğu bölge Hazar Kağanlığı'nın vasallığı altında bulunan nispeten küçük bir alanı kapsamaktaydı. Bu bölge güneyde Çeramşan Nehri'ne kadar ulaşmaktaydı. Bu nehrin sol tarafında İbn Fadlân'ın tespit ettiği göçebe Türklerden Başkurtlar yaşamaktaydı. Batı'da Sviyaga Nehri, kuzeyde Kama Nehri, doğuda ise Zay Nehri doğal sınırları oluşturmaktaydı.[381]

---

373 R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 205.

374 F. Ş. Huzin, *Bolgarskiy Gorod v X – Naçale XIII vv.*, İzdatelstvo Master Layn, Kazan, 2001, s. 8. Ebû Hâmid el-Endülüsî el-Gırnâtî şöyle demektedir: "Bulgar şehrinde şunu işittim: Bulgar kuzeyde İslâm ülkelerinin sonunda ve Saksın'ın 40 gün kadar yukarısındadır." R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 181.

375 Ebû Ali Ahmed bin Ömer İbn Rusteh, *Kitâbü'l-A'lâk el-Nefise*, M. J. De Goeje Neşri, s. 141.

376 F. Ş. Huzin, "Voljskaya Bulgariya X-Naçalo-XIII vv.: Territoriya, Arheologiçeskie Pamyatniki, Naselenie", s. 137.

377 Ebû Ali Ahmed bin Ömer İbn Rusteh, *Kitâbü'l-A'lâk el-Nefise*, M. J. De Goeje Neşri, s. 140.

378 Arap coğrafyacılar çoğu zaman Kama ve İdil'i, Kama'nın ağzından başlayıp denize kadar tek bir nehir olarak İdil diye adlandırmışlardır. Bu nedenle Burtas Nehri'yle, Kama'nın ağzından yukarı olan İdil'in akımını kastetmiş olmaları mümkündür, B. D. Grekov-N. F. Kalinin, a.g.m., s. 102.

379 Mesudî, *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 72.

380 Ebû'l-Hasan Alî bin el-Huseyin bin Ali el-Mesudî, *Kitâbü'l-Tenbîh ve'l-İşrâf*, M. J. De Goeje Neşri, Brill Matbaası, Leiden, 1894, s. 62.

381 A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 55-56.

İdil Bulgarları, devletin kuruluş döneminde hemen hemen yukarıda ifade edilen bölgeye yayılmışlardı. Ancak X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, özellikle Hazarların Svyatoslav'ın indirdiği darbeden sonra bir daha toparlanamamaları üzerine sınırlarını genişletmişlerdir. Bunda, İslâmiyet'in kabulüyle birlikte devletin olgunlaşmasının ve üretim-ticâret faaliyetlerinin gelişmesine muvazî olarak askerî başarıların artmasının önemli bir etkisi olduğunu da belirtmek gerekir. Nitekim XI. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadarki devirde Bulgarlar, Velikiy Ustyuk'tan Saratov'un güneyine, Murom'dan Ufa hududuna kadar uzanan oldukça geniş bir ülkede yaşıyorlardı.[382]

İdil Bulgar Devleti'nin sınırları,[383] XI-XII. yüzyıllarda güneydoğuya doğru önemli ölçüde genişlemiştir. Bu dönemde İdil Bulgar Devleti'nin sınırları Beloy Nehri'nin aşağı mecrası ile Yayık (Ural) Nehri'nin orta mecrasına kadar ulaşmıştır.[384] Yazılı kaynakların verdiği bilgilere göre bu bölgenin biraz batısında Başkurtlar yaşamaktaydı. Zira İbn Fadlân'ın bulunduğu elçilik heyeti, Kondurça Nehri'ni geçtikten sonra bugünkü Samara bölgesinde Başkurtlarla karşılaşmıştır.[385] İbn Fadlân, Bulgarların güney veya güneydoğu komşuları olan Başkurtları, Peçeneklerin topraklarından kuzeybatıya doğru Büyük Çeremşan ile Kondurça Nehirleri arasına yerleştirmiştir.[386] Neredeyse aynı bilgiyi daha önce İbn Rusteh de vermiştir: "Macğarların ilk hudutları Peçenek memleketi ile Bulgar Eskillerinin memleketi arasındadır."[387] Burada Macarlardan kasıt Başkurtlardır.[388]

Mesudî, IX. yüzyılın ilk yarısında Oğuz-Kimak ittifakı ile "Badjinaklar" (Peçenekler), Badjgardlar (Başkurtlar) ve Bersula boyu arasında Curcan Denizi (Aral Gölü) civarındaki bozkır meralarına hâkim olmak için uzun yıllar süren savaşlardan bahsetmektedir.[389] Nitekim Başkurtlar, Oğuz-Kimaklar karşısında uğradıkları yenilgiler neticesinde VIII. yüzyılın sonları ile IX. yüzyılın başlarında batıya göç ederek İdil-Ural bozkırlarına gelmişlerdi.[390] Burada, muhtemelen XI. yüzyılda, İdil Bulgarlarının hâkimiyetini kabul etmişlerdir.

---

382 V. V. Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, yay. haz. Kazım Yaşar Kopraman-İsmail Aka, TTK Yayınları, Ankara, 2006, s. 54.

383 Akdes Nimet Kurat'ın, İdil Bulgar Devleti'nin sınırlarıyla ilgili yorumu şöyledir: "Bulgarların Kirmencik, Mamadış ve İdil-Kama sahasında işgal ettikleri yerlerin sınırları kat'i olarak tayin edilememekle beraber, arkeoloji ve toponomi araştırmalarından görüldüğü üzere takriben şu hudutlar tespit edilebilir: Doğu'da Çeramşan, Şeşme ve Zay sularının başları ile İk Nehri'nin manbası; kuzeyde Vyatka Nehri ve Kazan Irmağı; batıda Züye Suyu ve Sura Suyu'na kadar; güneyde Çermişen ile Samara Suyu'na kadar." A. N. Kurat, *a.g.e.*, s. 113.

384 R. G. Fahrutdinov, "Arheologiçeskaya Karta Voljsko-Kamskoy Bulgari", *Tatariya v Proşlom i Nostayaşem Sbornik Statey*, Kazan, 1975, s. 158.

385 *İstoriya Başkortostana s Drevneyşih Vremen do 60-x godov XIX v.*, Otv. Red. X. F. Usmanov, İzdatelstvo Kitap, Ufa, 1997, s. 91.

386 A. P. Kovalevskiy, *Kniga Ahmeda İbn-Fadlâna o Ego Puteşestvii na Volgu v 921-922 gg.*, s. 131.

387 Ebû Ali Ahmed bin Ömer İbn Rusteh, *Kitâbü'l-A'lâk el-Nefise*, s. 142.

388 R. G. Fahrutdinov, *Arheologiçeskih Pamyatniki Voljsko-Kamskoy Bulgari i Ego Territoriya*, s. 26.

389 A. Y. Garkavi, *Skazaniya Musulmanskih Pisateley o Slavyanah i Rusah (s Kontsa VII Veka do Kontsa X Veka)*, St. Petersburg, 1870, s. 127, 148.

390 Bkz.:R. G. Kuzeyev, *İdil-Ural Türkleri*, çev. Arif Acaloğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2005, s. 433-448.

İbn Havkal, *Sûret el-Arz* adlı eserinde, bu durumu "Başkurtlar iki kısımdır. Bir kısmı Oğuzların ötesinde Bulgarların arkasında yaşarlar. Sayıları 2000 adam kadardır. Ağaçlar arasında yaşarlar, kimse onlara bir şey yapamaz, Bulgarlara bağlıdırlar," şeklinde ifade etmektedir.[391] Belhî ve onun ardından İdrîsî, İdil Bulgarları ile Başkurtların komşu olduklarına ve Başkurtların Bulgarlara tâbi olduklarına dair bilgiler vermişlerdir.[392] XIII. yüzyıl Avrupalı seyyâhı Rubruk da aynı şekilde Başkurtların, kendisinin Büyük Bulgaristan olarak nitelendirdiği İdil Bulgar ülkesinin doğusunda yaşadıklarını ve Moğol istilasından önce onların hâkimiyeti altına girerek İslâmlaştıklarını ifade etmiştir.[393] Yazılı kaynaklardan anlaşılacağı üzere Başkurt boyları, İdil ve Ural çevresinde Bulgar Devleti'nin siyasî hâkimiyetini kabul etmişler, hatta zaman zaman bu devlete vergi ödemişlerdir.[394] Sonuç olarak İdil Bulgarları, Başkurtları hâkimiyet altına alarak güneydoğu sınırlarını Beloy ve Yayık Nehirleri ile Ural Dağları'nın güneyine kadar genişletmiş,[395] böylece Oğuzlara komşu olmuşlardır.

İstahrî, İdil Bulgar topraklarının Oğuz topraklarıyla hudud olduğunu belirtmektedir.[396] *Hudûd el-Âlem*'de de aynı şekilde Oğuz ülkesinin, İdil Bulgar topraklarının güneydoğu sınırlarında olduğu anlatılmaktadır. Mesela Guz Çölü anlatılırken bu çölün kuzeyinde bulunan Bulgar hududuna kadarki bölgenin Oğuz ülkesi olduğu ifade edilmiştir.[397] Oğuz ülkesi kuzeybatıda, yani İdil Bulgarlarına doğru, Yayık Nehri'nin kollarına kadar uzandığı bilinmektedir. İdrîsî'ye göre Margan Dağları, Oğuzlar ile Başkurt ülkesi arasındaki sınırı oluşturmaktadır.[398] Bir başka yerde ise müellif, Başkurtların oturdukları coğrafyayı iki kısma ayırmaktadır: Bunların bir grubu Bulgar topraklarına yakındır, diğeri ise Oğuzeli'yle sınırdaştır.[399] S. G. Agacanov'a göre yazar, "Margan" ile güney Ural Dağları'nı kastetmiştir. Nitekim IX-X. yüzyıllarda Başkurtlar, Güney Ural bölgesinde yaşıyorlardı.[400]

---

391 İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, 2. Bs., İstanbul, 2017, s. 345; El-İmâmü'l-Âlem Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Havkal en-Nasibî, "Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik (Kitâbu Sûreti'l-Arz)", *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler: Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Bölgeler*, derleyen ve Türkçeye çev. Yusuf Ziya Yörükân, notlarla yay. haz. Mehmet Şeker vd., Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 123.

392 D. A. Hvolson, *a.g.e.*, s. 105; İ. G. Konovalova, *Al-İdrisi o Stranah i Narodah Vostoçnoy Evropı*, s. 122.

393 Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, s. 66-67.

394 İ. G. Konovalova, *Al-İdrisi o Stranah i Narodah Vostoçnoy Evropı*, s. 122; *Oçerki po İstorii Başkirskoy ASSR*, T. I, Başkirskoe Knijnoe İzdatelstvo, Ufa, 1956, s. 22.

395 A. P. Smirnov, *a.g.e.*, s. 5.

396 Ebû İshâk İbrahim bin Muhammed el-Fârisî el-İstahrî, Kitab *Mesâlik el-Memâlik*,. M. J. De Goeje Neşri, s. 9.

397 *Hudûd al-Âlam 'The Regions of the World' a Persian Geography 372 A. H. – 982 A. D.*, translated and explained by V. Minorsky, Londra, 1937, s. 80-81.

398 R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 114.

399 İ. G. Konovalova, *Al-İdrisi o Stranah i Narodah Vostoçnoy Evropı*, s. 122.

400 S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004, s. 83-85.

Bulgar topraklarının XI. yüzyılda güneydoğuya doğru oldukça genişle-
mesi hakkında, XIII. yüzyıl müellifi İbnü'l-Esir, 1043 yılında Batı Türklerinin
İslâmiyet'i kabulü hususunu bahsederken bu Türklerin yazın Bulgar toprak-
larına komşu yerlere göç ettiklerini, kışın ise Balasagun civarına geldiklerini
belirtmektedir.[401] Bahsedilen topraklara gelenler İdil Bulgarlarının yarı göçer
kesimi olabilir. Aksi takdirde, 1229 yılında Moğollara karşılaşan Bulgar ile-
ri karakol muhafızlarının Yayık Nehri kenarında bulunduğunu belirten Rus
kroniğinin verdiği bilgi anlamsız olurdu.[402] Ayrıca XVI. yüzyıla ait *Kazan Tari-*
hi adlı Rusça el yazmasında ve Tatar tarihiyle ilgili bilgiler veren *Defter-i Cev-*
giznâme'de İdil'in Kama boylarından Yayık Nehri'ne kadar uzanan yerler İdil
Bulgar Devleti'nin sınırları dâhilinde gösterilmiştir.[403] Aslında bu topraklar
İdil Bulgarlarının hâkimiyet sağladığı taşra kesimidir.[404] İdil Bulgar Devleti
sınırlarının Yayık Nehri'ne kadar ulaştığını gösteren tüm bu rivâyetlerden,
bahsedilen topraklar Bulgarların güçlü nüfuzu altında bulunduğundan İdil
Bulgar Devleti'nin hâkimiyetindeymiş gibi görünen yerler olduğunu belirt-
mek daha doğru olacaktır.[405] Onların bu coğrafyada yaşadıklarını söylemek
için yeterli kanıt bulunmamaktadır.

Kaşgarlı Mahmud, Hazar Denizi'ni "Bulgar Denizi" olarak adlandırmış
ve şöyle demiştir: "Etil; Kıpçak illerinde akan bir ırmağın adıdır, Bulgar Deni-
zi'ne dökülür; bir kolu Rus diyarına gider..."[406] Aynı zamanda, meşhur harita-
sında Bulgar ve Suvar şehirlerini Hazar Denizi'nin kenarında göstermiştir.[407]

401 İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't – Târih Tercümesi*, C. 9, çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul, 1987, s. 396-397; V. V. Barthold, *Soçineniya*, T. II, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskova, 1963, s. 46.

402 F. Ş. Huzin, *Bolgarskiy Gorod v X – Naçale XIII vv.*, s. 13.

403 R. G. Fahrutdinov, *Tatar Halkı hem Tatarstan Tarihi Borıngı Zaman hem Urta Gasırlar*, Megarif Neşriyatı, Kazan, 2001, s. 69.

404 R. G. Fahrutdinov, a.g.m., s. 159.

405 *Oçerki po İstorii Başkirskoy ASSR*, s. 20.

406 B. Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. I, s. 73.

407 Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. II, TDK Yayınları, Ankara, 1940, s. 2

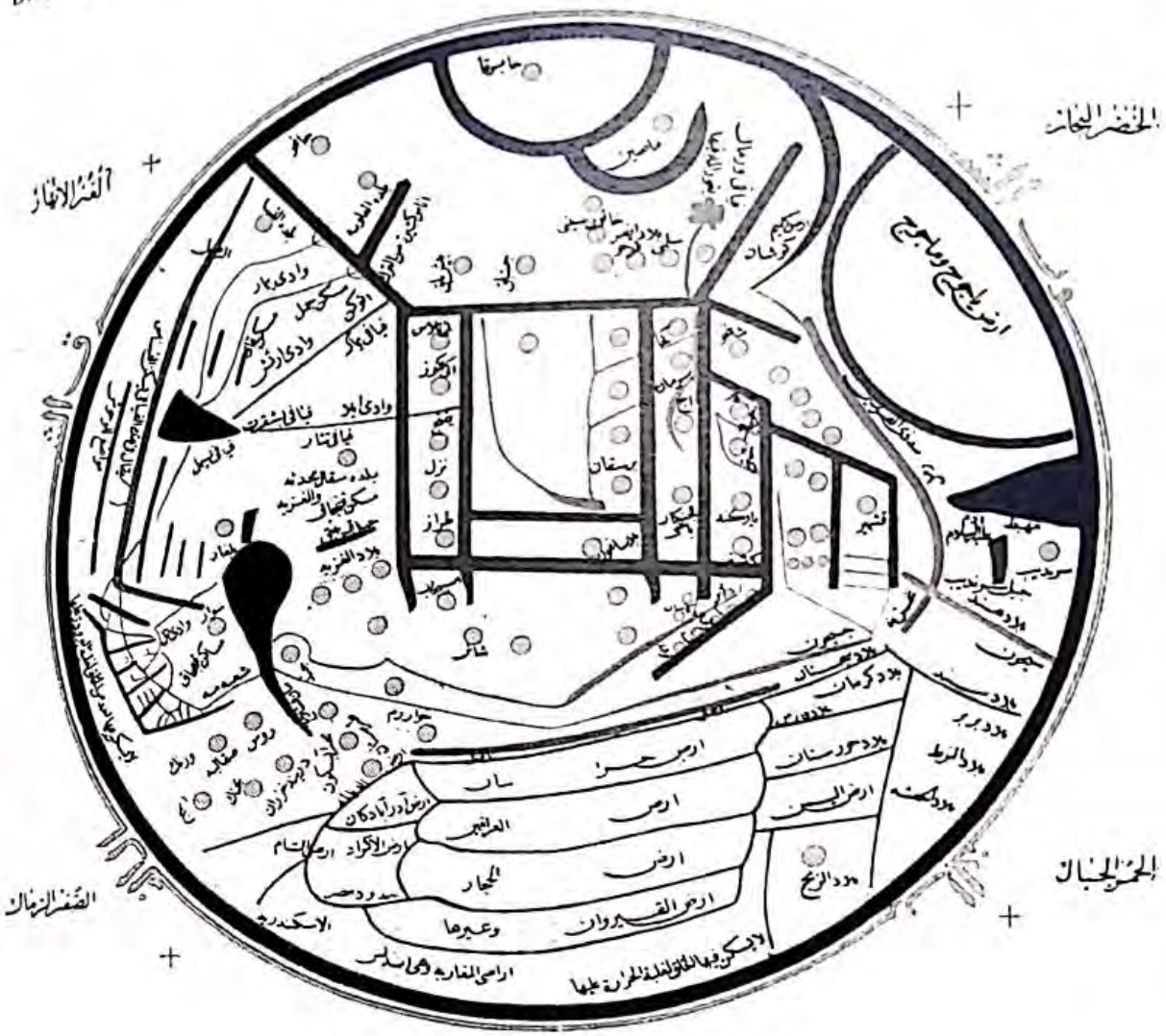

Kaşgarlı Mahmud'un dünya haritası.

Bu tabiî ki yanlıştır. Kaşgarlı Mahmud bu iki meşhur şehrin bulundukları yer hakkında elinde yeterli bilgi olmadığından dolayı yanılmıştır. Fakat Bulgarların İdil Nehri'nin aşağı kesimlerinde yaşadıklarını biliyordu. Bundan dolayı, böyle bir yerleştirme yapmakta bir dereceye kadar haklıdır.[408] Zira başka bir yerde şöyle demektedir: "Saxsın (Saksın –D.K.-), Bulgarlara yakın bir şehirdir. Bu, "Suvar"dır."[409] Gerçekten de birtakım kaynaklar Bulgarların, Hazar Denizi'nin kenarında, İdil'in aşağı mecrasında yer alan Hazarların başkenti İdil'de ve daha sonra da Saksın'da yoğun olarak yaşadıklarını anlatmaktadır.[410] Ayrıca Hazar Kağanlığı'nın 965'te uğradığı yıkımdan sonra çok sayıda Bulgar güneydoğu Avrupa'nın bozkırlarında göçebe olarak yaşıyor-

408 R. G. Fahrutdinov, *Arheologiçeskih Pamyatniki Voljsko-Kamskoy Bulgari i Ego Territoriya*, s. 28; F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, s. 14.

409 B. Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. I, s. 437.

410 *Puteşestviye Abu Hamida al-Garnati v Vostoçnuyu i Tsentralnuyu Evropu (1131-1153 gg.)*, Publikatsiya O. G. Bolşakova, A. L. Mongayta, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskova, 1971, s. 27; El-Gırnâtî, Gırnâtî Seyahatnâmesi (Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb)(*Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb)*, s. 186.

du. Bu Bulgarlar daha sonra Kuman-Kıpçaklara karışmıştır.[411] Nitekim Kuman-Kıpçaklar, Moğol istilasından önce İdil Bulgar Devleti'nin güneyinde, İdil-Ural bozkırlarında, göçebe olarak yaşıyorlardı.[412] Ancak Kıpçaklara karışan Bulgarlar, İdil Bulgar Devleti ile dâima temas halinde olmalarına rağmen ona dâhil olmamışlardır.[413]

X-XI. yüzyıllardaki bazı Müslüman coğrafyacıları (İbn Havkal, Mesudî, Gerdizî vb.), İdil Bulgar Devleti'nin batı sınırlarını belirlerken onu Slavların doğusuna yerleştirmiştir.[414] Örneğin İstahrî, "Ruslar, Bulgar tarafında, Bulgarlar ile Slavlar arasında oturan bir kavimdir," demektedir.[415] İbn Havkal ise, "Ruslar ilkel, çapulcu bir kavimdir. Bulgarlar ile Slavlar arasında Etil (Volga) Nehri kıyılarında otururlar," kaydını düşmektedir.[416] Bekrî ise Slavları zikretmeden, "Bulgarlarla Rusların ülkesi bitişiktir," açıklamasını yapar.[417]

İdil Bulgarlarının batıda Ruslarla komşuluklarının detaylarını belirlemek için Rus kroniklerine bakmak gerekir. Rus kroniklerinin verdiği bilgilere göre Volga (İdil), doğuda yetmiş ağızla Hvalinsk Denizi'ne (Hazar Denizi) dökülmektedir ve Ruslardan ötede Volga üzerindeki Bulgarlara ve Hvalislere gidilmektedir.[418] Kronikler ayrıca Rusların doğu sınırlarında Fin-Ugor kabileleri olduğunu da belirtmektedir. Örneğin *Lavrentevskaya Letopis*, Rusların doğuda Çyud, Mera, Murom, Ves, Mordva, Perm, Peçera, Yam ve Yugra gibi kabilelerle komşu olduklarını aktarmaktadır.[419] Bu kayıtlardan da anlaşılacağı üzere İdil Bulgarları batıda bazı Slav ve Fin-Ugor kabilelerinin yanı sıra Ruslarla sınırdaştı.

İdil Bulgarlarının kuzey komşularından ilk bahseden İbn Fadlân'dır. İbn Fadlân, "Visu Ülkesi" olarak adlandırdığı bu bölgenin Bulgarların hâkimiyetinde olduğunu ve 3 aylık uzaklıkta bulunduğunu belirtmiştir.[420] "Visu" adlandırmasını ve 3 aylık yol uzaklığını Yakut ve Zekeriya Kazvinî de tekrarlamışlardır.[421] Fakat onlar bu konuda kaynak göstermemişlerdir. Ancak

411 S. A. Pletneva, *Polovtsı*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1990, s. 38.
412 G. A. Fedorov-Davıdov, *Koçevniki Vostoçnoy Evropı pod Vlastyu Zolotoordınskih Hanov Arheologiçeskie Pamyatniki*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1966, s. 149-150.
413 F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, s. 14.
414 İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 346; A. Y. Garkavi, *a.g.e.*, s. 29, 191, 193, 2[illegible]
415 Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed el-İstahrî el-Kerhî, "Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik", *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler: Türklerin Yaşadığı ve Türkler Komşu Bölgeler*, derleyen ve Türkçeye çev. Yusuf Ziya Yörükân, notlarla yay. haz. Mehmet Şeker vd., Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 202.
416 İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 29.
417 R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 207.
418 "Letopis po Lavrentievskomu Spisku", s. 6; "İpatyevskaya Letopis", *PSRL*, T. II, İzdanie Vtoroe, İzdatelstvo Arheografiçeskoyu Kommissieyu, St. Petersburg 1908, s. [illegible] "Tipografskaya Letopis", *PSRL*, T.XXIV, Petrograd, İzdatelstvo Arheografiçeskoyu Kommissieyu, 1921, s. 2. *Letopis Nestora So Vklyuçeniem Pouçeniya Vladimira Monomaha*, s. 3; "Holmogorskaya Letopis – Dvinskoy Letopisets", *PSRL*, T.XXXIII, İzdatelstvo "Nauka" Leningradskoe Otdelenie, Leningrad, 1977, s. 11; "Rogojskiy Letopisets Tuvskoy Sbornik", *PSRL*, T.XV, İzdatelstvo Yazıki Russkoy Kulturı, Moskova, 2000, s. [illegible]
419 "Letopis po Lavrentievskomu Spisku", s. 3.
420 İbn Fazlan, *Seyhatnâme*, s. 55, 62-63.
421 B. N. Zahoder, *a.g.e.*, s. 61.

onların kaynağının İbn Fadlân olduğuna şüphe yoktur.[422] Bulgarların kuzey komşuları Visu ve Aru ile onların ötesinde Karanlık Denizi üzerinde bulunan ve tüccârların ticâret için gittikleri Yura vilayetinden bahseden Gırnâti'ye göre, Bulgarlar ile Visu arasındaki uzaklık 1 aylık yürüme mesafesindedir.[423] Bu müelliflerden başka İdil Bulgarlarının kuzeyinde yaşayan halklarla ilgili olarak Mervezî şu bilgileri vermektedir: "Onlardan (İdil Bulgarlarından), İsu olarak adlandırılan ve onların dışındaki insanların Yura olarak ifade ettikleri ülkeye 20 günlük mesafe vardır."[424] XIV. yüzyıl seyyâhı İbn Batûta ise Bulgar ile karanlıklar diyarı arasındaki uzaklığın 40 gün olduğunu belirtmiştir.[425] Kaynaklarda Bulgar ile kuzey halkları arasındaki mesafe konusunda 20 gün ile 3 ay arasında değişen farklı bilgilerin bulunması, bazısının donmuş suyolu, bazısının da kızakla kara yolu üzerinden gitmesinden kaynaklanmaktadır.[426]

Yazılı kaynaklardan İdil Bulgarlarının kuzeyinde üç bölge bulunduğu ve burada üç halk yaşadığı anlaşılmaktadır. Onlardan ilki, Visu veya İsu bölgesi ve halkıdır ki, Bulgarlar bu bölgeyle siyasî ve ekonomik açıdan sıkı bir temas halindeydiler ve onlardan aldıkları haraçla hazinelerini zenginleştiriyorlardı.[427] Anlaşılan Bulgar ile Visu arasında kara yolu üzerinden 1 aylık mesafe vardı. Nehirden yukarıya doğru (Kama, Çulman) uzaklık ise 3 aylık yoldu. Bazen Visu toprakları Çulman, yani Kama toprakları olarak adlandırılıyordu. Visu topraklarından kuzeyinde, 20 günlük kervan yolu (kışın köpek koşulu kızaklarla) mesafesinde Yugra bölgesi yer alıyordu, daha kuzeyde bulunan Mraka Denizi (Karanlıklar Denizi veya Kuzey Buz Denizi) kenarında ise başka kabileler yaşıyorlardı. Kuzey kabileleri, özellikle de Mraka Denizi kenarında yaşayanlar, Bulgarlarca vahşi ve barbar olarak kabul ediliyordu. Onların etrafı bir taraftan deniz, diğer taraftan da geçit vermez dağlarla çevriliydi.[428]

Visu, Rus kroniklerinin Beloozera bölgesine yerleştirdikleri ve Ves diye adlandırdıkları halktır.[429] Arkeolojik kazılar bu görüşü desteklemektedir. Vesilerin bir kısmı Ruslaşmıştır. Bugünkü Vepsileri oluşturan bir kısmı ise etnik özelliklerini muhafaza etmiştir. Yura ismi, Rus kroniklerinde Yugra olarak geçmektedir; bunlar günümüzdeki Ostyaklar ile Vogulların atalarıdır. Bunlara Ob

422 R. G. Fahrutdinov, *Oçerki po İstorii Voljskoy Bulgarii*, s. 13.

423 El-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnâmesi (Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb)*, s. 191-192.

424 Sharaf Al-Zamân Tâhir Marvazî, *On China, the Turks and India*, Arabic text (circa A. D. 1120) with an English translation and commentary by V. Minorsky, Professor of Persian in the University of Londra, The Royal Asiatic Society, Londra, s. 34.

425 Ebü Abdullah Muhammed İbn Batuta Tanci, *İbn Battüta Seyahatnâmesi I*, çev. A. Sait Aykut, YKY, İstanbul 2000, s. 481.

426 R. G. Fahrutdinov, *a.g.e.*, s. 14.

427 El-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnâmesi (Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb)*, s. 191.

428 G. M. Davletşin, "O Geografiçeskih Znaniyah Voljskih Bulgar Domongolskogo Perioda", *İz İstorii Rannih Bulgar*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1981, s. 99.

429 L. A. Galubeva, *Ves i Slavyane na Belom Ozere*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1973, s. 5. Bazı araştırmacılar, Visu ülkesini Yukarı Kama'nın ötesine Rodanovsk Kültürü topraklarına yerleştirmektedir. A. M. Belavin, Oborin V. A., "Posredniçeskaya Rol Voljskoy Bulgari v Torgovom Obmene Drevney Rusi i Verhnego Prikamya v X-XIII vv.", *Voljskaya Bulgariya i Rus*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1986, s. 63-75.

Ugorları da denir. Aru kabilesi ise Udmurtların (Arlar) atalarıdır.[430] Bunlardan başka, İdil Bulgar yerleşimlerinden kuzeybatıya doğru eski Mariy kabileleri yer almaktaydılar. Kaynaklar bu kabileleri "Çeremis" adıyla zikretmektedir.[431]

Yukarıda ifade edilen bilgiler neticesinde, İdil'in orta mecrası ile Kama'nın aşağı kesimlerinde yer alan İdil Bulgar Devleti'nin batısında Fin-Ugor kabileleri (Mordva vb.), Ruslar ve Slavlar; doğusunda Başkurtlar (İdil Bulgarlarına tâbi); güneydoğusunda Oğuzlar; Oğuzların batısında ve İdil Bulgarlarının güneyinde Peçenekler ve Kıpçaklar; daha güneybatıya doğru Burtaslar (İdil Bulgarlarına tâbi), kuzeylerinde ise Visu halkı, Aru kabilesi ve Yuraların yaşadığını söylemek mümkündür.

İdil Bulgar Devleti'nin Coğrafî Bölgeleri ve Şartları

Bulgar Devleti'nin kurulduğu Orta İdil boyundaki topraklar, İdil Nehri ile onun çok sayıdaki küçük ve büyük kolları[432] tarafından sulanmaktadır. Bu kolların en büyüğü Kama'dır. İdil ve Kama vadileri bu bölgeyi üç tarihî coğrafyaya ayırmaktadır: Zakamye, Predkamye ve Predvolje.[433]

Zakamye

İdil Bulgarlarının ana toprakları olan Zakamye orman-bozkır bölgesidir. Zakamye'de kara toprak (çernezyom) hâkimdir.[434] X-XI. yüzyıllardaki İdil Bulgar Devleti'nin Zakamye sınırlarını şöyle tespit edebiliriz:

> Doğu sınırı, Zay'ın alt akıntısını dâhil edecek şekilde kuzeybatıya ilerleyerek Şeşme'nın orta ve alt akıntısından geçer. Güneydoğu sınırı ise Elhovo-Karmalka-Çeremşan köylerine kadar Şeşme ile Büyük Çeremşan Nehirleri arasındaki bölgedir. Güney sınırı Büyük Çeremşan'ın aşağı akımına kadar ulaşmaktadır. İdil'in sol tarafında, Bulgar topraklarının devamında daha uzağa güneye doğru bir çıkıntı yaparak Samara Luka[435] sınırına kadar gelir. Bu bölgenin batısında da İdil Bulgar yerleşimleri mevcuttur. Bulgar-

430 R. G. Fahrutdinov, *a.g.e.*, s. 14; L. Ligeti, *a.g.e.*, s. 223-224.

431 R. M. Valeyev, *a.g.e.*, s. 55.

432 İdil Nehri'nin kolları olarak, aynı zamanda Kama'nın kolu olan Ak İdil, kuzeyden Kama'ya akan Vyatka, güneyden Kama'ya akan Ik, Zay ve Şeşme Nehirleri ile İdil'e akan Çeremşan ve İdil'in batısındaki Züye ve Sura Nehirleri sayılabilir, A. N. Kurat, *a.g.e.*, s. 112.

433 F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, s. 16-17.

434 *Oçerki po Geografii Tatarii*, Otv. Red. N. İ. Vorobyev, Tatknigoizdat, Kazan, 1957, s. 8; D. Grekov-N. F. Kalinin, a.g.m., s. 103.

435 Burası, İdil Nehri'nin büyük bir kavis çizdiği günümüz Jigulevsk Dağları bölgesidir. F. A. Raşitov, *İstoriya Tatarskogo Naroda s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney*, Saratov, 2001, s. 35. Samara Luka, İdil Nehri'nin büyük ve gökkuşağı şeklindeki bir kavisidir, uzunluğu 200 metreden fazladır. Yükseklerdeki büyük oynamalar, Jigulevsk Dağları'nın yapısında keskin bir şekilde ifade edilmiş olup buradaki rakım oynamaları 300 metreyi aşan sınırlarda görülür. Bu dağların tam rakımı 374 metredir. Sert yamaç ve dik kayalar şeklinde İdil Nehri'ne inmektedir. Jiguli, düzlük Zavolje'den keskin bir şekilde farklılık gösteren kendine özgü dağlık bir alandır. R. G. Fahrutdinov, *Arheologiçeskih Pamyatniki Voljsko-Kamskoy Bulgari i Ego Territoriya*, s. 43.

ların Orta İdil'in sol kıyısını iskân etmeleriyle ilgili olarak Kaybel Mezarlığı, Andreev şehri ve Paltsin köyü örnek eserleri teşkil etmektedir.[436]

Şeşme Nehri vadisi Zakamye'yi batı ve doğu olmak üzere ikiye ayırmaktadır.[437] İdil Bulgar Devleti'nin ana topraklarını, İdil Nehri'nin sol tarafında bulunan Kama'dan güneye doğru uzanarak doğuda Şeşme Nehri'ne kadar ulaşan Batı Zakamye teşkil etmektedir. Devletin büyük siyasî ve ticârî merkezleri olan Biler, Bulgar, Suvar, Cuketau gibi şehirler burada yer almaktadır.[438]

Batı Zakamye bugünkü Tataristan'ın iklim bakımından en sıcak bölgesidir. Olağanüstü coğrafî elverişliliği ile âdeta İdil Bulgarlarını kendine çekmiştir. Burada geniş yapraklı ormanlarla çayırlık bozkırlar yan yana uzanmaktadır. Bölge kara topraklıdır. Bütün ekilebilir arazinin %65-70'i kara renkli topraktır ve oldukça humusludur. İdil Bulgarlarına ait bilinen arkeolojik kalıntıların neredeyse yarısı bu bölgede ortaya çıkarılmıştır.[439] Küçük Çeremşan, Utka ve Kama kıyıları; Bezdna, Ahtay, Şentala, Mayna Nehirleri ve Şeşme Nehri'nin sol tarafı İdil Bulgar Devleti'nide nüfus yoğunluğunun en fazla toplandığı bölgelerdir.[440]

Doğu Zakamye ise Kama Nehri'nin sol mecrasında yer alan Şeşme, Stepnoy Zay, Ik gibi önemli nehirlerin yer aldığı bölgedir. Bu bölgede birkaç şehir de dâhil birçok İdil Bulgar eseri ortaya çıkarılmakla birlikte, Moğol öncesi dönemde nüfus yoğunluğu Batı Zakamye'ye oranla daha azdır.[441]

Zakamye bölgesinde 99 şehir tipi yerleşim, 10 tabya, 652 köy, 31 mezarlık, 13 münferit mezar taşı, 45 toprak kurgan, 46 madeni para gömütü, 50 buluntu eşya ve 316 buluntu yeri olmak üzere Moğol İstilası öncesi İdil Bulgarlara ait toplam 1262 adet kalıntı R. G. Fahrutdinov tarafından yapılan oldukça kapsamlı bir araştırmayla tespit edilmiştir.[442] Ancak R. G. Fahrutdinov'un 1975 yılında çıkan eserinden sonra da devam eden çalışmalar neticesinde F. Ş. Huzin, Moğol öncesi döneme ait Zakamye'de bulunan şehir tipi yerleşim sayısını 104 olarak tespit etmiştir.[443] İdil Bulgarlarına ait ortaya çıkarılan şehir, köy ve mezarlardan oluşan tüm arkeolojik kalıntıların 1975 yılı itibarıyla toplam sayısının 1855 adet[444] olduğu düşünülecek olursa, Zakamye bölgesinin İdil Bulgar Devleti'nin ana topraklarını oluşturduğu daha iyi anlaşılacaktır.

Predvolje

Predvolje, nispeten yumuşak iklimi, çoğunlukla kara renkli toprağı ve küçük yapraklı geniş orman alanlarıyla (meşe ormanları) İdil Nehri'nin sağ tarafında yer almaktadır.[445] Tatar arkeolog F. Ş. Huzin, İdil Bulgarlarının Predvolje bölgesindeki topraklarını şu şekilde tarif etmektedir:

436 R. G. Fahrutdinov, *a.g.e.*, s. 33-37.
437 *Oçerki po Geografii Tatarii*, s. 8.
438 *İstoriya Tatarstana*, İzdatelstvo Tarih, Kazan, 2005, s. 37.
439 F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, s. 29.
440 R. G. Fahrutdinov, a.g.m., s. 158.
441 F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, s. 29.
442 R. G. Fahrutdinov, *a.g.e.*, s. 29.
443 F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, s. 17-39.
444 R. G. Fahrutdinov, *a.g.e.*, s. 29.
445 *Oçerki po Geografii Tatarii*, s. 8.

İdil'in sağ tarafındaki toprakları kapsayan, orta yükseklikte, yaklaşık 200 metre ile 300 metre arasında değişen yer şekillerinden oluşan Privolska sırtlarındaki bölgedir. Jigulevsk Dağları'nın kuzeyinde tepelerin yüksekliği 370 metreye kadar ulaşmaktadır. Orta Povolje'nin (İdil Nehri'nin orta akımının her iki tarafı) en farklı kısmıdır. Vadilerin yamaçları asimetriktir. Doğu kısmı yüksek ve diktir. Batı kısmı ise meyilli ve daha az yükseklikte dir. İdil Nehri'nin sağ kolları Sura ve Sviyaga kuzey yönünde akmaktadır. Kuzeybatı bölgesinde Oka Nehri'ne dökülen Mokşa en önemli nehirdir. Predvolje orman-bozkır kuşağına da girer (Samara Nehri dirseğinden güneydoğuya doğru küçük bir toprak parçasından oluşan bozkır bölgesidir). İğne yapraklı ormanlar küçük bir kısmını kaplamaktadır. Bölgede kara ve kahverengi orman toprağı hâkimdir. Predvolje toprakları İdil-Kama Bulgarları tarihinde istisnaî bir rol oynamıştır. VII-VIII. yüzyıla ait en eski İdil Bulgar kalıntıları bu bölgede ortaya çıkarılmıştır.[446]

R. G. Fahrutdinov, bu bölgede 43 şehir tipi yerleşim ile 150 köy olmak üzere Moğol İstilası öncesi İdil Bulgarlarına ait toplam 390 arkeolojik kompleks tespit etmiştir.[447] F. Ş. Huzin ise Predvolje bölgesinde Moğol öncesi İdil Bulgarlarına ait yaklaşık 60 şehir tipi yerleşim olduğunu söylemiştir.[448] Arkeolojik araştırmalara bağlı olarak bu rakamların artması mümkündür.

Bulgarlar, İdil'in sağ tarafında bulunan Predvolje bölgesinde, özellikle Sviyaga Nehri kenarında yukarıda belirtildiği üzere onlarca şehir ve köy kurmuşlardır. Rus kroniklerinde adı geçen İdil Bulgarlarının Predvolje bölgesindeki en önemli siyasî merkezi Oşel şehri bunlar arasında öne çıkmaktadır.[449] Oşel şehri, bugünkü Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nin Tetüş bölgesindeki eski Bogdaşinsk şehrinin bulunduğu yerde kurulmuştur.[450]

Predvolje bölgesini sulayan Sviyaga Nehri'nin orta mecrasında İdil Bulgarlarına ait birçok arkeolojik kalıntı ortaya çıkarılmıştır. Sviyaga Nehri'nin sağ ve sol kolları olan Kilna ve Tsilna civarında Bolşe Tarhan Mezarlığı ve Bogdaşinsk şehri gibi önemli İdil Bulgar kalıntıları bulunmaktadır. Predvolje'deki diğer bazı kalıntılar ise Bula Nehri'nin Sviyaga'ya bağlandığı bölgede yer almaktadır. Devşevsk, Bolşetoyabinsk ve Staroyanaşevsk gibi eski şehirler bu bölgede bulunmaktadır. Bula Nehri havzasında İdil Bulgarlarının en batısındaki kalıntılar toplanmıştır. A. P. Smirnov ve V. F. Kahovskiy gibi bazı araştırmacılar, IX-X. yüzyıllarda Çuvaş topraklarının Bulgar yerleşim yeri olduğu sonucunu çıkarmışlardır.[451]

1927 yılında Çuvaşistan'ın doğu sınırlarında Tsivil Nehri'nin ağzından Aşin ve Bula Nehirlerinin aşağı mecralarına kadar yapılan arkeolojik araştırmalar neticesinde Bula Nehri ağzında 6, Aşin Nehri ağzında da 1 İdil Bulgar

446 F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, s. 32.
447 R. G. Fahrutdinov, *a.g.e.*, s. 37-46.
448 F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, s. 32-39.
449 *İstoriya Tatarstana*, s. 38.
450 F. Ş. Huzin, "Voljskaya Bulgariya X-Naçalo-XIII vv.: Territoriya, Arheologiçeskie Pamyatniki, Naselenie", s. 139.
451 R. G. Fahrutdinov, *a.g.e.*, s. 37-38.

yerleşim kalıntısı bulunmuştur.[452] Zira İdil Bulgar ülkesinden batıya giden ticârî yollardan biri, günümüzdeki Çuvaşistan'ın güney bölgelerinden, Bula ve Bezdna Nehirlerinin akıntılarından geçmekteydi.[453] Ne var ki, Çuvaşistan topraklarında 1964 yılına kadar aralıklarla sürdürülen kazılarda İdil Bulgar kültürüne ait önemli bulgulara rastlanmamıştır. Fakat R. G. Fahrutdinov tarafından 1964 yılında yürütülen araştırmalar neticesinde, Moğol öncesi İdil Bulgarlarına ait 7 adet kalıntı tespit edilmiştir.[454] P. N. Starostin tarafından Bolşoy-Tsvil Nehri'nin sağ kıyısında, çayırın üstündeki terasta 1966'da başlatılan kazılarda Bulgar keramik kalıntıları ve kaplarına ait parçalar ortaya çıkarılmıştır.[455] Daha sonra 1967'de, R. G. Fahrutdinov'un yürüttüğü kazılarda da İdil Bulgar yerleşimleri ve buluntu yerleri ortaya çıkarılmıştır. R. G. Fahrutdinov tarafından bu kalıntıların listesi verilmiştir.[456] Kalıntıların önemli bir kısmı (33 tanesi) Çuvaşistan'ın güneydoğusunda yer almaktadır. Böylelikle Çuvaşistan topraklarındaki İdil Bulgar kalıntıları ülkenin doğusunda toplanmaktadır.

Sonuç olarak Sviyaga Nehri havzası, Predvolje'deki İdil Bulgar arkeolojik kalıntılarının önemli kısmının toplandığı bölgedir. Çok sayıda arkeolojik kalıntıdan İdil Bulgarlarının, Sviyaga Nehri'nin orta mecrasındaki topraklara X. yüzyılda yerleştikleri anlaşılmaktadır. İdil Nehri'nin aşağı taraflarında, Ulyanovsk bölgesinde, Bulgar yerleşim yerlerine ait kalıntılar İdil'in küçük kollarının aktığı kıyı şeridinde toplanmıştır. İdil Bulgar yerleşim yerlerinin önemli bir kısmı da Samara Nehri dirseğinde bulunmaktadır. Bunların arasında tahkimatları ve büyüklüğüyle Büyük Murom şehrinin güneyden gelen saldırılara karşı devleti savunma rolünü üstlendiği anlaşılmaktadır. Bu bölgeden Sviyaga'nın aşağı mecrasına doğru İdil Bulgar kalıntılarının oldukça azaldığı gözlemlenmektedir.[457]

Predkamye

Moğol istilası öncesi İdil Bulgarlarına ait arkeolojik kalıntıların nispeten az bir kısmı Predkamye bölgesinde, özellikle de İdil ve Vyatka Nehirleri arasındaki Batı Predkamye'de yer almaktadır.[458]

Predkamye'nin yer şekilleri oldukça karmaşıktır. Bulgarların Predkamye toprakları, Kama'dan kuzeye doğru İdil Nehri'nin sağ tarafında bulunmaktadır. Vyatka Nehri, Predkamye'yi batı ve doğu olmak üzere iki kısma ayır-

452 *a.g.e.*, s. 39-40. Bulgarlar, Bula Nehri'nin sağ tarafına IX. yüzyılın sonlarında yerleşmişlerdir. B. V. Kahovskiy-V. F. Kahovskiy, "İzuçeniye Bulgarskih Pamyatnikov na Territorii Çuvaşii", *Arheologiya Voljskoy Bulgari: Problemı, Poiski, Reşeniya*, Otv. Red. F. Ş. Huzin, İzdatelstvo Akademii Nauk Tatarstana, Kazan, 1993, s. 33.

453 a.g.m., s. 34.

454 R. G. Fahrutdinov, *a.g.e.*, s. 41.

455 B. V. Kahovskiy-V. F. Kahovskiy, a.g.m., s. 40.

456 R. G. Fahrutdinov, *a.g.e.*, s. 41-42. Çuvaşistan'ın güney-doğu kesiminde yer alan Bolşaya Toyaba şehri,Tügaşev büyük şehri; Tigaşevsk I, Tigaşevsk II, Tigaşevsk III,Yanşihov I, Yanşihov II, Yanşihov III, Yablonov I ve Yablonov II köyleri; İmenev, Maloarbuzsk, Pervomay, Bahtıgeldin buluntu yerleri ile çok sayıda keramik örneğinin bulunduğu İdil Bulgar arkeolojik kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. B. V. Kahovskiy-V. F. Kahovskiy, a.g.m., s. 33-37.

457 R. G. Fahrutdinov, *a.g.e.*, s. 42-44

458 R. G. Fahrutdinov, a.g.m., s. 159.

maktadır.[459] Batı Predkamye, Kama'dan kuzeye doğru İdil ve Vyatka Nehirleri arasındaki bölgedir.[460] Bölge, güneydeki tayga ormanlarının önünde koyu iğne yapraklı ve geniş yapraklı ormanların sınırında bulunmaktadır. Mutlak yüksekliği 170 metreden 190 metreye kadar değişmektedir. Bazı yerler 200 metreden daha yüksektir. Batı Predkamye topraklarının yukarısı, Vyatka'dan koparak İdil'den kuzeye doğru yavaş yavaş yükselen İdil-Kama-Vyatka alanındaki sulak kısımdır. Bölgenin bir kısmı Vyatka vadisinden doğuya doğru uzanmaktadır. Bu bölgenin yer şekilleri batı bölgelerinden farklıdır. Toprak kara renkli olmayıp, kül rengindedir; ağaç ve çimenlerle kaplı podzol türü topraklar fazla humus içermeyen bir yapıdadır.[461]

Bulgarların Predkamye topraklarındaki nüfus yoğunluğu, Predvolje ve Zakamye bölgelerine göre daha seyrektir.[462] R. G. Fahrutdinov, Predkamye bölgesinde İdil Bulgarlarına ait 16 şehir tipi yerleşim ve 74 köy dâhil olmak üzere mezarlık, tahkimat kalıntıları, gömüt, anıt ve gündelik eşyalardan oluşan toplam 203 arkeolojik kalıntı bulunduğunu tespit etmiştir. Bu kalıntılardan sadece 6'sı doğu Predkamye'de yer almakta, geri kalanları ise Predkamye'nin batı bölgesinde bulunmaktadır. İdil Bulgarlarına ait bölgedeki en önemli kalıntı Bulgarların büyük şehirlerinden biri olan Kaşan I şehridir. Burası devletin önemli bir zanaat ve üretim merkeziydi. Kaşan II ise, Bulgar Emîri'nin ikametgâhı ve Kama üzerindeki hareketlerin kontrol edildiği askerî bir ileri karakol noktasıydı. Predkamye'nin doğu bölgesinde İdil Bulgar Devleti'nin kuzeydoğu üssü konumundaki "Çertovo Şehri" bulunmaktaydı. Zay Nehri'nin karşısında yer alan Elabuga şehrinde de İdil Bulgarlara ait çok sayıda kalıntı ortaya çıkarılmıştır. Yine bu gölgede tespit edilen Kotlovsk şehri de, tahkimatlı yapısıyla bir Bulgar ileri karakolu konumundaydı. Kazanka Nehri havzasında da 20'den fazla İdil Bulgar arkeolojik kalıntısı ortaya çıkarılmıştır.[463] Nitekim Moğol öncesi İdil Bulgarlarına ait en kuzeydeki kalıntılar Kazanka Nehri havzasında ortaya çıkarılmıştır. Burada, X. yüzyılın sonları ile XI. yüzyılın başlarında Kazan Kalesi inşa edilmiştir.[464]

Sonuç olarak İdil Bulgar Devleti, Kama'nın İdil ile birleştiği bölgede, Asya ve Avrasya arasındaki ana yolların geçtiği önemli ticâret yolu üzerinde kurulmuştur. Devletin esas sınırları, batıda Sviyaga Nehri havzasına, doğuda Şeşme ve İk Nehirlerini aşarak Beloy'a, hatta Yayık Nehirlerine kadar ulaşmaktaydı. Kama Nehri, İdil Bulgar Devleti'nin kuzeydeki sınırını oluşturuyordu. Fakat XII. yüzyıldan itibaren devletin kuzey sınırları Meşa ve Kazanka Nehirlerine kadar ulaşmıştır. Güneyde ise Bulgar yerleşimleri Jigulevsk Dağı'na kadar uzanmaktaydı. Ayrıca güneybatıdaki Bulgar-Burtas toprakları Oka Nehri'ne kadar dayanmıştı.[465] Tarım için elverişli bu topraklar Bulgarların yerleşik hayatı benimsemesinde etkili olmuştur.

---

459 F. Ş. Huzin, "Territorriya", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Volžskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzdatelstvo Ruhil, Kazan, 2006, s. 135-136.

460 *Oçerki po Geografii Tatarii*, s. 107.

461 *a.g.e.*, s. 8.

462 F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, s. 30.

463 R. G. Fahrutdinov, *a.g.e.*, s. 45-48.

464 F. Ş. Huzin, a.g.m., s. 140.

465 R. G. Fahrutdinov, *a.g.e.*, s. 48-49.

2. BÖLÜM

İSLÂMİYETİN KABULÜ VE İDİL BULGAR DEVLETİ'NİN SİYASÎ MÜNASEBETLERİ

2.1. İdil Bulgarlarının Müslümanlaşması ve İslâm Âlemiyle Münasebetleri

İdil Bulgarları, Orta Çağ'ın birçok devletiyle sıkı ekonomik, siyasî ve kültürel münasebetler tesis etmiştir. Dış ilişkilerde özellikle ticâret önemli rol oynuyordu. Nitekim başkent Bulgar, X. yüzyılda şehirde bulunan Aga-Bazarı ile büyük ve önemli bir uluslararası ticâret merkezi haline geldi. Transit ticâret merkezi konumundaki İdil Bulgar ülkesine, güneyden ve doğu bölgelerinden (Hazar Kağanlığı, Orta Asya, İran, Kafkasya); kuzeyden ve batı bölgelerinden (Rus, Baltık çevresi, İskandinavya ve Bizans) ticârî gruplar gelip gitmekteydi.[1] Böylece İdil Bulgar Devleti, uygun coğrafî konumu sayesinde ticâretin canlı bir merkezi olması hasebiyle diğer devletlerle yakın münasebetler kurdu. Onun dış ilişkilerinin şekillenmesi ise İslâmiyet'in kabulüyle başladı.

İdil Bulgarları Arasında İslâmiyet'in Yayılışı

İdil Bulgarları arasında İslâmlaşma süreci VIII-X. yüzyıllar arasında gerçekleşti. İslâmiyet'in yayılmasında, VII. yüzyılın sonlarında Doğu ülkeleriyle düzenli ticârî-ekonomik temasların kurulması ve İdil-Baltık kervan yolunun canlanması sonucu süreklilik kazanan münasebetler etkili oldu.[2]

Bulgarlar, İslâm ile sadece kulaktan duyma bilgilerle tanışık değillerdi. VIII. yüzyılın başından itibaren Arapların periyodik olarak Hazar Kağanlığı'na saldırdıklarından ve bu nedenle nüfusun kuzeye göç etmek zorunda kaldığından önceki bölümde bahsedilmişti. Arap komutan Mervan'ın 737 yılındaki seferi ve bunu müteakip Hazarların yenilmesi, Hazar kağanını Müslüman din adamlarını ülkesine kabul etmeye zorlamıştır. Kağanla beraber sa-

---

1 R. G. Fahrutdinov, *Tatar Halkı hem Tataristan Tarihi Boryngı Zaman hem Urta Gasırlar*, Megarif Neşriyatı, Kazan, 2001, s. 98-99; F. A. Raşitov, *İstoriya Tatarskogo Naroda s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney*, Saratov, 2001, s. 54-55.

2 İ. İzmaylov, "İslâm v Voljskoy Bulgari: Rasprostranenie i Regionalnıe Osobennosti", *Volga-Ural Bölgesinde İslâm Medeniyeti II. Uluslararası Sempozyumu Tebliğleri*, IRCICA, İstanbul, 2008, s. 177-178.

rayındaki ve ülkesindeki birçok insan Müslüman olmuştur.[3] Ancak baskıyla yapılan bu din değiştirme gerçek bir netice vermemiştir. Şüphesiz, Araplar Hazarlarla savaşmayıp nasihat yoluyla onlara İslâmiyet'i öğretselerdi durum çok daha farklı olabilirdi.[4] Nitekim Hazar kağanı kısa bir süre sonra düşmanının dinini reddettmiş fakat bununla birlikte, İslâmiyet'in ülkesinde yayılmasına müdahalede bulunmamıştır.[5] Sonuç olarak Arap-Hazar çatışmalarının neticesinde Bulgarlar arasında İslâmiyet yayılmaya başlamıştır.[6]

Ş. Mercanî'nin, İzzeddin İbn'ül-Esir'e dayandırarak verdiği bilgiye göre Hazarlar, Hicrî 254 (867-868) yılında İslâmiyet'i kabul etmişlerdi. Zira Türklerden bir halkla savaşıp da Harezm halkından yardım istediklerinde Harezmliler "Siz kâfirsiniz, Müslüman olsaydınız size yardım ederdik," demiş ve bunun üzerine onlar da Müslüman olmuşlardı fakat hakan kendi dininde kalmıştı.[7] Ancak bu rivâyete rağmen Bulgarlar ve Hazar boyları arasında İslâm'ın yayılmasının, ilk dönemlerde siyasî sebeplerden ziyâde bir süreç dâhilinde Türkistanlı tüccârlar aracılığıyla gerçekleştiğine şüphe yoktur. Çünkü Türkistanlı Müslüman tüccârlar, çoğunlukla ticâretle tebliğ faaliyetlerini birleştiriyorlardı.[8] İşte bu tüccârların faaliyetleri, IX. yüzyılda Bulgar ve Hazarların yerleşmiş olduğu İdil Nehri havzasına yönelmişti. Hazar memleketinde ve bilhâssa başkent İdil şehrinde çok sayıda Müslüman tüccârı bulunuyordu.[9] Bunlar aktif şekilde İslâm'ı tebliğ etmeye çalışıyorlardı. Bunun neticesinde, X. yüzyıla gelindiğinde İdil şehrinde 10 binden fazla Müslüman ve 30 tane mescit bulunmaktaydı.[10] Böylece İslâmiyet, başkentten Hazarların hâkimiyetindeki diğer bölgelere de yayılıyordu. Zikredilen dönemlerde Bulgarlar arasında, İslâmiyet'in artık belli bir oranda yayılmış olduğuna dâir yazılı kaynaklar olmasa da arkeolojik deliller bulunmaktadır. Bunu, Don Nehri çevresinde ortaya çıkarılan Bulgarların Saltovo-Mayatsk Kültürü'ne ait bazı mezarlıklarda (örneğin Lugansk Bölgesi Novopskovsk Rayonu'ndaki Lısogorovka yerleşiminde bulunan mezarlar arasında) bulunan İslâm kaidelerine göre başları Mekke'ye çevrili ve diğer Bulgar mezarlarından içlerinde eşya bulunmaması bakımından

---

3 Peter B. Golden, "The Conversion of the Khazars to Judaism", *HdO The World of the Khazars New Perspectives Selected Papers from the Jerusâlem 1999 International Khazar Colloquium*, Ed. By Peter B. Golden, Haggai Ben-Shammai and András Róna-Tas, Brill, Leiden-Boston, 2007, s. 137.

4 Şaban Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri: Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi*, 2. Bs., Se-Da Yayınları, Ankara, 1993, s. 85.

5 M. İ. Artamanov, *Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar*, çev. D. Ahsen Batur, 2. Bs., Selenge Yayınları, İstanbul, 2004, s. 343.

6 A. M. Ahunov, *İslâmizatsiya Voljsko-Kamskogo Regiona (VII-X vv.): na Materiale Arabskih i Starotatarskih İstoçnikov*, İzdatelstvo Oteçestvo, Kazan, 2003, s. 91.

7 Şehabeddin-i Mercanî, *Müstefâdü'l Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar (Kazan ve Bulgar'daki Durum Hakkında Faydalanılan Haberler)*, Metni yay. E. N. Hayrulin, Türkiye Türkçesine akt. Dr. Mustafa Kalkan, AKM Yayınları, Ankara, 2008, s. 87.

8 B. N. Zahoder, *Kaspiyskiy Svod Svedeniy o Vostoçnoy Evrope Gorgan i Povolje v IX-X vv.*, T. I, İzdatelstvo Vostoçnoy Literatury, Moskova, 1962, s. 44.

9 V. V. Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, yay. haz. Kazım Yaşar Kopraman-İsmail Aka, TTK Yayınları, Ankara, 2006, s. 48.

10 Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. Bs., TTK Yayınları, Ankara, 2001, s. 166.

ayrılan IX. yüzyıl başlarına ait Müslüman mezarları kanıtlamaktadır.[11] Buna göre IX. yüzyıl sonu ile X. yüzyıl başlarında Orta İdil boyuna göç eden Bulgarların bir kısmı artık önemli ölçüde Müslümanlaşmışlardı.[12] Bununla birlikte, Orta İdil sahasındaki Bulgar boyları arasında İslâm'ın kitlesel olarak yayılması Müslüman tüccârlar aracılığıyla sağlanmıştır.[13]

İslâmiyet'in Bulgarlar arasında yayılma sebebini yalnızca ticâretle açıklamak, şüphesiz meseleyi açıklamada yetersiz kalmaktadır. Bu manada N. Yazıcı'nın açıklaması oldukça tatmin edicidir:

> İslâm'ın kabulünün en önemli etkeni doğrudan onun kendisi, yani içerdiği mükemmel esaslar olmalıdır. Bu mükemmel esasların muhataplarına ulaştırılmasında kullanılan başlıca yöntem ve vasıtalarsa ticâret, tasavvuf, toplum önderlerinin kabul ve teşvikleri, yerli dil ve mahalli unsurların kullanılması, ayrıca evlilik, evlat edinme gibi diğer bir kısım vasıtalardır. Bunlar içerisinde Bulgarlar arasında İslâm'ın yayılmasında en önemli ve tabiî ki en bilinen vasıta ticâret olmalıdır.[14]

İslâmiyet'in, İdil Bulgar ülkesine Türkistan'dan gelen Müslüman tüccârlar aracılığıyla girdiğine dâir başka kanıtlar da vardır. X-XI. yüzyıl Arap coğrafyacıları, Bulgarları ve Sâmânî Emîrliği arasındaki X. yüzyılın ilk yarısından itibaren ekonomik ve kültürel açıdan en yüksek seviyeye ulaşan canlı ticârî bağlantılarını haber vermektedir.[15] Ayrıca İdil Bulgar topraklarında bulunan çok sayıdaki Arap ve Sâmânî paraları da buna örnek gösterilebilir. B. D. Grekov ve N. F. Kalinin bu durumu şöyle ifade etmişlerdir: "İdil Bulgar ülkesi X. yüzyılda Sâmânî Emîrliği'nin paralarıyla dolmuştu..."[16] Bundan dolayı ilk İdil Bulgar paraları Sâmânî dirhemlerinin taklidi şeklindedir.[17] Sâmânî Emîrliği idaresindeki Buhara, Semerkant, Nişabur, Ürgenç, Herat gibi şehirler

---

11 K. İ. Krasilnikov, "Novıe Dannıe ob Etniçeskom Sostave Naseleniya Stepnogo Podonsovya VIII – Naç. X v.", *Stepi Evropı v Epohu Srednevekovya. T. 2. Hazarskoe Vremya*, İzdatelstvo DonNU, Donetsk, 2001, s. 318-319.

12 G. M. Davletşin, F. Ş. Huzin, "Kogda i Kak Bulgarı Prinyali İslâm", *Drevnie Narodı i Goroda Povoljya*, Penza, 1995, s. 128-129.

13 Thomas Walker Arnold, *İslâm'ın Tebliğ Tarihi*, çev. Bekir Yıldırım /Cenker İlhan Polat, İnkılâb Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 318; Abdullah Battal-Taymas, *Kazan Türkleri*, 2. Bs., TKAE Yayınları, Ankara, 1966, s. 20; A. J. Yakubovskiy, "IX ve X. Asırlarda İdil ve Bulgar'ın Tarihi Topografisi Meselesine Dâir", çev. Abdülkadir İnan, *Belleten*, Sayı: 62, (Ankara, 1952), s. 297.

14 Nesimi Yazıcı, "İdil (Volga) Bulgar Hanlığı'nda İslâmiyet", *Türkler*, C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 395.

15 D. A. Hvolson, *İzvestiya o Hazarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda Ben Omar İbn-Dasta*, po Rukopisi Britanskogo Muzeya v Pervıy Raz İzdal, Perevel i Obyasnil D. A. Hvolson, St. Petersburg, 1869, s. 24; *Puteşestvie Abu-Hamida al-Garnati v Vostoçnuyu i Tsentralnuyu Evropu (1131-1153 gg.)*, Publikatsiya O. G. Bolşakova, A. L. Mongayta, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskova, 1971 s. 31; A. Y. Garkavi, *Skazaniya Musulmanskih Pisateley o Slavyanah i Rusah (s Kontsa VII Veka do Kontsa X Veka)*, St. Petersburg, 1870, s. 219.

16 B. D. Grekov-N. F. Kalinin, "Bulgarskoe Gosudarstvo v Domongolskoe Zavoevanie", *Materialı po İstorii Tatarii*, Tatknigoizdat, Kazan, 1948, s. 133.

17 a.g.m., s. 134.

bu dönemde Orta Çağ Doğu'sunun kültür ve bilim merkezleri haline g müştü. Buralarda çok sayıda medrese ve kütüphane yapılmıştı. Doğal o Horasan, Harezm, Mâverâünnehir gelişmiş kültürel ve bilimsel olarak ticârî çekim merkezleri olmanın yanı sıra, Orta İdil'de ortaya çıkan yeni letin kültürel taleplerinin de kaynağıydı.[18] Elbette ki, İdil boyundaki B Türklerinin, Türkistanlı Türklerle olan etnik yakınlığı da buna yardım et

Ülkenin üretim gücünün gelişmesine ve dış dünyayla münasebetlerin nişlemesine muvazî olarak maddî ve manevî kültür de gelişti. Konaçlı hayattan yerleşik hayata ve devlet öncesi düzenden devlet düzenine g süreci eski Bulgar kültürünün biçimlenmesinde oldukça kritik bir zaman limiydi. Üstelik bu süreç, eski kült inancından tek ilahlı İslâmiyet'e geçi aynı dönemde yaşandı. Arkeologlara göre bu dönemin başlangıcı X. yüz lın ilk çeyreğine uzanmaktadır.[19] Nitekim İbn Rusteh, tam da bu döne İslâm'a giren Almış adlı hükümdarları bulunan İdil Bulgarlarının, Müs man Türkistan ile sıkı ticârî ve kültürel bağlarına ve İslâmiyet'in İdil B garları arasında ağır bastığına dikkat çeker. Bulgarların elbiselerinin Müs lümanlarınkine benzediğini ve Müslüman mezarlarına sahip olduklarını vurgulayan İbn Rusteh, Bağdat'tan gönderilen elçilik heyeti gelmeden önce de Bulgarların büyük bir kısmının Müslüman olduklarını, ayrıca mescit medreselerinin yanı sıra, müezzin ve imamlarının da bulunduğunu söyle mektedir.[20] İbn Rusteh'in nüfusun büyük çoğunluğunun Müslüman oldu ğuna dâir sözleri, İslâm'ın bu uzak kuzey ülkesinde belli bir oranda tesir ni göstermesi bakımından abartılı bulunabilir fakat yeni dinin İdil Bulgar topraklarındaki üstün konumu yadsınamaz.[21] Zira Mesudî de, Rusların 9 yılında Hazar Denizi sahillerine yaptıkları seferden döndükleri sırada Ha zar, Bulgar ve Burtaslar tarafından katledildiklerine dair bahsinde Bulgarla "Müslümanlar" olarak adlandırmıştır.[22] Diğer bir İslâm müellifi Belhî, İb Fadlân İdil Bulgar ülkesine gelmeden kısa bir süre önce, 920-921 tarihin kâleme aldığı tahmin edilen eseri *Aşkal el-Bilad*'de (*Şuverü'l-ekâlim*), "Bulgar insanlarının İslâm'a inandığı bir ülkenin ve büyük bir mescidin bulunduğu şehrin adıdır,"[23] kaydı mevcuttur.

İslâm dini, Türkistan'la yapılan ticâret aracılığıyla halifenin elçilik heyeti daha Bulgar'a gelmeden önce Orta İdil boyuna sızmıştı.[24] İdil Bulgarları

18 R. M. Amirhanov, *Tatarskaya Sotsialno-Filosofskaya Mısl Srednevekovya (XIII – Sered XVI vv.)*, Tatknigoizdat, Kazan, 1993, s. 62.

19 E. P. Kazakov, "Ob Arheologiçeskom İzuçenii Rannebulgarskogo Perioda", *Nov Arheologii i Etnografii Tatarii*, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1983, s. 33.

20 Ebû Ali Ahmed bin Ömer İbn Rusteh, *Kitâbü'l-A'lâk el-Nefise*, M. J. De Goeje Neşri Bi Matbaası, Leiden, 1892, s. 141-142.

21 R. G. Fahrutdinov, *Oçerki po İstorii Voljskoy Bulgarii*, İzdatelstvo Nauka, Mosko 1984, s. 81.

22 Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İst bul, 2004. s. 77; R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 50-51.

23 D. A. Hvolson, *a.g.e.*, s. 82.

24 A. P. Kovalevskiy, *Kniga Ahmeda İbn-Fadlâna o Ego Puteşestvii na Volgu v 921-922 g* İzdatelstvo Harkovskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Harkov, s. 28, 34; R. Fahrutdinov, *a.g.e.*, s. 81.

Müslüman tüccârlar aracılığıyla, Türkistan üzerinden İslâmiyet'e girdiklerinin bir diğer kanıtı da Hanefî mezhebine itikat etmeleridir.[25] Nitekim İslâm müellifleri Gırnâtî[26] ve İbnü'l-Esir[27], Bulgarların Hanefi mezhebine mensup olduklarını açıkça belirtmişlerdir. Bazı araştırmacılar, dört mezhep arasında toplumsal hayata yönelik en rahat yorumların Hanefi mezhebinde olduğunu düşünmektedir. Hanefi mezhebi ayrıca diğer mezheplere göre yabancılarla iş münasebetini daha serbest bırakmaktadır.[28] Bu görüşün kaynağı, İdil Bulgarlarının ticârete çok önem vermeleri olsa gerektir. Nitekim arkeolojik ve arkeografik veriler, Sünnî İslâm'ın Türkistan'dan İdil Bulgar ülkesine 922 yılından çok daha önce girdiği görüşünü desteklemektedir.[29] Her ne kadar İslâmiyet'in en yaygın mezhepleri olan Hanefi ve Şâfiî mezhepleri arasında kayda değer görüş farkı olmasa da, İdil Bulgarları arasında İslâmiyet'in hangi kaynaktan yayıldığını göstermesi bakımından mezheplerin önemli bir yeri bulunmaktadır. Görünüşe göre İslâm'ın Türkistan yorumu (Sünnîlik), İdil Bulgarları arasında öyle kök salmıştır ki, Bağdat Halifeliği'nin de kabul ettiği tek ikâme ile karakterize edilen Şâfiî mezhebini kabul ettikten sonra bile Bulgarlar hemen ilk formlarına geri dönmüşlerdir.[30] Zira İdil Bulgarları için Hanefî mezhebinin muhafaza edilmesi, diğer sebepler dışında Türkistan'la yürütülen kârlı ticârî münasebetler açısından da önem arzetmekteydi.[31] İdil Bulgarlarının Hanefî mezhebine mensup olduğunu, ünlü Bulgar şairi Kul Ali'nin *Kıssa-i Yusuf* adlı eserinin girişinde Hanefî mezhebinin kurucusu İmam-ı Âzam Ebû Hanife'yi övdüğü mısralar da bir delil teşkil etmektedir.[32] Ayrıca Mesudî, İdil Bulgar kervanlarının Horasan'ın Harezm civarına gidip geldiğini, aynı şekilde Harezm'den de onlara kervanların gelip gittiğini belirtir.[33] Mesudî'nin bu sözleri, İdil Bulgarlarıyla Türkistan arasındaki sıkı ticârî münasebetleri belgelemesi açısından önemli bir kayıttır. Bu da İslâmiyet'in İdil Bulgarları arasında Türkistan kaynaklı olarak yayıldığı tezini güçlendirmektedir. Zira modern iletişim araçlarının bulunmadığı o dönemlerde ticâret kervanlarıyla gidip gelen tüccârlar ve onların inançları Bulgarlar arasında İslâmiyet'i yayılmasında büyük rol oynamıştır.[34]

---

25 Rızaettin Fahreddinev, *Bolğar wa Qazan Töreklare*, Tatar Kitap Neşriyatı, Kazan, 1997, s. 51.

26 Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnâmesi (Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb)*, çev. ve yay. haz. Fatih Sabuncu, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2011, s. 186.

27 İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't – Târih Tercümesi*, C. 9, çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul, 1987, s. 384.

28 T. K. İbragim, F. M. Sultanov, A. N. Yuzeyev, *Tatarskaya Religiozno-Filosofskaya Mısl v Obşçe Musulmanskom Kontekste*, Tatknigoizdat, Kazan, 2002, s. 73.

29 E. A. Halikova, *Musulmanskie Nekropoli Voljskoy Bulgari X – Naçala XIII vv.*, İzdatelstvo Kazanskogo Universiteta, Kazan, 1986, s. 138, 141-144.

30 Rıza Bagautdinov, Fayaz Huzin, "Rannie Bulgarı na Sredney Volge", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzdatelstvo Ruhil, Kazan, 2006, s. 123.

31 A. M. Ahunov, *a.g.e.*, s. 69.

32 R. M. Amirhanov, *a.g.e.*, s. 63.

33 Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 73.

34 N. Yazıcı, a.g.m., s. 398.

Dinî, edebî ve tarihî kaynaklar, Şâfiî mezhebinin de İdil Bulgarları arasında az da olsa yayıldığını göstermektedir. Ancak İbn Fadlân, Şâfiî mezhebinin Bağdat'ta resmî mezhep olarak kabul edildiği bir dönemde Bulgarların Hanefî mezhebine uymasından dolayı sızlanmaktadır. Şâfiî mezhebi, İdil Bulgar devletinde genel kabul görmüş mezhep olarak anılmamaktadır. Anlaşılan Şâfiî mezhebi sadece belli bir çevrede yayılmıştır. XII. yüzyılın Hânefî fakîhi Nasafî'nin eserlerinin yanı sıra, yine aynı dönemin ünlü Şâfiî fakîhi Gazâlî'nin eserleri de Bulgarlar arasında yaygınlık kazanmıştır.[35] Bununla birlikte, Şâfiî mezhebinin İdil Bulgarlarının torunları olan Kazan Tatarları arasında yer tutmadığını söylemek gerekir. Büyük ihtimalle Şafii mezhebi, Bağdat elçilik heyetinin Bulgar ülkesinde bulunduğu sıralarda sadece kabul görmüştü. Ayrıca İslâmiyet, Bulgar devletinde çok daha önce yayılmaya başladığından dolayı İlteber Almış halkına Hanefî mezhebinin yorumlarını benimsetmek için çalışmıştır.[36]

Burada bizim için önemli olan Sünnî İslâm'ın (Hanefî ve Şâfiî mezheplerinin) X. yüzyıl başlarında Orta İdil'de derin kök salmış olmasıdır. Görünüşe göre bu etkinin maddî tezahürü İdil Bulgar arkeolojik kalıntıları arasında büyük çoğunluğu X-XIII. yüzyıllara ait İslâm'ın kuralları gereği başları Mekke'ye çevrilmiş Müslüman mezarlarının bulunması olmuştur. Üstelik İdil Bulgar topraklarında aynı döneme ait eski inancı temsil eden herhangi bir mezarlık tespit edilememiştir.[37] Hatta daha erken dönemdeki Tankeyev ve Tetüş gibi Bulgar mezarlıkları arasında da çok sayıda Müslüman mezarını ayırt etmek mümkündür. Arkeologlara göre Novinkovsk mezarları arasında da (VII. yüzyıl sonu), erken dönem Müslüman Bulgar mezarları vardır.[38] Bu da İslâmiyet'in İdil Bulgarları arasında VII. yüzyılın sonlarından itibaren yayılmaya başladığını ortaya koymaktadır.

İdil Bulgarlarının İslâmiyet'le ortaya çıktığı ilk dönemden itibaren tanıştıklarına dâir menkıbeler de bulunmaktadır. Kendi ifadesine göre eserini H. 992 yılında (1584-1585) tamamlayan Bulgar tarihçisi Hüsameddin B. Şerefeddin el-Bulgarî, Hz. Muhammed'in üç sahâbesini Bulgar'a gönderdiğini ve bu sahâbelerin tabip olarak Bulgar Hükümdarı Aydar'ın (Hicrî 9 – Miladî 630-631 yılında tahta çıktığı belirtilmiştir) biricik felçli kızı Tuybike'yi iyileştirmeleri sonucunda, 633-634 yılında, Bulgarların Müslüman olduklarını yazmaktadır.[39] Ş. Mercanî haklı olarak bu rivâyetlerin yalan olduğunu vurgulamaktadır.[40] Zira Hz. Muhammed döneminde ne Bulgar şehri ne de Aydar adlı bir Bulgar hükümdarı olduğuna dâir herhangi bir yazılı ve arkeolojik kaynak bulunmadığı gibi, bu dönemde Bulgarların Karadeniz'in kuzeyinde Kubrat

35 T. K. İbragim vd., *a.g.e.*, s. 73.

36 A. M. Ahunov, *a.g.e.*, s. 69-70.

37 E. A. Halikova, *a.g.e.*, s. 137-152; İ. L. İzmaylov, "K Voprosu o Kanoniçnosti i Yazıçeskih Perejitkah v Musulmanskom Pogrebalnom Obryade Voljskih Bulgar", *Voprosı Drevney İstorii Volgo-Kamya*, İzdatelstvo "Master-Layn", Kazan, 2001, s. 65.

38 E. P. Kazakov, *Kultura Ranney Voljskoy Bolgarii*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1992, s. 89, 103.

39 Hüsâmeddin bin Şerefeddin el-Bulgarî, *Risale-i Tevarih-i Bulgariya ve Zikri Mezâr-ı Hazreti Aksak Timur ve Harab-ı Şehr-i Bulğar*, Kazan, 1902, s. 15-16.

40 Ş. Mercanî, *Müstefâdü'l Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, s. 87-88.

önderliğinde istiklâl mücadelesi verdikleri net bir şekilde bilinmektedir. Ayrıca Kubrat'ın vaftiz edildiğine dâir bilgiler de mevcuttur. Fakat bu efsanede gene de gerçeğe dair izler bulunmaktadır. Aslında bu efsane Orta Çağ Bulgar tarihçilerinin, kendi hak inançlarının köklerini çok eskilere dayandırmak ve Bulgarların komşuları üzerindeki üstünlük hissini eski zamanlara kadar götürmek gibi düşüncelerden kaynaklanıyordu.[41]

Bulgarların daha erken devirlerde kitleler halinde Müslüman olduklarına dâir başka rivâyetler de yok değildir. Ali Dede'nin XVI. yüzyıla ait *Risalet el-İntisab* adlı eserinde Abbâsî halifeleri el-Mam'un (813-833) ve el-Vasik-Billah (842-847) devirlerinde Bulgarların İslâmiyet'i kabul ettikleri belirtilmektedir.[42] Aynı bilgiyi Ş. Mercanî de dile getirmektedir.[43] Her ne kadar bu bilgiyi teyit edecek başka yazılı kaynaklar mevcut olmasa da, IX. yüzyılın ilk yarısından itibaren Bulgarlar arasında İslâmiyet'in kitlesel bir şekilde yayılmış olduğunu yukarıda ifade ettiğimiz arkeolojik malzemeler de desteklemektedir. Bir önceki bölümde bahsettiğimiz madeni paraların verdiği bilgilere göre, İdil Bulgarları, X. yüzyılın başlarında artık büyük oranda Müslüman'dı ve bundan dolayı Halife ile Sâmânî Emîri adına Arap harfleriyle para basmaktaydılar.[44] X. yüzyıl müellifi İbn Havkal'ın, Belhî'nin sözlerine oldukça yakın şu ifadeleri de bu durumu teyit etmektedir: "Bulgarlar Müslüman'dır. Şehirlerinde Cuma mescidi vardır. Onların yakınında Suvar adlı başka bir şehir daha bulunur. Bu şehirde de Cuma mescidi vardır."[45]

İdil Bulgarlarının İslâmiyet'i Kabul Etmelerinin Sebepleri

X. yüzyılda İdil Bulgar toprakları, Müslüman ve Rus tâcirler arasında orta bölgeydi. Başka bir deyişle İdil Bulgar Devleti, Hazarların Müslüman tüccârlar ile Rusya ve Baltık bölgesi arasındaki konumunu üstlenmişti. Bu yüzden zamanla İdil Bulgarları ve Hazarlar ticârette rakip olmuşlardı. Hazarlar ve İslâm dünyası arasındaki ticârî ilişkilerden önce İdil Bulgarları için gereken değişim ve gelişim eksikti.[46] Eksiklikten kasıt, ideolojik tanımlaması yapılmış müstakil bir devletin oluşturulmasıydı. Bunun yolu da Hazarlardan farklı bir ideolojiden geçmekteydi. Bu da, İslâmiyet'in resmî kabulü için gerekli ön koşulu sağlıyordu.

Tankeyev Mezarlığı gibi IX. yüzyılın sonu ile X. yüzyılın başlarına ait arkeolojik kalıntılar, İslamiyet'in yanı sıra eski kült inanışının da İdil Bulgar

41 İ. İzmaylov, a. g. b., s. 180; Aynı yazarın bu hususta başka bir yayını için bkz.: İ. L. İzmaylov "Naçala İstorii Voljskoy Bulgarii v Predanii i İstoriçeskoy Traditsii", *Drevneyşie Gosudarstva Vostoçnoy Evropı*, İzdatelstvo Vostoçnaya Literatura, Moskova, 2000, s. 99-105.

42 G. M. Davletşin, *Voljskaya Bulgariya: Duhovnaya Kultura Domongolskiy Period X – Naç. XIII vv.*, Tatknigoizdat, Kazan, 1990, s. 78.

43 Ş. Mercanî, *Müstefâdü'l Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, s. 93.

44 Bkz.: Dinçer Koç, "Nümizmatik Verilere Göre X. Yüzyılda İdil Bulgar Emirleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 187, (İstanbul, 2010), s. 223-236.

45 R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 171; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, 2. Bs., İstanbul, 2017, s. 346.

46 István Zımonyı, *The Origins of the Volga Bulgars*, Szeged, 1990, s. 81.

boyları arasında mevcudiyetini koruduğunu göstermektedir.[47] Toplumun iki ayrı inanca sahip olması, farklı unsurların bütünleşmesine engel teşkil etmekteydi. Bu durumda toplumun birliğinin sağlanması imkânsızdı. Kurulma aşamasındaki devletin birliğini sağlayacak evrensel bir dinin kabul edilmesi gereksinim halini almıştı.

X. yüzyılın başlarında Bulgarların hükümdarı olduğu anlaşılan Almış'ın babası Şılki Yıltıvar'ın Müslüman olmadığı İbn Fadlân'ın seyahatnâmesindeki bilgilerden anlaşılmaktadır.[48] Demek ki, Bulgarlar arasında, en azından şu anki bilgiler ışığında, İslâmiyet'i kabul eden ilk yöneticinin Almış olduğunu söylemek mümkündür. Zaten İbn Rusteh de "Bulgar Hükümdarı Almış Müslüman'dır" sözleriyle, onun, henüz Abbâsî elçilik heyeti gelmeden evvel Müslüman olduğunu teyit etmektedir.[49] Almış'ın tam olarak ne zaman ve ne şekilde Müslüman olduğu bilinmemektedir. Mesudî, eserinde onun ismini vermeyerek Bulgar hükümdarının 922 yılında, Halife Muktedir Billâh zamanında, gördüğü bir rüya sebebiyle Müslüman olduğunu söylemiştir.[50] Ebû Hâmîd el-Gırnâtî'nin anlattığına göre, fıkhî ve tıbbî bilgilere vâkıf dindar bir Müslüman tâcir Bulgar'a gelerek hükümdarın hasta karısını ve kızını iyileştirmiş ve bu sayede Bulgar yöneticileri ve halkı Müslüman olmuşlardı.[51] Belki de, karısı ve kızı dindar bir kişi tarafından iyileştirilince Müslüman olan hükümdar, Bulgar İlteberi Almış'tı. Onun İslâmiyet'i kabul etmesi halkın kitlesel olarak bu dine girmesini teşvik etmiş olabilirdi. Bulgar İlteberi Almış, Hazarlara karşı ayaklanmak amacıyla Orta İdil'deki boyları siyasî olarak kendi idaresi altında birleştirme gayretindeydi. Fakat Bulgar idarecileri, diğer boyları hâkimiyet altına alırken siyasî ve askerî mücadele dışında, kendi kültlerine ve inançlarına sahip farklı boy ve soyları ideolojik olarak birleştirmek için de uğraş vermekteydi. Bu durumda, boylar arasında etnik ve siyasî birlik sağlamak için yerliler arasında kökü bulunmayan, evrensel ve bütünleştirici bir din sistemine ihtiyaç duyuluyordu.[52] Üstelik yeni inanç, yönetimin hâkimiyetini meşrulaştırarak onu güçlendirebilirdi.

İlteber Almış devrinde, güneydeki Yahudi Hazarların boyunduruğundan kurtulmak için Türkistanlı tüccârların da tesirleriyle ve İslâm âleminin desteğini almak amacıyla mücadeleye girişildiği açıktır. Bu maksatla Bulgar toplumunun tüm kesimi tarafından İslâmiyet'in benimsenmesi ve İslâmiyet'in resmî devlet dini olarak tanınması için çalışmalar hız kazanmıştır. Burada şu soru akla gelebilir: Neden Hristiyanlık ya da Mûsevîlik gibi diğer evrensel dinler değil de, İslâmiyet tercih edilmiştir? Bu sorunun cevabı F. Ş. Huzin ve G. M. Davletşin tarafından şu şekilde verilmiştir:

---

47 E. P. Kazakov, *a.g.e.*, s. 89.

48 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, önsöz ve tercüme: Ramazan Şeşen, Bedir Yaınevi, İstanbul, 1995, s. 51.

49 İbn Rusteh, *Kitâbü'l-A'lâk el-Nefise*, M. J. De Goeje Neşri, s. 141.

50 Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 73.

51 El-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnâmesi (Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb)*, s. 190; *Puteşestvie Abu-Hamida al-Garnati v Vostoçnuyu i Tsentralnuyu Evropu (1131-1153 gg.)*, s. 30.

52 İ. L. İzmaylov, "İslâm v Voljskoy Bulgari: Rasprostranenie i Regionalnıe Osobennosti", s. 178-179.

> Hristiyanlık, bu dini kabul eden devlet ve halklarla temas kurulması açısından zordu. Eski Ruslar henüz Hristiyanlaşmamıştı. Bulgarların, Hazar Kağanlığı dâhilinde Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda Bizans İmparatorluğu'yla komşu olarak yaşarlarken Hristiyanlık'la tanıştıklarını meydana gelen bazı olaylardan bilmekteyiz. Alp-İlitver kendi maiyetiyle birlikte VII. yüzyıl sonunda Hristiyanlık'ı kabul etmişti. Bundan yüzyıl sonra Hazar toprakları dâhilinde bulunan Kırım'da Got Metropolitliği kurulmuştu. Ne var ki, Bulgar boyları kitlesel olarak eski inanışlarını muhafaza etmişlerdi.
>
> Bulgarların, Yahudilik'i benimsemeleri daha büyük olasılıktı. Çünkü VIII. yüzyılın sonu ile IX. yüzyılın başında, Hazar Kağanı Obeday devrinde bu din devlet dinî olarak kabul edilmişti. Ne var ki, Bulgarların tümü tarihi ve kültürü Yahudi olmayan Orta Asya ve Arap Doğu'suyla bağlantılıydı. Bilindiği gibi İdil Bulgarları, Hazar Kağanlığı'nın Knez Svyatoslav tarafından bozguna uğratıldığı 965 yılına kadar Hazarların hâkimiyeti altındaydılar ve ona vergi ödüyorlardı. Yahudilik'in kabulü, sadece, ısrarla bağımsızlık isteyen Bulgar Devleti'nin vasallık durumunu kuvvetlendirirdi. Böylesi utanç verici bir vasallık altında yaşamaktan kurtulmak için İlteber Almış, tahkimat amacıyla kale inşa etmek ve devlet otoritesini güçlendirmek için Halife Muktedir'e müracaat etmişti.[53]

Aynı soruya cevap arayışında İ. L. İzmaylov da, İdil Bulgarlarının Hristiyanlık'ı benimsemesinin Hazar Kağanlığı'nın Bizans İmparatorluğu ile işbirliği içerisinde bulunmasından ve İmparatorluğun Orta İdil'de herhangi bir etkisi bulunmadığından dolayı mümkün olmadığını düşünmektedir. Aynı şekilde Yahudilik de hâkimiyetleri altında oldukları ve mücadele ettikleri Hazarların dini olduğu için kabul edilemezdi.[54] Demek ki, İslâmiyet'in tercihinde o zamanki mevcut siyasî şartlar etkili olmuştur. İslâmiyet'in tercih edilmesiyle ilgili olarak şunu da söylemek gerekir ki, İdil Bulgarlarının büyük bir kısmı İslâmiyet'ten önce de tek Tanrı inancına sahipti.[55] Bu da kökeni en eski Türklere dayanan bir inanış olarak, İslâmiyet'le örtüşen yanları olduğundan dolayı Bulgarların bu dini kabulünü ve intibakını kolaylaştıran bir unsurdu. Fakat esas etken ekonomik faktörlerdi. Burada, neden o zaman aynı soydan Tuna Bulgarlarının Hristiyanlık'ı kabul ettiği sorusu akla gelebilir. Soruya cevap olarak ise İslâmiyet'in Balkan Yarımadası'na ancak Osmanlılar döneminde girmeye başladığı; IX. yüzyılda bölgenin coğrafî olarak Bizans İmparatorluğu'nun etkisi altında bulunduğu ve nüfus olarak İdil Bulgarlarının aksine Tuna Bulgarlarının yerliler (Hristiyan Slavlar) arasında azınlık olduğu gibi gerçekleri öne sürebiliriz.

M. İ. Artamanov, İdil Bulgarlarının İslâmiyet'i kabul etmeleriyle ilgili görüşlerini şu şekilde açıklamaktadır:

---

53 F. Ş. Huzin, *Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya (X – Naçalo XIII Vekov)*, İzdatelstvo Fest, Kazan, 1997, s. 111.

54 İ. L. İzmaylov, a. g. b., s. 179.

55 G. M. Davletşin, *a.g.e.*, s. 57-75. Bkz. IV. Bölüm.

tüm Oğuzlar İslâmiyet'i kabul edebilirdi. Eğer Oğuzlar Müslüman olup İdil Bulgarlarıyla birleşirlerse düşmanları Hazarlarla mücadelede edebilir ve böylece Yahudi yöneticiler baştan indirilip Hazar Kağanlığı'nda Müslümanlar hâkim olabilirdi. İşte, Halife'nin sarayında Bulgar İlteberi'nin taleplerini müzakere etmek için toplanmış siyasetçi grubunun önünde böyle baş döndürücü perspektifler resmedilmişti. Ayrıca Hazar Denizi'nin güneyindeki Taberistan ve Gilan'da Alevî-Şîîler yerleşmişti. Bunlar, büyük toprak sahibi soylulara karşı köylü hareketini başlatan Hasan İbn Ali Utruş (sağır) yönetiminde bir devlet kurmuşlardı. Onun 918 yılında ölümünden sonra arkadaşı Hasan İbn Kâsım (917-928) bu mücadeleyi devam ettiriyordu. Amaçları Şîîlik propagandalarıyla bütün İran'a hâkim olmaktı.[68] Halifelik yönetimi, eğer İdil Bulgarlarının ve Oğuzların İslamiyet'i kabul etmelerini sağlar ve böylece Hazar Kağanlığı'nda Yahudi yönetimi devirerek Müslümanları hâkim kılabilirse, o zaman Hazar Denizi'nin güneyinden başlayarak İran'a kadar uzanan Şîa tehlikesini de bertaraf edebilirdi.

Tüm bu misyonu üstlenen Nazir el-Haramî'nin vekili Sevsen el-Rassi, Tekin el-Türkî, Bariş el-Saklabî ve kâtip Ahmed İbn Fadlân'dan oluşan elçilik heyeti 21 Haziran 921'de Bağdat'tan hareket etti. Elçilik heyeti, İran, Horasan, Mâverâünnehir, Harezm, Cürcaniye, Oğuz ülkesi, Peçenek toprakları ve Başkurt bölgesi üzerinden uzun ve meşakkatli bir yolculuktan sonra İdil Bulgar ülkesine ulaştı. Elçilik heyetini, Bulgar İlteberi Almış'ın idaresi altındaki dört boyun beyleri, İlteber'in kardeşleri ve çocukları karşıladı. Daha sonra, 12 Mayıs 922 Pazar günü, Bulgar İlteberi bizzat onları karşıladı. Bundan sonra törenle Halife'nin mektubu okunarak Bulgar İlteberi Almış ve hatununa Halife'nin yolladığı hilatlar giydirildi.[69] Böylece Halifeliğin de onayıyla, İdil Bulgar Devleti Orta İdil boyunda kurulmuş ilk Müslüman Türk Devleti haline geldi.[70] Burada A-A. Rorlich'in de ifade ettiği üzere belirtmek gerekir ki, 922 yılı İslâm'ın, İdil Bulgar devletinin resmî dini olarak kabul edildiği yıldır, zira İbn Fadlân buraya gelmeden önce de İslâm, İdil ve Kama kıyılarında yaşayan halkın dini olmuştu.[71]

---

68 A. P. Kovalevskiy, *Kniga Ahmeda İbn-Fadlâna o Ego Puteşestvii na Volgu v 921-922 gg.*, s. 16-18.

69 Seyahatin detayları İbn Fadlân tarafından anlatılmıştır, İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 25-47.

70 Nadir Devlet, "İslâmiyet'i Resmen Kabul Eden İlk Türk Devleti İdil-Bulgar", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. 9, Çağ Yayınları, İstanbul, 1988, s. 311-316; Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara, 1972, s. 115; Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi: Türk Dünya Nizamının Milli İslâmi ve İnsani Esasları*, C. I, 10. Bs., Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1997, s. 152. İdil Bulgar Devleti, İslâmiyeti kabul eden Türkistan'daki Karahanlı Devleti'nden 22 yıl önce İslam'ı resmî din olarak kabul etmiş ve bir Türk İslâm devleti haline gelmiştir. Karahanlı Devleti ise 943-944 yılında tahta oturan ve İslam'ı kabul eden Abdülkerim Satuk Buğra Han'dan itibaren resmî olarak bir Müslüman Türk devletine dönüşmüştür. Bkz.: Ekber N. Necef, *Karahanlılar*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2005, s. 199.

71 Azade-Ayşe Rorlich, *Volga Tatarları Yüzyılları Aşan Milli Kimlik*, çev. Mehmet Süreyya Er, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 43.

Resim 58: Farid Valiullin'in yaptığı ve Bulgar Medeniyeti Müzesi'nde bulunan Bulgar İlteberi Almış'ın, Bağdat Halifesi'nin elçilik heyetini karşıladığı töreni tasvir ettiği mozaik pano.

İdil Bulgarları ile Abbâsî Halifeliği arasındaki münasebetler elçilik heyetinin gelip gitmesinden sonra da devam etti. Zira X-XI. yüzyılların ünlü Türk bilgini el-Birûnî, İslâm âleminin en kuzeydeki temsilcileri olan Bulgar ve Suvarların adına hutbe okudukları halifeyi ve halifeleri iyi tanıdıklarından bahsetmektedir.[72] İdil Bulgarları ile Abbâsî Halifeliği arasındaki siyasî münasebetlerin devam etmesine hac ibadeti de vesile olmuştur. İslâm'ın vecibelerinden biri olan Hac ibadetini yerine getirmek üzere Mekke'ye giden Bulgar hacıları Bağdat'a da uğramaktaydılar. Mesudî'nin bu konuda verdiği bilgi ilgi çekicidir: "İçinde bulunduğumuz şu 332 (943-944) yılında Bulgar hükümdarı Müslüman'dır. Üç yüz on (922) yılından sonra gördüğü bir rüya üzerine Muktedir Billah zamanında Müslüman olmuştur. Oğlu hacca gitmiş ve Bağdat'a uğramıştır. Halife Muktedir tarafından ona siyah bir sancak, siyah hilat ve mal verildi. Bulgarların camileri vardır..."[73] Ş. Mercanî'ye göre 943 yılında Hacca giden kişi, daha sonra Bulgar Hükümdarı olan Almış'ın oğlu Emîr Ahmed'dir.[74] Hac ibadeti için Mekke'ye giderken Bağdat'a uğrayan Bulgar Müslümanlarla ilgili İbn'ül Esir'in de bir kaydı bulunmaktadır:

> Bu sene bir Bulgar cemaatı hacca giderken Bağdâd'a uğradı. Divandan onlara bol miktarda mal tahsis edildi.
>
> Bunlardan birine: "Bulgarlar hangi millettendir?" diye sorulunca, o: "Bulgarlar, Slavlar ile Türklerin karışmasından doğmuş bir kavimdir. Ülkeleri Türklerin en uzak bölgesindedir. Bunlar daha önce kâfir bir kavim iken kısa bir süre önce Müslüman olmuşlardır ve Ebû Hanife'nin mezhebine mensupturlar," cevabını verdi.[75]

Bulgarlar dindar Müslümanlar olarak, daha sonraki dönemlerde de hac ibadetini yerine getirmek amacıyla uzak yolları aşarak Mekke'ye gitmeye

72 Ebû Reyhan El-Birûnî, *Maziden Kalanlar (El-Âsâr el-Bâkiye)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011, s. 85.
73 Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 73.
74 Ş. Mercanî, *Müstefâdü'l Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, s. 115.
75 İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't – Târih Tercümesi*, s. 384.

devam etmişlerdir. Zira XIV. yüzyıl müelliflerinden Şemseddin el-Dimaşki de, birçok Bulgarın hac maksadıyla Bağdat yoluyla Mekke'ye gittiğini haber vermektedir.[76]

İslâmiyet'in Resmî Din Olarak Kabulünün Sonuçları

İslâm'ın resmî din olarak kabul edilmesiyle birlikte Bulgar İlteberi'ne vaat edilen para getirilmemiş ve Halifeliğin Oğuzları Müslümanlaştırarak Bulgarlarla birleştirme girişimi de bir süreliğine başarıya ulaşmamıştır.[77] Fakat İdil Bulgar ülkesi artık İslâm âleminin bir parçası ve onun en kuzeydeki temsilcisi olarak, çağdaşlarının ilgi alanına daha çok girmeye başlayacak ve İslâmiyet resmî devlet dini olarak kurumsallaşacaktı. Böylece İdil Bulgar Devleti, Baltık Denizi ile Orta Doğu ve Türkistan arasındaki uluslararası öneme sahip ticâret yollarını kontrolü altına alarak İslâm âlemiyle münasebetlerini daha fazla geliştirdi.[78] Ticâret, tarım ve zanaatın gelişmesine muvazî olarak resmî şekilde kabul edilen evrensel bir din olan İslâmiyet'in teşvikiyle başlıca büyük yerleşim merkezlerinde artı ürünler birikmeye başladı. Bu yerleşimler İslâmiyet'in etkisiyle, hür tüccâr ve zanaatkârları, pazar ve mescidleriyle gerçek birer şehir haline dönüşüyorlardı.[79]

922 yılında İslâmiyet'in resmî din olarak kabulü İdil Bulgarlarının büyük bir bölümünün kültürel hayatında oldukça önemli bir hadise olmuştu. İdil Bulgarları, İslâmiyet'in kabulüyle birlikte Arap yazısıyla ve kendi dönemine göre oldukça zengin Müslüman kültürüyle tanışıyorlardı.[80] İslâm'ın kabulü, eğitim, kültür ve bilim alanlarında ilerlemenin önünü açmasının yanısıra, bir bütün olarak toplumun hızlı bir şekilde gelişmesinin de adeta itici gücü olmuştu. İdil ve Kama kenarlarında şehirler oluşmaya ve büyümeye başlamıştı. Bu faktörler Türk devletleri arasında gelişmiş şehir kültürüne ve bu kültürün bütün öğelerine sahip ilk siyasî teşkilat olan İdil Bulgar Devleti ile İslâm âleminin diğer ülkeleri arasındaki münasebetlere önemli ölçüde tesir edecekti.[81]

Bağdat elçiliğinin İdil Bulgar Devleti'ne geldiği dönemde ülkenin içinde bulunduğu sosyal durum R. G. Fahrutdinov tarafından şöyle tarif edilmiştir:

---

76 A. Battal-Taymas, *a.g.e.*, s. 21.

77 İlginçtir ki, bu başarısız girişimden yaklaşık yüzyıl sonra Oğuzlar, Müslüman olacak ve Büyük Selçuklu Devleti'ni kuracaklardı. Etrak'ın soyundan olduğu tahmin edilen Büyük Selçuklu Devleti'nin kudretli hükümdarı Tuğrul Bey, 1055 yılında Bağdat'a girerek Abbâsî Halifeliği'ni Şiî Büveyhoğulları tehlikesinden kurtaracaktı, S. G. Agacanov, *Selçuklular*, çev. Ekber N. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006, s. 114-115.

78 *Islamic Historiography and 'Bulghar' Identity among the Tatars and Baskirsh of Russia*, By Allen J. Frank, Brill-Leiden-Boston-Köln, 1998, s. 6-7.

79 A. H. Halikov, "İslam i Urbanizm v Voljskoy Bulgari", *Biler – Stolitsa Domongolskoy Bulgarii*, Otv. Red. F. Ş. Huzin, Kazan, 1991, s. 57.

80 Ş. F. Muhamedyarov, *Osnovnie Etapı Proishojdeniya i Etniçeskoy İstorii Tatarskoy Narodnosti*, Moskova, 1968, s. 9.

81 N. Ahmed, "Volga-Ural Region in the 10th Century A.D.: A Study of the Emergence of Islam, Social Milieu, Trade Activities and Relations with the Abbasid Caliphate", *Volga-Ural Bölgesinde İslâm Medeniyeti II. Uluslararası Sempozyumu Tebliğleri*, IRCICA, İstanbul, 2008, s. 78.

> Erken İdil Bulgar devletinin "İbn Fadlân" dönemi, feodal münasebetlerin oluştuğu, keskin sosyal çatışmaların çıktığı, eski sınıflar oluşmadan önceki insan telakkisinin ömrünü tamamladığı, tabiatı kucaklayan ve farklı menfaatlere cevap veren yeni bir ideolojinin doğumuyla birlikte karışık bir sosyal düzenin yaşandığı bir süreçtir. Bu, genel olarak devlet dini olan Müslümanlık'ı benimseme çağıdır.[82]

N. N. Firsov, İslâmiyet'in başkentten diğer şehirlere yayıldığını anlatırken, bununla birlikte, İdil Bulgarlarının hâkimiyeti altındaki Fin kabilelerinin eski pagan inançlarını muhafaza ettiklerini belirtmiştir.[83] Bu durum şunu ortaya koymaktadır: İdil Bulgarları dinî hoşgörüyü muhafaza ederek diğer dinlere saygı göstermiş ve gayrimüslimlere baskı yapmamışlardır. Bununla birlikte, eski inanışlarını muhafaza eden bazı boylar arasında İslâmiyet'in yayılması belli bir dirençle karşılaşmıştır. Bulgar şairi Kul Ali'nin meşhur eseri *Kıssa-i Yusuf*'un ideolojik içeriğinin de gösterdiği gibi, XIII. yüzyılın başında İdil Bulgar ülkesinde İslâm'a karşı ideolojik muhalefet rolünü oynayan; ayrıca ülke nüfusuyla kültürel-ekonomik gelişim ve etnik oluşum bakımından farklı kökene sahip boylar ve sosyal zümreler arasındaki karşıtlıkta ifadesini bulan eski inanışlarla mücadele aktüelliğini muhafaza etmekteydi.[84] Eski inançlara ait kültlere karşı yürüttüğü tutarlı mücadeleye karşın İslâmiyet bu anlayışı Bulgarlar arasında tamamen yok edememiştir. Çünkü yüzyıllar boyunca gündelik ve ekonomik hayata damgasını vuran doğa güçlerinde ifadesini bulmuş kült inancının tamamen ortadan kaldırılması söz konusu değildir. Bunu, İbn Fadlân'ın İdil Bulgar ülkesinde gördüğü gök olaylarını Bulgar İlteberi'ne sorduğunda, onun bunu kült anlayışından hareketle iyi ve kötü ruhlar (cinler) olarak açıklamasında görmekteyiz.[85]

X. yüzyılda mektep ve medreseler açılmıştır. İslâmiyet'in resmî olarak kabulü, Yakın Doğu ve Türkistan ile sıkı münasebetler tesis edilmesine yardımcı olmuştur.[86] Türkistan'ın Müslüman merkezleriyle kurulan ticârî ilişkiler ve aynı zamanda aktif tebliğ faaliyetleri sayesinde İslâmiyet, İdil Bulgarları arasında sanki kendiliğinden kök salmıştır. İdil Bulgar ülkesinde İslâmiyet'in kökleşmesi tamamen barışçı yollarla yapılmıştır. Ne var ki, devlet teşkilatının güçlenmesiyle zorlayıcı önlemler de artmıştır. Bu süreçte Bulgar toplumunun üst tabakası önemli rol oynamıştır. Onlar İslâmiyet'i yaymak çabasındaydılar. İslâm'ın sosyal niteliğinin özü onu tüm halkın mizacına aktarmaktır. Bütün faaliyetlerini İslâmiyete dayandırmaktır. Artık Abdullah bin Cafer adını alan Bulgar İlteberi ise mutlak bir otoriteyle ülkede İslâmiyet'in yerleşmesi için çabalamaya kararlıydı. Nitekim onun şu sözleri bunun en güzel ifadesidir: "Allah, beni İslâmiyet'e ve Halife'nin devletine mensubiyetle takviye etti. Ben,

82 R. G. Fahrutdinov, *a.g.e.*, s. 80.
83 N. N. Firsov, *Proşloe Tatarii (Kratkiy Nauçno-Populyarnıy İstoriçeskiy Oçerk)*, Kazan, 1926, s. 10-11.
84 R. M. Amirhanov, *a.g.e.*, s. 33.
85 G. M. Davletşin, *a.g.e.*, s. 84-85.
86 T. K. İbragim vd., *a.g.e.*, s. 74.

Halife'nin hizmetkârıyım. Bu millet, hükümdarlığı bana tevcih etti. Kim sözü-mü tutmazsa onun karşısına kılıçla çıkarım."[87]

İslâmiyet, İdil Bulgar ülkesinde gerçekten de büyük ve nispeten de hızlı başarılar elde etmiştir. Daha İbn Fadlân zamanında İslâmiyet kitlesel olarak kabul görmüştür. İbn Fadlân artık tamamen Müslüman olmuş beş bin kadın ve erkekten müteşekkil Barancar kabilesinden bahsetmektedir. Onlar için ahşaptan mescit inşa edilmişti.[88] Burada, İslâmiyet'in İdil Bulgarları arasında kök saldığını göstermesi açısından, ülkenin eski başkenti Biler şehrinde, X. yüzyılın ilk yarısında inşa edildiği anlaşılan ahşap ve taştan yapılan muazzam büyüklükteki bir mescit kalıntısının arkeologlarca ortaya çıkarıldığını belirtmek manidar olacaktır.[89] İslâmiyet'in X. yüzyılda, İdil Bulgarları arasında hâkim din olduğunu A. P. Smirnov da ifade etmiştir. Onun aktardığına göre, bu dönemde İdil Bulgar topraklarında İslâmiyet'in yayıldığı en doğu noktası Çişme ve Ufimsk bölgeleridir. Zira burada, üzerinde Arap harfleriyle "İzmer Bekoğlu Hüseyin Bek burada yatmaktadır Hicrî 444 (1052) yılı" yazan taş bir mezar kitabesi bulunmuştur.[90]

İslâmiyet X-XI. yüzyıllarda, İdil Bulgar topraklarının tamamına yayılarak Bulgar halkını birleşteren manevî bir güç olmuştur. Bu döneme ait İdil Bulgar arkeolojik kalıntıları arasında domuz kemiği bulunmamıştır; ayrıca mezarların hepsinin İslâm kaidelerine uygun olarak defnedildiği anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere Orta Çağ'da, dinî aidiyetin etnik kimliğin yerini aldığı sıkça görülen bir hadisedir. İdil Bulgar Devleti Müslümanlaşmış bir ülke olarak, kuzeydoğu Avrupa'nın diğer bölgelerinden çok erken ayrılmıştır. Etrafı farklı inançlara mensup halklarla çevriliydi. Bundan dolayı, İdil Bulgarları arasında İslâmiyet'i kabul eden herkesin aynı zamanda İdil Bulgar devletinin nüfusunun esas temsilcileri olduğunu düşünmek yerinde olacaktır.[91]

İdil Bulgarları Arasında İslâmiyet'in Kökleşmesi

Cafer İbn Abdullah'tan sonra İslâmiyet, İdil Bulgar ülkesinde tamamen hâkim olmuştur. Artık çağdaş müelliflerin hepsi Bulgarların Müslümanlık'ıyla ilgili yorumlarda bulunmaktadır. Bulgar İlteberi'nin çağdaşları olan İbn Rusteh (X. yüzyıl başı), Belhî (X. yüzyıl başları) ve İbn Fadlân'dan (922 yılı) başlayarak İstahrî (930 yılı), Mesudî (X. yüzyıl sonu), Bîrûnî (1000 yılı), Gerdizî (XI. yüzyılın ilk yarısı), Beyhakî (XII. yüzyıl), Gırnâtî (1136-1154), Kazvinî ve diğer Orta Çağ müellifleri Müslüman İdil Bulgarlarından defalarca bahsetmişlerdir.[92] Ancak Bulgar toplumunda derin kökleri bulunan eski inancın etkisi daha uzun bir süre mitolojide, geleneklerde, ata kültüne derin

87 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 64.
88 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 61.
89 F. Ş. Huzin, *Velikiy Gorod na Çeremşane Stratigrafiya, Hronologiya. Problemı Bilera-Bulgara*, Kazan, 1995, s. 53; F. Ş. Huzin, *Bulgarskiy Gorod v X- Naçale XIII vv.*, İzdatelstvo Master Layn, Kazan, 2001, s. 92.
90 A. P. Smirnov, *a.g.e.*, s. 56-57.
91 A. H. Halikov, *Proishojdeniye Tatar Povoljya i Priuralya*, s. 70-71.
92 İbn Rusteh, *Kitâbü'l-A'lâk el-Nefise*, M. J. De Goeje Neşri, s. 141-142.

saygıda; maddî kültürde, özellikle de dekoratif-uygulamalı güzel sanatlarda ve halk edebiyatında devem etmiştir.[93] Arkeolojik materyaller ve yazılı kaynaklar buna şahitlik etmektedir. Eski Bulgarların İslâm öncesi dünya görüşü, özellikle dekoratif-güzel sanatlarda açıkça gözlemlenmektedir. D. Valeyeva, İslâm öncesi inancın ruhunun Bulgar sanatında XIII. yüzyıla kadar muhafaza edildiğinin altını çizmektedir.[94] İslâmiyet'in koyduğu yasaklar, halkın geçmişindeki sanat ve kültüre ait gelenekleri tamamen ortadan kaldıramamıştır. Bulgar zanaatkârlarının ürettikleri eşyaların birçoğunda, kökeni bozkır kültürüne dayanan canlı hayvan motifleri dikkat çekmektedir. Ancak İslâmiyet'in kökleşmesiyle birlikte Bulgar uygulamalı-dekoratif sanatlarında süsleme olarak geometrik ve bitkisel motifler ön plana çıkmaya başlamış ve bu durum Altın Orda Devleti devrinde daha da artmıştır.[95] İslâmiyet öncesi Bulgar inancına ait kültlerin, Moğol istilası öncesi İdil Bulgar toplumunda az da olsa yaşamakta olduğuna İslâm'ın eski inançların çok üzerinde olduğunu belirten ve şiirin ana kahramanının tebliğ edici fonksiyonunu anlatan *Kıssa-i Yusuf*'ta da rastlanmaktadır. Tüm bunlar Moğol öncesi Bulgar toplumunda eski inançların aktüel olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak Bulgar toplumunun yaşamına ve ideallerine yön veren esas değer olan İslâmiyet tamamen hâkim durumdadır.[96]

Bazı araştırmacılar, Moğol istilası öncesinde İslâmiyet'in İdil Bulgarlarının yalnızca yönetici tabakasının inancı olduğunu ve nüfusun geri kalanı arasında İslam'ın yayılmadığını öne sürmüştür.[97] Bu görüşe katılmak oldukça zordur. İlginçtir ki, XIII. yüzyıl Macaristanlı Dominikan misyoneri Keşiş Julyan, İdil Bulgarlarının diniyle ilgili şunları söylemektedir: "Büyük Bulgaristan, zengin şehirleriyle büyük ve kudretli bir devlettir fakat oradaki herkes pagandır."[98] Aslında Julyan, Bulgarların Hristiyan olmadıklarını vurgulamak için pagan ifadesini kullanır. Zira aynı dönemde İdil Bulgarlarını gören diğer bir keşiş Rubruklu Wilhelm de onlar hakkında, "...Hangi şeytanın onlara Muhammed'in dinini götürdüğünü gerçekten sadece bilmek isterdim... Bu Bulgarlar en kötü cins Müslümanlardır, öyle ki diğerlerinden daha fazla Muhammed'in dinine bağlıdırlar," demiştir.[99] Rubruklu Wilhelm'in bu ifadelerini değerlendiren A. Y. Yakubovskiy'e göre, müellif, İdil havzasının tarihini bilmiyordu; yoksa böyle bir soru sormazdı. Zira Bulgarların İslâmlaşması, bölgeye kitleler halinde gelen ve hatta buraya yerleşen tâcir ve esnafın eseriydi. Bu sebeple İdil havzasının İslâmlaşması, yalnız Halife Muktedir'in 921-922'de Bulgar

93 R. M. Amirhanov, *a.g.e.*, s. 60; G. M. Davletşin, "Bolgar Mifologiyası Hem Halık Avız İjatı", *Tatar Edebiyatı Tarihı*, T. I, Tatar Kitap Neşriyatı, Kazan, 1984, s. 97-115.

94 D. K. Valeyeva, *İskusstvo Voljskih Bulgar*, Tatknigoizdat, Kazan, 1983, s. 65.

95 F. H. Valeyev, *Drevnee i Srednevekovoe İskusstvo Srednego Povoljya*, Mariyskoe Knijnoe İzdatelstvo, Yoşkar-Ola, 1975, s. 70-71,132-133.

96 R. M. Amirhanov, *a.g.e.*, s. 61.

97 B. D. Grekov-N. F. Kalinin, a.g.m., s. 166.

98 S. A. Anninskiy, *İzvestiya Vengerskih Missionerov XIII-XIV vv. o Tatarah i Vostoçnoy Evrope*, İstoriçeskaya Arhiv. T. III, Moskova-Leningrad, 1940, s. 80-81.

99 Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2001, s. 62.

Emîri'ne gönderdiği resmî elçilik heyetiyle sınırlandırılamazdı.[100] Burada şunu da belirtmek doğru olacaktır ki, Hristiyan misyonerleri kendi dinleri dışındaki herkesi pagan veya kâfir olarak nitelendirmişlerdir.[101] İdil Bulgarlarının İslâmlaşmasıyla alakalı olarak B. V. Kahovskiy, İslâm müelliflerini, İdil Bulgarlarını Müslüman olarak görmek istemek ve bu arzularını gerçekmiş gibi göstermekle itham etmiştir.[102] Onun bu iddiası ciddiyetten uzaktır. Ne de olsa Müslüman müelliflerin hiçbiri Müslüman Ruslardan, kuzey kabilelerinden, Müslüman Oğuzlardan, Burtaslardan, Macarlardan bahsetmemektedir.[103] Rus kronikleri Müslüman İdil Bulgarları hakkında "Megometanlar", "Bohomitler" ve "Besermanlar" gibi ifadelerle çok sayıda bilgi vermektedir.[104] Şunu da eklemek gerekir ki, Moğol istilası öncesi döneme ait yüzlerce Müslüman mezarı ve mezar taşı ile diğer arkeolojik malzemeler de İdil Bulgarları arasında İslâm dininin hâkim çoğunlukta bulunduğu görüşünü desteklemektedir. Nitekim X. yüzyıla gelindiğinde artık Bulgar nüfusunun farklı gruplarında oldukça kurallaşmış Müslüman defin merasimi ortaya çıkmıştı. Eski inanç sistemine ait defin geleneği, XI. yüzyılda Bulgarların çoğunda yerini İslâmî kurallara uygun defin adetlerine bırakmıştı; üstelik bu durum yalnızca şehirlilere özgü değildi, kırsalda da geçerliydi. Moğol istilasından hemen önce İslâm anlayışı ve gelenekleri, Bulgar toplumunun farklı sosyal tabakalarını kuşatarak ülkenin ana nüfusu arasında derin bir şekilde kökleşmişti.[105]

X-XIII. yüzyıllarda Biler şehrindeki Hristiyan Rus bir zanaatkârın yaşadığı tespit edilen evin bulunduğu bölge haricinde, İdil Bulgar arkeolojik kalıntıları arasında domuz kemiklerinin bulunmayışı karakteristik bir özellik olarak dikkat çekmektedir. Bu da göstermektedir ki, İslâmiyet, İdil Bulgarları arasında yayılmakla kalmamış, kurallarıyla birlikte günlük yaşantıda tamamen hâkim konuma gelmiştir. Hâlbuki İdil Bulgarlarının Müslüman olmayan komşularının yaşadığı topraklarda yapılan arkeolojik kazılarda aynı döneme ait katmanlarda domuz kemikleriyle sıklıkla karşılaşılmaktadır.[106]

---

100 A. Y. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, TTK Yayınları, Ankara, 2000, s. 9-10.

101 F. Ş. Huzin, *Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya*, s. 181.

102 V. F. Kahovskiy, "O Yazıçestve Voljskih Bulgar (po Arheologiçeskim Dannım)", *Novıe İssledovaniya po Arheologii i Etnografii Çuvaşii*, Çeboksarı, 1983, s. 26-42.

103 G. M. Davletşin, *a.g.e.*, s. 78.

104 "Letopis po Lavrentievskomu Spisku", *PSRL*, T. I, İzdanie Tretye Arheografiçeskoy Kommissii, St. Petersburg, 1897, s. 82-83; *Letopis Nestora so Vklyuçeniem Pouçeniya Vladimira Monomaha*, 2-e İspravlennoe i Dopolnenoe İzdanie İ. Glazunova, Tipografiya Glazunova, St. Petersburg 1903, s. 45-47; "İpatyevskaya Letopis", *PSRL*, T. II, İzdanie Vtoroe, İzdatelstvo po Vısoçayşemu Poveleniyu İmperatorskoyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, S-Peterburg 1908, s. 71, 72, 73; "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşey ili Nikonovskoy Letopisyu", *PSRL*, T. IX, İzdatelstvo Yazıki Russkoy Kulturı, Moskova, 2000, s. 42, 58; "Rogojskiy Letopisets Tverskoy Sbornik", *PSRL*, T.XV, İzdatelstvo Yazıki Russkoy Kulturı, Moskova, 2000, s. 15, 77-78; Muallâ Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, TTK Yayınları, Ankara, 2007, s. 491-495, 506.

105 R. M. Amirhanov, *a.g.e.*, s. 61-62'den naklen: E. A. Halikova, *Musulmanskie Mogilniki Voljskoy Bulgari X – Naçala XIII Vekov kak İstoriçeskiy İstoçnik*: Avtoref. Diss. Kand. İstor. Nauk, Moskova, 1976, s. 14-16.

106 İ. L. İzmaylov, a. g. b., s. 185.

İdil Bulgarlarının XI. yüzyılda artık tamamen İslâmlaştığı yazılı kaynaklardan da anlaşılmaktadır. XI. yüzyıl müellifi Gerdizî, Bulgar hükümdarı ve halkının Müslümanlık davasında bulunduklarını; ülkelerinde mescit, mektep, müezzin ve imamların olduğunu belirterek mezarlarının Müslüman mezarlığına, elbiselerinin de Müslüman elbiselerine benzediğini ifade etmiştir. Ayrıca İdil Bulgar ülkesine gelen tüccârlardan İslâmî öşür vergisi alındığını da belirtmiştir.[107] Bu da, İslâm hukukunun devlet teşkilatında da uygulandığına delalet eder. Gırnâtî, kuzeydeki son İslâm ülkesi olan Bulgar'da, yazın kırk gün boyunca 20 saat gündüz, 4 saat gece, kışın ise 20 saat gece 4 saat gündüz olduğu bilgisini vermektedir.[108] Böylece Orta Çağ müelliflerinin, tamamen Müslümanlaşmış olduklarını belirttiği İdil Bulgarları arasında coğrafî konumlarından dolayı gecelerin çok kısa olmasından ötürü sabah namazını kaçırma korkusuyla bir ay boyunca geceleri uyumayan insanlara rastlanılmıştır ki, bu da onların İslâmiyet'i ne derece kuvvetli bir imanla kabul ettiklerini gösterir.[109]

Sonuç olarak, geniş bir şekilde incelenen Moğol istilası öncesi dönemdeki, X. yüzyıl ile XIII. yüzyılın başına ait, İdil Bulgar mezarlıkları ülke nüfusu arasında İslâmiyet öncesi inancın XIII. yüzyıla kadar ağır bastığı şeklindeki düşüncelerin temelsiz olduğunu ortaya çıkarmıştır. Meşhur Rus tarihçisi S. M. Solovyev'in şu ifadeleri, Orta İdil bölgesindeki Bulgarların Müslüman kimliğini belirtmesi açısından dikkat çekicidir: "Zanaat ve ticâretle uğraşan Bulgarlar uzun bir zaman önce buraya yerleşmişti. Bulgarlar, İdil ve Kama kıyılarında Kur'an dinlerken, Rus Slavları henüz Oka Nehri kıyısında Hristiyan kiliselerini inşaya başlamamışlardı."[110] Fransız tarihçi J. P. Roux'a göre, Müslümanlaşma, Bulgarların yaşam düzeyinde köklü bir değişiklik yaratmasa da, gözle görülür bir ilerleme sağlamıştı. Bulgarlar pek yararlanmamakla birlikte yazıyı öğrenmişlerdi.[111] Hâlbuki İdil Bulgarları, İslâmiyet'ten önce bile Orhun tipi runik harflere dayalı zengin bir yazılı kültüre sahiptiler.[112] Ayrıca İslâmiyet İdil Bulgar toplumu arasında öyle derin kökler salmıştı ki, bir olgu olarak artık sosyo-ekonomik düzende; Müslüman merkezleriyle olan sıkı siyasî, ticârî ve kültürel münasebetlerde; mimaride, kıyafette, gelenek ve göreneklerde, eğitim sisteminde, bilimde, edebi sanatlarda, ölçü birimlerinde, takvimde ve benzer birçok hususta temel dayanak noktası haline gelmişti. Müslüman merkezlerinden getirilen gelenekler ve hatta mallar bile neredeyse kutsal olarak kabul ediliyordu. Örneğin Bağdat'tan Halife tarafından gönderilen paranın Bulgar İlteberi için kutsal bir değeri ve anlamı bulunmaktaydı.[113]

---

107 R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 84.
108 El-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnâmesi (Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb)*, s. 153.
109 O. Turan, *a.g.e.*, s. 153.
110 S. M. Solovyev, *İstoriya Rossii s Drevneyşih Vremen*, Kniga V-VI, Moskova, 1989, s. 461; *Avrasya Fatihi Tatarlar*, haz. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 45.
111 Jean-Poul Ruox, *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, çev. Prof Dr. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan Özcan, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 193.
112 A-A. Rorlich, *a.g.e.*, s. 51. Bkz. IV. Bölüm (Runik Yazı)
113 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 68.

İdil Bulgarları, İslâmiyet'in yalnızca kendi aralarında değil, aynı zamanda komşuları arasında yayılması için de çaba gösterdiler. Müslüman Bulgarların daha X. yüzyılın başlarında komşu kabileler üzerine cihad amacıyla sefer düzenlediklerini İbn Rusteh, Gerdizî ve *Hudud el-Âlem*'den öğrenmekteyiz.[114] XI. yüzyıl müellifi Mervezî, İdil Bulgarlarının cihadlarıyla alakalı, "Onlar (Bulgarlar) Müslüman'dır, hücum ederek Türklerden kâfir olanlarla savaşırlar çünkü onların etraflarında kâfirler vardır," diye yazmaktadır.[115] Böylesi cihad amaçlı askerî seferler XII. yüzyılda da devam etmiştir. Kaynakların şehadetine göre İdil Bulgarları, Müslüman olmayan kuzey bölgelerini hâkimiyetleri altına alarak buradaki halklardan cizye ve haraç almışlardır.[116] Ancak Bulgarlar itaat altına aldıkları Fin-Ugor halklarına karşı dinî baskı uygulamamış ve onları inançlarında serbest bırakmışlardır.[117] Bununla birlikte, bu dinin yayılması için gayret sarfetmekten de geri durmamışlardır. Mesela Rubruklu Wilhelm'in ifadesine göre İdil Bulgarları, hâkimiyetleri altına aldıkları Başkurtlar arasında İslâmiyet'i yaymışlardı. Böylece Başkurt Türkleri Müslüman olmuşlardı.[118] Aşağıda daha geniş bir şekilde ele alacağımız üzere Bulgarların, 986 yılında diplomatik yolla uzak görüşlü bir siyaset sergileyerek Kiev Knezi Vladimir'i ve onun nezdinde tüm Rusları Müslüman yapmak için çalıştıklarını da Rus kroniklerinden öğrenmekteyiz. Üstelik Knez Vladimir İslâmiyet'in kurallarını öğrenmek için İdil Bulgar ülkesine elçilerini de göndermiştir.[119] İslâmiyet'i yaymak amacıyla gerçekleştirilen bu tarz uluslararası eylemler, G. M. Devletşin'in de ifade ettiği gibi, Müslüman kültürünün en kuzeydeki temsilcileri olan İdil Bulgarlarının kendi nüfusu İslâmlaşmamış olsaydı, elbette gerçekleştirilemezdi.[120]

Bulgarların, müstakil siyaset yürütmesini engelleyen Hazar Kağanlığı'nın X. yüzyılın sonunda dağılmasından sonra İdil Bulgar ülkesinin ekonomik ve siyasî önemi dış ülkeler nezdinde büyük ölçüde artmıştır. Tam müstakillik ve İslâmiyet'in kökleşmesi sonucunda İdil Bulgar Devleti, Müslüman Doğu'nun geniş coğrafyasında onun en kuzeydeki temsilcisi olarak uluslararası ticârette önemli bir aktör haline gelmiştir. Bulgar tüccârları, kuzeyde Visu ülkesi ve İskandinavya'da; batıda Bizans'ta; güney ve doğuda ise İran ve Merkezî Türkistan'da ticârî faaliyetlere katılmışlardır. İdil'in aşağı kesiminde su ve kara yollarının Harezm, Mâverâünnehir, Azerbaycan ve Karadeniz'in kuzeyine dağıldığı Saksın şehrindeki yabancı tüccârlar arasında Bulgarların da bulunduğu Gırnâtî'nin şu ifadelerinden anlaşılmaktadır:

---

114 İbn Rusteh, *Kitâbü'l-A'lâk el-Nefise*, M. J. De Goeje Neşri, s. 141; B. N. Zahoder, *Kaspiyskiy Svod Svedeniy o Vostoçnoy Evrope, Bulgarı, Madyarı, Narodı Severa, Peçenegi, Rusı, Slavyane*, T. II, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1967, s. 31.

115 Sharaf Al-Zamân Tâhir Marvazî, *On China, the Turks and India*, Arabic text (circa A.D. 1120) with an English translation and commentary by V. Minorsky, Professor of Persian in the University of London, The Royal Asiatic Society, Londra, 1942, s. 34.

116 El-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnâmesi (Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb)*, s. 191; *Puteşestviye Abu Hamida al-Garnati*, s. 31, 71-72.

117 S. H. Alişev, *Bolgaro-Kazanskie i Zolotoordınskie Otnoşeniya v XIII-XVI vv.*, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan, 2009, s. 41.

118 Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, s. 67.

119 "Letopis po Lavrentievskomu Spisku", s. 82-83.

120 G. M. Davletşin, *a.g.e.*, s. 82.

Bu şehrin (Saksın) ortasında Bulgar halkından bir emîrin ve onların Cuma namazı kıldıkları kendilerine has büyük bir camileri vardır. Caminin çevresinde ise Bulgarlardan oluşan farklı gruplar bulunur.

Başka bir cami daha var ki, orada kendilerine Savar (Suvar) halkı denilen ve sayıca çok olan bir kavim bulunur.

Bayram günü birçok minbere çıkılır; her yönetici kendi milletine namaz kıldırır, her milletin kendine has kadıları, fakihleri ve hatipleri vardır.[121]

Onun bu ifadelerinden Bulgarların uluslararası ticârete Müslüman sıfatıyla dâhil oldukları ve bulundukları bölgelerde koloniler oluşturarak karşılıklı münasebetler tesis ettikleri açıklığa kavuşmaktadır.

İdil Bulgar Devleti'nde merkezî otoriteye belli derecede bağlı olan ve farklı aşamalarda birleşerek devleti teşekkül eden boylar ve hâkimiyet altındaki halklar, İslâm'ın bütünleştirici ve düzenleyici fonksiyonları sayesinde Bulgar toplumunun sosyal katmanlarıyla bağlantılı olan merkezkaç eğilimler üzerinde hâkimiyet sağlamaktaydılar. Başka bir ifadeyle, XIII. yüzyılın başında İslâm henüz yükselen bir çizgi olarak gelişmekte ve toplumsal gelişimin ideolojik faktörü olarak önemini muhafaza etmekteydi. Bulgar Şair Kul Ali'nin *Kıssa-i Yusuf*'ta adalet, toplumun aydınlanması ve gelişimini tamamlaması gibi kendi insanî ideallerinin dayanağı olarak İslâm'a yönelmesi de bunun dışa farklı bir yansımasıydı.[122]

İslâm'ın tamamen hâkim olduğu İdil Bulgar şehir ve kasabalarında dinî cemaatler oluşturulmuştu. Eğer İslâm dinine mensup olmayan biri bu yerleşimlere gelirse dinî kurallara ve toplumun inançlarına uymak durumunda kalıyordu. Her mahallenin kendi mescidi vardı. Mescitlerde veya onların civarlarında dergâhlar ve tekkeler kuruluyordu. Buralarda dinî ve günlük meseleler çözülüyordu. Mollalar, müezzinler ve imamlar Müslümanların doğumundan ölümüne kadar hayatlarının her safhasında yer alıyorlardı. Mollalar yeni doğan çocuğun kulağına ezan okuyup ona isim veriyorlardı. Evlenme ve boşanma işlerine bakıyorlardı. Hatta hastaları dahi tedavi ediyorlardı.[123]

Moğol istilasından sonra Altın Orda göçebeleri arasında İslâmiyet'in yayılmasında da İdil Bulgarları rol oynadı.[124] Altın Orda hâkimiyetindeki Müslüman Bulgarlar, Mordva kabileleri, Mişerler ve Başkurtlar arasında yoğun bir şekilde İslâmiyet'i yaydılar.[125] Berke Han'dan başlayarak Altın Orda hanlarının İslâmiyet'i kabul etmesi de buna yardımcı oldu. Özellikle Şamanizm ve Budizm ile mücadele eden Özbek Han devrinde Altın Orda topraklarında İslâmiyet'in tesiri çok daha fazla arttı. Bulgar topraklarındaki Müslüman mezarlarının kahir çoğunluğunun XIV. yüzyıla ait olması da bu görüşü destekle-

121 El-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnâmesi (Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb)*, s. 186.
122 R. M. Amirhanov, *a.g.e.*, s. 34.
123 S. H. Alişev, *a.g.e.*, s. 44.
124 A. Y. Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 101.
125 A. P. Smirnov, *a.g.e.*, s. 56-58.

mektedir.[126] Böylece Bulgarların katkısıyla İslâmiyet, Orta İdil'den başka Ural bölgesinde ve Batı Sibirya'ya kadar uzanan coğrafyada yayılmıştır.

İdil Bulgarlarının İslâmlaşmasında Hoca Ahmet Yesevî'nin Rolü

İdil Bulgarları arasında sûfilik geleneğinin de yerleştiğine şüphe yoktur. Nitekim müritlerini Yakın Doğu'nun farklı bölgelerine göndererek İslâm'ın yayılmasında büyük hizmetleri bulunan Türkistan'ın büyük mutasavvıflarından Hoca Ahmet Yesevî'nin (1083-1166) Orta İdil bölgesinde de faaliyet gösterdiği genel olarak kabul görmektedir.[127] Rivâyetlere göre Hoca Ahmet Yesevî'nin 99 bin müridi vardı ve bunlar dört bir tarafa dağılarak onun irşad ve hikmetlerini yayıyorlardı.[128] Ahmet Yesevî'nin Türk dünyasındaki otoritesini göstermesi bakımından halk arasında eski zamanlardan günümüze kadar ulaşan şu ifade manidardır: "Eğer Medine'de Muhammed varsa, Türkistan'da da Hoca Ahmet var." Tâbiî, bu sözle Peygamberin dininin temsilcisi olarak Ahmet Yesevî'nin gördüğü kabule vurgu yapılmıştır. Ahmet Yesevî'nin *Divan-ı Hikmet* adlı eseri, Türk dünyasının her tarafında olduğu gibi Harezm ve Mâverâünnehir ile süregelen sıkı ticârî ve kültürel münasebetler çerçevesinde İdil Bulgar ülkesinde de meşhur olmuştur. Bu eser, Ahmet Yesevî henüz hayatta iken Bulgar halkının ara tabakasının kültürel kazanımı haline gelmiştir.[129] Ahmet Yesevî ve müridi Süleyman Bakırganî'nin (Süleyman Hâkim Ata) el yazması hikmetlerinin (Bakırgan Kitabı) listesi Türk dünyasının diğer bölgelerinde olduğu gibi İdil Bulgarları ve Tatar halkı arasında da geniş bir şekilde yayılmıştır.[130] Onun etkisi Kul Ali'nin *Kıssa-i Yusuf*'undan başlayarak Türk-Tatar edebiyatının XVII-XVIII. yüzyıllardaki şairleri Mavliya Kulı, A. Utız İmenî gibi isimlerine kadar ilham kaynağı olmuştur.[131]

İdil Bulgar Devleti 1236 yılında Moğol istilasından dolayı büyük bir faciaya uğramıştır. Ülkenin birçok şehri yakılıp yıkılmıştır. Ancak Bulgarlar bunları çarçabuk yeniden inşa etmişlerdir.[132] Daha sonra İdil Bulgar topraklarını da kapsayarak Doğu Avrupa'da geniş bir coğrafyaya yayılan Altın Orda Devleti'nin politikaları İdil Bulgar sahasının gelişmesine yardımcı olmuştur. Bu dönemde İslâmiyet Orta İdil'in dışına yayılmıştır. Ural bölgesi ve Batı

126 Altın Orda Devleti hâkimiyeti dönemindeki Bulgar Müslüman mezar taşları için bkz. G. V. Yusupov, *Vvedeniye v Bulgaro-Tatarskuyu Epigrafiku*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1960; F. S. Hekimzyanov, *Yazık Epitafiy Voljskih Bulgar*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1978; Talat Tekin, *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarca*, TDK Yayınları, Ankara, 1988.

127 N. Yazıcı, a.g.m., s. 404-405.

128 H. İbrahim Şener, Alim Yıldız, *Türk İslâm Edebiyatı*, 2. Bs., Rağbet Yayınları, İstanbul 2008, s. 82.

129 *Tatar Edebiyatı Tarihı*, T. I, Tatar Kitap Neşriyatı, Kazan, 1984, s. 126.

130 H. İ. Şener, A. Yıldız, *a.g.e.*, s. 75-78.

131 *Tatar Edebiyatı Tarihı*, s. 85, 126, 332. Bu hususta daha geniş bilgi için bkz.: R. M. Amirhanov, *a.g.e.*, s. 38-45.

132 G. A. Fedorov-Davıdov, *Obşçestvennıy Stroy Zolotoy Ordı*, İzdatelstvo MU, Moskova 1973, s. 76.

Sibirya'da da İslâmiyet yayılmaya başlamıştır. Bu süreçte Yesevî tarikatının sûfi rolü de güçlenmiştir.[133]

Ilımlı yorumlarıyla tasavvuf anlayışının İdil Bulgarları arasında yerleşmesi ve diğer bölgelere de tesir etmesi bakımından Biler şehri dolaylarında doğan ve yetişen Balım Hoca adlı şeyhin hayatının son yıllarında uzaktaki Türkiye'ye gitmesi ilgi çekicidir. Balım Hoca, Türkiye'de o sıralarda başlayan Bektaşî Tarikatı'nın hakikat yoluna girmesi konusunda bir dizi faaliyette bulunmuştur. 1516 yılında vefât eden Balım Hoca bu tarikatın manevî babası ve başı olarak kabul edilmektedir.[134]

İdil Bulgar-Karahanlı Münasebetleri

İdil Bulgarlarının X. yüzyılın sonlarında Türkistan'da ilk Müslüman-Türk devletini kuran Karahanlılar ile münasebet tesis ettiklerine hiç şüphe yoktur. Arap müellifi İbnü'l Esir iki ülke arasındaki göçebelerden şöyle bahsetmektedir:

> Balasagun ve Kaşgar taraflarında İslâm ülkelerine girip yağmacılık yapan ve olay çıkaran gayr-ı müslim Türklerden on bin çadır halkı bu yılın sefer ayında (Eylül 1043) Müslüman oldu ve Kurban Bayramı'nda yirmi bin baş kurban kestiler; böylece Allah Müslümanları onların şerrinden kurtardı. Bunlar yaz mevsimini Bulgar ülkesinde geçirir, Balasagunda da kışlarlardı. Müslüman olunca çeşitli ülkelere dağıldılar...[135]

İslâm müellifinin kaydında da anlaşılacağı üzere bu Türk konargöçerlerinin gidip geldikleri kara yolunun her iki ülke arasındaki ticârî ve kültürel münasebetlere katkı sağladığı muhakkaktır.[136] Ticâret sayesinde İdil Bulgar ülkesinde yazılı kaynaklar da yayılmaya başlamıştır. Zira Bulgar tüccârların ve ilim öğrenmek isteyen öğrencilerin gidip geldikleri Türkistan şehrilerinin pazarları aynı zamanda kitap ticâretinin de merkezleriydi. Örneğin Buhara pazarında Arapça, Türkçe ve diğer dillerde yazılmış el yazması kitapları satın almak mümkündü. Yazarlar ve âlimler kitap dükkânlarında karşılaşır, sohbet eder ve medrese öğrencilerine nasihatlar verirlerdi.[137]

Karahanlılar döneminde Türk dili ve tarihi açısından oldukça önemli eserler ortaya çıkmıştır. Bunlardan Yusuf Has Hacib'e ait *Kutatgu Bilig* ve Kaşgarlı Mahmud'a ait *Divanü Lûgat'it Türk* İdil Bulgarları arasında da bilinmekteydi. Kaşgarlı Mahmud, daha önce de söylediğimiz gibi, her ne kadar haritasında konumlarını yanlış gösterse de İdil Bulgar şehirleri Bulgar ve Suvar'dan haberdardı. Üstelik Bulgar'dan en ünlü Türk şehirlerinden biri olarak bahsetmektedir.[138]

---

133 T. K. İbragim vd., *a.g.e.*, s. 77.
134 R. M. Amirhanov, *a.g.e.*, s. 35.
135 İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't – Târih Tercümesi*, s. 396-397; V. V. Barthold, *Soçineniya*, T. II, İzdatelstvo Vost. Literatur, Moskova 1963, s. 46.
136 R. M. Amirhanov, *a.g.e.*, s. 57-58.
137 T. K. İbragim vd., *a.g.e.*, s. 74.
138 Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. I, TDK Yayınları, Ankara, 1939, s. 456.

İdil Bulgar-Gazneli Münasebetleri

İslâmiyet'in kökleşmesi İslâm ülkeleriyle olan sıkı münasebetlerde kendisini göstermekteydi. XII. yüzyılın İranlı tarihçisi Ebu'l Hasan Beyhakî'nin belirttiğine göre, Bulgar Emîri Ebu İshak İbrahim İbn Muhammed İbn B.l.t.var Hicrî 415 (1024-1025) yılında gördüğü bir rüya üzerine Nişabur bölgesindeki Beyhak'ta bulunan Sebzvar ve Hosrevçerd'te büyük camilerin ve imaretlerin inşasında harcanması için para göndermişti. Ayrıca Horasan Hükümdarı'na (Gazneli Sultanı) Beyhakî'nin ifadesiyle "böylesini kimsenin görmediği dünya harikası olan fevkalade hediyeler" göndermişti. Onun hayır için gönderdiği paralar iki caminin inşası için harcanmıştı.[139] Hiç kuşkusuz bu hayır, belli bir siyasî hedef gözetilerek yapılmıştı. Beyhakî'nin bahsettiğimiz bu kaydından İdil Bulgarlarıyla o zamanlar Horasan'a hâkim olan Gazneliler arasında çok sıkı siyasî münasebetlerin olduğu ve elçilerin gelip gittikleri anlaşılmaktadır. Üstelik Gazneli Devleti'nin kudretli hükümdarı Sultan Mahmud'un şeyhi ve akıl hocaları arasında Arapça kaleme aldığı eserleriyle büyük hürmet gören Bulgarlı âlim Şeyh Ahmed el-Bulgarî de bulunmaktaydı.[140]

2.2. X. Yüzyılda İdil Bulgar Devleti-Hazar Kağanlığı Siyasî Münasebetleri

İdil Bulgarlarının erken dönem siyasî tarihinde güney komşuları Hazar Kağanlığı önemli bir rol oynamıştır. Bulgar Devleti'nin kurulduğu Orta İdil boyu, Hazarlar için esasen ekonomik ve askerî-stratejik bakımdan önem arzetmekteydi. Burtas ülkesinden ve daha kuzeydeki bölgelerden gelen değerli kürkler Hazar Kağanlığı aracılığıyla Doğu'ya nakledilyordu. İdil Nehri üzerinden Baltık Denizi'ne giden bir ticârî yol bulunmaktaydı. Bu yüzden İdil boyu üzerinde kontrol sağlamak Hazarlar için hayatî derecede önemliydi. Hazarlar yaklaşık olarak 200 yıl bu bölgeyi ellerinde tutarak muazzam ticârî kazançlar elde etmişlerdi ve İdil Nehri'nin ötesindeki konargöçer Türk boylarının Doğu Avrupa'ya girmelerine engel olmuşlardı. Ancak IX. yüzyılın 30'lu yıllarında Macarların Güney Rus bozkırlarına göç etmesi ve arkasından IX. yüzyılın 80'li yıllarında Peçeneklerin bölgeyi istilası İdil boyu üzerindeki Hazar kontrolünü kırmıştı.[141] Bu durum daha kuzeyde, Orta İdil boyunda ya-

---

139 Ebu Hasan Ali bin Zeyd Beyhakî ibn Maruf Fındık, *Tarih-i Beyhakî*, Ahmed Behmenyar Neşri, Tahran, 1317 (1938), s. 53: وپادشاه بلغار و آن نواحی که جمله را بلغر خوانند الامیر ابواسحق ابراهیم بن محمد بن بلطوار (6) بود فی سنه خمس عشر و اربعما نة، او (7) در ولایت خویش خوابی دید که ترا مالی بنواحی نیشابور بیبق باید فرستاد تا بر مسجد آدینهٔ سبزوار و خسروجرد نفقه کنند و در عمارت آن دو مسجد صرف کنند (8)، او مالی وافر فرستاد، و پادشاه خراسان را هدیه های عجیبه فرستاد که هرگز کس مثل (9) آن ندیده بود از عجایب الدنیا و آن مال در عمارت این دو مسجد بدین تاریخ صرف کردند، رحمه الله علیهم اجمعین.

140 Ş. Mercanî, *Mustafâdü'l-Ahbâr fi Ahvâli Kazan ve Bulgar*, s. 110.

141 A. P. Novoseltsev, *Hazarskoe Gosudarstvo i Ego Rol v İstorii Vostoçnoy Evropı i Kavkaza*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1990, s. 196-197. Hazarlar, kuzey bölgelerinden elde etikleri ticârî kazançlarını muhafaza etmek ve güneydoğu Rus bozkırlarından gelecek tehlikeleri bertaraf etmek, ayrıca kuzeyden gelen Rus tehdidini önlemek amacıyla Don ve Donets Nehirleri boyunca bir dizi savunma tahkimatı inşa ettirmişlerdi. Bunlardan en önemlisi, Bizanslı mühendislerin yardımıyla inşa edilen bugünkü Tsymlyanskaya

şayan Bulgarlar üzerindeki Hazar baskısının azalmasına sebebiyet vermişti. Zira yukarıda bahsi geçen konargöçer boylar, Hazarlar ile Bulgarlar arasına adeta bir set çekmişti. Kargaşa içerisindeki Hazar Kağanlığı halkının önemli bir kısmının da Orta İdil boyuna doğru göç etmesiyle İdil Bulgar Devleti'nin kuruluş süreci başlamıştı.

X. yüzyılın başında Hazar Kağanlığı içerisinde Müslümanlar nüfus olarak oldukça fazlalaşmış ve güçlenmişlerdi. Mesudî'nin belirttiğine göre, Ruslar, 912 yılından sonra Hazar Meliki'nin müsaadesiyle (ganimetlerin yarısını ona vereceklerdi) Hazar Denizi'nin güney sahillerine Cürcan'a, Taberistan'a, Acem bölgelerine ve Azerbaycan'a sefer düzenlediler ve burada çok sayıda Müslüman'ı katlettiler. Ayrıca bol miktarda ganimet ve esir elde ettiler. Durumu öğrenen Hazarlı Müslümanlar, Hazar Meliki'nden müttefiki Ruslardan Müslüman kardeşlerinin intikamını almak için aradan çekilmesini istediler. Hazar Meliki onları engelleyecek gücü olmadığı için buna müsaade etmek zorunda kaldı. Bunun üzerine Müslümanlar, Rusları bozguna uğratarak çoğunu öldürdüler, onlardan geriye kalan yaklaşık beş bin kişi ise Burtaslar ve Müslüman Bulgarlar tarafından kılıçtan geçirildi.[142] Bu durum şunu göstermektedir ki, Müslüman İdil Bulgarları, Hazar Kağanlığı'nın hâkimiyetinde bulunmakla birlikte ülke içindeki diğer Müslüman kitlelerle ortak hareket etme iradesine ve dış ilişkilerde belli bir oranda müstakil karar alma insiyatifine sahiplerdi. Nitekim Hazarlar, itaat altına aldıkları halkları ve bodunları vergilerini muntazaman ödemek ve gerektiğinde askerî güç göndermek şartıyla genellikle iç işlerinde serbest bırakıyorlardı.[143]

İbn Fadlân'ın belirttiğine göre İdil Bulgar Devleti, Hazar Kağanlığı'nın hâkimiyeti altında bulunmaktaydı. Çünkü Bulgar hükümdarının oğlu Hazar Kağanı'nın yanında rehindi. Ayrıca Hazar Kağanı, Bulgar İlteberi'nin kızını zorla eş olarak almıştı ve onun ölümünden sonra diğer kızını da kendisine eş olarak istiyordu.[144] İbn Fadlân'ın İdil Bulgarlarına elçi olarak gönderilmesinin asıl sebebi Müslümanlık'ı yaymak dışında para yardımıyla bir kale inşa edilmesine yardım etmekti. Bulgar İlteberi'nin sözlerinden anlaşıldığı kadarıyla bu kale, Bulgar ülkesini Yahudilerin köleliğinden kurtaracaktı.[145] Zira Hazar Kağanlığı'nda Yahudilik, eski inançlarını muhafaza eden halk kitlelerinden farklı olarak sadece Hazarların yönetici kesimi tarafından benimsenmişti.[146]

şehri yakınlarında bulunan ve Rus kroniklerinin de zikrettiği Sarkel'di. Hazarlar, bu tahkimatlar sayesinde yalnız doğuya giden Rus ticâret yolunun kontrolünü sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda Taman Yarımadası'ndaki Ruslar ile kuzeydeki Rusların bağlantılarını da koparmış oluyorlardı. Böylece Oka civarındaki Slavları kolayca itaat altına alarak Kiev bölgesinin denetimini vasalları Macarlara bırakmışlardı. George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, çev. Doğukan Mızrak-Egemen Ç. Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul, 2009, s. 49.

142 Mesudî, *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 75-77.

143 M. İ. Artamanov, *a.g.e.*, s. 520.

144 A. P. Kovalevskiy, *Kniga Ahmeda İbn-Fadlâna o Ego Puteşestvii na Volgu v 921-922 gg.*, s. 141; İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 68.

145 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 51-52.

146 A. P. Kovalevskiy, *Kniga Ahmeda İbn-Fadlâna o Ego Puteşestvii na Volgu v 921-922 gg.*, s. 198.

İdil Bulgarlarının Hazar Kağanlığı'nın hâkimiyetinden çıkmak için attıkları ilk ve en önemli adım, İslâmiyet'in resmî olarak kabulü ve Halifeliğin kuzey temsilcisi olmakla başlamıştı. Fakat bu hemen mümkün olmamıştı.

X. yüzyıl Arap coğrafyacıları arasında bulunan el-Mukaddesî ile İbn el-Hüseyin gibi müellifler, Hazarların hâkimiyeti altındaki Bulgar ve Suvar şehirlerinin durumu ve Bulgar Devleti'nin Hazar Kağanlığı'nın vasallığı altında bulunduğu dönemle ilgili (yani 965 yılından önceki dönem) bilgiler vermişlerdir.[147] İdil Bulgarlarının ve diğer boy ve kavimlerin Hazarların hâkimiyeti altında olduklarına dâir bir Hazar belgesi de mevcuttur. Hazar Kağanı Yusuf, devletiyle ilgili kendisinden bilgi isteyen Endülüs Halifesi III. Abdurrahman'ın Saray görevlisi Hasday İbn Şafrut'a 954-961 yıllarında yazdığı cevabî mektubunda şöyle demektedir: "Gurgen Nehri'nin bitimindeki İdil adındaki nehrin kenarında yaşarım. Bu nehrin başlangıcı doğuya doğru aylarca yol mesafesinde uzanmaktadır. Bu nehir (İdil) etrafında çok sayıda halk bulunmaktadır: Burt-s, Bulg-r, S-v-ar, Arisu, Tse-r-mis, V-n-n-tit, S-v-r, S-l-vi-yon. Onlar açık alanlarda ve tahkimli duvarları bulunan şehirlerde yaşıyorlar. Onların hepsi benim hizmetkârlarımdır ve bana haraç ödemektedirler."[148] Bu metinde geçen boy adlarından Burtas, Suvar, Bulgar, Ar (Udmurtlar), Çeremis (eski Mariler) ve Slavları ayırt etmek mümkündür. Yusuf zamanında, yani X. yüzyılın ortalarında Hazar Kağanlığı, her ne kadar daha önceki ihtişamı kaybetmiş olsa da, hâlâ önemli bir devletti. Melik Yusuf devletinin kuzey sınırlarında yaşayan halklar hakkında, "Kuzeyde, Hazar Kağanlığı'nın bünyesinde Burtaslar, Bulgarlar, Suvarlar, Erziya (Ariasu), Çeremisler, Vyatiçler, Severyanlar ve muhtemelen diğer Slav kabilelerinin kastedildiği Slavyanlar"ın yaşadığı bilgisini vermektedir.[149] Nitekim bahsedilen Slav kabilelerinin (Severyanlar, Polyanlar, Vyatiçler) IX. yüzyılın ikinci yarısında Hazarlara haraç ödediklerini Rus kronikleri de ifade etmektedir.[150]

Yukarıda saydığımız birtakım olgulara rağmen, İdil Bulgarlarının İslâmiyet'in kabulünden sonra Hazarlara bağımlılığı sadece şekilden ibaretti. Yusuf zamanında Kağanlığın sınırları hızlı bir şekilde küçülmeye başlamıştı. İdil'in doğu taraflarında Oğuzlar bağımsızlıklarını ilan etmişti; kuzeyde ise Bulgarlar Hazarların hâkimiyetini yalnızca sembolik olarak tanıyordu.[151] Ayrıca Hazarların vergi aldıkları Çeremis gibi bazı Fin-Ugor ve Slav boylarından artık güçlenmeye başlayan Ruslar haraç almaktaydı.[152] X. yüzyılda İslâm dünyası ile Doğu Avrupa arasındaki transit ticârette artık İdil Bulgarları Hazarların önüne geçmişlerdi.[153] S. A. Pletneva'ya göre X. yüzyılın ortalarına doğru Ha-

147 R. G. Fahrutdinov, *a.g.e.*, s. 41-42; Kevin Alan Brook, *Hazar Yahudileri*, çev. İsmail Tulçalı, Nokta Kitap, İstanbul 2005, s. 43.

148 P. K. Kokovtsev, *Evreysko-Hazarskaya Perepiska v X v.*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Leningrad, 1932, s. 98-99.

149 M. İ. Artamanov, *a.g.e.*, s. 495.

150 "Letopis po Lavrentievskomu Spisku", s. 18.

151 M. İ. Artamanov, *a.g.e.*, s. 496.

152 "Letopis po Lavrentievskomu Spisku", s. 10.

153 Thomas S. Noonan, "The Economy of the Khazar Khaganate", *HdO The World of the Khazars New Perspectives Selected Papers from the Jerusâlem 1999 International Khazar Col-*

zar Devleti'nin gücü, yalnızca Kağan'ın tasavvurundan ibaretti. Hazar Kağanı Yusuf mektubunda haraç ödeyen çeşitli halklardan (Bulgarlar ve Suvarlar dâhil) detaylı bir şekilde bahsediyorsa da, aslında devletin eski sınırlarını, yani eski büyüklüğünü kastediyordu.[154] Bu konuda ünlü Tatar tarihçisi R. G. Fahrutdinov'un değerlendirmesi açıklayıcı niteliktedir:

> İdil Bulgarlarının Hazar Kağanlığı'na bağlılığı, İdil Bulgar Devleti'nin 922 yılında İslâmiyet'i resmî din olarak kabul etmesine kadar güçlüydü. İslâmiyet'in resmî din olarak kabul edilmesinden sonra İdil Bulgar Devleti, Hazar Kağanlığı'nın kontrolünden çıkma ve birçok sorunu kendi başına halletme gücüne kavuşmuştu. İdil Bulgar Devleti ekonomik olarak da Hazarlara bağımlı değildi. Hazar Kağanlığı varlığını koruduğu dönemde dahi Bulgar, batı ile doğu arasındaki transit ticâretin bağımsız bir Orta Çağ merkeziydi. Hazar Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra İdil Bulgar Devleti, Orta ve Aşağı İdil'de yegâne feodal devlet olmuştur.[155]

İdil Bulgarları, Hazar Kağanlığı'nın boyunduruğundan kurtulmak için askerî tahkimatlar ve kaleler yapmışlardı. Aynı dönemde Hazar tüccârlarının Bulgar topraklarında gümrük vergisi ödemeden ticâret yapmaları yasaklandı. Bir süre sonra da, Hazarlara ödedikleri vergiyi ödememeye başladılar ve tamamen müstakil hale geldiler.[156] Ayrıca İdil'in aşağı kesimlerinde kontrolü elinde bulunduran Hazarlar, Bulgarlar üzerindeki hâkimiyetlerini sürdürmeye gerçekten uğraşmış oldukları takdirde bile Bulgalar uzun süre onlarla düşmanlık içerisinde bulunamazlardı. Zira ticârî menfaatler, Avrupa nehirleri sahillerinde yaşayan halkların hepsinin birlik içerisinde olmalarını talep etmekteydi.[157] Esasen İdil Bulgarlarının, Hazar hâkimiyetinden çıkarak tamamen müstakil bir devlet haline gelmeleriyle ilgili yazılı kaynaklarda bazı veriler bulunmaktadır. XII. yüzyıl müellifi Gırnâtî'nin verdiği efsanevî bir bilgiye göre, Bulgarların hükümdarları önderliğinde İslâmiyet'i kabul ettiklerini duyan Hazar Kağanı, ordusuyla İdil Bulgarları üzerine yürür ve onlara "Bu dine benim emrim olmaksızın niçin girdiniz?" diye sorar. Onlar da Bulgar meliki ve hatununu ölümcül hastalıktan iyileştirerek kendilerinin İslâmiyet'e girmelerini sağlayan bilge Müslüman tâcirin telkiniyle "Allahu Ekber" nidalarıyla Hazarlarla çarpışarak onları hezimete uğratırlar. Kır atlar üzerinde büyük adamların (melekler), yani Allah'ın ordusunun Müslüman Bulgarların safında savaştığını gören mağlup Hazar Kağanı, Bulgarlarla anlaşma yapar ve hatta kendisi de bu dine girer.[158] Efsanevî bir rivâyet olsa da gerçeklik payının muhakkak bulunduğu Gırnâtî'nin bu sözlerine istinaden İslâmiyet'in resmî olarak kabulünden hemen sonra İdil Bulgar Devleti'nin müstakil hale geldiğini iddia etmek mümkündür. Ancak genel olarak İdil Bulgarlarının Hazar-

---

loquium, Ed. By Peter B. Golden, Haggai Ben-Shammai and András Róna-Tas, Brill, Leiden-Boston, 2007, s. 235-236.

154 S. A. Pletneva, *Hazarı*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1986, s. 70.

155 R. G. Fahrutdinov, *a.g.e.*, s. 42.

156 *İstoriya Tatarstana*, İzdatelstvo Tarih, Kazan, 2005, s. 50.

157 A. P. Novoseltsev, *a.g.e.*, s. 199.

158 El-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnâmesi (Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb)*, s. 190.

ların kontrolünden çıkarak tamamen bağımsız olması, Kiev Knezi Svyatoslav İgoreviç'in (942-972) 965 yılında Hazarlara yaptığı seferle ilişkilendirilmektedir.[159] Zira Svyatoslav'ın Hazarlar üzerine sefer yapmasının haklı gerekçeleri vardı. Onun döneminde de Kiev Rusya'sı Hazarlara haraç ödemekteydi. Özellikle doğu Slavları (Vyatiçler) Hazarlara vergi ödüyorlardı.[160] Svyatoslav onları Hazar hâkimiyetinden kurtararak kendi idaresi altına almak istiyordu.[161] Bundan başka İdil Nehri ve Hazar Denizi üzerinden Kiev'den Asya'ya giden ticârî yol Rus tüccârları için zahmetli olmasının yanı sıra, Hazarların Rus tüccârları yağmalaması ve katletmesi yüzünden oldukça tehlikeliydi.[162] Svyatoslav, Oğuz Yabgusu ile Hazarlara karşı askerî bir anlaşma da yapmıştı.[163] Bundan sonra Ruslar, 964 yılında gemilerle Hazarlara saldırdılar. Sefer mükemmel bir şekilde planlanmıştı. Ruslar, uygun bir anı gözleyerek kıyıya çıktılar ve yağma yapmadan gerekli iaşeyi temin edip tekrar gemilerine döndüler; daha sonra Bulgarların, Burtasların ve Hazarların ani bir saldırısına maruz kalmadan İdil boyunca ilerlediler.[164] Svyatoslav 965 yılında İdil Nehri'ne geldi. İdil Bulgar yerleşimleri arasından geçerek nehrin aşağısına, Hazarların başkenti İdil şehrine doğru ilerledi. Svyatoslav'ın Hazar seferinin bundan sonrası Rus kroniklerinde şöyle ifade edilmektedir: "6473 (965) yılında Svyatoslav, Kozarlar (Hazarların) üzerine gitti. Svyatoslav'ın üzerlerine doğru geldiğini duyan Kozarlar kendi hakanlarının başkanlığında onları karşılamak üzere çıktılar ve savaşmak için karşı karşıya geldiler. Svyatoslav Kozarları yenerek onların şehirleri Beloveja'yı (Sarkel) aldı. Yasları (As) ve Kasogları (Çerkesler) da yenip Kiev'e getirdi."[165]

A. H. Halikov, Svyatoslav'ın bu seferinde İdil Bulgarlarını da mağlup ederek onları tâbi kıldığını düşünmektedir. A. H. Halikov, Svyatoslav'ın 965 yılındaki bu meşhur seferini şöyle anlatmaktadır:

159 Bkz.:*İstoriya Tatarskoy ASSR Tom I (s Drevneyşih Vremen do Velikoy Oktyabrskoy Sotsialistiçeskoy Revolyutsii)*, Tatknigoizdat, Kazan, 1955, s. 67; B. D. Grekov, *İzbrannıe Trudı*, T. II, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova, 1959, s. 531; *İstoriya Tatarskoy ASSR (s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney)*, Tatknigoizdat, Kazan, 1968, s. 50; A. P. Smirnov, *a.g.e.*, s. 31-32; A. P. Smirnov, "Voljskaya Bolgariya", *Stepi Evrazii v Epohu Srednevekovya*, Arheologii SSSR, Otv. Red. S. A. Pletneva, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1981, s. 208; R. G. Fahrutdinov, *a.g.e.*, s. 4; *İstoriya Rossii s Drevneyşih Vremen do Kontsa XVII Veka*, Otv. Red. A. N. Saharov, A. P. Novoseltsev, İzdatelstvo Ast, Moskova, 1996, s. 90; A. P. Novoseltsev, *a.g.e.*, s. 199; Ahmet Taşağıl, "İdil Bulgar Hanlığı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 21, s. 473.

160 "Letopis po Lavrentievskomu Spisku", s. 63.

161 B. D. Grekov, *Kievskaya Rus*, İzdatelstvo Mnisterstva Prosveşeniya RSFSR, Moskova, 1949, s. 456.

162 İ. A. Zaiçkin-İ. N. Poçkayev, *Russkaya İstoriya Populyarnıy Oçerk IX – Seredina XVIII v.*, İzdatelstvo Mısl, Moskova, 1992, s. 39.

163 S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004, s. 222.

164 L. N. Gumilev, *Eski Ruslar ve Bozkır Halkları*, C. I, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 252.

165 "Letopis po Lavrentievskomu Spisku", s. 63-64; "İpatyevskaya Letopis", s. 53; "Rogojskiy Letopisets Tverskoy Sbornik", s. 14, 65; "Tipografskaya Letopis", *PSRL*, T.XXIV, İzdatelstvo Arheografiçeskoyu Kommissieyu, Petrograd, 1921, s. 24.

O (Svyatoslav), Kiev'den Desna boyunca doğuya hareket etmiştir. Desna'dan Oka üstlerine geçerken bir yerde Vyatiçlerle karşılaşmış, Rogoj vakayinâmecisinin yazdığı gibi bunlara saldırmıştır. Sonra da, 965 yılında Vyatiçlerden, artık ona tâbi olan Bulgar-Burtasların toprakları üzerinden, yani karadan hareketle Bulgarlara karşı başarılı bir sefer düzenlemiş ve onları dağıtarak, muhtemelen Jiguli bölgesindeki Vareg-Ruslardan satın aldığı kayıklarla Hazar topraklarına inmiş ve Hazarya'yı yerle bir etmiştir... Ruslar ve Svyatoslav 965'te, Hazarların, Bulgarların ve Burtasların sahip oldukları her şeyi yok etmiş ve onları kendilerine tâbi kılmışlardır...[166]

Anlaşılan A. H. Halikov, Svayatoslav'ın bu seferini İbn Havkal'ın Rusların Bulgar şehrini yağmaladığı şeklindeki haberiyle özdeşleştirmektedir.[167] Bununla birlikte, Svyatoslav'ın seferinden sonra Hazar Kağanlığı, hâkim bir devlet olarak varlığını kaybetmiştir. Svyatoslav'ın Hazar Kağanlığı'na indirdiği darbede ona İdil Bulgarlarının yardımcı olma ihtimali yüksektir. Bulgarların Ruslara yardımı onlarla ittifak yapmaktan ziyâde bu zor durumunda Hazar Kağanlığı'na destek olmamalarıdır.[168] Muhtemelen, Hazar idaresinin dağılmasıyla Hazarların bir kısmı İdil Bulgar ülkesine iltica etmiştir. Bundan sonra, Rusların çekilmeleriyle birlikte İdil üzerindeki bütün kontrol yavaş yavaş Bulgarların eline geçmiştir.

Bazı tarihçiler, Kiev Knezi Svyatoslav İgoreviç'in 965 yılında Hazarlar üzerine yürümesini, İdil Bulgarlarına yaptığı ilk seferi olarak kabul ederler. Hâlbuki kroniklerin hiçbiri Svayatoslav'ın Hazar seferinden bahsederken ne Bulgarlardan ne de Bulgar şehrinden bahsetmektedir. Bundan dolayıdır ki, bu görüşün herhangi bir temeli bulunmamaktadır.[169] Fakat şarkiyatçılar (H. M. Frehn, A. Y. Garkavi vd.) bu tarihî seferi, Rusların 969 yılında İdil Nehri üzerinden Hazar, Bulgar ve Burtaslar üzerine yaptığı seferle ilgili İbn Havkal'ın rivâyetleriyle özdeşleştirmeye başladılar.[170] İbn Havkal bu konudan iki kez bahsetmiştir. İlk olarak Bulgar şehri hakkında bilgi verirken, "...Bulgar ise çok âmilliği bulunmayan küçük bir şehirdir. Bu ülkelerin limanı olduğu için meşhurdur. Ruslar (Vikingler) bu şehri yağmaladılar; Hazarları, Semender ve Etil'i 358/969 yılında tahrib ettiler. Sonra Rumların ülkesi, Endülüs üzerine yürüdüler..." diye yazmıştır.[171]

İbn Havkal'ın bu haberinin bazı yanlış bilgileri içerdiği kesindir. Bilindiği üzere Svyatoslav, ne 969 yılında ne de bunu takip eden yıllarda İspanya ve Bizans üzerine yürümüştür. A. YA. Garkavi nasıl oluyorsa İbn Havkal'ın

166 A. P. Motsya-A. H. Halikov, *Bulgar – Kiev Puti-Svyazi-Sudbı*, Kiev, 1997, s. 67.

167 İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 28-29, 342; El-İmâmü'l-Âlem Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Havkal en-Nasibî, "Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik (Kitâbu Sûreti'l-Arz)", *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler: Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Bölgeler*, derleyen ve Türkçeye çev. Yusuf Ziya Yörükân, notlarla yay. haz. Mehmet Şeker vd., Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 120.

168 A. P. Novoseltsev, *a.g.e.*, s. 199.

169 *a.g.e.*, s. 225; R. G. Fahrutdinov, *a.g.e.*, s. 42.

170 S. M. Şpilevskiy, *Drevnie Goroda i Drugie Bulgarsko-Tatarskie Pamyatniki v Kazanskoy Gubernii*, Kazan, 1877, s. 103.

171 İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 28-29.

Rum seferi hakkındaki haberini (Endülüs hakkında susarak) açıklamaya kalkışarak, "Svyatoslav İdil seferinden sonra Tuna Bulgarları üzerine sefer yapmış ve (güya) orada Bizans'la çarpışmıştır," demiştir.[172] Fakat bu düşünce inandırıcı değildir. Svyatoslav 969 yılında Tuna üzerine sefere niyetlenmiş ise de annesi Prenses Olga tarafından durdurulmuştur. Ancak 2 yıl sonra, annesinin ölümünün ardından 971 yılında Tuna Bulgarları üzerine sefere çıkmıştır.[173] Ama onun Bizans'la savaştığına dair bir malumat yoktur. Rus kaynaklarının hiçbiri Svyatoslav'ın 969 yılında İdil ya da Rum ve Endülüs üzerine yaptığı sefer hakkında bir bilgi vermemektedir.[174] V. V. Barthold'un da söylediği gibi, Hazarların yıkılmasından Ruslardan çok İdil Bulgarları faydalandılar; İbn Havkal Rusların Hazarlarla birlikte Bulgarları da yok ettiğini söylese de, Rus vekayinâmelerinde buna dair bir bilgi bulunmadığı gibi bundan sonra vuku bulan hadiseler de İbn Havkal'ın sözüyle uyuşmamaktadır.[175] İbn Havkal 969 yılının olaylarını açıklarken Ruslardan bahsediyorsa da Svyatoslav ismini hiç kullanmamıştır. M. İ. Artamanov'un görüşüne göre İbn Havkal, Rusları Normanlarla özdeşleştirmiştir.[176] R. G. Fahrutdinov bu durumu şöyle açıklamaktadır:

> Çok iyi bilinmese de, Bulgar, Burtas ve Hazarların yağma edildiği 969 yılındaki seferin Svyatoslav tarafından değil, Norveç Kralı Herald Errikson tarafından yapıldığı yönünde bir fikir bulunmaktadır. Bu fikir Norveçli tarihçi E. Kvalen tarafından 1930'lu yıllarda ortaya atılmış ve belli ölçüde İ. Y. Kraçovskiy tarafından desteklenmiştir... Sonuç olarak tarih literatürümüzde kaydedilen Svyatoslav'ın 969 yılında İdil Bulgarları üzerine yaptığı sefer, aslında tarihî kaynaklar tarafından doğrulanmamaktadır ve onu doğru kabul etmemek mümkündür.[177]

Sonuç olarak Svyatoslav'ın 965 yılında Hazar Kağanlığı'na indirdiği darbe, Ruslar açısından vasallıktan kurtulma ve doğuya giden ticâret yolunu açma anlamına geliyordu.[178] Ayrıca Hazar Kağanlığı'nın da çöküşüne işaret ediyordu. İdil Bulgarları için ise olumlu sonuçlarının olduğu kesindir. Hazar Kağanlığı'nın gücünü kaybetmesi, onun İdil Bulgarlarının iç işlerine müdahalesini engellemiştir. Böylece İdil Bulgar Devleti de, tıpkı Kiev Rusya'sı gibi tamamen müstakil hale gelmiştir. Burtaslar da bu tarihten itibaren Bulgarların idaresine girmiştir. Çünkü onların siyasî bağımsızlıklarına ya da Kiev Rusya'sının kontrolüne girdiklerine dair bir malumat yoktur.[179] Bu hadiseden sonra Hazar Kağanlığı, çağdaşlarının görüş alanından çıkmaya ve yok

172 R. G. Fahrutdinov, *a.g.e.*, s. 44.
173 "Radzivilovskaya Letopis", *PSRL*, T. 38, İzdatelstvo "Nauka"Leningradskoe Otdelenie, Leningrad, 1989, s. 35; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 4. Bs., TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. 25.
174 R. G. Fahrutdinov, *a.g.e.*, s. 44.
175 V. V. Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 54.
176 M. İ. Artamanov, *a.g.e.*, s. 548.
177 R. G. Fahrutdinov, *a.g.e.*, s. 44.
178 İ. A. Zaiçkin-İ. N. Poçkayev, *a.g.e.*, s. 39.
179 B. D. Grekov, *İzbrannıe Trudı*, s. 531.

olmaya yüz tutarken, Orta İdil'de çoktan beri var olan ekonomik üretim gücüyle yepyeni bir devlet ortaya çıkıyordu. İdil Bulgar Devleti'nin Hazarların vasallığından çıkmasının asıl belirleyicilerinden birisi, idarecilerin daha uzak toprakların hükümdarlarıyla olduğu kadar komşularıyla da diplomatik ilişkiler kurabilme ve anlaşmalar yapabilme kabiliyetiydi.[180] Bu manada aşağıda detaylı olarak vereceğimiz üzere İdil Bulgarları, 985 yılında Kiev Rusya'sı ile bir anlaşma imzalayarak müstakil bir devlete sahip olduklarını ispatlamış ve siyasî varlıkları Kiev Rus Knezliği tarafından da resmî olarak tanınmıştır.

Yahudilik'i bir kenara bırakacak olursak, bu yeni devletin Hazar Kağanlığı'nın mirasını devraldığını söylemek mümkündür. Zira yukarıda da zikrettiğimiz gibi İdil Bulgar Devleti'nin nüfusu Hazar Kağanlığı'nın nüfusuyla aynıdır. Ayrıca göç dalgalarıyla Orta İdil'e gelen bu nüfusun Hazar Kağanlığı'nın zayıflamasında da etkisi olduğu söylenilebilir. Netice olarak şunu ifade etmek mümkündür ki, İdil Bulgar Devleti Hazar Kağanlığı'nın devamı niteliğindedir.

2.3. İdil Bulgar-Rus Siyasî Münasebetleri

İdil Bulgar-Kiev Rus Knezliği Siyasî Münasebetleri

IX-X. yüzyıllarda Doğu Avrupa'da, hemen hemen aynı dönemde Rus ve İdil Bulgar devletleri biçimlenmeye başlamıştır. Onların kuruluş aşamaları benzer doğal ve coğrafî şartlarda geçmiştir. Her iki devlet de kültür ve dil açısından yakın olan halklar tarafından çevrelenmişti. Rus ve Bulgarların kuzeyinde Fin dillinde konuşan halklar yaşamaktaydı. Güney de ise genellikle konargöçer Türk boyları mevcuttu. Gerek Ruslar gerekse de Bulgarlar, Hazar ve Bizans devletleri ile Doğu'nun ekonomik, siyasî ve kültürel etkisini benzer şekilde hissediyorlardı. Tüm bu şartlar İdil Bulgarları ile Rusların münasebetlerine damgasını vurmuştur.[181]

Kiev Rus Knezliği'nin Kuruluşu ve İdil Bulgar-Rus Siyasî Münasebetlerinin Başlaması

VIII. yüzyılın sonlarından itibaren oluşmaya başlayan İdil üzerinden Slav-Fin ve Baltık topraklarına giden ticâret yolu[182] ile IX. yüzyıldan itibaren canlanmaya başlayan Arap Doğu'sundan Hazar Denizi ve İdil üzerinden Bulgar'a

180 A-A. Rorlich, *a.g.e.*, s. 45.

181 A. H. Halikov, "Voljskaya Bulgariya i Rus (Etapı Politiçeskih i Kulturno-Ekonomiçeskih Svyazey v X-XIII vv.)", *Voljskaya Bulgariya i Rus (k 1000-Letniyu Russko-Bulgarskogo Dogovora)*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1986, s. 6; A. P. Motsya-A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 66.

182 Rus kroniklerinde "Vareglerden Greklere giden yol" olarak ifade edilen bu yol oldukça uzundu: Vareg Denizi'nden (Baltık Denizi) Neva Gölü'ne (daha sonraları Ladoga olarak adlandırılmaya başlanmıştır) ulaşıyor ve oradan da Volhov üzerinden İlmen Gölü'ne ve Karadeniz'e dökülen Dinyeper Nehri'nin yukarı kesimleri ile arasında küçük bir kara noktası bulunan bu göle dökülen Lovata Nehri'ne ulaşıyordu. Buradan da Karadeniz'e ve Bizans'a uzanıyordu. B. D. Grekov, *Kievskaya Rus*, s. 435.

ulaşan ticârî yoldan[183] pay kapma mücadelesi İdil Bulgar-Rus münasebetlerine tesir etmiştir. Böylece IX. yüzyılın ortalarından itibaren İdil Bulgarları ile Ruslar arasında ilk ticârî, kültürel ve siyasî münasebetlerin başlamıştır. Bu süreçte Vareg-Ruslar ticârete müdahil oluyor ve Doğu Slavlarıyla[184] temasa giriyorlardı. Doğu Slavları şehirler oluşturmaya ve buralarda üretim yaparak ekonomik faaliyetlerini artırmaya çalışıyorlardı. Bunların kabile ittifakları devlete dönüşerek Kiev, Çernigov ve Novgorod gibi şehirler etrafında birleşiyordu.[185] Doğu Slavları ayrı ve birbirlerine düşman olarak yaşıyorlardı. Güçlü ve asker komşularına karşı koyamıyor ve bu yüzden onlara vergi ödüyorlardı.[186] IX. yüzyılda Doğu Slavlarından Polyan, Radimiç, Severyan ve Vyatiç kabilelerinin Hazarlara tâbi oldukları ve vergi ödedikleri biliniyor.[187] Bu konuda *Povest Vremennıh Let*'te şöyle yazmaktadır: "6367 (M. 859) yılında deniz aşırı memleketten gelen Varegler, Çud ve Slovenlerden, Merya'dan, Veslerden ve Kriviçlerden haraç topladılar; Hazarlar ise Polyanlar, Severyanlar ve Vyatiçlerden her bacadan bir sincap kürkü topluyorlardı."[188] Aynı ifadeler diğer Rus kroniklerinde de tekrarlanmaktadır.[189] Kroniklerin verdiği bilgiden de anlaşılacağı üzere Hazar Kağanlığı'nın nüfusunu oluşturan Türk boyları, muhtemelen, bu Slav kabileleriyle münasebet halindeydiler. Bu münasebet, büyük ihtimalle, Bulgarlar aracılığıyla gerçekleştiriliyordu. Zira L. N. Gumilev'in de ifade ettiği gibi, aralarında Bulgarlar ve Savirler gibi iki güçlü etnos bulunduğu için Slavlar ve Hazarlar birbirleriyle hiç temas etmemişlerdi.[190]

İdil Bulgar boyları Orta İdil'e akın ettikleri sıralarda Ruslar da devlet oluşumu içerisindeydiler. Rus Devleti'nin ortaya çıkış tarihi, Doğu Slavlarının

183 A. H. Halikov, a.g.m., s. 6-7.

184 Doğu Slavlarıyla, bugünkü Rusların, Ukraynalıların ve Belorusların ataları kastedilmektedir. Milâdî ilk binyılının ortalarında İlmen Gölü'nden Karadeniz'in kuzey bozkırlarına ve Doğu Karpatlar'dan İdil Nehri'ne kadar olan sahada Doğu Slav kabileleri şekillenmiştir. *Povest Vremennıh Let*'in kaydına göre, VIII-IX. yüzyıllarda Doğu Slav kabilelerinin coğrafî konumu şöyleydi: Volhov ve İlmen Gölü sahillerinde Slovenler; Batı Dvina, İdil ve Dinyeper dolaylarında Kriviçler; Pripyatya ile Berezina arasında Dregovitsler; Oka ve Moskova Nehirleri taraflarında Vyatiçler; Soja ve Desna dolaylarında Radimiçler; Desna, Seyma, Sula ve Kuzey Don havzasında Severyanlar; Dinyeper'in aşağı taraflarının orta mecrasında ve Pripyat dolaylarında Drevlyanlar; Dinyeper'in orta mecrasında Polyanlar; Volın ile Bug civarlarında Bujanlar, Volınyanlar ve Dulebler; en güneyde Karadeniz ve Tuna dolaylarında ise Tuvertsler ile Uliçler yaşamaktaydılar. IX. yüzyılda Doğu Slav topraklarında şehirler kurulmaya başlamıştır. Bunlar arasında Polyanların yaşadığı ve 1500 yılı aşkın geçmişi bulunan Kiev; 859'dan önce kurulan Novgorod; 863'ten önce kurulduğu düşünülen Smolensk; Kriviçlerin yaşadığı Pskova, İzborska, Poltska; Drevlyanlarla meskûn olan İskorosteni; Severyanların yaşadığı Çernigov ve Beloozero, Lyubeça ile Murom en önemlileriydi. İ. A. Zaiçkin-İ. N. Poçkayev, *a.g.e.*, s. 8-10, 13.

185 İ. A. Zaiçkin-İ. N. Poçkayev, *a.g.e.*, s. 14.

186 *a.g.e.*, s. 17.

187 A. N. Kurat, *a.g.e.*, s. 5.

188 *Letopis Nestora so Vklyuçeniem Pouçeniya Vladimira Monomaha*, s. 9.

189 "Letopis po Lavrentievskomu Spisku", s. 18; *Pskovskie Letopisi*, Vıp. 2, pod Redaktsiey A. N. Nasonova, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova, 1955, s. 73.

190 L. N. Gumilev, *a.g.e.*, s. 64; G. Vernadsky bu tarihi daha da geriye çekerek 856 yılı olarak belirlemektedir. *a.g.e.*, s. 50.

Novgorod'tan başlayarak kendilerini idare etmek için Varegleri (Normanlar), yani Rurik ve onun iki kardeşini önder olarak çağırdıkları 862 yılı olarak kabul edilmektedir.[191] Rus Devleti'nin yarı efsanevî kurucusu Rurik'in 879 yılında ölümesi üzerine yerine geçen akrabası Oleg (879-912), Novgorod'tan çıkarak Kiev'i zapt etti. Böylece Kiev Knezliği oluşmaya başladı. Onun esas amacı Slav boylarını idaresi altında toplamaktı. Oleg'in 912 yılında ölmesiyle knez olan Rurik'in oğlu İgor (912-945), Hazar Denizi'nin güney sahillerine 913-914 yıllarında yaptığı seferde, az önce İdil Bulgarlar ile Hazar Kağanlığı arasındaki siyasî münasebetler bahsinde ifade edildiği gibi büyük tahribat yaptı ve çok sayıda Müslüman'ı katletti. Ancak seferden dönüşü esnasında Müslüman Bulgarlar tarafından saldırıya uğrayarak büyük kayıplar verdi.[192] Buna rağmen İgor, 943-944 yıllarında, Hazar Kağanlığı'nın hâkim olduğu sahada yeniden yağma amaçlı saldırılar gerçekleştirdi. Onun yüklediği fazla vergilerinden bunalan Slav kabilelerinden Drevlyanlar isyan ederek İgor'u öldürünce oğlu Svyatoslav'ın yaşı küçük olduğu için yerine Hristiyan karısı Olga (945-957) geçti.[193]

Svyatoslav (957-973) tahta çıktığında bütün Slav kabilelerini hâkimiyeti altına almak arzusundaydı. Onun bu düşüncesi Vareg-Rus başbuğlarının Türklerle karşı karşıya gelmesine sebep oldu. Öncelikle Hazarların hâkimiyeti altında olan Vyatiçler üzerine 964 yılında bir sefer düzenledi.[194] Slav kökenli kabileleri itaat altına aldıktan sonra 965 yılında indirdiği darbeyle Hazarların İdil Nehri'ndeki hâkimiyetlerine son verdi.[195] Bunun İdil Bulgarlarının Hazar hâkimiyetinden çıkmasına yol açtığı daha önce ifade edilmiştir. Bu durumu L. N. Gumilev, "İdil Yahudi cemaatinin mahvoluşu, Hazarlara ve komşu halklara hürriyetlerini kazandırmıştır," şeklinde ifade etmiştir. [196]

Svyatoslav ve İdil Bulgarları için Kiev ve Bulgar arasındaki kervan yolunun geçtiği güzergâh üzerinde bulunan Burtas ve Vyatiç toprakları oldukça mühimdi. İdil Bulgarları, Burtasları tâbi kıldıkları için bu yolun Sura-Mokşa kısmına sahiptiler. Svyatoslav'ın Rus kroniklerinin de belirttiği üzere Burtasları ve Vyatiçleri bağımlı kılmadaki ısrarı, İdil Bulgarlarını barışçıl çözümler aramak zorunda bırakmıştı. Ş. Mercanî'nin belirttiği üzere, 967-968 yıllarında İdil Bulgarları ile Kiev Rus Knezliği arasında ilk barış anlaşmasının yapılması da bu kabildendir.[197] Anlaşıldığı kadarıyla İdil Bulgarları adına anlaşmayı o sıralarda Bulgar ve Suvar arasındaki rekabete son vererek ülkenin birliğini sağlayan I. Mümin imzalamıştı. Yapılan anlaşma her iki taraf için de son derece önemliydi ve bu nedenle 20 yıl arayla yenilenmesi kararlaştırılmıştı.[198]

---

191 İ. A. Zaiçkin-İ. N. Poçkayev, *a.g.e.*, s. 16.
192 Mesudî, *Murûc Ez-Zeheb*, s. 75-77; *İstoriya Tatarskoy ASSR*, 1968, s. 51.
193 A. N. Kurat, *a.g.e.*, s. 21-23; İ. A. Zaiçkin-İ. N. Poçkayev, *a.g.e.*, s. 27-32; G. Vernadsky, *a.g.e.*, s. 50-52.
194 "Letopis po Lavrentievskomu Spisku", s. 63.
195 "Letopis po Lavrentievskomu Spisku", s. 63-64.
196 L. N. Gumilev, *a.g.e.*, s. 253.
197 Ş. Mercanî, *Müstefâdü'l Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, s. 106.
198 A. P. Motsya-A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 67-68.

Svyatoslav'ın 973 yılında Peçenekler tarafından öldürülmesinden sonra, oğullarından Vladimir 980 yılında kardeşi Yaropolk'e üstünlük sağlayarak Kiev Knezliği tahtına oturdu.[199] Onun iktidarı devrinde (980-1015) İdil Bulgar-Rus münasebetleri oldukça aktif bir hal alacaktı.

Kiev Knezi Vladimir'in İdil Bulgarları Üzerine Düzenlediği 985 Tarihli Sefer

Bulgarların ve itaat altına aldıkları halkların Rus knezlikleriyle olan siyasî münasebetleri genel olarak pek dostane olmamıştır. Buna, Rusların komşu halklar üzerine sık sık düzenledikleri yağma seferleri sebep oluyordu. Rus knezleri, servet elde etmek için gerek kendi aralarında gerekse de diğer halklarla çatışmaktan çekinmiyorlardı.[200]

İdil Bulgarları, X. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Slavlarından Vyatiçlerle sıkı münasebetler kurmuşlardı. Zira Bulgarlar, batı sınırlarını kuvvetlendirmek ve İdil Nehri üzerindeki ana ticâret yolu üzerinde güvenlikli ileri karakollar oluşturmak istiyorlardı. Bulgarlar tam da bu sıralarda, yani X. yüzyılın 60-70'li yıllarında Burtasları hâkimiyetleri altına alarak Vyatiç topraklarının sınırlarına ulaşmıştı.[201] Ancak Kiev tahtına oturan Vladimir atalarının yaptığı gibi, kendi hâkimiyetini tanımayan Vyatiçler üzerine 981 ve 982 yıllarında düzenlediği iki ayrı seferle onları itaat altına aldı.[202] Vladimir, Vyatiçlerin komşuları olan ve hâkimiyetini tanımayan Radimiçler üzerine de sefer düzenleyerek onları da haraca bağlamıştı.[203] A. M. Çlenov'a göre, bir iç savaş niteliğindeki bu hadiselerde Vyatiçlerin doğusunda bulunan İdil Bulgarlarının parmağı vardı ve onlar Vyatiçleri askerî olarak desteklemişlerdi.[204] Vladimir'in kardeşi Yaropolk'un hanımlarından biri Vyatiç prensesiydi. İşte Yaropolk'un bu Vyatiç kökenli hanımından dolayı Vyatiçler, Kiev Rus Knezliği tahtında hak iddia ediyorlardı. İdil Bulgarları da onları bu hususta kışkırtıyorlardı. İdil Bulgarlarının Vyatiçleri desteklemesinin sebebi erkek çocuğu bulunmayan Yaropolk'un kızının bir Bulgar Beyi ile nikâhlanmış olmasıydı.[205] Vladimir yukarıda ifede edildiği gibi, Vyatiçlerin üzerine iki ve işbirlikçileri olan Radimiçlere karşı da bir sefer düzenlemişti. Ancak bu seferler onun İdil Bulgarlarının Slav komşularını tamamen itaat altına almasına yetmemişti. Bundan dolayı Vladimir, doğrudan Bulgarlar üzerine giderek onlara gücünü göstermek ve Vyatiçlere sağladıkları desteği kesmek istiyordu. Aynı zamanda daha

199 A. N. Kurat, *a.g.e.*, s. 25-27.
200 S. H. Alişev, *a.g.e.*, s. 41.
201 A. H. Halikov, a.g.m., s. 8; A. P. Motsya-A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 67.
202 "Letopis po Lavrentievskomu Spisku", s. 80; *Letopis Nestora so Vklyuçeniem Pouçeniya Vladimira Monomaha*, s. 43; "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşey ili Nikonovskoy Letopisyu", s. 41.
203 "Letopis po Lavrentievskomu Spisku", s. 82; *Letopis Nestora so Vklyuçeniem Pouçeniya Vladimira Monomaha*, s. 45; "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşey ili Nikonovskoy Letopisyu", s. 42.
204 A. M. Çlenov, "İz İstorii Rannih Russko-Bulgarskih Politiçeskih Svyazey", *İz İstorii Rannih Bulgar*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1981, s. 75-76.
205 A. M. Çlenov, a.g.m., s. 77-78.

önce Hazarların haraç aldığı Meryan, Murom vb. halklardan şimdi Bulgarlar haraç alıyordu. Üstelik Bulgarlar onlarla kürk ticâreti yapıyor ve hâkimiyet altında tuttukları halklardan topladıkları esirleri Doğu ülkelerine satarak muazzam gelir elde ediyorlardı.[206] Bu ticârî çıkarlar Vladimir'in siyasî hedefini belirliyordu. Onun esasen İdil Bulgar topraklarını ele geçirmek veya vergiye bağlamak gibi bir düşüncesi yoktu. Yoksa 985 yılındaki seferin sonucunda Bulgarlarla *ebedi bir barış* yapılması pek mantıklı olmazdı. Vladimir'in barış için öne sürdüğü şart, büyük ihtimalle, Bulgarların Vyatiç topraklarından çıkmasıydı.[207] Ancak F. Ş. Huzin bu görüşe katılmamaktadır. Ona göre olayların bu şekilde yorumlanması oldukça yanlıştır zira Rusların işlerine Bulgarların müdahalesi müphem olduğu gibi hiçbir kaynak tarafından da desteklenmemektedir.[208] Anlaşılan konunun tamamen açıklığa kavuşması için destekleyici kaynaklara ihtiyaç duyulmaktadır.

Her ne olursa olsun, Kiev Knezi Vladimir İdil Bulgarlarına saldırmak ve otoritesini kuvvetlendirmek için 985 yılında harekete geçti. Önce dayısı Dobrınya ile ortak hareket etme kararı aldı. Daha sonra da Oğuzlarla ittifak kurdu.[209] Oğuzları paralı asker olarak tutmuş olma ihtimali de bulunmaktadır.[210] Vladimir birliklerinin başında kayıklarla Dinyeper'i geçmiş ve daha sonra da Desna ile Oka'nın yukarı kesimlerine yaklaştığı alanda Vyatiçlerin bulunduğu bölgeden hareket etmiştir. Ardından Desna'nın sol kolu olan Bolva ve Oka'nın sol kolu olan Jizdra üzerinden kayıklarla ilerlemiştir. Jizdra üzerinde kendisini kayıklarla bekleyen dayısı Dobrınya ile birleşerek birlikte Vyatiçleri tamamen boyunduruk altına almıştır. Vladimir ve Dobrınya'nın birleşik kuvvetleri, daha sonra Oka ve İdil üzerinden kayıklarla ilerleyerek güneyde kendilerini bekleyen müttefikleri Oğuzların yanına gittiler. Son olarak da İdil Bulgarları üzerine harekete geçtiler. Bu sırada İdil Bulgarlarının başında ülkede sıkı bir merkezîleştirme siyaseti güttüğü anlaşılan II. Mümin bulunmaktaydı. Kendisi Emîr Hasan'ın oğlu ve Almış'ın torunuydu.[211] Vladimir'in 985 yılında İdil Bulgarları üzerine yaptığı seferin *Lavrentevskaya Letopis*'teki kaydı şöyledir:

> (6494/985 yılında) Volodimer Dobrınya'yla ve askerleriyle beraber kayıklara binerek Bolgarlar üzerine gitti. Torklar (Oğuzlar) da atlarla sahile geldiler ve Bolgarları yendiler. Dobrınya, Volodimer'e şöyle dedi: "Ayağı zincirli

206 V. E. Şambarov, *Voynı Yazıçeskoy Rusi*, İzdatelstvo Eksmo: Algoritm, Moskova, 2010, s. 332.

207 A. M. Çlenov, a.g.m., s. 79.

208 F. Ş. Huzin, *Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya*, s. 102.

209 A. P. Smirnov, Vladimir'in seferine Oğuz Türklerinin katılmasını şöyle açıklamaktadır: "985 yılında Kiev knezleri, Bulgarlar üzerine Türklerle ortaklaşa bir sefer düzenlediler. Türkler, diğer kabilelerle birlikte daha önce, Bulgarların Yayık dolaylarındaki fetih hareketleri sonucu geri çekilmek zorunda kalmışlardı." *a.g.e.*, s. 43. Selçuklu tarihi uzmanı S. G. Agacanov, Oğuz süvarilerinin Rus knezlerinin savaş stratejilerinde önemli bir yer işgal ettiği düşüncesindedir. *a.g.e.*, s. 224.

210 N. M. Karamzin, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, T. I, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1989, s. 147.

211 A. P. Motsya-A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 68.

olan kölelere (esirlere) dikkatlice baktım onların hepsi çizmeli; bunlar bize vergi vermezler, haydi gidip keçe ayakkabılı olanları arayalım.[212] Volodimer onu dinleyerek Bolgarlarla barış anlaşması yaptı ve birbirlerine yemin ettiler. Bolgarlar ona şöyle söylediler: "Taş yüzene ve şerbetçi otu suya batıncaya dek aramızda barış olacaktır." Ve Volodimer Kiev'e geri döndü.[213]

Bazı kroniklere göre ise Bulgarlar barış andı olarak şöyle demişlerdi: "Taş suda yüzmeye başlayınca ve şerbetçi otu da kirlenince; o zaman siz (bizden) haraç alacaksınız."[214] Ş. Mercanî'ye göre 985 yılındaki seferden sonra yapılan barış anlaşması, Ruslar ile İdil Bulgarları arasında 965-966 yıllarında, yani Svayatoslav'ın seferinden sonra yapılan akdin tekrarı niteliğindedir.[215]

Kroniklerin kaydından her ne kadar Ruslar ve müttefiklerinin İdil Bulgarlarını yenilgiye uğrattığı anlaşılmakta ise de kesin bir zafer elde edemedikleri açıktır. Çünkü Orta Çağ'da Doğu Avrupa'da bir devlet başka bir devleti yenilgiye uğrattığında en azından ondan vergi almaktadır. B. D. Grekov ve N. F. Kalinin'in dediği gibi Kiev knezleri de, yenilgiye uğrattıkları halkları kendi hâkimiyeti altına almaktaydı.[216] Aksine Bulgarların maddî kültürünün yüksekliğini fark ederek "bunlar bize vergi vermez denilmesi" İdil Bulgarlarının üstünlüğünü ortaya koymaktadır. Ayrıca barış anlaşması yapılarak geri çekilmesi de, Bulgarların iyi bir savunma yaptıklarını veya en azından Rusları barış yapmaya zorladıklarını düşündürmektedir. N. M. Karamzin'e göre Vladimir bu seferden sonra haraç almasa bile en azından şerefle ve hediyelerle başkentine dönmüştür.[217] 985 tarihli bu sefer hakkın-

212 B. D. Grekov'a göre Dobrınaya, İdil Bulgarlarının maddî gücünü ve kültürel gelişmişliğini fark ederek onları kontrol altına alamayacaklarını anlamış ve bundan dolayı barış yapılmasını istemiştir, *İzbrannıe Trudı*, s. 531.

213 "[6493 (985)] Иде Володимеръ на Болгары съ Добрынею, съ уемъ своимъ, в лодьяхъ, а Торъки берегомъ приведе на коних, и побѣди Болгары. Рече Добрына Володимеру: 'съглядахъ колодникъ, и суть вси в сапозѣх, симъ дани намъ не даяти, поидемъ искать лапотниковъ'. И створи миръ Володимеръ съ Болгары, и ротѣ заходиша межю собъ, и рѣша Болгаре: 'толи не будеть межю нами мира, оли камень начнеть плавати, а хмель почнет тонути'. И приде Володимеръ Киеву", "Letopis po Lavrentievskomu Spisku", s. 82; *Letopis Nestora so Vklyuçeniem Pouçeniya Vladimira Monomaha*, s. 45. Diğer Rus kroniklerinde de yer alan bu kayıt için ayrıca bkz.: "Radzivilovskaya Letopis", s. 41; "İpatyevskaya Letopis", s. 71; "Tipografskaya Letopis", s. 31; "Moskovskiy Letopisnıy Svod Kontsa XV Veka", *PSRL*, T.XXV, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1949, s. 359; "Holmogorskaya Letopis – Dvinskoy Letopisets", *PSRL*, T.XXXIII, İzdatelstvo "Nauka" Leningradskoe Otdelenie, Leningrad, 1977, s. 25; "Novgorodskaya Letopis po Spisku P. P. Dubrovskogo", *PSRL*, T. 43, İzdatelstvo Yazıki Slavyanskoy Kulturı, Moskova, 2004, s. 33. Aynı hadiselerin anlatıldığı *Nikonovskaya Letopis*'te Bulgarlardan "Aşağıdaki Bulgarlar" olarak bahsedilmiştir. "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşey ili Nikonovskoy Letopisyu", s. 42.

214 "Rogojskiy Letopisets Tverskoy Sbornik", s. 77; "Lvovskaya Letopis", *PSRL*, T. XX, Çast Pervaya, İzdannoe po Vısoçayşemu Poveleniyu İmperatorskoyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, St. Petersburg 1910, s. 67.

215 Ş. Mercanî, *Müstefâdü'l Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, s. 106.

216 B. D. Grekov-N. F. Kalinin, a.g.m., s. 144.

217 N. M. Karamzin, *a.g.e.*, s. 146.

da L. N. Gumilev, "Guz (Türk) süvari birliklerinin desteğine rağmen Kama Bulgarlarıyla yapılan savaş başarılı değildi. 'Zaferden' sonra ordunun başında bulunan Vladimir'in dayısı Dobrınya tuhaf bir karar aldı. Çizme giyen Bulgarlar vergi vermeyecekler; keçe çizmelileri arayın! Bulgarlarla ebedi barış anlaşması yapılmıştı, yani Vladimir yönetimi Kama Bulgarlarının bağımsızlığını tanımıştı," demektedir.[218]

Vladimir meseleyi çözmek ve tüm gücünü Hazarlara karşı teksif edebilmek için Bulgarlarla barış yapmak zorundaydı. Zaten Bulgarlar da Rusların tüm gücünü ezeli düşmanları olan Hazarlara yöneltmesini sevinçle kabul ediyorlardı.[219] Hem Bulgarlar hem de Ruslar için oldukça mühim olan bu kayıt, diğer birçok Rus kroniğinde de geçmektedir. Üstelik o kayıtlardan bazılarında Vladimir'in İdil'deki Bulgarlar üzerine sefer yaptığı açık bir şekilde ifade edilmektedir.[220] Yukarıda bahsedilen Rus kroniklerine ait kayıtta hangi Bulgarlardan kastedildiği belirtilmemiş ise de, Rus Devrimi öncesi araştırmacılarının birçoğu İdil Bulgarlarının kastedildiği fikrindedir.[221] Onların aksine Sovyet dönemi Rus tarihçisi B. A. Rıbakov, burada adı geçen Bulgarların Tuna Bulgarları veya Dinyeper'in aşağı kesimlerindeki Kara Bulgarlar olduğunu ileri sürmüştür.[222] Şunu belirtmek gerekir ki, aynı yıllarda Boris Han ve daha sonra da Samuel'in başında bulunduğu Tuna Bulgarları ile İmparator II. Basileios'un başındaki Bizans orduları çatışmaktaydı. Bu savaşlara dâir Bizans kaynaklarında birçok bilgi mevcuttur.[223] Fakat Vladimir'in Tuna Bulgarları üzerine yaptığı herhangi bir seferle alakalı ne Bizans ne de Tuna Bulgar kaynaklarında herhangi bir bilgi vardır.[224] Kayıtta Bulgarların çizmeli olduklarına dikkat çekilmesi, İdil Bulgarları arasında dericilik zanaatının gelişmiş olması sebebiyle onların kastedildiği izlemini uyandırmaktadır. Başka bir Sovyet dönemi Rus tarihçisi B. D. Grekov bu kayıtta İdil Bulgarlarının kastedildiği düşüncesini şöyle açıklamaktadır:

> Bu Bulgarlar hangileriydi, Kama veya Tuna (Bulgarları), farklı fikirler mevcut. Ne var ki, oldukça ikna edici bir şekilde iddia etmek mümkündür ki, bu İdil-Kama Bulgarlarıydı. Bu yüzdendir ki, sefere Vladimirle birlikte bu sıralarda Tuna dolaylarında yaşadıklarını tahayyül edemeyeceğimiz Türkler de katılmışlardı. Ayrıca Vladimir'e yapılan övgüde bu Bulgarlar "Serebryannıy" (gümüş), yani İdilli olarak adlandırılmışlardır.[225]

218 L. N. Gumilev, *a.g.e.*, s. 288.
219 M. İ. Artamonov, *a.g.e.*, s. 559.
220 Mesela *Stepennaya Kniga* adlı Rus kroniğinde Vladimir'in, Volga-Kama Bulgarları üzerine gittiği açıkça ifade edilmektedir. "Kniga Stepennaya Tsarskogo Rodosloviya", *PSRL*, T. XXI, Çast Pervaya, İzdannoe po Vısoçayşemu Poveleniyu İmperatorskoyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, St. Petersburg 1908, s. 69-70.
221 S. M. Şpilevskiy, *a.g.e.*, s. 107; N. M. Karamzin, *a.g.e.*, s. 147.
222 B. A. Rıbakov, *Drevnyaya Rus*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1963, s. 68.
223 Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, 6. Bs., TTK Yayınları, Ankara, 2006, s. 279-281.
224 A. H. Halikov, a.g.m., s. 9.
225 B. D. Grekov, *Kievskaya Rus*, s. 471.

Ayrıca S. P. Tolstov'un da belirttiği üzere bu kaydı içeren bütün Rus kroniklerinde yukarıda verdiğimiz metinden hemen sonra gelen "Болъгаръı в[ѣ]ръı Бохъмичѣ / Bolgarlar Bohmaçe inanırlar (Muhammed'e inanan Bulgarlar)", yani Müslüman Bulgarlar ifadesinin kullanılması da B. D. Grekov ve onunla aynı fikirdeki araştırmacıların görüşlerini desteklemektedir.[226] Ayrıca anlaşmanın sonunda sarf edilen "taş yüzmeye ve şerbetçi otu da batmaya başlayıncaya kadar aramızda barış olacaktır" sözleri bugün İdil Bulgarlarının torunları olan Kazan Tatarları tarafından "Sarılgan bitki (bilindiği üzere bu özellik hepsinden önce şerbetçi otunda görülür) barış simgesidir" şeklinde az bir farkla özlü söz olarak muhafaza edilmektedir.[227] Anlaşılan Vladimir akıllıca hareket ederek İdil ticâret yolunu kontrolü altına alarak Doğu ve Batı ülkelerini birleştiren ve o sıralarda oldukça güçlü olan İdil Bulgar Devleti'ne saldırmıştı.[228] Alman tarihçi Ludolf Müller'in yorumu bu kaydın ayrıntılarını sunması açısından ilgi çekicidir:

> Boris[229] ve Gleb Büyük Knez Vladimir'in (ö. 1015) oğullarıydı. Onlar Vladimir'in henüz vaftiz edilmeden önce bir Bulgarla (kadınla) – ben soylu bir Bulgar kadını olduğunu tahmin etmekteyim - yaptığı nikâhın çocuklarıydılar. Zira babalarının 1015 yılında ölümleriyle birlikte onları İdil Bulgar Devleti sınırlarındaki özerk Rostov ve Murom Knezliklerinin başlarında yönetici olarak bulmaktayız. Vladimir'in bir Bulgar kadınla nikâhlanması onun 985 yılında İdil Bulgarları üzerine yaptığı seferden sonra yapılan barış anlaşmasını daha da pekiştirebilirdi.[230]

A. M. Çlenov, L. Müller'in bu yorumundan hareketle Vladimir'in 985 yılındaki seferini İdil Bulgar-Vyatiç ve Rus üçlü münasebetleri bakımından değerlendirmiştir. O da, Bulgarların Vyatiçlere müdahalesini önlemek ve desteklerini almak amacıyla Vladimir'in bir Bulgar prensesiyle evlendiğini düşünmektedir.[231] Çünkü Rus kronikleri, Vladimir'in Bulgar hanımı olduğunu ve oğulları Boris ile Gleb'in bu evlilikten dünyaya geldiklerini açıkça belirtmektedir.[232] Bu evlilikle İdil Bulgarlarının, ileride Kiev tahtında hak sahibi olmak gibi ileri görüşlü bir siyaset izlediklerinin altını çizmek gerekir.

---

226 "Letopis po Lavrentievskomu Spisku", s. 82; "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşey ili Nikonovskoy Letopisyu", s. 42; "Tipografskaya Letopis", s. 31; S. P. Tolstov, *po Sledam Drevne Horezmiyskoy Tsivilizatsii*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1948, s. 255.

227 A. H. Halikov, a.g.m., s. 10; A. P. Motsya-A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 69.

228 S. A. Pletneva, *Polovtsı*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1990, s. 23

229 Boris adı, muhtemelen, annesi tarafından doğumunda verilmiştir ve o dönemde Bulgarlar arasında popüler olan pagan ismi Bars/Pars'ı andırmaktadır. Boris vaftiz edilirken Roman adını almıştır. A. P. Motsya-A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 70. Kanaatimizce, Boris'in Barış ismiyle özdeş olma ihtimali de bulunmaktadır.

230 A. M. Çlenov, a.g.m., s. 69'dan naklen, L. Müller, *Die altrussischen biografischen Erzahlungen und liturgischen Dichtungen über die heiligen Boris und Gleb*, Münih, 1967, s. VII. Ayrıca bkz.:A. H. Halikov, *Rus Tanınan 500 Bulgar-Tatar Türk Asıllı Sülale*, çev. Mustafa Öner, TDAV Yayınları, İstanbul, 1995, s. 6.

231 A. M. Çlenov, a.g.m., s. 80-82.

232 "Letopis po Lavrentievskomu Spisku", s. 78; "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşey ili Nikonovskoy Letopisyu", s. 41; "Lvovskaya Letopis", s. 65; "Vologodsko-Permskaya Letopis", *PSRL*, T. XXVI, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1959, s. 20.

Sonuç olarak Vladimir'in 985 yılında İdil Bulgarları üzerine yaptığı sefer sonucunda her iki devlet (Kiev Rus Knezliği-İdil Bulgar Devleti) birbirlerini resmî olarak tanıdılar. Ayrıca ebedi barış dilekleriyle kâleme alınan anlaşma metninden de anlaşılacağı üzere her iki devlet, çatışma ortamını bitirme gayreti içerisinde bulunacaklardı. Çünkü bölgedeki canlı ticâret asayişi gerektirmekteydi.

İdil Bulgarlarının Kiev Rusya'sını Müslümanlaştırma Teşebbüsleri

Kiev Rus Knezi Vladimir, 980 yılında kardeşi Yaropolk'a üstünlük sağlayıp Kiev tahtına oturur oturmaz ülkesinde pagan dininin kültleri üzerine birtakım reformları uygulamaya koydu. Knez, gümüş kafalı ve altın kulaklı Peruna, Horsa, Dajd-boga, Striboga, Semargla ve Mokoşi adını verilen altı ağaç putun Kiev'in yüksek bir tepesine yerleştirilmesini emretti. Bu putlar farklı Slav-Rus kabilelerinin ilahları olarak belirlenmişti. Vladimir yaptığı reformla başta Peruna kültü olmak üzere pagan inancını devlet dini haline dönüştürme çabası içerisindeydi. Bununla çok sayıdaki yerel putun yerine tek bir resmî pagan panteonunu hâkim kılmak ve Peruna'nın şahsında üst bir ilahî hiyerarşi sistemini oturtmak istiyordu. Yani, yeryüzünde nasıl yegâne bir Knez olmalıysa gökyüzünde de yalnızca tek bir ana ilah bulunmalıydı.[233] Anlaşılan bu reform onu tatmin etmemişti. Aslında Vladimir İslâmiyet ve Hristiyanlık gibi kendi hâkimiyetini sağlamlaştıracak ve ülkesini birleştirecek yeni ve evrensel bir din arayışı içerisine girmişti.

İdil Bulgarları da Vladimir'in bir din arayışı içerisinde olduğunun farkındaydılar. Bundan dolayı 985 yılında yapılan barış anlaşmasından sonra Knez Vladimir'in ve halkının İslâmiyet'i kabul etmesi için girişimde bulundular. İdil Bulgarlarının amaçları pagan Rusları kendi siyasî çevrelerine dâhil etmek ve Rus devletini İslâm'ın Avrupa'daki önemli mevkisi haline getirmekti. Bu teşebbüs muhtemelen 985 yılındaki çatışmadan sonra yapılan barış görüşmeleri esnasında Bulgar Emîri tarafından gündeme getirilmişti. Eğer Ruslar İdil Bulgarları aracılığıyla Müslüman olurlarsa Bulgar Emîri'nin İslâm âlemindeki siyasî ağırlığının oldukça yükseleceği de aşikârdı. Ayrıca İdil Bulgarları için Ruslar rakip olmaları dışında aynı zamanda onların ticârî ortaklarıydı.[234] Üstelik Kiev'de İdil Bulgarları ve diğer Doğu ülkeleriyle bağlantılı bir Müslüman kolonisi de bulunmaktaydı.[235] Bundan dolayı Ruslar İslâmiyet'ten haberdardılar.

Ruslar batıya giden ticârî yol ve pazarlar arasında bulunan bölgede aracı konumundaydılar. Rusların Müslüman olması İdil Bulgarlarına muazzam ekonomik ve siyasî kazançlar sağlayabilirdi. Ayrıca Bulgar ve Hazarların ve

233 İ. A. Zaiçkin-İ. N. Poçkayev, *a.g.e.*, s. 46-47; *Nyeofitsialnaya İstoriya Rossii Vostoçnıe Slavyane i Naşestvie Batıya*, Moskova, 2006, s. 43-47.

234 R. M. Valeyev, "Torgovıe Sıvyazi Voljskoy Bulgari i Rusi v Domongolskiy Period", *Voljskaya Bulgariya i Rus (k 1000-Letniyu Russko-Bulgarskogo Dogovora)*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1986, s. 26.

235 A. P. Novoseltsev, *Drevneyşie Gosudarstva Vostoçnoy Evropı*, s. 444.

onlar üzerinden Asya ülkelerinin Ruslar üzerindeki tesiri oldukça fazlaydı.[236] Bu yüzden Bulgar Emîri, Knez Vladimir'in din konusundaki tereddütlerini öğrenince ona elçiler göndermeye karar verdi.

Rus kroniklerinin bildirdiğine göre 986 yılında Müslüman Bulgar elçileri kendi inançlarını kabul etmesi teklifiyle Vladimir'in huzuruna çıktılar. Elçiler, ona "Knez sen akıllı ve bilgilisin ama kanunları bilmiyorsun. Bizim kanunlarımıza inan ve Muhammed'e selam ver," dediler. Bunun üzerine Vladimir onlarının inancının nasıl olduğunu sorduğunda, elçiler ona cevaben tek bir Allah'a inandıklarını, sünnet olduklarını, domuz eti yemediklerini, içki içmediklerini ve zina etmediklerini fakat Cennet'e gittiklerinde en güzel hurilerle karşılaşacaklarını söylediler. Kendisi zina etmeyi seviyordu, ayrıca Ruslar içki ve domuz etine düşkündüler. Vladimir sünnet olmaya da pek sıcak bakmıyordu. Bundan dolayı onlara, "Ruslar içki içip eğlenmesini severler ve onsuz yaşayamazlar," dedi. Sonra da Roma'dan Katolik Almanlar, Mûsevî Hazarlar ve Ortadoks Grekler Vladimir'in kendi inançlarını kabul etmesi için girişimlerde bulundular.[237] Onun İslâmiyet'in kurallarını Rusların alışkanlıklarına uygun bulmamasından kendi halkının doğasına uygun ve onlar arasında pek muhalefetle karşılaşmayacak bir din tercih etmek istediğini anlamaktayız.

Bir yıl sonra, 987'de, Vladimir boyarlarına danıştıktan sonra yaşayışlarını ve dinlerini öğrenmeleri için Bulgarlara ve diğerlerine elçiler göndermeye karar verdi. İdil Bulgarlarına gelen elçiler Kiev'e döndükten sonra Vladimir'e,

---

236 P. Golubovskiy, *Bolgarı i Hazarı, Vostoçnie Sosedi Rusi Pri Vladimir Sv. (İstoriko-Etnografiçeskiy Oçerk)*, Kiev, 1888, s. 1.

237 "[6494 (986)] Придоша Болъгаръı вѣръı Бохъмичѣ, глаголюще: 'яко ты князь еси мудръ и смъıслень, не вѣси закона; но вѣруй в законъ нашь и поклонися Бохъмиту'. И рече Володимеръ: 'како есть вѣра ваша?'. Они же рѣша вѣруемъ Богу Бохмитъ ны учитъ, глаголя: обрѣзати удъı тайнъıя, и свининъı не ясти, вина не пити. [а по смерти же рече со женами похоть творити блуднүю] дасть Бохмитъ комуждо по семидесят женъ красныхъ, исбереть едину красну, и всѣхъ красоту възложитъ на едину, та будеть емү жена; иде же, рече, достоитъ блудъ творити всякъ, на семь свѣтѣ. аще будет кто убогъ, то и там, и ина многа лесть еяже нъ льзѣ писати срама ради. Володимеръ же слушаше ихъ, бѣ бо самъ любя жены и блуженье многое, послушаше сладко; но се ему бѣ нелюбо, обрѣзанье удовъ и о неяденьи мясъ свинъıхъ, а о питьи отнудь, рька: 'Руси есть веселье питье, не можемъ бес того бъıти'...", "Letopis po Lavrentievskomu Spisku", s. 82-85; *Letopis Nestora so Vklyuçeniem Pouçeniya Vladimira Monomaha*, s. 45–47; "İpatyevskaya Letopis", s. 71-74; "Radzivilovskaya Letopis", s. 41; "Kniga Stepennaya Tsarskogo Rodosloviya", s. 74-75; "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşey ili Nikonovskoy Letopisyu", s. 42-43; "Tipografskaya Letopis", s. 31-33, "Rogojskiy Letopisets Tverskoy Sbornik", s. 77-79; "Lvovskaya Letopis", s. 67; "Vologodsko-Permskaya Letopis", s. 21; "Moskovskiy Letopisnıy Svod Kontsa XV Veka", s. 359-360; "Holmogorskaya Letopis - Dvinskoy Letopisets", s. 25; "Ustyujskie i Vologodskie Letopisi XVI-XVIII vv.", *PSRL* T.XXXVII, İzdatelstvo Nauka, Leningrad, 1982, s. 23-24, 62; "Novgorodskaya Letopis po Spisku P. P. Dubrovskogo", s. 33. L. N. Gumilev, Vladimir'in İslâmiyet'i red etmesini içki meclislerine bağlamaktadır: "Vladimir, şarap içilmesini yasakladığı için İslâm'ı reddetmişti. Knez, şahsen alkol bağımlısı değildi ama sarhoş olacak kadar değilse bile çakırkeyf olacak şekilde içki içildiği sohbet meclislerini çok seviyordu. Bu geleneğin reddi, kaçınılmaz derecede ihtiyaç duyduğu dostlukların da kaybedileceği anlamına geliyordu." *a.g.e.*, s. 298.

"İlk önce Bulgarlara gittik ve mabetlerinde, yani mescitlerinde nasıl ibadet ve dua ediyorlar diye baktık, onlar orada kuşak takmıyorlar ve selam vererek sanki kudurmuşlar gibi şuraya-buraya yönelerek oturuyorlar. Onlarda eğlence diye bir şey yok, sadece keder var. Ayrıca çok pis kokuyorlar. Kanunları çok iyi değil ve biz Almanlara gittik," diye bilgi verdiler.[238] Hristiyan din adamları tarafından kaleme alınan bu ifadelerden İslâmiyet'in tercih edilmemesine bahaneler uydurulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, din arayışının sonucunda 988-989 yıllarında Ruslar, Vladimir'in şahsında Ortadoks Hristiyanlık'ı resmî din olarak kabul etmişlerdir.[239] Bundan sonra Hristiyanlık saray dini olmaktan çıkmış ve tüm Rus halkının dini haline gelmiştir. 990 yılı civarında Vladimir, tebaasının tamamının vaftiz edilmesi yönünde bir organizasyon düzenlemiş, ayrıca Hristiyanlık'ı benimsemekte direnen kesimleri de kılıç zoruyla Hristiyanlaştırmıştır. Aynı süreçte Rusya'nın değişik noktalarında kiliseler inşa edilmeye başlanmıştır.[240] Özellikle sarhoş edici içkilerin kullanımının İslâm şeriatında yasak oluşu, İslam'ın Ruslar tarafından kabul edilmesinin önündeki en büyük engel olduğu sanılmaktadır.[241] Vladimir'in İslâmiyet'i kabul etmeyip Hristiyanlık'ı kabul etmesinde, muhtemelen, Ruslardan kültür bakımından çok üstün bir durumda bulunan İdil Bulgarları tarafından asimile edilme korkusu da etkili olmuştur. Böylece İdil Bulgar-Rus siyasî münasebetlerinde yeni bir aşamaya geçilmiştir. Bu aşamayı,

238 "...Володимеръ се придоша послании нами мужи, о да слышимъ от нихъ бывшее, и рече скажите пред дружиною. Они же рѣша яко ходихом въ Болгары, смотрихомъ како ся Покланяють въ храмѣ рекше в ропати, стояще бес пояса; поклонився сядеть, и глядить сѣмо и онамо, яко бѣшенъ, и нѣст веселья в них, но печаль и смрадъ великъ; нѣст добро законъ ихъ, и придохомъ в Нѣмци...", "Letopis po Lavrentievskomu Spisku", s. 105-106; *Letopis Nestora so Vklyuçeniem Pouçeniya Vladimira Monomaha*, s. 47-49; "İpatyevskaya Letopis", s. 94; "Radzivilovskaya Letopis", s. 49-50; "Kniga Stepennaya Tsarskogo Rodosloviya", s. 91; "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşey ili Nikonovskoy Letopisyu", s. 53; "Lvovskaya Letopis", s. 76-77; "Tipografskaya Letopis", s. 34; "Holmogorskaya Letopis – Dvinskoy Letopisets", s. 26; "Ustyujskie i Vologodskie Letopisi XVI-XVIII vv.", s. 24, 63. "Rogojskiy Letopisets Tverskoy Sbornik", s. 101.

239 "Rogojskiy Letopisets Tverskoy Sbornik", s. 15; Vladimir'in Hristiyanlık'ı kabul etmesiyle alakalı olarak eski görüşler mevcuttur. Bunlardan birine göre, Anadolu'daki asilzadelerin desteğiyle Bizans tahtını ele geçirmek için 987 yılında ayaklanan Varda Foka'nın isyanını bastıramayan İmparator II. Vasiliy, Vladimir'den yardım istedi. Vladimir'in gönderdiği Rus birliklerinin desteğiyle II. Vasiliy ayaklanmayı bastırdı. Vladimir bunun karşılığında II. Vasiliy'in kızı Prenses Anna ile evlenmek istedi. Bizans yöneticileri, ancak Vladimir'in Hristiyan olması durumunda bunun mümkün olabileceğini bildirdiler. Prenses Anna ile evlenmeyi çok isteyen Vladimir bu talebi kabul etti. Bunun üzerine Vladimir vaftiz edilerek Hristiyan oldu, sonra Kiev'e dönerek bütün putları kırdırdı ve yaktı. Büyük put Peruna'nın bir atın kuyruğuna bağlanmasını ve dağdan Dinyeper Nehri'ne yuvarlanmasını emretti. Halk ağladı, fakat knez aldırmadı. İ. A. Zaiçkin-İ. N. Poçkayev, *a.g.e.*, s. 46-47. Ayrıca bkz.: N. İ. Kostomarov, *Russkaya İstoriya v Jizneopisaniyah Eyo Glavneyşih Deyateley*, Kniga Pervaya, İzdatelstvo Olma-Press, Moskova, 2004, s. 88-89; *İstoriya Rossii s Drevneyşih Vremen do Kontsa XVII Veka*, s. 80-81; A. N. Kurat, *a.g.e.*, s. 30.

240 G. Vernadsky, *a.g.e.*, s. 59-60.

241 T. W. Arnold, *a.g.e.*, s. 320.

her iki halkın üzerinde Hristiyan ve Müslüman medeniyetlerinin çatışması ve karşılıklı etkileşimi şeklinde karakterize etmek mümkündür.

Vladimir'in ve Rusların Hristiyanlık'ı benimsemesi meselesiyle ilgili Rus kronikleri dışında İslâm kaynaklarında da malumatlar bulunmaktadır. Fakat şu ilginç yanı İslâm kaynaklarında, Rusların Hristiyanlık'ı benimsedikten sonra İslâmiyet'e yöneldiklerine dâir malumatlar bulunmaktadır. Vladimir'in Harezm'e elçi göndererek İslâmiyet'i öğrenmek istediğine dâir iki Müslüman müellifin kayıtları mevcuttur. Bunlardan ilki Şeref el-Zaman el-Mervezî'dir:

> ... Hicrî 300 (912-913) yılı civarında Hristiyan olunceya kadar onların (Rusların) yaşayış tarzları bu şekildeydi. Onlar Hristiyanlık'a girince inançları kılıçlarını köreltti, geçim kaynaklarının kapısı onlara kapandı. Zorluğa ve yokluğa düştüler, geçim kaynakları da azaldı. Kutsal savaşı ve baskın yapmayı mübah saydığından dolayı Müslüman olmayı arzu ettiler. Böylece eskisi gibi geçimlerini sağlayabileceklerdi. Hükümdarlarının yakın adamlarından dört kişiyi elçi sıfatıyla Harezm'e gönderdiler. Onların Vladimir denilen müstakil bir kralları vardı... Rusların elçileri Harezm'e geldiler ve durumu bildirdiler. Onların Müslüman olma hususundaki şevklerine Harezmşah çok sevindi. Bunun üzerine onlara İslâmiyet'i öğretecek adamlar gönderdi. Onlar da din değiştirerek Müslüman oldular.[242]

Bu haberin birtakım gerçeklere dayandığı şüphesizdir. Vladimir elçilerini ilk önce İdil Bulgarlarına göndermişti. Muhtemelen onları daha sonra Harezm'e de yolladı. V. V. Barthold'a göre Rus elçileri, İslâm'ı kabul etme isteklerinden dolayı kolayca Müslüman olarak yorumlanabilirlerdi. Bu durum Müslüman yazarlar tarafından bu şekilde tespit edilmiştir.[243]

Rus tarihçilere göre, Vladimir'in İslâmiyet yerine Hristiyanlık'ı benimsemesinde etkili olan faktörlerden biri de, X. yüzyılın sonlarına doğru İslâm âleminin içinde bulunduğu karışık durumdur. Bu dönemde Abbâsî Halifeliği ve Sâmânî Emîrliği artık çöküş dönemlerini yaşamaktaydı. Bundan dolayı Vladimir, İslâm âleminin kendi idaresini kuvvetlendireceğinden pek emin değildi. Bunun aksine Bizans güçlü bir devlet olarak görünüyordu; hem doğuda hem de batıda başarılı bir politika yürütüyordu. İmparatorun yetkileri neredeyse sınırsızdı ve Grek Kilisesi onu destekleyerek güç veriyordu. Üstelik Grek Kilisesi, Katolik Kilisesi'nden farklı olarak devlet sistemine dâhildi ve İmparatora bağlıydı.[244] S. P. Tolstov'a göre, bu durumda Vladimir için tek doğru karar İslâmiyet'i bırakıp tamamen Hristiyanlık'a dönmekti. Tolstov'a göre Rusların Hristiyanlık'ı kabul etmesinin hemen akabinde patlak veren ve on yıl boyunca devam eden Peçeneklerle savaş (988-997), bu hadiselerle sıkı bir şekilde bağlantılıdır.[245]

Rus kroniğinin yukarıda verdiğimiz kaydından bunu yazan kişinin Hristiyanlık'ı övmek ve kendilerinin isabetli bir din seçtiklerini ortaya koymak için

242 Sharaf Al-Zamân Tâhir Marvazî, *On China, the Turks and India*, s. 36.
243 V. V. Barthold, *Soçineniya*, s. 807.
244 *İstoriya Rossii s Drevneyşih Vremen do Kontsa XVII Veka*, s. 79-80.
245 S. P. Tolstov, *a.g.e.*, s. 262.

İdil Bulgarları nezdinde Müslümanları subjektif olarak kötülediği de anlaşılmaktadır. Zira kroniğin Bulgarların pis koktuklarını belirtmesi oldukça ilgi çekicidir. Bilindiği üzere İslâm dinî namazlardan önce abdest alınmasını, necasetten temizlenmeyi zorunlu kılmaktadır. Ayrıca cinsi münasebetten sonra gusül abdesti alarak bütün vücudun tamamen yıkanıp temizlenmesini şart koşmaktadır. İslâm dininin temizliğe verdiği önemle ilgili burada veremeyeceğimiz kadar çok örnek mevcuttur. Bu kuralların İdil Bulgarları arasında bilindiğine ve uygulandığına dâir en ufak bir tereddüt dahi olamaz. Zira İdil Bulgarları arasında İslâm fıkhı alanında birçok âlim yetişmişti. Ayrıca El-Gırnâtî'nin Bulgar'da herkesin hamamda yıkandığını belirtmesi de önemlidir.[246] Bulgar şehirlerinde yapılan arkeolojik kazılarda bulunan hamamlar da görüşümüzü destekleyen maddî kanıtlardır. Bu durumun tersi olarak Rusları kendi gözleriyle gören İbn Fadlân'ın şu ifadeleri manidardır:

> Ruslar, Allah'ın en pis mahlûklarıdır. Büyük ve küçük abdesten sonra temizlenmezler. Cünüplükten dolayı yıkanmazlar. Adeta, yolunu şaşırmış eşekler gibidirler... Her gün bir defa yüzlerini ve başlarını en pis ve en fena su ile yıkamaları adettir. Şöyle ki, her sabah bir cariye büyük bir kap içinde elini yüzünü ve başını yıkar ve saçlarını tarar. Sonra suya sümüğünü ve tükürüğünü atar. Hülasa suyun içine atmadığı pislik kalmaz. İşini bitirince cariye su kabını alıp yanındakilere götürür. Evdeki herkesin önünde dolaştırır. Bunlardan her biri kabın içinde elini, yüzünü, saçlarını yıkar, içine sümkürür ve tükürür.[247]

Ruslar resmî olarak Ortadoks Hristiyanlık'ı kabul ettikten sonra diğer Doğu Avrupa halkları ve ülkeleri arasında misyonerlik faaliyetlerine başlamışlardır. *Nikonovskaya Letopis*'in belirttiği üzere Vladimir, 990 yılında İdil Bulgarlarını Hristiyanlık'a davet etmek için teşebbüse geçmiş ve bu amaçla onlara Filozof Mark Makedonyanin'i (Makedonyalı) göndermiştir:

> 6498 yılı... Bu yıl Volodimer, Mark Makedonyanin adlı filozofu Bolgarlara gönderdi. Onlar Saratsin dilini konuşan Agaryanlar, yani İsmaillilerden geliyorlar. Saratsinler ise Sarrılardan geliyorlar ve hür olarak yaşıyorlar; Agaryanlar onların köleleridir, Sarrıların Besermen ve Totar gibi pek çok isimleri vardı... Filozof, Bolgarlara gitti ve onlara Tanrı'nın birçok sözünü anlattı. Onlar bunları duyunca çılgınca sevindiler. O (filozof) ise Kiev'e Volodimer'in yanına geri döndü; bundan dolayı ve bütün övgülerden ötürü oldukça şereflendirildi. Aynı yıl Bolgar'dan Kiev'e Volodimer'in yanına dört knez geldi ve ilahi vaftiz olma[248] hakkında bilgi edindiler; Volodimer ise bundan çok memnun kaldı ve onları onurlandırdı.[249]

246 El-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnâmesi (Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb)*, s. 166.
247 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 70-71.
248 Hristiyanlık
249 "[6498 (986) yılı]... Того же лета посла Володимерь философа, нарицаемаго Марка Македоняниша, въ Болгары, иже есть во Агаряны, еже Измаилтене глаголются и Сраціни, яко отъ Сарры наречени отъ свободныя, яко Агарь раба бяше Сарре, и по многихъ именованій и Бесермени нарицаются, и Тотари, и арузіи имена ихъ демонскіа, сице глаголя: 'яко приходиша ко мне прежде, егда

Kroniğin verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, Bulgar Emîri'nin ülkesini merkezîleştirme politikasından memnuniyetsizlik duyan Bulgar beyleri Vladimir'e gitmişlerdi.[250]

Kiev Knezi Vladimir'in İdil Bulgarları Üzerine 994 ve 997 Yıllarında Yaptığı Seferler

Rus kroniklerinden öğrendiğimiz kadarıyla İdil Bulgarları ile Kiev Rus Knezliği arasında 985 yılında başlayan barış ve karşılıklı diplomatik temaslar 994 yılında sona ermiştir. Bu konuda *Nikonovskaya Letopis*'te kısaca şöyle yazmaktadır: "6502 yılnda (M. 994) Volodimer, Bolgarlar üzerine gitti ve pek çok kez savaşarak onları yendi ve sevinçle Kiev'e geri döndü."[251] Burada hangi Bulgarların kastedildiği belli değildir. Eğer sefer İdil Bulgarlarına karşı yapılmışsa o zaman Vladimir 985 yılındaki barış anlaşmasını ihlal etmişti. Belki de Vladimir'i, Bulgarlar üzerine sefer yapmaya 990 yılında yanına gelen 4 Bulgar beyi kışkırtmıştı. Fakat kroniğin Vladimir'in İdil Bulgarlarını yenilgiye uğrattığına dâir kaydını tereddütle karşılamak gerekir. Zira Vladimir'in yaptığı seferin sonuçsuz kaldığı düşüncesi oluşmaktadır. Çünkü *Nikonovskaya Letopis*'te, 994 yılında yapılan Bulgar seferinden üç yıl gibi kısa bir süre geçtikten sonra şöyle yazmaktadır: "6505 (M. 997) yılında Volodimer, Volga (İdil) ve Kama Bolgarlarının üzerine gitti ve onları yenerek esir aldı."[252] M. İ. Artamanov'a göre Rus Knezi bu seferi, Rus tüccârlarının İdil Nehri'nden kolayca geçebilmeleri amacıyla yapmıştı.[253] Ne var ki, *Nikonovskaya Letopis*'in verdiği bilgiler ne diğer kroniklerde ne de V. N. Tatşçev'in Rus kroniklerine dayanarak hazırladığı *Rus Tarihi* adlı eserinde geçmektedir. Bu nedenle bahsedilen haber pek güvenilir bulunmamaktadır.[254]

еще не просвещенъ бехъ верою православною, хваляще свою веру скверную, и мене ю нудяще пріати; азъ же уведехъ истинно о ней, яко гнусна естъ, и не пріахъ ю; ты же иди къ нимъ, и проповежъ имъ слово Божие, яко да веруютъ въ Господа Бога и Спаса нашего Ісуса Христа, и да крестятся божественымъ его крещеніемъ, да не брань сотворятъ о семъ, ибо и сами мне преже сего сотвориша о своей вере, не ведяще ю хваляще, азъ же не сътворих имъ брани никоея же, да сице и они также не сотворят'. Философ же иде въ Болгары, и много глаголавъ имъ слово Божіе; они же безуміемъ своим обыородеша. Онъ же възвратися къ Володимеру въ Кіевъ, и много чествованъ бысть отъ него и от всехъ похваленъ. Того же лета пріидоша изъ Болгаръ къ Володимеру въ Кіевъ четыре князи, и просветишася божественымъ крещеніемъ; Володимеръ же чествова их и много удоволъствова," "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşey ili Nikonovskoy Letopisyu", s. 58-59. Ayrıca bkz.: "Kniga Stepennaya Tsarskogo Rodosloviya", s. 111-112.

250 A. H. Halikov, a.g.m., s. 10.

251 "Въ лето 6503. Прiиде Володимеръ въ Болгары, и много ратовавъ ихъ победи, и възвратися съ радостію въ Кіевъ.", "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşey ili Nikonovskoy Letopisyu", s. 65.

252 "Въ лето 6506. Пріидоша Володимеръ на Болгары Волжскіа и Камскіе, и одолевъ плени их," "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşey ili Nikonovskoy Letopisyu", s. 66.

253 M. İ. Artamanov, *a.g.e.*, s. 558.

254 R. G. Fahrutdinov, *a.g.e.*, s. 45.

Vladimir'in 994 ve 997 yıllarında gerçekleştirdiği seferler, Rus kroniklerinin verdiği bilgilere göre Kiev knezlerinin Bulgarlar üzerine yaptıkları son askerî hareketler olmuştur.[255]

İdil Bulgarları ile Rus knezlikleri arasında XI. yüzyılda meydana gelecek siyasî münasebetlere Sura ve Oka Nehirleri arasındaki bölge ile ticârî çıkarlar damgasını vuracaktı. Doğu Rus knezlikleri ile İdil Bulgarları arasındaki siyasî münasebetler ticâret sayesinde güçlenmekteydi. Bununla birlikte, Bulgarların çıkar alanı içindeki topraklarda Rusların kolonileşmesi yüzünden bazen çatışmalar da yaşanıyordu.[256]

Moğol istilasından önce İdil Bulgarları ile Doğu Rus knezlikleri arasında kalan ve Mordva kabilelerinin yaşadıkları İdil ve Oka Nehirleri arasındaki bölge bir rekabet sahası teşkil etmekteydi. Bölge uzun bir süre Bulgar-Rus sosyal ve ekonomik politikalarının tampon bölgesi olmuştur. A. H. Halikov, Mordva'nın X. yüzyılda İdil Bulgar Devleti'nin siyasî ve ekonomik nüfuz alanına girdiğini düşünmektedir. Onun düşüncesine göre, bal, balık, tilki ve sansar kürkü gibi birtakım İdil Bulgar ihraç ürünleri Mordva topraklarından temin edilmekteydi. Bunların bir kısmı haraç olarak alınıyordu. Fakat İdil Bulgarları ile Mordva arasındaki mal değiş tokuş münasebetlerinin gelişmeye başlaması da bundan müstesna değildir. Mordva topraklarında bulunan Bulgar ve Suvar dirhemleri ve diğer Doğu paraları buna delil teşkil etmektedir.[257]

1006 Tarihli İdil Bulgar-Rus Ticâret Anlaşması

985 yılında yapılan barış anlaşmasından 20 yıl sonra İdil Bulgarları ile Ruslar arasındaki anlaşmanın yenilendiği anlaşılmaktadır. XVIII. yüzyılın ünlü Rus saray tarihçisi V. N. Tatişçev, 1006 yılında imzalanan Bulgar-Rus ticâret anlaşmasından şöyle bahsetmiştir:

> *6514 (1006) yılında Bulgarlarla yapılan Ticâret Anlaşması.* Bulgarlar, Volga ve Oka civarındaki şehirlerde korkmadan ticâret yapabilmek için Vladimir'e pek çok hediyelerle birlikte elçiler gönderdiler. Vladimir de onları oldukça memnun bir şekilde karşıladı. Ve onlara her yerde ve herkesle ticâret yapabilmeleri için tüm şehirlerin mühürlerini verdi, (buna mukabil olarak) Rus tüccârlar da vekillerinden aldıkları mühürlerle ticâret için Bulgarlara korkmadan gidip gelmişlerdir. Bulgarlar mallarını şehirlerde tüccârlara satabilecek ve onlardan istediklerini alabileceklerdi. Fakat köylere... gitmeyecek ve oralarda alışveriş yapmayacaklardı.[258]

B. D. Grekov ve N. F. Kalinin'e göre, İdil Bulgarlarının Ruslarla yaptığı ticâret anlaşması aşağı yukarı eşit şartlar içermekteydi. Rus tarafının anlaşmada kendileriyle yalnızca şehirlerde ticâret yapılmasına müsaade etmeleri ilgi çekicidir. Anlaşılan gümrük vergisini şehirlerde organize etmek istiyor-

255 A. P. Smirnov, *a.g.e.*, s. 43.
256 V. T. Paşuto, *Vneşnyaya Politika Drevney Rusi*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1965, s. 214.
257 A. H. Halikov, *Mordovskie i Bulgaro-Tatarskie Vzaimootnoşeniya po Dannım Arheologii: Etnogenez Mordovskogo Naroda*, Saransk, 1965, s. 161.
258 Vasiliy Tatişçev, *İstoriya Rossiyskaya*, T. 2, İzdatelstvo AST, Moskova, 2003, s. 64.

lardı. Köylerde ve kırsal bölgelerde bunu yapmak mümkün değildi.[259] B. D. Grekov'a göre, anlaşmada yer alan köylerde ticâret yapılmaması maddesi yalnızca Bulgar tüccârları için geçerliydi.[260]

Vladimir'in anlaşmayı imzalamaktaki ana düşüncesi ticâreti teşvik etmekti. Zira bundan sonra Novgorodlular Bulgar ülkesinde kendi kolonilerini kurdular. Bunun yanında Bulgar şehri, uluslararası ticâret merkezi olarak Rus ve Asyalı tüccârların buluşma noktası olma özelliğini sürdürdü.[261]

V. N. Tatişçev'in 1006 yılındaki İdil Bulgar-Rus Anlaşması bahsinde geçen mühürler, büyük ihtimalle, Biler şehrinde çok sayıda örneği bulunan çapı 2-4 cm arasında değişen ve iki eşit parçadan oluşan silindir şeklindeki bronz mühürlere benzemekteydi. Bu mühürlerin dış yüzünde kabartma aslan ve kuş tasvirleri bulunmaktadır. Yanda kordon geçirmek için delik bulunmaktadır ki, nesne bunun üzerine asılıyordu.[262] V. N. Tatişçev'in verdiği bilgi hakkında yorumda bulunan Rus tarihçisi S. M. Solovyev, anlaşmanın doğruluğundan şüphe edilmemesi gerektiğini vurgulayarak mühür geleneğinin Ruslarda çok eskiden beri var olduğunu ve onlara da Bizans İmparatorluğu'ndan geçtiğini belirtmiştir.[263]

Bulgar-Rus anlaşması 20 yılda bir sistematik olarak yenileniyordu. Bulgar tüccârları bu anlaşmaya dayanarak Rus topraklarına, özellikle de İdil ve Oka civarlarına gidip gelmeye devam etmişlerdir. Rus şehirlerinde, özellikle de kuzeydoğu Rus topraklarındaki şehirlerde bulunan Bulgar yerleşimlerinin bu devirde ortaya çıktığı aşikârdır. Murom çevresinde ortaya çıkarılan Tumovsk ve Çebaşihinsk gibi köylerde bulunan keramiğin %25'ini, X-XI. yüzyıllardaki Bulgar tipi keramikler oluşturmaktadır. Bu bölgedeki Timerovsk, Petrovsk ve Mihaylovsk gibi X-XI. yüzyıla ait kurgan mezarlıklarında, Tankeyev Mezarlığı'ndaki çömleklere benzer Bulgar kap-kacak örnekleri ortaya çıkarılmışır. Aynı yerde Bulgar dirhemleri de bulunmuştur.[264] Tüm bu arkeolojik buluntular, İdil Bulgarlarının bölgeyle yoğun ekonomik ve siyasî münasebetler kurduğunu ortaya koymaktadır.

İdil Bulgar-Vladimir-Suzdal Rus Siyasî Münasebetleri

1024 Yılında İdil Bulgarlarının Ruslara Büyük Yardımı

XI-XII. yüzyıllarda siyasî merkezinin Vladimir-Suzdal toprakları olduğu Kuzeydoğu Rus Knezliği'nin kurulmasıyla, İdil Bulgar-Rus siyasî münasebetlerinde yeni bir dönem başlamıştır. Rusların İdil Nehri'ne doğru hızlı ilerlemelerine Bulgarlar engel olmuştur.[265] Bu dönemdeki İdil Bulgar-Rus mü-

259 B. D. Grekov-N. F. Kalinin, a.g.m., s. 136.
260 B. D. Grekov, *İzbranme Trudı*, s. 529.
261 N. Bajenor, *Kazanskaya İstoriya*, Kazan, 1947, s. 10-11.
262 B. D. Grekov-N. F. Kalinin, a.g.m., s. 136.
263 S. M. Solovyev, *İstoriya Rossii s Drevneyşih Vremen*, Kniga I, Moskova, 1959, s. 189-190, Primeç. 267.
264 A. H. Halikov, "Voljskaya Bulgariya i Rus", s. 13-14.
265 V. V. Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 55.

nasebetlerine, bugünkü Mordvaların atalarının yaşadığı Oka-Sura Nehirleri arasındaki bölgenin yanı sıra, Vyatka ve Kama Nehirlerinin kuzey kesimlerini hâkimiyet altına almak için yaşanan rekabet damgasını vurmuştur. Bu rekabetten dolayı askerî çatışmalar yaşanmıştır. Fakat münasebetler bir süre daha sakin bir şekilde devam etmiştir.

Rus kroniklerinin büyük bir kısmı, 1024 yılında Suzdal topraklarında büyük bir açlık yaşandığını ve Rusların İdil Bulgarlarından aldıkları gıda yardımı sayesinde hayatta kaldıkları bilgisini vermektedir:

> Yaroslav, Novgorod'da iken Mstislav Tmutarakan'dan Kiev'e geldi ancak Kievliler onu kabul etmediler. Bunun üzerine o, Çernigov'a giderek tahta oturdu çünkü bu sıralarda Yaroslav, Novgorod'daydı... Aynı yılda sihirbazlar (falcılar) Suzdal'da isyan ederek hali vakti yerinde olan varlıklı insanları öldürdüler. Şeytanların tahrikleri ve iblislerin hareketleriyle konuşarak mevcud her şeyi ele geçirdiler. Ülkenin bu tarafında büyük bir açlık oldu. Bütün topraklarda ayaklanma ve açlık o kadar büyüktü ki, kocalar kendi karılarını vermiş, hizmetkârlarıyla kendilerini doyurmuşlar; insanlar Volga (İdil) boyunca Bolgar topraklarına giderek oradan buğday ve gıda getirmiş ve bu şekilde hayatta kalmıştır.[266]

İdil Bulgarları'nın Murom Şehrini Fethetmesi

Knez Yaroslav'ın 1054'te ölümünün ardından Rusya, onun oğulları tarafından yönetilen knezliklere ayrıldı. Zamanla birliğini kaybeden Rus topraklarında batıda Galiçya Knezliği, kuzeyde Novgorod, kuzeydoğuda Vladimir-Suzdal Knezliği ve güneyde Kiev önemli idarî merkezler konumuna geldi.[267] Bu dönemde İdil Bulgarları, özellikle Vladimir-Suzdal Knezliği ile siyasî münasebet kurdular. Bu bağlamda İdil Bulgarları, XI. yüzyılda Vladimir-Suzdal'ın Rus knezleriyle Orta İdil'deki yerli halkları kendi idarî sistemlerine dâhil etmek için mücadele ettiler. İdil Bulgarlarının Mordva topraklarında bulunan ileri karakol noktalarından biri Oka Nehri'nin ağzında, bugünkü Gorkov şehrinin bulunduğu bölgede yer alıyordu.[268] İdil

---

266 [6532 (1024)] ярославу сущю Новѣгородѣ, приде Мьстиславъ ис Тьмутороканя Кыеву, и не приняша его Кыяне; онъ же шедъ сѣде на столѣ Черниговѣ, Ярославу сущю Новѣгородѣ тогда. В се же лѣто въсташа волъсви в Суждали, избиваху старую чадь по дьяволю наущенью и бѣсованью, глаголюще, яко си держать гобино. Бѣ мятежь великъ и голодъ по всей той странѣ; идоша по Волзѣ вси людье в Болгаръı, и привезоша [жито] и тако ожиша.", "Letopis po Lavrentievskomu Spisku", s. 143-144; *Letopis Nestora so Vklyuçeniem Pouçeniya Vladimira Monomaha*, s. 67; "İpatyevskaya Letopis", s. 134-135; "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşey ili Nikonovskoy Letopisyu", s. 66; "Rogojskiy Letopisets Tverskoy Sbornik", s. 144; "Tipografskaya Letopis", s. 51; "Moskovskiy Letopisnıy Svod Kontsa XV Veka", s. 375; "Novgorodskaya Letopis po Spisku P. P. Dubrovskogo", s. 51; M. D. Priselkov, *Troitskaya Letopis Rekonstruktsiya Teksta*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1950, s. 131-132.

267 G. Vernadsky, *a.g.e.*, s. 62-63.

268 A. P. Smirnov, *a.g.e.*, s. 44.

Bulgarları, bu ve benzeri stratejik noktalar üzerinden bölgedeki ticârî menfaatlerini garanti altına almak çalışıyordu. Suzdal knezleri de bölgede nüfuz kazanmak isteyince Bulgarlar ve Ruslar arasındaki dostane siyasî münasebetler XI-XII. yüzyıllar arasında bozuldu. Bunda, Kuzey Rus knezliklerinin (Novgorod ve Vladimir-Suzdal) güçlenmesi de etkisi oldu. Özellikle Vladimir-Suzdal knezlerinin İdil ticâret yoluna sahip olmak ve bölge halklarından haraç toplamak için yürüttükleri siyaset, Bulgar-Rus çatışmalarının en önemli sebebini teşkil etmiştir.[269]

Murom şehri, X. yüzyılın sonlarına doğru Oka Nehri'nin aşağı kesiminde, doğu ile batı arasındaki İdil ticâret yolu üzerinde, Mordva ve Çeremis gibi Fin-Ugor halklarının yaşadığı bir bölgede bulunuyordu. Murom şehri ve çevresinde, hatta buradaki mezarlarda bulunan X. yüzyıla ait oldukça fazla sayıdaki kûfî sikkeler, bronz ve gümüş süs eşyaları, bölgede aktif bir ticâret sistemi olduğunu ortaya koymaktadır. X. yüzyılda Murom ile yapılan ticârette ana rolü kuzeyin kürkleri ve tarım ürünlerini, yumuşak madenler ve diğer mallarla değiş tokuş eden Bulgar tüccârları oynamaktaydı. Bölgede bulunan Bulgar kökenli keramik kalıntıları dikkat çekicidir. Büyük ihtimalle, Bulgar tüccârlarının burada ticârî merkezleri de vardı.[270] Bulgar tüccârlarının canlı faaliyetlerine bölgede bulunan çok sayıda Bulgar parası da şahitlik etmektedir.[271] Murom bölgesi, Oka ve İdil Nehirleri üzerinden Bulgar ülkesine ulaşan Rus tüccârları tarafından da önemsenmekteydi. Svyatoslav'ın 965 yılındaki Hazar seferi ve Vladimir'in 985 yılındaki İdil Bulgar seferleri neticesinde Slav-Rus hâkimiyeti, Oka'nın aşağı kesimlerinde güçlenmişti. Hatta 988 yılında Vladimir'in Bulgar hanımından olan oğlu Gleb, bölgede knezlik yapmaya başlamıştı. XI. yüzyılda bölge Rusların kuzeydoğuya doğru kolonizasyon hareketinin önemli bir dayanak noktası haline geldi. XI. yüzyılın ortalarında Murom'un Ryazan ile siyasî bağlantıları vardı. Ancak bir Rus şehri sayılmazdı.[272] Murom şehrinin ortaya çıkmasına, İdil Bulgarlarıyla Ruslar arasında 1006 yılında yapılan ve İdil ile Oka Nehirleri arasındaki bölgede Bulgar tüccârlarının şehirler dışında ticâret yapmasını yasaklayan anlaşmanın da önemli rolü olmuştu.[273] İşte bu bölge, Rusların kuzeydoğuya doğru yayılmaları için bir dayanak noktasıydı. Buna mukabil İdil Bulgarları için de, muazzam ticârî olanakların bulunduğu bir bölgeydi. Bu durum neticede, iki halkın çıkarlarının çatışmasına sebep oldu.

---

269 A. H. Halikov, a.g.m., s. 14.

270 E. A. Ryabinin, *Fino-Ugorskie Plemena v Sostave Drevney Rusi. K İstorii Slavyano-Finskih Etnokulturnh Svyazey. İstoriko-Arheologiçeskie Oçerki*, İzdatelstvo St. Petersburgskogo Universiteta, St. Petersburg, 1997, s. 206.

271 V. V. Kropotkin, "Bulgarskie Monetı X v. na Territorii Drevney Rusi i Pribaltiki" *Voljskaya Bulgariya i Rus (k 1000-Letniyu Russko-Bulgarskogo Dogovora)*, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1986, s. 40, 43.

272 E. A. Ryabinin, *a.g.e.*, s. 207-208.

273 *a.g.e.*, s. 213.

Rus kroniklerinin kısaca ifade ettiklerine göre 1088 yılında İdil Bulgarları, Murom şehrini ele geçirmişlerdi.[274] Rus kroniklerinin verdiği bilgilerin detaylarını V. N. Tatişçev şöyle ifade etmektedir:

> 1088 yılı.... O zamanlar Volga (İdil) ve Oka Nehirleri boyunca eşkıyalar vardı. Bu eşkıyalar birçok Bulgar tüccârını yağmalıyor ve öldürüyordu. Bulgarlar, Knez Oleg ve kardeşi Yaroslav'a elçi göndererek bunlara engel olmalarını talep ettiler ancak onlar da eşkıyaları önleyemeyince, bu sefer Bulgarlar gelerek Murom'u alarak yağmaladılar, köyleri de yaktılar.[275]

Ünlü tarihçimiz Z. V. Togan da V. N. Tatişçev'e benzer şekilde, Bulgarların Murom'u fethetmelerinin sebebini, o sıralarda İdil boyunda mevzilenen Rus eşkıyalarının Bulgar köylerine saldırmaları, mallarını yağmalamaları ve İdil üzerinden Bulgar'a gelen ticâret gemilerini basmaları olarak açıklamıştır.[276] *Kazan Tatarları* adlı eserini 1844 yılında yayımlayan Karl Fuks, Bulgarların Murom'u fethetmeleriyle alakalı farklı bir detayı vermektedir. Onun ifadesine göre, Bulgarların hâkimiyeti ve yönetimi altındaki Çeremisler ve Mordvinler, Murom kalesine hâkim olmuşlardı.[277] Belki de Bulgar ordusunun yardımcı kuvvetlerini oluşturan Fin-Ugor halkları, Bulgar Emîri'nin buyuğuyla Murom'un fethine katılmışlardı.

F. Ş. Huzin seferin Rusların kışkırtmaları neticesinde çıktığı fikrindedir.[278] Hiç kuşkusuz İdil Bulgarları, ticârî çıkarlarını garanti altına almak için Murom'u fethetmişlerdi. Ancak Murom'un, İdil Bulgarlarının kontrolünde fazla bir süre kalmadığını anlıyoruz. Zira 1095 yılında Murom'da, yeniden Rus Knezi İzyaslav Vladimiroviç'in bulunduğu bilinmektedir.[279] Bu olaylarla birlikte İdil Bulgarlarının, 1107 yılında Suzdal ve 1152 yılında Yaroslavl üzerine yaptıkları; Kuzey Rus knezlerinin de 1120, 1164, 1172, 1184, 1205, 1220 yıllarında İdil Bulgarları üzerine gerçekleştirdikleri askerî seferlerle ifade edilen Bulgarlar ve Ruslar arasındaki askerî-siyasî sürtüşmeler dönemi başlıyordu.[280]

---

274 "[6596 (1088)]... в се же лѣто възяша Болгаре Муром.", "Letopis po Lavrentievskomu Spisku", s. 201; "İpatyevskaya Letopis", s. 199; "Letopis po Voskresenskomu Spisku", *PSRL*, T. VII, İzdatelstvo po Vısoçayşemu Poveleniyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, St. Petersburg, 1856, s. 4; "Radzivilovskaya Letopis", s. 84; "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşey ili Nikonovskoy Letopisyu", s. 115; "Rogojskiy Letopisets Tverskoy Sbornik", s. 176; "Lvovskaya Letopis", s. 95; "Holmogorskaya Letopis – Dvinskoy Letopisets", s. 39; "Tipografskaya Letopis", s. 70; "Moskovskiy Letopisnıy Svod Kontsa XV Veka", s. 13; Priselkov, *a.g.e.*, s. 165

275 V. Tatişçev, *a.g.e.*, s. 98-99.

276 Ahmed Zeki Velidî (Togan), *Türk ve Tatar Tarihi*, Elektro-Tipografya Millet, Kazan, 1912, s. 89.

277 Karl Fuks, *Kazanskie Tatarı v Statistiçeskom i Etnografiçeskom Otnoşeniyah. Kratkaya İstoriya Goroda Kazani*, İzdatelstvo Fond TYAK, Kazan, 1991, s. 147-148.

278 F. Ş. Huzin, *Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremıya*, s. 104.

279 "Letopis po Lavrentievskomu Spisku", s. 220; "Moskovskiy Letopisnıy Svod Kontsa XV Veka", s. 16.

280 A. H. Halikov, a.g.m., s. 14.

İdil Bulgarlarının Suzdal Topraklarını Fetih Teşebbüsleri

Bazı Rus kroniklerinde sebep gösterilmeksizin İdil Bulgarlarının, 1107 yılında Suzdal topraklarına geniş çaplı bir saldırı gerçekleştirdikleri haber verilmektedir. Muhtemelen, seferin amacı Suzdal'ı ele geçirerek Doğu Rus knezlerini itaat altına almak ve böylece Sura-Oka arasındaki ticârî menfaatlerini garanti altına almaktı. Bu seferle alakalı olarak *Tipografskaya Letopis*'te şunlar yazılmıştır:

> 6615 (1107) yılı... Bu yıl, Tanrı'nın yarattığı harika ve kutsal... Suzdal toprağında. Bulgar ordusu Suzdal üzerine gelerek şehri kuşattı ve çok fazla kötülük yaptı; köylere ve mezarlıklara saldırarak çok sayıda Hristiyan'ı katlettiler. Şehirdeki insanlar ise onların karşısında duramadılar, onların knezleri yoktu; kusurlarını itiraf ederek ve gözyaşlarıyla dua ederek Tanrı'ya ve onun saf ilahî anasına yöneldiler ve şehre kapandılar. Herkesi bağışlayan Tanrı onların dualarını ve kusurlarını itiraf etmelerini işiterek... Onları beladan kurtardı; bütün Bulgar ordusunun gözlerini kör etti, böylece şehirden çıktılar ve hepsini öldürdüler...[281]

Holmogorskaya Letopis'te de aynı ifadeler tekrarlanmakta ve böylece Bulgarların Suzdal seferi onaylanmaktadır.[282] Kroniklerin bu mistik ifadelere dayanan kaydından anlaşılmaktadır ki sefer, muhtemelen, İdil-Sura arasındaki ticârî menfaatler ve hâkimiyet mücadelesi çerçevesinde yürütülen İdil Bulgarlarının 1088 yılındaki fetih hareketlerinin devamıdır. Fakat Bulgarlar bu kez bir netice elde edemediler.

Kıpçak Hanı Ayepa'nın İdil Bulgarları Tarafından Zehirlenmesi ve Suzdal Knezi Yuriy Dolgorukiy'in 1120 Tarihli Seferi

Rus kronikleri, İdil Bulgarlarının 1117 yılında Kıpçak Hanı Ayepa'yı zehirleyerek öldürdüklerini haber vermektedir: "6625 yılı (M. 1117)... Bu yıl Polovetsler (Kıpçaklar), Bolgarların yanına gittiler. Bolgar Knezi onlara zehirli içecek gönderdi ve Aepa (Ayepa) ve diğer bütün knezler bunu içerek öldüler."[283]

---

281 В лето 6615... В се же лето чюдо створи Бог и Богородица в Суждалстий земле. Пріидоша Болгаре ратью на Соуждалъ и обьстоупиша градъ и много зла сътвориша, воююща села и погосты и оубивающе многихъ отъ крестьянъ. Сущии же людие въ граде, не могуще противу ихъ стати, не сущю князю оу нихъ, на молитву к Богоу обратитася и пречистей его Матери покаанiемъ и слезами и затворишася въ граде. И всемилостивный Бог оуслышавъ молитвоу ихъ и покаание: якоже древле Ниневгутяне помилова, тако и сихъ избави отъ бедъ, ослепиша бо вся ратныа Болгары, и та из града изшедше, всехъ избиша.", "Tipografskaya Letopis", s. 72-73.

282 "Holmogorskaya Letopis – Dvinskoy Letopisets", s. 40.

283 "[6625 (1117)]... тогда же пріидоша Половци къ Болгаромъ, и высла имъ князь Болъгарьскыи питі съ отравою и пивъ Аепа и прочии князи вси помроша.", "İpatyevskaya Letopis", s. 285; "Letopis po Voskresenskomu Spisku", s. 24; "Moskovskiy Letopisniy Svod Kontsa XV Veka", s. 28.

XII. yüzyılın başında gerçekleşen Kıpçak-Rus ittifakı, kendini İdil Bulgarlarıyla münasebetlerde gösterdi. Bu dönemde güçlenmeye başlayan Don Kıpçakları, Rusya'ya karşı başarılı birkaç sefer düzenleyerek Kiev knezleriyle barış şartlarını müzakere konusunda eşit konuma ulaşmışlardı. Böylece Rus knezleri, 1107 yılında Kıpçak Hanı Ayepa ile barış yaptılar.[284] Barış anlaşmasını Kiev Knezi Vladimir Monomah'ın oğlu Yuriy ile Han Ayepa'nın kızının evliliğiyle pekiştirdiler. Anlaşmaya sadık kalan Vladimir-Suzdal Knezi Yuriy Dolgorukiy ve varisleri her zaman Kıpçaklarla iyi ilişkileri muhafaza ederek asla onların topraklarına saldırı düzenlemediler.[285] Don Kıpçakları görünüşe göre etki alanlarını İdil Bulgarları üzerine genişletmeye karar vermişlerdi, Han Ayepa 1117 yılında İdil Bulgarlarına karşı bir sefer düzenledi. Kroniklerin İdil Bulgarlarının onu zehirleterek öldürdüklerine dâir sözlerinden, İdil Bulgarlarının Kıpçaklarla açıkça mücadele etmedikleri ve onlara rahatsızlık veren handan "Bizans" yöntemiyle kurtulmayı tercih ettikleri anlaşılmaktadır.[286] Ancak bu sefer de Ayepa'nın öcünü almak üzere damadı Yuriy Dolgorukiy harekete geçecekti.[287]

Rus kroniklerinin verdiği bilgilere göre Yuriy Dolgorukiy, 1120 yılında İdil Bulgarları üzerine bir sefer düzenleyerek onları yendi. Pek çok esir alarak sağ salim geri döndü.[288] Knez Yuriy Dolgorukiy'in, İdil Bulgarları üzerine yaptığı seferin detayları hakkında V. N. Tatşçev şu bilgileri vermektedir:

> Büyük Knez Vladimir, çocukları Yuriy ve Gleb'i Rostov ve Suzdal ordularının başında Volga'daki Bolgarlar üzerine yolladı. Bolgarlar ise onları kalabalık bir şekilde suda ve karada karşıladılar. Yuriy onların üzerine cesaretle saldırdı, amansız bir savaştan sonra zafer kazandı; çok sayıda esir ve ganimet elde ederek, büyük şeref ve şöhretle geri döndü.[289]

Komşuların bu kararlı mücadelesi, üstünlük sağlamak amacıyla yapılmakla birlikte, Rus knezlerinin İdil Bulgarlarının ticârî hegemonyalarını sonlandırma isteklerinden de kaynaklanıyordu.[290]

İdil Bulgarlarının Yaroslav Seferi

Vladimir-Suzdal knezlerinin İdil Bulgar karşıtı faaliyetlerini artırması, Bulgar emîrlerini müttefik aramaya zorladı. Bu müttefiklerden biri Galiçya ve

284 M. U. Yücel, *a.g.e.*, s. 321-322.
285 İskander İzmaylov, "Voljskaya Bulgariya: Voennoe Delo, Vneşnyaya Politika", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzdatelstvo Ruhil, Kazan, 2006, s. 370.
286 a.g.m., s. 370.
287 S. M. Şpilevskiy, *a.g.e.*, s. 116.
288 "Letopis po Lavrentievskomu Spisku", s. 277; "İpatyevskaya Letopis", s. 286; "Letopis po Voskresenskomu Spisku", s. 25; "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşey ili Nikonovskoy Letopisyu", s. 151; "Lvovskaya Letopis", s. 103; "Moskovskiy Letopisnıy Svod Kontsa XV Veka", s. 28; "Holmogorskaya Letopis – Dvinskoy Letopisets", s. 41; "Tipografskaya Letopis", s. 74; Priselkov, *a.g.e.*, s. 207.
289 V. Tatişçev, *a.g.e.*, s. 154.
290 A. P. Smirnov, *a.g.e.*, s. 44.

Kiev knezi İzyaslavl'dı. İzyaslavl, Kiev tahtı için Yuriy Dolgorukiy'le mücadele içerisindeydi. Bu mücadele sırasında Macar Kralı ile Polonyalı prenslerin bir kısmının desteğini sağladı. Kaynaklarda Kiev-Bulgar ittifakına dâir ikna edici deliller bulunmasa da, askerî-siyasî olaylardan anlaşıldığı kadarıyla Bulgarlar bazen menfaat gereği onlarla birlikte hareket ediyorlardı.[291] *Tipografskaya Letopis*'in belirttiğine göre, Yuriy Dolgorukiy'in 1152 yılında İzyaslavl üzerine yaptığı başarısız sefer esnasında İdil Bulgarları Yaroslavl'a saldırdılar:

> 6660 (1152 yılı)... Bu yıl Bolgarlar habersiz olarak Volga'dan (İdil) Yaroslavl'a geldiler ve kayıklarla şehri bastılar. Şehir küçüktü, insanlar açlık ve susuzluktan zorlanıyordu; hiç kimse şehirden çıkıp da Rostovlulara haber veremedi. Yaroslavlı gençlerinden biri gece şehirden kaçtı; nehri aştı ve hızla Rostov'a ulaşarak onlara Bolgarların geldiğini söyledi. Rostovlular gelerek Bolgarları yendiler.[292]

Tatar tarihçi İ. L. İzmaylov'a göre seferin sonucu, Rostovluların İdil Bulgarlarının öncü kuvvetleri karşısındaki mevzi başarısıydı. Zira seferden hemen sonra İdil Bulgarların benzeri saldırılarının önlenmesi amacıyla Oka Nehri'nin ağzına Gorodets Kalesi'nin inşa edilmesi, Bulgarlara karşı Suzdal'da daha ciddi tedbirlerin alınması gerektiği düşüncesinden ortaya çıkmıştı.[293] Aynı zamanda İdil Bulgarlarının bu saldırısı, Rus knezlerini güçlerini birleştirerek onlara karşı daha güçlü bir şekilde hareket etmeye zorladı.

Rus Knezlerinin İttifaken İdil Bulgarları Üzerine Yaptıkları Seferler (1164, 1172, 1183, 1186 Yılları)

XII. yüzyılın ikinci yarısında İdil Bulgarları ile Kuzeydoğu Rus knezlikleri arasında bitmek bilmeyen çatışmalar yaşandı. Özellikle Knez Andrey Bogolübsk, İdil Bulgarlarına karşı çok düşmanca hareket ediyordu. Kaynaklardan öğrendiğimize göre kendisi Bulgar Emîri'nin kızıyla evlenmişti. Bu nedenle çocukları yarı Bulgar yarı Rustu.[294] Muhtemelen, bu evlilikten doğan çocuklarından birini İdil Bulgar tahtına çıkarmak için diğer Rus knezleriyle birlikte İdil Bulgar topraklarına saldırdı. Rus knezlerinin Yuriy Dolgorikiy'in oğlu Andrey Bogolübsk komutasındaki İdil Bulgar seferi, 1164 yılında gerçekleşti. Rus kroniklerinin bu hususta ki kaydı şu şekildedir:

> 6672 (1164 yılı) yılında... Bu yıl Knez Andrey, oğlu İzyaslav, kardeşi Yaroslav ve Murom Knezi Gyurgi ile Bolgarlar üzerine gitti. Tanrı ve Meryem Ana onlara yardım etti. Zafer kazanarak pek çoğunu kılıçtan geçirdiler ve

291 İ. L. İzmaylov, a.g.m., s. 373.

292 "В лето 6600... Того же лета пріидоша Болгаре по Волзе къ Ярославлю без вести и остоупиша градокъ в лодиях, бъ бо малъ градокъ, и изнемогаху людіе въ граде гладомъ и жажею, и не бе лзе никомоу же изити изъ града и дати весть Ростовцемъ. Единъ же оуноша отъ людей Ярославскихъ ношію изшедъ изъ града, перебредъ рекоу, вборзе доеха Ростова и сказа имъ Болгары пришедша. Ростовци же пришедша победиша Болгары.", "Tipografskaya Letopis", s. 77.

293 İ. L. İzmaylov, a.g.m. s. 373.

294 A. H. Halikov, *Rus Tanınan 500 Bulgar-Tatar*, s. 7.

bayraklarını aldılar. Bolgar Knezi Büyük Şehre (Velikiy Gorod) drujinasının (hassa kuvvetlerinin) az bir kısmıyla güçlükle kaçabildi. Knez Andrey ise Bolgarların yenilip kaçtıklarını görünce zaferle geri döndü... Rus knezleri daha sonra gidip onların meşhur şehri Bryahimov'u[295] ele geçirdiler, öncesinde ise şehirlerini ateşe verdiler.[296]

Nikonovskaya Letopis'te bu hadiseler yanlışlıkla 1157 ve 1160 yıllarında olmak üzere iki kere verilmektedir. *Nikonovskaya* ve *Tverskaya* letopisleri ile *Stepennaya Kniga*'da, 4 Bulgar şehrinden başka Kama Nehri'ndeki meşhur Bryahimov da zikredilerek toplam 5 Bulgar şehrinin Ruslar tarafından ele geçirilerek ateşe verildiği ve çok sayıda Müslüman'ın katledildiği belirtilmektedir.[297] *Vologodsko-Permskaya Letopis*'te diğer kroniklerden daha kısa olarak, "1164 yılında Knez Andrey Bulgarların üzerine gitti ve onları mağlup etti," kaydı mevcuttur.[298] Ayrıca Rus kronikleri, Andrey'in Bulgarlara karşı bu sene kazandığı zaferin gününü 1 Ağustos olarak belirlerken, Rus kiliseleri bugünü "1 Ağustos'ta Doğan Şerefli Haç" adıyla bayram olarak ilan etmişlerdir.[299] A. P. Smirnov'un zikredilen hadiselerden çıkardığı sonuca göre Rusların baskıları, XII. yüzyılda İdil Bulgar Devletin'in merkezinin Bulgar şehrinden diğer bir önemli şehir olan Biler'e, yani Rus kroniklerinin Velikiy Gorod dedikleri merkeze taşınmasına sebep olmuştur.[300] Tatar tarihçisi R. G. Fahrutdinov da

295 Rus kroniklerinin Bryahimov olarak zikrettikleri şehir, X. yüzyıldaki bazı Şark kaynaklarında Dış Bulgar adıyla zikredilirken XIII. yüzyılın ikinci yarısı ile XV. yüzyılın ilk yarısında Bulgar adıyla anılmaktadır. Şehrin Bryahimov olarak adlandırılması, XII. yüzyılda İdil Bulgar Devleti'nin yöneticisi Emir İbrahim (Ebu İshak İbrahim İbn Mümin) ile bağlantılıdır. Şehrin arkeolojik kalıntıları, Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nin Spassk bölgesindeki eski Bulgar şehrinde bulunmaktadır. Geniş bilgi için bkz.: F. Ş. Huzin, *Bulgarskiy Gorod v X- Naçale XIII vv.*, s. 117-146.

296 "В тоже лѣт иде князь Андрѣи на Болгары с сыномъ своимъ Изяславом и с братом своимъ Ярославом и с Муромьскым князем Гюргемъ, и поможе имъ Бъ и стая Бца на Болгары, самѣх исѣкоша множьство, а стягы ихъ поимаша, и едва в малѣ дружинѣ оутече князь Болгарьскыи до Великаго города князь же Андрѣи воротися с побѣдою видѣвъ поганыя Болгары избиты, а свою дружину всю сираву, стояху же пѣши съ стою Бцею на полчищѣ подъ стягы, и приѣхавъ до стое Бци [и до пѣшець] князь Андрѣи, с Гюргемъ, и со Изяславом, и съ Ярославом, и со всею дружиною, оударишя челом передъ стою Бцею [и почаша целовати стоу Бцю] с радостью великою и со слезами, хвалы и пѣсни въздающе ѥи, и шедше взяша градъ ихъ славныи Брахимовъ, а передни городы ихъ пожгоша...", "Letopis po Lavrentievskomu Spisku", s. 334-335. Ayrıca bkz.: "Letopis po Voskresenskomu Spisku", s. 77; "Lvovskaya Letopis", s. 122-123; "Radzivilovskaya Letopis", s. 131; "Moskovskiy Letopisniy Svod Kontsa XV Veka", s. 78; "Holmogorskaya Letopis – Dvinskoy Letopisets", s. 51; "Tipografskaya Letopis", s. 80; Priselkov, *a.g.e.*, s. 244; M. U. Yücel, *a.g.e.*, s. 503.

297 "Letopisniy Sbornik, İmenuemıy Patriarşey ili Nikonovskoy Letopisyu", s. 210, 230; "Rogojskiy Letopisets Tverskoy Sbornik", s. 235-236; "Kniga Stepennaya Tsarskogo Rodosloviya", s. 284-285.

298 "Vologodsko-Permskaya Letopis", s. 51.

299 "Kniga Stepennaya Tsarskogo Rodosloviya", s. 235; Rus Kilisesi, 1 Ağustos'u "Spass Bayramı" adıyla kutlamaktadır.

300 A. P. Smirnov, *a.g.e.*, s. 45–46.

aynı görüştedir.[301] Onların görüşünü destekler mahiyette, Biler'in jeopolitik olarak ülke topraklarının ortasında yer alması ve bu nedenle Bulgar'dan daha güvenli bir konumda bulunması dikkat çekicidir.

Sekiz yıl sonra 1172'de artık Vladimir Knezi olan Andrey, Bulgarlar üzerine yeni bir sefer tertip etti. Andrey, Murom ve Ryazan knezleriyle anlaştı. Her üçü de oğullarını Bulgarlar üzerine yapılacak bir kış seferine yolladı. Knezlerin oğulları babalarının verdiği görevi gönülsüz olarak yerine getiriyorlardı. Çünkü Bulgarlara karşı kışın sefere çıkmak oldukça meşakkatliydi.[302] Bu hususta Rus kroniklerinin bildirdiğine göre, 1172 yılı kışında Knez Andrey Bogolübsk, Bulgar üzerine başında kendi oğlu Mstislav'ın bulunduğu büyük bir ordu yolladı. Onun komutasındaki orduya Oka'nın ağzına yakın Gorodets mevkisinde Murom ve Ryazan knezlerinin oğullarının başında bulunduğu iki birlik daha katıldı. Rusların birleşik kuvvetleri altı köy ve yedi şehri ele geçirdi. Erkekleri, kadınları ve çocukları kılıçtan geçirdiler. Durumu öğrenen 6 bin kişilik Bulgar süvari birliği hızla Rusların peşine düştü. Fakat onlara yetişemediler. Zira Mistislav, birliklerinin birçoğunu dağıtmıştı. Kendileri de saklanarak geri çekiliyorlardı. Bu yüzden Bulgarlar savaşacak birilerini bulamadıkları için geri dönmeye karar verdiler.[303]

Anlaşılan İdil Bulgarları, Rus kuvvetlerinin sayılarının fazla olmasından dolayı onları ülkenin içine çekmişlerdi. Böylece yıpranan düşmanı ani bir baskınla imha edecek bir savunma planı yapmışlardı. Fakat kroniklerden öğrendiğimiz kadarıyla, askerî keşfi iyi yapamadıklarından dolayı baskın harekâtının zamanlamasını iyi ayarlayamamışlardı. Rus kuvvetleri de, muhtemelen, Orta İdil'de oldukça şiddetli geçen kış şartlarında gönülsüzce çıktıkları seferde yağma yapıp geri dönmeyi uygun bulduklarından her ne kadar bazı Bulgar şehirlerini ele geçirmiş olsalar da, bölgede tutunmayarak geri çekilmişlerdi. Ş. Mercanî'nin Rus kroniklerinin aksine, bu savaşta Bulgarların Rusları tamamen yenilgiye uğrattıklarını belirtmesi oldukça ilginçtir.[304]

Vladimir Knezi Andrey Bogolübsk, İdil Bulgarları üzerine muhtemelen Rus kroniklerinin bildirdiklerinden başka bazı seferler daha yapmıştı.[305] Onun İdil Bulgarlarına karşı düşmanca hareketi, Bulgar kökenli karısının nefretini uyandırmıştı. Tam da bu noktada *Tverskaya Letopis*'in verdiği bilgiye göre, 1175 yılının Haziran ayının 29'unda Cumartesi gecesi, Kutsal Apostol Petr ve Pavla Bayramı'nda Büyük Knez Andrey Yurieviç Bogolübsk, kendi boyarları Kuçkoviçler tarafından öldürüldü. Hazırlanan komploya Andrey Bogolübsk'ün Bulgar karısı da katılmıştı. Andrey Bogolübsk İdil Bulgar topraklarına birçok sefer düzenlediği, oğullarını Bulgarların üzerine gönderdiği

301 R. G. Fahrutdinov, *a.g.e.*, s. 91.

302 B. D. Grekov, *a.g.e.*, s. 533.

303 "Letopis po Lavrentievskomu Spisku", s. 345-346; "Letopis po Voskresenskomu Spisku", s. 88; "Radzivilovskaya Letopis", s. 136; "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşey ili Nikonovskoy Letopisyu", s. 247; Aynı hadise *İpatyevskaya Letopis*'te 1173 yılında olarak gösterilmiştir, s. 565; "Moskovskiy Letopisnıy Svod Kontsa XV Veka", s. 82; M. D. Priselkov, *a.g.e.*, s. 250-251.

304 Ş. Mercanî, *Müstefâdü'l Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, s. 106.

305 F. Ş. Huzin, *Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya*, s. 105.

ve Bulgarlara büyük kötülükler yaptığı için karısı ona karşı intikam duyguları besliyordu.[306] Bulgar karısının komplosu sonucu öldüğü için cenazesinde "kötü Bolgarları bazen yenen sana, Tanrı yardım etseydi" diye yakınılıyordu.[307] Galiba İdil Bulgarları, onlara amansız düşman olan Andrey'in ortadan kaldırılması için boyarlara destek vermişti.

V. N. Tatişçev'in bildirdiğine göre 1183 yılında Bulgarlar, tüccârlarının yağmalanması üzerine Ruslara saldırdılar. Beyaz Rus bölgesinde sürekli ticârî faaliyetler yürüten Bulgarlar, İdil ve Oka üzerindeki şehirlere bol miktarda gıda ürüleri, çeşitli mallar ve güzel eşyalar ihraç ediyorlardı. Fakat gizlice toplanan çok sayıda Rus, İdil'de, Bulgar tüccârlarını yağmaladılar; daha sonra da İdil'deki Bulgar köylerini ve şehirlerini yakıp yıktılar. Bulgarlar bu konuda önlem alması için iki kez Vsevolod'dan talepte bulundular. Bunları yapanlar Ryazanlılar, Muromlular ve diğer itaatsiz şehirlerin sakinleri olduğu için Vsevolod bu konuda hiçbir şey yapamadı. Sadece kendi hâkimiyetindeki bölgelerdeki eşkıyaları engelledi ancak İdil'deki eşkıyaları yakalatamadı. Bunun üzerine hiddetlenen Bulgarlar, büyük bir ordu toplayarak kayıklarla İdil'den ve karadan sahil üzerinden Beyaz Rus bölgesine, Gorodets, Murom ve Ryazan'a kadar geldiler. Büyük bir yıkım yaptılar. Onlara karşı gönderilen birlikler, Bulgarlar kalabalık bir şekilde savunmaya geçtiklerinden dolayı bir şey yapamadılar; hatta arkada çok sayıda esir ve ganimet bırakarak geri dönmek zorunda kaldılar. Oldukça hiddetlenen Vsevolod, intikam almak için Kiev'deki Svyatoslav'a Bulgarların yaşattığı bozgunu bildirmiş ve ona şöyle yazarak yardım istemişti:

> Baba ve kardeş, işte komşumuz Bolgarlar, kâfir halk, aslında oldukça zengin ve kuvvetliler. Bu günlerde Volga ve Oka'ya gelerek, atlılarıyla ve büyük ordularıyla birçok şehri yakıp yıktılar, sayısız insanı esir aldılar. Özellikle de Ryazan knezleri, kendi aralarında düşmanlık eden kardeşler gibi birbirleriyle savaşırken, kendi topraklarını tahrip ederken, ben tek başıma onlara karşı koyamam. Onlar -böyle yaparak- Rus toprağını, kendi atalarını sevindirmiyorlar. Kıpçakları da çağırmak istemiyorum; zira onların Bolgarlarla dilleri ve soyları birdir, ihanet etmelerinden korkuyorum. Ayrıca Rus toprağına zarar vererek benim kılıcım karşısında esir olanları toplamalarını istemiyorum. Senden ricama karşılık bana yardım olarak ne kadar uygun görüyorsan o kadar çok asker yolla! Sana yardım lazım olduğunda, ben gelmekte asla tembellik etmem ve bütün askerlerimi yollarım.[308]

Bu ifadelerden Rus Knezi Vsevolod'un, Bulgarlara karşı Rusların güçlerini birleştirmeye çabaladığı anlaşılmaktadır. Esasen XII. yüzyılda Vladimir-Suzdal Knezliği'nin siyasî amacı, Murom ve Ryazan knezlikleriyle ittifak yaparak İdil boyu ve kuzey bölgelerine doğru hâkimiyet alanlarını genişletmekti.[309] Bunun önündeki en büyük engel İdil Bulgar Devleti'ydi. Çatışmalar bu nok-

306 "Rogojskiy Letopisets Tverskoy Sbornik", s. 250-251.
307 "İpatyevskaya Letopis", s. 590; M. U. Yücel, *a.g.e.*, s. 504.
308 V. Tatişçev, *a.g.e.*, s. 399-400.
309 B. D. Grekov, *a.g.e.*, s. 533.

tada kilitlenyordu. Bu amaçla Vladimir-Suzdal knezlerinin İdil Bulgarları üzerine yaptıkları en büyük ve en kapsamlı askerî harekât, 1184 yılında gerçekleştirildi. Sefer esasen İdil Bulgar tüccârlarının, Orta İdil'deki ticârî faaliyetlerinin kuvvetlenmesi yüzünden yapılıyordu. R. G. Fahrutdinov'un tespitine göre sefere, Rus tüccârlarının Oka üzerinde İdil Bulgarları tarafından yağmalanması hadisesi sebep olmuştu.[310] Rus knezlerinin askerî hedefi, Çeremşan'daki İdil Bulgar Devleti'nin adeta kalbi olan "Büyük Şehir"i, yani Biler'i ele geçirmek ve İdil-Ural bölgesindeki halklar üzerinde nüfuzunu artırmak için en güçlü rakiplerini yok etmekti.[311]

Rus knezlerinin askerî seferleri, bazen Bulgar Devleti'nin kuvvetlerini önemli ölçüde sarsmıştır. Rus orduları, yalnızca Bulgar şehrine değil, Çeremşan'daki "Büyük Şehir"e, yani Biler'e kadar ulaşmıştır. Rus knezlerinin, İdil Bulgarlarına 1184 yılında düzenledikleri seferde bunun en belirgin örneği yaşanmıştır.

İdil Bulgarlarının, Murom ve Ryazan topraklarına saldırması ve buralarda büyük yıkımlar gerçekleştirmesi üzerine Rus knezleri, Bulgarlar üzerine 1184 yılında büyük bir sefer yapmaya karar verdiler.[312] Rus kroniklerinin bildirdiğine göre 6692 (1184) yılında, İdil Bulgar seferi için hazırlanan Rus knezlerinin birleşik ordusunun başında Yuriy Dolgorukiy'in oğlu Büyük Vladimir Knezi Vsevolod Bolşoe Gnezdo bulunuyordu. Vsevolod'a diğer Rus knezleri İzyaslav Gleboviç ile oğulları, Mstislav Davıdoviç, Ryazanlı Gleboviçler (Roman, Vsevolod ve Vladimir) ve Muromlu Vladimir eşlik ediyordu. Ruslar, İdil Bulgarları üzerine harekete geçip "Büyük Şehir"e doğru giderken Tuhçina kasabasında mola verdiler ve iki gün burada kaldılar. Daha sonra "Büyük Şehir"e doğru harekete geçtiler ve önden öncü kuvvetlerini yolladılar. Yol üzerinde Rus ordusuna, başında bir Bulgar beyinin bulunduğu Yemek-Kıpçak birliği katıldı.[313] Başkente doğru yaklaşan Büyük Knez Vsevolod'un drujinası, şehrin 2-3 km kuzeyindeki "Çeremşan" (Küçük Çeremşan Nehri) Nehri'ni geçti fakat Ruslar, Biler'in güçlü surlarını aşmak için kuvvetli bir hücum gerçekleştirmek hususunda karara varamayarak burada kaldılar. Şehre nasıl yaklaşacaklarını düşündüler. Daha sonra ilk taarruzun İzyaslav Gleboviç'in başında bulunduğu birlikler tarafından yapılmasına karar verdiler ve saldırı başladı. Bu ilk taarruz denemesi Bulgarlar tarafından geri püskürtüldü; İzyaslav Gelboviç ağır bir şekilde yaralandı ve kısa süre sonra öldü.[314] Bu arada Sobekulyan ve Çelmatlı Bulgarlar, Temtüzi'deki soydaşlarıyla birleşerek toplam 5000 kişi atlarla ve kayıklarla Rusların üzerine yürüdüler. Fakat Ruslar

310 R. G. Fahrutdinov, *a.g.e.*, s. 88.

311 F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, s. 106.

312 N. İ. Aşmarin, *Bolgarı i Çuvaşi*, Tipo-Litografya İmperatorskago Universiteta, Kazan, 1902, s. 27.

313 Anlaşıldığı kadarıyla bu sefer esnasında İdil Bulgarlarının iç işleri karışıktı ve ülkede birlik sağlanamamıştı. Bundan dolayı şu sonucu çıkarmak mümkündür ki, Bulgar ileri gelenlerinden biri Ruslarla iş birliği yaparak onların vasallığı altında İdil Bulgarlarının başına geçmek istiyordu.

314 Ş. Mercanî'ye göre Ruslar İzyaslavl'ın yaralanması üzerine sulh yaparak geri dönmüşlerdir. *Müstefâdü'l Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, s. 106.

Müslüman Bulgarları yendiler. Ruslardan kaçan Bulgarların büyük bir kısmı ise İdil Nehri'ni geçerken boğuldu. Bu olaylar esnasında İdil Bulgarlarından 1500 kişi ölmüştü. Vsevolod, İdil Bulgarlarının direnişini görerek uzun süreli bir kuşatma yapmaya karar verdi. 10 gün süren kuşatmadan sonra Vsevolod, kardeşinin yorgun düştüğünü fark edince Bulgarların isteği üzerine barış yaparak Vladimir'e geri çekildi[315] V. N. Tatişçev'in belirttiğine göre, barış için Bulgar Emîri Vsevolod'a çok sayıda hediye yollamıştı ve anlaşma karşılığında ellerindeki Rus esirlerini serbest bırakmıştı.[316]

1184 yılındaki büyük sefer sonucunda İdil Bulgarları ile Vladimir-Suzdal Knezliği arasında yapılan anlaşma uzun soluklu olmadı. Rus kroniklerinin belirttiğine göre Knez Vsevolod, 6694 (1186) yılında oğlu Yuriy'i kendi voyvodası Gorodçan'la beraber İdil Bulgarları üzerine gönderdi. Yapılan sefer sonucunda Ruslar, birçok köyü ele geçirdiler ve çok sayıda ganimet ve esir elde ederek geri döndüler.[317]

Moğol İstilası Öncesinde İdil Bulgar-Rus Siyasî Münasebetleri

Vladimir-Suzdal Knezi Vsevolod'un 1205 Yılındaki İdil Bulgar Seferi

İdil Bulgar-Rus siyasî münasebetleri, XIII. yüzyılın başlarından 1223 yılında Rusların Kalka Savaşı'nda Moğollar tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmalarına kadar genellikle düşmanca ve karşılıklı askerî seferlerle devam etti. Münasebetlerin gelişiminde Rusların daha önce olduğu gibi, Sura-Oka bölgesinde etkinliklerini arttırarak İdil Nehri'ne yaklaşmaları ve buna mukabil olarak da İdil Bulgarlarının karşı çıkışları etkili oldu. Ancak özellikle 1220 yıllarından itibaren İdil Bulgarları, Ruslarla ve diğer halklarla olan münasebetlerini yaklaşan Moğol tehdidi çerçevesinde değerlendirdiler.

315 "Letopis po Lavrentievskomu Spisku", s. 369-370; "Radzivilovskaya Letopis", s. 147-148; "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşeyu ili Nikonovskoyu Letopisyu", s. 9-10; "Rogojskiy Letopisets Tverskoy Sbornik", s. 268-269; "Simeonovskaya Letopis", *PSRL*, T. XVIII, İzdatelstvo Znak, Moskova, 2007, s. 26-27; "Lvovskaya Letopis", s. 134-135; "Moskovskiy Letopisnıy Svod Kontsa XV Veka", s. 90; M. D. Priselkov, *a.g.e.*, s. 266-267. Aynı kayıt *İpatyevskaya* ve *Voskresenskaya* letopislerinde 1182 yılı olarak zikredilmiştir. "İpatyevskaya Letopis", s. 625-626; "Letopis po Voskresenskomu Spisku", s. 96-97. Aynı savaş *Tipografskaya Letopis*'te diğer kroniklere kıyasla daha kısaca verilmiştir: "6692 yılında (1184) Büyük Knez Vsevolod Ryazan, Murom ve Volodimer'in bütün knezleriyle birlikte Bolgarlar üzerine gitti ve onları mağlup etti." "Tipografskaya Letopis", s. 83. Bu konuda kısa bir kayıt *Holmogorskaya Letopis*'te yer almaktadır, "Holmogorskaya Letopis – Dvinskoy Letopisets", s. 55. *Vologodsko-Permskaya Letopis*'te bu hadise kısa olarak verilmiş ve 1183 yılında gösterilmiştir. "Vologodsko-Permskaya Letopis", s. 56.

316 V. Tatişçev, *a.g.e.*, s. 402.

317 "Letopis po Lavrentievskomu Spisku", s. 380; "Letopis po Voskresenskomu Spisku", s. 99; "Rogojskiy Letopisets Tverskoy Sbornik", s. 274; "Simeonovskaya Letopis", s. 31; "Moskovskiy Letopisnıy Svod Kontsa XV Veka", s. 92; M. D. Priselkov, *a.g.e.*, s. 273.

Rus kroniklerinden öğrendiğimiz kadarıyla Rusların 1186 yılındaki seferinden sonra yaklaşık 20 yıl İdil Bulgarları ile Ruslar arasında herhangi bir çatışma olmadı. *Nikonovskaya Letopis*'in bildirdiğine göre 1205 yılında Vladimir-Suzdal Knezi Vsevolod Yurieviç, İdil Bulgarları üzerine ordusunu gemilerle gönderdi. Rus kuvvetlerine bağlı bir birlik, İdil Nehri üzerinden Homol'a[318] kadar ilerleyerek pek çok esir aldı, bir diğer birlik ise Bulgarların bir kısmını öldürerek ganimetlerle geri döndü.[319] 1205 yılı hadisesini anlatan V. N. Tatişçev, eserinde Rusların Bulgarlardan başka Çeremis, Mordva ve Komon gibi Fin-Ugor kökenli kabileleri de yenilgiye uğrattığını yazmaktadır: "Bolgar, Homol, Mordva, Çeremis, Komol halkları ile Savaş. Büyük Knez Vsevolod Bolgar üzerine çok sayıda gemilerle ordusunu yolladı. Komutanlar da Homol'a kadar gittiler. Çok sayıda Bolgar, Çeremis, Mordva ve Komol'u katlettiler ve birçoğunu esir alarak geri döndüler."[320]

Rus knezlerinin 1186 ve 1205 yıllarında İdil Bulgarları üzerine yaptıkları seferler sonucunda İdil Bulgar topraklarından Oka Nehri'nin ağzına ve daha batıya doğru giden ticârî yolun işlekliği azaldı. Bu durum İdil Bulgar tüccârlarının tüm faaliyetlerini sonlandırmadı. Çünkü doğuya giden yol, her ne kadar güney komşuları Kıpçaklar sürekli devletin huzurunu bozmasına rağmen hâlâ İdil Bulgarlarının kontrolündeydi.[321]

V. N. Tatişev'in İdil Bulgarlarının Ryazan'a Saldırdıklarına Dâir Rivâyeti

Rus kroniklerinde herhangi bir kayıt bulunmamasına rağmen V. N. Tatişçev, İdil Bulgarlarının 1209 yılında Ryazan topraklarına saldırdıkları bilgisini vermektedir. Tatişçev'in aktardığına göre:

> *Bolgarların Ryazan, Kodom üzerine saldırmaları. Bolgarlar üzerine zafer.* Bolgarlar, Ryazan topraklarına gelerek kıyım yaptılar. Bunu haber alan Büyük Knez Vsevolod, Ryazanlı Tısyatskiy (Binbaşı) Matfey Andreyeviç'e ne kadar mümkünse o kadar asker toplayıp onların üzerine gitmesini emretti. O da derhal toparlanıp Kadom'da onlara yetişti ve aralarında amansız bir savaş oldu. Bolgarlar güçlükle galip geldiler. Ryazanlı Matfey Andreyeviç ise kendini öldürdü.[322]

Bundan başka V. N. Tatişçev, Vsevolod'un, muhtemelen, İdil Bulgarlarının saldırılarına cevaben komutan Kozma Radjiç'i askerleriyle 1210 yılının kışında İdil Bulgarları üzerine gönderdiğini ve gönderilen kuvvetlerin onlara pek

---

318 Homol adıyla kroniğin bu kaydında ilk kez karşılaşılmaktadır. Homol bir yerleşim noktası veya henüz tespit edilmemiş bir yer olmalıdır.

319 "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşeyu ili Nikonovskoyu Letopisyu", *PSRL*, T. X, St. Petersburg, 1885, s. 50. Ayrıca bkz.: "Simeonovskaya Letopis", s. 41; M. D. Priselkov, *a.g.e.*, s. 291; *İz Glubini Stoletiy*, Tatknigoizdat, Kazan, 2000, s. 125; R. G. Fahrutdinov, *a.g.e.*, s. 88; F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, s. 107, 175.

320 Tatişçev, *a.g.e.*, s. 464.

321 A. P. Smirnov, *a.g.e.*, s. 46.

322 V. Tatişçev, *a.g.e.*, s. 476-477.

fazla zarar vermeyerek geri döndüklerini de belirtmektedir.[323] Ancak Tatar tarihçi R. G. Fahrutdinov, Rus kroniklerine dayanarak Vsevolod'un, Radjiç'i, İdil Bulgarlarına değil, Ryazan üzerine yolladığını tespit etmiş ve V. N. Tatişçev'in verdiği bilginin yanlışlığını ortaya çıkarmıştır.[324]

İdil Bulgarlarının Ustyug'u Ele Geçirmesi

Bulgarlar, defalarca batıya doğru giden ticârî yolu hareketlendirmeye çalışmışlardı. 1219 yılında Ustyug'a yapılan sefer de, büyük ihtimalle bununla bağlantılıydı. *Voskresenskaya Letopis*'in bildirdiğine göre İdil Bulgarları, 6727 (1219) yılında Rus şehri Ustyug'u ele geçirdiler, daha sonra da Unji'ye saldırdılar fakat Unjililer onları geri püskürttü.[325] Aynı hadiseyi 1192 yılında olarak gösteren *Ustyujskaya Letopis*'in bildirdiğine göre, İdil Bulgarlarının Ustyug'u ele geçirmeleri üzerine Büyük Knez Yuriy onların üzerine kardeşi Knez Svyatoslav'ı gönderdi. Svyatoslav Bulgarları yenilgiye uğratarak pek çok esirle geri döndü.[326] V. N. Tatişçev ise eserinde bu seferle ilgili, "Bolgarların Yugralarla Savaşı. Bolgarlar askerlerini toplayarak Kama boyunca yukarı doğru Yugra üzerine gittiler ve onlar arasında amansız bir savaş oldu. Yugralılar zorlukla tutunabildiler. Bolgarlar ise dönerken onların şehri Unji'yi ele geçirdiler," bilgisini vermektedir.[327] Anlaşılan İdil Bulgarları, haraç aldıkları Yura topraklarında ters giden bazı siyasî durumları düzeltmek istemişlerdi. İdil Bulgarlarının, kuzeydoğu bölgelerindeki Ruslara karşı yaptıkları son askerî sefer bu olmuştu. Bu olaydan sonra İdil Bulgarları, taarruz etmeyi bırakarak tamamen savunma durumuna geçmişlerdi. Daha sonra, 1429 yılına kadar İdil Bulgarları ve onları takip eden Kazan Hanlığı'ndan Ruslar üzerine herhangi bir askerî sefer gerçekleşmedi.[328] Bulgarların 1219 yılındaki seferleri üzerine Rus knezleri tekrar birleşmek zorunda kaldılar. Bu ittifak neticesinde Ruslar, 1219 yılında İdil Bulgarlarına çok büyük bir darbe indireceklerdi.

Rusların Bulgar Şehri Oşel'i Ele Geçirmesi

Voskresenskaya ve *Nikonovskaya* letopislerinin bildirdiğine göre, 6728 (1219) yılında Vladimir Knezi Yuriy Vsevolodiç, kardeşi Svyatoslav'ı ordusunun başına geçirerek İdil Bulgarları üzerine gönderdi. Seferde Vladimir, Rostov ve Murom birlikleri ona eşlik ediyordu. Rus kuvvetleri kayıklarla İdil ve

---

323 *a.g.e.*, s. 479.

324 R. G. Fahrutdinov, *a.g.e.*, s. 89.

325 "В лето 6727. Приидоша Болгаре на Устюг, и взяша и лестию, и потомъ идоша ко Унжи, и Унжине отбишася отъ нихъ.", "Letopis po Voskresenskomu Spisku", s. 126. Ayrıca bkz.: "Moskovskiy Letopisnıy Svod Kontsa XV Veka", s. 116; *Nikonovskaya Letopis* aynı haberi 1218 yılında göstermektedir, "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşeyu ili Nikonovskoyu Letopisyu", s. 81. Aynı şekilde *Tipografskaya Letopis*'te Bulgarların Ustyug'u 1218 yılında ele geçirdikleri haber verilmektedir. "Tipografskaya Letopis", s. 87.

326 "Ustyujskie i Vologodskie Letopisi XVI-XVIII vv.", s. 104, 110.

327 V. Tatişçev, *a.g.e.*, s. 512.

328 A. H. Halikov, *Mongolı, Tatarı, Zolotaya Orda i Bulgariya*, İzdatelstvo Fen, Kazan, 1994, s. 22.

Oka'dan aşağıya doğru inmiş ve Oşel şehrinin[329] karşısına mevzilenmişlerdi. Bulgarlar, onları beyleri atlı olarak ve birliklerini meydana yerleştirerek karşıladılar. Svyatoslav ise hızla şehre doğru hareket etti. Bulgarlar onların üzerine ok attılar ve sonra dönerek şehre kapandılar. İlk başarıdan sonra Rus kıtaları, şehrin girişindeki ön istihkâmlara doğru saldırıya geçtiler. Aralarında şiddetli bir savaş başladı, Ruslar istihkâmları yıkıp ateşe verince Bulgarlar şehre kaçtı. Ruslar da onların peşinden gittiler. Bu sefer de şehri ateşe verdiler. Bulgarların bir kısmı öldü, kalanlar da şehrin başka taraflarına kaçtı. Svyatoslav şehri kuşattı, bunun üzerine büyük bir feryat ve gürültü koptu. Bulgar beyleri kaçtı, kadın ve çocuklar esir düştü. Bazıları yanarak öldü, bazıları da kılıçtan geçirildi. Böylece 15 Haziran'da Oşel ele geçirildi.[330] Durumu geç de olsa haber alan İdil Bulgarları, asker toplayarak Oşel'e yardım etmek istediler ancak bir şey yapamadılar. Bu sıralarda başka bir birlik, Ustyug birliği, Kama boyunca aşağı inerek Aşağı Kama'da bulunan bazı şehirleri yakıp yıktı. Daha sonra birleşen iki ordu gemilerle Gorodets'e doğru hareket etti.[331] *Voskresenskaya* ve

---

329 İdil Bulgarlarına ait bu şehrinin yeri tam olarak tespit edilememiştir. Araştırmacıların çoğu şehri Tataristan Cumhuriyeti'nin Tetüş bölgesinde bulunan eski Bogdaşinsk şehriyle ilişkilendirmektedir. N. F. Kalinin, A. H. Halikov, *İtogi Arheologiçeskih Rabot Za 1945-1952 gg.*, Trudı KFAN SSSR, Kazan, 1954, s. 74. A. P. Smirnov, şehrin Arap kaynaklarında bahsi geçen Bulgarların idaresindeki Eskil boyunun merkezi olduğu düşüncesindedir, *a.g.e.*, s. 46-47. *Lvovskaya Letopis*'te Otşel olarak zikredilen Oşel şehrinin Makedonyalı (Büyük) İskender tarafından kurulduğu belirtilmiştir. "Lvovskaya Letopis", s. 150.

330 Ş. Mercanî, Oşel'in Ruslar tarafından alınmasını şöyle anlatmaktadır: "...Ruslar, Bulgar memleketine gelip, büyük ağaçlardan iki kat setle çevrilen ve setlerin ortasına kanal kazılarak yapılan Aşlı (Oşel) kalesini yakıp, büyük zarar verdiler." *Müstefâdü'l Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, s. 106.

331 "В лето 6728. Князъ великій Юрьи Всеволодичъ посла брата своего Святослава на безбожныя Блъгары, и съ нимъ посла плкы изъ Переяславля, а Василкови Костянтиновичю повеле Юрьи послати своя полкы: онъ же изъ Ростова полкъ посла, а другій со Устюга на връхъ Камы; посла же и къ Муромскымъ княземъ, веля имъ послати сыны своя, и посла Давыдъ сына своего Святослава, а Юрьи Олга. И сняшася вси на Волзе, на устъ Оки, въ насадехъ и въ лодіяхъ, и оттоле поидоша внизъ; и бывшимъ имъ на Исадехъ противу Ошлю, и выидоша на берегъ. Изряди же Святославъ полкы своя: Ростовъскый по правой руце, а Переславъской по левой, а самъ ста съ Муромскими князи посреди, а инъ полке остови у лодей. Сами же поидоша отъ берега къ лесу, и прошедшимъ имъ лесъ, выидоша на поля ко граду, и усретоша ихъ Болгаре со княземъ своимъ на конехъ и поставиша полкъ на поли; Святославъ же поиде къ нимъ, они же, постоявше мало, пустиша по стреле въ наши, и возмятшеся побегоша ко граду, и вбегше во градъ затворишася. Князъ же Святославъ поиде вборзе ко граду, бе же острогъ утвержень около града крепокъ тынь дубовъ, а за темъ два оплота и межи има валъ ссыпанъ, и по тому валу рыщуще изъ затканіа біахуся. Князъ же Святославъ пришедъ къ городу и наряди люди впередъ со огнемъ и съ секирами, и за ними стрелци и копейники, и приступи ко граду, и бысть брань межи има крепка зело, и подсекоша тынь, и разсекоша оплоты и зажгоша ихъ секуще до города, потомъ же приступиша ко граду отвсюду и зажгоша его; и бысть дымъ силенъ зелое, и потянуж ветръ съ гзада на полкы Святославли, и не бевидети человека в дыме, и не могуще тръпети дыма и зноя, паче же безводіа, и отступиша отъ града, и седоша опочивати отъ многаго труда. Рече же Святославъ: 'поидемъ съ

Nikonovskaya letopislerinin bahsettiği, Svyatoslav Vsevolodiç'in 1219 yılındaki İdil Bulgar seferi ve Oşel şehrinin ele geçirilmesiyle alakalı benzer haberler diğer Rus kroniklerinde de mevcuttur.[332] Fakat Oşel'in Ruslar tarafında ele geçirilmesi hadisesini 6729 (1221) yılında olarak gösteren *Simeonovsk* ve *Troitsk* letopislerinde diğer Rus kroniklerde bulunmayan bir detay mevcuttur. Buna göre Svyatoslav, Oşel şehri önünde harekete geçtiğinde, kayıklardan çıkan Kıpçaklar da karadan yaya olarak bu sefere müttefik sıfatıyla Rusların yanında katılmışlardı.[333]

Sonuç olarak Rus knezlerinin bu seferleri, İdil Bulgarlarına ciddi bir darbe indirmiş ve ülkenin her taraftan saldırıya uğrayabileceğini göstermiştir. Ayrıca İdil Bulgarlarının, Rus knezlerinin yaptığı sefere karşı yeterli bir direniş organize edemedikleri de belli olmuştur.

поветреа со другую страну града' они же воставше поидоша обьону страну града и, пришедше, сташа противу вратомъ града; и рече имъ князъ: 'братіе и дружино! Сего дни намъ двое предлежитъ или добро или зло, да потягнемъ борже,' и потече самъ князь преди всехъ ко граду. Видевше же его вои вси устремишася ко граду борже, и посекоша тынъ и оплоты и съ ту страну, и зажгоша, а Болгари побегоша въ городъ; сіи же погнаху ихъ секуще и потомъ зажгоша градъ отвсюду. И объятъ градъ огнь отвсюду, и бысть буря веліа, и страшно бысть видети, и бысть во граде воплъ великъ зело. Князъ же Болгаръскый выбеже инеми вороты и утече на конехъ въ мале дружине, а что пишецъ выбегло, мужи избиша, а жены и дети въ полонъ взяша, а иніи во граде погореша, а иніи сами изсекоша жены своа и дети, и потомъ сами ся избиша; неціи же отъ вой Святославлихъ дръзнуша внити во градъ, корысти деля, и елва утекоша пламене, а иніи ту изгорешан. Князъ же Святославъ стоя ту дондеже весь градъ изгоре, и взяша же град Ошелъ іюля 15, и поиде оттуду Святославъ князъ къ лодіямъ своимъ. Бывшу жъ ему у лодей, и востап буря съ дождемъ, якоже и лодіямъ возместися, и потомъ нача буря тишитися, и пріиде князъ Святославъ въ заветріе на островъ съ полкы своими, и Мромскіе князи съ нимъ, ту жъ и на ночъ облеже; на утреи ту обедавше, поидоша прочъ въ верхъ по Волзе. Слышавше же Болгари въ Великомъ граде и во иныхъ градехъ, яко и городъ ихъ Ошелъ взятъ, и печалнис быша повелику зело, и собрашася вси со князъми своими: овіи на коніхъ, друзіи пеши, и пріидоша на брегъ. Слышавъ же Святославъ, оже Болгары собравшеся ждутъ его на Исадахъ, повеле же воемъ своимъ оболочитися во броня, и стяги наволочити, и наряди полкы въ насадехъ и лодіяхъ, и поиде полкъ по полце, бьющет въ бубны и во трубы и въ сопели, а самъ князъ по нихъ поиде. Болгари же, идуще по брегу, видяще своихъ ведомыхъ, овому отци, иному сынъ и дщерь, другому же братіа и сестры и сплемянници, и стаху покивающе главами своими, и стояще сердце ихъ, смежающе очи свои. Святославъ же минувъ Исады, и ста на устъ Камы, и ту пріиде къ нему Воиславъ Добрыничъ, и Ростовци и Устюжане со множествомъ полона и съ корыстію великою: те бо отпущени бяху прежъ еще въ низъ идуще воевати по Каме, и взяста по ней много городовъ, а селъ неколико, и пожгоша все, а люди изсекоша, а иныхъ во плень поведоша.", "Letopis po Voskresenskomu Spisku", s. 126-128; "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşeyu ili Nikonovskoyu Letopisyu", s. 83-85.

332 "Rogojskiy Letopisets Tverskoy Sbornik", s. 330-331; "Lvovskaya Letopis", s. 150-151; "Holmogorskaya Letopis – Dvinskoy Letopisets", s. 61-62; Aynı kayıt bazı kroniklerde 1220 yılı olarak gösterilmiştir, "Moskovskiy Letopisnıy Svod Kontsa XV Veka", s. 116-117.

333 "Simeonovskaya Letopis", s. 51; M. D. Priselkov, *a.g.e.*, s. 306.

1219 Tarihli İdil Bulgar-Rus Barış Anlaşması

Rus kroniklerinin bildirdiğine göre, Svyatoslav'ın bu parlak zaferinden ilham alan Büyük Knez Yuriy Vsevolodiç de aynı yılın (1219) kışında, bazı kaynaklara göre ise 1221 yılında, bizzat kendisi Bulgarlara karşı sefer yapmak üzere hazırlıklara başladı. Bulgarlar ise ona elçiler gönderdiler. Elçiler yalvararak ve yere kapanarak ondan bu seferden vazgeçmesini istediler. Fakat Büyük Knez, Bulgarların ricasını kabul etmeyerek onları geri yolladı. Kendisi askerleriyle Gorodets şehrine gelerek hazırlıklara başladı ve Vasiliy Konstantinoviç'e haber yollayarak oraya gelmesini emretti. Diğer knezleri bekleyerek sefer hazırlığı devam ederken Bulgar elçileri, yeniden Knez Yuriy Vsevolodiç'e geldiler ve ondan barış yapmasını talep ettiler ancak istekleri bir kez daha reddedildi. Bulgarlar üçüncü kez hediyelerle birlikte Gorodets'e, Knez'e elçilerini gönderdiler. Onların yere kapanarak barış istemeleri üzerine Knez Yuriy, hediyeleri alarak bu kez onların arzusunu kabul etti ve babası Vsevolod ve dedesi Georgiy Vladimiroviç zamanındaki şartlara göre barışın yeniden tesis edilmesine karar verdi.[334] Rus kroniklerinin verdiği haberlerinden İdil Bulgarlarının, önceden de Knez Yuriy'in babası ve dedesi ile Suzdal Rus-Bulgar münasebetleri çerçevesinde barış anlaşmaları yaptıkları anlaşılmaktadır.

İdil Bulgarlarının Ruslarla yaptıkları barış anlaşmasının görüşmeleri esnasında Knez Yuriy Vsevolodiç'in birtakım şartlar öne sürdüğü bilinmektedir. İ. V. Yakimov, Rus kroniklerine dayanarak, İdil Bulgar sınırında Ruslar tarafından 1221 yılında Nijniy Novgorod Kalesi'nin inşa edilmesinin bu anlaşmanın maddelerinden biri olduğunu öne sürmektedir.[335] Böylece büyük askerî faaliyetler sonucunda, savaşlar öncesindeki mevcut düzen tekrar kurulmuştur. Bu da şunu göstermektedir ki, İdil Bulgarları lokal olarak mağlup olmalarına rağmen bu durum devletler arasında karşıtlığa sebep olmamıştır. Çünkü Rus Knezi Yuriy gücünü İdil Bulgarları üzerinde harcayarak asıl tehlikeli olan güneydeki halklara karşı etkisiz kalmak istemiyordu.[336] Bu nedenle İdil Bulgarları üzerine büyük çaplı bir saldırı gerçekleştirmedi.

---

334 "Того же лета князь велики Юрьи Всеволодичъ самъ начя наряжатися на Болгары, Бодгари же прислаша послы своя съ молбою и съ челобитіемъ, онъ же не пріятъ моленія ихъ, и отпусти ихъ. И начя събирати воинъства, а къ братаничю своему князю Василку Костянтиновичю Ростовскому посла, повеле ему итти на Городецъ, а самъ поиде князь великій Юрьи съ воинъствы своими на Омутъ. И бывшу ему на Омуте, и ту пріидоша къ нему иніи послы Болгарскіе съ молбою; онъ же не послуша ихъ, и отпусти безъ мира. И пріиде на Городецъ къ Василку Костянтиновичю. Болгаре же убояшася, и послаша иныхъ пословъ со многими дары и челобитьемъ, и пріятъ молбу ихъ, и взя дары у нихъ, и управишася по прежнему миру, якоже было при отци его Всеволоде и при деде его Георгіи Володимеричи.", "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşeyu ili Nikonovskoyu Letopisyu", s. 85-86. Ayrıca bkz.: "Rogojskiy Letopisets Tverskoy Sbornik", s. 332; "Lvovskaya Letopis", s. 151; "Moskovskiy Letopisnıy Svod Kontsa XV Veka", s. 117.

335 İ. V. Yakimov, "Russko-Bulgarskie Vzaimootnoşeniya Nakanune Mongolskogo Naşestviya", *Voljskaya Bulgariya i Mongolskoe Naşestvie*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1988, s. 29.

336 İ. L. İzmaylov, a.g.m., s. 375.

İdil Bulgarlarının Ruslarla barış tesis etmekteki ısrarlarının asıl sebebi yaklaşmakta olan Moğol tehlikesiydi. Bilindiği üzere Cengiz Han'ın Moğol ordusu bu sıralarda, yani 1220 yılında Harezmşahlar Devleti'nin büyük kısmını Amuderya'ya kadar yakıp yıkarak ele geçirmişdi. Bir yıl sonra da, İdil Bulgarlarının sıkı münasebetler içerisinde oldukları Harezm'i ve başkenti Urgenç'i ele geçirip tahrip eden Moğollar, Batı Türkistan'da hâkim konuma gelmişti.[337] Türkistan'ın Moğol istilasına ve tahribatına uğraması sonucunda Harezm'in ve diğer bölgelerin sakinleri, İdil Bulgar ülkesine ve başka bölgelere giderek tehlikeden kurtulmak istiyorlardı. İdil Bulgarları da, yaklaşmakta olan tehlikeyi onlardan öğrenerek hazırlıklara başlamışlardı.[338] Muhtemelen, İdil Bulgarları ile Batı Türkistan, özellikle de Harezm arasındaki yakın ticârî münasebetlerin Moğol istilası sonucunda kesintiye uğraması ve kervanların bir süreliğine durması üzerine İdil Bulgarları, tüccârlar aracılığıyla da tehlikenin büyüklüğü konusunda bilgi sahibi olmuşlardı. Bundan dolayı, batı sınırlarını garanti altına almak için Ruslarla barış yapmak zorunda olduklarını anlamışlardı. Anlaşılan Rus knezleri, henüz durumun ciddiyetini idrak edememiş olacaklar ki, İdil Bulgarları üzerine sefere çıkmaktan kendilerini alamıyorlardı. Nitekim İdil Bulgarları ile Vladimir-Suzdal Rus Knezliği arasında yapılan barış anlaşmasını müteakiben, 1223 yılında Ruslar, Kalka Savaşı'nda Moğollardan büyük bir darbe alarak hezimete uğramışlardı. Fakat aşağıda da belirteceğimiz üzere İdil Bulgarları, Moğolları yenilgiye uğratarak geri püskürten ilk devlet olma başarısını göstermişti.

1223 yılında Kalka Nehri kenarında Moğollar karşısındaki bozgun, hiç kuşkusuz Rus knezlerinin İdil Bulgarlarıyla münasebetlerine de tesir etmişti. H. G. Gimadi, bu durum hakkında, "Bulgarlarla düşmanca münasebetlerden Ruslar da kaçınmaya başlıyordu çünkü dostane münasebetlerin desteklenmesi her iki taraf için de kârlıydı," diye yazmıştır.[339]

İdil Bulgarları ile Ruslar Arasında Mordva Topraklarında Hâkimiyet Kurma Mücadelesi

Vladimir knezleri ile İdil Bulgarları arasındaki siyasî münasebetlerde, iki devletin ortasında bulunan Mordva bölgesi için yapılan mücadele güncelliğini korumaya devam etti. Bulgarlar ile Ruslar arasında Mordva topraklarına sahip olma mücadelesi, XIII. yüzyıl başında büyük çatışmaları da beraberinde getirdi. Bölgede bazen yerel kuvvetler ön plana çıkıyordu. Mordva topraklarının bir kısmı Rusların, bir kısmı da İdil Bulgarlarının hâkimiyetindeydi. Ancak XIII. yüzyılın başlarında Purgas ve Pureşa adlı iki Mordva prensi arasındaki siyasî hâkimiyet mücadelesi, bölgedeki rekabeti daha da belirgin hale getirmişti.[340]

337 Geniş bilgi için bkz.:V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara, 1990, s. 431-462.

338 İ. V. Yakimov, a.g.m., s. 27.

339 H. G. Gimadi, "Narodı Srednego Povoljya v Period Gospodstva Zolotoy Ordı", *Materialı po İstorii Tatarii*, Tatknigoizdat, Kazan 1948, s. 150.

340 A. P. Smirnov, *a.g.e.*, s. 47-48.

XIII. yüzyılın başlarında Purgas, Mordva topraklarının bir kısmını idaresi altında birleştirerek Sura, Alatır ve Pyana Nehirlerinin havzası ile Moksa'nın orta akımını kapsayan sahada Ruslara tâbi olarak hareket ediyordu. Fakat Rus kroniklerinin verdiği bilgilere göre, daha sonra İdil Bulgarlarıyla ittifak kurmuştu.[341] Pureşa ise Rusların vasallığı altında bulunuyordu. Purgas, 1220'li yıllarda Pureşa'ya ve onun müttefiği Vladimir ve Murom knezlerine karşı başarıyla mücadele etti. Babası Vsevolod Bolşe Gnezdo'nun emriyle Svyatoslav, 1227 yılında Purgas'a karşı bir sefer düzenlediyse de onu yok etmeyi başaramadı. Purgas 1229 yılında İdil Bulgarlarıyla ittifak yaparak rakibi Pureşa'ya saldırdı ve onu yenilgiye uğratarak Mordva topraklarında üstünlük sağladı. Bunun üzerine Vladimir Büyük Knezi Yuriy, kardeşi Yaroslav, Murom Knezi ve diğer knezler Purgas'ın üzerine giderek onu yenilgiye uğrattılar ancak yeniden toparlanan Purgas aynı yıl içinde Nijniy Novgorod'u abluka altına alarak civardaki kilise ve manastırları yaktı. Daha sonra Pureşa'nın oğlu, Kıpçaklarla ittifak kurarak Purgas'ı mağlup etti ve onu kaçmaya zorladı.[342] Bu olaylar göstermektedir ki, İdil Bulgarları, Rusya sınırları dâhilinde çatışmalar çıkararak ve Vladimir ile Murom ordularını Purgas'la mücadeleye dâhil ederek tehlikeyi kendi topraklarından uzak tutmuşlardı. Ayrıca İdil Bulgarlarının yardım ettiği Purgas'ın başarılı mücadelesi, Vladimir-Suzdal knezlerinin Oka-Sura Nehirleri arasındaki sahaya ilişkin ele geçirme isteklerini geri plana itmişti.

Hristiyan Çilekeş Avramiy'in Biler'de Öldürülmesi

Vladimir-Suzdal Rusları ile İdil Bulgarları arasındaki açık savaşa dönüşmeyen karşıtlık başka şekilde devam etmişti. Bu karşıtlık kendisini ideolojik olarak göstermişti. Bu karşıtlığın alevlenmesi, 1229 yılında Velikiy Gorod (Büyük Şehir), yani Biler'de Avramiy adlı Hristiyan çilekeş etrafında gelişti. Rus kroniklerinin bildirdiğine göre Rusça dışında başka bir dil konuşan, oldukça zengin ve ayrıca İdil boyundaki birçok insanın ziyeretine geldiği bu şahıs, güya İslâmiyet'i kabul etmediği için Bulgarlar tarafından işkenceye tâbi tutulmuş ve 1 Nisan'da ölümünden sonra da "Büyük Şehir"in Hristiyan mezarlığında defnedilmişti. Bulgarların ona yaptığı eziyetten dolayı, güya, Tanrı onlardan intikam almıştı. Şehirde büyük bir yangın çıkmıştı. Bunun neticesinde şehrin yarısı ve malların çoğu yanmıştı. Fakat onun inancı için ölen "yeni çilekeş" olarak kabul edilmesi ve Vladimir'e getirilerek yeniden gömülmesi için adeta bir kampanya başlatılmıştı. Bir yıl sonra, 1230'da gerçekten de "İsa'nın cefakârı Avramiy, Bulgar topraklarından meşhur Vladimir şehrine getirilmiş" ve burada en kısa sürede kutsallaştırılarak aziz olarak kabul edilmişti.[343] A. P.

341 İ. L. İzmaylov, a.g.m., s. 375.

342 A. P. Smirnov, *a.g.e.*, s. 48; F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, s. 170; S. M. Solovev, *Soçineniya Kniga II İstoriya Rossii s Drevneyşih Vremen Toma 3-4*, T. 3, İzdatelstvo "Mısl", Moskova, 1988, s. 123.

343 "Того же лета убиша Болгаре некоего христіянина за православную веру въ Великомъ граде ихъ; Бысть же сей иного языка, не рускаго, но христіянъ сый; именіе же бе много ему, и гостьбу деяше по землям, прінде же Волзе въ лодіи во градъ Великій Болгарьскій. Болгари же видевше богата его суща, а не отъ

Smirnov bu hadisede, İdil Bulgarlarında dinî hoşgörünün bulunmadığı şeklindeki bir değerlendirmenin inandırıcı olmadığını düşünmektedir. Ona göre Avramiy, Vladimir Knezliği'nin ajanı olduğu için kendi siyasî faaliyetlerinden dolayı öldürülmüştür.[344]

1229 Tarihli İdil Bulgar-Rus Anlaşması ve Bulgarların Ruslara Gıda Yardımı

İdil Bulgarlarının inisiyatifiyle 1229 yılında, İdil Bulgar Devleti ile Vladimir-Suzdal Knezliği arasında dostluk anlaşması yapıldı. Muhtemelen, yaklaşan Moğol istilası tehlikesine karşı her iki tarafta işbirliği içerisine girmek istiyordu. *Nikonovskaya Letopis*'in bildirdiğine göre Kazanlı denilen Bulgarlar, 1229 yılında Büyük Knez Yuriy Vsevolodiç'e barış önerisiyle geldiler. Knez bunu kabul etti. Karşılıklı olarak kendi sözlerine göre and içerek barış yaptılar. Yapılan anlaşmaya göre her iki taraf arasındaki mütareke süresi 6 yıl olarak belirlendi. Her iki tarafın da elindeki esirleri serbest bırakması ka-

---

Рускыхъ градъ пришедша, и яша его, и худиша его много дній отвращися Христа, потомъ же ласканіемъ начаша увещати его. Мученикъ же Христовъ Аврамій никако же внятъ о суетномъ совете ихъ, ни приклонися ласканію ихъ, но неуклонымъ разумомъ исповедающе Христа, суща истиннаго Бога, а Бохмита проклинаше и веру ихъ Болгаръскую. Они же прещеніемъ многомъ запрещахутъ ему, и муками страшаху ему; онъ же никако же покорится имъ восхоте, но вся оставивъ, изволи паче за Христа умрети; и тако усеченъ бысть месяца априля 1. Христіяномъ вземшемъ тело его, и положиша во гробе на месте, идеже и прочихъ христіянъ погребаху въ земли Болгаръстей. Бог сътвори отмщеніе воскоре надъ безбожными, загоре бо ся градъ ихъ Великій и згоре его болшая половина; оставшая же часть града по многи дни загорешеся по 2-щи и 3-щи на день, и тако мало остася града, а все погоре, и многое множество товара безчислено згоре; се же съдеяся надъ безбожными за пролитіе крови Христова мученика Аврамія. Въ лето 6738, марта 6, принесенъ бысть Христовъ мученик Аврамій из Болгаръскіе земли во славный градъ Владимеръ; и положены быша мощи его въ церкви святыя Богородица, въ монастыре княгинине Всеволожи, съ великою честію.","Letopis po Voskresenskomu Spisku", s. 135-136. Ayrıca bkz.: "Letopis po Lavrentievskomu Spisku", s. 430; "Kniga Stepennaya Tsarskogo Rodosloviya", s. 261; "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşeyu ili Nikonovskoyu Letopisyu", s. 97-99; "Rogojskiy Letopisets Tverskoy Sbornik", s. 353; "Simeonovskaya Letopis", s. 54; "Lvovskaya Letopis", s. 155; "Holmogorskaya Letopis – Dvinskoy Letopisets", s. 65; "Tipografskaya Letopis", s. 91; "Moskovskiy Letopisnıy Svod Kontsa XV Veka", s. 123-124; M. D. Priselkov, *a.g.e.*, s. 311. V. N. Tatişçev Avraamiy'in öldürülmesi hadisesini Rus kroniklerine benzer bir şekilde şöyle anlatmaktadır: *"Bolgarların Avram'a işkencesi. Büyük Şehirde yangın.* O sıralarda Büyük Bolgar şehrinde (Biler) Bolgar soylu Avram adlı, hayırlı ve şerefli Hristiyan işkence edilerek öldürüldü; (O) meşhur bir tüccârdı, İsa inancını öğretmek uğruna çeşitli ülkelere ticâret yapmaya giderdi, kendisi Haç çıkardı ve diğerlerine de öğretti. Bolgar Knezi ve ihtiyarlar bunu haber aldılar ve ona çok hiddetlendiler. Hakaret olarak doğru olmayan inançlarını korumak için Hristiyanlık'ı terk ederek onların dinine (girmesi için) onu zorladılar. O ise bir türlü boyun eğmiyordu. Kabul etmediğinden dolayı işkence ağırlaştı, sonunda, Nisan'ın 1. günü onun başını kopardılar. Ancak Tanrı onlara ağır bir intikam tattırdı, çok geçmeden onların Büyük Şehri sayısız zenginliğiyle yandı." V. Tatişçev, *a.g.e.*, s. 537.

344 A. P. Smirnov, *a.g.e.*, s. 49.

rarlaştırıldı. Bunun neticesinde Büyük Knez Müslüman esirleri Bulgarlara, onlar da Hristiyan esirleri Büyük Knez'e gönderdiler.[345] A. H. Halikov İdil Bulgarlarıyla Vladimir-Suzdal Rus Knezliği arasında yapılan barış anlaşmasının, İdil üzerinde Sura Nehri'nin ağzına yakın Korenev Adası'nda imzalandığını belirtmektedir.[346] Bu barış, Moğol istilasına kadar devam edecekti. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, Moğol istilasının hemen öncesinde, İdil Bulgarlarının Ruslara karşı dostane niyetlerini göstermesi açısından 1229 yılında yaptıkları gıda yardımı hadisesi manidardır. Bu yardım, muhtemelen, 1229'da yapılan barış anlaşmasından hemen sonra yapılmıştır. *Nikonovskaya Letopis*'in belirttiğine göre, Novgorod topraklarında 3 yıldır süren açlık yüzünden ekmek ve buğday fiyatları oldukça yükselmiş ve birçok insan açlıktan ölmüştü.[347] V. N. Tatişçev açlık sırasında İdil Bulgarlarının Ruslara yaptıkları yardımı şu şekilde ifade etmiştir:

> *Açlık. Bolgarlardan gıda. Bolgar Knezi'nin hediyeleri.* Bu devirde bütün Rusya'da iki yıl boyunca açlık oldu, pek çok insan öldü, halkın en çok kırıldığı yerler Novgorod ve Beloozera'ydı (Ak Kül). Ama Bolgarlar, barış anlaşması yapıp İdil ve Oka boyunca bütün Rus şehirlerine yiyecek taşıyıp sattılar, böylelikle çok büyük yardımda bulundular. Bolgar Emîri, Büyük Knez Yuriy'e 30 gemi yiyecek hediye etti. Büyük Knez bu hediyeleri şükranla kabul etti. O da (Bolgar Emîri'ne) çuha, altın ve gümüşlü kumaşlar, balık kemiği ve diğer parlak eşyalar gönderdi.[348]

---

345 "Того же лета Болгаре, глаголемiи Казанци, присланa къ великому князю Юрью Всеволодичю о миру; бе бо перемиръе промежи ихъ на шестъ летъ, а люди плененыа быша во обеихъ странахъ. И тако умиришася, и по вере обои кождо своей утвердишася, и плененыя люди разпустиша: князь великiи отпусти къ нимъ Измаилтянъ ихъ, а они отпустиша къ великому князю христiанъ.","Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşeyu ili Nikonovskoyu Letopisyu", s. 98. Ayrıca bkz.: "Simeonovskaya Letopis", s. 54; M. D. Priselkov, *a.g.e.*, s. 311. Ayrıca bkz.: S. M. Şpilevskiy, *a.g.e.*, s. 155; A. P. Smirnov, *a.g.e.*, s. 49; F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, s. 177-178. V. N. Tatişçev 1229 yılındaki Bulgar-Rus Barış anlaşmasını şöyle anlatmaktadır: "*Bolgarlardan elçiler. Korenev Adası. Bolgarlarla sınırlar. Bolgarlarla anlaşma. Sınırda müzakere.* O sıralarda Bolgar Knezi (Emîri), Ruslardaki büyük yiyecek kıtlığını öğrenerek Büyük Knez Yuriy Vsevolodoviç'e barış yapmak için elçilerini yolladı. Büyük Knez de onları şerefle kabul etti. Her iki taraftan da önemli insanlardan oluşan elçiler, Rus sınırına yakın özel bir yer olan Korenev adasına gönderildi. Onlar 6 yıllık anlaşma yaptılar. Her iki tarafın tüccârları, mallarını yasaksız olarak ve her şehrin yasasına göre masumane bir şekilde gümrük vergisi ödeyerek satabilecekti. Balıkçılar her iki tarafın sınırlarına kadar gidebilecekti. Sevgi ve barış olacaktı. Herkesin esirleri serbest bırakılacaktı. Eğer kavga olursa her iki taraftan gelen yargıçlar sınırda mahkeme yapacaktı." V. Tatişçev, *a.g.e.*, s. 537.

346 A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 27.

347 "Того же лета гладъ бысть по всей земле, и простреся по три лета, и купляху хлебъ по две куны, а кадъ ржы по четыре гривны Новогородцкiа, а пшеница по пяти гривенъ Новогородцких, а пшена по семи гривенъ Новогородцких, и помре множество людей.", "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşeyu ili Nikonovskoyu Letopisyu", s. 98.

348 V. Tatişçev, *a.g.e.*, s. 537.

İdil Bulgarları ile Vladimir-Suzdal knezleri arasındaki münasebetler tamamen düşmanca değildi. Dostane münasebetleri belirtmesi açısından V. N. Tatişçev, Vladimir Knezi Yuriy Dolgorukiy'in Suzdal mıntıkasında yeni şehirler kurduğu zaman bu şehirlere Ruslar dışında her yerden başka insanları da çağırarak yerleştirdiğini anlatırken, bunlar arasında Bulgarların da bulunduğunu tespit etmesi konumuz açısından önem arz etmektedir.[349]

İdil Bulgarları, Suzdal bölgesine usta olarak hatta Hristiyan kiliselerinin inşasında çalışmak için bile geliyorlardı. Örneğin Knez Svyatoslav Vsevolodiç'in, Yuriyev şehrinde dedesi Yuriy Dolgorukiy'in inşa ettirdiği kilisenin harap olması üzerine burayı yeniden yaptırdığında yeni kiliseyi inşa eden ustanın bir Bulgar olduğu bilinmektedir.[350] Bulgar'dan Suzdal topraklarına ustaların yanı sıra inşaat materyali olarak taş da getirildiği tespit edilmiştir.[351] Zira Bogolubova Manastır Kroniği'nin bildirdiğine göre Büyük Knez Andrey Georgieviç Bogolubskiy, 1165 yılında Vladimir-Suzdal'da büyük bir katedral inşa ettirdiğinde İdil Bulgarlarından iki yıl boyunca ithal ettiği taşları, buranın ve civardaki diğer binaların yapımında kullanmıştı.[352]

Rus tüccâr, zanaatkâr ve din adamlarının başta Biler olmak üzere birçok İdil Bulgar şehrinde yaşadığı bilinmektedir. Biler'daki Hristiyan Mezarlığı, bunun en açık delilidir.[353] B. D. Grekov ve N. F. Kalinin de Bulgar topraklarında yaşayan Rusların varlığına dikkat çekerek, Rus unsurların İdil Bulgar diline etki ettiğine değinmişlerdir.[354] Rusların, Bulgar şehirlerinde daimi olarak ikâmet ettiklerine arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan Moğol istilası öncesi döneme ait kadim Rus menşeli haç kalıntıları, küçük ikonalar, madalyon ve boncuklardan oluşan omuzluklar, çok sayıda süs eşyası, kiliseyi aydınlatmakta kullanılan bronz şamdan, vahşi hayvan ve kuş tasvirli kemikten yapılmış mühürler, halkalı iğneler vb. eşyalar şahitlik etmektedir.[355] Rusların kitlesel olarak İdil Bulgar topraklarında ikâmet ettiklerinin bir diğer kanıtı da, Moğol istilası öncesi döneme ait kadim Rus menşeli keramik kalıntılarıdır. Rus keramikleri, İdil Bulgar keramiklerine göre kalite ve görünüş olarak daha geridedir. M. D. Poluboyarinova, İdil Bulgar ülkesinde bulunan Rus keramik kalıntılarının, Rusların bölgede konutları bulunduğuna delil teşkil ettiği görüşündedir. Çünkü Rus keramiklerinin bulunduğu konutlar arkeologlar tarafından tespit edilmiştir.[356] Buna mukabil olarak Rus yerleşimlerinde de İdil Bulgar menşeli çok sayıda eşya bulunmuştur.[357]

---

349 *a.g.e.*, s. 284-285.
350 *a.g.e.*, s. 538.
351 *a.g.e.*, s. 542; S. M. Şpilevskiy, *a.g.e.*, s. 114-115; *İstoriya Tatarskoy ASSR*, 1968, s. 51.
352 "Letopis Bogolubova Monastırya s 1158 po 1770 God Sostavlennaya po Monastırskim Aktam i Zapisyam", *Çteniya v İmperatorskom Obşçestve İstorii i Drevnostey Rossiyskih pri Moskovskom Universitet*, Povremennoe İzdanie pod Zavladıvaniem A. N. Popova. 1878 Genvar – Mart. Kniga Pervaya, Moskova, 1878, s. 4.
353 A. H. Halikov, "Voljskaya Bulgariya i Rus", s. 16-17.
354 B. D. Grekov-N. F. Kalinin, a.g.m., s. 97.
355 M. D. Poluboyarinova, *Rus i Voljskaya Bolgariya v X-XV vv.*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1993, s. 13-34.
356 *a.g.e.*, s. 35, 58-68.
357 *a.g.e.*, s. 98-111.

İdil Bulgarları 1236 yılında Batu Han'ın ordularınca yenilgiye uğratılarak Bulgar şehirleri tahrip edildi. Sağ kalan İdil Bulgar Türkleri komşuları Ruslara sığındılar. Bu konuda V. N. Tatişçev'in verdiği 1236 yılına ait aşağıdaki bilgiler açıklayıcı niteliktedir: "...Aynı yıl (1236 yılı) birçok Bulgar, Tatar esaretinden kaçarak Rusya'ya geldi ve kendilerine yer verilmesini rica ettiler. Büyük Knez Yuriy de bundan gayet mutlu oldu ve onları Volga civarındaki ve diğer şehirlere dağıtmalarını emretti."[358] V. N. Tatişçev'in verdiği bilgiden askerî çarpışmalar dışında İdil Bulgarları ile Ruslar arasında belli bir derecede iyi komşuluk ilişkilerinin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu minvalde L. N. Gumilev İdil Bulgar-Rus münasebetlerini şu şekildeözetlemektedir:

> İdil Bulgarları, sırf savaş esiri ele geçirebilmek amacıyla Suzdal ve Murom şehirleriyle sürekli savaş halindeydiler. Bulgarlar, haremlerini doldurmuşlar; Ruslar ise, bütünüyle zararlı çıkmışlardı. Bu tür evliliklerden doğan melez çocuklar meşru sayılıyordu ancak gen havuzu değişimi iki komşu etnosun birleşmesini sağlayamamıştı. Genetik karışıklığa, ekonomik ve sosyal hayat tarzlarının benzerliğine, coğrafî kaynakların monolitliğine, Slavyan ve Bulgar halkının büyük kısmının birbirlerinin din ve dünya dogmatiklerini oldukça sathi bir şekilde bilmelerine rağmen, Hristiyanlık ve İslâmiyet, Rusları ve Bulgarları birbirinden ayırmıştı.[359]

Sonuç olarak şunu söylemek mümkündür ki, iki millet arasındaki münasebetler Müslüman ve Hristiyan medeniyetlerinin sınırlarında oluşan karmaşık ve huzursuz bir durumu yansıtmıştır. Burada karşılıklı çıkara dayanan ticâret ön planda tutulmuştur. Elbette ki, askerî ve ideolojik mücadelenin de ilişkilerdeki rolü azımsanamayacak derecede önemli olmuştur. İki milletin açlık, katliam gibi en zor anlarda birbirlerine yardım ederek insanî duygularla ilişkiler kurduklarını da belirtmek gerekir.

2.4. İdil Bulgar-Macar Münasebetleri

Bulgar-Macar münasebetleri, Orta İdil'de Bulgar Devleti kurulmadan çok daha önce başlamıştı. Bu münasebetlerin en somut delilleri arkeolojik kazılarda elde edilmiştir. I. bölümde de belirttiğimiz üzere Bulgar boylarının Orta İdil'e göç ettiği esnada, Güney Ural bölgesinde Kuşnarensk Kültürü'nü meydana getiren kadim Macarlar da aynı bölgeye göç ediyorlardı. Onların VIII. yüzyıl sonu ile IX. yüzyıl başında Orta İdil'de bıraktıkları Bolşe-Tigan Mezarlığı münasebetlerin eskiliğine işaret etmektedir.[360] Tankeyev Mezarlığı'nda da bu etkileşim belirgin bir şekilde görünmektedir.[361]

---

358 V. Tatişçev, *a.g.e.*, s. 545.

359 L. N. Gumilev, *Eski Ruslar ve Bozkır Halkları*, s. 392-393

360 Bkz.: E. A. Halikov, "Bolşe-Tiganiy Mogilnik", *Sovyetskaya Arheologiya*, No:2, (Moskova, 1976), s. 158-178; E. P. Kazakov, *Kultura Ranney Voljskoy Bolgarii (Etapı Etnokulturnoy İstorii)*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, s. 58-76.

361 *a.g.e.*, s. 87-203.

Bulgar Muhacirlerin Macaristan'a Göçü

Ne yazık ki, yazılı kaynaklarda İdil Bulgar-Macar münasebetlerinin içeriğine dâir pek bilgi bulunmamaktadır. Ancak İdil Bulgarlarının, Orta Avrupa'daki Macar Krallığı'nda oldukça iyi bilindikleri aşikârdır. Tatar tarihçi R. Fahrettin, Hicrî 287 yılında (m. 907) çıkan bir fitne sebebiyle İdil Bulgar Türklerinden bir grubun batıya giderek Macaristan taraflarına yerleştiklerini ve daha sonra yerli halklarla karışarak kendi dillerini unuttuklarını belirtmiştir.[362] Bulgarları kabul eden Macar Kralı Taksony'di. Annesi de bir Hazar olmasından dolayı Hazar Kağanlığı'nın dağılmasından sonra çok sayıda Hazar Yahudisini ülkesine davet ettiği bilinmektedir.[363] Bu bağlamda D. A. Hvolson, Britanya Müzesindeki el yazmaları arasında bulunan ve yazarı bilinmeyen X. yüzyıla ait Arapça olarak yazılmış ve *Macar Anonim*'i olarak literatüre giren bir esere dayanarak şöyle demektedir:

> Bilerler, yani Biler veya Bulgar'dan gelen Bulgar-Müslümanlar... Macar Dükü Taksoni (ö. 972 yılı) zamanında, 970 yılı civarlarında, Macaristan'a, Müslüman İdil Bulgarlarından Billa ve Boksu adında iki kardeşin yönetiminde kalabalık bir grup geldi. Kısa bir süre sonra Hasan adlı birinin yönetiminde başka bir kalabalık grup daha geldi. Onlar dostane bir şekilde karşılanmışlardı. Onlara Tuna'nın sol tarafındaki otlak yerler tahsis edilmişti. Onlar burada Peşt şehrini kurdular. Bulgarların geliş sebebinin, Svyatoslav devrinde, 968 yılında Bulgar ve Hazar ülkeleri üzerine Rusların yapmış olduğu korkunç saldırı olduğuna şüphe yoktur... Bulgar topraklarından göç eden Müslümanlar Macaristan'da Bilerler yani Bulgarlar, İsmailler yani Müslümanlar olarak adlandırıldılar. Onlar daha sonra her türlü takibata ve baskılara rağmen finans işlerini yöneten tüccârlar olarak Macaristan'da önemli rol oynamışlardır.[364]

Ne yazık ki, Macaristan'a yerleşen Müslüman İdil Bulgar Türklerinin akıbetlerine dâir şimdilik başka malumata sahip değiliz.

Macar Keşiş Julyan'ın İdil Bulgar Ülkesine Seyahati

İdil Bulgarları ile Macarlar arasında derin münasebetler bulunduğuna dâir Macaristan'dan İdil Bulgar ülkesine gelen Dominikan misyoneri Julyan'ın hikâyesi oldukça ilgi çekicidir. 1235 yılında Macaristan'dan Bulgar'a kendi soydaşlarını bulmak üzere gelen Keşiş Julyan'ın, İdil Bulgar ülkesine yaptığı seyahate dâir aktarılanlar şu şekildedir:

> ...Julyan kardeş tek başına kaldıktan sonra daha uzağa nasıl gideceğini bilmeyerek bir Saratsin papazına uşak oldu ve onun karısıyla Büyük Bulgarya'ya gitmeye niyetlendi. Onlar birlikte oraya vardılar da...

362 Rızaeddin Fahreddinev, *a.g.e.*, s. 28-29.
363 Kevin Alan Brook, *Hazar Yahudileri*, çev. İsmail Tulçalı, Nokta Kitap, İstanbul, 2005, s. 307.
364 D. A. Hvolson, *a.g.e.*, s. 108-109.

Büyük Bulgaristan, zengin şehirleriyle büyük ve kudretli bir hanlık fakat oradaki herkes pagandır. O hanlıkta, halk arasında onlar bir süre sonra Hristiyan olsa ve Roma Kilisesi'ne itaat etseler gerek diyorlar.

O bölgedeki büyük bir şehirde, söylenene göre elli bin asker bulunmaktadır. Kardeş, ülkenin o bölgesinde evlenmiş bir Macar kadınını buldu. O kadını arıyordu.

O kardeşe gitmesi gereken yolu gösterdi. İki gün sonra, hiç kuşkusuz, aradığın Macarları bulacaksın diye ısrar etti. Öyle de oldu. Zira o onları büyük nehir Etil'de buldu... Tatar (Moğol) halkı onlarla komşu olarak yaşardı. Fakat aynı Tatarlar onlarla savaştılar fakat onlara karşı zafer kazanamadılar, aksine ilk çatışmada onlar tarafından mağlup edildiler. Bu yüzden onları kendilerine dost ve müttefik olarak seçtiler ve böylece onlarla birleşerek 15 krallığı tamamen yıkıp geçtiler...[365]

İdil Bulgar-Macar münasebetlerine dâir şu ana kadar tespit edilen bilgiler bunlarla sınırlıdır.

Sonuç olarak İdil Bulgarlarının, dış siyasî münasebetlerinde genellikle barışçı ve halim bir millet olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bağımsızlık için Yahudi Hazar Kağanlığı'yla düşmanca ilişkiler kurmaktan ve bu doğrultuda İslâm âleminin desteğini sağlamaktan geri kalmamışlardır. Ayrıca hâkimiyet alanlarını genişletmek ve ticârî çıkarlar için Burtaslarla ve Ruslarla da çatışmışlardır. İdil Bulgarlarının fetih hareketlerinin esas amacını, Orta İdil'de güvenliği sağlayarak işlemekte olan kârlı transit ticâreti devam ettirme gayreti teşkil etmiştir.[366] Fakat özellikle XI-XII. yüzyıllarda saldırgan Rus knezleri onları çatışmaya zorlamıştır. Bu dönemde Rus knezleri, Oka-Sura Nehirleri arasındaki bölgede kolonizasyon siyaseti güdünce, İdil Bulgarlarıyla menfaat çatışması yaşanmış ve bu durum karşılıklı askerî faaliyetleri zorunlu kılmıştır. N. İ. Aşmarin'in de ifade ettiği gibi, eğer İdil Bulgarları herhangi bir şehri ele geçirmek arzusunda olsalardı, bunu yağma veya salt saldırı amaçlı yapmazlardı. Yalnızca kârlı bir ticâret noktası olarak veya ticârî faaliyetlerinin genişlemesi açısından değerlendirerek çatışmaya girerlerdi.[367]

Sonuç olarak İdil Bulgar Devleti, yakın ve uzak çok sayıda ülkeyle eşit şartlarda ticârî temaslar ve diplomatik ilişkiler kurmuştur. Yüksek ekonomik potansiyeli ve askerî teşkilatı sayesinde komşularının İdil-Kama ticârî yolları ele geçirme teşebbüslerine de karşı koyabilmiştir.

365 S. A. Aninskiy, *a.g.e.*, s. 80-81; *İz Glubini Stoletiy*, s. 151-152.
366 A. Z. Velidî (Togan), *a.g.e.*, s. 87.
367 N. İ. Aşmarin, *a.g.e.*, s. 25.

3. BÖLÜM

MOĞOL İSTİLASI VE SONUÇLARI

3.1. Moğolların Deşt-i Kıpçak Seferleri ve İdil Bulgar Devleti'nin Yıkılışı

XIII. yüzyılın en önemli askerî-siyasî hadisesi olan Moğol istilası, Avrasya'nın geniş coğrafyasındaki birçok ülkenin ve halkın tarihî gelişiminde keskin değişikliklere sebebiyet verdi. Moğolların hâkimiyet altına aldıkları halkların yaşamları üzerindeki etkileri oldukça karışık ve sonraki süreçler açısından birbirinden farklı cereyan etmiştir. Hiç kuşkusuz, İdil Bulgarları üzerindeki izleri de oldukça derin oldu.

Moğolların I. Deşt-i Kıpçak Seferi ve İdil Bulgarları Tarafından Yenilgiye Uğratılmaları

Moğollar, 1219-1220 yıllarında Batı Türkistan'ın Buhara, Semerkant, Harezm, Urgenç gibi merkezlerini yakıp yıkarak Harzemşahlar Devleti'ne son vermişlerdi. İdil Bulgarları, Batı Türkistan'da olup bitenler hakkında bilgi sahibiydiler. Bilindiği üzere İdil Bulgarları, gerek Yakın Doğu gerekse de Uzak Doğu'yla ve özellikle de Merkezî Türkistan'la iyi münasebetler içerisindeydiler. Bölgeler arasında ticârî kervanlar gidip gelmekteydi. İlim öğrenmek isteyen birçok Bulgar Türkü Türkistan şehirlerine gidiyordu. Bulgarlarla, aynı soydan oldukları Türkistan halkı arasında akrabalıklar da tesis ediliyordu. Bundan dolayı İdil Bulgarları, Doğu'daki gelişmelerle yakından ilgileniyorlardı ve bölgenin durumuyla ilgili bilgiler onalara çok çabuk bir şekilde ulaşıyordu. Moğol istilası gibi dehşet uyandıran bir hadise de, bundan müstesna değildi. Haberlerin ulaşmasında Moğol felaketinden kaçarak İdil Bulgar sınırlarına gelen mülteciler ve kesintiye uğrayan ticâreti yönlendiren tüccârlar da önemli rol oynuyorlardı.

İdil Bulgarları, 1220 yılında, önceliki olarak güney ve doğu sınırlarından başlayarak ülkelerinin tahkimatlarını güçlendirmeye başladılar. Aynı zamanda başta Rus knezleri ve Slav şehirleri olmak üzere düşmanlarına karşı yürüttükleri askerî seferleri sonlandırdılar. Fakat Rus knezleri, Moğol tehdidinin farkında olmayarak 1220 yılında ittifaken İdil Bulgarlarına saldırdılar. İdil Bulgarları, onları güçlükle barışa ikna ettikten sonra Moğollara karşı hazırlıklara devam ettiler.

Batı Türkistan'ı tamamen hâkimiyet altına alan Moğollar, Cengiz Han'ın emriyle 1222-1223 yıllarında başlarında Cebe, Sebudey ve Tugaça adlı komutanlarının bulunduğu 30 bin kişilik bir orduyla Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ı ele geçirdiler. 1223 yılı ilkbaharında Derbent üzerinden ilerleyerek Ön Kafkasya, İdil'in aşağı kesimi ve Azak Denizi'nin kuzeyinden Kıpçaklara doğru hareket ettiler.[1] Reşîdüddin'in verdiği bilgilere göre olaylar şöyle gerçekleşti: Moğollar öncelikle Alanlara saldırdılar. Fakat Kıpçaklarla ortak hareket eden Alanları itaat altına alamadılar. Bunun üzerine Kıpçaklara elçi yolladılar ve onlarla aynı soydan olduklarını belirterek yabancı Alanlarla ittifakı kesmelerini talep ettiler. Moğollar, Kıpçaklarla birbirlerine zarar vermeyeceklerine dâir anlaştılar. Ayrıca Kıpçaklara hediyeler de yolladılar. Bunun üzerine Kıpçaklar geri çekilince, Moğol ordusu Alanları bozguna uğratarak itaat altına aldı. Fakat Moğollar sözlerinde durmayarak barış yaptıkları Kıpçaklar üzerine de yürüdüler. Aniden onlara saldırarak buldukları herkesi katlettiler. Onlara daha önce verdikleri hediyeleri de geri aldılar. Moğolların elinden kurtulabilen Kıpçaklar ise Rusların ülkesine kaçtılar. Bu arada Moğollar ele geçirdikleri bozkırda kışladılar. Aynı dönemde Moğollar, Sudak'ı ele geçirerek ahalisini katlettiler. Daha sonra güçlerini toparlayarak Kıpçakların sığındığı Rus ülkesine doğru harekete geçtiler.[2]

Moğolların onlara doğru yaklaştığını öğrenen Kıpçaklar, Rus knezleriyle birleşerek 100 binden fazla asker topladılar. Ne var ki, 21 Mayıs 1223 tarihinde birleşik Kıpçak-Rus kuvvetleri, Azak Denizi'ne yakın Kalka Irmağı kenarında yapılan savaşta Moğollar tarafından bozguna uğratıldı. Rusların 6 knezi bu savaşta hayatını kaybetti; Rus-Kıpçak ordusunda her 10 kişiden biri ancak ölümden kurtulabildi. Kievlilerin kaybı 10 ila 30 bin arasındaydı.[3] Moğollar elde ettikleri zaferden sonra yaz boyunca Kıpçak bozkırını, Kırım Yarımadası'nı, Güney Rus bozkırını ve İdil'in aşağı kesimini (Saksın) yağmaladılar.[4]

Kalka'daki zaferin ardından, 1223 yılı sonbaharında, yağmacı ve kalabalık Moğol ordusu İdil Bulgarlarına doğru harekete geçti. Moğollar Orta İdil'de

---

1 *İstoriya Tatarskoy ASSR (s Drevneyşih Vremen do Velikoy Oktyabrskoy Sotsialistiçeskoy Revolyutsii)*, T. I, Redaktsiya Politiçeskoy i İstoriçeskoy Literaturı, Tatknigoizdat, Kazan, 1955, s. 76.

2 Raşid-ad-din, *Sbornik Letopisey*, T. I, Kniga Vtoraya, Perevod s Persidskogo O. İ. Smirnovoy, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1952, s. 229.

3 "Letopis po Lavrentievskomu Spisku", *PSRL*, T. I, İzdanie Tretye Arheografiçeskoy Kommissii, St. Petersburg, 1897, s. 423-424; "Letopis po Voskresenskomu Spisku", *PSRL*, T. VII, İzdatelstvo po Vısoçayşemu Poveleniyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, St. Petersburg, 1856, s. 129-132; "Moskovskiy Letopisnıy Svod Kontsa XV Veka", *PSRL*, T.XXV, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1949, s. 118-121; "Holmogorskaya Letopis – Dvinskoy Letopisets", *PSRL*, T.XXXIII, İzdatelstvo "Nauka" Leningradskoe Otdelenie, Leningrad, 1977, s. 62-64.

4 İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi El-Kâmil Fi't – Târih Tercümesi*, C. 12, çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınevi, İstanbul, 1987, s. 346-348. Ayrıca bkz.: *İz Glubini Stoletiy*, Tatknigoizdat, Kazan, 2000, s. 134-136; A. H. Halikov-İ. H. Haliullin, "Osnovnıe Etapı Mongolskogo Naşestviya na Voljskuyu Bulgariyu", *Voljskaya Bulgariya i Mongolskoe Naşestvie*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1988, s. 4-6.

kışlamayı düşünüyorlardı. Ancak onları, İdil Bulgarlarının uğratacağı amansız bir bozgun bekliyordu. Yaptıkları birçok savaşta çelikleşmiş 30 binden fazla askerden oluşan Moğol ordusu, İdil Nehri'ni geçerek Bulgar topraklarına girdi. Fakat Moğollar, hiç beklemedikleri bir şekilde İdil Bulgarları tarafından pusuya düşürülerek imha edildiler. Onlardan ancak çok az bir kısmı kurtulabildi. Moğol ordusunun İdil Bulgarları tarafından 1223 yılı sonbaharında *ilk defa* yenilgiye uğratılması hadisesini, Moğol istilasının çağdaşı Arap müellifi İzzeddin İbnü'l-Esîr (1160-1233) şöyle kaydetmiştir:

> Moğollar, yukarıda kaydettiğimiz gibi, Rusları mağlûp edip ülkelerini yağmaladıktan sonra 620 (1223) yılı sonlarında Bulgar diyarına doğru harekete geçtiler. Bulgarlar, Moğolların üzerlerine geldiğini öğrenince yollar üzerindeki muhtelif noktalara pusular kurmuş ve buralara asker yerleştirdikten sonra geri kalan adamlarıyla Moğolların karşısına çıkarak onları pusulara çekmeye başlamışlardı. Moğollar, Bulgarların kurduğu pusuları geçtiklerinde Bulgarlar, birden geriye dönmüş ve pusudakiler de yerlerinden fırlayarak Moğolları iki ateş arasına almışlardı. Bulgarlar, iki taraftan kılıçla Moğolları doğramaya başlamışlardı, çok azı müstesna onlardan kurtulan olmamıştı.
>
> Bir rivâyete göre, bu Moğolların dört bin civarı Saksın'a doğru yürümüş ve hükümdarları Cangiz Han'ın yanına geri dönmüşlerdi. Böylece Kıpçak diyarı Moğollardan temizlenmiş oldu. Kıpçaklardan ölümden kurtulanlar da tekrar ülkelerine geri dönmüşlerdi.[5]

Böylece yenilmez olarak kabul edilen Cengiz Han'ın güçlü Moğol ordusu, 1223 yılında *ilk defa* İdil Bulgarları tarafından mağlubiyete uğratıldı.[6] R. G. Fahrutdinov, Moğolların Bulgarlar tarafından bozguna uğratılmasının iki temel sebebi olduğu üzerinde durmaktadır: Birincisi, Moğollar Kalka'daki amansız çatışmadan sonra oldukça küçülmüş bir orduyla İdil Bulgarlarının karşısına çıkmışlardı. İkinci olarak ise Bulgarlar meydan savaşı için gereken hazırlığı iyi organize etmişlerdi.[7] Değerli tarihçimiz Mustafa Kafalı, Moğolların İdil Bulgarları tarafından bozguna uğratılmaları dâhil 1223 yılındaki

---

5 İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi El-Kâmil Fi't – Târih Tercümesi*, s. 348; İsmail Hakkı İzmirli, İbn'ül-Esir'in bu tarihi kaydını Türkçeye şöyle çevirmiştir: "...(Tatarlar) 620 senesi nihayetlerine doğru Bulgar ilini almağa gittiler, Bulgar ahalisi Tatarların yaklaştığını işitince nice yerlerde onlara pusu kurdular, yürüyüp karşılarına çıktılar, pusu yerlerini geçinceye kadar onları çektiler, bunun üzerine artlarından üzerlerine ilgar ettiler (saldırdılar), onları aralarına aldılar, her taraftan onlara kılıç üşürüldü, pek çoğu öldürüldü, içlerinden ancak azı kurtuldu. Kurtulanlar "dört bin kişi kadardır" deniyor, bunlar padişahları Cengiz Han'a dönmek üzere Saksın'e revan oldular. Kıpçak topraklarında Tatarlar kalmadı, Rus ve Kıpçaklardan kurtulanlar memleketlerine döndüler", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, haz. W. De Tiesenhausen, Türkçeye çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul, 1941, s. 35.

6 Mirfatih Z. Zekiyev, *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, çev. D. Ahsen Batur, 2. Bs., Selenge Yayınları, İstanbul, 2007, s. 453.

7 R. G. Fahhrutdinov, *Oçerki po İstorii Voljskoy Bulgarii*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1984, s. 98.

Deşt-i Kıpçak seferine bir bütün olarak bakılacak olursa, bunun bir dehşet salma ve yağma hareketi değil, daha sonra yapılacak ikinci Kıpçak seferinin hazırlık tatbikatı olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır.[8] Ne var ki Moğolların, Deşt-i Kıpçak seferi esnasında İdil Bulgarlarından önce Kıpçaklara, Ruslara ve Saksınlılara da saldırmalarından anlaşılacağı üzere bu aynı zamanda bir yağma hareketiydi.

Moğol ordusunu 1223 yılında bozguna uğratan ve onlara karşı ilk büyük zaferi kazanan İdil Bulgar yöneticisi Emîr İlham'dı.[9] O, Türklerin tarih boyunca başarıyla kullandıkları Turan taktiğiyle Moğol ordusunu bozguna uğratmıştı. Öncelikle, Bulgar ordusunu iki kısma ayırdı. Biri pusuda beklerken, diğeri doğrudan düşmanın karşısına çıktı. Bulgar kıtaları ilk çatışmadan sonra yalandan ricat ederek geri çekilince, pusuda bekleyen diğer Bulgar askerleri, Moğolları arkadan ve kanatlardan çembere alarak tamamen kuşattılar ve hepsi birden saldırıya geçerek onları imha ettiler.[10] Moğollar tam da İdil Nehri'ni geçerken pusuya düşürülmüşlerdi. Onlardan ancak çok azı hayatta kalmış ve nehri geçerek Cengiz Han'ın yanına dönebilmişti.[11]

İbnü'l-Esîr, Cebe ile Sebudey tarafından yapılan seferin sonuçları konusunda daha sonra şunları kaydetmiştir: "Moğollar bu diyara girdiği günden beri bütün bölge ve özellikle de yollar ıssız hale gelmiş, buralardan gidip gelenler kesilmişti. (Moğollar) bölgeyi terkedip gidince yollar tekrar işlek hale gelmeye başlamış, bölgenin önemli ticâret malları olan samur ve sincap gibi her türlü kürk ve ticâret emtiası getirilerek tekrar hayat canlanmıştı."[12]

H. G. Gimadi'nin tespitine göre, İdil Bulgarlarının zaferi sonucunda Deşt-i Kıpçak başta olmak üzere Doğu Avrupa'nın Moğollar tarafından istila edilmesi yaklaşık olarak 15 yıl gecikmiştir. Ayrıca İdil Bulgarlarının o dönemde tam bir devlet teşekkülüne sahip olduklarını, askerî gücü ve başarılı savunma sistemleriyle ülkelerini koruyabildiklerini ortaya koymuştur.[13] A. Y. Yakubovskiy de, H. G. Gimadi gibi Moğolların İdil Bulgarları tarafından bozguna uğratılması sonucunda Doğu Avrupa'nın istilasının bir süreliğine geciktiğinin altını çizmektedir.[14]

Hiç kuşkusuz, Moğolların uğradığı bozgun, onların dikkattini Orta İdil bölgesine daha çok çekmiş ve böylece Bulgarlar açısından olumsuz sonuçları olmuştur. Moğolların, seferlerini batıya yöneltmesinde İdil Bulgarlarının

---

8 Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1976, s. 17.

9 Şehabeddin-i Mercanî, *Müstefâdü'l Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar (Kazan ve Bulgarlar Hakkında Faydalanılan Haberler)*, Metni yay. E. N. Hayrullin, Türkiye Türkçesine akt. Dr. Mustafa Kalkan, AKM Yayınları, Ankara, 2008, s. 115.

10 A. H. Halikov-İ. H. Haliullin, a.g.m., s. 7.

11 L. N. Gumilev, *Eski Ruslar ve Bozkır Halkları*, C. II, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 154.

12 İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi El-Kâmil Fi't – Târih Tercümesi*, s. 348.

13 H. G. Gimadi, "Narodı Srednego Povoljya v Period Gospodstva Zolotoy Ordı", *Materiali po İstorii Tatarii*, Tatgosizdat, Kazan, 1948, s. 189.

14 A. Y. Yakubovskiy, *Altın Orda ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, 2. Bs., TTK Yayınları, Ankara, 2000, s. 29.

Kıpçakları himayelerine almaları da etkili oldu. Üstelik Bulgarlar Kıpçaklarla dost olmaya başlamışlardı ki, bu "düşmanımızın dostu bizim düşmanımızdır" prensibini destekleyerek Moğolların çok daha büyük bir kin beslemelerine sebep oluyordu.[15]

Cuçi Ulusu'nun Teşekkülü ve Moğolların İdil Bulgarları Tarafından Durdurulması

Arap tarihçisi Nuveyrî'nin bildirdiğine göre, Moğolların Kalka Zaferi ve İdil Bulgar bozgunuyla sonuçlanan ilk Deşt-i Kıpçak seferinden sonra Cengiz Han, oğlu Cuçi'ye Kıpçak ülkesini, yani Harezm toprakları ile Kayalık sınırındaki yazlık ve kışlaklardan Saksın ve Bulgar bölgelerine kadarki toprakları idaresi altına almasını emretmiştir.[16] Aynı bilgiler Ömerî'nin eserinde de teyit edilmektedir.[17] Bu konuda, XIV. yüzyılın İranlı müellifi Hamdullah Kazvinî daha detaylı bilgi vermektedir: "Tuşi (Cuçi) Han İbn Cengiz Han, onun (Çingiz Han'ın) büyük oğlu idi. Babasının hükmü üzerine Harezm, Deşt-i Hazar, Bulgar, Saksın, Alan, As, Rus, Meks, Başkırd ve o hudutlar ona verildi."[18]

Cuçi, Cengiz Han'ın emri gereğince İrtiş'in orta mecrasında bir yerde otağını kurdu. Ancak daha babası hayattayken 1227 yılı Şubat ayında vefat etti. Aslında Cuçi'nin büyük oğlu Orda'ydı ve babasının vefatından sonra resmî olarak Cuçi Ulusu'nun başına geçme hakkı onundu. Ancak küçük kardeşi Batu'yu çok seven Orda, Cuçi Ulusu'nun tahtından onun lehine feragat etti. Bunda, Cengiz Han'ın hanımı Börte'nin Batu'yu desteklemesinin de etkisi oldu. Zira Batu'nun annesi Uki Hatun, Börte'nin yeğeniydi. Bunun üzerine Cengiz Han, Cuçi'ye verdiği toprakları onun oğulları arasında yeniden paylaştırdı. Bu taksimata göre sağ kol olarak, İdil boyu ile daha batıda fethedilmesi planlanan bölgeleri Batu'nun idaresine bıraktı. Ayrıca ona hâkimiyet alameti olarak altın busağalı (eşikli) Ak Orda'yı kurdurdu ve onun soyundan gelen hanlar Ak Orda Hanedanı'nı meydana getirdiler. Cengiz Han, Batu'nun ağabeyi Orda'ya ise gümüş busağalı (eşikli) Gök Orda'yı kurdurduğu için onun neslinden gelen hanedana Gök Orda denildi. Böylece bugünkü Kazakistan sınırları içerisinde bulunan güneyde Sığnak şehri dâhil Karatağ'dan Sırderya'nın Aral Denizi'nin doğu kıyısında döküldüğü yere ve kuzeyde Sarısu havzasının Turgay havzasından ayrıldığı Uludağ sıradağlarına kadar uzanan saha sol kol olarak Orda İçen'e verildi. Cengiz Han küçük torunu Şiban'a da pûlad (çelik) busağalı bir orda hazırlattı. Güney Ural'ın doğusunda, İlek ve Irgız

15 A. H. Halikov, *Mongoli. Tatari. Zolotaya Orda i Bulgariya*, İzdatelstvo Fen, Kazan, 1994, s. 26.

16 *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, s. 245.

17 Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâliku'l Ebsâr)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014, s. 65-66.

18 Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara, 2018, s.474. Ayrıca bkz: Hamdullâh Mustevfî Kazvînî, "Târîh-i Güzîde", *Sbornik Materialov Otnosyaşihsya k İstorii Zolotoy Ordı: İzvleçeniya iz Persidskih Sçineniy* Sobranne V. G. *Tiesenhauscnom i Obrabotannoe A. A. Romaskevîçem i S. L. Volinim*, II, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1941, s. 91, Farsça Metin, 219.

Nehirlerinin bulunduğu bölge de Şiban'ın hâkimiyetine bırakıldı. Bununla birlikte Şiban ve Cuçi'nin odalıklarından olan 17 oğlu da Batu'nun maiyetine verildi. Neticede Batu, ağabeyi Orda'nın da tasdikiyle Cuçi Ulusu'nun büyük hükümdarı olarak seçildi. Batu, maiyetine verilen 17 kardeşinin her birine bir miktar nöker verdi ve ulus emîrleri olarak hâkimiyetlerine belirli yurtları tahsis etti. Küçük kardeşlerinden Berke'yi ordu komutanı olarak emîr-i kebir vazifesiyle görevlendirdi. Böylece Büyük Moğol İmparatorluğu'na bağlı Cuçi Ulusu teşkil edilmiş oldu.[19]

Diğer kaynaklardan farklı olarak, Cuçi'nin yedi yetişkin oğlu bulunduğunu belirten XIII. yüzyıl Süryânî tarihçisi Abû'l-Farac, Batu'nun Cuçi Ulusu'nun başına geçmesi hakkında şunları yazmaktadır: "Bu sırada Cengiz Han'ın en büyük oğlu Tuşi (Cuçi) vefât etti. Tuşi 7 yetişkin oğul bırakmıştı. Bunlar, Tamşal, Hardu, Batu, Sibaran, Tangut, Baraka ve Barkajar'dı. Han bunların içinden Batu'yu seçti ve ona Slavların, Cermanların, Rusların ve Bulgarların şimaldeki memleketlerini verdi. Onun merkezi, büyük bir nehir olan İdil (yani Volga) üzerindeydi."[20]

Batu'nun, emrine verilen fakat henüz ele geçirilmemiş İdil boyu ve ötesini bizzat alması gerekiyordu. Böylece Batu, İdil Bulgar sahası dâhil batı bölgesine yöneldi ve bu tarihten Altın Orda Devleti'nin oluşmasına kadar İdil Bulgarlarına karşı yapılan bütün seferlerin başında bulundu. İdil Bulgarlarının bu hadiselerden haberdar olarak yeni saldırıya karşı hazırlanmaya devam ettikleri bilinmektedir. Bu amaçla büyük şehirlerin tahkimlerini güçlendirdiler. Örneğin başkent Biler şehrinin, dış kısmında üç, iç kısmında da iki adet savunma tahkimatı oluşturuldu. Bunun dışında ülkenin doğu ve güneydoğu sınırlarında, Yayık, Beloy, Kondurça, Büyük Çeremeşan ve İk Nehirlerinin geçtiği bölgelerde bugün dahi kalıntıları görülen yüksek surlar ve muazzam toprak setler bu sıralarda yapıldı.[21] Ayrıca Bulgar öncü kuvvetleri Yayık Nehri'ne yerleştirildi. Bu hazırlıklar İdil Bulgarlarının, yaklaşan Moğol tehdidini oldukça ciddiye aldıklarını ortaya koymaktadır.

Reşîdüddin'in verdiği bilgiye göre, Cengiz Han'ın 1227 yılında ölümünden sonra, 1229'da toplanan kurultayda Moğol tahtına oturan Ogedey Kağan, Sebudey Bahadır ve Kukday'ı, Kıpçak, Saksın ve Bulgar taraflarına 30 bin askerle sefere gönderdi.[22] Seferin yönü, iki komutan tarafından sevk ve idare edilmesi ve standart büyüklükteki asker sayısı (30 bin), bunun bir keşif hareketi olmadığını, aksine Moğolların Doğu Avrupa'ya yeni bir saldırısının

19 Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, haz. İlyas Kamalov, TTK Yayınları, Ankara, 2009, s. 3-4; 31-32; Mustafa Kafalı, *a.g.e.*, s. 18-21; İlyas Kemalov, *Altın Orda ve Rusya (Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009, s. 71-74; Vadim Trepavlov, "Obrazovanie Ulusa Djuçi", *Zolotaya Orda v Mirovoy İstorii*, İnstitut İstorii İm. Ş. Mardjani AN RT, Kazan, 2016, s. 137-141.

20 Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, C. 1, Süryânîce'den İngilizceye çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul, 3. Bs., TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. 531.

21 A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 26-27.

22 Raşid-ad-din, *Sbornik Letopisey*, T. II, Perevod s Persidskogo YU. P. Verhovskogo, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1960, s. 21.

başladığını belgelemektedir.[23] Üstelik saldırı kararı, 1229 yılında gerçekleşen Moğol temsilcilerinin tümünün katıldığı kurultayda alınmıştı. Seferin genel yönetimi Batu'ya verilmişti.

İdil Bulgarları yaklaşan tehlikenin farkında olacaklar ki, Vladimir Knezi Yuriy Vsevolodoviç ile barış yaptılar. 1229 yılı ilkbaharında, sayısı 30 bini aşan Moğol ordusu, başlarında birçok savaşa katılmış tecrübeli komutan Sebudey Bahadır ve Kukday olmak üzere batıya doğru hareket ettiler ve sonbahara doğru Yayık Nehri'ne ulaştılar. Ural ve Hazar çevresindeki bozkırlarda yaşayan Saksınlıları ve Kıpçakları mağlup etmeyi başaran Moğollar, Bulgarlar tarafından bu defa Yayık Nehri kenarında durduruldular. *Lavrentevskaya Letopis*'in 1229 tarihli kaydında, "(6737 yılı - 1229)... O yıl Saksınlılar ve Kıpçaklar aşağıdan Tatarların önünden Bolgarlara doğru kaçtılar ve Bolgarlar, Yayık adlı nehre yakın bir yerde, savaşmaya gelen Tatarları bekliyorlardı," diye yazmaktadır.[24] Aynı bilgiler diğer bazı Rus kroniklerinde de mevcuttur.[25] Kroniklerin kaydından da anlaşılacağı üzere İdil Bulgar ülkesi, artık Moğollardan kaçan toplulukların bir sığınağı haline gelmişti. Bulgar idarecileri, bu kriz durumunu oldukça iyi idare ediyorlardı. Bu hususiyet İdil Bulgarlarının, aynı zamanda diğer kavimlerin gözünde siyasî prestijlerini arttırdığını göstermektedir.

A. P. Smirnov, İdil Bulgarlarının 1229 yılında Moğollara karşı başarılı bir direniş sergilemelerinde aynı yıl Ruslarla yaptıkları barış anlaşmasının da etkili olduğunun üzerinde durmaktadır.[26] Her ne olursa olsun Rus kroniğinin yukarıda verdiği bilgiden İdil Bulgarlarının, yaklaşmakta olan Moğol tehlikesine karşı istihbarat kaynaklarını iyi kullandıkları anlaşılmaktadır ve bu amaçla keşif yaptıklarına da şüphe yoktur. Rus kroniğinin verdiği bilgiye dayanarak A. H. Halikov şu sunucu çıkarmıştır:

> Bu haberdeki her şey önemlidir. Saksın yalnızca Bulgarlara yakın bir yer değildi. Saksın şehrinde yaşayanlar arasında çok sayıda Bulgar mevcuttu. Aynı zamanda çoğu zaman Bulgarlara düşmanlık etmiş Kuman-Kıpçaklar da yardım için onlara müracaat ediyorlardı. Bulgarlar Moğollara karşı koyabiliyorlardı. Bu yüzden Moğollar, öncü Bulgar birliklerinin arkasından gitmediler. Çünkü Bulgarlar 1223 yılında aynı aldatıcı taktiği uygulamışlardı. İşte bu Bulgar öncü kuvvetleri, Moğolları ülkenin sınırlarına yakın Kondurça, Çeremşan, İk ve Şeşme Nehirlerinde yayılmış Bulgar ana kuvvetlerine doğru çekmek amacıyla Yayık'ı terk ettiler.[27]

---

23 L. V. Çerepnin, "Mongolo-Tatarı na Rusi (XIII v.)", *Tataro-Mongoli v Azii i Evrope*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1970, s. 183.

24 "6737 (1229)... Того лет, Саксини и Половци възбегоша из низу к Болгаром перед Татары, и сторожеве Болгарьскыи прибегоша бьени в Татаръ, близь реκы енже имя яикъ.", "Letopis po Lavrentievskomu Spisku", s. 430. Ayrıca bkz.: S. M. Solovev, *Soçineniya Kniga II İstoriya Rossii s Drevneyşih Vremen Toma* 3-4, T. 3, İzdatelstvo "Misl", Moskova, 1988, s. 136-137.

25 "Tipografskaya Letopis", *PSRL*, T.XXIV, İzdatelstvo Arheografiçeskoyu Kommissieyu, Petrograd, 1921, s. 91; "Holmogorskaya Letopis – Dvinskoy Letopisets", s. 65.

26 A. P. Smirnov, *Voljskie Bulgarı*, Trudı GİM, Vıp. XIX, Moskova, 1951, s. 49-50.

27 A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 28.

Burada şunu da belirtmek yerinde olacaktır ki, Moğolların Harzemşahlar ülkesine saldırdıkları sırada Harzemşah Muhammed, bir meydan savaşından kaçınmış ve Moğolların ülkesinin içlerine kadar girmesine izin vererek şehir direnişiyle düşmana karşı koymaya çalışmıştı.[28] İdil Bulgarları, muhtemelen, bu savunma planının oldukça başarısız bir şekilde işlediğini ve sonucunda Harzemşahlar Devleti'nin tamamen bozguna uğratıldığını biliyorlardı. Öyle ki, savunma hazırlıklarını ve manevralarını düzenleyebilmek için Moğolların yaklaştıklarını haber veren ileri karakol noktaları kurarak sürekli keşif hareketi yapıyorlardı. Yoksa Moğolların önünden kaçan Saksınlılar ve Kıpçakların, Yayık Nehri kenarında Bulgar ileri karakol muhafızlarıyla karşılaşmaları bir tesadüf değildi.

Moğolların 1232 Yılında Yaptıkları İdil Bulgar Seferi

Moğollar; ele geçiremedikleri Bulgarları ve müttefikleri İdil'in aşağı kesimindeki Saksınlıları, Macarları ve Kıpçakları mutlak itaat altına almak istiyorlardı. 1223 ve 1229 yıllarındaki başarısız girişimlerden sonra Moğollar, 1232 yılında İdil Bulgarlarına karşı üçüncü kez harekete geçtiler. Komutan olarak bu seferin başında da Sebudey Bahadır bulunuyordu. Zira 1240 yılında yazılan *Moğolların Gizli Tarihi*'nde, Moğolların 1232 tarihli bu seferiyle ilgili olarak şunlar anlatılmaktadır: "Bundan başka, (Cengiz Han tarafından) daha önce gönderilmiş olan Sube'etai-ba'atur da, Kanglin, Kibça'ut, Bacigit, Orusut, Asut, Sesut, Macar, Keşimir, Sergesut, Buhar (Bulgar D. K.) ve Keret halklarına gitmiş; Adil ve Cayah gibi derin nehirleri geçtikten sonra Meket ve Men –kermen-keyibe şehirlerine girmiş fakat nihayet oradaki halklar tarafından durdurulmuştu..."[29] Burada, 1229 yılında Moğol ordusunun durduğu Yayık Nehri'nden ve aynı şekilde Kıpçaklar, Macarlar, Başkurtlar, Osetinler, Saksınlılar, Bulgarlar ve Ruslardan bahsedilmesi, bu emrin 1229 yılından sonra verildiğini düşündürmektedir. Muhtemelen bu kayıtta geçen emirle hareket eden Moğol ordusu, 1232 yılında İdil Bulgar sınırına ulaşmıştı.[30] Moğolların bu seferi Rus kroniklerinde kısa bir şekilde şöyle kaydedilmiştir: "6740 (1232) yılında... Bu yıl Tatarlar geldiler ve Büyük Bolgar Şehrine (Biler) ulaşamadan kışladılar."[31]

---

28 İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, 4. Bs., TTK Yayınları, Ankara, 2000, S.246-253; René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Atilla-Cengiz Han-Timur*, 4. Bs., çev. Dr. M. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1999, s. 233-234.

29 *Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüan-Ch'ao Pi-shi) Moğolların Gizli Tarihi (Yazılışı:1240)*, I, çev. Ahmet Temir, 2. Bs., TTK Yayınları, Ankara, 1986, s. 191.

30 A. H. Halikov, İdil Bulgarlarının Moğolları 1232 yılında, ülkenin güney ve güneydoğu sınırlarındaki Çeremşan, Kondurça ve Şeşme Nehirlerinin geçtiği başkent Biler'e yakın bir bölgede durdurduklarını belirtmektedir, *a.g.e.*, s. 30.

31 "[6740 (1232)]... Того лѣтъ Придоша Татарове, и зимоваша, не дошедше Великого града Болгарьскаго.", "Letopis po Lavrentievskomu Spisku", s. 437. Ayrıca bkz.: "Letopis po Voskresenskomu Spisku", s. 138. Ayrıca bkz.: "Lvovskaya Letopis", *PSRL*, T. XX, Çast Pervaya, İzdannoe po Vısoçayşemu Poveleniyu İmperatorskoyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, St. Petersburg 1910, s. 155; "Moskovskiy Letopisnıy Svod Kontsa XV Veka", s. 125; M. D. Priselkov, *Troitskaya Letopis Rekonstruktsiya Teksta*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1950, s. 312.

R. G. Fahrutdinov, Moğolların bu seferinin de bir keşif hareketi niteliğinde olduğunu savunmaktadır.[32] Moğolların bu girişimlerinden, İdil Bulgar topraklarını ele geçirmek konusunda oldukça ısrarlı ancak temkinli hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Moğol ordusunun 1232 yılındaki İdil Bulgar seferinden Rus tarihçisi V. N. Tatişçev şöyle bahsetmektedir:

> *Tatarlar Aşağı Bolgarlar üzerine. Bolgarların yardım istemeleri. Aşağı Bolgarların Tatarlar tarafından zaptedilmesi.* Tatarlar muazzam kalabalıkla Aşağı Bolgarlar üzerine Volga'ya geldiler ve onlarla savaştılar; Büyük Şehre ise ulaşamadılar. Bolgarlar da Büyük Knez Yuriy'e giderek yardım yollaması için daha önce işitmedikleri bir dilleri olan meçhul bir halkın geldiğini ona açıkladılar. Onun bütün zararını ödemeye de söz verdiler. Büyük Knez kardeşlerini ve soydaşlarını toplayarak onlara danıştı. Tatarların gücünün büyük olduğunu işitip Bolgarların güçsüzleşmesinin yararlı olacağını düşünerek onlara yardım etmeyi reddetti. Tatarlar, Aşağı Bolgarları esaret altına aldılar ve onların Büyük Şehirlerini zapt ederek her şeyi yakıp yıktılar.[33]

V. N. Tatişçev, burada "Aşağı Bulgarlar" adıyla asıl Bulgar'a göre coğrafi olarak daha aşağıda ve İdil'in alt mecrasında yer alan Saksın'ı kast ediyordu.[34] İdil Bulgarlarının Moğol saldırısıyla güç kaybetmesinden çıkar sağlamayı uman Büyük Knez Yuriy Vsevolodoviç, yardım etmek yerine, ordusunu İdil Bulgarlarının batı sınırlarında yaşayan Bulgarlaşmış Burtasların ve Mordva halkının topraklarına gönderdi. Vladimir'in askerleri, birçok köyü yakarak çok sayıda Mordvini katlettikleri sırada onlara Yaroslav, Ryazan ve Murom knezleri de katıldı.[35] Fakat Bulgarların bu durumda bile Moğolların karşısında durabildikleri açıktır. Ruslar, İdil Bulgar Devleti'nin karşılaştığı Moğol saldırısını bilmekle beraber, muhtemelen, Moğolların Bulgarların direnişini kırmalarının zaman alacağını varsayarak durumun ciddiyetini kavrayamamışlardı.[36] Oysa İdil Bulgarlarının direnişi sayesinde Rus toprakları da bir süreliğine Moğol istilasından kurtulmuş oluyordu. Moğollar gene de Aşağı İdil bölgesini ele geçirdiler ve oradaki şehirleri yakıp yıktılar.[37] 13. yüzyılda yaşamış Arap müellifi Ebû Saîd el-Magribî'nin bildirdiğine göre, Moğollar Kıpçak birliğini dağıttıktan sonra cesaretlerinden dolayı onları kendi kuvvetlerine katarak Saksın üzerine yaptıkları sefere götürmüşlerdi.[38] Böylece sayılarını arttırmışlardı. Ne var ki, birçok Bulgarın yaşadığını yazılı kayıtlardan öğrendiğimiz Saksın şehri sakinleri bir süre daha direnişi devam ettirdiler.

---

32 R. G. Fahrutdinov, *a.g.e.*, s. 99.

33 Vasiliy Tatişçev, *İstoriya Rossiyskaya*, T. 2, İzdatelstvo AST, Moskova, 2003, s. 540.

34 İ. H. Haliullin, "o Mongolskom Pohode 1232 g. na Voljskuyu Bulgariyu", Voljskaya Bulgariya i Mongolskoe Naşestvie, Otv Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1988, s. 24.

35 A. H. Halikov-İ. H. Haliullin, a.g.m., s. 10-11.

36 George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul, 2007, s. 70.

37 S. M. Şpilevskiy, *a.g.e.*, s. 161.

38 İ. G. Konovalova, *Vostoçnaya Evropa v Soçineniyah Arabskih Geografov XIII-XIV vv. Tekst, Perevod, Kommentariy*, İzdatelskaya Firma "Vostoçnaya Literatura" Ran, Moskova, 2009, s. 34.

Bununla ilgili olarak XIII. yüzyılın ortalarında İdil'in aşağı kesimine seyahat eden Plano Carpini şöyle yazmaktadır:

> *III. Onlara (karşı) yiğitçe direniş gösteren memleketler hakkında.* Onlara yiğitçe direniş göstermiş ve henüz boyun eğmemiş memleketlerin adları esasen şunlardır: Büyük Hindistan, Mangiya, Alanların bir kısmı, Çinlilerin bir kısmı, Saksınlılar, tam da, bize anlattıklarına göre, onlar orada yukarıda zikredilen Saksınlıların bir şehrini muhasara ettiler ve onu zaptetmeye kalkıştılar. Fakat onlar Tatarların (muhasara) araçlarına karşı aletler yaptılar ve Tatarların bütün araçlarını parçaladılar. (Tatarlar) Arabaların balistiğinden (yığıntılarından) dolayı çarpışmak için şehre yaklaşamadılar. Sonunda (Tatarlar) toprağın altından (kazarak) yol yaptılar ve şehre çıktılar. Birileri şehri ateşe vermeye kalkıştı, diğerleri ise harp ettiler. Şehir ahalisi, nüfusun bir kısmının ateşi söndürmekle uğraşmasını kararlaştırdı, geri kalanlar ise cesaretle şehre girenlerle (Tatarlarla) savaşıyorlardı. Onların birçoğunu öldürdüler, geri kalanları ise yaralı olarak geri çekilmeye zorladılar. Tatarlar hiçbir şey yapamadıklarını ve kendilerinden çoğunun öldüğünü görerek oradan geri çekilip gittiler.[39]

Bu güçlü direniş sonucunda Saksın şehri ancak 1236 yılında, ileride Büyük Moğol Hanı olarak tahta çıkacak Mengü Kağan'ın yönetimindeki Moğol ordusu tarafından ele geçirilecekti.[40] 1232 yılının kışına doğru Ural ve Orta İdil bölgesindeki Moğol istilası hakkında, 1235-1237 yıllarında İdil Bulgar ülkesini ziyaret eden ve oradan Büyük Macaristan olarak adlandırılan Başkurt ülkesine giden Macar keşişi Julyan'ın kaydı ilgi çekici gözükmektedir: "...Tatar (Moğol) halkı onlarla (Başkurtlar) komşu olarak yaşardı. Fakat aynı Tatarlar onlarla savaştılar ancak onlara karşı zafer kazanamadılar, aksine ilk çatışmada onlar tarafından mağlup edildiler. Bu yüzden onları kendilerine dost ve müttefik olarak seçtiler ve böylece onlarla birleşerek 15 krallığı tamamen yıkıp geçtiler..."[41] Onun verdiği bilgideki bazı detaylardan bu dönemde Moğol istilacılarının eski Macar yurduna veya Başkurt topraklarına komşu oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca Julyan'ın 20 Haziran 1236'da geri dönmek için hareket ettiği belirtilmektedir. Demek ki, Julyan Başkurt topraklarının Moğol istilacılarla komşu olduğu haberini, Batu Han'ın İdil Bulgar Devleti'ni istila ettiği 1236 yılı yazının başlarından önce almıştı. Üstelik Julyan, Moğol ordusunu Bulgar topraklarının güneydoğu bölgesinde görmüştü.[42] Bu haberden Moğolların, İdil Bulgar topraklarını ele geçirmek için ittifaklarını bozarak Güney Ural bölgesinde yaşayan Başkurtları kendi yanlarına çektikleri anlaşılmaktadır. Demek ki, 1232 yılında harekete geçen Moğollar, 1236 yılına

---

39 İoann De Plano Karpini, *İstoriya Mongolov*, Vvedenie, Perevod i Primeçaniya A. I. Maleina, İzdanie A. S. Suvorina, St. Petersburg, 1911, s. 36.

40 M. G. Safargaliyev, *Raspad Zolotoy Ordı, na Stıke Kontinentov i Tsivilizatsii... iz Opıta Obrazovaniya i Raspada İmperiy X-XVI vv.*, İzdatelstvo İnsan, Moskova, 1996, s. 294-295.

41 S. A. Aninskiy, *İzvestiya Vengerskih Missionerov XIII-XIV vv. o Tatarah i Vostoçnoy Evrope*, İstoriçeskiy Arhiv, T. III, İzdatelstvo Akademii Nauk ASSR, Moskova-Leningrad, 1940, s. 81.

42 *a.g.e.*, s. 81.

kadar Güney Ural çevresini ve İdil Nehri'nin aşağı kesimlerini kontrol altına alarak, artık İdil Bulgar Devleti ile doğrudan sınırdaş olmuşlardı. Burada, İdil Bulgar Devleti'ne yeni bir saldırı düzenlemek için bekliyorlardı. Sebudey Bahadır da, 1234 yılında yapılan Çin seferinden sonra buraya dönmüştü. İdil Bulgarları, Moğolların yeni bir saldırısına karşı hazırlıklara devam ediyorlardı. Bulgar şehirleri tahkim ediliyor ve ana ordu başkentte toplanıyordu.[43] Nitekim Macar Keşişi Julyan'ın verdiği bilgiye göre 1236 yılı yazında, Bulgar beşkentinde yaklaşık 50 bin asker mevcuttu.[44]

İdil Bulgar Ülkesinin Moğollar Tarafından Zapt Edilmesi

Moğollar için İdil Bulgar Devleti'nin ele geçirilmesi, aynı zamanda Rusya ve Avrupa'nın da istilasının önünü açması bakımından ehemmiyet arz etmekteydi. Bu yüzden İdil Bulgar toprakları, Moğollar için mühim bir hedef haline gelmişti. 1235 yılında Ögedey Kağan, bütün Moğol İmparatorluğu için büyük bir kurultay düzenledi. Burada, Doğu Avrupa'nın ele geçirilmesi planları yapıldı. İlk alınması düşünülen yer, Bulgar topraklarıydı. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde belirtildiğine göre, kurultayda Doğu Avrupa'ya yapılacak sefer için Çagatay'ın önerisiyle, Moğol Ulusu'nun tüm ileri gelenlerinin büyük erkek çocuklarının Batu, Buri, Guyuk, Mengü vd. prenslerin idaresi altında epey kalabalık bir orduyla Sebudey Bahadır'ın yardımına gönderilmesine karar verildi. Merkezden gönderilen kıtaların başına Guyuk'un geçmesi ve onun da Batu'nun emri altında olması kararlaştırıldı.[45] Bu hususta Cüveynî'nin verdiği bilgiler *Moğolların Gizli Tarihi*'ni desteklemektedir:

> Bulgar, As ve Rus ülkelerinin istilası ile alakalı rivâyet. Kağan (Ogedey) ikinci kez büyük kurultay düzenlediğinde, henüz ele geçirilmeyen Batu'nun obasına komşu Bulgar, As ve Rus ülkelerinin zapt edilmesi ve imha edilmesini kararlaştırıldı. Bu ülkeler tamamen zapt edilmemişlerdi ve kendi çokluklarıyla gurur duyuyorlardı. Bu yüzden O (Ogedey), Batu'ya yardım ve destek sağlamaları için Tuluy'un oğulları Mengu-han ve kardeşi Buçek'i; kendi oğullarından Guyuk-han ve Kadagan'ı; diğer prenslerden Kuklan, Buri, Baydar'ı; Batu'nun kardeşleri Horda ve Tangut'u ve tanınmış emirlerden Subutay-Bahadur'u görevlendirdi. Prensler, asker ve ordularını düzenlemek için her biri kendi obalarına ve ikametgâh bölgelerine gittiler. İlkbaharda ikametgâh bölgelerinden çıktılar ve bir birlerinin önüne geçmek için acele ettiler. Prensler, Bulgar sınırları içinde birleştiler.[46]

43 A. H. Halikov-İ. H. Haliullin, a.g.m., s. 11.

44 S. A. Aninskiy, a.g.e., s. 81; *İz Glubini Stoletiy*, s. 154.

45 *Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüan-Ch'ao Pi-shi) Moğolların Gizli Tarihi (Yazılışı:1240)*, s. 191-192.

46 Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, çev. M. Öztürk, C. I, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, s. 281. Reşîdüddin'in bu hususta ki kaydı *Moğolların Gizli Tarihi'nin* ve Cüveynî'nin verdiği bilgilerle örtüşmektedir: "Deşt-i Kıpçak'ın ve o toprakların ele geçirilmesi için yollanan komutanlar (şunlardı): Tuluy Han'ın büyük oğlu Mengü-Han ve kardeşi Buçek; Ugedey Kağan'ın soyundan büyük oğul Guyuk Han ve kardeşi Kadan; Çağatay'ın oğullarından Buri, Baydar ve Kağan'ın kardeşi Kulkan; Cuçi'nin oğulları Batu, Orda, Şeyban ve Tangut; şerefli emirlerden: Subeday

Araştırmacılar, tarihî verilere dayanarak istilacılara karşı Doğu Avrupa'nın savunma kapısı konumundaki İdil Bulgar ülkesini zaptetmeye gelen Moğol ordusunun sayısının 400 bin kişiye (135 bin asıl Moğol prenslerinin kuvvetleri, 250 bin de onların hâkimiyetlerine giren ve savaşmaya zorlanan halkların oluşturduğu kuvvetler) yakın olduğunu varsaymaktadır.[47] Bu rakamlar, İdil Bulgarlarının orantısız bir güçle karşı karşıya kaldığını göstermektedir. Moğollar, daha önce kendilerini durduran İdil Bulgarlarını oldukça ciddiye almış olduklarından başlarında prenslerin ve ünlü komutanların bulunduğu bu kadar kalabalık bir orduyla onların üzerine yürüyorlardı. Reşîdüddin'e göre Batu'nun komutasındaki Moğollar, Bulgar ve Başkurtları çok zorlanmadan kısa süre içerisinde zapt ettiler.[48] Cüveynî, Moğolların 1236 yılında İdil Bulgar ülkesinde yaptığı tahribatı şu ilginç ifadelerle anlatmaktadır: "Onların askerlerinin kalabalığından (dolayı) toprak, yer inliyor, uğulduyordu. Ordunun gürültüsü ve kalabalığından vahşi yaratıklar ve yırtıcı hayvanlar şaşkına dönmüştü. İlk başta güç ve hücumla, dünyada erişilmez bir yere sahip ve kalabalık nüfusuyla meşhur Bulgar şehrini aldılar. Diğerlerine örnek olsun diye buradaki insanların bir kısmını katlettiler, diğer bir kısmını da esir aldılar."[49] Cüveynî'nin verdiği bilgiler diğer kaynaklar tarafından da doğrulanmaktadır. Nitekim Reşîdüddin, İdil Bulgar ülkesinin yıkıma uğratılarak yağmalandığını ve Moğolların Bulgar ordusunu bozguna uğratarak itaat etmeye mecbur kıldıklarını belirtmektedir.[50] Ayrıca Ogedey Kağan'ın yeğenlerinin Başkurt, Bulgar, Deşt-i Kıpçak ve Rus topraklarını hâkimiyet altına aldıklarını ifade etmiştir.[51] *Moğolların Gizli Tarihi*"nde genel olarak Deşt-i Kıpçak seferinin sonucu şöyle ifade edilmiştir:

> Sube'etai-ba'atur için takviye olarak gönderilen Batu, Buri, Guyuk, Mungge gibi komutanlar Hanglin, Kibça'ud ve Bacigidleri tâbi kıldılar, Ecil, Cayah ve Meget şehirlerini aldılar ve sonra da Orusudları (Rus) tarumar ederek onları son neferine kadar yağma ettiler. Asut, Sesut, Bolar (Bulgar) ve Man-kerman-kiva şehirleriyle ahalisinin bir kısmını tâbi kıldılar ve bir kısmını da esir aldılar. Şehirlere valiler tayin ettikten sonra yurtlarına döndüler...

Bahadur ve diğer emirlerden birkaçı. Onların hepsi toplanarak H. 633 yılı Cumad ayına (11 Şubat-11 Mart 1236) denk gelen maymun yılının ilkbaharında harekete geçtiler. Onlar yazı yolda geçirdiler, sonbaharda ise Bulgar sınırlarında o bölgede aynı iş için görevlendirilen Cuçi soyuyla yani Batu, Orda, Şeyban ve Tangut ile birleştiler." Raşid-ad-din, *Sbornik Letopisey*, T. II, s. 37.

47 A. H. Halikov-İ. H. Haliullin, a.g.m., s. 12-13. Rus tarihçisi S. M. Solovyev'e göre Moğol-Tatar ordusunun sayısı 300 bin kişiydi, *a.g.e.*, s. 137.

48 Raşid-ad-din, *Sbornik Letopisey*, T. II, s. 37.

49 Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 281. Cüveynî'nin verdiği bu bilginin geniş bir değerlendirmesi için bkz.: A. A. Arslanova, "Svedeniya Ala ad-dina Djuveyni o Zavoevanii Mongolami Voljskoy Bulgari", *Voljskaya Bulgariya i Mongolskoe Naşestvie*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1988, s. 33-42.

50 Raşid-ad-din, *Sbornik Letopisey*, T. II, s. 37.

51 Raşid-ad-din, *Sbornik Letopisey*, T. I, Kniga Vtoraya, s. 67-68

Kıbçak seferinde bulunan Batu, Ogodai-hahan'a bir elçi ile şu haberi yolladı: "...Biz onbir devleti ve bu kadar halkı kendimize tâbi kıldık ve altın dizginleri elimize geçirdik..."[52]

Lavrentevskaya Letopis, 1236 yılında İdil Bulgarlarının yaşadığı felaketi Cüveynî'nin verdiği bilgilere benzer bir şekilde aktarmaktadır: "O ilkbaharda Doğu ülkelerinden Bolgar ülkesine gelen kâfir Tatarlar (Moğollar), meşhur Büyük Şehir Bolgar'ı ele geçirdiler ve onu ateşe verdiler. Büyük küçük, yaşlı genç demeden herkesi katlettiler ve çok sayıda ganimet elde ettiler; şehirlerini de ateşe verdiler ve bütün toprakları esaret altına aldılar."[53] Aynı hadiseye değinen *Nikonovskaya Letopis*'te, Kazanlı denilen Bulgarların bütün topraklarının kâfir Tatarlar tarafından ele geçirildiği; "Büyük Şehir"lerinin zapt edildiği; erkek, kadın, çocuk demeden herkesin katledildiği ve geri kalanların da esir alınarak götürüldüğü kaydedilmiştir.[54] Kroniğin kaydında Bulgarların Kazanlı olarak nitelendirilmesi Kazan Tatarlarının neslinin Bulgarlara dayandığını göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Diğer Rus kroniklerinde de, Doğu Avrupa'nın zaptına gelen Tatarların, 1236 yılında ilk olarak Bulgar ülkesini ele geçirdikleri belirtilmektedir.[55]

İdil Bulgarlarının, Moğollar tarafından 1236 yılında bozguna uğratıldığından bu sıralarda burayı ziyaret etmekte olan Macar Keşiş Julyan da bahsetmektedir: "(Moğollar) bir yıl veya biraz daha fazla bir süre içerisinde beş tane büyük pagan hanlığa hâkim oldular; Saksın ve Bulgar gibi 60 tane gayet tahkimatlı yerleşimi ele geçirdiler..."[56] Onun haber verdiği sıralarda Bulgarları bozguna uğratan Moğol ordusu, Rus sınırlarına yeni ulaşmıştı.[57] Bu da göstermektedir ki, Julyan'ın verdiği bilgiler 1237 yılına aittir. Böylece Moğolların bir yıl boyunca İdil Bulgar Devleti topraklarını zapt etmekle uğraştıkları anlaşılmaktadır.

Yazılı kaynakları irdelemeye devam edersek, daha geç döneme ait Türk kaynaklarından birini kâleme alan Hive Hanı Ebu'l-Gazi Bahadır Han, Bulgar ülkesi dâhil tüm Deşt-i Kıpçak ve Rus bölgelerinin Moğollar tarafından zaptını şöyle ifade etmektedir:

---

52 *Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüan-Ch'ao Pi-shi) Moğolların Gizli Tarihi (Yazılışı:1240)*, s. 195-196.

53 "[6744 (1236)]... Тое же осени придоша в восточные страны в Болгарьскую землю безбожнии Татари, и взяша славный Великый городъ Болгарьскый, и избиша оружьемъ от старца и до унаго и до сущаго младенца, и взяша товара множство, а городъ ихъ пожгоша огнемъ, и всю землю ихъ плениша.", "Letopis po Lavrentievskomu Spisku", s. 437. Bu kayıt diğer bazı Rus kroniklerinde de mevcuttur: "Moskovskiy Letopisnıy Svod Kontsa XV Veka", s. 126; M. D. Priselkov, *a.g.e.*, s. 312-313. Ayrıca bkz.: M. G. Safargaliyev, *a.g.e.*, s. 281; L. V. Çerepnin, a.g.m., s. 184; S. S. Aydarov, N. D. Aksenova, *Velikie Bulgarı Putevoditel po Bulgarskomu İstoriko-Arhitekturnomu Zapovedniku*, Tatknigoizdat, Kazan, 1983, s. 7; A. H. Halikov, Haliullin, a.g.m., s. 13.

54 "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşeyu ili Nikonovskoyu Letopisyu", *PSRL*, T. X, St. Petersburg, 1885, s. 104; "Letopis po Voskresenskomu Spisku", s. 138.

55 "Rogojskiy Letopisets Tverskoy Sbornik", *PSRL*, T.XV, Yazıki Russkoy Kulturı, Moskova, 2000, s. 365-366; "Holmogorskaya Letopis – Dvinskoy Letopisets", s. 66.

56 S. A. Anninskiy, *a.g.e.*, s. 85.

57 *İz Glubini Stoletiy*, s. 152.

Ögedey Kaan'ın Şehzadelerini Rus, Çerkes, Bulgar, Turan ve Başkurt vesair Vilayetlerin Fethine Yollaması

Ögedey Kaan, Hıtay'ı zaptettikten sonra H. 633'te, Maymun (Biçin) yılında, Cuçi Han'ın oğlu Batu, kendi oğlu Köyük, Tuli Han'ın oğlu Mengü ve Çağatay Han'ın oğullarını zikrolunan ülkelerin fethine yolladı...

Yedi yıl sonra şehzadeler, fethine memur oldukları yerleri fethedip döndüler.[58]

Yazılı kaynakların verdiği malumatlardan anlaşılacağı üzere Moğollar, İdil Bulgar başkentini tahrip ettikten sonra ülkenin diğer şehirlerini de yakıp yıktılar. Sonuç olarak İdil Bulgar Devleti yıkıldı; şehirleri ve köyleri tahribata uğratıldı ve halkı yağmalanarak dağıtıldı. Moğollar arkalarında çok korkunç izler bıraktı. Bu izler büyük şehirlerde yapılan arkeolojik araştırmalar neticesinde gözlemlenmektedir. Bunlardan en bariz olanı ülkenin o sıradaki başkenti Biler'di. Aslında Rus kroniklerinin "Velikiy Gorod" (Büyük Şehir) olarak adlandırdıkları Biler şehri, Moğol saldırısından önce oldukça iyi tahkim edilerek Doğu Avrupa'nın en güçlü surlarına sahip şehirlerinden biri haline dönüştürülmüştü.[59] Burası en az altı güçlü surla çevriliydi. Şehrin merkezinde bir kale yükseliyordu. Kalenin etrafı ahşap duvarlarla çevriliydi. Bunlar enine ve boyuna 10x10 metre ölçüsündeydi. 60-70 metre uzunluğunda kuleleri vardı. Kale, iç şehrin merkezî kısmında yer almakta ve ikili toprak setle çevriliydi. Toprak setlerin yukarısı kesme ağaç ve kazıklarla örülmüş duvarlardan oluşan yüksek yapılardı.[60]

Biler şehrinin savunma duvarlarının özel stratigrafik kesitleri, Bulgarlarla Moğollar arasındaki amansız çatışmaların kentin önünde cereyan ettiği sonucunu çıkarmaya müsaade etmektedir. Şehrin dış kısmındaki tahkimatların araştırılması esnasında, toprak setlerin üst kısımlarında yangın izlerine, kafatası ve insan uyluk kemiği dâhil yanmış kemik kalıntılarına ve kürek şeklinde demir ok uçlarına rastlanmıştır.[61] Gerçekten de eski Biler şehrinin tüm üst katmanı, insan kemiklerinden oluşan yanık bir kütleyi arz etmektedir. Toplanmamış cesetler, toprağın üst kısmındaki yıkılmış duvarların arasında adeta leş gibi kalmıştı.[62] Şehrin iç kısmındaki son tahkimatlar da, aynı şekilde yangın sonucunda yok edilmişti. Bunların izleri, gerek toprak

58 Hive Hanı Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Türk'ün Soy Ağacı (Secere-i Türk)*, Çağatay şivesinden Türkiye şivesine çev. Rıza Nur, İlgi Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 145-146.

59 F. Ş. Huzin, "Velikiy Gorod i Mongolskoe Naşestvie", *Voljskaya Bulgariya i Mongolskoe Naşestvie*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1988, s. 44-45.

60 A. H. Halikov-İ. H. Haliullin, a.g.m., s. 13-14.

61 F. Ş. Huzin, "Ukrepleniya Vneşney Linii Oboronı Bilerskogo Gorodişa (k Voprosu o Vremeni Vozniknoveniya i Etapah Stroitelstva)", *Voenno-Oboronitelnoe Delo Domongolskoy Bulgarii*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1985, s. 81, 84-85, res. 10, I.

62 A. H. Halikov, *Proishojdeniye Tatar Povoljya i Priuralya*, Tatknigoizdat, Kazan, 1978, s. 87.

set ve hendeklerde, gerekse de şehrin zeminine yakın kesimlerde gözlemlenmektedir. Şehrin tarihindeki bu büyük facia, Moğol istilasıyla alakalıdır. Bu görüşü toprak setlerin en üst katmanlarında ortaya çıkarılan Moğol tipi ok uçları, demir topuzlar, okluğa takılan kemik kaplama parçaları ve aynı şekilde birbirinden kopuk insan kemikleri ve yetişkin insan kafatasları desteklemektedir.[63] Benzer kalıntılar ve Moğol tahribatının ağır izleri, şehrin merkezî kesimlerinde, iç kalede ve hatta merkezde bulunan mescidin yıkıntılarında da gözlemlenmektedir. Örneğin mescidin yıkıntıları arasında, düzensiz bir şekilde dağılmış çok sayıda insan kemiği, deri parçaları, silahlar ve benzeri öğeler; minaresinin temel çukuru çevresinde ise onlarca insan kafatası ortaya çıkarılmıştır. Bunlar, insanların bir kısmının Moğol saldırısı esnasında korkudan mescide sığındıklarını gösteren delillerdir.[64] Bu arkeolojik veriler, Moğolların İdil Bulgar Devleti'nin başkentini ele geçirirken ne kadar acımasız bir şekilde davrandıklarını gözler önüne sermektedir. Başkentin yakılıp yıkılmasını, diğer Bulgar şehirleri takip etti. Zira Macar Keşiş Julyan, Moğolların 60 tane gayet tahkimatlı yerleşimi ele geçirdiklerini haber vermektedir.[65]

Biler gibi 1236 yılında, Moğol istilası sonucu yakılıp yıkılan Bulgar şehrinin XIII. yüzyıla ait kültür katmanında da bu yıkımın izleri mevcuttur. Moğol istilasının ardında bıraktığı tahribat ve yangın izleri surlar, evler, mescit ve diğer yapılarda arkeologlar tarafından tespit edilmiştir.[66] Bulgar şehri, 1236 yılında Moğollar tarafından saldırı ve yakımla ele geçirilmiş ve neredeyse tamamen tahrip edilmişti. 20-30 cm kapasitesiyle yangın izleri şehrin birçok yerinde gözlemlenmektedir. Araştırmacılar, şehrin 5. katmanındaki (XIII. yüzyıl) tortul kütlelerin, toplu bir yangının ve bütün yapıların yok edilmesinin sonucunda oluştuğunu düşünmektedir. Belli biir zaman geçtikten sonra yanan ağaçlar, yağmur ve rüzgârın etkisiyle diğer bütün yapı materyalleri ve çok küçük yapı katmanları dağ yığını haline dönüşmüştür.[67] Bu izlerden şehrin tamamen yakılıp yıkıldığı belli olmaktadır. Bu facianın zamanı, şehrin Moğol istilası öncesi döneminin tamamlandığı doğrudan Altın Orda dönemi kültür katmanının altında bulunan yangın yeri katman yatağının stratigrafik koşullarıyla tespit edilmektedir. Bu, tarih olarak 1236 yılında Batu'nun İdil Bulgarlarına karşı yürüttüğü Moğol istilasının sonuçlarından başka bir şey değildir. Yangın yerinin bu tabakası Bulgar şehrinin stratigrafisindeki tarihî kilometre taşlarından biridir.[68] Şehrin Altın Orda çağı kültür katmanından önceki, yangın ve tahribat izlerinin tamamen hâ-

63 F. Ş. Huzin-M. M. Kaveyev, "İssledovaniya Vnutrenniy Linii Oboronı Bilerskogo Gorodişa", *Voenno-Oboronitelnoe Delo Domongolskoy Bulgarii*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1985, s. 52, res. 5, I, 2, 15.

64 F. Ş. Huzin, "Velikiy Gorod i Mongolskoe Naşestvie", s. 46-47.

65 S. A. Aninskiy, *a.g.e.*, s. 85.

66 M. M. Kaveyev v.d., "Otrajenie Mongolskogo Naşestviya v Naplastovaniyah Bolgara", *Voljskaya Bulgariya i Mongolskoe Naşestvie*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1988, s. 58-70.

67 T. A. Hlebnikova, "İstoriya Arheologiçeskogo İzuçeniya Bolgarskogo Gorodişça Stratigrafiya Topografiya", *Gorod Bolgar. Oçerki İstorii i Kulturı*, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davıdov, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1987, s. 61.

68 M. M. Kaveyev v.d., a.g.m., s. 60.

kim olduğu Moğol istilasına denk gelen tabakanın incelenmesi neticesinde arkeologlar şu sonuca varmışlardır:

> Kuvvetli bir yangında yanabilecek her şey yandı. Şehir ahşaptandı ve bu da güçlü bir yangına sebep oldu. Az sayıda eşya bulunması farklı düşüncelere sebep olmaktadır. Katmandaki eşya buluntularının başlıcalarını kırk çömlek kaplar temsil etmektedir... Bunun tesadüf olmadığı intibası uyanmaktadır. Bu verilerden Bulgar şehri sakinlerinin gâfil bir şekilde zapt edilmediği ve Moğollar gelmeden önce mallarını yanlarına alarak şehri terk ettikleri sonucu ortaya çıkmaktadır. Bir kısım Bulgarların hayvanlarıyla beraber şehirden ayrıldıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca şehirde uzun yıllar süren arkeolojik araştırmalar neticesinde, Moğol istilası katmanında katledilmiş insan kalıntılarının bulunmayışı da bu görüşü desteklemektedir. Hâlbuki sonraki yüzyıllarda Bulgar şehrinin uğradığı felaketlere ait katmanlarda katledildiği belli olan çok sayıda insan kemiği mevcuttur. Örneğin 1361 yılında Bulak-Timur'un seferi neticesinde veya şehrin yok edildiği 1431 yılına ait olduğu anlaşılan katmanda çok sayıda insan kemiği bulunmuştur. Dolayısıyla şehir halkının istilayı beklediği tamamen açıktır.[69]

İdil Bulgar tarihi uzmanı F. Ş. Huzin de, Biler gibi Moğol istilasına uğramış diğer şehirlere göre yapı ve eşya kalıntıları yönünden bu katmanın oldukça zayıf olduğunu belirterek, bu durumda Bulgar şehrinin Moğol saldırısından haberdar olduğu ve sakinlerinin bütün zenginliklerini alarak Moğollar gelmeden önce şehri terk ettikleri sonucunu çıkarmıştır. Ayrıca Batu Han, Bulgar'ı kendi karargâhı yapmak istediği için buraya fazla zarar vermek istememiştir. Bu yüzden şehrin Moğol istilası döneminine ait beşinci katmandaki yangın ve yıkım izleri, daha önceki başka bir yangının sonucu da olabilir.[70]

İdil Bulgar Devleti'nin Moğollar tarafından ele geçirilmesi, onun önemli şehirlerinin tahrip edilmesiyle eş zamanlı olmuştur. Biler, Bulgar, Suvar ve Cuketau gibi önemli şehirler Moğolların tahribatına uğramıştır. Suvar şehrinin uğradığı tahribatı arkeolojik veriler de ortaya koymaktadır. Şehrin XII-XIII. yüzyıllara ait kültür katmanı çok sayıda yıkık bina, yakılmış ahşap ev ve Utka Nehri tarafındaki tahkimatların yıkıntı kalıntılarını ihtiva etmektedir.[71] Bu da Moğolların Suvar şehrinde yaptığı yıkımı gözler önüne sermektedir. Aynı tahribatların Cuketau şehrinde de yapıldığına şüphe yoktur. Zira V. N. Tatişçev'in ifadelerine göre 1236'da, "Büyük Bulgarlar üzerine gelen Tatarlar onların bütün topraklarını ele geçirdiler. Büyük Şehir (Biler) ve Cuketau amansız savaşlar sonucunda ele geçirilerek bütün erkek ve kadınlarıyla kılıçtan geçirildi, küçükleri ise esir ettiler ve (onların) bütün topraklarına sahip oldular."[72] Tatişçev, İdil Bulgar Devleti'nin 1236 yılında yıkılmasından sonra Bulgarların bir kısmının Vladimir Knezi Yuriy Vsevolodoviç'e giderek ondan yerleşmeleri için yer isteğinde bulunduklarını, Yuriy'in de onların İdil ve

---

69 a.g.m., s. 61-62.

70 F. Ş. Huzin, *Bulgarskiy Gorod v X- Naçale XIII vv.*, İzdatelstvo Master Layn, Kazan 2001, s. 129.

71 A. P. Smirnov, *a.g.e.*, s. 53.

72 V. Tatişçev, *a.g.e.*, s. 544.

diğer bölgelerdeki şehirlere yerleştirilmelerini emrettiğini belirtmektedir.[73] Ne yazık ki, gerek Rus kroniklerinde gerekse de diğer kaynaklarda onların kaç kişi oldukları ve tam olarak nerelere yerleştiklerine dâir somut bilgiler mevcut değildir.[74] Ancak A. H. Halikov, soy kütüklerine ve sülale isimlerine dayanarak Ruslaşmış 500 adet Bulgar-Tatar Türk sülalesinin varlığını tespit etmiştir. Muhtemelen bunların arasında Moğol istilası esnasında Rus topraklarına gidip yerleşen Bulgarlar da bulunmaktadır. A. H. Halikov, Bulgarların özellikle Novgorod topraklarına yerleştikleri kanaatindedir.[75]

Selçuklu tarihçisi İbn Bibi'nin belirttiğine göre Sultan Alaaddin Keykubat vefatından hemen önce 1 Haziran 1237 tarihinde Bulgar elçisiyle birlikte yabancı ülkelerin elçilerini Kayseri'de kabul etmiştir.[76] Onun bu kaydından Bulgar elçilerinin İdil Bulgar Devleti'nin uğradığı yıkımı Selçuklu Sultanı'na haber verdikleri anlaşılmaktadır.

XIX. yüzyıl Tatar tarihçisi Ş. Mercanî'ye göre, Bulgarlar Moğol ordusuna yenilince Bulgar Emîri, onlara vergi vermeye razı olup hükümlerine tâbi olmuş ve bu şartlarla yerinde bırakılmıştır.[77] Bu görüşü İbn Bibi'nin Batu Han'ın yanına giden Türkiye Selçuklu elçileriyle ilgili haberi desteklemektedir. İbn Bibi'nin belirttiğine göre Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev'in yolladığı Selçuklu elçileri huzura kabul edildiklerinde Hıtay, Hoten, Çin, Maçin, Harezm, Saksın ve Otrar ülkelerinin hükümdarlarının yanısıra Bulgar Meliki de Batu Han'ın otağında hazır bulunmuştur.[78]

Burada şunu da belirtmek gerekir ki, Moğolların 1236 yılında başladıkları İdil Bulgar Emîrliği'nin işgali 1 yıl sürmüş ve tamamladıktan sonra 1237 yılında Moğollar İdil Nehri'ni geçerek başta Ryazan olmak üzere Rus topraklarına saldırmışlardı.[79] Zira Reşîdüddin'in verdiği bilgilere göre 1237 yılı sonbaharında, Deşt-i Kıpçak'ta bulunan Moğol prensleri kurultay tertiplemiş ve genel mutabakatla Ruslar üzerine sefer düzenlemişlerdi.[80] Moğollar, Ruslar üzerine giderken Sura ve Mokşa Nehirlerinin üst kesimlerinde meskûn Mordva halkı ile Bulgarlaşmış Burtasları da bozguna uğrattılar. Arkeologlar tarafından onlara ait olduğu tespit edilen Zolotorevsk ve Yulovsk gibi yerleşimler, XIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra tarihten silinmiştir. Bu yerleşimlerde de tıpkı Bulgar şehirlerinde olduğu gibi, Moğol istilasının izlerini taşıyan çok sayıda Moğol tipi ok uçları ile yıkıntıların arasında defin-

73 a.g.e., s. 544.
74 R. G. Fahrutdinov, a.g.e., s. 100.
75 Bkz.: A. H. Halikov, *Rus Tanınan 500 Bulgar-Tatar Türk Asıllı Sülale*, çev. Mustafa Öner, TDAV Yayınları, İstanbul, 1995, s. 9.
76 İbn Bibi el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri er-Rugadi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye Selçuknâme II*, Çev. Mürsel Öztürk, 2. bs., TTK Yayınları, Ankara, 2020, s.444.
77 Ş. Mercanî, *Müstefâdü'l Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, s. 116.
78 İbn Bibi el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri er-Rugadi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye Selçuknâme II*, s. 513.
79 Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 4. Bs., TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. 65.
80 L. V. Çerepnin, a.g.m., s. 185.

siz ve dağınık bir halde yatan insan kemikleri bulunmuştur. Aynı zamanda XIII. yüzyılın ilk yarısına ait kültür katmanında büyük yangın izleri de tespit edilmiştir.[81] Bu da, Moğol istilasının yalnızca Bulgarlara değil, onların hâkimiyeti altında bulunan yerli kabilelere de büyük darbe vurduğunu ve bu bölgelerin de siyasî varlığını kaybederek İdil Bulgar Devleti'nin bir parçası olmaktan çıktığını göstermektedir.

İdil Bulgarlarının Moğol Esaretine Karşı Bağımsızlık Girişimleri

1240 Yılı Ayaklanması

İdil Bulgarları, Moğol hâkimiyetini hemen kabul etmemişlerdi; yeniden müstakilliklerini kazanma ümitleri bulunmaktaydı. İstiladan dört yıl sonra, 1240'ta, Moğollar ikinci kez İdil Bulgarlarına saldırdılar. Saldırının sebebi İdil Bulgarlarının vatanseverlik duygularıyla istiklal için Moğollara karşı ayaklanmalarıydı. Reşidüddin'in verdiği bilgilere göre bu olay, Moğolların Macaristan ve Polonya seferlerinden dönüşleri esnasında meydana gelmişti:

> ...Bundan sonra o kış prensler ve emîrler Haban Nehri vadilerinde toplandılar ve Emir Sebudey'i orduyla As ülkesine ve Bulgar sınırlarına yolladılar. Onlar Büyük Şehre (Biler) ve onun diğer bölgelerine kadar ulaştılar; oradaki orduyu bozguna uğrattılar ve onları itaat etmeye mecbur ettiler. Oranın liderleri Bayan ve Ciku geldiler. Prenslere boyun eğdiklerini ilan ettiler. Cömertçe ödüllendirildiler ve geri döndüler, (fakat sonra) tekrar ayaklandılar. Sebudey Bahadır'ı onların isyanını bastırması için ikinci kez gönderdiler ve Sebudey onların topraklarını hâkimiyet altına aldı.[82]

Reşidüddin'in verdiği bilgilerden Bulgarların, 1236 yılından sonra yeniden bir ordu oluşturarak başkaldırdıkları ve Moğolların onları ikinci kez hâkimiyet altına almak zorunda kaldıkları anlaşılmaktadır. Anlaşılan Moğolların Batı seferinde bulunmaları ayaklanma için iyi bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. Rus kronikleri, 1240 yılında Moğolların, Bulgar ve Suzdal topraklarını aldıkları bilgisini vermektedir: "Sebudai Bogatur ve Burundai Bogatur giderek Bolgar ve Suzdal topraklarını ele geçirdiler."[83] Plano Carpini de, 1239-1240 yılları arasında Moğolların, Bilerliler, yani Bulgarlar üzerine giderek onları tamamen yıkıma uğrattıklarını yazmaktadır.[84]

---

81 G. N. Belorıbkin, "Mongolı v Zemlyah Obulgarizirovannıh Burtas", *Voljskaya Bulgariya i Mongolskoe Naşestvie*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1988, s. 82-86.

82 Raşid-ad-din, *Sbornik Letopisey*, T. II, s. 37-38.

83 "[6748 (1240)]... Себедяи богатоуръ и Боуроунъдаи багатырь иже на Болгарьскоую землю и Соуждальскоую.", "İpatyevskaya Letopis", *PSRL*, T. II, İzdanie Vtoroe, St. Petersburg İzdatelstvo po Vısoçayşemu Poveleniyu İmperatorskoy Arheografiçeskoyu Kommissieyu, 1908, s. 785; "Letopis po Voskresenskomu Spisku", s. 145; "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşeyu ili Nikonovskoyu Letopisyu", s. 116; "Rogojskiy Letopisets Tverskoy Sbornik", s. 176; "Lvovskaya Letopis", s. 159.

84 İoann De Plano Karpini, *İstoriya Mongolov*, s. 25.

Moğollara karşı ayaklanan Bulgar beylerinin (Bayan ve Ciku) hikâyesi, başka bir Tatar-Bulgar efsanesi veya kahramanı olarak eski şecerelerden birinde bahsi geçen Emir Timur'a karşı ayaklanan Bulgar Hanı Abdullah'ın oğulları Alim Bek ve Altın Bek'in hikâyeleriyle örtüşmektedir. Bundan dolayı Reşidüddin'in bahsettiği Bayan ve Ciku'nun aslında Tatar-Bulgar halk hikâyelerinde Emir Timur'a karşı ayaklanan Alim Bek ve Altın Bek olabilecekleri üzerinde durulmaktadır.[85]

Tatar efsane ve halk rivâyetlerinden ve bize kadar ulaşamamış tarih eserlerinden ve kısmen de Ş. Mercani'den, Moğolların, İdil Bulgarlarına 1223 yılında Emir İlham zamanında saldırdıklarını bilmekteyiz.[86] Daha sonra K. Fuks'un bir Tatar el yazmasından tespit ettiğine göre, onun oğlu Abdullah İdil Bulgarlarının direnişini organize ediyordu.[87] Halk rivâyetlerinde ve masallarında Timur'un Bulgar'ı muhasarasında gene aynı Bulgar Hanı Abdullah'tan bahsedilmektedir.[88] Tüm bu rivâyetlerin örtüşmesi sonucu şunu söylemek mümkündür ki, Biler şehri ele geçirildiğinde ölen Abdullah'ın oğullarından Altın Bek Kama Nehri'nin arkasına Kazan taraflarına gitmiştir, Alim Bek ise Çeremşan Nehri dolaylarına giderek Balımer şehrini kurmuştur.[89] A. H. Halikov ve İ. H. Haliullin, Biler şehrinin Moğollar tarafından ele geçirilip yıkılmasından sonra Bulgarların, Küçük Çeremşan Nehri'nin sağ kenarında yeni bir başkent olarak Balımer şehrini kurma teşebbüsü içerisinde olduklarını belirterek yukarıda bahsedilen görüşü desteklemektedirler.[90] Neticede onların direnişi herhangi bir sonuca ulaşamamıştır fakat İdil Bulgarlarının istiklal ruhunu sergilemesi açısından kayda şayandır.

1277-1278 Ayaklanması ve Mengü Timur Han'ın Bulgar Seferi

Batu, İdil Bulgar ülkesini ele geçirdikten sonra karargâhını, İdil boyunda Bulgar ve Saksınlıların memleketinde kurmuştu.[91] Buna rağmen İdil Bulgarlarının Moğol boyunduruğuna karşı direnişi bir süre daha devam etti. Ögedey Kağan'ın hanımı Töregene Hatun'un naipliği döneminde (1242-1246 yılları), Moğol İmparatorluğu'nun kenar bölgelerinde kargaşa baş göstermeye başladı. Tahtını Bulgar'da kuran Batu, bu sırada ülkesinden ayrılarak Büyük Kağan'ın seçileceği kurultaya katılmak için Moğolların ana karargâhına gitmişti.[92] Guyuk'un 1246 yılında büyük Moğol Hanı olarak seçilmesinden sonra ordasına döndü ve ayaklanan Bulgarlar üzerine gitti.[93] Anlaşılan İdil Bulgarları, Batu'nun yokluğundan faydalanmak istemişlerdi.

---

85 S. M. Şpilevskiy, *a.g.e.*, s. 33, 38, 87.
86 Ş. Mercani, *Müstefâdü'l Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, s. 115.
87 S. M. Şpilevskiy, *a.g.e.*, s. 39.
88 *a.g.e.*, s. 87.
89 *a.g.e.*, s. 60.
90 A. H. Halikov-İ. H. Haliullin, a.g.m., s. 18.
91 Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 552.
92 A. H. Halikov-İ. H. Haliullin, a.g.m., s. 20.
93 H. G. Gimadi, a.g.m., s. 215.

Moğol istilasından sonra Deşt-i Kıpçak bozkırlarında kurulan Altın Orda Devleti'nin hâkimiyeti altına giren Rus ve İdil Bulgarlarının münasebetleri, Altın Orda hanlarının iç siyasetleri çerçevesinde şekilleniyordu. Bu manada 1266'da Berke Han'ın ölümünden sonra Altın Orda Devleti tahtına çıkan Batu'nun torunu Mengü Timur'un (1266-1282), 1277-1278 yılında ayaklanan İdil Bulgarlarına karşı yaptığı seferde Ruslar da ona yardımcı olmuşlardı. Bu hadise, İdil Bulgarlarının Moğol idaresine karşı son ayaklanma teşebbüsü olması bakımından önemlidir. Ebü'l Gazi meşhur eseri *Şecere-i Türk*'te ifade ettiğine göre, Altın Orda hükümdarı Mengü Timur Han, Bulgarlar üzerine yürüyüp iki yıl sonra muzaffer olarak döndü.[94] Ş. Mercanî, Mengü Timur'un Bulgar'a yaptığı seferi şöyle izah etmiştir: "Bulgarlar, onlara (Moğollar) fayda sağlıyor, para basarken ve hutbe okurken adlarını zikrediyorlardı. Vergi verseler de bazı zamanlarda Tatarların vahşiliklerinden dolayı içlerindeki düşmanlık sebebiyle sık sık savaş veya barış yapılıyordu. Mesela, Mengü Timur Han çok fazla askerle Bulgar'a hücum edip, onları yenilgiye uğratmış ve sulh yaparak geri dönmüştü."[95] S. M. Şpilevskiy'in bazı Rus kroniklerine dayanarak tespit ettiğine göre, Mengü Timur'un Bulgar seferine Smolensk ve Yaroslav Knezi Fedor Rostislavoviç Çeremnıy de katılmıştır. Bulgar ve Çerkes (As) seferlerine katıldığı için Mengü Timur Han, onu cömertçe mükâfatlandırmış ve ona kendi kızını vermişti. Çeyiz olarak da Bulgar, Korsun, Balımat, Kazan, Arsk ve Tura'nın içinde bulunduğu 36 şehri ona hediye etmişti.[96] R. G. Fahrutdinov'a göre bu bilgi pek güvenilir değildir. Zira kroniklerin bahsettiği Kuman, Arsk, Gormir gibi şehirlerin adları diğer hiçbir kaynakta geçmemektedir. Ayrıca Mengü Timur'un Kuzey Kafkasya'ya yaptığı sefer tarihî gerçeklere uygun olsa da, İdil Bulgar bölgesine sefer yaptığına dâir sağlam deliller bulunmamaktadır. Büyük ihtimalle, Mengü Timur, İdil Bulgar bölgesine 1278 yılında bir sefer düzenlememiştir.[97] Fakat R. G. Fahrutdinov'un bu seferi yok saymak için yeterli gerekçeler sunamadığı açıktır. Rus kronikleri dışında diğer kaynaklarda geçmediği ifade edilen yerleşim yerleri günümüze ulaşmamış köyler olabilir. Zira Rus Knezi'ne 30'dan fazla şehir verilmesi ifadesi biraz abartılıdır. Ayrıca seferin yapıldığına dâir tarihî kayıtların örtüşmesi, seferin yapıldığının haklı gerekçeleri olarak durmaktadır.

Mengü Timur Han'ın, İdil Bulgar bölgesine düzenlediği seferin önemli bir sonucu da, bazı Bulgar ileri gelenlerinin Rusya ve Litvanya'ya göç etmek zorunda kalmaları olmuştur.[98] Bununla birlikte sefer, Altın Orda Devleti'nin bir iç meselesi çerçevesinde değerlendirilmelidir.

Netice itibarıyla Moğol istilası, İdil Bulgar Devleti'nin varlığına son vermekle kalmamış, aynı zamanda Biler ve Suvar gibi birer ticâret ve üretim merkezi haline gelmiş büyük şehirlerinin önemini yitirerek adeta yok olmalarına neden olmuştur. Bozguna uğramış İdil Bulgarlarının önemli bir

94 Hive Hanı Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Türk'ün Soy Ağacı (Secere-i Türk)*, s. 183.
95 Ş. Mercanî, *Müstefâdü'l Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, s. 107.
96 S. M. Şpilevskiy, *a.g.e.*, s. 165-167.
97 R. G. Fahrutdinov, *a.g.e.*, s. 104-105.
98 A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 10.

kısmı, Kama'nın aşağı taraflarından İdil Nehri'nin sağ tarafına göç etmiştir. Burada, Kazan, Mega ve Aşit Nehirlerinin havzalarına ve aynı şekilde İdil ve Seviyaga Nehirlerinin aşağı kesimi arasında kalan bölgeye yerleşen Bulgarlar, bölgenin yerli ahalisiyle (bugünkü Mari, Udmurt, Mordvin ve Çuvaşların ataları) sıkı temasa girmişlerdir.[99] XIII. yüzyılın ortalarına doğru, İdil Bulgar Devleti'nin en yoğun nüfuslu bölgelerinden Kama Nehri'nin aşağı mecrasında bulunan şehir ve köylerin artık var olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü arkeolojik kazılar sonucunda bölgedeki yerleşimlerin, XIII. yüzyılın ikinci yarısına ait kültür katmanlarının olmadığı tespit edilmiştir. Bazı yerleşimlerin Moğol istilasından sonra, önceki yerlerine yakın başka bölgelere taşındıkları anlaşılmaktadır.[100]

Moğol istilası, İdil Bulgar toplumunun yüksek gelişmişlik seviyesine, ülkenin ekonomisine ve ticâretine büyük darbe indirmiştir.[101] Tarımsal üretim de oldukça azalmıştır. Fakat bir süre sonra, Altın Orda hanlarının aldıkları tedbirlerle üretim yeniden artmaya başlamıştır. İncelenen yerleşimlerde XIII. yüzyıl sonları ile XIV. yüzyılın ilk yarısına ait olduğu tahmin edilen ve Moğol istilası öncesi döneme göre daha çok sayıda saban demiri ve tırpan bulunmuştur. Moğol istilası, yalnızca yerleşimlerin yer değiştirmesi ve tarımın darbe alması sonucunu getirmemiştir. Aynı zamanda zanaat üretimine de büyük darbe vurmuştur. Örneğin kuyumcu ve bakırcıların yaptıkları ürünlerin analizi neticesinde burmalı gümüş telden bakır kapların üzerine şekillendirilen ajurlu (kafes oymalı) eşyaların ve diğer maden kaplama zanaatı ürünlerinin yok olduğu gözlemlenmektedir. E. P. Kazakov, bunun, istilacıların üst tabakasının, üstün nitelikli zanaatkârlara özel değer vererek onları kendi siyasî merkezlerine göç ettirmelerinden kaynaklandığını vurgulamaktadır.[102]

3.2. Altın Orda Devleti'nin Hâkimiyeti Altında İdil Bulgarları

Moğol istilası sırasında İdil Bulgarlarının bir kısmı katledilmiş, bir kısmı fatihlerin hâkimiyetine girmişti. İdil Bulgarlarının önemli bir kısmı da, nispeten daha tenha bölgelere; İdil'in sağ tarafındaki ormanlara ve Kama'nın kuzeyinde, Kazan Suyu havzasında bulunan orman kuşağı çevresine kaçmışlardı. Askerî faaliyetlerin sona ermesinden sonra kaçan nüfusun bir kısmı, Altın Orda hanlarının ekonomiyi canlandırma istekleri çerçevesinde eski yerleşim bölgelerine geri dönerek yıkıntıya uğramış ekonomik faaliyetleri yeniden canlandırmaya çalışmışlardır.[103] Fakat İdil Bulgarların önemli bir kısmı yeni geldikleri bölgelerde kalmıştı. Kama'dan kuzeye doğru yayılan XIII. yüzyılın ikinci yarısına ait İdil Bulgar arkeolojik kalıntıları buna şahitlik etmektedir.

99 *Tatarı Srednego Povoljya i Priuralya*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1967, s. 9.

100 E. P. Kazakov, "Bulgarskie Pamyatniki Priustevoy Çasti Zakamya i Mongolskoe Naşestvie", *Voljskaya Bulgariya i Mongolskoe Naşestvie*, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, 1988, s. 73, 76-81.

101 R. M. Valeyev, *Voljskaya Bulgariya: Torgovlya i Denejno-Vesovie Sistemı IX –Naçala XIII Vekov*, İzdatelstvo Fest, Kazan, 1995, s. 38.

102 E. P. Kazakov, a.g.m., s. 73.

103 *İstoriya Tatarskoy ASSR*, 1955, s. 79.

Bu dönemde İdil Bulgar nüfusunun yaşadığı toprakların güney sınırları, eskiden olduğu gibi Samara Luka (Jigulevsk Dağları) bölgesinden geçiyordu. Doğu ve kuzeydoğu sınırları Sok ve Kondurça Nehirlerine kadar ulaşıyordu. Sınırlar, kuzeye doğru Şeşme ve Büyük Çeremşan Nehirlerinin yukarısına kadar çıkıyor ve Zay Nehri'nin aşağı kesimlerinden Kama'ya ulaşıyordu. Kuzeydoğudaki Bulgar köyleri, Çelninka havzasıyla İk Nehri'nin orta havzasına, hatta onun yukarı kesimlerine kadar yayılıyordu. Kuzeydoğu sınırlarının son noktası Vyatka Nehri'nin ağzıdır. Batıda ise Bulgar yerleşimleri Sviyaga Nehri'ne kadar ulaşıyordu.[104] Bu sınırlar Altın Orda dönemine ait arkeolojik verilere göre tespit edilmiştir.

Altın Orda Devleti'nin Siyasî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı İçerisinde Bulgar Bölgesi

Batu, 1242 yılının ilkbaharında kendi karargâhı ve istila edilen Avrupa topraklarının merkezi olarak Bulgar şehri Bryahimov'u (İbrahim şehri) seçti.[105] Bulgar bölgesinin, Batu'nun hâkimiyeti altında bulunduğunu hem Selçuklu tarihçisi İbn Bibi hem de XV. yüzyıl Türk tarihçisi Yazıcızâde de belirtmektedir. Onların ifadelerine göre Batu Han, Kıpçak, Rus, Bulgar ve Başkurt meliklerini itaati ve kulluğu altına almıştı.[106] XVI. yüzyıla ait Rusça el yazması *Kazan Tarihi*'nde yazdığına göre, Batu, Macaristan seferinden döndükten sonra, 1242 yılı ilkbaharında Bryagov yani Bulgar şehrinde bulunuyordu. Rus Knezi (Yaroslav Vsevolodoviç), Moğol hâkimiyetini tanıdığını bildirmek için birçok hediyelerle Sain Han'ın (Batu Han) yanına Bulgar'a gitti.[107] Bundan sonra, Moğolların boyunduruğu altında bulunan Rus, Ermeni, Bulgar ve diğer ülkelerin hükümdarları, kendi bölgelerinde yönetimi sağlamak için Batu'dan yarlık almaya Bulgar'a gelmeye başladılar.[108] Böylece Bulgar şehri merkez olmak üzere Altın Orda Devleti oluşuyordu. S. A. Yanin, arkeolojik ve nümizmatik araştırmalar neticesinde Cuçi Ulusu'nun ilk paralarının da Bulgar'da basıldığını tespit etmiştir.[109] Bu paralar Batu devrinde (1237-1256) Bulgar'da, Büyük Moğol İmparatoru Mengü Kağan (1251-1257) ve Halife Nasıreddin (1180-1225) adına gümüş ve bakır olarak basılmıştı.[110] Bu ilk paralarından Altın Orda'nın, Moğol İmparatorluğu'nun merkezi Karakurum'a bağlı olduğu;

104 A. H. Halikov, *Mongolı, Tatarı, Zolotaya Orda i Bulgariya*, s. 74-76.

105 Rizaeddin Fahreddin, *Altın Orda ve Kazan Hanları*, Notlandırarak çev. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 18; M. G. Safargaliyev, *a.g.e.*, s. 297.

106 İbn Bibi el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri er-Rugadi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye Selçuknâme II*, s.512; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk [Oğuznâme-Selçuklu Târihi]*, haz. Abdullah Bakır, Çamlıca Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 693.

107 *Kazanskaya İstoriya*, Podgatovka Teksta, Vıstupitelnaya Statya i Primeçaniya G. N. Moiseevoy, Pod Red. V. P. Adrianovoy-Perets, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1954, s. 46-49.

108 R. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 18; M. G. Safargaliyev, *a.g.e.*, s. 299; A. H. Halikov-İ. H. Haliullin, a.g.m., s. 20.

109 G. A. Fedorov-Davıdov, *Obşçestvennıy Stroy Zolotoy Ordı*, İzdatelstvo MU, Moskova, 1973, s. 76.

110 A. G. Muhamadiyev, *Bulgaro-Tatarskaya Monetnaya Sistema XII-XV vv.*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1983, s. 44.

Bulgar'ın Cuçi Ulusu'nun idarî merkezi haline dönüştüğü ve Cuçi Ulusu'nun muhtar bir yapıya sahip olmadığı anlaşılmaktadır.

Bulgar şehri, Berke Han döneminde de idarî merkez olarak önemini muhafaza etmiştir. Marco Polo, 1255 yılında Batı Tatarları diye zikrettiği Cuçi Ulusu'nun merkezi Bulgar topraklarına gelmiştir.[111] İtalyan seyyâh, Berke Han'ın İdil'in aşağı kesiminde yer alan Saray'da ve orta mecrasında bulunan Bulgar'da yaşadığını yazmıştır.[112] Buradan Moğolların göçebe adetleri uyarınca Berke'nin, bir müddet Bulgar'da, bir müddet de Saray'da yaşadığını anlamak gerekir.[113]

Bulgar'ın Altın Orda'nın bir parçası haline geldiğinden bahseden başka yazılı kaynaklar da mevcuttur. XIII. yüzyılda telif edilen *Tarih-i Vassâf* adlı eserde, "Altın Orda toprakları, Kayalık ve Harezm bölgeleri ile Saksın ve Bulgar'ın kenar bölgelerinden Derbent'e kadar uzanmaktadır," diye yazmaktadır.[114] XIV. yüzyıl müellifi Cûzcânî'nin belirttiğine göre, Rum sınırlarına kadar bütün Türkistan, Bulgar, Burtas ve Saklab toprakları Batu'nun hâkimiyeti altında bulunuyordu.[115] Cûzcânî daha sonra, "Rum'un kuzeydoğu sınırlarındaki Cend ve Harezm'e kadarki Kıpçak, Saksın, Bulgar, Saklab ve Rus toprakları Batu'dan Berke'ye geçti," demektedir.[116] XV. yüzyılda yaşamış İranlı müellif Şerafeddin A. Yezdî, Bulgar'ı Cuçi Ulusu dâhilinde göstermiştir.[117]

Bulgar şehri, 1250-1260 yıllarında Altın Orda'nın ekonomik merkezi haline gelmiştir. Bu dönemde gümüş ve bakır paralar sadece Bulgar'da basılmıştır.[118] Altın Orda'nın yeni şehirleri de Bulgar örnek alınarak inşa edilmiştir.[119] Berke Han devrinde Bulgar'da büyük bir mescidin inşasına başlanmıştır.[120] Uzmanlara göre mescidin temeli, Altın Orda'nın en eski arkeolojik katmanına aittir. Beyaz taştan yapılan mescit, Türkiye Selçuklularının başkenti Konya'daki Alâeddin Cami'ne oldukça benziyordu. Mescit, hemen hemen kare

111 Milton Rugoft, *Marco Polo Doğu ve Batı Kaynaklarında Çin Seyahati*, çev. Hande Loddo, Kaknüs Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 30.

112 *Marco Polo's Asia*, an Introduction to his "Description of the World" Called "Il Milione" by Leonardo Olschki, Translated by John A. Scott, The University of California Pres, Berkeley and Los Angeles, 1960, s. 77, 80.

113 G. A. Fedorov-Davıdov, *a.g.e.*, s. 66-67.

114 Şihabeddin Abdullah İbn Fazlullah Vassâf, "Tarih-i Vassaf", *Sbornik Materialov Otnosyasihsya k İstorii Zolotoy Ordı: İzvleçeniya iz Persidskih Soçineniy Sobrannıe V. G. Tiesenhausenom i Obrabotannıe A. A. Romaskeviçem i S. L. Volinım*, II, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1941, s. 80.

115 Minhâc-ı Sirâc El-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî (Moğol İstilasına Dâir Kaynlar)*, çev. Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016, s. 136.

116 Minhâc-ı Sirâc El-Cûzcânî, *a.g.e.*, s. 186.

117 Şerafeddin Ali Yezdî, "Zafernâme", *Sbornik Materialov Otnosyasihsya k İstorii Zolotoy Ordı: İzvleçeniya iz Persidskih Soçineniy Sobrannıe V. G. Tiesenhausenom i Obrabotannıe A. A. Romaskeviçem i S. L. Volinım*, II, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1941, s. 145.

118 G. A. Fedorov-Davıdov, *a.g.e.*, s. 76.

119 İ. R. Tagirov, *İstoriya Natsionalnoy Gosudarstvennosti Tatarskogo Naroda i Tatarstana*, Tatknigoizdat, Kazan, 2000, s. 92.

120 G. A. Fedorov-Davıdov, *Zolotoordınskie Goroda Povolj'ya*, İzdatelstvo MU, Moskova, 1994, s. 16.

şeklinde 32'ye 34 metre genişliğinde ve 25 metre yüksekliğinde inşa edilmiştir. Minaresi beyaz taştan yapılmış yapı, ihtişamlı bir görünüme sahipti.[121]

Bulgar yöneticilerinin, kendi bölgelerinde Moğolların vasalları olarak idarelerini devam ettirdiklerine dâir bazı kayıtlar mevcuttur. Araştırmacılar, Tatar hâkimiyetini tanıyan Bulgar beylerinin iktidarlarını geri aldıklarını, "Rus knezleri ve Bulgarlar, kendi merkezlerinde hükümdarlık etme talepleriyle hâkimiyetleri altında oldukları Altın Orda Hanı'na gidip gelmeye başladılar," şeklindeki Rus kroniklerinin kayıtlarına dayanarak ortaya koymaktadır.[122] Kroniklerin ifadelerinden Rus ve Bulgarların Altın Orda Hanı'ndan kendi bölgelerinde yönetim sağlamak için yarlık aldıkları anlaşılmaktadır. Fakat bu tarihten itibaren İdil Bulgarlarının birliği dağılmış ve artık Altın Orda Hanı'na bağlı bazı vasal beyler ortaya çıkmıştır.

S. M. Şpilevskiy Rus kroniklerinde bahsi geçen yukarıdaki ifadelere dayanarak, Altın Orda'ya bağlı İdil Bulgarlarına ait vasal Cuketau Beyliği'nin bulunduğunu iddia etmiştir.[123] Aynı görüş Sovyet dönemi araştırmacısı H. Gimadi tarafından da desteklenmiştir.[124] Onların görüşleri birer kişisel tahmin olarak kabul edilmekle birlikte, yazılı kaynakların detaylı analizine dayandığından haklı gerekçeleri bulunmaktadır. Bu arada şunu ifade etmek doğru olacaktır, İdil Bulgarları Altın Orda hâkimiyetinin ilk on yılında eski başkentleri Biler'i muhafaza etmişlerdir. Zira Bulgar şehrinde Batu oturduğu için burada vasal Bulgar idarecileri yerleşemezlerdi. Bulgar idarecilerinin yarlık almak için buraya gidip gelmeleri de bunu desteklemektedir. Ayrıca 1236'da yıkıma uğrayan Biler şehri dolaylarında ortaya çıkarılan, oldukça geniş bir alana yayılmış Balınguzsk mezarları ve türbeleriyle muazzam bir kompleks oluşturan Biler şehri kalıntıları da bu düşünceyi doğrulamaktadır.[125]

Bazı tarihçiler, Moğol-Tatarların hâkimiyetleri altına aldıkları topraklarda kurdukları organizasyonları iki çeşide ayırmıştır. Birincisi, göçebe hayat şeklinin sürdürülebilmesi için yerleşik topraklara peryodik yağma seferleri düzenlenmesiyle alakalıydı. İkincisi ise güçlü bir ekonomik temel oluşturmak için yegâne yol olan ekonomik hayatı düzene sokmaktı. Böylece, rahat bir şekilde ve sürekli olarak bundan yararlanabileceklerdi.[126] XIII. yüzyılın ikinci yarısında Cuçi Ulusu'nda ikinci düşünce ağırlık kazandı. Yerleşik topraklarda yönetim baskaklar ve darugalar (darugaçi) aracılığıyla sağlanıyordu. Bunlar Moğol İmparatorluğu'nun, yani Karakurum'un temsilcileriydi.

Baskak ve darugaların fonksiyonları hakkında çeşitli yorumlar bulunmaktadır.[127] Bu yorumların analizine dayanarak rahatlıkla söylemek müm-

121 A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 57, 82.

122 S. M. Şpilevskiy, *a.g.e.*, s. 162; A. N. Nasanov, *Mongolı i Rus, (İstoriya Tatarskoy Politiki na Rusi)*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1940, s. 11; A. P. Smirnov, *a.g.e.*, s. 54.

123 S. M. Şpilevskiy, *a.g.e.*, s. 162.

124 H. G. Gimadi, a.g.m., s. 197.

125 A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 54-55.

126 R. G. Fahrutdinov, *a.g.e.*, s. 105.

127 G. A. Fedorov-Davıdov, *Obşçestvennıy Stroy Zolotoy Ordı*, s. 30-31; A. N. Nasonov, *a.g.e.*, s. 17-21; A. Y. Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 76-77; M. Kafalı, *a.g.e.*, s. 95; İlyas Kamalov,

kündür ki, baskaklar yönetimin askerî temsilcileriydi. Darugalar ise özellikle vergilerin toplanmasını sağlayan, vatandaşların yönetimi ve görevleriyle uğraşan devlet temsilcileriydi. Baskak ve daruga sisteminin İdil Bulgar topraklarında uygulandığına, her ne kadar kaynaklarda yeterli bilgi mevcut değilse de, şüphe yoktur.[128] İdil Bulgarları arasında Rus topraklarında vergi toplama hakkını, yani baskaklığı satın alanlar da olmuştur. Mesela 1283-1284 yıllarında Kursk-Lipovets topraklarında bu hakkı satın alan iki Bulgar Müslüman'ın bulunduğundan kaynaklar bahsetmektedir.[129] Böylece Moğol İmparatorluğu, memurları aracılığıyla istila ettiği toprakları, Karakurum'dan doğrudan yönetmeyi başarıyordu. Buna karşın İdil Bulgarları arasında genellikle askerî hizmetlerine karşılık "tarhan yarlığı" alarak vergi ve diğer yükümlülüklerden muaf tutulan kimseler de bulunmaktaydı. Bu hak, İdil Bulgarlarında ve Kazan Hanlığı'nda "suyurgal" olarak adlandırılmıştır.[130]

İdil Bulgar topraklarındaki eski şehirlerde kesintiye uğrayan ekonomik hayat hızlı bir şekilde toparlanmış; Bulgar bölgesindeki şehirler genç devletin önemli ticâret ve zanaat merkezleri haline gelmiştir. Hanlar ve göçebe aristokratlar, bu şehirlerin yönetimini Karakurum'un idaresine bırakmışlardı. Ancak çok geçmeden Altın Orda hanları, şehir hayatıyla ilgilenmeye başladılar. Altın Orda şehirlerinde zanaat ve büyük ticâret müesseseleri kurulmaya ve hanların kendi ticârî kervanları teşkilatlandırılmaya başlandı. Altın Orda hanları, merkezden, Karakurum'dan ayrılarak İdil Nehri'nin aşağı mecrasında yeni şehirler inşa ettiler; Bulgar'dan ve diğer bölgelerden usta zanaatkârları getirerek buralara yerleştirdiler.[131]

İdil Bulgarlarından Altın Orda haraçları toplanıyordu. Fakat bunlar, Ruslarda olduğu gibi, daha ziyâde "tamgaçi" olarak adlandırılan yerli mültezimler tarafından toplanmaktaydı. Bu çerçevede Ulu-Tarhan köyündeki 1314 yılına ait anıt mezarda, "öğrencilere eğitim veren ve onları seven; mescitler yapan ve çok hayır işleyen; fakirleri seven vergi toplayıcısı Hacı oğlu İbragim Suvari," diye yazması ilgi çekicidir.[132]

G. A. Fedorov-Davıdov birtakım kanıtlardan yola çıkarak Moğol yönetimi ile Bulgarlar arasında yerli beylerden oluşan aracı bir grubun mevcudiyetine dikkat çekmektedir. Ona göre bu beyler, tıpkı Ruslar gibi kendi hâkimiyetlerini tasdik ettirmek için Altın Orda hanlarına müracaat etmekteydiler.[133] Bazılarına Bulgar mezar taşlarında da rastlanan Noyan, İnak, Bahadur, Bek ve Emîr[134] gibi unvanlar alan kimseler, XIII-XIV. yüzyıl başlarındaki aristok-

---

Altın Orda ve Rusya (Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009, s. 173-175.

128 R. G. Fahrutdinov, *a.g.e.*, s. 106-107; H. G. Gimadi, a.g.m., s. 196.

129 A. H. Halikov, *Rus Tanınan 500 Bulgar-Tatar*, s. 10.

130 A. H. Halikov, *Mongolı, Tatarı, Zolotaya Orda i Bulgariya*, s. 47.

131 G. A. Fedorov-Davıdov, *a.g.e.*, s. 77-78; aynı yazar, *Zolotoordınskie Goroda Povolj'ya*, s. 10.

132 A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 58.

133 G. A. Fedorov-Davıdov, *Obşçestvennıy Stroy Zolotoy Ordı*, s. 26-27.

134 Bu tür ünvanların bulunduğu İdil Bulgar mezar anıtları için bkz.: G. V. Yusupov, *Vvedenie v Bolgarsko-Tatarskuyu Epigrafiku*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1960, s. 102-103.

rasinin temsilcileriydiler. Genellikle de Cengiz Han'ın soyuyla kan bağıyla akrabalıkları yoktu. Bunlar, ya kendi boylarıyla birlikte vasal konumda olan grupların liderleri ya da kendi boylarıyla münasebetlerini henüz koparmamış Moğol öncesi eski aristokratların torunlarıydılar.[135]

Altın Orda hâkimiyeti döneminde İdil Bulgar toplumunun sosyal yapısını belirlemesi açsından, bazı Bulgar mezar taşlarında "Emîr" unvanına rastlanılması, aynı zamanda Bulgarlı yöneticilerin lakaplarını canlandırma çabası olarak değerlendirilmektedir. Örneğin 1323 yılında Bulgar'da dikilen bir mezar taşında "Emîr Bulartay, Bulemşah Bek oğlu" diye yazmaktadır. "Bek" unvanı İdil Bulgarları arasında XIII. yüzyılın sonlarından itibaren oldukça yaygınlaşmıştır. Bulgar'da 1291 yılında dikilen mezar taşlarından birinde "Sabirilçi Buraş Bek'in kızı" diye yazmaktadır.[136] Yine Tataristan'ın Çistopol Rayonu Staroye Romaşkino bölgesinde bulunan XIV. yüzyıla ait bir Bulgar mezar taşında "Bek oğlu İman'(ın) mezar taşıdır" diye bir ibare bulunmaktadır.[137]

Resim 59: Bulgar şehrinde bulunan mezar taşlarından biri, Bulgar Medeniyeti Müzesi

Bu dönemde İdil Bulgar yöneticilerinin, Altın Orda yönetiminin askerî temsilcilerine oldukça yakınlaştıkları anlaşılmaktadır. Bu manada XIII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIV. yüzyıl arasında tarihlendirilen İdil Bulgarlarına ait mezar taşlarında "Yuvari" (Yori) unvanıyla sıklıkla karşılaşılması ilgi çekicidir. "Yuvari", erkek asker veya asker kişi anlamına gelmekteydi.[138] Mesela 1295 yılına ait Bulgar mezar taşlarında "...Ali yuvari cariyesi", "... Yuvari... oğlu Amul'un ziyaretidir" ve takip eden yıllara ait mezar taşla-

135 G. A. Fedorov-Davıdov, *a.g.e.*, s. 46.
136 A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 59.
137 Talat Tekin, *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*, TDK Yayınları, Ankara, 1988, s. 152-153.
138 A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 59.

rında "...(İsm)ail Yuva(ri) (oğlu ...) kızı Kemali..., "...Yuvari oğlu Yusuf (Yuvar-) ri kızı Afife Zahide'nin (mezar taşıdır)...", "...Böçük oğlu Muhammed Yuvari oğlu İshak oğlu Yusuf (Hacı) (nın) mezar taşıdır...", "...Receb kızı... Mihri el-Yuvari..."[139] ifadeleriyle karşılaşılmaktadır. Bu ifadelerden Bulgar şehri sakinlerinin Altın Orda Devleti'nin askeri teşkilatına katıldıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Toktamış Han için Bulgar'da askeri birliklerin oluşturulduğu bilinmektedir.[140]

A. H. Halikov, Altın Orda Hanı Mengü Timur'un Rus Knezi Fedor Çeremniy ile ortaklaşa olarak, 1277-1278 yıllarında İdil Bulgarları üzerine yaptığı seferden sonra, Altın Orda hanlarının İdil Bulgar toprakları üzerindeki dolaylı hâkimiyetlerini bıraktıklarını ve Bulgarları doğrudan yönetmeye başladıklarını tespit etmiştir. Bu arada Mengü Timur'dan itibaren Altın Orda hanları, kendi adlarına para bastırarak Karakurum'dan kopmuş ve müstakil hale gelmişlerdir. Bu zamandan Altın Orda Devleti'nin yıkılışına kadar Bulgar bölgesi, yerel yönetim özelliğini kaybederek doğrudan merkezî idarenin bir parçası haline gelmiştir.[141]

XIII. yüzyılın ikinci yarısı, Bulgar topraklarının ekonomik açıdan canlanma devri olarak dikkat çekmektedir. Moğol öncesi devirde önemli bir rolü olmayan Bulgar şehrinin, XIV. yüzyılın ilk yarısında en parlak devrini yaşadığını söylemek mümkündür. Bulgar şehrinin aksine Biler ve Suvar gibi eski merkezler Moğol öncesi dönemdeki önemlerini kaybetmiş ve o zamanki ekonomik seviyelerine Altın Orda Devleti döneminde asla ulaşamamıştır. Arkeolojik kazılarda Bulgar şehri ve çevresinde Cuçi hanlarına ait yüzlerce sikkeyi içeren gömülerin bulunması,[142] bu devirde Bulgar'ın ekonomik işlevselliğinin arttığını gösteren maddî kalıntılardır. Ancak Bulgar şehri de Moğol öncesi devirde olduğu gibi doğu ile batı ve kuzey bölgeleri arasında yapılan transit ticâretin merkezi olma konumunu daha güneydeki Saray-Berke şehrine bırakmıştır. Bu dönemde Bulgar, yalnızca kuzey bölgeleriyle yapılan ticâretin merkezi olması bakımından önem kazanmıştır.[143] Bu konuda XIV. yüzyılda yaşamış Arap müellifi el-Ömerî *Mesâliku'l Ebsâr* adlı eserinde, "Tâcirler Bulgar şehrinden ötesine gitmezler ve yönlerini Culman'a çevirirler. Culman tâcirleri ise Yugra'ya giderler. Çünkü burası kuzeyin en uzak noktasıdır... Ondan ötesi ise karanlıklar ülkesidir," diye yazmaktadır.[144] Altın Orda hâkimiyeti devrinde Bulgar'ın transit ticâret merkezi olma rolünü, diğer bölgelerle paylaşmak durumunda kaldığını dönemin kaynağı Rubruk'un notlarından daha iyi öğrenmekteyiz: "Kışın, benim kendi memleketimizde hiç görmediğim cinslerde deriden yapılma elbiseler giyerler. Bunlar

139 T. Tekin, *a.g.e.*, s. 59, 101, 105, 146, 175, 180.
140 G. A. Fedorov-Davıdov, *a.g.e.*, s. 136.
141 A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 59.
142 A. P. Smirnov, *a.g.e.*, s. 54.
143 *a.g.e.*, s. 59.
144 Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâliku'l Ebsâr)*, s. 127.

onlara Rusya, Moksel, Büyük Bulgarya, Başkird ve Kırgız ülkesinden gelir. Bütün bu ülkeler onlara tâbi olup, kuzeyin zengin orman bölgeleridir."[145]

Altın Orda hâkimiyeti döneminde Biler ve Suvar gibi eski şehirler önemini yitirirken, İdil'in kuzeyinde Sinber şehri, yine İdil'in sağ tarafında Alabuga şehri, Utka Nehri kenarında Kyakreş şehri, İdil'de Samara ve Bulgar arasında bulunan Karabolak şehri yeni Bulgar yerleşimleri olarak dikkat çekmektedir. Ayrıca içerisinde Ermeni yerleşimini ve Bulgar kalıntılarını barındıran Tetyuşi önemli bir merkezdi. Bunların dışında Atryaska Suyu'nun her iki kenarına yayılmış Şungat şehri, Sviyaga Nehri havzasının aşağı kesiminde bulunan Kirman şehri ve çok sayıda diğer yeni Bulgar yerleşimleri arkeologlar tarafından tespit edilmiştir.[146]

Bulgar bölgesi Altın Orda Devleti'nin en önemli ekonomik merkeziydi. Bundan dolayı devletin kuruluşu aşamasında başkent olarak Bulgar seçilmiştir. Ekonominin temel taşını oluşturan tarım, Bulgar topraklarında etkili bir şekilde uygulanmaya devam etmiştir. A. Y. Yakubovskiy, Bulgar ve havalisinin Altın Orda Devleti'ndeki en önemli tarım alanı olduğunu vurgular.[147] Zira bu döneme ait çok sayıda saban demiri, pulluk, orak ve tırpan gibi tarım aletleri Bulgar topraklarında arkeologlarca ortaya çıkarılmıştır. Bulgar toprakları taşlı değirmenlerde öğütülen tahılların üretildiği bir merkez konumundaydı. Altın Orda hâkimiyeti dönemi Bulgar tarımının analizi neticesinde, Bulgar tarımının geliştiği, nadasın ve çok tarlalı sistemin uygulandığı anlaşılmıştır. Toprağın işlenmesinde Tatarca "urtakçe" diye tabir edilen ortakçılar, tarla sahipleriyle toprağın işlenmesi karşılığında anlaşarak ürünün bir kısmını alıyorlardı. Böylece yeni bir sosyo-ekonomik münasebet şekilleniyordu. Ortakçılar kaynaklarda "Sabançe" (çiftçi) olarak adlandırılıyorlardı.[148]

Bulgar bölgesinde üretilen tahıl ürünleri kolay ve ucuz bir şekilde Altın Orda Devleti'nin çeşitli bölgelerine nakledilerek ekmek ihtiyacını karşılıyordu. Bulgar bölgesi buğdayıyla Müslüman Doğu'sunda ün sahibi Kafkasya buğdayları bile rekabet edemiyordu.[149]

Altın Orda Devleti'nde temel zanaat ürünlerinin hazırlanmasında Bulgar bölgesi sakinleri önemli rol oynamaktaydılar.[150] Bulgarlar, Rusların ve Doğu ülkelerinin yakın komşuları ve onların kültürüne aşina bir millet olarak, Altın Orda Devleti'nin hâkimiyeti altındaki süreçte Aşağı İdil topraklarında şehirlerin ve zanaatın gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Altın Orda'da kent kültürünün gelişmesinde Bulgar zanaatkârlarının rolü oldukça önemlidir. Altın Orda şehirlerinde ortaya çıkarılan Bulgar cilalı keramikleri, koyun ve köpek figürlü cilalı bronz Bulgar anahtarlıkları, telkâri süslemeli kuyumculuk işleri

145 Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001, s. 38.
146 A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 85-91.
147 A. Y. Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 57.
148 A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 105-106.
149 A. Y. Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 58.
150 M. G. Safargaliyev, *a.g.e.*, s. 347.

ve bitki bezekli bronz aynalar gibi eşyalar İdil Bulgarlarının Altın Orda Devleti'nin kent kültürüne yaptığı tesiri göstermektedir.[151]

1291 yılında Altın Orda tahtına oturan Tokta Han döneminde iç çekişmeler devam ediyordu. Ancak onun hükümdarlığının son döneminde (1310-1312) ülkede istikrar sağlandı. Bu durum Bulgarlı tüccârları oldukça yakından ilgilendiriyordu. Tokta Han, tam da onların alanı olan parasal sistemi tek standarda uydurmak için birtakım ıslahatlar gerçekleştirdi. Tokta Han, bu dönemde Bulgar'ın özerkliğinin çok daha güçlendiğini hissederek Bulgar'daki para basımhanesini ve tüm idarî aparatları kaldırdı.[152] Böylece Altın Orda Devleti'nin idarî merkezi olarak Saray şehri ön plana çıktı. Fakat Tokta ıslahatlarını tamamlayamadan 1312 yılında ölünce, Bulgarlar dâhil Müslüman din adamları ve tüccârlarının desteğiyle İslâmiyet'in sıkı taraftarı olan Mengü Timur'un torunu Özbek Han (1312-1342) tahta çıktı. Onun devrinde uygulanan devleti merkezîleştirme politikasından Bulgarlar da nasibini aldı. Fakat onun şehirlere ve ticârete önem vermesi neticesinde Bulgar şehirleri canlandı.[153] Bulgar ve Muhşa şehirlerinde bakır paralar basılmaya başladı. Bulgar tüccârları uluslararası ticârette aktif rol oynadılar. Özellikle Özbek Han devri Bulgar şehrinin en parlak dönemi oldu. Bu durum onun mimarisinde göze çarpmaktadır. Nitekim bu dönemde hanlar, hamamlar vb. yapılar inşa edildi. Bulgar bölgesindeki köylerde zanaat üretimi gelişme gösterdi. Ancak 1360'lı yıllardan başlayarak gerek Altın Orda beylerinin gerekse de Novgorodlu nehir eşkıyalarının ve Rus knezlerinin sürekli saldırıları neticesinde Bulgar nüfusunun yaşadığı alan daraldı ve Kama çevresine sıkıştı. Bu bölge, XIV. yüzyılın sonunda ve XV. yüzyılın ilk yarısında Kazan bölgesinin sınırlarını belirledi ve burası daha sonra Kazan Hanlığı'na dönüştü.[154]

Moğol fatihlerin, Deşt-i Kıpçak yurdunu ele geçirdiklerinde bölgenin ahalisine oranla az sayıda olsa da yanlarında kendi nüfuslarını getirdiklerine şüphe yoktur. Ebulgazi Bahadır Han 1663-1664 yılları arasında yazdığı *Şecere-i Terakime* adlı eserinde, "Coçi Han, Kıpçak'ın çoluk çocuğunu tutsak edip Kıpçak ülkesinde oturdu. Moğol'dan evini ve babasının verdiği halkların hepsini getirdi. Özbek'in her soyundan (insanlar) göçüp Kıpçak yurduna geldiler," diye yazmaktadır.[155] Moğolların, Altın Orda Devleti'nin kurulduğu Deşt-i Kıpçak bozkırlarına belli bir oranda yerleştiklerine dâir arkeolojik veriler de mevcuttur. Zira bölgede ortaya çıkarılan kuzeye doğru yöneltilmiş ve içlerinde bronz levhalardan yapılmış heykelciklerin ve başlıkların bulunduğu yığma mezarlar bunun delilidir. Ancak Moğolların, Deşt-i Kıpçak bozkırının etnik yapısında köklü bir değişiklik yapacak oranda geldiklerini söylemek zordur.[156] Sovyet dönemi antropoloğu T. A. Trofimova, Altın Orda Devleti dö-

151 A. P. Smirnov, *a.g.e.*, s. 63-64.
152 A. G. Muhamadiyev, *a.g.e.*, s. 62.
153 A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 61-62.
154 *a.g.e.*, s. 77.
155 Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, haz. Zuhal Kargı Ölmez, Ankara 1996, s. 239.
156 G. A. Fedorov-Davıdov, "Mongolskoe Zavoevanie i Zolotaya Orda", *Stepi Evrazii v Epohu Srednevekovya*, Otv. Red. S. A. Pletveva, İzdatelstvo Nauka, Moskova 1981, s. 231.

nemi Tatarlarına ait birtakım kafataslarının incelenmesine dayanarak Moğolların askerî-siyasî genişlemesinin, Orta İdil'in yerli ahalisinin ırksal yapısında belirgin bir değişiklik meydana getirmediği sonucunu çıkarmıştır.[157] Fakat Moğolların gelişi yeni bir etnik oluşumun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu anlamda Altın Orda Devleti dönemi, İdil Bulgarlarının etnik kimliğine tesir etmesi bakımından kritik bir süreç olmuştur. Altın Orda Devleti'nde XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Rus kroniklerinin Tatar olarak adlandırdığı Moğol fatihlerinin etnik yapılarında Kıpçak unsuru ön plana çıkmaya başlamıştır. El-Ömerî bu durumu, "Bir zamanlar kendi başına bağımsız bir hayat süren Deşt-i Kıpçak, şimdi Moğolların boyunduruğu altına girmişti. Bu ülkeye yerleşen ve yerli kadınlarla evlenen fâtihlerin fizyonomileri bir süre sonra iklim şartları sebebiyle değişti. Şimdilerde her iki gruba mensup olanların fiziki görünümleri aynıdır," şeklinde açıklamıştır.[158] Bu ifadelerden Altın Orda Devleti'nde nüfus olarak Kıpçakların ön plana çıktıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca Moğolların göçebe yaşamla ilgili geleneklerinin Kıpçaklarla benzerliklerinden dolayı şehirli Bulgarlara oranla onlarla uyuşmaları daha kolay olmuştur. Kıpçaklaşan Moğol fatihlerinin aynı zamanda İslâmlaşmalarıyla birlikte, Cuçi Ulusu'nda millet algısı olarak İslâm ulusu anlayışı özellikle Özbek Han devrinde ön plana çıkmıştır. Bununla birlikte bölgede konuşulan dil yapısına da Kıpçak Türkçesi tesir etmiştir. Altın Orda hanlarının yarlıklarında Kıpçak Türkçesi kullanılmıştır. Bu döneme ait *Muhabbetnâme* gibi edebî eserler de Kıpçak Türkçesiyle yazılmıştır. Altın Orda Devleti topraklarında ticâret yapan Venedikli tüccârlara rehberlik etmesi için 1303 yılında oluşturulan *Codex Cumanicus* adlı Kıpçak Türkçesi sözlüğü de bu durumu desteklemektedir.[159] Gerçekten de XIV. yüzyılda, Özbek Han devrinde artık Altın Orda Devleti'nin ana dili Bulgar Türkçesinin de tesir ettiği Kıpçak Türkçesiydi.[160] Böylece Kıpçak lehçesinin ülkede konuşulan genel dil haline geldiği anlaşılmaktadır. Bu durum hiç kuşkusuz İdil Bulgarlarına da tesir etmiştir. Bunu, Bulgar şehrindeki XIII-XIV. yüzyıllara ait mezar taşlarından anlamaktayız. Zira bu mezar anıtlarını detaylı bir şekilde inceleyen F. S. Hakimziyanov, bu taşlarda Bulgar dilinin yer almadığını düşünmektedir. Ona göre İdil Bulgarlarının konuşma dili bu mezar taşlarında ifadesini bulmamıştır.[161] Rus arkeolog S. A. Pletneva, İdil Bulgar ülkesinin Moğollar tarafından ele geçirilmesi hadisesine onlar tarafından öne sürülen çok sayıda Kıpçağın da katıldığını belirtmiştir. Onun yorumuna göre işgale katılan Kıpçakların birçoğu oldukça zengin olan Bulgar

157 T. A. Trofimova, *Etnogenez Tatar Povoljya v Svete Dannih Antropologii*, İzdatelstvo AN SSSR, Moskova-Leningrad, 1949, s. 499.

158 Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâliku'l Ebsâr)*, s. 121.

159 M. G. Safargaliyev, *a.g.e.*, s. 308.

160 A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 153.

161 F. S. Hakimzyanov, *Yazık Epitafiy Voljskih Bulgar*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1978, s. 99; D. G. Muhametşin, F. S. Hakimzyanov, "Epigrafiçeskie Pamyatniki Bolgara", *Gorod Bolgar: Oçerki İstorii i Kulturı*, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davıdov, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1987, s. 150.

ülkesinde kalmışlardır. Böylece Kıpçak dili Bulgar yurdunun dili haline gelmiştir.[162] Ş. F. Muhamediyev, Kıpçakların Bulgarlara tesirlerinin siyasî olaylardan bağımsız olarak Moğol istilasından çok daha önce başladığını; böylece Bulgar Türkçesiyle Kıpçak Türkçesinin karşılıklı etkileşim içerisine girdiğini ve sonuç olarak Kıpçak Türkçesinin Bulgarlar arasında üstünlük sağladığını ve böylece Bulgar Türkçesinin eridiğini düşünmektedir.[163]

Moğol istilasından önceki İdil Bulgar etnik yapısına Kıpçakların tesirine dair arkeolojik kanıtlar henüz bulunmamıştır. XI. yüzyılda Kazakistan'ın merkezî ve batı kesimlerinde meskûn olan ve hayvancılıkla uğraşan Kıpçak Türkleri, İdil Bulgar topraklarının Kama bölgesinin aşağı kesimlerindeki yerleşik bölgeleriyle ticârî temas kurmuşlardı. Bulgar keramikleri arasında Oğuz-Peçenek ve Kıpçak kökenli keramiklere rastlanması bu durumu desteklemektedir. Biler'de ortaya çıkarılan keramiklerin üzerindeki Kıpçakların soy sembolü olan kazayağı şeklinde (XII-XIII. yüzyıllara ait "Y", "V" ve buna benzer işaretlerler) damgalar bu etkileşimi açıkça gözler önüne sermektedir.[164]

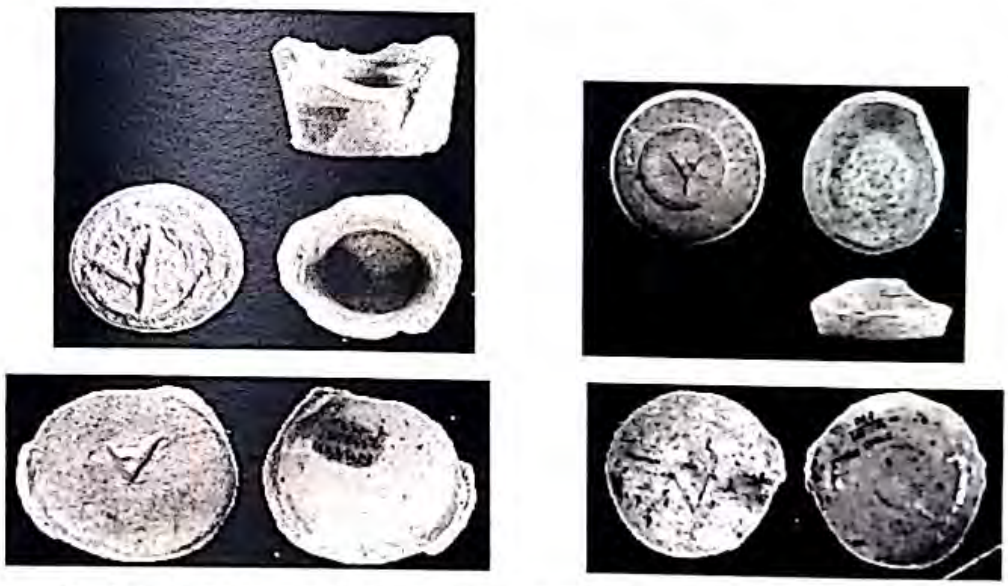

Resim 60: Bulgar şehrinde ve Semenovsk köyünde bulunan Kıpçakların soy tamgası olan "Y" ve "A", işaretli keramikler, Bulgar Medeniyeti Müzesi.

Dil tesiri ve arkeolojik verilerden başka Moğol istilasından hemen önce başlayan Kıpçak ve Bulgarlar arasındaki iyi münasebetleri de, bu iki Türk boyunun yakınlaşmasına, İslâmlaşarak aynı kültür seviyesine gelmesine ve böylece Altın Orda'nın en önemli dinamiğini teşkil etmesine sebep olmuştur. Tatar kimliğinin oluşmasında Moğol etnik unsurunun da tesiri olduğuna şüphe yoktur. Moğollar, Deşt-i Kıpçak yurdunu ele geçirdiklerinde buraya ma-

162 S. A. Pletneva, *Polovtsı*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1990, s. 184.

163 Ş. F. Muhamedyarov, *Osnovnıe Etapı Proishojdeniya i Etniçeskoy İstorii Tatarskoy Narodnosti*, Moskova, 1968, s. 10.

164 N. A. Kokorina, T. A. Hlebnikova, "Keramika Turkoyazıçnogo Naseleniya Voljskoy Bulgari X-XIII vv.", *Arheologiya Voljskoy Bulgari: Problemı, Poiski, Reşeniya*, Otv. Red. F. Ş. Huzin, İzdatelstvo AN Tatarstana, Kazan 1993, s. 110-111.

iyetlerini de getirmişlerdir. Böylece Moğolların da katkısıyla Tatarlar olarak adlandırılan millet şekillenmeye başlamıştır.[165]

Altın Orda Devleti'nin Fetret Devrinde Bulgar Bölgesi

Altın Orda Devleti'nde, Özbek Han'ın 1342 yılında vefâtından sonra Canibek Han (1342-1357) döneminde duraklama devri yaşandı. Buna, 1346-1350 yıllarında Çin'den başlayarak Bulgar dâhil Deşt-i Kıpçak'ı da etkisine alan ve çok sayıda insanın ölmesine sebep olan büyük veba salgını da etki etti. Canibek'in oğlu Berdibek babasını ve 12 kardeşini katlettiği bir saray darbesiyle tahta geçince Altın Orda Devleti'nde fetret devri (bulkak dönemi) başladı.[166] Bu süreçten Bulgar bölgesi de nasibini aldı.

Bulat Timur'un Bulgar'ı Ele Geçirmesi

Altın Orda Devleti'nde Berdibek'in 1359 yılında öldürülmesinden sonra, 1359'dan 1379 yılına kadar geçen 20 yılda birbiri ardına 25 han tahta çıktı. Rus kroniklerine göre Altın Orda beylerinden Bulat Timur, 1361 yılında Bulgar'ı ele geçirdi; ardından İdil Nehri kıyısındaki bütün şehirleri ve ulusları, ayrıca İdil yolunu hâkimiyeti altına aldı.[167] Bulgar'ı ele geçiren Bulat Timur'un babası danışman emîrlerden biri olan Nugan'dı (Tugan).[168] Bulat Timur, Saray'a yakın yüksek Moğol aristokratlarından biriydi. Bulat Timur, 768 (1366) yılında kendi adına ve Aziz ve Canibek Hanlar adlarına para darbettirdi ancak bu paraların üzerinde nerede basıldığı yazmıyordu. Fakat Bulgar'da hüküm sürdüğü için büyük ihtimalle burada bastırmış olmalıydı.[169] Bulgar'ı ve çevresini zapt etmesi dışında, bastırdığı paraların üzerinde "Rahmetli Sultan Canibek Han onun hükümdarlığı sürsün. Nugan Oğlu Bulat Timur" şeklinde bir ifade bulunmasından onun ayrılıkçı yerel unsurlara dayanarak İdil Bulgarları arasında bağımsız bir Tatar Devleti oluşturmaya teşebbüs ettiği anlaşılmaktadır.[170]

İdil Bulgar toprakları Bulat Timur'un 1361 yılındaki seferinden sonra kısmî özerklik kazansa da, Saray ve Güney Bulgar topraklarında yaşanan askerî çatışmalar, Bulgar şehrine büyük zararlar verdi. A. P. Smirnov'un bu

165 Bulgar Tatarlarının etnogenezi hakkında geniş bilgi için bkz.: M. F. Zekiyev, *a.g.e.*, s. 289-328.

166 A. Y. Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 115.

167 "В лето 6869 (1361) ... А Булактемир князъ ординскій Болгары взялъ, и все городы по Волзе и улусы, и отня весь Волъжскій путъ...", "Prodoljenie Letopisi po Voskresenskomu Spisku", *PSRL*, T. VIII, İzdatelstvo po Vısoçayşemu Poveleniyu Arheograficeskoyu Kommissieyu, St. Petersburg, 1859, s. 11. Ayrıca bkz.: "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşeyu ili Nikonovskoyu Letopisyu", s. 233; "Simeonovskaya Letopis", *PSRL*, T. XVIII, İzdatelstvo Znak, Moskova, 2007, s. 101; "Tipografskaya Letopis", s. 122; "Moskovskiy Letopisnıy Svod Kontsa XV Veka", s. 181; M. D. Priselkov, *a.g.e.*, s. 378.

168 M. G. Safargaliyev, *a.g.e.*, s. 382.

169 Bu paraların darp tekniğinden Bulgar bölgesine ait olduğu bellidir. M. Kafalı, *a.g.e.*, s. 95.

170 M. G. Safargaliyev, *a.g.e.*, s. 382.

hususta, "Bu saldırı, Bulgar'ın yıkılmasıyla aynı zamanda olmuştur. Hiç kuşkusuz şehir alındığı için bir dereceye kadar sıkıntı çekmiş ise de tamamen yıkıldığına dâir kesin bir malumat yoktur. 1360'lı yıllara ait çok sayıda para bu devirde Bulgar'da yoğun bir hayatın olduğunu ortaya koymaktadır," tespitinde bulunmuştur.[171]

Bulat Timur'un Bulgar'daki saltanatı 1366 yılına kadar sürdü. Buradan Nijegorod Knezliği'ne saldırdı fakat direnişle karşılaştı ve yenilerek Orda'ya kaçtı. Nihayet orada Aziz Han tarafından yakalatılarak idam edildi.[172]

Altın Orda asilzadelerinden Sekiz Bey 1361 yılında Pyana Nehri bölgesine yerleşmiş ve her tarafı yağmalayarak bölgeye hâkim olmuştu. 1361 yılında Altın Orda Beyi Togay da Narovçat'ı ve çevresini ele geçirdi.[173] Onların amacı, hâkim oldukları ulusları özerk bir yönetime kavuşturmaktı.[174] Togay'ın idaresi altına giren Narovçat, Moğol istilası sonrasında İdil Bulgar topraklarından gelen Bulgar göçmenlerinin yerleştiği Bulgarlaşmış Burtasların merkeziydi. R. G. Fahrutdinov'a göre, Moğol istilasından sonra İdil Bulgarlarının az bir kısmı ana yurtlarını terk ederek Mordva halkının yaşadığı bugünkü Penzensk bölgesine gelmişti. Böylece, bir süre sonra Narovçat merkez olmak üzere Altın Orda'nın ayrı bir ulusu meydana gelmişti.[175] Narovçat, İdil Bulgarlarının ve gelecekte Tatar-Mişerler olarak adlandırılacak olan Bulgarlaşan Burtasların yerleşim alanıydı. Bölge Togay'dan sonra, 1376 yılında Şıban soyundan gelen Arapşah tarafından ele geçirildi. Arapşah Narovçat'tan Rus toprakları Nijniy Novgorod ve Ryazan'a seferler düzenledi. Bu seferlerden ganimetlerle döndü ve aynı yıl Pyana Nehri civarında ortaya çıktı. Arapşah Aşağı Rus topraklarını hâkimiyeti altına aldı. Onun girişimleri Bulgarlaşan Burtas topraklarını tek bir hâkimiyet altında birleştirme teşebbüsüydü.[176]

Novgorodlu Korsanların Bulgar Bölgesine Saldırıları

Moğol istilasından sonra Ruslar ve Bulgarlar arasında yüz yılı aşkın bir süre herhangi bir çatışma yaşanmamıştı. Altın Orda Devleti'nde 1359 yılından itibaren baş gösteren taht kavgaları sebebiyle merkezî otorite zayıflamıştı. Altın Orda'daki çeşitli asilzadeler taşra bölgelerinde hâkimiyet mücadelesine girmeye başlamışlardı. Bu durum merkez ile taşra arasında kopukluklara sebep oluyordu. Bulgar bölgesi de bu mücadele merkezlerinden biriydi. İşte

171 A. P. Smirnov, *a.g.e.*, s. 68.

172 A. N. Nasanov, *a.g.e.*, s. 126.

173 "А иный князъ ординскій Тагай, имя ему еже отъ Бездежа, а той Наручадску страну отнявъ себе, ту пребываше.", "Prodoljenie Letopisi po Voskresenskomu Spisku", s. 11. Ayrıca bkz.: "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşeyu ili Nikonovskoyu Letopisyu", s. 233; "Simeonovskaya Letopis", s. 101; "Tipografskaya Letopis" s. 122; "Moskovskiy Letopisnıy Svod Kontsa XV Veka", s. 181; M. D. Priselkov, *a.g.e.*, s. 378; A. Y. Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 119; M. G. Safargaliyev, *a.g.e.*, s. 382; G. A. Fedorov-Davıdov, *Obşçestvennıy Stroy Zolotoy Ordı*, s. 137-138.

174 G. A. Fedorov-Davıdov, *a.g.e.*, s. 145.

175 R. G. Fahrutdinov, *Arkeolojiçeskie Pamyatniki Voljsko-Kamskoy Bulgarı i ee Territoriya*, Tatknigoizdat, Kazan, 1975, s. 65-66.

176 A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 66-67.

bu sıralarda devletin içerisine düştüğü zaafiyetten faydalanmak isteyen Novgorodlu eşkıyaların saldırılarından dolayı Bulgar bölgesi büyük zarar gördü. Rus kroniklerinin bildirdiğine göre eşkıyalar, 1360 yılında Velikiy Novgorod'tan Kama kenarındaki Bulgar şehri Cuketau'ya geldiler ve çok sayıda Müslüman'ı öldürerek mallarını aldılar. Aynı yıl Cuketau Beyi, hediyelerle Altın Orda Hanı'nın yanına giderek ondan eşkıyalara karşı kendilerini korumasını istedi. Hızır Han da eşkıyaları yakalayıp kendisine yollamaları için Urus, Kairmek ve Altıncıbey adlı elçilerini Rus knezlerine yolladı. Vladimir Knez'i Dmitri Konstantinoviç ile büyük kardeşi Nijniy Novgorod Knez'i Andrey Konstantinoviç ve Knez Konstantin Rostovskiy gibi Rus knezleri Kostrom'da toplandılar. Bundan sonra Rus knezleri, eşkıyaları yakalayarak bütün mallarıyla birlikte onları Altın Orda Hanı'na teslim ettiler. Akabinde eşkıyalar idam edildi.[177] Novgorodlu eşkıyaların saldırıları tamamen bir yağma hareketiydi. Zira Cuketau o sıralarda oldukça zengin bir şehir olarak dikkat çekmekteydi.[178] Tatar tarihçi S. H. Alişev, kroniklerin verdiği bilgilerden

177 "[6868-6869 (1360-1361)... Того же лета изъ Великого Новагорода разбойници пріидоша въ Жукотинъ, и множество Татаръ побиша, и богатъства ихъ взяша, и за то разбойничъство христіане погреблени быша въ Болгарехъ отъ Татаръ. Того же лета князи Жукотинстіи поидоша во Орду ко царю и биша челомъ царю, дабы царь оборонилъ себя и ихъ отъ разбойниковъ, понеже многом убійства и грабленіа отъ нихъ сотворяшеся безпрестани. Царь же Хидыр посла трех пословъ своихъ на Русь: Уруса, Каирбека, Алтынцыбеа, ко княземъ Русскимъ, чтобы разбойниковъ поимали и къ нему прислали. И бысть всемъ княземъ съездъ на Костроме: князь велики Дмитрей Констянтиновичь изъ Володимеря, и братъ его старейшій князь велики Андрей Констянтиновичь изъ Нижего Новагорода, и князь Констянтинъ Ростовскій, и поимаша разбойниковъ, и выдаша ихъ всехъ посломъ царевым и со всемъ богатъствомъ ихъ, и тако послаша ихъ во Орду.", "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşeyu ili Nikonovskoyu Letopisyu", s. 232. Ayrıca bkz.: "Prodoljenie Letopisi po Voskresenskomu Spisku", s. 11; M. D. Priselkov, *a.g.e.*, s. 377; S. M. Şpilevskiy, *a.g.e.*, s. 169-170; A. P. Smirnov, *a.g.e.*, s. 68; R. G. Fahrutdinov, *a.g.e.*, s. 120.

178 Kama Nehri'nin sol tarafında, Tataristan Cumhuriyeti'nin Çistopol şehrinin 3 km batısında bulunan ve Rus kroniklerinin Jukotin adıyla zikrettikleri şehir daha çok Cuketau adıyla bilinmektedir. Altın Orda Devleti döneminde Cuketau şehrinin uluslararası çapta tanındığını XIV. yüzyılda yapılmış dünya coğrafya haritaları ortaya koymaktadır. Mesela 1375 yılına ait Katalan Atlası'nda ve şehri Edil Nehri'nin sol tarafında yani Kama Nehri kenarında "Fachatim ve Sacetim" adıyla tasvir eden Fransisko ve Dominik Pitsagani kardeşler tarafından oluşturulan 1367 yılındaki haritada Cuketau şehrine yer verilmiştir. Cuketau şehrinde yapılan arkeolojik kazılarda bulunan Cuçi paraları, altın kuyumculuk işleri, inci taneleri, demir kristali ve Hindistan sultanlarına ait 1340/41 yılında basılmış iki altın dinar gibi materyallerin çoğu XIII-XIV. yüzyıllara aittir. Bunlar şehrin zenginliğini belgeleyen maddî kalıntılardır. Bu bilgilere dayanarak Cuketau şehrinin daha çok Altın Orda Devleti döneminde önem kazandığını düşünmek mümkündür. Şehrin tahkimat kalıntılarının tamamında Altın Orda katmanına rastlanmaması Moğolların ele geçirdikleri şehirlerin tekrar tahkim edilmesini yasaklayan gelenekleriyle açıklanabilir. Cuketau'da yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan kap kacaklar, demir ok uçları, silindir şeklinde Bulgar tipi anahtarlı kilitler, akik taşı ve küre ve piramit şeklinde yapılmış cam boncuklar, lazuritten yapılmış küpeler ve benzeri envanterler Moğol istilası öncesi İdil Bulgar sanatını simgelemektedir, F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, s. 154-159.

şu üç sonucu çıkarmaktadır: 1)Rus eşkıyalar (kayıklarla yağma yaptıkları için uşkuynikler de denilmektedir) aralıksız, neredeyse her yıl İdil ve Kama Nehirleri arasındaki Bulgar şehirlerini ve ahalisini yağmalamışlardır. Ancak bu, Altın Orda'nın yağmalanması olarak sayılamaz. 2) Cuketau ve Bulgar beyleri bağımsızdılar ancak birlik oluşturmuşlardı. Çünkü Cuketau sakinleri Han'a şahsen şikâyette bulunmuşlardı. Bulgarlar ise bağımsız olarak onlardan aynı şekilde intikam almışlardı. 3) Altın Orda Hanı nezdinde Cuketau, Rus ve Bulgar beyleri eşit haklara sahipti ve Rus knezleri kendi bölgelerindeki eşkıyaları el koydukları mallarla birlikte Orda'ya göndermek suretiyle cezalandırmak zorundaydılar.[179] Eşkıyalar alınan önlemlere rağmen Bulgar topraklara saldırma düşüncelerinden vazgeçmediler. 1366 yılında İdil üzerinde birçok Tatarı ve Müslüman'ı öldürüp Nijniy Novgorod'u yağmaladılar. Daha sonra Kama'ya doğru ilerlediler. Bulgar şehrine kadar ulaşarak çok sayıda kişiyi katledip orayı da yağmaladılar.[180] 1369 ve 1370 yıllarında yine Bulgar'a saldırarak ahaliye zarar verdiler.[181]

Novgorodlu eşkıyaların Bulgar'a yaptığı büyük saldırılardan biri 1374 yılında gerçekleşti. Eşkıyalar Vyatka'nın aşağı kesimlerini, Vostyaklarla meskûn yerleri yağmalayarak Bulgar'a saldırdılar. Şehre dokunmamaları karşılığında 300 ruble haraç aldılar. Burada iki gruba ayrılan eşkıyaların bir kısmı İdil'den Saray'a doğru gitti. Diğer bir kısmı ise İdil'den yukarı doğru giderek Kazan dolaylarındaki Obuhova'ya kadar ilerledi. Bütün Sura ötesini ve Markvaş'ı yağmaladılar. Daha sonra İdil Nehri'ni geçip atlarla Vyatka'ya doğru giderken yolları üzerinde Vetluge kenarında bulunan birçok köyü yağmaladılar.[182]

---

179 S. H. Alişev, *Bolgaro-Kazanskoe i Zolotoordinskie Otnoşeniya v XIII-XVI vv.*, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan, 2009, s. 91.

180 "В лето 6874 (1366)... Того же лета пріидоша изъ Новагорода Волгою изъ Великого полтораста ушкуевъ съ разбойники съ Новагородскими, и избиша по Волзе множество Татаръ и Бесермянъ и Армень, и Новгородь Нижній пограбиша, а суды ихъ, и кербаты, и навоски, и лодіи, и учяны и струги все изсекоша; и поидоша в Каму, и проидоша до Болгаръ также творяще и въюще.", "Prodoljenie Letopisi po Voskresenskomu Spisku", s. 13-14. Ayrıca bkz.: "Simeonovskaya Letopis", s. 104-105; "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşeyu ili Nikonovskoyu Letopisyu" (Prodoljenie), *PSRL*, T. XI, İzdannoe po Vısoçayşemu Poveleniyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, St. Petersburg 1897, s. 6; "Lvovskaya Letopis", s. 191; "Tipografskaya Letopis", s. 124; "Moskovskiy Letopisnıy Svod Kontsa XV Veka", s. 183; M. D. Priselkov, *a.g.e.*, s. 382.

181 "В лет(о) 6877... Тое ж(е) осени шла Волгою 10 ушкевъ, а инии шли Камою, и биша их под Болгары.", "Novgorodskaya Letopis po Spisku P. P. Dubrovskogo", *PSRL*, T. 43, İzdatelstvo Yazıki Slavyanskoy Kulturı, Moskova, 2004, s. 123. Ayrıca bkz.: S. M. Şpilevskiy, *a.g.e.*, s. 171-172; A. P. Smirnov, *a.g.e.*, s. 69-70; S. M. Solovyev, *a.g.e.*, s. 286.

182 "[6882-6883 (1374-1375)]... Того же лета идоша на низъ Вяткою ушкунцы разбойници, 90 ушкуевъ, и пограбиша Вятку, и шедше взяша Болгары, хотеша и городъ зажещи, и даша имъ окупа 300 рублевъ; и оттуду разделишася на двое: 50 ушкуевъ поидоша на низъ по Волзе къ Сараю, а 40 ушкуевъ поидоша вверхъ по Волзе, и дошедше Обухова, пограбиша все Засурie и Маръкващь, и перешедъ за Волгу суды все изсекоша, а сами поидоша къ Вятке на конехъ, и много селъ по Ветлузе идуще пограбиша.", "Prodoljenie Letopisi po Voskresenskomu Spisku", s. 21. Ayrıca bkz.: "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşeyu ili Nikonovskoyu Leto-

Anlaşıldığı kadarıyla Novgorodlu eşkıyalar, bu kez Bulgarlar, Vostyaklar, Çeremisler ve Mordvinlerle meskûn toprakları yağmalamışlardı.

Eşkıyaların yağma hareketleri devam etti. 1375'te Rus şehri Kostrom'u aldıktan sonra Kama üzerindeki birçok yeri yağmalayarak Kostrom ve Nijniy Novgorod'da ele geçirdikleri Hristiyan kadın ve kız esirleri Bulgar'da sattılar. Eşkıyalar daha sonra yağma yaparak İdil'den aşağı Astarhan'a kadar indiler ancak buranın beyi tarafından öldürüldüler.[183] Novgorodlular ve Ustyuglular, 1379 yılında Cuketau ve Kazan'a saldırarak çok sayıda ganimetle geri döndüler.[184] Novgorodlu ve Ustyuglu eşkıyalar, 1391 yılında Vyatka Nehri'ni geçerek Cuketau ve Kaşan'ı[185] veya Kazan'ı ele geçirdiler ve İdil'den çıkarak her tarafı yağmaladılar.[186]

Rus eşkıyaların Bulgar bölgesi üzerine yaptıkları son sefer 1409 yılında gerçekleşti. Novgorodlu eşkıyalar, Kostrom'u aldıktan sonra İdil üzerinden giderek Nijniy Novgorod'u zapt ettiler. Sonra Kama'nın ağzına gittiler. Elebaşları Anfal'ın tavsiyesi üzerine acele etmediler. Durumu öğrenen Bulgar ve Cuketau beyleri Anfal'a haraç vererek ateşkes yapılmasını kararlaştırdılar. Ancak daha sonra adamları öldürülen Anfal yakalandı ve Orda'ya gönderil-

---

pisyu" (Prodoljenie), T. XI, s. 20; "Simeonovskaya Letopis", s. 114; "Tipografskaya Letopis", s. 129; "Moskovskiy Letopisnıy Svod Kontsa XV Veka", s. 189; M. D. Priselkov, *a.g.e.*, s. 396; *Svod Letopisnıh İzvestiy o Vyatskom Kraye*, Sostavil A. Spitsın, Vyatka, 1883, s. 14-15; S. M. Solovyev, *a.g.e.*, s. 286.

183 "[6883 (1375)]... поидоша на низъ къ Новугороду Нижнему, и тамо много же зла створиша, Безсерменъ изсекоша, ф христіанъ такоже, а иныхъ зъ женами и зъ детми въ полонъ поведоша, а товар ихъ пограбиша. И поидоша на низъ и повръпуша въ Каму, и тамо шедше много пограбиша по Каме, и потомъ Внидоша опятъ въ Волгу, и дошедше Болгаръ, и ту полонъ христіанскій весь попродаша, и поидоша на низъ къ Сараю, Безсерменъ избивающе, гостей, а товаръ ихъ емлюще, а христіан пограбиша. И дошедше устья Волжъскаго близъ моря до града Хазътороканя, и тамо изби ихъ лестію князъ Хазътороканскій, именемъ Салчей...", "Prodoljenie Letopisi po Voskresenskomu Spisku", s. 23-24. Ayrıca bkz.: "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşeyu ili Nikonovskoyu Letopisyu" (Prodoljenie), T. XI, s. 24; "Lvovskaya Letopis", s. 196; "Rogojskiy Letopisets Tverskoy Sbornik", s. 435-436; "Simeonovskaya Letopis", s. 116; "Tipografskaya Letopis", s. 132; "Novgorodskaya Letopis po Spisku P. P. Dubrovskogo", s. 126; "Moskovskiy Letopisnıy Svod Kontsa XV Veka", s. 191; M. D. Priselkov, *a.g.e.*, s. 400; S. M. Solovyev, *a.g.e.*, s. 286-287.

184 A. P. Smirnov, *a.g.e.*, s. 70.

185 Kaşan şehri kalıntıları, Kama'nın yüksekliği 90 metreye ulaşan sağ kenarında, Tataristan Cumhuriyeti'nin Laişevsk bölgesindeki temeli taraçalı olan Şulan köyünden 1 km uzaklıktadır. Kaşan şehri, X-XV. yüzyıllarda bir İdil Bulgar şehri olarak büyük bir kaleye sahipti. Kaşan, mallarını Hindistan ve Horasan'a ihraç eden zengin tüccârların, usta zanaatkârların, maden işçilerinin ve altın işleri yapan ustaların yaşadığı bir şehirdi. F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, s. 159.

186 "В лето 6900. Того же лета Новгородцы и Устюжане и прочіи, къ тому съвъкупившеся, выидоша въ насадехъ и въ ушкуехъ рекою Вяткою на нихъ и взяша Жукотинъ и Казанъ, и вышедше на Влъгу, пограбивше гостей всехъ възвратишася.", "Prodoljenie Letopisi po Voskresenskomu Spisku", , s. 61. Ayrıca bkz.: "Moskovskiy Letopisnıy Svod Kontsa XV Veka", s. 219; *Svod Letopisnıh İzvestiy o Vyatskom Kraye*, s. 16.

dı.[187] *Voskresenskaya* ve *Nikonovskaya letopislerine göre ise bizzat Tatarların kendileri gelerek, bu Rus eşkıyalarını öldürdüler ve elebaşları Anfal'ı Orda'ya götürdüler.*[188]

Novgorodlu eşkıyaların uzun süre devam ettiği anlaşılan saldırılarının Bulgar bölgesinin ekonomisine büyük bir darbe indirdiğine ve istikrarsızlığa sebep olarak ahali arasına büyük dehşet saçtığına şüphe yoktur. Eşkıyaların saldırıları aynı zamanda Rus topraklarında merkezî otoritenin zayıflığını göstermesi açısından da manidardır.

Altın Orda Devleti'nin siyasî kargaşa içerisinde olduğu dönemde Novgorodlu eşkıyalardan başka Rus knezleri de Bulgar bölgesine saldırmaktan geri durmadılar. Dmitriy Suzdalskiy, kardeşi Knez Boris'i ve oğlu Knez Vasiliy'i 1370 yılında çok sayıda askerle artık Kazan olarak bilinen Bulgar'ın yöneticisi Hasan Bey'in üzerine gönderdi. Hasan onların karşısına boyun bükerek ve hediyelerle çıktı. Knezler hediyeleri kabul ettiler ve Sultanbekoğlu'nu beylik etmesi için oranın tahtına çıkardılar.[189] Onun Ruslara bağlı olduğu düşünülmektedir.[190]

Rus kroniklerinde adı zikredilen Bulgar Beyi Hasan'ın, 1370 yılında adına para basılan ve Saray'a hâkim olan Altın Orda Hanı olduğu yönünde düşünceler bulunmaktadır. Buna göre Altın Orda Emîri Mamay onu tahttan indirerek yerine Sultanbekoğlu'nu getirmiştir.[191] Sultanbekoğlu'nun Mamay'ın

187 "Въ лето 6917... Того же лета поидоша Новогородци изъ Заволочіа по Двине, въ верхъ Сухоною, и вышли Костромою въ Волгу, и взяша на Костроме кормъ, и поидоша къ Новугороду Волгою, въюючи, и взяша Новгород Нижній; и потомъ поидоша на усть Ками, по совету Анфалу, и не поспеша. Анфалъ же пошелъ задними водами въ Каму, князи Болгарскіе и Жекотстіи слаша къ Анфалу, и взяша перемиріе, и даша ему окупъ съ земли; Анфалъ же потому испьошися къ нимъ, они же яша его лестію въ Каме, а дружину его изсекоша, а иніи разбегошася.", "Rogojskiy Letopisets Tverskoy Sbornik", s. 485. Ayrıca bkz.: "Vologodsko-Permskaya Letopis", *PSRL*, T. XXVI, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1959, s. 178; "Holmogorskaya Letopis – Dvinskoy Letopisets", s. 95; M. D. Priselkov, *a.g.e.*, s. 438.

188 "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşeyu ili Nikonovskoyu Letopisyu" (Prodoljenie), T. XI, s. 211.

189 "Въ лето 6878 (1370). Мамай посади у себе на царство другого царя Маманъ салтана. Того же лета князъ великій Дмитрей Ивановичъ посылать въевати города Дъбрянска. А князъ Дмитрей Костянтиновичъ Суздалскій посла брата своего Князя Бориса и сына князя Василіа съ многими вои, съ ними же посолъ царевъ Ачихожа, на Болгарскаго князя Асана; Осанъ же выеха противу ихъ съ челобитъемъ и съ многими дары, они же дары поимоша, а на княженіи посадиша Салтана Бакова сына, и возвратишася въсвояси.", "Prodoljenie Letopisi po Voskresenskomu Spisku", s. 17. Ayrıca bkz.: "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşeyu ili Nikonovskoyu Letopisyu" (Prodoljenie), T. XI, s. 12-13; S. M. Solovyev, *a.g.e.*, s. 272. Bazı kroniklerde "Kazan" ifadesi verilmeden Rus knezlerinin Bulgar Beyi üzerine gönderildiği belirtilmektedir. "Simeonovskaya Letopis", s. 109; "Moskovskiy Letopisnıy Svod Kontsa XV Veka", s. 185.

190 S. M. Şpilevskiy, *a.g.e.*, s. 177; M. G. Safargaliyev, *a.g.e.*, s. 386; G. A. Fedorov-Davidov, *Obşçestvennıy Stroy Zolotoy Ordı*, s. 137.

191 S. M. Şpilevskiy, *a.g.e.*, s. 177-178.

Saray'da devletin başına getirdiği Mamat Sultan'ın oğlu olabileceği yönünde düşünceler de mevcuttur.[192] A. P. Smirnov bunların adlarının Bulgar beyleri olarak, daha sonraki olaylarda zikredilmesinden dolayı Hasan'ın Kazan'da, Sultanbekoğlu'nun da Bulgar'da olmak üzere ayrı ayrı hüküm sürdüklerini düşünmektedir.[193]

Rus kroniklerinin bildirdiğine göre, Nijegorod Rus Knezi Boris Konstantinoviç, 1372 yılında Sura Nehri'nin sağ kenarında Kurmış şehrini kurdu.[194] Şehrin kuruluş amacı, Sura Nehri'nin rahat bir şekilde geçilmesini ve Rus topraklarının emniyetini sağlamaktı.[195] Böylece Rus toprakları Bulgar bölgesindeki yerleşimlerle doğrudan sınırdaş oldu. Burası, Rusların Bulgar üzerine yapacakları seferler için stratejik bir nokta olarak kullanılacaktı.

Rus kroniklerinin bildirdiğine göre Büyük Knez Dmitriy Konstantinoviç Suzdalskiy, 1376 yılı kışında oğulları Knez Vasiliy ve Knez İvan'ı pek çok boyar, komutan ve askerle Kazan Suyu'na doğru Bulgarlar üzerine yolladı. Knez Dmitriy İvanoviç Moskovskiy de, ordusunu ve Knez Dmitriy Mihayloviç Volınskiy'i gönderdi. 16 Mart'ta Bulgarlar saldırmak üzere Kazan'a geldiler. Ruslar ve Bulgarlar arasında bu kez savaş oldu. Kazanlı Müslüman Bulgarlar, şehirden çıkarak Rusların karşısına mevzilendiler. Karşılıklı ok atma ve çatışma sonrasında Ruslar, Bulgarları şehre sığınmaya mecbur ettiler. Şehri ele geçiren Ruslar dehşet saçtılar, birçok şeyle beraber şehri tahrip ettiler. 70 Müslüman'ı katletmişlerdi. Kazanlı Bulgar beyleri Hasan ve Muhammet Sultan, Rus knezlerine boyun eğdiler. Rus knezlerine 1000 ruble (bazı kroniklere göre 2000 ruble) komutanlarına da 3000 ruble haraç ödediler. Böylece çatışma sona erdi.[196]

192 A. N. Nasanov, *a.g.e.*, s. 126.

193 A. P. Smirnov, *a.g.e.*, s. 67-68.

194 "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşeyu ili Nikonovskoyu Letopisyu" (Prodoljenie), T. XI, s. 18.

195 S. M. Şpilevskiy, *a.g.e.*, s. 181.

196 "Въ лето 6884 (1376)... О Болгарехъ. Тое же зимы посылалъ князь великій Дмитрей Ивановичь князя Дмитреа Михаиловича Волынского ратію на безбожныя Болгары, а князь Дмитрей Констянтиновичь Суздалскій посла сына своа князя Василиа и князя Ивана, съ ними же боар и воя многи; и придоша къ Болгаромъ въ великое говенье, марта 16, въ понеделникъ на Вербной недели, погонни же изыдоша противу ихъ и сташа на бой, и начаша стрелять, а ини изъ города громъ пущаху страшаще Русскіе полкы, а ини изъ самострелов стреляху, а други на велбудехъ въежжаша, полошающе кони Русскіе; они же никакоже сего страшахуся, но крепко страна противу на бой, и устремишася единодушно на ихъ, они же оказавши побегоша въ градъ свой, и погонишя Русь по ихъ, бьюще ихъ, и убиша ту Бесермень 70. Князь же Болгарьскій Асань и Махмат салтань добиста челомъ великому князю и тестю его князю Дмитрію Констянтиновичю двема тысячма рублев, а ратемъ ихъ трема тысячма рублев, а дарагу и таможника посадиша князя великого въ Болгарехъ, и отъидоша прочь, много зла створивше поганымъ, суды ихъ и села и зимницы пожгоша, а людей изсекоша.", "Prodoljenie Letopisi po Voskresenskomu Spisku", s. 24-25. Ayrıca bkz: "Lvovskaya Letopis", s. 196-197; "Tipografskaya Letopis", s. 133; "Simeonovskaya Letopis", s. 117-118; "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşeyu ili Nikonovskoyu Letopisyu" (Prodoljenie), T. XI, s. 25; "Holmogorskaya Letopis – Dvinskoy Letopisets",

Rus knezleri ve eşkıyalarının saldırıları neticesinde Bulgarların, Kama'nın sağ kıyısına (Predkamye) ve İdil'in sağ tarafına (Predvolje) yöz etmeleriyle bölge yavaş yavaş göçebelerin yaşadığı bir yer haline gelmeye başlamıştır; daha sonraları Başkurt ve Nogay kabileleri burada yurt tutmuştur. Göçebeler, at ve hayvan sürüleriyle çiftçilerin sürülü topraklarını tahrip etmişlerdir.[197]

Toktamış Han'ın Hâkimiyeti Devrinde Bulgar Bölgesi

1380 yılında Altın Orda Devleti'nin tarihinde oldukça önemli gelişmeler meydana geldi. Bu yıl içinde Tatarlar, Ruslarla yapılan Kulikova Savaşı'nda Dmitriy Donskiy tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldılar. Aynı yıl Emîr Mamay'ı deviren Toktamış Han, Altın Orda tahtına sahip oldu.[198]

Toktamış Han, 1382 yılında Moskova'ya elçilerini göndererek bağlılıklarını bildirmelerini ve haraç ödemelerini talep etti. Moskova'nın cevap vermemesi üzerine Rusların Bulgar bölgesiyle yürüttüğü ticârete darbe indirmeye karar verdi. Bu amaçla resmî adı Bulgar olan İdil'deki Kazan'a kendi Tatarlarını yollayarak Hristiyan tüccârların öldürülmesini ve Rusların yağmalanmasını emretti; mallarına da el koydurdu.[199]

Toktamış Han, 1382 yılında düzenlediği Moskova seferinde Ruslara büyük bir darbe indirdi.[200] Toktamış Han'ın bu seferi Bulgar bölgesinin de yararına oldu. Zira seferden sonra, 10 yıl boyunca Rus knezleri ve eşkıyaları Bulgar topraklarına saldıramadı. Ancak Toktamış Han'ın Timur ile mücadelesi sırasında bu saldırılar (1392, 1394, 1396, 1398-1399 yılları) yeniden başlayacaktı.[201]

Toktamış Han, Deşt-i Kıpçak'ta otoritesini sağlamlaştırdıktan sonra ataları gibi bir fetih siyaseti gütmeye karar verdi. Üstelik işe hâmisi Emir Timur'un hâkimiyeti altında bulunan Harezm'de 1381-1382 ve 1383-1384'te

---

s. 87; "Moskovskiy Letopisnıy Svod Kontsa XV Veka", s. 192; M. D. Priselkov, *a.g.e.*, s. 401. Ayrıca bkz.: S. M. Solovyev, *a.g.e.*, s. 272-273.

197 S. H. Alişev, *a.g.e.*, s. 92.

198 Bkz.: Hayrunnisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007, s. 42-46; İ. Kamalov, *a.g.e.*, s. 100-103.

199 "Въ лето 6890 (1382)... Бысть въ третіе лето царева Тактамышева, царствующу ему въ орде и въ Сарай, и того же лета царева его посла Татарь своихъ въ Болгары, еже есть градъ на Волзе, и ту повеле торговцы Рускіа избити и гостей грабити, а суды ихъ и съ товаромъ отъимати и поправадити къ себе на переволъ...", "Prodoljenie Letopisi po Voskresenskomu Spisku", s. 42; "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşeyu ili Nikonovskoyu Letopisyu" (Prodoljenie), T. XI, s. 71. Ayrıca bkz.: "Simeonovskaya Letopis", s. 132; "Vologodsko-Permskaya Letopis", s. 146; "Ustyujskie i Vologodskie Letopisi XVI-XVIII vv.", *PSRL*, T.XXXVII, İzdatelstvo Nauka, Leningrad, 1982, s. 36; "Tipografskaya Letopis", s. 149; "Moskovskiy Letopisnıy Svod Kontsa XV Veka", s. 206; "Novgorodskaya Letopis po Spisku P. P. Dubrovskogo", s. 138; M. D. Priselkov, *a.g.e.*, s. 422; S. M. Şpilevskiy, *a.g.e.*, s. 182; A. P. Smirnov, *a.g.e.*, s. 70; S. M. Solovyev, *a.g.e.*, s. 279.

200 Bkz.: "Moskovskiy Letopisnıy Svod Kontsa XV Veka", s. 206-211; A. Y. Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 150-152.

201 S. H. Alişev, *a.g.e.*, s. 94.

kendi adına para bastırarak başladı. Bununla birlikte bölgedeki etkili boylardan Kongratların da desteğini sağladı. Timur buna herhangi bir müdahalede bulunmadı. Toktamış bir yıl sonra ise Timur'un nüfuzu altındaki Azerbaycan'a bir sefer düzenleyerek Tebriz'i yağmaladı. Toktamış Han, kendisinin Cengizoğullarının meşru temsilcisi olduğuna inanıyor ve Timur'un kendisinden aşağıda bulunduğunu düşünüyordu. Bu düşüncelerle, Timur İran'da meşgul olduğu sıralarda onun merkezî topraklarına saldırmış; hatta Otrar dolaylarında birçok şehir ve köyü de yağmalamıştı. Timur, Toktamış'ın Maverâünnehir'e girerek Buhara'ya kadar ilerlediğini haber alır almaz Semerkant'a dönmüş ise de, o sıralarda Toktamış Deşt-i Kıpçak'a geri çekilmişti. Artık iki Türk liderinin çatışması kaçınılmaz bir hale gelmişti. Nitekim çok geçmeden, 1391'de Timur ile Toktamış Han'ın orduları Kunduzça Muharebesi'nde karşılaştı. Savaş Toktamış Han'ın ağır bir yenilgi alması ve Timur'un büyük ganimetler elde etmesiyle neticelendi.[202] Toktamış Han, Timur'la mücadeleye giriştiğinde, muhtemelen, Bulgar bölgesinin de desteğini almıştı. Zira Timur, 1391 yılında Toktamış Hanı Kunduzça Muharebesi'nde yenilgiye uğrattıktan sonra İdil boyundaki Bulgar şehir ve kasabalarını askerlerine yağmalatarak tahrip ettirdi.[203]

Toktamış Han, Kunduzça'daki mağlubiyetine rağmen Deşt-i Kıpçak'taki hâkimiyetini muhafaza ediyordu. Üstelik Memlûk Devleti ile temasa geçerek Timur'un düşmanlarıyla ittifak girişiminde bulunmuştu. Bu çekişmenin sonucunda Timur, 1395 yılında Toktamış'ı ikinci kez yenilgiye uğratarak Saray'ı ele geçirdi ve Altın Orda topraklarını askerlerine yağmalattı.[204] Toktamış ise Ş. Yezdî'nin bildirdiğine göre Bulgar'a kaçtı.[205] XVI. yüzyıl yazarı Şerefeddin Bulgarî, Timur'un Bulgar'ı yağmaladığını bildirerek özet olarak şunları yazmıştır:

> Bulgar dinsizlik ve isyanla meşhurdu. Âlimleri şeriatta hile yaparak ribâya izin verildiğine dâir fetva vermişlerdi. Bundan başka zina gibi, kişi öldürmek gibi işler çokmuş. Güya Cuma namazını bile kılmaz olmuşlar, beş vakitten sonra okunan virdleri kaldırmışlar. Boza ve bira helal diye fetva vermişler. İmam Şafi'nin sözü söz değil deyip onu düşman bellemişler. Bayram namazını terketmişler. Allahü Tealaya karşı gelmişler. Allahü Teâla bu yüzden Aksak Timur hazretlerini musallat kılmış. O zaman Bulgar'da Bikçura han imiş. Mir Timur Hazretleri Bikçura Han'a elçi göndermiş. "Niçin Cuma ve Bayram namazını kılmazsınız?" diye sormuş ama Bulgarlı âlimler Timur'u bölücülükle suçlamışlar. Timur bunun üzerine sefer yapmaya karar vermiş ve üç gün boyunca Bulgar'da hiçbir şey bırakmamış, taş surlar mahmuzlarla yok edilmiş ve onları İdil'nın dibine atmışlar. Bikçura Han ile 12 veziri ve 36 âlim idam edilmiş. Kadınlar ve kızlar askerlere dağıtılmış, bütün halk burada yaşaması yasaklanarak başka yerlere sürgün

202 İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, 2. Bs., TTK Yayınları, Ankara, 2000, s. 15-17; İ. Kamalov, *a.g.e.*, s. 104-106; H. Alan, *a.g.e.*, s. 46-56.
203 M. Kafalı, *a.g.e.*, s. 145.
204 İ. Aka, *a.g.e.*, s. 20-21; İ. Kamalov, *a.g.e.*, s. 106-107; H. Alan, *a.g.e.*, s. 56-59.
205 Şerafeddin Ali Yezdî, "Zafernâme", s. 178.

edilmiş. Nihayet 1464'te Bulgar yok olmuş. Timur ayrıca Bulgar şehri Kaşan'ı da yerle bir ederek halkını dağıtmış...[206]

Ancak onun verdiği bilgiler araştırmacılar tarafından gerçek olarak kabul edilmemektedir.[207] Ş. Mercanî, Bulgar halkının Ş. Bulgarî'nin belirttiği gibi İslâmiyet'ten dönmediklerini ve Bulgar'a yaptığı saldırıyı meşru kılmak için Timur'un bu nedeni ileri sürdüğünü yazmaktadır. Ayrıca Ş. Bulgarî'nin eserindeki birçok tarihî yanlışlığı da ortaya çıkararak onun verdiği bilgilerin son derece güvenilmez olduğunu ispatlamıştır.[208]

Bulgar'ın tahrip edilmesiyle ilgili bilgiler başka Tatar tarih kaynaklarında da yer bulmuştur. Tatar halkı için mühim bir kaynak olan *Defter-i Cengizname*'de olaylar şu şekilde anlatılmaktadır:

> Emir Timur, büyük ordularla Bulgar şehrini almaya geldi. Vuruşarak ve tokuşarak Hacı-Tarhan'ı da aldı. Orda beş altı yıl durdu. Ondan sonra gene Bulgar şehrini almaya karar verdi. Çok sayıda askerlerle Bulgar şehrini almaya geldi... Askerlerin sayısını Allah'tan gayrı bilen yoktu. Onların askerle geldikleri devirde Bulgar şehrinde Abdullah diye bir han vardı. Aksak Timur geldi diye Abdullah Han'a haber ulaştı. O zaman Abdullah Han asker topladı. Onlar birbirleriyle sert şekilde vuruştular. Aksak Timur'un hücumuna dayanamadılar ve dağıldılar. Gelip Bulgar şehrine girdiler. Ölen öldü, kalanlar şehre girip beklediler. 700 yılında Zilhicce ayının yirmisinde şehr-i Bulgarı aldılar. Harap kıldılar. Yüz yirmi dört ulu beg vardı, onların hepsini de kırdılar. Hepsinin pek çok hatunlarını Aksak Timur esir kıldı. O begler arasında dört tanesi asıl şehzadelerdi. Birisi İkbali Bek. Birisi Kul Ali Bek, gene birisi Haşi Bek. Gene birisi Mirkaşi Bek isimliydi. Hepsini helak kıldılar. Pek çok halk helak oldu. Abdullah Han'ı da öldürdüler ama Abdullah Han'ın iki oğlu vardı. Birisi Altın Bek, ikincisinin adı Alimbek'di. Birisi yedi yaşında, ikincisi dokuz yaşındaydı. Yıkımdan kaçıp gelen kişiler Altınbek'i orman içine götürdüler. Onlara iyi baktılar. Ondan sonra Aksak Timur şehr-i Bulgarı viran kılıp, harabeye çevirdikten sonra Buler şehrine geldi. Askeri ile Bulgar şehrinin karşına gelip durdu fakat savaşmadılar. O vakitte Buler şehrinin hanı Samet Han'dı... Halkının adı Baraj denilen halktı. Baraj halkının evvel zamandaki yurdu Zay kenarındaydı. Alpler zamanıydı... Bir Baraj denilen ejderha yılan geldi. O şehrin halkına çok ziyan kılmaya başladı. Çıkıp ejderha ile savaştılar, yenemediler. Kendileri şehri arkada bırakıp kaçtılar. Bulgar şehri yanına varıp Buler suyunun üstüne yurt-şehir kurdular. O şehirlerini de Buler diye adlandırdılar. Şu sebepten halkına Baraj dediler... Aksak Timur şehri savaşmadan Samet Han'dan teslim aldı. Askeri ile şehre girdi. Halkını kırdılar.[209]

---

206 Hüsameddin Bin Şerefeddin el-Bulgari, *Risale-i Tevarih-i Bulgariya ve Zikri Mevlana Hazreti Aksak Timur ve Harab-ı Şehr-i Bulğar*, Tipo-Litografiya İmperatorskago Universiteta, Kazan, 1902, s. 34-36.

207 A. P. Smirnov, *a.g.e.*, s. 70-71.

208 Ş. Mercanî, *Müstefâdü'l Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, s. 152-153.

209 *Deftere Çıngız-Name*, (Anonim), "İman" Neşriyatı, Kazan, 2000, s. 27-29.

Yine *Defter-i Cengizname*'nin "Tarih Hakkında Destan" kısmında ifade edildiğine göre, 700 yılında Aksak Timur, Abdullah Han'dan Şehr-i Bulgarı aldı. Abdullah Han'ın iki oğlu vardı. Birisi Altınbek, ikincisi Alimbek. Onlar sonra gelip Kazan suyu üstünde kale yaptılar ve şehir kurdular. Onların halkı yüz dört yıl orada kaldı.[210]

Timur'un Deşt-i Kıpçak seferinden sonra Bulgar şehri ve çevresinin nüfusunun seyrekleştiği bilinmektedir. Zaten Bulgarların büyük çoğunluğu daha önce kuzey bölgelerine göç etmişlerdi. Anlaşılan yaşanan göç hareketlerinin itici güçlerinden biri de Timur'un seferleri olmuştu. Zira *Barac Soyu Bulgar Şeceresi*'nde anlatıldığına göre, "Açgözlü Aksak Timur"un tahribatından sonra Cadaş Bek'in oğulları çeşitli bölgelere dağıldı: İsan Bek Kubna Nehri (Sviyaga Nehri'nin batı kolu) dolaylarına, İhsan Bek de Zah Nehri civarına yerleşti.[211] Aynı rivâyet *Defter-i Cengizname*'de de Emir Timur'un Buler'i ele geçirmesi bahsinde anlatılmaktadır.[212] Böylece Bulgar ve çevresi oldukça tenha bir yer haline geldi. Şehirde, bir müddet sonra Altın Orda'da iktidarı eline alan Edigey Mirza hâkimiyet sağladı. Edigey Mirza'nın yanında bulunan Johannes Schiltberger'in anlattığına göre, Edigey, Sibirya bölgesini fethettikten sonra Bulgar bölgesini de ele geçirmişti.[213] Muhtemelen, Bulgarlar Toktamış Han'ı desteklediğinden dolayı Edigey onları itaat altına almayı uygun görmüştü.

İ. R. Tagirov'un XIX. yüzyıl tarihçisi M. Pinegin'den aktardığına göre, XV. yüzyılın başında İdil Bulgarlarının yeni merkezi olarak artık Kazan vilayeti ön plana çıkmaya başlamıştır:

> Bu tarihlerde Büyük Bulgar'dan geriye yalnızca hiç kimsenin bir daha diriltemediği harabeler kaldı. Yaşamın merkezi biraz kuzeye Kazan'a taşındı. Bu yüzden bu ülkenin insanları Kazanlı veya Tatar olarak adlandırılmaya başlandı. Bulgar adı onların çağdaşlarının dilinde yerini yavaş yavaş terk etti. Bulgarların varlıklarını kaybetmeleri ve Tatarlarla karışmalarının tarihini tespit etmek mümkün değildir. Onlar sonuçta adilane bir şekilde Bulgar-Tatar olarak adlandırabileceğimiz tek bir halkı meydana getirdiler.[214]

Kazan Hanlığı'nın Kuruluşuna Kadar Bulgar-Rus Münasebetleri

Bazı Rus kronikleri, 21 Nisan 6831 (1323) yılında Bulgarların Feodor adında dini bütün bir Hristiyan'ı işkence ederek öldürdüklerini haber ver-

---

210 *Deftere Çıngız-Name*, s. 37.

211 R. G. Kuzeyev, "Etniçeskie Rezultatı Prisoedineniya Turkskih i Fino-Ugorskih Narodov Volgo-Uralskogo Regiona k Russkomu Gosudarstvu", *Doklad na IV Mejdunarodnoy Konferentsii po Tsentralnoy Azii (Sentyabr 27-30 1990 g. Universitet Viskonsin –Medison SŞA)*, Ufa, 1990, s. 6-7.

212 *Deftere Çıngız-Name*, s. 29-30.

213 Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, çev. Turgut Akpınar, 3. Bs., İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s. 95.

214 İ. R. Tagirov, *a.g.e.*, s. 83. Ayrıca bkz.: *Avrasya Fatihi Tatarlar*, haz. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 62.

mektedir.[215] Anlaşılan Bulgar-Rus siyasî münasebetleri bu dönemde din ekseninde gelişiyordu.

Timur'un seferinden hemen sonra Ruslar arasında çıkan taht kavgasına Bulgarlar da karışmıştı. Zira Knez Dmitriy Donskiy'in vasiyeti üzerine büyük knezliğe onun büyük oğlu Vasiliy geçmişti. Üstelik bu durum Tatar Hanı'nın rızası alınmadan gerçekleştirilmişti. Suzdal Knezi Semen Dmitreyeviç, Tatar ordusunun da desteğini alarak büyük knez olmaya kalkıştı. Semen Dmitreyeviç'in 1396 yılında Tatar kuvvetleriyle ortaklaşa yaptığı girişim de başarıya ulaşmadı. Ne var ki, bu sırada Tatar kuvvetleri Nijniy Novgorod'a girerek şehri yağmalamış ve birçok kötülük yaptıktan sonra da kendi topraklarına, yani Kazan'a geri dönmüşlerdi. Rusların Tatarların hareketine cevabı Bulgar topraklarının tahribatına sebep olacaktı. Zira Büyük Knez Vasiliy Dmitreeviç, 1396 yılında kardeşi Yuriy Dmitreyeviç'i çok sayıda askerî kuvvetle Kazan üzerine yolladı. Rus kuvvetleri Bulgar, Cuketau, Kazan, Kermençuk ve diğer birçok Bulgar şehrini ele geçirdiler. Pek çok Müslüman'ı öldürdüler. Bölgede 3 ay kalarak savaştıktan sonra büyük ganimetlerle endi topraklarına döndüler.[216] 1399 yılında Rus Knezi Yuriy, Müslüman Bulgarlara tekrar saldırdı.[217]

1411 yılında, Bulgar, Kazan ve Cuketau beyleri, Moskova ile Suzdal arasındaki mücadeleye aktif bir şekilde katıldılar.[218] Kama'nın güneyindeki Bulgar şehirleri artık önemini kaybetmişti. Bulgar'daki son para basımı 1420 yılında gerçekleşti. Bulgar şehri, bundan sonra ekonomik ve kültürel merkez olma konumunu tamamen kaybetti. Bulgarlar hızlı bir şekilde Kama'nın yukarı

---

215 "В лето 6831... Того же лета въ Болгарехъ замучиша некоего христіанина, именем Феодора, за правоверную веру христіанскую, и убиша его месяца Апреля въ 21 день.", "Simeonovskaya Letopis", s. 89. Ayrıca bkz.: "Tipografskaya Letopis", s. 114; "Moskovskiy Letopisniy Svod Kontsa XV Veka", s. 167.

216 "6904 (1396)... Татарове преступиша роту свою, и пограбиша весь Новъградъ Нижній, и возвратишася въ свою землю, въ Казанъ, много зла сътворивше. Слышавъ же сіа князъ великіи Василей Дмитреевичъ Московскій и посла брата своего князя Юрья Дмитреевичъ, съ силою многою, ратью на Казанъ; они же, шедше, взяша градъ Болгары, и Жукотинъ, и Казанъ и Кременчюх, и иных много градовъ, и пребыша тамо три месяцы, воююще и пленище землю ихъ, и возвратишася со многимъ богатствомъ...", "Letopisniy Sbornik, İmenuemiy Patriarşeyu ili Nikonovskoyu Letopisyu" (Prodoljenie), T. XI, s. 163-164. Ayrıca bkz.: "Rogojskiy Letopisets Tverskoy Sbornik", s. 460-461; "Sofiyskaya Vtoraya Letopis", *PSRL*, T. VI, Vıp. 2, İzdatelstvo Yazıki Russkoy Kulturı, Moskova, 20001, s. 6. Ayrıca bkz: "Vologodsko-Permskaya Letopis", s. 165; "Ustyujskie i Vologodskie Letopisi XVI-XVIII vv.", s. 168; "Tipografskaya Letopis", s. 167; "Moskovskiy Letopisniy Svod Kontsa XV Veka", s. 225-226; "Novgorodskaya Letopis po Spisku P. P. Dubrovskogo", s. 158; M. D. Priselkov, *a.g.e.*, s. 453; S. M. Solovyev, *a.g.e.*, s. 346; S. M. Şpilevskiy, *a.g.e.*, s. 182-184; A. P. Smirnov, *a.g.e.*, s. 71.

217 "В лето 6907 (1399)... В то же лето взятъ бысть Новъгород Нижнеи и на Болгары князъ Юрьи ходил...", "Moskovskiy Letopisniy Svod Kontsa XV Veka", s. 229.

218 "Въ лето 6919 (1411)... Тое же зимы, месяца Генвари, на память святаго Іонна Кушника, бысть бой князю Петру Дмитреевичю Московскому и княземъ Ростовскимъ и Ярославъскимъ съ Сужлалъскымъ со княземъ Даніломъ Борисовичемъ и Нижеяго Новигорода, и съ его братомъ съ княземъ Иваномъ, и з Болгаръскыми князи, и Жукотинскимъ...", "Letopisniy Sbornik, İmenuemiy Patriarşeyu ili Nikonovskoyu Letopisyu" (Prodoljenie), T. XI, s. 215.

kesimine, Kazan Suyu çevresine akın ediyorlardı. Bu durumda, neredeyse boşalan Kama'nın güneyindeki Bulgar topraklarına Ruslar göz diktiler. Zira 1431 yılında Büyük Knez Vasiliy Vasilieviç, Knez Feodor Davidoviç Pestriy'i Rus kuvvetleriyle İdil-Kama Bulgarları üzerine gönderdi. Ruslar Bulgarların bütün topraklarını savaşarak hâkimiyet altına aldılar.[219] Böylece Bulgar toprakları Rusların kontrolüne giriyordu. III. İvan döneminde Bulgar toprakları Rusların hâkimiyeti altında gösterilmiştir.[220]

Bulgar ve Cuketau Beyliklerinin zayıflamasında Kazan'ın ön plana çıkmasının rolü büyüktü. Bu arada 1436 yılında Altın Orda tahtından indirilen Toktamış Han'ın torunu Ulu Muhammed Han, Küçük Muhammed Han ile giriştiği iktidar mücadelesini kaybederek Kırım'da kaldı. Fakat bu defa da Toktamış Han'ın soyundan gelen Seyid Ahmet Han ile anlaşan Emîr Haydar onu yerinden etti. Ulu Muhammed Han, 3 bin askeriyle kendisinin daha önce Moskova tahtına oturttuğu Knez Vasiliy'den destek alma umuduyla Moskova Knezliği'nin güneydoğusunda bulunan Rus-Kırım sınırındaki Belev şehrine gitti. Ulu Muhammed Han'ın kendi sınırları içinde yerleşmesinden çekinen Moskova yönetimi, 1437 yılında Rus kuvvetlerini Ulu Muhammed'in üzerine yolladı. Ulu Muhammed Han, onları kendisinden sayıca fazla olmalarına rağmen yenilgiye uğrattı. Fakat Rus topraklarında tutunamayacağını anlayarak Saray'dan ve Rus topraklarından ayrı müstakil bir devlet kurmaya karar verdi. Bu amaçla Orta İdil'de daha önce kurulan Bulgar Emîrliği gibi müstakil bir Müslüman devleti kurmak için faaliyete geçti. Rus topraklarını terk ederek Bulgar Vilayeti sınırlarına ulaştı. 1431 yılındaki Rusların saldırıları sonucu meşhur Bulgar şehri harabeye dönmüş ve bölge halkı daha tehlikesiz ve sessiz olan kuzeye, Kama'nın ötesindeki topraklara yerleşmişlerdi; buradaki Kazan şehri Bulgar nüfusunun yeni merkezi haline gelmişti. Bundan dolayı Ulu Muhammed Han, kuracağı devletin merkezi olarak Bulgar'ı değil de Kazan'ı seçti ve buraya yerleşerek Kazan Hanlığı'nı kurdu.[221] Birçok tarihçi, Ulu Muhammed Han ve oğlu Mahmut Han'ın savaşarak 1445 yılında Kazan'ı ele geçirmesiyle Kazan Hanlığı tarihinin başladığı kanaatindedir.[222] Böylece Kazan Hanlığı'nın esas nüfusunu, eski yerleşik Türk kökenli Müslüman Bulgarların torunları teşkil etti.[223]

---

219 "Въ лето 6939 (1431). Князъ Великій Василей посылалъ ратью на Болгары Волжъскіе князя Феодора Давыдовича Пестрого; онъ же шедъ взятъ ихъ, и всю землю ихъ плени.", "Prodoljenie Letopisi po Voskresenskomu Spisku", s. 95. Ayrıca bkz.: "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşeyu ili Nikonovskoyu Letopisyu" (Prodoljenie), *PSRL*, T. XII, İzdannoe po Vısoçayşemu Poveleniyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, St. Petersburg 1901, s. 9; "Simeonovskaya Letopis", s. 171; "Lvovskaya Letopis", s. 234; "Vologodsko-Permskaya Letopis", s. 187; "Ustyujskie i Vologodskie Letopisi XVI-XVIII vv.", s. 41, 84, 169; "Sofiyskaya Vtoraya Letopis", s. 54; "Moskovskiy Letopisnıy Svod Kontsa XV Veka", s. 248.

220 A. P. Smirnov, *a.g.e.*, s. 72.

221 M. Hudyakov, *Oçerki po İstorii Kazanskogo Hanstva*, İzdatelstvo İnsan, Moskova, 1991, s. 23-25.

222 İ. R. Tagirov, *a.g.e.*, s. 109.

223 M. Hudyakov, *a.g.e.*, 19.

Sonuç olarak Ulu Muhammed Han ve oğlu Mahmut Han devrinde, daha önce İdil Bulgar Devleti'nin hâkimiyeti altında bulunan ve onun nüfusuyla meskûn olan toprakları üzerinde kurulan Kazan Hanlığı, yıkıldığı 1552 yılına kadar Rusların Orta İdil bölgesine hâkim olmasını engelleyecekti. Böylece İdil Bulgarlarının kültürü temelinde Kazan Tatarlarının kültürü gelişti. Zira Bulgarlar etnik olarak onların atalarıydı.[224] Kazan Hanlığı, Altın Orda'nın bir parçası ve İdil Bulgar Devleti'nin devamı niteliğindeydi.[225] N. F. Kalinin, Kazan şehrine atfettiği eserinde Kazan Tatarları ve Çuvaşların babaları olarak nitelendirdiği Bulgarların, Mordvinleri, Marileri ve Udmurtları kendi özlerinde birleştirdiği ve Moğol istilasından sonra da bunların bir kısmının Bulgar şehrinin 120 km kuzeyine göç ederek burada Kazan'ı, yani yeni Bulgar'ı meydana getirdiklerini ifade etmiştir.[226] A. H. Halikov, Kazan Tatarları olarak adlandırdığımız halkın oluşumunun XVI. yüzyılın ilk yarısında tamamlandığını; XV-XVI. yüzyıllarda Kazan Hanlığı'nın Türk dilli nüfusunun saf Bulgar özelliklerinden uzaklaşarak Kazan-Tatar milletinin temelini oluşturduğunu ve bu temelde Türklerle birlikte diğer milletlerin de rol oynadığını düşünmektedir.[227] E. Karimullin, farklı bir yaklaşımla, Moğol istilasından sonra İdil Bulgarlarının etnik yapısında herhangi bir değişiklik meydana gelmediğini, Bulgarların kültürlerini muhafaza ettiklerini düşünmektedir. Onun yorumuna göre Bulgarlar, Vyatka ve Kama Nehirlerinin kuzey bölgelerine ve Kazan Nehri'nin kıyısına yerleştikleri dönemde de saflıklarını muhafaza etmişler ve Kazan Hanlığı kurulduktan sonra da herhangi bir etnik değişikliğe uğramamışlardır. Bu nedenle, onların Tatar olarak adlandırılmasına ve Kıpçak tesirine de karşı çıkmaktadır.[228] Ayrıca bugünkü Kazan Türklerinin dili olan Tatarcanın, üzerinde Arpaçanın tesiri olmakla birlikte aslen herhangi bir değişikliğe uğramamış öz İdil Bulgar dili olduğu kanaatindedir.[229] Benzer bir görüş de M. F. Zekiyev ve YA. F. Kuzmin-Yumanidi'nin ortak çalışmalarında dile getirilmiştir. Bu araştırmacılar da, Çuvaşların İdil Bulgarlarının torunları olduğu yönündeki klasik görüşe haklı gerekçelerle karşı çıkmışlardır. Onlara göre İdil Bulgarlarının yalnızca bir tane halefi bulunmaktadır, o da Kazan Tatarlarıdır. Çünkü İdil Bulgarlarının bütün millî özelliklerini (din, dil, antropolojik, etnokültürel vb.) onlar devralmıştır.[230] Kazan Tatarlarının kökenine dâir farklı bir görüş de R. G. Fahrutdinov tarafından ortaya atılmıştır. Ona göre tüm Tatarların (Kazan, Sibirya, Astrahan, Kırım v.b.) ataları, Batu'nun ordasıyla birlikte Merkezî Asya'dan İdil Nehri bölgesine gelen Türk dilli Tatarlardır. Bu konseptte İdil Bulgarlarına yer yoktur.[231] R. G. Fahrutdi-

224 Ş. F. Muhamedyarov, *a.g.e.*, s. 10-11.
225 İ. R. Tagirov, *a.g.e.*, s. 108.
226 N. F. Kalinin, *Kazan. Tarihi Oçerk*, Tözetelgen hem Tulılandırılgan İkençe Basmadan Terjeme, Tatknigoizdat, Kazan, 1957, s. 17, 24-25.
227 A. H. Halikov, *Tatarskiy Narod i Ego Predki*, Tatknigoizdat, Kazan, 1989, s. 164.
228 Bkz.: Abrar Karimullin, *Tatarı Etnos i Etnonim*, Tatknigoizdat, Kazan, 1988, s. 32-41.
229 *a.g.e.*, s. 59.
230 M. Z. Zakiyev, Y. F. Kuzmin-Yumanidi, *Voljskie Bulgarı i İh Potomki*, İzdatelstvo İnsan, Moskova-Kazan, 1993, s. 157.
231 F. Ş. Huzin, *Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya (X – Naçalo XIII Vekov)*, İzdatelstvo Fest, Kazan, 1997, s. 28, 122.

nov ayrıca Ulu Muhammed Han'ın, Kazan Hanlığı'nın kuruluşu esnasında yukarıda ifade edildiği gibi 3.000 askerle değil, 200.000 askerle geldiğini; bunların eşleri, çocukları ve maiyetleriyle birlikte Kazan bölgesine yerleştiklerini ve böylece Kazan Hanlığı'nın esasını Tatar Türklerinin oluşturduğunu ileri sürmüştür.[232] Hâlbuki Moğollar, Deşt-i Kıpçak ve İdil Bulgar bölgesini ele geçirdiklerinde askerlerin dışında az sayıda bir nüfusla gelmişlerdi. Altın Orda'nın hâkim olduğu sahada Kıpçaklar ve İdil Bulgarları, gerek nüfus olarak gerekse de kültür olarak üstün durumdaydılar. Ayrıca İslâmiyet ve etnik yakınlık bu Türk boylarının yakınlaşmasını adeta zarurî kılmıştır. Moğolların da bunlar arasında eridiğine şüphe yoktur. E. Karamillin'in dediği gibi, İdil Bulgarları tamamen saf kalmışlarsa o zaman Kıpçaklar ne olmuştur? Aynı şekilde R. G. Fahrutdinov'un dediği gibi, eski Türk yazıtlarında da adı geçen Türk Tatarlar tamamen Kazan Tatarlarını meydana getirmiş ise o zaman Kıpçak ve Bulgarlara ne olmuştur? Hiçbir iz bırakmamışlar mıdır? Bu tartışmalı konunun doğru cevabı, Kazan Tatarlarının, bölgedeki tarihî süreçte rol oynayan başta İdil Bulgarları olmak üzere bölgeye yerleşen Türk halklarının torunları oldukları gerçeğidir.

İdil Bulgarlarının merkezinin Kazan'a taşındığının delillerinden biri de para basımıdır. Zira Altın Orda hanlarından Şadibek Han (1400-1407) ve Bulat Han (1407-1411) adlarına basım yeri olarak üzerlerinde Bulgar el-Cedit, yani yeni Bulgar (Kazan) yazan paraların asıl merkezi Kazan'dır. Bu durum pratikte artık Bulgar'ın var olmadığını ve Bulgar halkının merkezinin Kazan'a taşındığını düşündürmektedir.[233] Bundan sonra Kazan'da XV. yüzyılın 30'lu yıllarında Gıyaseddin Han ve daha sonra da Ulu Muhammed Han adına basılan paralar bilinmektedir.[234]

232 R. G. Fahrutdinov, *Tatar Halkı hem Tatarıstan Tarihı Borıngı Zaman hem Urta Gasırlar*, Megarif Neşriyatı, Kazan, 2001, s. 199-200.

233 Kazan Hanlığı hakkında geniş bilgi için bkz.: Serkan Acar, *Kazan Hanlığı - Moskova Knezliği Siyasi İlişkileri (1437-1552)*, TTK Yay., Ankara, 2013.

234 A. G. Muhamadiyev, *Bulgaro-Tatarskaya Monetnaya Sistema XII-XV vv.*, s. 20.

4. BÖLÜM

İDİL BULGAR DEVLETİNDE İDARÎ-ASKERÎ TEŞKİLAT, SOSYO-EKONOMİK VE KÜLTÜREL HAYAT

4.1. İdarî-Askerî Teşkilat

İlteber-Emîr

İdil Bulgar Devleti, tipik bir Orta Çağ Türk-İslâm devleti teşkilat yapısına sahipti. Devletin başında "ilteber" ya da "emîr" unvanına sahip hükümdar (melik) vardı.

İbn Fadlân'ın seyahatnâmesini ilk yayımlayan A. Z. Velidî Togan, Bulgar hükümdarının unvanı olan بلطوار kelimesini "yiltawâr" şeklinde okumuştur.[1] Aynı şekilde Rus araştırmacı A. P. Kovalevskiy, İbn Fadlân'ın notlarını tercüme ettiği, açıkladığı ve araştırdığı bütün yayınlarında Bulgar hükümdarının adıyla beraber zikredilen "b.l.t.var" (بلطوار) kelimesinin Bulgar hükümdarının lakabı olarak "yıltıvar" şeklinde okunması gerektiğini belirtmiştir.[2] "B.l.t.var" ya da "yiltawâr/yıltıvar"ın eski Türk devlet teşkilatında ülkeyi yöneten manasına gelen "ilteber/elteber"in farklı bir yazılışı olduğu tahmin edilmektedir.[3]

Türk idare sisteminde kökeni çok eskilere dayanan bir unvan olarak İdil Bulgar Devleti'nin kurucusu Almış'ın da kullandığı anlaşılan Yıltıvar=İlteber kelimesine Orhun Abidelerinde de rastlanmaktadır.[4] "İlteber" unvanı, Türklerden bahseden Çin kaynaklarında da geçmektedir.[5] Eski Türk devletlerinde kullanılan askerî ve sosyal unvanları inceleyen A. Donuk'un yoru-

---

1 A. Zeki Velidî Togan, *İbn Fadlân's Reisebericht Deutsche Morgenlandische Gesellschaft*, Kommissionsverlag F. A. Brockhaus, Leipzig, 1939, s. 1.

2 A. P. Kovalevskiy, *Çuvaşi i Bulgari po Dannim Ahmeda İbn-Fadlâna*, Çeboksari, 1954, s. 16, 35-36; A. P. Kovalevskiy, *Kniga Ahmeda İbn-Fadlâna o Ego Puteşestvii na Volgu v 921-922 gg.*, İzdatelstvo Harkov Gos. Universiteta, Harkov, 1956, s. 160, 197.

3 F. Ş. Huzin, *Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya (X – Naçalo XIII Vekov)*, İzdatelstvo Fest, Kazan, 1997, s. 96.

4 *Orhun Abideleri*, haz. Muharrem Ergin, 42. bs., Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 24-25.

5 İsenbike Togan vd., *Çin Kaynaklarında Türkler Eski Tang Tarihi (Chiu Tang-shu) 194a "Türkler" Bölümü (Açıklamalı Metin Neşri)*, TTK Yayınları, Ankara, 2006, s. 34, 51, 52, 57.

muna göre, "yıltavar" aslında diğer Türk devlet ve kavimlerinde hükümdara bağlı yüksek devlet memuru, idareci manalarında kullanılmıştır. Ayrıca Türklerde tâbi hükümdar manasına gelen bir idarî terim olarak da bilinmektedir. Hazarlara da Gök-Türklerden geçmiş olma ihtimali yüksektir.[6] Hazar Kağanlığı'nın vasallığı altında bulunan ve nüfusunun büyük çoğunluğunu Bulgar Türklerinin oluşturduğu Kuzey Kafkasya'daki Hun Krallığı'nın başında bulunan Alp-İlitver'den kaynaklar bahsetmektedir.[7] M. İ. Artamanov da Alp-İlitver adlandırmasından hareketle "ilteber" unvanında "yıltıvar" adlandırmasını görmekte ve bunun vasal hükümdar manasına geldiğini belirtmektedir.[8] Büyük ihtimalle Almış da, Alp-İlitver gibi Hazar Kağanlığı'nın vasallığı altında olduğundan dolayı bu unvanı kullanmıştır. Bununla birlikte İlteber unvanının İdil Bulgarlarının tamamen müstakil olduğu dönemlerde de Bulgar hükümdarları tarafından kullanılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Örneğin XI. yüzyıl müellifi Şeref ez-Zamân Tâhir el-Mervezî *Tabâyi' el-Hayavan* adlı eserinde Bulgarların hükümdarlarının unvanına (يطلطو) denildiğini belirtmiştir.[9] V. Minorskiy bu unvanı haklı olarak "b.t.l.tû." şeklinde okumuştur[10]. Orta Çağ kaynakları uzmanımız R. Şeşen ise aynı kelimeyi "Baltıvâr (İltabar)" olarak okumuştur.[11] Anlaşılan R. Şeşen, İslâm müellifinin kullanımına itibar etmiştir. XII. yüzyılın İranlı tarihçisi Ebü'l Hasan (İbn Funduk) İbn Zeyd el-Beyhakî de, İdil Bulgar hükümdarı "Emîr Ebu İshak İbrahim bin Muhammed bin *B.l.t.var*"dan (امیر ابو اسحق ابراحیم بن محمد بن بلطوار) bahsetmiştir.[12] Demek ki İdil Bulgar hükümdarları her ne kadar artık vasal yöneticiler olmasalar da geçmişten gelen bir gelenek olarak B.l.t.var şeklinde ilteber unvanını muhafaza etmişlerdir.

Sonuç olarak Bulgar hükümdarları, kuruluş döneminde Hazar Kağanlığı'nın vasal yöneticileri olarak Türk devlet geleneğine uygun şekilde "ilteber" unvanını kullanıyorlardı. Hutbede de bu adla zikrediliyorlardı. Fakat 922 yılında İslâmiyet'in resmî olarak kabul edilmesinden sonra İslâm Halifesi'ne bağlı Müslüman hükümdarlar olarak Bulgar yöneticileri "emîr" ya da "melik" unvanlarını da kullanmaya başlamışlardı. Bulgar hükümdarlarının "emîr" unvanını kullandıklarını bastırmış oldukları paralardan anlamakta-

---

6 Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, TDAV Yayınları, İstanbul, 1988, s. 21-22.

7 Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi* ve *Alban Salnamesi Mhitar Koş*, çev. Dr. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 231, 244.

8 M. İ. Artamanov, *Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar*, çev. D. Ahsen Batur, 2. Bs., Selenge Yayınları, İstanbul, 2004, s. 322.

9 Sharaf Al-Zamân Tâhir Marvazî, *On China, the Turks and India*, Arabic text (circa A. D. 1120) with an English translation and commentary by V. Minorsky, Professor of Persian in the University of Londra, The Royal Asiatic Society, Londra, 1942, s. 23.

10 Sharaf Al-Zamân Tâhir Marvazî, *on China, the Turks and India*, s. 36.

11 "Mervezî'nin Eserinin Türklerle İlgili Bâbının Tercümesi", İbn Fazlan, *Seyahâtname*, Önsöz ve Ter. Prof. Dr. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 110.

12 Ebü'l Hasan Alî bin Zeyd Beyhakî ibn Mârûf Funduk, *Tarih-i Beyhakî*, Ahmed Behmenyar Neşri, Tahran, 1317 (1938), s. 53; B. N. Zahoder, *Kaspiyskiy Svod Svedeniy o Vostoçnoy Evrope. Bulgarı, Madyarı, Narodı Severa, Peçenegi, Rusı, Slavyane*, T. II, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1967, s. 46.

yız.[13] Örneğin Bulgar hükümdarı Almış'ın hükümdarlığı devrine denk gelen Halife el-Muktedir ve Biler Emîri adına hicrî 308 yılında bastırılan İdil Bulgar paraları bulunmaktadır.[14] El-Gırnâtî, kâfirlere saldıran Bulgar "Meliki"nden bahsetmiştir.[15] Aynı müellif, Hazar şehri Saksın'da yaşayan Bulgarların başında kendi emîrlerinin bulunduğunu da belirtmiştir.[16] Ayrıca yukarıda değinildiği üzere Beyhakî'nin eserinde Bulgar hükümdarı Ebu İshak İbrahim'in adı "emîr" unvanıyla zikredilmiştir.[17] Tüm bu örneklerden hareketle İdil Bulgar Devleti'nin resmî adının "İdil Bulgar Emirliği" olduğunu düşünmek mümkündür.[18]

İdil Bulgarları arasında farklı Türk boylarının varlığı ve bu boyların Bulgar İlteberi'ne tâbi olmalarından dolayı İdil Bulgar Devleti'nin, X. yüzyılın son çeyreğine kadar bir boylar konfederasyonu yapısında olduğunu söyleyebiliriz. İdil Bulgar boylar konfederasyonunun başında bulunan Bulgar İlteberi aynı zamanda devletin askerî teşkilatının da yöneticisiydi. Komşu topraklara askerî seferler düzenlemek onun göreviydi.[19] Kuruluş döneminde ortalama bin kişinin sığacağı büyüklükte kubbeli çadırı bulunan Bulgar İlteberinin, hükümdarlık alametlerinden olan Rum dîcâbıyla örtülü tahtına otururak Türk töresi gereğince toy yaptığını da biliyoruz.[20] Daha sonraki dönemlerde Bulgar hükümdarlarının başkentte saraylar inşa ettirdiğini de arkeolojik kalıntılardan anlamaktayız.[21]

Arkeolojik kazılarda kaleleri bulunan Bulgar, Biler, Cuketau, Suvar ve Kazan gibi şehirlerin varlığı buralarda İdil Bulgar Konfederasyonunun farklı idarî merkezlerinin bulunduğunu düşündürmektedir. Bu kaleli şehirlerin etraflarında tarım alanları ve tahkimatlar bulunmaktaydı. Bunların Bulgar, Suvar, Esegel ve Bersula gibi farklı Bulgar boylarının merkezleri olması müm-

13 Dinçer Koç, "Nümizmatik Verilere Göre X. Yüzyılda İdil Bulgar Emirleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 187, (İstanbul, 2010), s. 223-236.

14 S. A. Yanin, "Novie Dannie o Monetnom Çekane Voljskoy Bolgarii X v.", *Trudı Kuybışevskoy Arheologiçeskoy Ekspeditsii*, T. IV., Otv. Red. A. P. Smirnov, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova, 1962, s. 186; A. G. Muhamadiyev, *Drevnie Monetı Povolj'ya*, Tatknigoizdat, Kazan, 1990, s. 113-114.

15 Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnâmesi (Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câib)*, haz. ve çev. Fatih Sabuncu, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2011, s. 189, 190.

16 Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnâmesi (Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câib)*, s. 186.

17 Ebü'l Hasan Alî bin Zeyd Beyhakî ibn Mârûf Funduk, *Tarih-i Beyhakî*, s. 53.

18 Tatar tarihçi S. H. Alişev, İdil Bulgar Devleti'nin başında "Han" unvanlı hükümdarın bulunduğunu ve hana tâbi yöneticiler için Emîr unvanının kullanıldığını düşünmektedir. Emirin Türklerdeki karşılığı "Bey" veya Tatarcadaki şekliyle "Bek"ti, S. H. Alişev, *Bolgaro-Kazanskoe i Zolotoordınskie Otnoşeniya v XIII-XVI vv.*, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan, 2009, s. 47.

19 Albert Nigamayev, Fayaz Huzin, "Sotsialno-Politiçeskoe Ustroystvo. Obşçestvennie Otnoşeniya", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzdatelstvo Ruhil, Kazan, 2006, s. 144.

20 İbn Fazlan, *Seyahâtname*, Önsöz ve Ter. Prof. Dr. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 49.

21 F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, s. 56.

kündür.[22] Bu beyliklerin başındaki beyler yavaş yavaş oldukça çağdaş idarecilere dönüşmüşlerdir ve bunda toplumsal hayatın hâkim faktörü olan İslâm dininin rolü büyüktür.[23]

Sonuç olarak İdil Bulgar boylar konfederasyonunda eski Türk geleneklerine bağlı olarak yönetim babadan oğula geçiyordu.[24] Bunu nümizmatik verilerden ve yazılı kaynaklardan anlamaktayız.[25] İlk bölümde de ifade edildiği üzere, hükümdarın oğulları arasında özellikle kuruluş döneminde taht kavgaları yaşanıyordu. Bundan dolayı ülke ayrı yönetimlere bölünüyordu. Ayrı Bulgar ve Suvar yönetimleri bu minvaldeydi. Ancak 970'li yıllarda Bulgar Emîri Mümin İbn Hasan, Suvar Beyliği'ni itaat altına alarak yalnızca Bulgar'da para bastırmaya başladı. Muhtemelen, bundan sonra İdil Bulgar Devleti merkezî otoritenin tamamen hâkim olduğu bir idarî yapıya kavuştu. XI. yüzyıldan itibaren Bulgarlardan bahseden kaynaklarda artık Bersula, Barancar, Eskil gibi boy adlarının ayrı olarak zikredilmemesi bu görüşü desteklemektedir.

İdil Bulgar İlteberi'ne karşı derin bir saygı duyuluyordu ve huzuruna çıkıldığında uyulması gereken kurallar vardı. Kimse hükümdarın önünde oturamazdı. O saraydan çıktığında huzurundaki herkes ayağa kalkar ve kafasındaki başlığı çıkarıp koltuğunun altına koyardı. Hükümdar geçmeden kimse başlığını takmazdı. Hükümdarın çocukları ve kardeşleri dahi saraya girerken başlıklarını çıkarır ve yere kapanırlardı, sonra da doğrularak dizlerinin üzerine otururlardı.[26]

Hatun

Bilindiği üzere Türk devlet yönetiminde hatunlar söz sahibiydiler.[27] İdil Bulgar Devleti de Türk geleneklerine bağlıydı. Bundan dolayıdır ki, İbn Fadlân Bulgar İlteberi Almış'ın karısının resmî kabul sırasında kanun ve geleneklere göre onunla yan yana oturduğunu, halkın huzurunda ona da hilat giydirdiğini ve tıpkı hükümdar gibi onun üzerine de gümüş paralar saçıldığını belirtmektedir.[28]

Bağlı Boyların Beyleri

Tatar tarihçi İ. L. İzmaylov, İslâmiyet öncesi döneme ait İdil Bulgar mezarlıklarındaki yakın savaş silahlarını analiz ederek, eski Bulgar toplumunda sosyal ayrışma sürecinin yaşandığı ve atlı askerî aristokrasinin doğduğu sonucuna varmıştır.[29] Bunun sonucu olarak Bulgar İlteberi'nin hâkimiyetinde

22 S. H. Alişev, *a.g.e.*, s. .21.
23 *a. g .e.*, s. 44.
24 P. Golubovskiy, *Bolgarı i Hazarı, Vostoçnie Sosedi Rusi pri Vladimir Sv. (İstoriko-Etnograficeskiy Oçerk)*, Kiev, 1888, s. 12; S. H. Alişev, *a.g.e.*, s. 44.
25 Bkz.: D. Koç, a.g.m., s. 225-233.
26 İbn Fazlan, *Seyahâtname*, s. 58.
27 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 15. Bs., Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1997, s. 270.
28 A. P. Kovalevskiy, *Kniga Ahmeda İbn-Fadlâna*, s. 132; İbn Fazlan, *Seyahâtname*, s. 49.
29 İ. L. İzmaylov, "Orujie Blijnego Boya Voljskih Bolgar VIII-X vv.", *Rannie Bulgarı v Vostoçnoy Evrope*, Kazan, 1989, s. 116.

farklı toprakları yöneten ve kendi askerî birlikleri bulunan "Bek"ler ortaya çıkmıştı.[30] Devletin kuruluş döneminde, başında Bulgar İlteberi'nin bulunduğu idarî hiyerarşide ona tâbi olan dört boyun (Bersula, Eskil, Barancar, Suvar) beyleri de bulunmaktaydı.[31] İbn Fadlân bu minvalde, Müslüman Barancarların beyi, Almış'ın zorla itaat altına aldığı Suvarların beyi ve henüz Müslüman olmamış Eskil beyinden bahsetmiştir.[32]

X. yüzyılın ortalarına doğru İdil Bulgar şehirlerinin oluşmasıyla birlikte kendi malikâneleri, yurtlukları, tahkimli yapıları ve askerî birlikleri bulunan büyük beyler Bulgar Emîri'nin hâkimiyeti altında bulunuyorlardı. Beyler, Bulgar Emîri adına üzerlerine aldıkları hazineyi yönetme, vergi ve haraç toplama, yargılama vb. görevler aracılığıyla bir nevi kendi hâkimiyetlerini gerçekleştiriyorlardı.[33] İ. L. İzmaylov, ünlü Bulgar şair Kul Ali'nin *Kıssa-i Yusuf* adlı eserine dayanarak Bulgar Emîri adına ülkenin çeşitli bölgelerini ve şehirleri yöneten beylerin kurultay topladıklarını, askerî geçit töreni yaptıklarını ve Bulgar ordusunun başkentte toplandığını ifade etmektedir.[34]

Kurultay

İdil Bulgar Devleti'nin yönetim mekanizmasında en önemli yeri işgal eden unsurlardan biri olarak eski Türk devlet teşkilatına dayanan "kurultay"ın varlığı dikkat çekmektedir. Kurultay devletin tüm toplumunu ilgilendiren önemli konularda karar almak için Bulgar İlteberi'nin davetiyle boy temsilcilerinin ve hür halkın katılımıyla gerçekleştiriliyordu. Örneğin İbn Fadlân İslâmiyet'in resmî olarak kabulü esnasında, 16 Mayıs 922 tarihinde, Bulgar İlteberi'nin ülkesindeki beylerini, kumandanlarını ve aile fertlerini topladığını haber vermektedir.[35]

Diplomasi

İdil Bulgar Devleti'ndeki elçilik kurumu ve diplomasi ritüelleri hakkında elimizde çok az bulgu vardır. Bu konudaki esas bilgiyi İbn Fadlân'ın notlarından ve daha geç kaynaklardaki sınırlı bilgilerden elde ediyoruz. Diplomatik temaslara emîrin güvendiği Bulgar aristokrasisi katılıyordu. Fakat bu durumda danışman ve tercüman olarak yabancılar kullanılıyordu. Rus kaynaklarında da Bulgar elçilerinden bahsedilmektedir. Fakat onların statüsü net olarak belirtilmemiştir.[36] Diplomatik görüşmeleri yürüten elçilerin bir kısmının dil bilen güvenilir tüccârlar arasından seçildiklerini söyleyebiliriz.

30 F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, s. 97-98.
31 İbn Fazlan, *Seyahâtname*, s. 47; A. P. Kovalevskiy, *Kniga Ahmeda İbn-Fadlâna*, s. 131.
32 İbn Fazlan, *Seyahâtname*, s. 61, 64, 65.
33 R. M. Amirhanov, *Tatarskaya Sotsialno-Filosofskaya Mısl Srednevekovya (XIII – Seredina XVI vv.)*, Tatknigoizdat, Kazan, 1993, s. 59-60.
34 İ. L. İzmaylov, "Voljskaya Bulgariya: Voennoe Delo, Vneşnyaya Politika", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzdatelstvo Ruhil, Kazan, 2006, s. 354.
35 A. P. Kovalevskiy, *Kniga Ahmeda İbn-Fadlâna*, s. 131.
36 İ. L. İzmaylov, a.g.m., s. 368.

Hiç kuşkusuz hem İslâm âlemiyle hem de Ruslarla yapılan görüşmeleri bu tüccarlar yürütmüşlerdi.[37]

İbn Fadlân'ın notlarından anladığımız kadarıyla Bulgar temsilcileri gelen elçilik heyetini belirli bir mesafede önden karşılıyor ve hükümdarın karargâhına kadar onlara refakat ediyorlardı. Karargâhtan belli bir mesafede elçileri şahsen Bulgar hükümdarı karşılıyordu. Kendisi Bağdat elçisini görünce atından inerek yere kapanmış ve elçilik heyetindeki herkese gümüş dirhemler saçmıştı. Resmi kabul ise dört gün sonra gerçekleştirilmişti ve devletin tüm yönetici zadegânı toplanmıştı. Kabulde karşılıklı hediyeler verilmiş ve selamlama konuşmaları yapılmıştı; bundan sonra da hükümdarın yakın çevresi elçiye dirhemler saçmıştı. Elçilik heyeti şerefine akşam ziyafet düzenlenmiş ve halifenin temsilcileri şeref konuklarına ayrılmış yerlere oturtulmuştu.[38] Benzer elçi kabul merasimi Orta Çağ'daki Türk ve Müslüman devletler için epey karakteristikti. Burada Bulgarlara özgü tek çizgi ise dirhem saçılmasıydı; bu da iyi niyet göstergesi ve koruma anlamına geliyordu ve kadim Türk-Ogur geleneklerine dayanıyordu. Rus yıllıklarında verilen bilgiye göre anlaşma yapılırken Bulgarlar kendi yeminlerini ediyorlardı. Bu da muhtemelen Kur'an üzerine yapılıyordu.[39]

Başkent

X. yüzyılın sonlarından itibaren devletin merkezîleşmesi sürecinin kuvvetlenmesi, toplumun İslâmlaşması ve şehirlerden oluşan bir yerleşim ağının oluşmasıyla birlikte merkezî otorite arttı. Böylece şehirler devletin idarî taksimatında boyların yerini aldı. Bu durumu Temtuzili, Çelmatlı, Sebekulyanlı Bulgarlardan bahseden Rus kroniklerinden tespit etmek mümkündür.[40]

XI-XII. yüzyıllarda İdil Bulgar Emîri, şehirlerden oluşan ülkeyi başkentten idare ediyordu. Ülkenin ilk başkenti, IX. yüzyılın sonu ile X. yüzyılın başlarında kurulduğu tahmin edilen kalıntıları günümüz Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nin Spassk bölgesinde bulunan Bulgar şehriydi.[41] Bulgar Emîri adına paralar burada basılmaktaydı.[42] Ancak XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İdil Bulgar Devleti'nin başkenti Biler'e taşındı. Biler'in başkent statüsü Moğol istilasına kadar devam etti.[43] Biler'in iç kısmının merkezinde ahşap duvarlarla çevrili Bulgar Emîri'nin sarayı ve diğer idarî binalar yer alıyordu.[44] Ülke

37 G. M. Davletşin, *Voljskaya Bulgariya: Duhovnaya Kultura Domongolskiy Period X – Naç. XIII vv.*, Tatknigoizdat, Kazan, 1990, s. 119.

38 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 47-49.

39 İ. L. İzmaylov, a.g.m., s. 368.

40 Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, TTK Yayınları, Ankara, 2007, s. 505-506.

41 F. Ş. Huzin, *Bulgarskiy Gorod v X – Naçale XIII vv.*, İzdatelstvo Master Layn, Kazan, 2001, s. 123.

42 A. G. Muhamadieyev, *a.g.e.*, s. 115-117.

43 S. M. Şpilevskiy, *Drevnie Goroda i Drugie Bulgarsko-Tatarskie Pamyatniki v Kazanskoy Gubernii*, Kazan, 1877, s. 124-126; R. G. Fahrutdinov, *Oçerki po İstorii Voljskoy Bulgarii*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1984, s. 62.

44 F. Ş. Huzin, *Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya*, s. 56.

buradan yönetiliyordu. Tüccârlar ve elçiler buraya geliyor, İran'da inşa edilen mescidlere harcanan vergiler bile buraya akıyor, askerî istila girişimlerine karşı mukavemet ve savunma buradan organize ediliyordu.[45]

Vergi

Kuruluş döneminde Bulgar İlteberi halktan vergi alıyor ve bunu doğrudan kendi hazinesinde topluyordu. İlave vergileri ise Hazar Kağanı'na yolluyordu.

İdil Bulgarlarına gelen yabancı tüccârlardan mallarının onda biri oranında gümrük vergisi (zekât) alınıyordu. İbn Rusteh bu hususta, "Ticâret için gelen Müslüman gemilerinden öşür alırlar," diye yazmaktadır.[46] Aynı müellife göre hükümdar at ve diğer hayvanvalardan da vergi alıyordu.[47] Muhtemelen, bu vergileri zekât olarak topluyordu. İbn Fadlân, "Bulgar hükümdarı her sene, ülkesindeki her ev için Hazar hükümdarına bir samur kürkü vergi olarak vermekle yükümlüdür," diye bildirmektedir. Fakat Bulgar İlteberi ticârî gemilerin mallarının onda birini gümrük vergisi olarak kendisine alıyordu.[48] Bulgar İlteberi tarımdan herhangi bir vergi almıyordu. İbn Fadlân'ın bildirdiğine göre her kim ne ekiyorsa bunu kendisine topluyordu. Hükümdarın bu ürünlerde bir hakkı bulunmuyordu. Ancak savaşlardan elde edilen ganimetlerden hisse alıyordu. Ancak kim düğün vb. bir toy yaparsa verdiği ziyafete göre hükümdara bir hisse ayırması gerekiyordu.[49] İbn Rusteh'e göre Bulgar hükümdarı evlenenlerden bir at ya da başka bir hayvan vergi olarak alıyordu.[50] İbn Fadlân'ın verdiği bilgilerden X. yüzyılda Bulgar köylülerinin kendi topraklarına tamamen hâkim ve hür durumda oldukları anlaşılmaktadır.

1135 ve 1150 yıllarında Bulgar Devleti'ni iki kez ziyaret eden Gırnâtî, İdil Bulgarlarının vergi sistemine dâir ayrıntılar vermektedir. O kuzey halklarının Bulgarlara haraç ve cizye ödediklerini belirtmektedir.[51] Yine aynı müellifin ifadelerine göre bazı Sakalibe unsurları da Bulgarlara haraç ödemekteydi.[52]

---

45 A. H. Halikov, *Proishojdenie Tatar Povoljya i Priuralya*, Tatknigoizdat, Kazan, 1978, s. 67.

46 Ebû Ali Ahmed bin Ömer İbn Rusteh, *Kitâbü'l-A'lâk el-Nefise*, M. J. De Goeje Neşri, Brill Matbaası, Leiden, 1892, s. 141; D. A. Hvolson, *İzvestiya o Hazarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda Ben Omar İbn-Dasta, po Rukopisi Britanskogo Muzeya v Pervıy Raz İzdal, Perevel i Obyasnil D. A. Hvolson*, St. Petersburg, 1869, s. 24; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. Bs., TTK Yayınları, Ankara, 2001, s. 37; Ebû Ali Ahmed b. Ömer İbn Rusteh, "Kitâbü'l-A'lâki'n-Nefise", *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler: Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Bölgeler*, derleyen ve Türkçeye çev. Yusuf Ziya Yörükân, notlarla yay. haz. Mehmet Şeker vd., Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 294.

47 Ebû Ali Ahmed bin Ömer İbn Rusteh, *a.g.e.*, s. 142.

48 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 67.

49 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 57.

50 Ebû Ali Ahmed bin Ömer İbn Rusteh, *a.g.e.*, s. 142.

51 *Puteşestvie Abu-Hamida al-Garnati v Vostoçnuyu i Tsentralnuyu Evropu (1131-1153 gg.)*, Publikatsiya O. G. Bolşakova, A. L. Mongayta, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literatırı, Moskova, 1971, s. 30-35; Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnâmesi (Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb)*, s. 191.

52 Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnâmesi (Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb)*, s. 198.

İslâmî devlet düzeni çerçevesinde cizye vergisinin de uygulandığına şüphe yoktur. Cizye İslâm devletlerinde gayrımüslim azınlıklardan askerlik yapmamalarına karşılık alınan şer'î bir vergiydi.[53] Türk-İslâm devletlerinde de uygulandığı bilinen cizyenin, İdil Bulgar Devleti'nin önemli bir gelir kaynağı olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. Zira Gırnâtî'nin anlattığına göre Bulgar vilayetinde sayısız kavim yaşamakta ve bunlar, Bulgar hükümdarına cizye ödemekteydiler.[54] Cizye vergisi yaşlılar, sakatlar, yoksullar ve köleler dışındaki bütün yetişkin gayrimüslim erkeklerden yılda 12 ila 48 dirhem kadar alınmaktaydı. Mesudî'nin haberinden siyah tilki postunun 100 dinar, yani 1200 dirhem olduğunu hatırlarsak cizye vergisinin oranının ne kadar olduğu daha iyi anlaşılır. Haraç vergisi ise genellikle ürünlerin 1/3'ü oranında alınmaktaydı. Gayrimüslimlerin ödedikleri vergiler dışında, Müslüman İdil Bulgarları devlete öşür vergisi ödemek zorundaydılar. Bu çerçevede tüccârlar, zanaatkârlar, çiftçiler dâhil bütün meslek sahipleri gelirlerinin 1/10'nu devlete öşür olarak ödemekteydiler.[55]

Toprak Sistemi

Tatar araştırmacıları A. Nigamayev ve F. Ş. Huzin, Karahanlılar ve Büyük Selçuklular gibi İdil Bulgar Devleti'nin çağdaşları olan Müslüman-Türk devletlerinde, toprakların iktâ, mülk, has ve vakıf sistemleri çerçevesinde işletilmesinden yola çıkarak bu uygulamaların İdil Bulgar topraklarında da var olduğu sonucunu çıkarmışlardır. Onların dayanak noktaları İdil Bulgar Devleti'nin bahsettiğimiz devletlerden daha önce İslâmlaşması ve böylece topraklarında İslam'ın kökleşmesidir. Bundan dolayı X. yüzyılın ikinci yarısından XII. yüzyılın ikinci yarısına kadar arazilerin büyük bir kısmının hukukî olarak devlete ait olduğunu söylemek mümkündür. Bu temelde asker ve hizmetli sınıfının temsilcilerine veya bürokratlara süreli ve şartlı olarak topraklar veriliyordu. Bu iktâ toprakları, devlet yükümlülüklerini yerine getirmeleri karşılığında nesilden nesle aktarılabiliyordu. İdil Bulgarlarının arkeolojik kalıntıları arasında çok sayıda oldukça tahkimli şato tipi küçük yerleşimlerin varlığı buraların iktâ arazilerinin yönetim merkezleri olduğunu düşündürmektedir.[56]

Bayrak

İdil Bulgarlarında, X. yüzyılda gelişmiş bir devlet kültür ve teşkilatı olduğuna yaygın olarak bayrak kullanmaları şahitlik etmektedir. İbn Fadlân Bulgar İlteberi'ne Halife'nin yolladığı İslâm sancağını getirmişti.[57] Yine İbn Fadlân, ileri gelen bir Bulgar büyüğünün cenazesinde yakınlarının çadırının kapısına bayrak diktiklerini belirtmektedir.[58] Bu bilgi Bulgarlarda diğer biçok Türk halklarında olduğu gibi bayrağın önemini vurgulamaktadır. Bu

53 Cizye hakkında bkz.: Mehmet Erkal, "Cizye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 8, s. 42-45.
54 Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnâtî, *a.g.e.*, s. 190.
55 A. Nigamayev-F. Ş. Huzin, a.g.m., s. 142.
56 a.g.m., s. 141-142.
57 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 48.
58 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 66.

yalnızca boy birliğinin ya da toplumsal hâkimiyetin ana işaretinin bir ifade şekli değildi, aynı zamanda liderin halk üzerindeki hâkimiyetini sembolize ediyordu. X. yüzyılın ilk yarısında İslâmiyet Bulgarlar arasında yayıldıkça, İslâmî bayraklar üzerinde devlete ait semboller ağırlık kazanmaya başlıyordu. X-XI. yüzyıllarda Bulgar bayrağı uzun tarafı sapına bağlanmış dikdörtgen bez şeklindeydi. Bayrağın rengi genellikle siyah, kırmızı, kahverengi ve nadiren yeşil tonlarındaydı. Bayrağın bezinin üzerine bir kaide olarak altın ve benzeri değerli madenlerden hazırlanan tellerle Kur'an sureleri, belgiler (nişanlar) ve bazen de basit amblemler işlenmekteydi.[59]

Ordu

İdil Bulgarları, X. yüzyılın başlarında ortaya çıkan ve devlet oluşumuyla sonuçlanan sosyal değişimlerle birlikte profesyonel askerlerden oluşan atlı bir orduya sahip olmuştu.[60] İbn Rusteh, İdil Bulgarlarının askerî kuvvetleriyle ilgili, "onların hepsi ata biner, koruyucu zırhları ve her birinin keskin silahları vardır," diye yazmıştır.[61] Aynı şekilde X. yüzyılda Mesudî Bulgarların savaşçı karakterleri hakkında, "Bulgarlar, büyük ve güçlü bir halktır. Savaşçıdırlar. Çevredeki halklar onlara tâbidir. Bu hükümdarla birlikte Müslüman olan bir Bulgar süvarisi yüz, iki yüz kâfir süvarisine karşı savaşır," şeklinde anlatmıştır.[62]

Erken dönem İdil Bulgarlarının askerî teşkilatı konusunda ana kaynak olarak İbn Fadlân'ı gösterebiliriz. Onun verilerine göre Bulgar İlteberi, dört beyi hâkimiyeti altına almıştı.[63] Bu dört bey hükümdarın emriyle askerî kuvvetlerini toplayarak İdil Bulgar ordusuna katılıyordu. İlteber Almış, idarî ve askerî olarak ülkeye tamamen hâkimdi. Almış yalnızca devleti değil, orduyu da yönetiyordu. Üstelik kendisi sefere katılmasa dahi savaş ganimetinin belli bir kısmını alma hakkına sahipti. Hükümdar iktidarını yerel askerî kuvvetleri aracılığıyla yürütüyordu. Boy birliği düzeni içinde oluşturulan milis kuvvetleri, belli bir dönemde bölgelerindeki kalelerde hâkimiyet kurarak kendi boylarına mensup kuvvetlerle idareyi sağlamışlardı. Bu kuvvetlerin birleşmesiyle oluşan Emîrlik ordusunun askerî yetkilileri, asıl askerî görevleri dışında idarî ve adlî fonksiyonları da üstlenmişlerdi. Bu yetkililerin bir kısmı hükümdarın sarayına girerek onun sosyal, siyasî ve ekonomik faaliyetlerini güvence altına almışlardı. Hizmetlerine karşılık devletin vergi gelirlerinin bir kısmı onlara veriliyordu.[64] Yönetim teşkilatı bu şekilde oluşmuştu.

---

59 İ. L. İzmaylov, *Voorujenie i Voennoe Delo Naseleniya Voljskoy Bulgari X – Naçala XII v.*, İzdatelstvo Magadan, Kazan, 1997, s. 141-142.

60 İ. L. İzmaylov, "O Russko-Bulgarskih Svyazah v Oblasti Tehniki i Voennoe Dela", *Voljskaya Bulgariya i Rus (k 1000-Letiyu Russko-Bulgaskogo Dogovora)*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1986, s. 127.

61 Ebû Ali Ahmed bin Ömer İbn Rusteh, *Kitâbü'l-A'lâk el-Nefise*, M. J. De Goeje Neşri, s. 141.

62 Mesudî, *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004, s. 74.

63 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 47.

64 İ. L. İzmaylov, *Voorujenie i Voennoe Delo Naseleniya Voljskoy Bulgari X – Naçala XII v.*, s. 139.

Herhangi bir savaş durumunda devleti oluşturan boylar, birleşerek genel bir ordu meydana getiriyor ve ülke savunmasını toplu olarak üstleniyorlardı. *Hudûd el-âlem*'de Bulgar boylarından bahsedilirken, "Hepsi birbirleriyle savaş halindedirler, düşman ortaya çıktığında ise birbirleriyle dost olurlar," denilmektedir.[65] Benzeri ifadeleri Gerdizî de tekrarlamıştır.[66] Bu bilgilerden Bulgar boylarının kuruluş döneminde her ne kadar birbirleriyle hâkimiyet mücadelesi içinde olsalar da, tek vatan bilincine sahip oldukları anlaşılmaktadır. İdil Bulgar ordusunun cihad amacıyla da kâfirlere karşı savaştığı bilinmektedir. Bununla ilgili *Hudûd el-âlem*'de, "Bulgar'dan 20 bin kadar atlı çıkar. Bunlar, her hangi bir kâfir ordusuna karşı savaşır ve galip gelirler. Suvar, Bulgar'a yakın bir şehirdir. Burada Bulgar halkına benzeyen ve cihad için savaşan insanlar yaşar," gibi açık ifadeler mevcuttur.[67] Aynı şekilde Gırnâtî de, Bulgar Emîri'nin kâfirlere saldırarak gaza yaptığını belirtmektedir.[68]

İdil Bulgar askerî teşkilatı homojen bir yapıda değildi. Ortaya çıktığı dönemde ayrışmaya başlamıştı. İleri gelen liderler askerlerin kampında toplanmaya başlamış ve bu ileri gelenler kendi vasallarıyla hiyerarşik bir yapı oluşturmuşlardı. Geri kalanlar ise profesyonel asker olmuşlardı.[69] İdil Bulgar ordusunun seferlerden önce başlıca toplanma noktası, Çeremşan Nehri'nin kenarındaydı.[70]

İdil Bulgar Devleti'nin Savunma Sistemi

İdil Bulgar Devleti savunma sistemini özellikle tahkimatlar üzerine kurmuştu. Yazılı kaynakların verdiği bilgilere göre, Bulgar şehirleri oldukça tahkimli yapılarıyla dikkat çekiyordu. Birçok eski İdil Bulgar yerleşiminde ortaya çıkarılan oldukça uzun ve yüksek duvarları ve kuleleri bulunan kale kalıntıları, İdil Bulgar savunma sisteminde tahkimatın önemini ortaya koymaktadır.[71] Sonuç olarak, İdil Bulgar Devleti'nin savunma sistemi, oldukça tahkimli şehirler ve farklı unsurlardan oluşan askerî kuvvetlerden meydana geliyordu.

---

65 *Hudud al-Âlem*, Rukopis A. Tumanskogo. s Vvedeniem i Ukazatelem V.V. Bartolda, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Leningrad, 1930, s. 32.

66 R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 84.

67 *a.g.e.*, s. 71.

68 Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnâmesi (Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb)*, s. 189.

69 İ. L. İzmaylov, *a.g.e.*, s. 139.

70 R. G. Ahmetyanov, "K Etimologii Slov Çiru 'Voysko', Çirmeş 'Çeremis' i Toponima Çeremşan-Çirmeşan", *Voenno-Oboronitelnoe Delo Domongolskoy Bulgari*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1985, s. 123.

71 İ. L. İzmaylov, "İstoriya İzuçeniya Voenno-Oboronitelnogo Delo Voljskih Bulgar", *Voenno-Oboronitelnoe Delo Domongolskoy Bulgari*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1985, s. 7-18.

Kuvvad

Araştırmacıların birçoğu Bulgar İlteberi Almış'ın sarayında bir hassa veya muhafız birliği bulunduğunu düşünmektedir.[72] Bulgar İlteberi'nin askerlerinin hangi terimle adlandırıldıkları konusunda ise kesin bilgiler mevcut değildir. Ancak araştırmacılar, oldukça haklı sebeplerle İbn Fadlân'a dayanarak Bulgar hükümdarının askerî kuvvetlerinin birleşik adının "Kuvvad" olduğunu öne sürmüşlerdir.[73] Gerçekten de İbn Fadlân, askerî kuvvetlerin birleşik adı olarak قوّاد "Kuvvad"ı kullanmıştır. Bu kuvvetler hükümdardan daha sonra hediye alıyorlardı.[74] Ayrıca İbn Fadlân'ın verdiği bilgilerden Bulgar İlteberi'nin kendisine tâbi askerlerinin içerisinde oldukça belirgin bir ayrışmanın olduğu açıkça gözükmektedir. Bunu "Kuvvad", yani soylu askerî sınıfın varlığı desteklemektedir. Bunlar, hükümdarın ülkenin farklı noktalarına merkezî otoritenin temsilcileri olarak yerleştirdiği ve idarî olarak yetkilendirdiği soylu kimselerdi.[75]

Bu soylu veya rütbe olarak yukarı derecede bulunan yüksek askerî sınıfın, esas hizmetkâr kitlesi bulunmaktaydı. Onlar profesyonel askerler olarak hiyerarşiyi ve hizmeti organize etmekle meşgul oluyorlardı. Bunlar, aynı zamanda Bulgar hükümdarının askerî hizmetkârları ve kişisel korumaları pozisyonundaydılar. İbn Fadlân'ın verdiği bilgilere dayanarak hükümdarın çadırında hazır bulunan, kabullere ve şölenlere katılan, İlteber'e ülkedeki gezilerinde eşlik eden bu askerlerin seferlere ve savaşlara katıldıklarını söylemek mümkündür.[76]

Bağlı Boy ve Bölgelerin Kuvvetleri

İdil Bulgar ordusuna asıl Bulgarların dışında akraba Barsil, Eskil, Suvar ve Barancar boylarının askerî grupları, Oğuz-Peçenekler ve diğer Türk-Ogur ve Fin-Ugor boylarının temsilcileri de katılıyorlardı. Ayrıca bunlara hükümdarın karargâhına yakın bazı Rus, Slav, Fin ve İskandinav kökenli bir kısım asker ve tüccârın da katıldığını söylemek mümkündür.[77] Bunların dışında İdil Bulgarlarının vasallığı altında bulunan Başkurtlar ve Burtaslar[78] da federatif devlet yapısı içerisinde orduya katılıyorlardı.[79]

Bağlı beylerin kuvvetleri, muhtemelen, şehirlerin ortaya çıkmasıyla XI. yüzyıldan itibaren şehir kuvvetlerine dönüştürülmüştü. Bunlarla ilgili detaylar Rus kroniklerindeki bazı ifadelerde göze çarpmaktadır. Örneğin İdil Bul-

72 V. F. Geninig-A. H. Halikov, *Rannie Bolgarı na Volge*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1964, s. 173-174; B. D. Grekov, Kalinin N. F., "Bulgarskoe Gosudarstvo do Mongolskogo Zavoevaniya", *Materialı po İstorii Tatarii*, Tatknigoizdat, Kazan, 1948, s. 74, 157-165; *İstoriya Tatarskoy ASSR*, Tatknigoizdat, Kazan, 1968, s. 47, 174; A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 65.

73 A. P. Kovalevskiy, *Kniga Ahmeda İbn-Fadlâna*, s. 131, 195; B. D. Grekov-N. F. Kalinin, a.g.m., s. 164.

74 A. P. Kovalevskiy, *Kniga Ahmeda İbn-Fadlâna*, s. 131, 195.

75 B. D. Grekov-N. F. Kalinin, a.g.m., s. 164.

76 A. P. Kovalevskiy, *Kniga Ahmeda İbn-Fadlâna*, s. 139.

77 İ. L. İzmaylov, *Voorujenie i Voennoe Delo Naseleniya Voljskoy Bulgari X – Naçala XII v.*, s. 140.

78 D. A. Hvolson, *a.g.e.*, s. 83; B. N. Zahoder, *a.g.e.*, s. 31.

79 İ. L. İzmaylov, *a.g.e.*, s. 142.

gar şehri Oşel'in Ruslar tarafından ele geçirilmesini anlatan 1220 yılına ait bir rivâyette şehirlerini savunmak için beyleriyle birlikte savaşan bazısı atlı bazısı yaya Bulgar kuvvetlerinden bahsedilmektedir.[80] Yine 1183 yılı olayları anlatılırken, "Bulgarlar, Bulgar şehirleri Sobekulyan ve Çelmata civarında Timtüzi diye adlandırılan Bulgarlarla birleştiler. Sayıları 5000'di..." denilmektedir.[81] Tüm bu verilere göre, İdil Bulgarlarında hükümdarın emrine göre vasalların hareketlerini organize eden ve bir askerî hiyerarşi meydana getiren bir sisteminin bulunduğu anlaşılmaktadır.[82]

Ücretli Askerler

İdil Bulgar ordusuna çevredeki kabileler ve halklar da katılmaktaydılar. Kıpçaklar buna en güzel örnektir. Kıpçak paralı askerleri ülke içindeki ve dışarıdaki savaşlara katılmaktaydılar. Bulgar Emîri'nin komutasında 1183 yılında "Büyük Şehir"e karşı yapılan sefere katılan Kimak birliği ve Bulgar ve Kıpçakların 1229 yılında Moğollara karşı ortak savaşları buna örnek teşkil etmektedir.[83]

Haşam

İdil Bulgar ordusunun ana askerî kuvvetlerini, beylerin askerleri ve hassa birlikleri oluşturuyordu. Askerî kuvvetlerin bir kısmı Kul Ali'nin ifadesine göre, "Haşam" olarak adlandırılıyordu. Bu tabir Selçuklularda yüksek askerî hiyerarşide sultan ve yöneticilerin nezdindeki hassa kuvvetlerini ifade etmekteydi. Kılıç ve kâlem sahibi bu aristokrat hizmetkârlar, askerî ve idarî fonksiyonlarını ordunun yönetici kadrosunu teşkil ederek birlikte yürütüyordu.[84]

Yuvari

XIV. yüzyıl İdil Bulgar mezar taşlarında rastlanan "Yuvari"[85] (Yori, Çuri) lakabının da, Bulgarların soylu askerî liderlerini ifade etmek için kullanıldığı bilinmektedir.[86] Büyük ihtimalle, XII-XIII. yüzyıllarda İdil Bulgar ordusunun önde gelen komutanlarının adlandırmalarından biri de buydu.

Sonuç olarak, İdil Bulgar ordusunun temelini, hâkimiyet altındaki zadegânın hiyerarşik olarak komuta ettiği kuvvad adı verilen atlı askerlerin; hükümdarın sarayında bulunan ve "Haşam" adı verilen muhafız birliklerinin ve bağlı beylerin kuvvetlerinin oluşturduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan başka, "Çirmeş" olarak adlandırıldığı düşünülen komşu halkların askerî kuvvetleri de ona dâhildi.[87]

---

80 M. U. Yücel, *a.g.e.*, s. 507-509, d. n. 1762.
81 *a.g.e.*, s. 505-506, d. n. 1758.
82 İ. L. İzmaylov, *a.g.e.*, s. 145.
83 *a.g.e.*, s. 146.
84 *a.g.e.*, s. 144-145.
85 Talât Tekin, *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*, TDK Yayınları, Ankara, 1988, s. 58-59, 105, 174-175, 180.
86 G. V. Yusupov, *Vvedeniye v Bulgaro-Tatarskuyu Epigrafiku*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1960, s. 36.
87 İ. L. İzmaylov, *a.g.e.*, s. 146.

Asker Sayısı

İdil Bulgar askerî kuvvetlerinin sayısıyla ilgili olarak kaynaklarda bazı veriler bulunmaktadır. Rus kroniklerinin 1173 yılındaki kaydında Bulgar birlikleri 6 bin kadar gösterilmiştir.[88] 1183 yılındaki kayıtta ise 5 bin Bulgar askeri ifadesi geçmektedir.[89] *Hudûd el-âlem*'de Bulgar şehrinden 20 bin atlı süvari çıktığı belirtilmektedir.[90] Bu sayı, paralı Kıpçak askerlerinin ve hâkimiyet altındaki diğer bölgelerin kuvvetlerinin de eklenmesiyle çok daha yüksek bir rakama ulaşmaktaydı. Buna göre İdil Bulgar Emîri'nin ordusu 45 ila 55 bin askerden oluşuyordu; hassa askerlerinin sayısının ise yaklaşık 500 civarında olduğu tahmin edilmektedir.[91] Zira Macar Keşişi Julyan, 1236 yılı olaylarını anlatırken Moğolların karşısına çıkan Bulgar ordusunun 50 bin askerden oluştuğunu belirtmiştir.[92]

Savaş Taktikleri

İdil Bulgarları, ticârî hayatın istikrarını sağlamak için, barışı ve asayişi muhafaza ederek savaşmaktan mümkün mertebe uzak durmuşlardı. Nitekim A. F. Lihaçev, Bulgarların savaşlardan kaçındıklarını, çoğu zaman da kendi yaptıklarından çok daha fazla komşularının yağmalarına maruz kaldıklarını belirtmektedir.[93] İdil Bulgarları ileri seviyede askerî taktik ve stratejiler geliştirdiklerinden 250 yılı aşkın bir süre varlıklarını muahafaza edebilmişlerdir. A. P. Smirnov, İdil Bulgarlarının Ruslara göre askerî taktik yönünden zayıf olduklarını belirterek, "Kroniklerin verdiği bilgilere dayanarak İdil Bulgarlarının, şehirlerini korumada zayıf olduklarını, onların ana kuvvetlerinin hafif süvarilerden oluştuğunu, piyadelerin ise yardımcı kuvvetleri meydana getirdiğini söylemek mümkündür. İdil Bulgarlarının savaş taktiği, şehirleri savunmaya alışık olmayan göçebelerin taktiğiydi," tespitini yapmıştır.[94] Ancak A. P. Smirnov'un bu tespiti, İdil Bulgarlarının yerleşik düzene henüz geçmedikleri dönem için geçerli olabilir. Ayrıca Hun boyları içerisinde Karadeniz'in kuzeyine yerleşen Bulgarlar, ata mirası askerî taktik ve teşkilatı muhafaza etmişlerdi. M. İ. Artamanov, Hunların bu dönemdeki savaş taktiklerini, "Düşmanla göğüs göğse bir çatışmaya girmeden onu ok atışlarıyla hırpalar, bazen gözden kaybolur, bazen çeşitli cephelerde kendilerini gösterirlerdi; düşmanı iyice yoruncaya kadar bu taktiği sürdürür ve sonunda da zafere ulaşırlardı," şeklinde özetlemiştir.[95] Bulgarların, eski dönemlerde bu şekilde bir savaş organizasyonu içerisinde oldukları düşünülebilir. Ancak Orta İdil boyuna

88 M. U. Yücel, *a.g.e.*, s. 503-504, d. n.1750.
89 *a.g.e.*, s. 506, d. n. 1758.
90 *Hudud al-Âlem*, s. 32.
91 İ. L. İzmaylov, "Voljskaya Bulgariya: Voennoe Delo, Vneşnyaya Politika", s. 355-356.
92 S. A. Anninskiy, *İzvestiya Vengerskih Missionerov XIII-XIV vv. o Tatarah i Vostoçnoy Evrope*, İstoriçeskih Arhiv, T. III, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova, 1940, s. 81, 85.
93 A. F. Lihaçev, *Bitovie Pamyatniki Velikoy Bulgari*, Vıp. I, Trudı II. AS, St. Petersburg, 1876, s. 3.
94 A. P. Smirnov, *Drevnyaya İstoriya Çuvaşskogo Naroda*, Çeboksarı, 1948, s. 62.
95 M. İ. Artamanov, *a.g.e.*, s. 64.

geldikten sonra süratle şehirleşerek yerleşik hayata geçen Bulgarların ana savunma stratejilerini, şehir savunma sisteminin oluşturduğu arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan 163 şehir tipi kalıntıyla, bunların muazzam tahkimatları, surları ve kaleleri göstermiştir.[96]

İdil Bulgarları savunma tabyalarını, kalaslardan yapılmış çitlerin arasına toprak doldurmak suretiyle yapıyorlardı. Bu şekildeki tahkimatlarla şehirlerin etrafını çeviriyorlardı. Bun tabyaların arasında gözetleme kuleleri bulunuyordu.[97] Duvarların etrafına okçular ve gülle atıcılar yerleştiriliyordu. Surların ve cephe gerisinin savunması için de piyadeleri bulunduruyorlardı. Düşmanın geçtiği yollar üzerinde gerçekleştirdikleri manevralarla onları kuvvetlerini dağıtmaya zorluyorlardı. Böylece onları taktik insiyatifinden yoksun bırakıyorlardı.[98] Savunma operasyonlarının ayrılmaz bir parçası olan taktiksel manevraların amacı, düşmanı küçük meydan savaşlarıyla örselemek, hatlar arasındaki iletişimini koparmak ve düşmanın gücünü keserek aktif taarruz tehdidini önlemekti. İdil Bulgarlarının, 1183 yılında Ruslarla giriştiği çatışma buna iyi bir örnek teşkil etmektedir. Bu savaşta İdil Bulgarları, Rus knezlerinin ana kuvvetlerini "Büyük Şehir" (Biler) önünde yoğunlaştırdıklarını hesap ederek düşmanı pasif direnişle oyalamış ve harekât yolu üzerinde onlara seri baskınlar düzenlemişlerdi. Düşmanın cephe gerisine yapılan akınlar, Rus ordusunun kısımları arasındaki haberleşmeyi kesmişti. Aynı zamanda nehir filoları, İdil'de Rusların müttefiklerinin kuvvetlerinin yolunu tutmuştu. Bulgar donanma kuvvetlerinin bir kısmı da nehir filosunu koruyan Beloozerolıların güçlü ordusuna hücum etmişti. İdil Bulgarları manevra ve oyalama taktiklerini Ruslarla yaptıkları 1164 ve 1220 yıllarındaki savaşlarda da uygulamışlardı.[99]

İdil Bulgarları, savunma sistemi olarak Türklerin kadim savaş stratejisi "Turan Taktiği"ne yabancı değillerdi. 1223 yılında İdil Bulgar ülkesini istila etmeye teşebbüs eden Moğol ordusu, sahte ricatle çekilerek ordunun esas kuvvetlerinin bulunduğu alana yönelen Bulgar birlikleri tarafından pusuya düşürülmüş ve çembere alınarak imha edilmişti.[100]

Doğrudan saldırıya geçilen ve çabuk neticeye ulaşan savaşlar İdil Bulgarlarının askerî sisteminin doğal karakteristiğiydi. İdil Bulgarları, düşman karşısında genellikle sayısal üstünlüğe sahip olmadıkları için taktik ve harekât planlarını bu çerçevede yapıyorlardı. Bunun için öncelikle istihbarat ve askerî keşif faaliyetlerinden faydalanıyorlardı. Mesela İdil Bulgarları, 1152 yılında Ruslara karşı Yaroslavl'a düzenledikleri sefer esnasında Rus Knezlerinin ve büyük kara birliklerinin orada olmadığını, bu sırada güneyde savaştıklarını

96 Bkz.: A. M. Gubaydullin, *Fortifikatsiya Gorodiş Voljskoy Bulgari*, İnstitut İstorii AN RT, Kazan, 2002.

97 Bahaeddin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, 5. bs., TTK Yayınları, Ankara, 2003, s. 245.

98 İ. L. İzmaylov, *Voorujenie i Voennoe Delo Naseleniya Voljskoy Bulgari X – Naçala XII v.*, s. 150-151.

99 *a.g.e.*, s. 153.

100 İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't – Târih Tercümesi*, C. 12, çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul, 1987, s. 348.

iyi biliyorlardı.[101] A. P. Smirnov, İdil Bulgarlarının taarruz esnasında ani baskın ve hileye başvuran göçebe taktiklerinin İskitleri oldukça hatırlattığını düşünmektedir.[102] Baskınlar esnasında doğrudan muhasaraya girişmiyorlardı. Şehre yaklaşırken onun çevresini kuşatıyor, aynı zamanda civardaki köy ve yerleşimleri ateşe vererek şehri açlıktan teslim olmaya zorluyorlardı. Murom şehri bu şekilde ele geçirilmişti.[103]

İdil Bulgarları, XI-XIII. yüzyıllarda, 1088, 1107, 1152 ve 1218 yıllarında Ruslar üzerine yaptıkları seferlerde taarruz hareketi uygulamışlardı. Bu seferlerin en belirgin özelliği, düşmanın belirlenen bir stratejik noktasını, çoğunlukla da önemli bir ekonomik merkezini taarruzla ele geçirmekti. Murom, Suzdal, Yaroslavl ve Ustyug farklı yıllarda bu şekilde alınmıştı. Bu seferler, nehirler üzerinden çeşitli askerî nakliye gemileri kullanılarak yüksek hareket kabiliyetine sahip küçük kuvvetlerle birlikte atlı savaşçıların katılımıyla gerçekleştirilmişti. Bulgarlar başarısızlık halinde, garnizonu abluka altına alarak bir süre muhasara ediyor ve çevresini yakıp yıkıyorlardı. Uzun sürmeyen bir muhasaradan sonra, bölgeyi abluka altında tutan kuvvetlere ihtar verilerek, etkili bir hücuma kalkışmadan ele geçirilen ganimetler ve esirlerle geri çekiliyorlardı. Buna mukabil olarak İdil Bulgar ordusunun, savaşlar esnasında sıkı bir düzenle hareket ettiği söylenebilir. Üç unsurlu yapıda önde hafif süvariler ve onun arkasında esas kuvvetlerin yer aldığı öncü birlikler; merkezde hükümdarın hassa kuvvetlerinin bulunduğu bazen sağ ve sol kanatlara ayrılan birlikler ve arkada da sadık vasalların rezerv kuvvetleri yer alıyordu. Tüm bu kuvvetler askerî borularla idare ve sevk ediliyordu.[104]

Silahlar

Savunma Silahları

Zırh

Bulgar zırhları, yapıldığı materyale göre demir ve deri olmak üzere iki tipe ayrılıyordu.[105] Parçalarına İdil Bulgarlarına ait büyük şehirlerde yapılan arkeolojik kazılarda mutat şekilde rastlanan örme zırh gömlekler, Bulgarlar tarafından üretilmekteydi.[106]

İbn Rusteh ve Gerdizî gibi Orta Çağ müellifleri, İdil Bulgar atlı süvarilerinin zırh gömlekleri ve diğer keskin silahları olduğundan bahsetmektedir.[107] Bu hususta Gırnâtî'nin, Bulgar ülkesindeki dev gibi iri bir adamdan bahsederken, hükümdarın onun için zırh gömlek ve demirden miğfer hazırlanma-

101 İ. L. İzmaylov, *a.g.e.*, s. 151.
102 A. P. Smirnov, *Drevnyaya İstoriya Çuvaşskogo Naroda*, s. 62.
103 B. D. Grekov, *İzbrannıe Trudı*, T. II, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova, 1959, s. 532.
104 İ. L. İzmaylov, "Voljskaya Bulgariya: Voennoe Delo, Vneşnyaya Politika", s. 364-365.
105 İ. L. İzmaylov, a.g.m., s. 344.
106 A. P. Smirnov, *Voljskie Bulgarı*, s. 88.
107 Ebû Ali Ahmed bin Ömer İbn Rusteh, *Kitâbü'l-A'lâk el-Nefise*, M. J. De Goeje Neşri, s. 141.

sını emrettiğini ve savaşa giderken bunları yanına aldığını ifade etmesi ilgi çekicidir.[108] İdil Bulgarları, zırh gömlekleri kendi kullanımları dışında ayrıca ihraç da etmekteydiler. Mukaddesî, İdil Bulgarlarının Harezm'e ihraç ettikleri mallar arasında zırhı da saymaktadır.[109]

İdil Bulgar nüfusu arasında Orta Çağ'da zırh geleneksel olarak popülerdi. 14'ten fazla parçası bulunan Bulgar zırhları, tasvir edici malzemelere ve bulunan örneklere göre kısa kollu gömlek şeklindeydi ve halka şeklinde örgüler kombinasyonundan oluşuyordu. Zırh gömlekler oldukça pahalı teçhizatlardandı. Uzmanlara göre, bir adet ortalama büyüklükteki bir örme zırh yeleği hazırlamak için 600 metre demir telden yapılan en az 20 bin halka oluşturmak gerekiyordu. Örme zırh, yuvarlak demir halkaların çok dikkatli bir şekilde birbirine bağlanmasıyla hazırlanıyordu.[110]

Miğfer

Savaş için hazırlanmış özel bir kask türüdür. Kişisel korunma teçhizatları arasında en eski olanlardan biridir. Askerin başını koruması için tasarlanan miğferlerin gövdesi üzerindeki demir veya çelikten alt kenarı, uzun zırh parçalarıyla yanağı ve boğazı koruması için tasarlanmıştı. Yüzün korunması için bazen maskeler de kullanılıyordu. Yazılı kaynaklar İdil Bulgarlarının miğfer kullandıkları bilgisini vermektedir. *Radzivillovskaya Letopis*'teki kişi tasvirlerinde Bulgarlar tamamen silahlı ve miğferli olarak gösterilmektedir.[111] Gırnâtî de, İdil Bulgarlarının miğfer kullandıklarını belirtmektedir.[112]

Kalkan

Kalkanlar atlı askerlerin ve piyadelerin cihanşümul silahıydı. İdil Bulgar askerleri tarafından savunma amaçlı olarak kullanılmıştır. Arkeolojik malzemelerin incelenmesi sonucunda, İdil Bulgar askerlerinin yuvarlak demir kalkanlar kullandıkları anlaşılmıştır. Yine tasvir edici kaynaklara göre, İdil Bulgar askerlerinin badem biçimli kalkanlar da kullandığı anlaşılmaktadır.[113]

---

108 Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnâmesi (Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb)*, s. 165-166; *Puteşestvie Abu-Hamida al-Garnati v Vostoçnuyu i Tsentralnuyu Evropu (1131-1153 gg.)*, s. 43.

109 Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015, s. 334. Ayrıca bkz.: A. Y. Garkavi, *Skazaniya Musulmanskih Pisateley o Slavyanah i Rusah*, St. Petersburg, 1870, s. 282; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan Tarihi*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara, 1990, s. 253.

110 İ. L. İzmaylov, a.g.m., s. 343.

111 a.g.m., s. 344-345.

112 Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnâtî, *a.g.e.*, s. 166.

113 İ. L. İzmaylov, a.g.m., s. 345.

Yakın Dövüş Silahları

Mızraklar

Mızrak, savaşlarda düşmanı orta mesafeden vurmak için tasarlanmış bir silahtır. Esas özelliği en eski çağlardan beri batırıcı olma fonksiyonuydu. Sap ve ucunun ölçüleri yaklaşık 1,5 metreydi.[114]

Mızraklar, VIII. yüzyıldan itibaren İdil Bulgar askerlerinin silahları arasında yer alıyordu. X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren geliştirilerek modifiye edilmişti. Mızrak, Bulgarlar tarafından batırıcı ve dürtücü yakın savaş silahı olarak kullanılmaktaydı. Demir uç ve ahşap saptan oluşmaktaydı. Bazen sapın ters ucuna da tertibat geçirilmiştir. Mızraklar, zırhı delmek üzere tasarlanan özel süvari silahlarıydı. İdil Bulgar topraklarında toplam 76 adet mızrak ucu ve parçaları tespit edilmiştir. Mızrakların sınıflandırılması ve tarihlendirilmesi İ. L. İzmaylov tarafından yapılmıştır. Buna göre İdil Bulgar mızrakları altı tipe ayrılmaktadır. Birinci tip mızrakların demir uçları uzun dar külah şeklinde tüylü ve dört yanı yontulmuş ve huni biçimli tıkaçlıdır. Normalde bu türlere pik adı verilir. İkinci tip mızraklar, uzamış üçgen tüylü, net belirgin omuzcuklu ve uzunlamasına olarak aşağıya doğru genişleyen tıkaçlıdır.[115] Bu tür mızraklar, demir uçlarına göre çok yönlü olarak kullanılmıştır. Bunların en eskileri hem avcı hem de savaşçı silahıydı. O zaman ortaya çıkan tüyleri daha dar diğer demir uçlar, savaş için uygun duruma getirilmişti. Hem piyadeler hem de süvariler geniş ağızlı bu mızrakları kullanıyorlardı. Üçüncü tip savaş mızrakları ise asimetrik kare biçiminde tüye sahip, demir uçları ortada dışarı çıkan satıhlı ve uzun, sıkça da bitişik olmayan tıkaçlıydı. Bu tür mızraklar Fin-Ugor kabilelerine özgüydü. İdil Bulgarları için karakteristik değildi ve genellikle Bulgarlaşmış Burtas topraklarından gelirdi. Bu mızrakların ilk amacı avcılıktı. Fakat bu onların savaş amaçlı kullanılmadığı anlamına gelmez. Dördüncü tip mızraklar, şapka tepesi uzun olan (14-20 cm) tüyü uzatılmış-yaprağımsı ya da kare kesitlidir. Bu tip demir uçları Bulgarlar tarafından VIII-IX. yüzyıllarda biliniyordu. Beşinci tip mızraklar iki ayrışan diken şeklinde tüye sahip tıkacımsıydı. Zıpkın ya da drotik diye adlandırılan benzer mızraklara, sık olarak İdil-Oka Nehirleri arasındaki Fin-Ugor kabilelerinde, kadim Mordvin'de, Sarkel-Belaya Veja'da vs. rastlanmıştır. Bu tür mızraklar avlarda ve savaşlarda fırlatma tekniğiyle kullanılmaktaydı. Son olarak altıncı tip mızraklar ise ok ile mızrak arası büyüklükteydi. Bunların kullanılış amacı, ilk yaklaşma esnasında düşmanı vurmak ya da zırh veya kalkana isabet ettirerek onun hareketini zorlaştırmaktı.[116]

Tüm bu mızrak tiplerine bakarak İdil Bulgarlarının, mızrakları zırhla korunan piyade ve süvarilere karşı kullandıkları anlaşılmaktadır.

---

114 a.g.m., s. 340.

115 İ. L. İzmaylov, "Orujiye Blijnego Boya Voljskih Bulgar X-XII vv. (Kopya i Voevıe Topor", *Arheologiya Voljskoy Bulgari: Problemı, Poiski, Reşeniya*, Kazan, 1993, s. 77-79.

116 a.g.m., s. 81-83.

Savaş Baltaları

İdil Bulgarları, IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yakın savaş silahı olarak baltaları kullanmışlardır. İdil Bulgar topraklarında yapılan arkeolojik kazılarda X-XIII. yüzyıllara ait 72 adet savaş baltası ortaya çıkarılmıştır. Bunlar arasında kalıp-kakmalı ve dışa çıkan çekicimsi kısmının tersiyle düşmana vurulması tasarlanan baltalar dikkat çekicidir. Bunlar profesyonel askerlerin özel silahlarıydı. Bu baltaların üzeri bitki motifleriyle süslenmiştir.[117] Muhakkak ki, bu motifler yetki işaretleriydi ve şövalye silah takımına dâhildi. Savaş baltaları demirden ve ağaç saptan oluşmaktaydı; uzunlukları 80 cm'e ulaşıyordu.[118]

Diğer bir balta şekli ise iki çift üçgen yanaklı, tersi oval veya yuvarlak üçgenimsi kulaklı ve öne çıkmayan bir balta türüdür.[119] Savaş baltaları, İdil Bulgar atlı müfrezeleri tarafından kitlesel silah olarak kullanmaktaydı. Baltaların bazıları hafiflikleri ve ağır darbe potansiyeli sayesinde, ki bu darbe alanının daraltılmasıyla elde edilmiştir, uzayan savaşta yakın muharebe şartlarında çok etkiliydiler ve ağır silahlı atlının teçhizatının önemli bir parçasıydı.[120]

Kılıç

Kılıç, kesici ve dürtücü silah türü olarak Orta Çağ'da oldukça yaygındı. İdil Bulgar topraklarında X-XIII. yüzyıllara ait onlarca kılıç örneği bulunmuştur. Bulunan kılıçlar, uzunluğuna ve namlusunun eğriliğine göre iki tiptedir. Birinci tip kılıçların uzunluğu 85-90 cm'dir. Bunların namlusunun kavisi ise 1-5 cm arasında değişmektedir. İkinci tip kılıçların uzunluğu 90 cm'den daha fazladır (genellikle 93-110 cm) ve namlusunun kavisi 3-6 cm arasında değişmektedir.

Resim 61: Bolşe-Tarhan Mezarlığı'nda bulunan İdil Bulgarlarına ait kılıçlar.

117 a.g.m., s. 89-92.
118 İ. L. İzmaylov, "Voljskaya Bulgariya: Voennoe Delo, Vneşnyaya Politika", s. 340.
119 İ. L. İzmaylov, "Orujiye Blijnego Boya Voljskih Bulgar X-XII vv.", s. 93-94.
120 a.g.m. s. 96.

XIII. yüzyıla ait İdil Bulgar kılıçlarının üzerinde yazı şeklinde damgalara rastlanmıştır. Bunlardan biri kûfî yazısıyla yazılmıştı. Bir başkasının üzerinde kemik haçla çevrili Ermenice yazılı bir damga bulunmaktadır.[121] Ermeni ustaları tarafından yapıldığı anlaşılan bu kılıcın varlığı, İdil Bulgarları ile Kafkasya arasındaki sıkı münasebetlere delalet etmektedir. Moğol öncesi dönemde İdil Bulgar topraklarında Ermeni kolonilerinin bulunması da bu görüşü desteklemektedir.

P. A. Ponomarev ve N. P. Lihaçev, 1890'lı yıllarda Balımer yerleşimine yakın bir noktada gövdesi yanmış bir kurganı ortaya çıkardılar. Kurganda bulunan kılıç büyük bir ilgi uyandırdı. Kılıç, eğriltilmiş ve kuvvetli bir şekilde kavis verilmişti. Araştırmacılar, deformasyonun gövdenin yandığı esnadaki yüksek sıcaklıkta meydana geldiğini ileri sürmüşlerdir. Bulunan kılıcın uzunluğu 90 cm'di ve Orta Çağ'da oldukça yaygın olan Frank tipindeydi. İdil Bulgar topraklarında bu tip kılıçların onlarcası bulunmuştur ve yüzde oranı diğer bölgelere kıyasla oldukça fazladır. A. P. Smirnov bu kılıçların ağır süvarilerin silahı olduğunu belirtmiştir.[122] İdil Bulgar arkeolojik kalıntıları arasından çıkarılan ve Tataristan Cumhuriyeti Devlet Müzesi'nde muhafaza edilen iki adet Karolin tipi kılıç da ilgi çekicidir. Bunlar, ucuna doğru yavaş yavaş daralan ve namlunun her iki tarafında da üçte bir genişliğinde demir payı bırakılmak suretiyle yapılan ve sapının garnitürlü görüntüsüyle Batı Avrupa ve Rusya'da sıkça karşılaşılan Orta Çağ silahlarına benzemektedir. Bu kılıçların varlığı, İdil Bulgar askerlerinin kendi dönemlerinin en prestijli savaş aletlerini kullandıklarını ortaya koymaktadır.[123]

Pala

Ağzı enli, ortası geniş, ucuna doğru daralan kalın ve ağır kılıçtır. İki keskin ağızlı (jiletli) düz namlusuyla kesici-delici bir silah olan palalar, İdil Bulgar silahları arasında kılıçlardan daha önemli bir rol oynamıştır. İdil Bulgar topraklarında bulunan 15 adet tam olarak muhafaza edilmiş palanın ve 4 adet pala parçasının üzerinde damgalar bulunmaktadır. Bunların bazılarında vahşi hayvan figürleri vardır. Bu palalar Karolin ve Roman tiplerindedir. Palaların sapları etkili ve güçlü bir darbe gerçekleştirmek için uzun ve geniş demirli olarak tasarlanmıştır.[124]

Hançerler ve Savaş Bıçakları

Hançer ve bıçak, İdil Bulgar askerlerinin tamamlayıcı silahlarıydı. İdil Bulgar hançerleri uzun ve geniş ağızlı ve geniş ve sivri ağızlı olmak üzere iki tipteydi.

121 İ. L. İzmaylov, "Voljskaya Bulgariya: Voennoe Delo, Vneşnyaya Politika", s. 336.

122 A. P. Smirnov, *a.g.e.*, s. 56.

123 Anatoliy Kirpiçnikov, İskander İzmaylov, "Karolingskie Meçi iz Bulgarii (iz Fondov Gosudarstvennogo Obedinennogo Muzeya Respubliki Tatarstan)", *Srednevekovaya Kazan: Vozniknovanie i Razvitie. Materialı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii. Kazan 1-3 İyunya 1999 Goda*, İzdatelstvo "Master-Layn", Kazan, 2000, s. 207-218.

124 İdil Bulgar palalarıyla ilgili geniş bilgi için bkz.:İ. L. İzmaylov, *Voorujenie i Voennoe Delo Naseleniya Voljskoy Bulgari X – Naçala XII v.*, s. 34-53.

Benzer hançerlere komşu Fin-Ugor halklarında rastlanmamıştır. Aynı silahalar Türk konargöçerleri tarafından oldukça seyrek kullanılmıştır. Ancak Ruslarda oldukça yaygındır. İdil Bulgar askerlerinin savaş teçhizatları arasında geleneksel silah olarak uzun bıçaklar (20-40 cm uzunluğunda) dikkat çekicidir.[125]

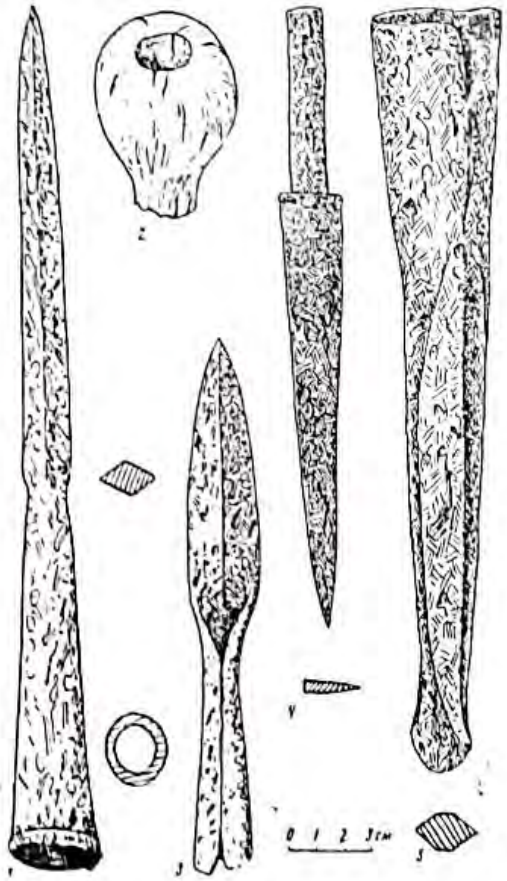

Resim 62: Bolşe-Tarhan Mezarlığı'nda bulunan bazı İdil Bulgar silah örnekleri: (1, 3) demir mızrak ucu (bıçağı), (2) kemik topuz, (4) demir hançer, (5) demir küskü.

Gürz (Topuz)

Türklerin bozdoğan da dedikleri düşmanı yaralamak ve zırhını parçalamak için yakın çatışmada kullanılan ve bir ucu öbür ucundan daha kalın olan bir silahtır. Demir, bakır, pirinç veya bronzdan yapılıyordu. Sapını takmak için üstünde delik bulunan metal bir darbe silahıdır. Topuzlar, Hazarlar tarafından da kullanılmaktaydı. XII-XIII. yüzyıllarda atlılar tarafından savaş meydanlarındaki ağır pusat çarpışmalarında talep görmeye başlamıştır. Ana işlevi sürekli çatışma gayretindeki düşman askerlerinin zırhlarını delmek ve yaralamak ya da sürekli savaşlarda ağır teçhizatlı askerî birlikleri, temasın az olduğu durumlarda şaşkına çevirmekti. Düşmanın hissedeceği bozgun etkisi azamî seviyede olmalıydı.[126]

125 İ. L. İzmaylov, "Voljskaya Bulgariya: Voennoe Delo, Vneşnyaya Politika", s. 337-339.

126 Bkz.:İ. L. İzmaylov, *Voorujenie i Voennoe Delo Naseleniya Voljskoy Bulgari X – Naçala XII v.*, s. 96-103.

Kisten (Harman Dövenine Benzer Silah)

Kisten, kemik ya da metal bir ağırlığın kayış yardımıyla ucuna bağlandığı bir darbe silahıdır. Türk Bulgarlar, kisteni daha VIII. yüzyılda Orta İdil bölgesinde kullanmaktaydı. Daha sonraları İdil Bulgar silahları arasında önemli rol oynamıştır. Bu silah hareketli hafif teçhizatlı askerlerin karşısında başarıyla kullanılmıştır. Zırhlı şövalyelere karşı savunmak için de kullanılmaktaydı. Ağırlığı ve darbesinin kuvveti sayesinde kisten, atlı birlikler tarafından da önemli bir silah olarak kullanılmaktaydı.[127]

Uzun Menzilli Silahlar

Bilindiği üzere ok ve yay gibi fırlatma silahları, Avrasya'nın birçok halkı tarafından silah komplekslerinin önemli bir unsuru olarak kullanılmalarının yanı sıra, toplumların askerî kültürlerini de önemli derecede tarif etmekteydi. Yay ve oklar düşmanı uzak mesafeden vurmak için en eski devirlerden beri kullanılan silahlardı. Çok basit bir şekilde hazırlanmalarının yanı sıra avcılıkta da kullanılıyordu.

Yay

Yay, ok atmada kullanılan bir el silahıdır. Arkeolojik ve tarihî verilere göre İdil-Ural bölgesinde Orta Çağ'da geniş bir şekilde kullanılmıştır. Yay, ağaç parçasından yapılmaktaydı. Karmaşık bir yapıya sahip yaylar ahşaptan yapılmakta ve boynuz, kemik ve derilerle donatılmaktaydı. İdil Bulgar yayları 120-160 cm uzunluğunda ve 300-360 gr ağırlığında yapılmıştır. Ağaç, kemik, sinir ve tutkal, yay yapımında kullanılan esas maddelerdir. Yay yapımında kullanılan en kıymetli ağaçlar akağaç ve kızılcık ağacıdır. Yayın önemli parçaları kemikten, öküz veya manda boynuzundan yapılırdı. Yaya gerilen ve atış hızını sağlayan sinir ise öküzün bilek ve dizi arasından çıkartılırdı.[128] Yay, ergonomik bir tahtayla gövdeye eklenmiş bir uzak mesafe silahıdır. Çalışma prensibi, yayı geren tetiğin çekilmesiyle tahta gövdenin üzerinde bulunan okun ileri fırlatılmasıdır.

Yazılı kaynaklar, birçok defa İdil Bulgarlarının askerî faaliyetlerinde yay kullandıklarını ifade etmektedir. Orta Çağ yaylarının germe kuvveti 80 kg'ye kadar çıkmaktadır. Optimum yayların germe gücü ise 20-40 kg'dır. En güçlü yayların fırlatma mesafesi 400 metreye ulaşmakla birlikte okların ortalama etkili menzilleri genellikle 60-150 metre arasında değişmektedir. Dakikada 10-12 ok fırlatabilirdi.[129]

127 İ. L. İzmaylov, "Voljskaya Bulgariya: Voennoe Delo, Vneşnyaya Politika", s. 341-343.
128 a.g.m., s. 346-347.
129 a.g.m., s. 347-348.

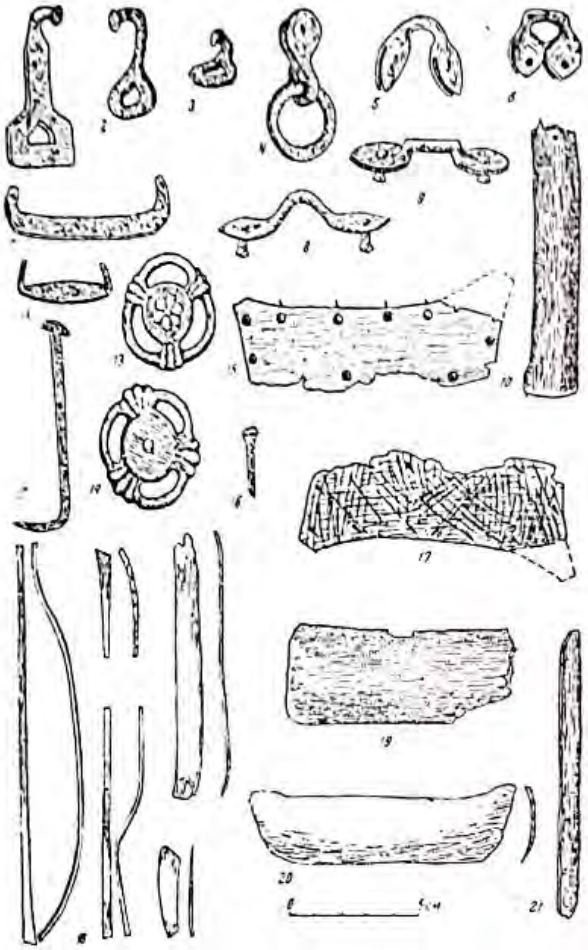

Resim 63: Bolşe-Tarhan Mezarlığı'nda ortaya çıkarılan yay ve sadak (okluk) parçaları: (1-3) çengel, (4-6) ilik halkası, (7) kenet, (8, 9) yay, (10-20) plakalar ve demir dökme kalıpları, (1, 4, 7-9, 11) demir parçaları, (5, 6, 13, 14) bakır ve tunç parçalar, (10, 12, 15-21) kemik parçalar.

Ok

Ok, İdil Bulgarlarının vazgeçilmez silahları arasındaydı. Erken dönem Bulgar kültürünü temsil eden VIII. yüzyıla ait Bolşe-Tarhan Mezarlığı'ndaki definlerin birçoğunda ok uçlarına rastlanması ona kutsallık atfedildiğini ortaya koymaktadır.[130] Oklar, ağaç parçası, uç ve tüylü kısımdan oluşmaktadır. Ağaç kısmın uzunluğu 75-90 cm arasındadır ve ucu sağlamlaştırmada kullanılır. Tüylü kısmın uzunluğu 12-15 cm'dir ve elde rahat tutulması amacıyla üzerine birkaç delik açılır. Okların en önemli kısmı uçlarıdır. İdil Bulgar arkeolojik kalıntıları arasında çok çeşitli şekillerde 1500'den fazla demir ok ucu tespit edilmiştir. Ok uçlarının boyutu ve ağırlıkları amaca göre değişiklikler arz etmektedir. Yassı ve kesik dâire biçimindeki ok uçları, hafif silahlı askerleri ve piyadeleri hedef alıyordu. Küçük boyutlu fakat başı iri ve kesik uçlu olanlar zırh delici olarak tasarlanıyordu. Okları muhafaza etmek ve taşımak amacıyla sadak (okluk) kullanılmaktaydı. Kemik ve metal parçaları ulaşan kalıntılara göre oklukların ana unsuru ağaçtı. Dört ağaç çıta üzerine iskeleti kurulan ve üzeri deriyle kaplanan oklukların uzunlukları 60 cm ile

130 V. F. Geninig-A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 29.

80 cm arasında değişmekteydi. Oklukların üst kısmına oklar rahat çıkarılsın diye oyuntu, bunların üstüne de kapak yapılıyordu. Nadiren, dış tarafı dar ve dikey kemik parçalarıyla süsleniyordu. İskeletin tahta çıtaları kemik veya demir iliklerle kuvvetlendiriliyordu. Okluklar kolay çıkarılabilsin diye kayışın eğik pozisyondaki yan tarafına takılıyordu. Oklukların içine ortalama 30 adet ok sığıyordu.[131]

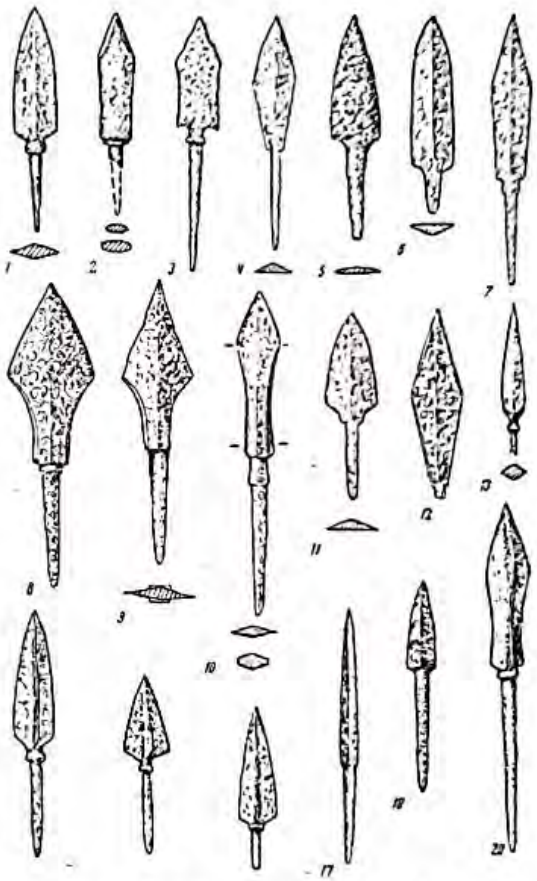

Resim 64: Bolşe-Tarhan Mezarlığı'nda ortaya çıkarılan İdil Bulgarlarına ait ok uçları.

Tüm bunlardan başka İdil Bulgar askerlerinin, hücum eden düşman ordularının atlarının ve piyadelerinin ayaklarını yaralamak ve hareketlerini aksatmak amacıyla tökez ve kapan kullandıkları da bilinmektedir.[132]

Sonuç olarak İdil Bulgarları, bir taraftan göçerlerle savaşırken öbür taraftan da Ruslarla çatışıyordu. Bu nedenledir ki, İdil Bulgar silah ve teçhizatları, Ruslarınkine göre daha hafif, bozkırdakilere oranla ise daha ağırdı ve kendine özgü bir yapısı vardı. Bulgar stili silahların, gerek konargöçerlerle gerekse de Ruslarla etkileşimde bulunularak geliştiğini söylemek doğru olacaktır. Tüm bu özellikler ve Rus silahları ile İdil Bulgar silahları arasındaki farklar, İdil Bulgarlarının yukarıda bahsettiğimiz kendine özgü savunma taktiklerini geliştirmelerine imkân sağlamıştır.[133]

131 İ. L. İzmaylov, a.g.m., s. 348-349.
132 B. Ögel, *a.g.e.*, s. 248.
133 İ. L. İzmaylov, "o Russko-Bulgarskih Svyazah v Oblasti Tehniki i Voennoe Dela", s. 134.

4.2. Sosyo-Ekonomik Hayat

İdil Bulgarlarının sosyal hayatında yönetici kesimle birlikte çeşitli zümreler rol oynamaktaydı. Toplumunun önde gelenleri arasında din adamaları bulunmaktaydı. Zengin tüccârlar, yönetici zadegâna sosyal durumları itibarıyla yakındı. Ülkenin esas nüfusunu, devlet yararına çeşitli yükümlülükleri bulunan sıradan halk, yani köylüler, zanaatkârlar, küçük tüccârlar oluşturuyordu. Kaynaklarda İdil Bulgar ülkesinden Doğu ülkelerinin pazarlarına ihraç edilen Rus malları arasında köleler ve cariyeler de vardı.[134] Önemli bir kategoriyi de fikir ve sanat alanında faaliyet gösteren âlimler, şairler ve kültür adamları oluşturmaktaydı.[135] Şehir garnizonlarını oluşturan askerî muhafızlar da İdil Bulgar soyal hayatının unsurları arasındaydı.[136] Sosyal hayat, şehirler ve bu şehirlerdeki sosyo-ekonomik yaşam çerçevesinde biçimleniyordu. Tüm zümreler bu temelde toplumsal statülerini kazanıyorlardı.

Şehir Hayatı

1235 yılında İdil Bulgar Devleti'nde bulunan Macar Keşiş Julyan, ülkeyi zengin şehirlere sahip büyük ve güçlü bir devlet olarak nitelendirmiştir.[137] Bulgar Devleti, X-XIII. yüzyıllarda gerçekten de şehirler ülkesi olarak tanınmaktaydı. Biler, Bulgar, Suvar, Cuketau gibi şehirler ülke sınırları dışında da oldukça iyi tanınıyordu.

Arkeolojik kazılar neticesinde İdil Bulgar Devleti'nin hâkim olduğu topraklarda yer alan şehir tipi yerleşimlerin sayısı 170'e ulaşmıştır. Elbette bunların hepsini gerçek birer şehir olarak nitelendirmek yanlış olur. Bunların çoğu büyüklüğü 2-3 hektarı geçmeyen basit askerî tahkimatlardan ve kalelerden oluşan zengin topraklara sahip asilzadelerin yaşadığı yerleşimlerdir. Zira gerçek bir şehir, güçlü tahkimatlarla çevrili ve sakinlerinin ticâret, zanaat gibi iş kollarıyla meşgul oldukları büyük bir yerleşim alanını kapsamalıdır. Ayrıca geniş bir çevrenin idarî ve kültürel merkezi konumunda olmalıdır. Bu tip şehirlerde yönetici insanlar, zengin tüccârlar ve âlimler yaşamaktaydı.[138] İçerisinde pazarlar, mescitler ve medreseler bulunmaktaydı. Bu özelliklere göre değerlendirecek olursak İdil Bulgar şehirlerinden Bulgar, Biler ve Suvar ön plana çıkmaktadır.

Bulgar (İbrahimov)

Bulgar, Orta Çağ'ın en meşhur şehirlerinden biriydi. Nitekim eserini Kaşgarlı Mahmud, Bulgar şehrinden, "Bulgar, herkesçe tanınmış bir Türk şehri[dir]," diye bahsetmektedir.[139] Şehir Orta Çağ yazılı kaynaklarında Bryahimov (İbrahimov), Bulgar ve Velikiy Bolgar (Büyük Bulgar) adıyla bilinmektedir. Bulgar şehrinin yıkıntıları Rusya Federasyonu Tataristan Özerk

134 F. Ş. Huzin, *Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya*, s. 97-98.
135 R. M. Amirhanov, *a.g.e.*, s. 59-60.
136 S. H. Alişev, *a.g.e.*, s. 44.
137 S. A. Aninskiy, *a.g.e.*, s. 80; *İz Glubini Stoletiy*, Tatknigoizdat, Kazan, 2000, s. 151.
138 *İstoriya Tatarstana*, İzdatelstvo Tarih, Kazan, 2005, s. 44.
139 Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. I, TDK Yayınları, Ankara, 1939, s. 456.

Cumhuriyeti'nin Spassk bölgesinde yer almaktadır. İdil'den 6 km, Kama'nın ağzından da 30 km uzaklıktadır.[140] Şehrin temelinin 922-923 yahut 924 yıllarında atıldığı düşünülmektedir.[141]

T. A. Hlebnikova, arkeolojik malzemelere dayanarak IX. yüzyılın sonu ile X. yüzyılın başlarında, kuruluşu esnasında Bulgar şehrinin bir şato görünümünde olduğunu ve yöneticisinin burayı yoğun nüfuslu çevresine karşı kendi hâkimiyetinin zaptolunamaz bir kalesi yapma gayreti içerisinde bulunduğunu düşünmektedir.[142] Günümüzde Bulgar'ı, şehir tipi bir yerleşim olarak İdil ve Kama suyollarının kesiştiği bölgede uluslararası ticâretin önemli bir noktası, geniş tarım ve hayvancılık alanının ekonomik dinamiği ve X. yüzyılın başından itibaren şekillenen İdil Bulgar Devleti'nin siyasî ve idarî merkezi olarak saymak mümkündür.[143] A. H. Halikov, Bulgar şehri adının XI. yüzyılda İdil Bulgar Devleti'nde hüküm süren Emîr İbrahim'in adından geldiğini düşünmektedir.[144] Bu görüşe R. G. Fahrutdinov da katılmaktadır.[145] Zira Bulgar, Rus kroniklerinde Bryahimov (İbrahimov) olarak geçmektedir. Örneğin *Lavrentevskaya Letopis*'in 1164 tarihli kaydında Bryahimov adıyla zikredilmiştir.[146] XVI. yüzyılın ikinci yarısında yazılan *Kazanskaya İstoriya* (Kazan Tarihi) adlı Rusça el yazmasında, "...Kazan, Bolgar şehri Bryagova'nın (Bryahimov) yerine başkent oldu," diye yazmaktadır.[147]

IX. yüzyılın ortalarına ait ilk kaynaklara dayanan İbn Rüsteh, Gerdizî ve Bekrî gibi Müslüman müellifleri, Bulgar şehri hakkında hiçbir şey söylememişler; sanki Bulgar denilen bir belde yokmuş gibi onu zikretmemişlerdir. "Bulgar" ıstılahı bu müelliflerde ancak bir ülkeyi veya o ülkede yaşayan ahaliyi ifade etmek için kullanılmıştır. İbn Fadlân dahi "Bulgar" ıstılahını ancak iki defa kullanmış ve her ikisinde de "Bulgar Meliki" veya "Bulgar Emîri"ni belirterek ülkenin hükümdarını kastetmiştir. Hazarların başkenti "İdil"den açıkça bahsetmesine rağmen "medine" (şehir) ıstılahını Bulgar ülkesine ait olarak bir defa bile kullanmamıştır.[148] İbn Fadlân şehirden bahsetmese de değerli eşyalar satılan bir çarşıdan bahsetmiştir.[149] İbn Fadlân, bunun dışında

140 F. Ş. Huzin, *Bulgarskiy Gorod v X – Naçale XIII vv.*, s. 117.
141 A. J. Yakubovskiy, "IX ve X. Asırlarda İdil ve Bulgar'ın Tarihi Topografisi Meselesine Dâir", çev. Abdülkadir İnan, *Belleten*, Sayı: 62, (Ankara, 1952), s. 294.
142 T. A. Hlebnikova, "İstoriya Arheologiçeskogo İzuçeniya Bolgarskogo Gorodişça Stratigrafiya Topografiya", *Gorod Bolgar. Oçerki İstorii i Kulturı*, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davıdov, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1987, s. 52.
143 Y. A. Krasnov, "Oboronitelnıe Soorujeniya Goroda Bolgara", *Gorod Bolgar. Oçerki İstorii i Kulturı*, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davıdov, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1987, s. 100.
144 A. H. Halikov, "O Stolitse Domongolskoy Bulgari", *Sovetskaya Arheologiya*, No:3, (Moskova, 1973), s. 96.
145 R. G. Fahrutdinov, *a.g.e.*, s. 62.
146 "Letopis po Lavrentievskomu Spisku", s. 334-335.
147 *Kazanskaya İstoriya*, Podgatovka Teksta, Vıstupitelnaya Statya i Primeçaniya G. N. Moiseevoy, Pod Red. V. P. Adrianovoy-Perets, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1954, s. 47.
148 A. J. Yakubovskiy, a.g.m., s. 287-288.
149 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 62.

"hepsi[nin] kubbeli çadırlarda" oturduğunu belirtmiştir. Ayrıca Bulgar İlteberinin Ermeni halılarıyla döşenmiş çadırı ve altın işlemeli Bizans kumaşlarıyla örtülü tahtından da bahsetmiştir.[150] A. Yakubovskiy'e göre İbn Fadlân bu karargâhı şehir olarak kabul etmemiştir. Onun tahminine göre Bulgar ülkesindeki pazar yeri de hükümdarın karargâhına bağlıydı; bunda hiçbir fevkaladelik yoktu. Zira Orta Çağ şarkında sultanların ve hanların karargâhları yanında muvakkat pazarlar bulunuyordu.[151]

Bulgar şehrinin kuruluş tarihiyle ilgili olarak farklı görüşler mevcuttur. Ancak arkeolojik verilere dayanarak Bulgar şehrinin IX. yüzyıl sonu ile X. yüzyıl başlarında kurulduğunu söyleyebiliriz.[152] Bulgar şehirleriyle ilgili ilk bilgiler Belhî tarafından verilmiştir.

> Bulgar, insanlarının İslâm'a inandığı bir ülkenin ve büyük bir mescidin bulunduğu şehrin adıdır. Bu şehirden uzak olmayan bir yerde Sivar (Suvar) adlı başka bir şehir daha vardır. Orada da büyük bir mescit vardır. Bulgar'daki Müslüman vaiz, her iki şehrin nüfusunun on bin kişiyi aştığını söylemektedir. Evler ağaçtandır ve kışlık konut olarak kullanılmaktadır; yazın insanlar keçe çadırlara taşınırlar. Aynı vaiz, yazların uzun günleri ve kısa gecelerinden, kışların da kısa günleri ve uzun gecelerinden bahsetmektedir.

Bulgar ve Suvar'la ilgili aynı bilgileri eserinde Belhî'den istifade eden İstahrî de tekrarlamaktadır: "Bulgar şehrin adıdır ve onlar (Bulgarlar) Müslüman'dır; şehirde cuma mescitleri vardır. Oranın yakınında Cuma mescidi bulunan Suvar adında diğer bir şehir vardır. Onlara hutbeyi okuyan kişi bana her iki şehirdeki erkeklerin sayısının yaklaşık 10 bin kişi olduğunu bildirdi."[153] Diğer bir müellif Mervezî'nin Ceyhanî'den naklettiği 922 yılına ai bilgide, "Onların (Bulgarlar) iki şehri vardır: bunlardan birinin adı Suvar, diğerinin ise Bulgar'dır; iki şehir arasında onları düşmanlara karşı koruyan sıkı çalılıklardan geçen iki günlük mesafe vardır," denilmektedir."[154] R. G. Fahrutdinov'a göre Belhî'nin "Müslüman Vaiz", İstahrî'nin ise "hutbeyi okuyan kişi" olarak belirttiği şahıs İbn Fadlân'dır.[155] F. Ş. Huzin ve diğer birçok araştırmacı Arap müelliflerinin rivâyetlerinde *Bulgar* adıyla zikredilen şehrin aslında Biler olduğu görüşünü arkeolojik ve topografik verilere dayandırarak savunmaktadır.[156]

Belhî başka bir kaydında, "Dış Bulgar büyük bir alanı kaplamayan küçük bir şehirdir ve yalnızca bu devletin ana ticârî merkezi olmasıyla bilinmekte-

150 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 59.
151 A. J. Yakubovskiy, a.g.m., s. 290.
152 F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, s. 123.
153 Ebû İshâk İbrahim bin Muhammed el-İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, M. J. De Goeje Neşri, Brill Matbaası, Leiden, 1927, s. 225.
154 Sharaf Al-Zamân Tâhir Marvazî, *On China, the Turks and India*, s. 34.
155 R. G. Fahrutdinov, "Bolgar v Pismennıh İstoçnikah", *Gorod Bolgar Oçerki İstorii i Kulturı*, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davıdov, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1987, s. 10.
156 F. Ş. Huzin, *Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya (X – Naçalo XIII Vekov)*, s. 51.

dir," diye yazmaktadır.[157] Belhî'nin verdiği bilginin neredeyse aynısını İbn Havkal da vermektedir: "Bulgar, çok âmilliği bulunmayan küçük bir şehirdir. Bu ülkelerin limanı olduğu için meşhurdur."[158]

Hudûd el-âlem'de Bulgar şehriyle ilgili, "Bulgar şehri küçük alanıyla İdil'in kenarında yer almaktadır. Orada herkes Müslüman'dır; ondan 20 bin atlı süvari çıkmaktadır..." diye yazmaktadır.[159]

Mukaddesî Bulgar şehriyle ilgili olarak, "Bulgar iki parçadan oluşur. Evleri ahşap ve kamıştandır. Burada geceler kısadır. Cuma mescidi pazarın içindedir. Halkı Müslüman olduktan sonra etrafa gaza seferleri düzenlemeye başlamıştır. İdil Nehri sahilinde yer alan şehir, denize başkentten daha yakındır," diye yazmıştır.[160]

XII. yüzyıl müellifi İdrîsî, X. yüzyıla kadar inerek, "el-Bulgar bu şehrin adıdır. Onun sakinleri arasında Hristiyanlar ve Müslümanlar vardır. Orada büyük bir mescit bulunmaktadır," kaydını düşer.[161] İdrîsî'nin, Bulgar şehrinin başlıca sakinleri arasında Hristiyanların yer aldığına dair ifadeleri tarihî gerçeklerle örtüşmemektedir.

El-Cavalikî'nin Bulgar şehriyle ilgili, "Onların (Bulgarlar) yapıları Rum yapılarına benzemektedir. Onlar büyük bir halktır. Şehirlerinin adı Bulgar'dır. Bu çok büyük bir şehirdir," ifadesi oldukça ilgi çekicidir.[162] Gırnâtî, Bulgar hakkında farklı bilgiler bulunmaktadır. Eserinde, "Bulgar da büyük bir şehirdir. Bütün yapıları çam ağacındandır. Şehir duvarları ise meşe ağacındandır. Onun etrafında sonsuz halk yaşamaktadır, onlar artık yedinci iklimin dışındadırlar," diye yazmıştır.[163]

F. Ş. Huzin, haklı olarak Gırnâtî'nin Bulgar adıyla Doğulu müelliflerin birçoğunun yaptığı gibi başkent Biler'i kastettiğini ileri sürmektedir. Çünkü arkeolojik incemelere göre Bulgar şehri, yerleşim alanı olarak Biler kadar büyük bir şehir değildir.[164] Bulgar şehrinin ilk kurulduğu zamanlarda, yarı tarımsal bir karakterde olduğu ve o dönemdeki köylerden farkı olmadığı düşünülebilir.[165]

Bulgar şehrindeki Küçük Minare, Kuzey ve Doğu türbeleri, Kara, Ak ve Kırmızı binalar, Han Sarayı, Büyük Mescit, taş mezar anıtları ve diğer yapıların kalıntıları günümüze kadar muhafaza edilmiştir.[166]

---

157 D. A. Hvolson, *a.g.e.*, 82.

158 İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, 2. Bs., İstanbul, 2017, s. 28-29.

159 *Hudud al-Âlem*, s. 32.

160 Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, s. 366.

161 İ. G. Konovalova, *Al-İdrisi o Stranah i Narodah Vostoçnoy Evropı*, İzdatelskaya Firma "Vostoçnaya Literatura" RAN, Moskova, 2006, s. 120.

162 a.g.m., s. 17.

163 *Puteşestvie Abu-Hamida al-Garnati v Vostoçnuyu i Tsentralnuyu Evropu (1131-1153 gg.)*, s. 20; Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnâmesi (Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb)*, s. 188-189.

164 F. Ş. Huzin, *Bulgarskiy Gorod v X – Naçale XIII vv.*, s. 143.

165 *a.g.e.*, s. 126.

166 Nadir Devlet, "İslâmiyet'i Resmen Kabul Eden İlk Türk Devleti İdil-Bulgar", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. 9, Çağ Yayınevi, İstanbul, 1988, s. 327-334.

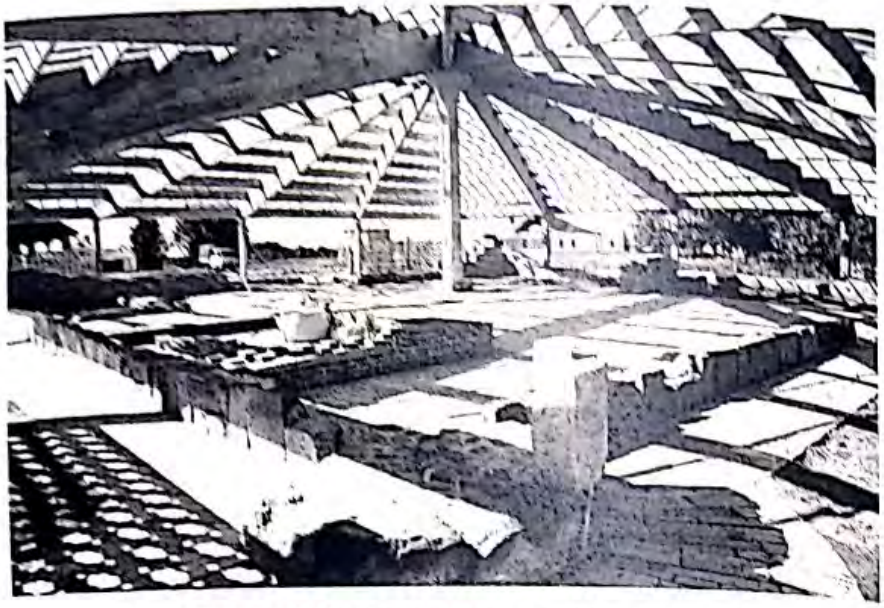

Resim 65: Bulgar'daki Han Sarayı'nın günümüzdeki hali.

Resim 66: Bulgar şehrindeki Küçük Minare'nin günümüzdeki hali.

Resim 67: Bulgar'daki Kara Bina adı verilen yapının günümüzdeki hali.

Resim 68: Bulgar'daki Ak Bina adı verilen yapının günümüzdeki hali.

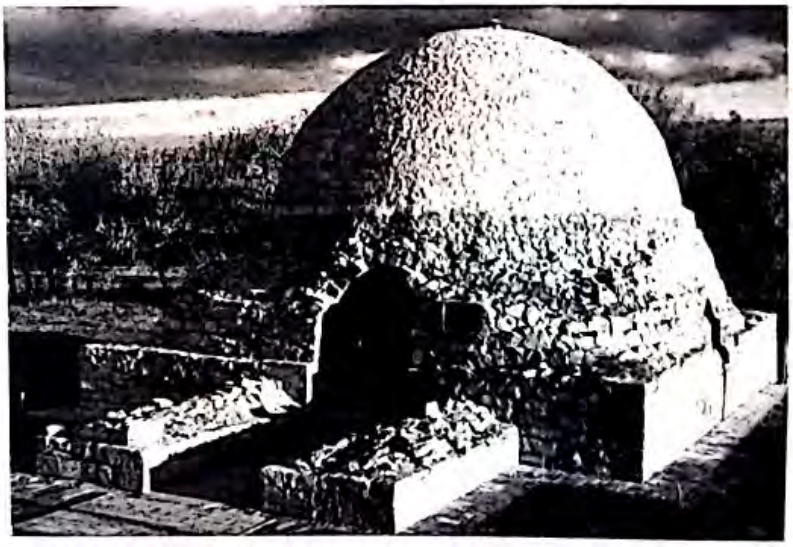

Resim 69: Bulgar'daki Kuzey Türbesi'nin günümüzdeki hali.

Resim 70: Bulgar'daki Doğu Türbesi'nin günümüzdeki hali.

Bu eserlerin hepsinin Moğol istilasından sonra, XIII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIV. yüzyıl arasında yapıldığı düşünülmektedir. Bulgar şehrinin tahkimatlarla çevrili alanı 380 hektardır.[167]

Bulgar şehrinde yapılan arkeolojik kazıların sonuçları araştırmacılar tarafından yayımlamıştır.[168] Arkeolojik kazıların ve yazılı kaynakların analizinden Bulgar şehrinin, X-XII. yüzyıllarda büyük bir zanaat merkezi ve başkent olmadığı fakat ülkenin başlıca ticârî merkezi olduğu anlaşılmaktadır.[169] S. M. Şpilevskiy'e göre Bulgar şehri, X. yüzyılda İdil Bulgar Devleti'nin ilk başkentiydi. XII. yüzyılın ikinci yarısında değişen sosyo-ekonomik ve askerî-siyasî şartlardan dolayı başkent, Çeremşan Nehri kenarındaki Biler'e taşınmıştır. Bununla birlikte Bulgar, 1236'daki Moğol istilasından sonra başkent olma statüsünü tekrar elde etmiştir.[170] R. G. Fahrutdinov da S. M. Şpilevskiy'le aynı düşüncededir.[171]

---

167 F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, 117-120.

168 *Gorod Bolgar: Oçerki İstorii i Kulturı*, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davıdov, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1978; *Gorod Bolgar: Oçerki Remeslennoy Deyatelnosti*, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davıdov, Moskova İzdatelstvo Nauka, 1988; *Gorod Bolgar: Remeslo Metallurgov, Kuznetsov, Liteyşçikov*, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davıdov, Kazan, 1996; *Gorod Bolgar: Monumentalnoe Stroitelstvo, Arhitektura, Blagoustroystvo*, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davıdov, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 2001.

169 F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, s. 126.

170 S. M. Şpilevskiy, *a.g.e.*, s. 124-126.

171 R. G. Fahrutdinov, *a.g.e.*, s. 62.

Bulgar şehri, Moğol öncesi dönemde çift tahkimat sistemine sahipti. Bunlar, hendeklerden ve ağaçtan oluşan iç kalelerdi. Savunma hattının dışında ise toprak setler ve hendekler bulunuyordu.[172] Moğol istilası öncesi döneme ait Bulgar şehrinin tahkimatları günümüze kadar ulaşmamıştır. Fakat arkeolojik izlerinin araştırılması sonucunda Moğol öncesi dönemde Bulgar şehrinin tahkimatlarının 2,6-2,9 metre derinliğinde, 4-7 metre genişliğinde ikili hendek hattı şeklinde olduğu anlaşılmıştır. Hendeklerin uzunluğunun 200-220 metre olduğu tahmin edilmektedir.[173] Şehrin Moğol öncesi kültür katmanı, Altın Orda dönemindeki inşaat faaliyetleri yüzünden oldukça tahrip edilmiştir. Sonuç olarak Bulgar şehrinin, X-XI. yüzyıllardaki kültür katmanından elde edilen ticârî envanterler, şehrin Orta İdil'deki uluslararası ticâretin merkezi konumunda olduğunu gözler önüne sermektedir.[174]

Biler

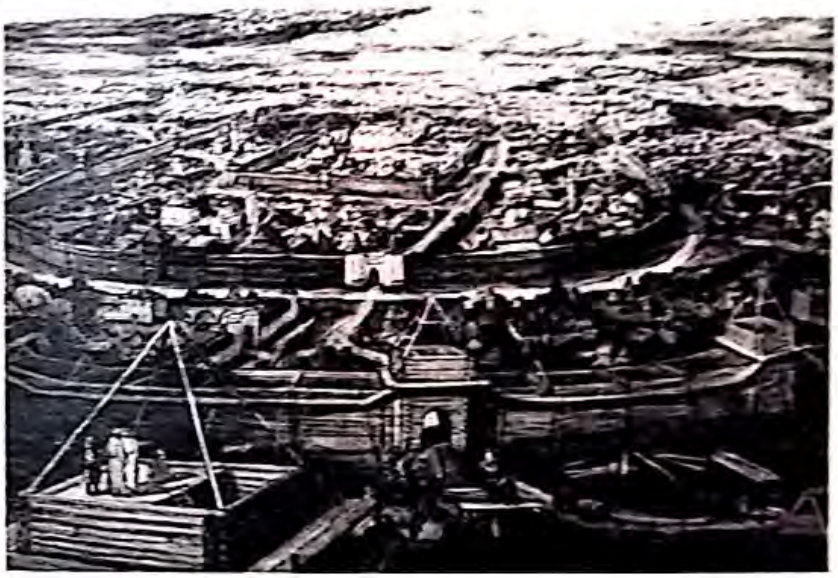

Resim 71: Biler şehrinin yazılı kaynaklar ve arkeolojik veriler esas alınarak yapılan temsilî resmi.

Biler şehrinin kalıntıları, İdil'e dökülen Büyük Çeremşan Nehri'nin kolu Küçük Çeremşan'ın havzasında, Batı Zakamye'nin neredeyse merkezinde bulunmaktadır. Biler, Bulgar'a yaklaşık 100 km, Suvar'a ise 75-80 km uzaklıkta yer almaktadır.[175] Tataristan Cumhuriyeti'nin Aleksiyevskiy ilçesinde Biler köyü yanında Büyük Şehir'in surları ve mimarî anıtlarının harabeleri bulunmaktadır. Biler şehrinin sur içindeki alanı 489 km2'ye ulaşmaktadır.[176]

172 Y. A. Krasnov, "Oboronitelnue Soorujeniya Goroda Bolgara", *Gorod Bolgar: Ocerki Istorii i Kulturi*, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davıdov, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1987, s. 108.

173 F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, s. 121.

174 F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, s. 123-125.

175 *a.g.e.*, s. 80.

176 R. M. Veliyev-C. A. Muhammetşin, *-Büyük Bulgar- Bulgar Tatar Uygarlığının Anıtı*, çev. Fazıl Agiş, Türksoy Yayınları, Ankara 2000, s. 58.

Şehir iç ve dış olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Şehrin alanı düzlüktür. Kuzeydoğudan güneybatıya doğru eş merkezli olarak uzanan ve şehri iç ve dış olarak ayıran toprak set ve duvarlarla çevrilidir. İç şehir, toprak ve duvar hatlarıyla çift olarak çevrilmiştir. Hatların uzunluğu 5400 metre olarak tahmin edilmektedir. Dış şehir ise toplam uzunluğu 9125 metre uzunluğunda olan tahkimat hatlarıyla çevrilidir. Dış şehrin yaşam alanı yaklaşık 374 hektardır.[177]

Biler şehri XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İdil Bulgar Devleti'nin başkentliğini yapmıştır. Şehrin başkent statüsü Moğol istilasına kadar devam etmiştir.[178] Bir başka görüşe göre Biler, Küçük Çeremşan Nehri havzasında, yoğun nüfuslu bölgede en başından itibaren başkent olarak kurulmuştur.[179] Biler şehrinde ortaya çıkarılan keramik kalıntıları üzerinde İdil Bulgar hükümdarlarının sembolü olan damgaların bulunması, şehrin idarî merkez olduğu yönündeki görüşleri desteklemektedir.[180]

Moğol istilası öncesine ait hiçbir yazılı kaynakta Biler şehri bu adıyla anılmamaktadır. Yalnızca tek bir kaynakta, *Macar Anonimi*'nde Arpad'ın torunu Tokşan'ın hükümdarlığı zamanında Bulgar topraklarından gelen Bulgar Müslümanları anlatırken, onlardan *Biler topraklarından olanlar* ve *Bilerliler* diye bahsetmektedir.[181]

Biler, yazılı kaynaklarda "великий городъ/velikiy gorod", yani büyük şehir adıyla ilk olarak *Lavrentevskaya Letopis*'te Knez Andrey Bogolübsk'ün, oğlu İzyaslav, kardeşi Yaroslav ve Murom Knezi Yuriy ile birlikte Bulgarlar üzerine düzenledikleri seferde zikredilmektedir.[182] Biler'e "büyük şehir" denilmesinin sebebi zamanına göre çok geniş bir alanı kaplamasıdır. Zira eski şehrin 2/3'sinde yapılan kazı çalışmaları neticesinde, burada bir kısmı tuğla ve taşlardan olmak üzere 1207 bina kalıntısının bulunması bu görüşü desteklemektedir.[183]

Rus kroniklerinde "великий городъ" ile ikinci olarak 1184 yılında, Vladimir Knezi Vsevolod'un, diğer Rus knezleriyle birlikte İdil Bulgarları üzerine düzenlediği en büyük askerî seferde karşılaşılmaktadır. Vsevolod, Büyük Şehir'i kuşatmasına rağmen ele geçirememiş ve barış imzalamak zorunda kalmıştır.[184] Rus kroniklerinin verdiği bilgilere göre, 1229 yılında Büyük Şehir'de Avramiy adlı bir Hristiyan Bulgarlar tarafından öldürülmüştür. Hristiyan keşiş Avramiy dinini terk etmesi konusunda zorlanmış fakat bunu reddetmiştir. Bu yüzden de katledilmiştir. Onu şehirdeki Hristiyan mezarlığına gömmüş-

177 F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, s. 80.

178 S. M. Şpilevskiy, *a.g.e.*, s. 124-126; R. G. Fahrutdinov, *a.g.e.*, s. 62.

179 *Arheologiya Voljskoy Bulgari: Problemı, Poiski, Reşeniya*, Otv. Red. F. Ş. Huzin, İzdatelstvo Akademii Nauk Tatarstana, Kazan, 1993, s. 18.

180 *a.g.e.*, s. 25.

181 D. A. Hvolson, *a.g.e.*,108-109.

182 M. U. Yücel, *a.g.e.*, s. 503.

183 N. Devlet, a.g.m., s. 335.

184 "Letopis po Lavrentievskomu Spisku", s. 369-370; "Radzivilovskaya Letopis", s. 147-148; "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşeyu ili Nikonovskoyu Letopisyu", s. 9-10

lerdi. Bu olaydan bir süre sonra şehirde devasa bir yangın çıkmış ve onun (Avramiy) kanı için Tanrı'nın yardımıyla birkaç gün içerisinde neredeyse bütün şehir yanmıştır. Şehir bundan sonra küçülmüştür.[185]

Plano Carpini, 1246 yılında Doğu Avrupa'yı boydan boya geçtiğinde İdil boyundaki Bulgar bölgesinde yaşayanları *Bilerler* diye adlandırmaktadır.[186] İlk Rus tarihçisi V. N. Tatişçev, İdil Bulgarlarının önemli arkeolojik ve tarihî kalıntılarından biri olan Biler hakkında, "Bilar (Biler) Çeremşan Nehri kenarındadır; orada birkaç eski taş bina ile özellikle büyük mabedin ana kapısı ve sütunları bulunmaktadır," diye yazmıştır.[187]

P. A. Ponomareva, Biler'in ilk İdil Bulgar şehri olduğunu ve devletin başkenti olarak X. yüzyılın başında kurulduğunu belirtmektedir.[188] A. H. Halikov, Tuna Bulgarlarının ve Orta Asya ile Güney Sibirya'nın merkez şehirlerinin planlarının Biler şehrinin planına benzerliğinden yola çıkarak Biler'in en başından itibaren (922 yılı) Cavşir Nehri (Küçük Çeremşan Nehri) kenarında başkent olarak inşa edildiğini ve bu nedenle şehrin iç ve dış kısımlarının bulunduğunu ileri sürmektedir.[189]

A. H. Halikov başkanlığında 1967 yılında başlatılan Biler şehrinin arkeolojik araştırmaları sonucunda kerpiç binalar, eski büyük mescidin harabeleri, çok sayıda ev ve tarım yapılarının kalıntıları, mezarlıklar, çadır kalıntıları gibi eserler ortaya çıkarılmıştır. Arkeolojik kazının sonuçları birçok eserde kendine yer bulmuştur.[190]

Biler şehri üç hatta dört topografik kısımdan oluşmaktadır: tahkimatlı idarî merkez, kale, iç ve dış şehir ve şehrin giriş kısmındaki tahkimatsız yerleşimler.[191] Biler şehrinin iç kısmının merkezinde hafif ahşap duvarlarla çevrili hükümdarın sarayı ve diğer yönetim binaları yer alıyordu. Bu bölgede Bulgar anıt mimarisinin birkaç kalıntısı bulunmaktadır. Dış surların arkasında az sayıda insan yaşamaktaydı. Daha dış kısımlarda ise konargöçerlerin ağaç yerleşimleri mevcuttu.[192]

Biler, oldukça güçlü bir şekilde tahkim edilmiştir. İç şehrin tahkimat yapıları, yukarı kısmı ağaç yapılarla desteklenen alçak toprak setten oluşmakta-

185 "Letopis po Lavrentievskomu Spisku", s. 430; "Letopis po Voskresenskomu Spisku", s. 135-136; "Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşeyu ili Nikonovskoyu Letopisyu", s. 97-99.

186 İoann De Plano Karpini, *İstoriya Mongolov*, Vvedenie, Perevod i Primeçaniya A. I. Maleina, İzdanie A. S. Suvorina, St. Petersburg, 1911, s. 25, 35, 50.

187 Vasiliy Tatişçev, *İstoriya Rossiyskaya*, T.1, İzdatelstvo AST, Moskova, 2005, s. 327.

188 F. Ş. Huzin, *Bulgarskiy Gorod v X- Naçale XIII vv.*, s. 131.

189 A. H. Halikov, "O Stolitse Domongolskoy Bulgari", s. 93.

190 *İssledovaniya Velikogo Goroda*, Otv. Red. V. V. Sedov, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1976; *Novoe v Arheologii Povoljya: Arheologiçeskoe İzuçenie Tsentra Bilerskogo Gorodişa*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1979; *Kultura Bilera: Bulgarskie Orudiya Truda i Orujie X-XIII vv.*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1985; *Posuda Bilera*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1986; *Biler- Stolitsa Domongolskoy Bulgari*, Otv. Red., F. Ş. Huzin, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1991.

191 F. Ş. Huzin, *Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya*, s. 49.

192 *a.g.e.*, s. 56.

dır. Duvarların önünde hendekler kazılmıştır.[193] Biler'in iç kısmının merkezinde, şehrin kurulduğu ilk zamanlarda ağaçtan yapılmış büyük bir mescidin kalıntıları yer almaktadır. XI. yüzyılda mescidden ayrı olarak duran yüksek bir minare ve taş yapılar eklenmiştir.[194] Sanat tarihçileri, Bulgar şehrinde XIII. yüzyıl ortalarında inşa edilen meşhur dört köşeli büyük mescidin, bu mescit örnek alınarak yapıldığını ifade etmektedirler.[195]

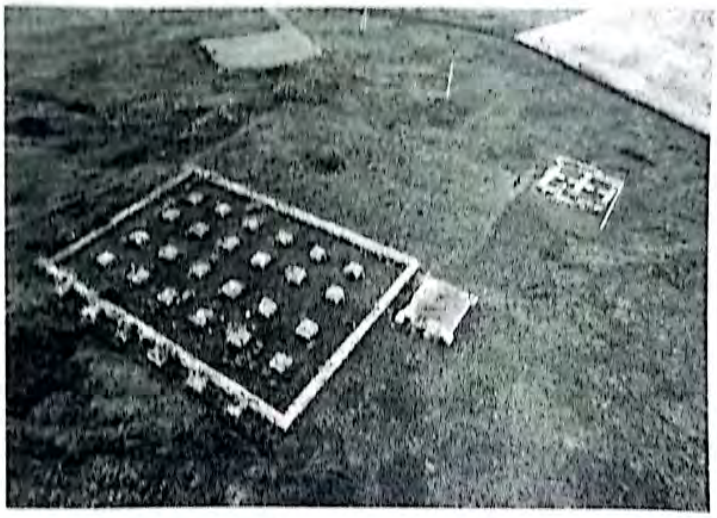

Resim 72: Biler'deki Büyük Mescit'in kalıntıları.

Mescit, kuzeydoğudan güneybatıya, yani Mekke yönüne doğru uzunlamasına yapılmıştı. Bir metre genişliğindeki duvarlar güneyden payanda ile güçlendirilmiştir. Mescidin alanı 41x26 metre karedir. Tavanı 24 sütunla kaldırılmış, giriş kapısı da ana kapı ile süslenmiştir.[196] Sanat tarihçilerinin yorumuna göre eser, Yakın Doğulu inşaat ustalarının da katkısıyla Bulgar zanaatkârlarınca inşa edilmiştir.[197] Mescidin yakınında ileri gelen dinî şahsiyetlerden birine ait olduğu belli olan kerpiç bir ev ve güneydoğusunda tanınmış yaklaşık 50 Müslüman'ın gömüldüğü bir mezarlık bulunmaktadır. Şehrin idarî merkezi de burasıydı.[198]

X. yüzyılda şehrin esas nüfusunu zanaatkârlar oluşturmaya başlamıştı. Zanaat ürünlerinin izleri gerek iç, gerekse de dış şehirde görülmektedir. İç şehrin merkezine yakın bölgelerde demircilerin, madencilerin, çömlekçilerin, kuyumcuların, kemik işlemecilerinin yerleşimleri bulunmaktaydı. Bu durum Biler şehrinin, İdil Bulgar Devleti'nin büyük bir zanaat merkezi haline dönüştüğünü göstermektedir.[199]

193 F. Ş. Huzin, "Bulgariya-Strana Gorodov", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzdatelstvo Ruhil, Kazan, 2006, s. 165.
194 F. Ş. Huzin, *Velikiy Gorod na Çeremşane Stratigrafiya, Hronologiya. Problemı Bilera-Bulgara*, Kazan 1995, s. 53; F. Ş. Huzin, *Bulgarskiy Gorod v X- Naçale XIII vv.*, s. 92.
195 F. Ş. Huzin, a.g.m., s. 166.
196 R. M. Vellyev-C. A. Muhammetşin, *a.g.e.*, s. 58.
197 F. Ş. Huzin, *Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya*, s. 56.
198 F. Ş. Huzin, *Bulgarskiy Gorod v X- Naçale XIII vv.*, s. 92.
199 *Aynı yer.*

Biler şehrinin esas nüfusunu oluşturan gruplardan biri de tüccârlardı. Ağırlıklar, gümüş külçeler, paralar, değerli taş ve materyaller, şehrin X-XI. yüzyıla ait kültür katmanında ortaya çıkarılmıştır. Bu veriler Biler'in, bilhâssa Orta Asya şehirleri ve Kiev Rusya'sı ile olmak üzere uluslararası ticârî bağlantılarının yavaş yavaş arttığını göstermektedir. Gerek iç şehir, gerekse de dış şehir nispeten seyrek nüfusluydu. Dış şehirde az sayıda yapı bulunmaktaydı. Dış şehrin esas nüfusunu zanaatkârlar ve küçük tüccârlar oluşturmaktaydı. Bunların yanında, yarı köylüler ve hayvan yetiştiricileri de yaşamaktaydı. Burada tarım aletleriyle ve hayvancılığın kalıntılarıyla sıkça karşılaşılmaktadır. Dış şehirde ayrıca yazlık evler, bahçeler, bostanlar ve şehirlilerin tarlaları bulunmaktaydı. XI. yüzyıldan başlayıp XIII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar geçen sürede şehrin ekonomik ve siyasî gücünün artmasıyla birlikte nüfusu da artmaya başlamıştır. Bu dönemde eski tahkimatlar yeniden yapılandırılmış, iç surların yüksekliği arttırılmıştır.[200]

XII. yüzyılın ilk yarısında dış şehrin savunma hatlarına ekler yapıldığı gözlemlenmektedir. Bu ek tahkimatlar, güçlü toprak setlerden, setlerin yukarısına yapılan ağaçtan desteklerden ve derin hendeklerden oluşuyordu. İç şehirde çok daha fazla tahkimat yapılmıştı, surların yüksekliği 2,5 metreye kadar ulaşıyordu.[201]

Dış şehirde 1969 yılında yapılan kazılarda kervansaray kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. XII. yüzyılın sonlarında, büyük bir ihtimalle, Rus kroniklerinin bahsettiği 1183 yılı hadisesinden sonra, kervansarayın bulunduğu yerde oldukça iyi tahkimli bir askerî garnizon kurularak şehrin içindeki ana kalenin savunulması amaçlanmıştır. Kervansaray ise büyük ihtimalle şehrin dışında başka bir yere taşınmıştı.[202] Kervansarayın içi harç ile sıvanmış, döşemesi de kireçle kaplanmıştır. Döşeme altına yapılan girift ısıtma şebekesi pişmemiş kerpiçten yapılmıştır. Kervansarayın konuk hanesi meşe direklerinden yapılan yüksek çitlerle çevrilmiştir. Konuk hanesinin önü, tuğla kırıkları ve ufak taşlarla döşenmiştir. Oldukça yakınına bir su kuyusu açılmıştır.[203]

Resim 73: Biler'deki kervansarayın kalıntıları.

200 F. Ş. Huzin, "Bulgariya-Strana Gorodov" s. 166-167.
201 F. Ş. Huzin, *Velikiy Gorod na Çeremşane*, s. 68.
202 F. Ş. Huzin, "Bulgariya-Strana Gorodov", s. 168.
203 R. M. Veliyev-C. A. Muhammetşin, *a.g.e.*, s. 59.

Biler şehrindeki yapıların sayısı XII. yüzyılda önemli ölçüde çoğalmıştır. Bu dönemde Büyük Mescit'in yakınında Bulgar Emîri'nin sarayının da bulunduğu büyük kerpiç binalar yükselmekteydi. Yine büyük mescidin bulunduğu yerde Biler'in merkezî pazarı kurulmaktaydı.[204] Mukaddesî, X. yüzyıl başkenti Bulgar'ı tarif ederken Büyük Mescit'in pazarda bulunduğunu söylemektedir.[205] Belki de o, Bulgar adıyla Biler'i kastediyordu.

Şehrin ileri gelenleri ve zengin tüccârların kerpiç evlerinin etrafında XI-XII. yüzyıllarda inşa edilmiş binalar bulunuyordu. Bunlar arasında merkezî ısıtma sistemi bulunan hamam dikkat çekicidir.[206] Arkeolojik materyaller, Biler şehrini inşasında çalışanlar arasında Horasanlı ve Orta Asyalı ustaların yer aldığını ortaya koymaktadır. Birçok araştırmacı, Biler şehirlerinin mimarisinde Orta Asya ve Yakın Doğu elementlerini tespit etmiştir. Zira şehirdeki konutların bazılarında Orta Asya'ya özgü küre şeklinde ocaklara rastlanmıştır.[207]

Biler şehrinde iki göz (izbe-gölgelik) ve üç göz (izbe-mahzen-gölgelik) şeklinde ve bodrumlu evler arkeologlarca tespit edilmiştir. Bu konutların bodrum kısımlarında fırın ve ocak yoktur. Şehrin merkezî kısmında yer alan bu evlerde, muhtemelen, yönetici zadegâna hizmet veren insanlar yaşamaktaydı.[208]

Biler şehri, 1236'da Moğol istilasına uğrayan diğer şehirlerle aynı kaderi yaşamıştır. Moğol saldırısına direnen çok sayıda Bulgar askerinin toplu mezarı, özellikle şehir surlarının etrafındaki en yukarı katmanlarda bulunmaktadır.[209]

Suvar

Suvar şehri kalıntıları, Tataristan Cumhuriyeti'nin Spassk bölgesinin Kuzneçiha köyünün dört kilometre batısında yer almaktadır. İdil Bulgar Devleti tarihinde Suvar şehrinin önemi, onu bölgedeki diğer şehirlerden ayıran büyük yerleşim alanının yanı sıra ülkeninönde gelen ekonomik, kültürel ve siyasî merkezi olmasında yatmaktadır.[210] Suvar şehri harabeleri, XIX. yüzyılın ünlü Tatar tarihçisi Ş. Mercanî tarafından keşfedilmiştir. Mercanî, Kazan vilayetinin Spassk bölgesinin Kuzneçiha köyü yakınlarındaki toprak setli tahkimatların bulunduğu yerin Suvar olduğunu tespit etmiştir.

Suvar şehrinin kalıntıları, günümüzde etrafı 4,5 kilometreyi aşan güçlü surlarla çevrili dört köşeli muazzam bir alanı kaplamaktadır. Arkeolojik kazılar, şehrin toprak setlerinin ve birbirinin ucuna bağlanmış kesme ağaçtan yapılan duvar kalıntılarının muhafaza edildiğini göstermektedir. Kale duvarlarında belli mesafelerde askerî kuleler bulunduğu ve surların yüksekliğinin yaklaşık

204 F. Ş. Huzin, a.g.m., s. 169.
205 Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, s. 366.
206 F. Ş. Huzin, a.g.m., s. 169.
207 F. Ş. Huzin, *Bulgarskiy Gorod v X- Naçale XIII vv.*, s. 137.
208 R. F. Şarifullin, "o Rannih Jilişçah Voljskoy Bulgar (X - Naçalo XIII vv.), *Arheologiya Voljskoy Bulgari: Problemı, Poiski, Reşeniya*, Otv. Red. F. Ş. Huzin, İzdatelstvo AN Tatarstana, Kazan, 1993, s. 73.
209 F. Ş. Huzin, "Bulgariya-Strana Gorodov", s. 169.
210 F. Ş. Huzin, *Bulgarskiy Gorod v X- Naçale XIII vv.*, s. 147.

5 metre olduğu anlaşılmaktadır.[211] Kazı çalışmalarında Suvar şehri surlarının, 4x5 metrekare ölçülerinde birbirine yakın yerleştirilen tomruklardan yapıldığı tespit edilmiştir. İçeriden tomrukların arasına sıkıştırılmış balçık ve kırılmış tuğlalar doldurulmuştu. Duvarlar boydan boya askeri kulelerle pekiştirilmişti. Şehrin çevresine derinliği 4-5 metreye varan hendekler kazılmıştı.[212]

Suvar şehri, neredeyse kurulduğu andan itibaren X-XIII. yüzyıllarda ülke sınırlarının dışında tanınmış ve Kuzey halklarıyla ticârî münasebetleri geniş-letmeyi planlayan Arap tüccâr ve seyyâhlarının dikkatini çekmiştir.

Suvar şehriyle ilgili en eski bilgiyi, yukarıda Bulgar şehri bahsinde de belirttiğimiz üzere Belhî (921-922 yılları) vermektedir:

> ...Bu şehirden (Bulgar) uzak olmayan bir yerde Suvar adlı başka bir şehir daha vardır. Orada da büyük bir mescit vardır. Müslüman vaiz her iki şehrin nüfusunun on bin kişiyi aştığını söylemektedir. Orada gündüzler kısa ve geceler de uzundur. Evler ağaçtandır ve kışlık konut olarak kullanılmaktadır; yazın insanlar keçe çadırlara taşınırlar.[213]

İstahrî ve Mukaddesî'nin eserleri ile *Hudûd el-âlem*"de yer alan Suvar şehriyle alakalı bahisler, Belhî'ye dayanmakta ve onun kaydına benzerliğiyle dikkat çekmektedir. XIII. yüzyıl müellifleri Zekeriya Kazvinî, Yakut, Fahreddin Mubarekşah ve XIV. yüzyıl yazarı Hamdullah Kazvinî, Suvar şehriyle alakalı yeni bir bilgi vermemektedir. Onların verdiği bilgiler, kendilerinden önceki müelliflerin rivâyetlerine dayanmaktadır. Rus kroniklerinde ise Suvar şehrinin adı geçmemektedir.[214]

Suvar hakkında kısa bir bahis, Hazar Kağanı Yusuf'un mektubunda yer almaktadır. Yusuf Suvarların kendisine haraç ödediklerini ve hizmetinde olduklarını belirtmiştir.[215] Gırnâtî ise Suvar halkının Hazar şehri Saksın'da oturduklarından ve kendilerine ait bir mescidlerinin bulunduğundan bahsetmektedir.[216]

Suvar şehriyle alakalı nümizmatik materyaller de bulunmaktadır. İdil Bulgar hükümdarları Talib İbn Ahmed ve Mümin İbn Ahmed adına Suvar'da basılan paralar dikkat çekicidir. Bu paralar üzerindeki verilere dayanarak araştırmacılar, X. yüzyılın sonlarına kadar Suvar'ın ayrı bir beylik ya da hâkim bir devlet olduğu görüşünü dile getirmekteler.[217] Suvar şehri, 1236 yılındaki Moğol saldırısından sonra da varlığını sürdürmüş ancak XIV. yüzyılda önemini kaybetmiştir.[218]

---

211 F. Ş. Huzin, *Bulgarskiy Gorod v X- Naçale XIII vv.*, s. 149-150.
212 R. M. Veliyev-C. A. Muhammetşin, *a.g.e.*, s. 55.
213 D. A. Hvolson, *a.g.e.*, s. 82.
214 F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, s. 148.
215 P. K. Kokotsev, *Evreysko-Hazarskaya Perepiska v X Veke*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Leningrad, 1932, s. 88-89.
216 Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnâmesi (Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb)*, s. 187.
217 A. G. Muhamadiyev, *a.g.e.*, s. 113.
218 R. G. Fahrutdinov, *Arheologiçeskie Pamyatniki Voljsko-Kamskoy Bulgarii i Yeyo Territoriya*, Tatknigoizdat, Kazan, 1975, s. 121.

Yazılı kaynaklara ve arkeolojik verilere göre Suvar şehrinde, kerpiç ve ahşap olmak üzere iki tip ev bulunmaktaydı. Evler kemerli ve silindir şeklinde sobalarla ısıtılıyordu. Evlerin etraflarında tahıl ve erzak ambarı olarak kullanılan kuyular ve çeşitli şekillerde mahzenler bulunmaktaydı. Bu yapılar, şehir halkının bolluk içinde müreffeh bir hayat yaşadığına delil teşkil etmektedir. Suvar şehrinin aristokratların yaşadığı merkezî kısmında X-XI. yüzyıllarda inşa edilmiş kolonları ve yer altı ısıtma sistemi bulunan iki katlı kerpiç bir bina keşfedilmiştir. Kazı çalışmalarında binanın altında su boruları da bulunmuştur. Bina, şehir kalıntılarının 1 metre yüksekliğindeki tümsekler üzerinde bulunmaktadır. Binanın kulesi de vardı. İçi sıvayla sıvanmıştır. Binanın etrafı kalın tuğla duvarlarla çevrilmiştir. Bina gerçek bir saraydı. Binanın giriş kısmında, sivri kavisli dar pencereler ve renkli çinilerle süslenmiş kemerli güzel bir kapı bulunmaktadır. Bu bina bilimsel ve popüler literatürde "Suvar Sarayı" adıyla bilinmektedir.[219]

Ekonomik Hayat

Moğol istilası öncesi İdil Bulgar ekonomisini değerlendirirken, bu konuda yapılan bilimsel çalışmalarda zamanına göre oldukça yüksek seviyede olduğu kabul edilen tarım, zanaat ve ticâretin İdil Bulgar Devleti ekonomisinin temelini oluşturduğu görüşü ağırlık kazanmaktadır.

Tarım

İdil Bulgarlarının yoğun olarak yerleştikleri Batı Zakamye ve Predvolje toprakları, orman-bozkır kuşağında tarım için elverişli ılıman-karasal iklimiyle Bulgarları çekmiştir. Bölgede verimli kara toprak yapısı hâkimdir. Bu topraklarda VI. yüzyılda İmenkovsk Kültürü kabileleri, hayvan gücüyle toprağı sürerek tarım yapıyorlardı. İmenkovsk kabileleri gibi Bulgarlar da, verimli kara toprağa sahip Zakamye bölgesine yerleşme gayreti içerisinde olmuşlardır. Bu olumlu coğrafi şartlar sayesinde konargöçer hayat tarzının yerini tarıma dayalı yerleşik hayat almaya başlamıştır. Böylece tarım, Bulgarların Kama'nın aşağı kesimine ve Orta İdil'e gelmeden önce sahip oldukları kendilerine özgü gelenekler ve öncelikle İmenkovsk nüfusunun tecrübelerinden yararlanılması esasında ortaya çıkmıştır.[220] Toprağı işlemek için ham kara renkli topraklarda ağır saban, podzol topraklarda ise iki demir pulluklu kara saban kullanılmıştır.[221]

İdil Bulgarlarının Orta İdil'de tarımla yoğun bir şekilde uğraştıklarına dâir arkeolojik veriler bulunmaktadır. Orak, tırpan, pulluk, saban demirleri, değirmen taşları gibi tarım aletleri kalıntılarına İdil Bulgarlarına ait birçok şehir ve yerleşimde rastlanmıştır.[222]

---

219 F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, s. 150.

220 Nail Halikov, "Zemledelie", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzdatelstvo Ruhil, Kazan 2006, s. 236.

221 A. H. Halikov, *Proishojdenie Tatar Povoljya i Priuralya*, s. 67.

222 Y. A. Krasnov, "Nekatorıe Voprosı İstorii Zemledeliya u Jiteley Goroda Bolgara i Ego Okrugi", *Gorod Bolgar: Oçerki İstorii i Kulturı*, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davıdov, İz-

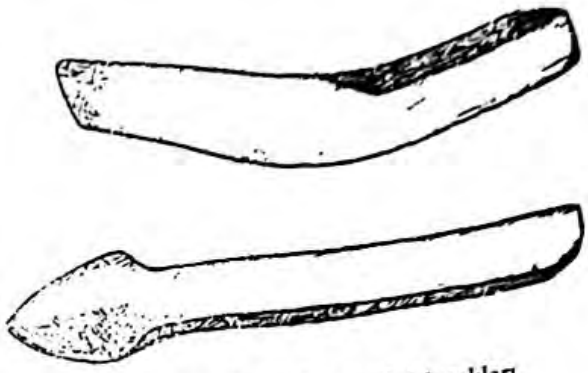

Resim 74: İdil Bulgar pulluk bıçakları.

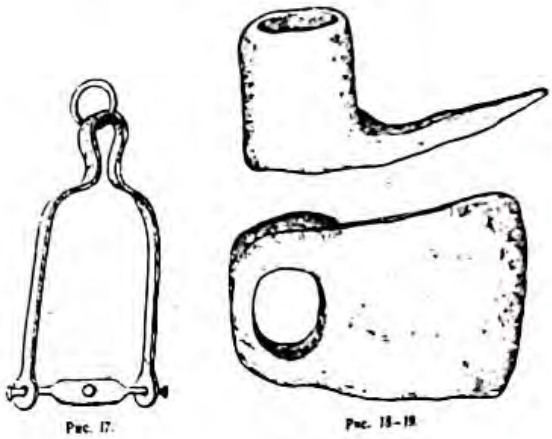

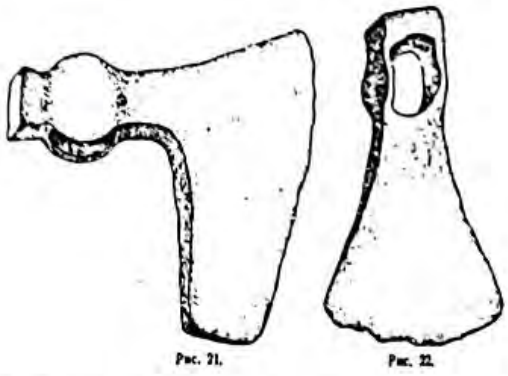

Resim 75: (17) İdil Bulgarlarına ait pulluk, (18, 19) toprağı işlemede kullanılan çapalar, (21, 22) baltalar

B. D. Grekov, İbn Fadlân'ın İdil Bulgar ülkesine gelmesinden önce, X. yüzyıl başında Bulgarların yaptığı tarımla ilgili, "Hiç kuşkusuz, sürme aleti yardımıyla toprağı daha mükemmel bir şekilde işleme yöntemi, X. yüzyılda artık Bulgarlar tarafından çok iyi biliniyordu ve sağlam bir şekilde onların hayatına girmişti," yorumunu yapmıştır.[223] X. yüzyılda nüfusun ekonomik hayatında önemli bir yer tutan tarım sayesinde çok çeşitli ürünler yetişti-

datelstvo Nauka, Moskova, 1987, s. 15.; E. P. Kazakov, *Bulgarskoe Selo X-XIII Vekov Nizoviy Kamı*, Tatknigoizdat, Kazan, 1991, s. 58.

223 B. D. Grekov, *İzbrannıe Trudı*, s. 521.

riliyordu. Biler şehrinde uzun yıllar süren arkeolojik araştırmalar, iyi muhafaza edilmiş 20'den fazla kültür bitkisini ve iyi muhafaza edilmiş tohumların bulunduğu tahıl ambarlarının ortaya çıkarılmasını sağlamıştır.[224] Bu araştırmalarda ortaya çıkarılan kültür bitkileri arasında buğday, yulaf, arpa, darı, kılçıksız buğday, bezelye, mercimek, keten ve kenevir önemli bir yer işgal etmektedir. Bunlardan arpa ve darının yerleşik konargöçer kültürünün karakteristik ürünü olduğunu belirtmek gerekir.[225] İdil Bulgarlarının yetiştirdikleri ürünler yazılı kaynaklarda da kendisine yer bulmuştur. X. yüzyılın başında Bulgar tarımı hakkında İbn Rusteh, "Bulgarlar, çiftçi bir halktır ve her türlü hububatı yetiştirirler, şöyle ki: buğday, arpa, darı ve diğerleri..." diye yazmıştır.[226] Kendi kişisel izlenimlerini aktarması bakımından notları büyük önem taşıyan İbn Fadlân verdiği bilgilerle İbn Rusteh'i desteklemektedir. İbn Fadlân, "Bulgarlarda buğday ve arpa bol ürün verse de darı ve at eti temel gıdalarıdır," diye yazmıştır.[227] Başka bir Arap müellifi olan Gerdizî'nin, XI. yüzyılda İdil Bulgar tarımı hakkında verdiği malumatlar İbn Rusteh ve İbn Fadlân'ın verdiği bilgileri tamamlayıcı niteliktedir. Gerdizî eserinde, "Onlar tarlalarını işleyip ekerler. (Bulgarların) ziraat ve hububatları vardır. Buğday, arpa, darı, mercimek ve bunlara benzer her çeşit hububatı yetiştirirler," bilgisini vermiştir.[228]

Araştırmacılar R. M. Veliyev ve C. A. Muhammetşin, İdil Bulgarlarının yaptığı tarımın şeklini şöyle açıklamaktadırlar:

> Bulgarlar, tarlaları demir uçlu ağır sabanlarla ya da ağaç sabanlarla işlemişlerdir. Kara topraklı bozkırlarda yan tarafları biraz kıvrılmış dik üçgen biçiminde keskin ağızlı sabanla toprağı sürmüşlerdir; sabanı ağaç tekerli mile yerleştirmişler; toprağın üst kısmını ve kahverengi toprağı sürmek için keskin bıçaklar kullanmışlardır. Kökleşmiş ağaçları yakmışlar, toprağı eşeleyerek ve çaplayarak yumuşatmışlardır; ekini demir oraklar ve tırpanlarla biçmişlerdir.[229]

İdil Bulgarları elde ettikleri ürünleri muhafaza etmek için kiler kullanıyorlardı. Tahıllar kuyularda büyük keramik çömleklere konularak muhafaza ediliyordu.[230] Gerçekten de Bulgar şehirlerinde yapılan arkeolojik kazılarda buğday, yulaf, darı, çavdar, arpa, burçak, mercimek gibi yanmış tahılların bulunduğu çukurlar ortaya çıkarılmıştır.[231] Tahılı un veya bulgur haline getirmek için taş kollar ve hayvan gücüyle çalışan sabit rotatif değirmenler (suyla çalışanlar da olabilir) kullanılmıştır. Değirmen taşları birçok Bulgar kalıntıla-

224 *Kultura Bilera: Bulgarskie Oruzhiya Truda i Oruzhie X-XIII vv.*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1985, s. 18.

225 N. Halikov, a.g.m., s. 237-238.

226 Ebû Ali Ahmed bin Ömer İbn Rusteh, *Kitâbü'l-A'lâk el-Nefise*, M. J. De Goeje Neşri, s. 141.

227 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 57.

228 B. N. Zahoder, *Kaspiyskiy Svod Svedeniy o Vostochnoy Evrope. Goroda i Poveliye v IX–X vv.*, T. I, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1962, s. 31; R. Şeşen, a.g.e., s. 84.

229 R. M. Veliyev-C. A. Muhammetşin, a.g.e., s. 16.

230 N. Halikov, a.g.m., s. 239.

231 R. M. Veliyev-C. A. Muhammetşin, a.g.e., s. 16.

rında bulunmuştur.[232] İdil Bulgarlarının tarlaları sulanmak için sulama tesisleri kurduklarını, arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan sulama tesislerine ait kalıntılardan öğrenmekteyiz.[233]

İdil Bulgarları, tarımda iki tarla formunda nadas sistemini de başarıyla uygulamışladır. Eski ekilmiş topraklarda gübre kullanmıyorlardı. Arkeolojik kalıntılarda gübre toplamaya tahsis edilmiş ahır benzeri yapıların bulunmayışı bunu desteklemektedir. Ürünlerin toplanmasında orak (Tatarca urak) kullanılıyordu. Orak, oran ve ölçüleri bakımından Kuzey Kafkasya ve Orta Asya geleneğinden geliyordu ve değişmeyen görüntüsüyle XX. yüzyıla kadar muhafaza edilmiştir. Ot yığmak için de tırpan kullanıyordu.

XIII. yüzyıl başında tarım çok daha yüksek bir gelişme seviyesine ulaşmıştır. Bulgarlar diğer ülkelere tahıl satışı dışında gerekli durumlarda komşularına gıda yardımında da bulunmuşlardır. İdil Bulgarlarının tarım faaliyeleriyle ilgili olarak Rus kronikleri, Rus topraklarında açlık yaşandığında insanların İdil Bulgarlarının gıda yardımıyla bu açlıktan kurtulduklarını anlatmaktadır.[234] Rus kroniklerine dayanarak V. N. Tatişçev, "Bulgarlar (1229 yılı) Volga (İdil) ve Oka civarındaki bütün Rus şehirlerine gıda götürüyor ve satıyorlardı," diye yazmıştır.[235] Bu kayıtlardan da anlaşılacağı üzere İdil Bulgarları, ürettikleri tahıl ürünleri iç talebi karşıladıktan başka bir ticârî obje olarak da kullanmakta ve bu sayede büyük kazançlar elde etmekteydiler.

İdil Bulgarlarının bostancılık (bahçecilik) ve meyvecilikle de uğraştıkları bilinmektedir. Bulgar şehirlerinde yapılan arkeolojik kazılarda bulunan sebze ve meyve (armut, vişne, erik) çekirdeklerinin kalıntıları bu görüşü desteklemektedir.[236] Bulgarlar bu amaçla çapa ve kürek kullanıyorlardı. Bu aletlerin metal kısımları arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılmıştır.[237]

Hayvancılık

İdil Bulgar ekonomisinin önemli kollarından biri de hayvancılıktı. Hayvancılık tarımın bağımsız bir kolu olarak önemli rol oynamıştır. Hayvancılık, deri ve kemik gibi zanaatların hammadde kaynağını oluşturuyordu. Bundan başka hayvanların çekim gücünden de faydalanılıyordu. Bulgarlar, küçük baş ve büyük baş hayvancılık yanında at yetiştiriciliği de yapıyorlardı.

Evcil Hayvan Yetiştiriciliği

Eski Bulgar dönemine ait mezarlıklarda hayvan kalıntıları tespit edilmiştir. Bu mezarlıklarda ölünün atla gömüldüğü belirlenmiştir.[238] Bu gelenek

232 N. Halikov, a.g.m., s. 238-239.
233 B. Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 246.
234 M. U. Yücel, *a.g.e.*, s. 496.
235 *İstoriya Tatarii v Materialah i Dokumantah*, Pod Red. N. L. Rubinşteyna, İzdatelstvo Sotsekgiz, Moskova, 1937, s. 34.
236 N. Halikov, a. g. m, s. 238.
237 a.g.m., s. 239.
238 G. İ. Matveyeva-A. V. Bogaçev, "Pamyatniki Rannebolgarskogo Vremeni", *İstoriya Samarskogo Povoljya s Drevneyşih Vremen de Naşih Dney. Ranniy Jeleznıy Vek i Srednevekove*,

eski Bulgarların gündelik yaşamında atların muazzam rolünü ortaya koymaktadır. İdil Bulgarlarında at yetiştiriciliğinin önemini göstermesi bakımından İbn Fadlân'ın "onların yiyeceği darı ve at etidir"[239] şeklindeki ifadesi de manidardır. Hayvancılıkta kullanılan eşyalar arasında at koşumlarını bezeyen gümüş askılar, bazı kısımları altınla kaplanmış bronz ve demir halkalar, kayış tokaları, üzengiler, gemler, koyun kırkma makasları hayvancılığın gelişmiş olduğuna ilişkin çok şeyler anlatmaktadır.[240]

Müslüman Bulgar Devleti'nin hâkim olduğu İdil'in çayırlık kısmı ve Kama ile Samara Nehirleri arasındaki bölge hayvancılık için oldukça elverişli alanlardı.[241] İdil Bulgarlarının bu meraları değerlendirdiklerine şüphe yoktur. Bulgar şehri topraklarındaki yerleşimlerden Ust-İerusalimsk'teki kazılarda elde edilen osteological materyaller göstermektedir ki, hayvancılığın esasını %38 ile büyük baş hayvancılık ve %34,9 ile at yetiştiriciliği oluşturmaktaydı. Koyunlar, %25,4 oranla ancak üçüncü sırada yer alıyordu.[242] Koyunlar ekonomide eti, derisi ve yünü için kullanılmıştır. İdil Bulgarları et ihtiyaçlarının büyük bölümünü sığır etinden sağlıyorlardı. Onların et ihtiyaçlarının bir kısmını dışarıdan sağladıklarına dâir İbn Fadlân'ın,"Onların, Türk topraklarına giderek koyun getiren çok tüccârları vardır," sözleri oldukça manidardır.[243]

Mukaddesî, Bulgar'dan Harezm'e ve oradan da diğer ülkelere ihraç edilen mallar arasında büyük baş hayvanları ve koyunları da saymaktadır.[244] Galiba İdil Bulgar tüccârları, Oğuzlar ve diğer Türk halklarından satın aldıkları büyük ve küçükbaş hayvanları iç tüketimde kullanmalarının yanı sıra Orta Asya'ya da ihraç etmekteydiler.

Orta İdil'in orman kuşağında İslâmiyet öncesi döneme ait evcil domuz kemiği kalıntılarının bulunmayışı ilgi çekicidir. Köy topraklarında kunduz, porsuk, yaban domuzu, ayı, ağaç sansarı, karaca, sayga, Avrupa musu gibi av hayvanı kalıntıları çok sayıda mevcuttur. Daha az sayıda kuş ve balık kemiği kalıntıları da bulunmuştur. Evcil hayvan sayıları içinde ilk sırayı %80 ile koyun ve keçiler oluşturuyordu. İkinci sırada %11 ile büyük baş hayvanlar geliyordu. Bunlardan başka neredeyse bütün kazılarda deve kemikleri de bulunmuştur.[245] Deve kalıntıları muhtemelen Doğu'dan gelen ticârî kervanlarla ilişkilidir.

İdil Bulgarları ehil kuş yetiştiriciliği de yapmaktaydılar. Tavuk belki de ördek ve kaz da yetiştiriyorlardı. Tavuk kemiklerine çok sayıda yerleşimde or-

---

Moskova, 2000, 158; V. F. Geninig-A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 29-30, 53-54; E. P. Kazakov, *Kultura Ranney Voljskoy Bolgarii*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1992, s. 35-36, 40.

239 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 57.

240 R. M. Veliyev-C. A. Muhammetşin, *a.g.e.*, s. 17.

241 P. Golubovskiy, *a.g.e.*, s. 13-14.

242 Aida Petrenko, "Jivotnovodstvo", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzdatelstvo Ruhil, Kazan, 2006, s. 240.

243 A. P. Kovalevskiy, *Kniga Ahmeda İbn-Fadlâna*, s. 138; İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 61.

244 Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, s. 334.

245 V. İ. Tsalkin, "Fauna iz Raskopok Arheologiçeskih Pamyatnikov Srednego Povoljya", *Trudı Kuybişevskoy Arheologiçeskoy Ekspeditsii*, Materialı i İssledovaniya po Arheologii SSSR No:61, T. II, Otv. Red. A. P. Smirnov, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova, 1958, s. 221.

taya çıkarılan osteological materyaller arasında rastlanmıştır. Biler şehrindeki erzak çukurlarında yumurta kabukları ortaya çıkarılmıştır.[246] Bu buluntular İdil Bulgarlarının tavuk yetiştiriciliği yaptıklarını destekleyen verilerdir.

Avcılık

İdil Bulgar toplumunun uğraşları arasında avcılık belli bir yer işgal ediyordu. Avcılıkla ilgili aletlere ait arkeolojik buluntular buna şahitlik etmektedir. Bu materyallerin birçoğunun Biler, Bulgar ve Suvar gibi İdil Bulgar yerleşimlerinde ortaya çıkarılması avcılık ve balıkçılıkla yalnızca köylülerin değil, şehirli nüfusun da meşgul olduğunu göstermektedir.[247]

Mervezî'nin ifadesine göre Bulgar topraklarındaki sık ormanlarda sincap ve samur gibi kürkü değerli hayvanlar yaşamaktadır.[248] Kazılarda ortaya çıkarılan kunduz, ağaç sansarı, tilki, kurt, karaca, Ren geyiği ve Avrupa musu kemikleri av hayvanlarının çeşitliliğini göstermektedir.[249] İdil Bulgar şehirlerinin birçoğunda yapılan arkeolojik kazılarda kürk hayvanlarının avlanmasında kullanılan özel olarak yapılmış çok sayıda ok ucu ortaya çıkarılmıştır. İdil Bulgarlarının komşuları Burtaslardan ve Kuzey halklarından ithal edilen kürkler, İdil Bulgar ülkesinden Hazar Kağanlığı'na, Arap ülkelerine, Orta Asya'ya, Bizans'a ve diğer birçok bölgeye ihraç ediliyordu. İdil Bulgar avcılığı, yöntem ve uygulama olarak bozkır karakteri taşımaktaydı. Belirli yerlere sabit tuzaklar yerleştirilmiyordu; at, köpek ve pars gibi hayvanlar kullanılıyordu. Parsları doğu ülkelerine de ihraç ediyorlardı. Sürek avlarında bu hayvanlardan yararlanılıyordu.[250] İdil Bulgarları, kıymetli kürk hayvanlarını avladıklarında derilerinin yırtılmaması için arkeolojik kazılarda da rastlanan küt uçlu okları kullanıyorlardı. Avcılık, et ve kürk elde etmek amacıyla yapılmaktaydı. İdil Bulgarları, avladıkları hayvanları şehirlerdeki pazarlara ihraç ediyorlardı.[251]

Balıkçılık

İdil Bulgar ekonomisinde balıkçılığın rolü de oldukça önemliydi. İdil ve Kama Nehirlerinde her türlü balık boldu.[252] Nitekim Kaşgarlı Mahmud, İdil Nehri'nin balık yönünden zengin olduğuna dâir şu dörtlüğü eserinde vermiştir:

Etil suwı aka turur
Kaya tübi kaka turur
Balık telim baka turur
Kölüng takı küşerür

246 F. Ş. Huzin, *Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya*, s. 76.
247 Nail Halikov, "Promıslı", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzdatelstvo Ruhil, Kazan, 2006, s. 236.
248 Sharaf Al-Zamân Tâhir Marvazî, *on China, the Turks and India*, s. 34.
249 Aida Petrenko, "Jivotnovodstvo", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzdatelstvo Ruhil, Kazan, 2006, s. 241.
250 N. Halikov, a.g.m., s. 247.
251 A. Petrenko, a.g.m., s. 246.
252 P. Golubovskiy, *a.g.e.*, s. 14.

"İdil suyu akar durur,
Kayaların dibini döğer durur,
Bol balıklar bakar durur,
Gölcük dahi taşar."[253]

Balıkçılığın önemini, İdil Bulgar arkeolojik kalıntıları arasında ortaya çıkarılan çok sayıda balık kemiği, özellikle de mersin balığı, som balığı, sazan, yayın balığı ve uzun levrek (sudak) kemikleri ortaya koymaktadır.[254] Arkeolojik kazılarda bulunan demir olta, olta iğneleri, zıpkınlar, taş ve balçıktan yapılmış balık ağı ağırlıkları gibi balık tutma aletleri[255] de İdil Bulgar ekonomisinde balıkçılığın önemini gösteren materyallerdir.[256]

Gırnâtî, İdil Bulgar ülkesinde balıkçılığın durumuyla ilgili açıklayıcı bilgiler vermektedir:

> Nehirde daha önce dünyada eşini benzerini görmediğim balık türleri gördüm. Mesela öyle balıklar var ki, güçlü bir adam ancak taşıyabiliyor ve öyleleri de var ki, güçlü bir deve ancak taşıyabilir. Tabiî ki küçükleri de var. Kılçıksızdır, başında kemik, ağzında diş yoktur. Sanki tavuk etiyle doldurulmuş kuzu budu gibidir. Besili kuzu etinden daha güzel ve lezzetlidir. Bu balığın içine pirinç doldurulur ve kızartılır. Böylece besili kuzu etinden ve tavuk etinden daha güzel olur... Bu balığın karnından çıkarılan yağ lamba için bir ay yetebilir. Midesinden de bizim ağırlığımızın yarısı kadar tutkal çıkarılıyor.[257]

Mukaddesî, İdil Bulgarlarının ihraç ürünleri arasında balık türlerini ve balık tutkalını da saymaktadır.[258] Balık tutmak için çeşitli yöntem ve aletler kullanılmıştır. Bu yöntemler arasında ağ ve voli ağı (sürtme ağı) da vardı. Bunu, taş ve toprak ağırlık kalıntıları desteklemektedir. Küçük nehirlerde balık tutmak için kapamaç çakılması yönteminin uygulandığı tahmin edilmektedir. Dipteki balıkların yakalanmasında iri iğneler kullanılıyordu.[259] İdil Bulgarları, kışın İdil Nehri buz tuttuğunda buzlara oyuklar açarak balık tutarlardı (bu yöntem bugün dahi Tataristan'ın başkenti Kazan'da Kazan Nehri buz tuttuğunda uygulanmaktadır). İdil Bulgarları, balık ağlarını ağaç ve kemikten kancalı iğnelerle örmüşlerdir; balık tutmak için türlü tuzaklar kurmuş ve kertikler yapmışlardır.[260]

---

253 Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. I, s. 73.
254 E. P. Kazakov, *Bulgarskoe Selo X-XIII Vekov Nizoviy Kamı*, s. 89.
255 F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, s. 76.
256 B. Ögel, *a.g.e.*, s. 248.
257 Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnâmesi (Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb)*, s. 187.
258 Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, s. 334.
259 N. Halikov, a.g.m., s. 248.
260 R. M. Veliyev-C. A. Muhammetşin, *a.g.e.*, s. 17.

Arıcılık

Arıcılık Bulgarlar için oldukça karakteristikti. Bal ve balmumu önemli ihracat ürünlerindendi. İbn Fadlân, "Onların ormanlarında arı yuvalarında çok bal vardır. Onlar bunu bilmekte ve onu toplamak için gitmektedirler," diye yazmıştır.[261] İbn Fadlân, Bulgarların "nebiz" ve "es-sücü (sücüvv)" dedikleri ve severek içtikleri baldan yapılmış şerbeti ayrıca övmektedir.[262] Mukaddesî, bal ve balmumunu İdil Bulgarlarının ihraç ürünleri arasında saymaktadır.[263] Bu konuda Gırnâtî'nin verdiği bilgi de ilgi çekicidir. Gırnâtî eserinde, "Bulgar halkı, soğuğa karşı insanların en sabırlısı ve dayanıklısıdır çünkü onların yiyecek ve içeceklerinin çoğu baldan oluşur ve bal orada ucuzdur," diye yazmıştır.[264]

Bal, öteden beri Bulgarlarda bolluğu ve bereketi çağrıştırmaktadır; İdil Bulgarlarının torunları olan Tatarlarda günümüzde de konukları bal ve yağ ile ağırlamak onlara hürmet göstermek anlamına gelmektedir.[265]

Zanaat

İdil Bulgar Devleti, çok gelişmiş zanaat kollarının icra edildiği bir Orta Çağ ülkesiydi. Zanaatın gelişmesinde hammaddenin bolluğu da önemli bir etkendi. Ormanlardan yapı malzemeleri (akağaç, ceviz ağacı, elma ağacı vb.) ve kürkleri giyim sanayisinde kullanılan hayvanlar (sansar, sincap, kunduz vb.) elde edilirken, Kama ile İdil Nehirlerinin sahillerinden taş, kireç, balçık, alçı taşı, albatr (kaymak taşı) ve tebeşir tozu bol miktarda çıkarılmaktaydı.[266] Devletin kuruluş döneminde zanaat, üretimin siparişe ya da pazara yönelik bağımsız bir şekilde yapılması biçiminde gelişmekteydi. Maden işlemeciliği, demircilik, camcılık, dericilik, kemik işlemeciliği, marangozluk ve kuyumculuk zanaatları bu kabildendi. Zanaat erbabının büyük çoğunluğu şehirlerde yaşamakta ve tek tip mal üretmekteydi. Ne var ki, demirci, çömlekçi ve bakırcı gibi köylerde yaşayan zanaatkârların sayıları da az değildi. Bunlar küçük köylerde ve civarlarında yaşayan insanların ihtiyaçlarını karşılıyorlardı.[267]

Şehirdeki zanaat yarı bağımsız çiftçilerden farklı olarak küçük iş kolları şeklinde gelişmişti.[268] İdil Bulgar zanaatkârlarının yaptıkları ürünlerin çoğunda ustanın adı yazılmakta ya da üzerine damga vurulmaktaydı.[269] Tüccârlar ve zanaatkârlar genellikle ortak çalışıyorlardı. Zanaatkârlar çoğunlukla tüccârlık da yapıyorlardı. Şehirlerde ticârî yerleşimlerin ve pazarların yanı

261 A. P. Kovalevskiy, *Kniga Ahmeda İbn-Fadlâna*, s. 138; İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 61.
262 A. P. Kovalevskiy, *a.g.e.*, s. 132,136; İbn Fazlan, *a.g.e.*, s. 50.
263 Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, s. 334.
264 Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnâmesi (Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb)*, s. 189; *Puteşestvie Abu-Hamida al-Garnati v Vostoçnuyu i Tsentralnuyu Evropu (1131-1153 gg.)*, s. 27.
265 R. M. Veliyev-C. A. Muhammetşin, *a.g.e.*, s. 17.
266 P. Golubovskiy, *a.g.e.*, s. 14.
267 A. H. Halikov, *Proishojdenie Tatar Povoljya i Priuralya*, s. 68.
268 R. M. Valeyev, *Voljskaya Bulgariya: Torgovlya i Denejno-Vesovie Sistemı IX –Naçala XIII Vekov*, İzdatelstvo Fest, Kazan, 1995, s. 32.
269 *a.g.e.*, s. 33.

sıra meslek erbaplarının yaşadığı alanlar da mevcuttu. Mesela Biler şehrinde madencilerin, çömlekçilerin ve kuyumcuların belli bölgeleri mevcuttu. Burala-rda yalnızca üretim yapılmıyor aynı zamanda hazırlanan ürünlerin satışı da gerçekleşiyordu. Usta zanaatkârlar ise şehir merkezinde oturuyorlardı.[270]

Zanaat ürünleri devletin iç taleplerini karşılamanın yanı sıra diğer ülkelere de ihraç ediliyordu. Bulgar zanaatının gelişimine başlıca üretim dallarında-ki uzmanlaşma şahitlik etmektedir. Bazı zanaat türlerindeki standartlaşma ise toplumun kitlesel rağbetinin zanaatkârlar aracılığıyla tatminini sağlıyor-du.[271] Tüm bunlardan hareketle A. P. Smirnov, Moğol öncesi dönemde İdil Bulgar zanaatkârlarının *Lonca* teşkilatlarının olduğu sonucunu çıkarmıştır.[272]

Maden İşlemeciliği

Demircilik, İdil Bulgar Devleti'nde önemli meslek dalları arasında ön plana çıkmaktaydı. Demir madeni ve demir işçiliği Orta Çağ toplumlarında önemli zanaat dallarından biriydi. Demirciliğin gelişmişliği, tarım, hayvan-cılık, çeşitli maden işlemeciliği, zanaat, askeriye gibi ekonomik ve toplumsal hayatın diğer kollarıyla doğrudan bağlantılıydı.

Arap seyyâh ve coğrafyacılarının verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere, Moğol istilası öncesi dönemde, İdil Bulgarlarında demir işlemeciliği gayet yüksek bir gelişmişlik seviyesine ulaşmıştı. Kaynaklar, İdil Bulgarlarının ihraç ürünleri arasında demir eşyalarla ilgili örnekler vermektedir. Mukad-desî'nin bildirdiğine göre İdil Bulgarları, Harezm'e diğer ihraç mallarının yanı sıra silahlar ve örme zırh gömlekler ihraç ediyorlardı.[273] İbn Fadlân'ın, X. yüzyıl başlarında Harezm'de demir ticâreti yapan bir Bulgara dâir verdiği bilgiler de çok ilgi çekicidir.[274] Muhtemelen ithalat için Harezm'de bulunan Bulgar tüccârları mevcuttu. Bu gerçek, İdil Bulgar ülkesinde kaliteli demir eksikliğini ortaya koyabilir.[275]

İdil Bulgarlarına ait günümüze ulaşan silahların analizi, Bulgar demirci ustalarının silah yapımında oldukça ileri gittiklerini açıkça göstermektedir. Ülkenin silah ihtiyacını onlar karşılıyordu. Çeşitli şehir ve köy kalıntıları ara-sında bulunan silahlar, Bulgar ustalarının zanaatkârlığını ve başarısını gös-termektedir.[276] Bulgar yöneticilerinin saraylarında da demirci ustaları vardı ve onların ekonomik ve askerî taleplerini yerine getiriyorlardı.[277] Demirciler, büyük ve ağır çekiçler, kıskaçlar, delici ve kazıcı aletler kullanıyorlardı; mız-

270 *a.g.e.*, s. 40-41.
271 R. M. Amirhanov, *a.g.e.*, s. 54.
272 A. P. Smirnov, *Oçerki po İstorii Drevnih Bulgar*, Vıp. XI, Trudı GİM, Moskova, 1940, s. 103.
273 Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, s. 334.
274 A. P. Kovalevskiy, *Kniga Ahmeda İbn-Fadlâna*, s. 123; İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 29.
275 Yuriy Semıkin, "Çernaya Metallurgiya i Kuzneçnoe Delo", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzdatelstvo Ruhil, Kazan, 2006, s. 249.
276 İ. L. İzmaylov, "O Russko-Bulgarskih Svyazah v Oblasti Tehniki i Voennoe Dela", s. 132-133.
277 Y. Semıkin, a.g.m., s. 253-254.

rak, ok ucu, hançer, zırh, düşmanın ayağı altına atılan patlayıcılar ve başka savaş aletleri de yapıyorlardı.[278]

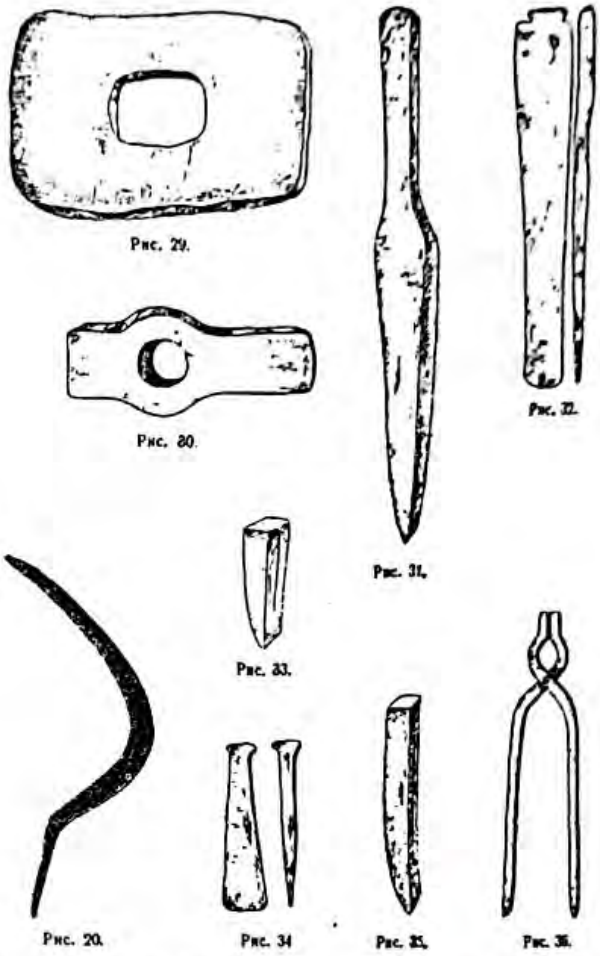

Resim 76: (20) İdil Bulgar orağı, (29, 30) demir çekiç, (31-35) keski, (36) demirci pensesi.

Bulgar şehrinin giriş kısmında, Moğol öncesi döneme ait savunma tahkimatlarının bulunduğu bölgeye yakın bir alanda yapılan arkeolojik kazılarda dört adet demirci ocağı ortaya çıkarılmıştır. Hulaş şehrinde de X-XIII. yüzyıllara ait üç adet demirci ocağı bulunmuştur.[279] Buradaki ocaklar silindir veya fıçı şeklindeydi. Bulgarlar, bu tür ocaklarda az karbonlu demir yani yumuşak çelik ve terkibinde karbon oranı fazla olan yüksek vasıfta metal döküyorlardı. Ocak içinde cüruf için özel çukurlar bulunuyordu.[280]

İdil Bulgar zanaatkârlarının demircilikte yaptıkları işlerden bazıları şunlardı: bıçak, balta, çapan, orak, ok ucu, kılıç, okluk çengeli (iğnesi), üzengi, gem, olta, toka ve kilit.[281]

278 R. M. Veliyev-C. A. Muhammetşin, *a.g.e.*, s. 18-19.
279 F. Ş. Huzin, *Bulgarskiy Gorod v X- Naçale XIII vv.*, s. 218-220.
280 R. M. Veliyev-C. A. Muhammetşin, *a.g.e.*, s. 18.
281 Y. Semıkin, a.g.m., s. 251.

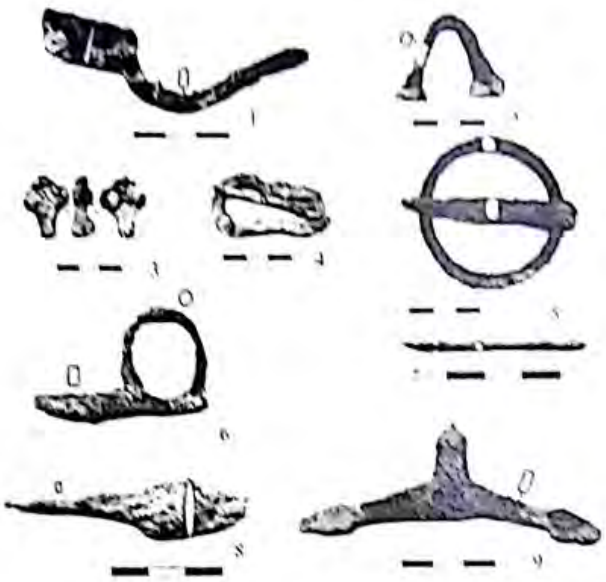

Resim 77: Biler'de yapılan kazılarda bulunan demirden yapılmış çeşitli materyaller: (1) makas, (2) kap kulpu, (3) kaplama parçası, (4-6, 9) at koşum takımı parçaları, (7) tığ, (8) ok ucu.

Demircilerin ürettikleri saban demiri, tırpan ve orak benzeri tarım aletleri çiftçiler arasında yoğun rağbet görüyordu.[282] Eşyaların kullanılan yerlerinin katı ve sağlam olması için su vererek çelik dökümü usulünü kullanıyorlardı. Çelik, pişmemiş kerpiçten yapılan fırında kil çömleklerde üretiliyordu. Bulgar ustaları demiri eritip yapıştırarak kaynak yapmayı da biliyorlardı.[283]

Arkeolojik kalıntılar, esas maden ve demir işleme merkezlerinin şehirler olduğunu ortaya koymaktadır.[284] Bazı köylerde de demircilik yapılmaktaydı. E. P. Kazakov, Kama'nın aşağı kesimlerinde yer alan Starokuybişevsk IV köyünde yaşayanların demir üretiminde uzmanlaştıklarını tespit etmiştir. Yerleşimin her tarafında demir parçalarına rastlanmaktadır.[285]

Biler şehrinde yapılan araştırmalar esnasında şehrin iç merkezinde demirciler tarafından yapılan silindir şeklinde anahtarlar ortaya çıkarılmıştır. Yalnızca ocaklar bölgesinde 100 civarında kusurlu anahtar ve onların parçaları bulunmuştur. Buna benzer anahtarlara Bulgar şehrinde de rastlanmıştır. Bunun dışında Bulgar ve Biler'de koç, at ve köpek şeklinde tunç anahtarlar da yapılmaktaydı.[286] Bulgar zanaatında İslâmiyet'in yayılmasından sonra hayvan uslubunda ifadesini bulan eski inancın kalıntıları, bozkırdan yeni konargöçer grupların bölgeye gelmesiyle alakalıdır. Bu tarz örneklerden biri, 1984 yılında Spassk Rayonu'nun Maklaşeyev köyünde bulunan ve bulunduğu yere istinaden "Maklaşeyev Süvarisi" olarak adlandırılan sandık veya çekmece kilididir. Küçük bir kilitle parsa tutturulmuş tek kollu ve tek ayaklı tunç süvari heykelciği, eski Türklerin kökeni hakkında Bulgarlar arasında muhafaza edilen efsanenin kendine özgü bir ifadesidir. Efsaneye göre Asya Hunlarının yönetici

282 F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, s. 223.
283 R. M. Veliyev-C. A. Muhammetşin, *a.g.e.*, s. 19.
284 Y. Semıkin, a.g.m., s. 253-255.
285 E. P. Kazakov, *a.g.e.*, s. 43.
286 R. M. Valeyev, *a.g.e.*, s. 44.

Aşina soyu, komşu kabileler tarafından mağlup edilerek tamamen ortadan kaldırılmıştı. Aşina soyundan, düşmanların öldüremediği sadece on yaşında bir erkek çocuğu sağ kalmıştı. Çocuğu elini ve ayağını keserek bataklığa atmışlardı. Dişi bir kurt onu bulmuş ve bataklıktan çıkararak büyütmüştü. On yıl sonra bu genç yine de öldürülmüştü; dişi kurt ise bir dağ vadisine sığınmış ve orada 10 erkek çocuk dünyaya getirmişti. İşte bu 10 erkek çocuktan 10 Türk kabilesi türemişti. Bu efsanedeki kahramanın tasvir edildiği hayvan (çoğunlukla yırtıcı bir hayvan olan pars) figürlü kilitler, XI yüzyıl ile XIII. yüzyıl başı arasındaki dönemde İdil Bulgar ülkesinde oldukça yaygındı ve bir nevi Bulgar zanaatkârlarının kendilerine özgü kartvizitleriydi.[287]

Resim 78: Maklaşeyev Süvarisi.

İdil Bulgarlarının bütün tarihi boyunca maden işlemeciliği önemli bir yer tutmuştur. Demirden başka bakır ve bronzdan da çok çeşitli ürünler yapıyorlardı. Mücevherler, gündelik yaşama ve külte dair eşyalar, silahlar ve mutfak eşyaları madenciliğin ürünleriydi. Özellikle demir dışındaki madenler kuyumculuk zanaatında önemli rol oynuyordu. Farklı madenlerden yapılan gümüş ve altın işlemeli ürünler İdil Bulgar ticâretinde önemli rol oynuyordu. Bakır madenciliği bilindiği üzere eskiden olduğu gibi, Orta Çağ'da da maden ocakları sahalarında gelişmiştir. Bakır ve ligatür ticâretinin Avrasya üzerindeki ana transit güzergâhı, özellikle maden işlemeciliğinin çok geliştiği bölgelerdi. Orta Çağ'da bu bölgelerden biri de, hiç kuşkusuz İdil Bulgar topraklarıydı.[288]

İdil Bulgarları değerli ve yumuşak madenlerden çeşitli işler yaparak bu alanda ihtisaslaşmışlardı.[289] Tunç dökümcüler, bakırcılar zanaatlarının ger-

287 *Muzey Bolgarskoy Tsivilizatsii, Tom II, İstoriya Tyurko-Bolgarskoy Tsivilizatsii*, haz. V. S. Baranov, D. G. Bugrov, A. G. Sitdikov, Glavdizayn, Kazan, 2016, s. 77.

288 Sergey Kuzminıh, Yuriy Semıkin, "Tsvetnaya Metalloobrabotka", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzdatelstvo Ruhil, Kazan, 2006, s. 258.

289 E. P. Kazakov, *a.g.e.*, s. 159-162.

çek ustaları olmuşlardı; taştan yapılmış özel kalıba kaynamakta olan eriyiği akıtarak aynalar ve çeşitli eşyalar yapıyorlardı.[290]

Ulu Tarhan, Tankeyev ve Tetüş gibi İdil Bulgarlarına ait mezarlarda muazzam sayıda demir dışı madenlerden ürünler ortaya çıkarılmıştır. Çeşitli süs eşyaları, kostümler, at koşumu takımları, gündelik ve ekonomik yaşama air eşyalarda ve silahlarda bunların detayları görünmektedir.[291] Biler şehri tahkimlerinin dışında yapılan arkeolojik kazılarda küçük bir bakır döküm ocağı ortaya çıkarılmıştır. Ocağın çevresinde küçük bakır cürufu parçacıklarına rastlanmıştır. Şehrin çeşitli kısımlarında yaklaşık 3 kg ağırlığında bakır külçeler bulunmuştur. Bulgar şehrinde de bakır eritme ocakları bulunmuştur.[292]

İdil Bulgarları bakırı, Vyatka-Zay Nehirleri ile Ural Dağları arasındaki bölgeden elde ediyorlardı. Bulgar bakırcı ustalarının elde edilen hammaddeyle ürettikleri bakır kap-kacaklara, ülke sınırları dışında da çokça rastlanmıştır.[293] Bu durum, İdil Bulgar ihraç ürünleri arasında maden işlemeciliğine ait eşyaların da bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bakırcı ustalarının ürettikleri mallar arasında bakır kazanlar, kaplar, ibrikler, küçük aynalar, kayış tokaları ve düğmeler bulunmaktadır.[294]

İdil-Kama bölgesindeki topraklarda kurşun, kalay, çinko ile değerli madenlerden altın ve gümüş yataklarının bulunmayışı, bu madenlerin İdil Bulgar ülkesine Avrasya transit ticâret yolları üzerinden getirildiğini ortaya koymaktadır.[295] T. A. Hlebnikova, ham kurşun ve çinkonun İdil Bulgar ülkesine Ural bölgesinden, kalayın ise Doğu Kazakistan'dan getirildiğini düşünmektedir.[296]

Kemik İşlemeciliği

Bulgar ve Biler şehirleri kemikten yapılan el sanatlarının önemli merkezleriydi.[297] İdil Bulgar ülkesindeki kemik işlemeciliğiyle alakalı olarak Gırnâtî, "Onların (İdil Bulgarları) toprağının altında kar gibi beyaz ve domuz gibi ağır Mamut dişleri vardır. Onları Harezm ve Horasan'a ihraç ederler. Onlardan tarak, çekmece ve fildişinden yaptıklarına benzer eşyalar yaparlar çünkü bu fildişinden sadece biraz daha serttir ve kırılmaz," bilgisini vermiştir.[298]

Boynuz ve kemikten eşya yapımı İdil Bulgar zanaat üretiminde önemli bir yer işgal ediyordu. Büyük şehirlerde yapılan kazılarda ortaya çıkarılan çok sayıda kemikten yapılmış eşya bu durumu gözler önüne sermektedir. Yalnızca Bul-

290 R. M. Veliyev-C. A. Muhammetşin, *a.g.e.*, s. 19.
291 S. Kuzminıh-Y. Semıkin, a.g.m., s. 259.
292 F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, s. 225.
293 S. Kuzminıh-Y. Semıkin, a.g.m., s. 259-262.
294 R. M. Veliyev-C. A. Muhammetşin, *a.g.e.*, s. 19.
295 S. Kuzminıh-Y. Semıkin, a.g.m., s. 262.
296 T. A. Hlebnikova, "Nadpisi na Metalliçeskih İzdeliyah", *Gorod Bulgar. Remeslo Metallurgov, Kuznetsov, Leteyşikov*, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davıdov, Kazan, 1996, s. 280.
297 *Oçerki İstorii SSSR*, s. 722.
298 *Puteşestvie Abu-Hamida al-Garnati v Vostoçnuyu i Tsentralnuyu Evropu (1131-1153 gg.)*, s. 31; Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnâmesi (Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb)*, s. 189-190.

gar şehrinde ortaya çıkarılan 700'ü aşkın kemikten yapılmış eşya, başta Rusya Devlet Tarih Müzesi olmak üzere çeşitli müzelerde muhafaza edilmektedir.[299]

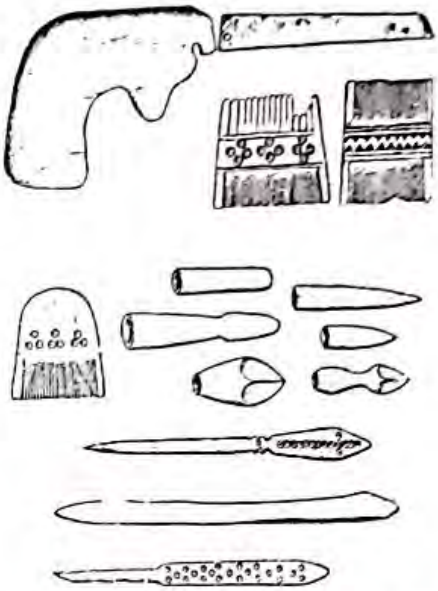

Resim 79: İdil Bulgar zanaatkârlarının kemik işlemeciliğinde kullandıkları keski ile kemikten yapılan ok ucu ve tarak gibi malzemeler.

İdil Bulgar kemik işlemeciliği ustalarının yaptığı eşyalar arasında gündelik eşyalardan bıçak sapı, kaşık ve iğne; silah olarak ok uçları, ok kaplaması, okluk (sadak) dişi, kamçı ve kırbaç sapı; süs eşyası ve kıyafet parçası olarak tarak, düğme, tutturmalık, boncuk vb.; ayrıca oyun kemikleri, satranç figürleri, gözlü küpler, oyun aşıkı, muskalar vb. bulunmaktadır.[300]

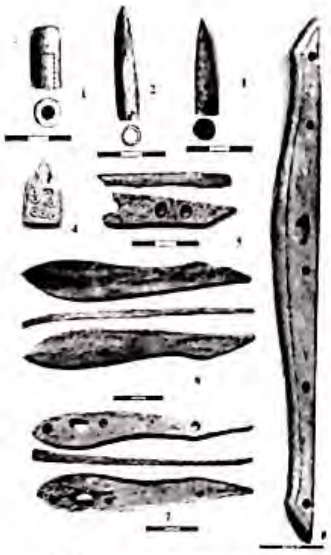

Resim 80: Biler'de yapılan kazılarda bulunan kemikten yapılmış materyaller: (1-3) ok uçları, (4) antropomorfik (insan biçiminde) kolye ucu, (5-8) kabza ve ok kılıfı kaplamaları.

299 İ. A. Zakirova, "Kostreznoe Delo Bolgara", *Gorod Bolgar Oçerki Remeslennoy Deyatelnosti*, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davıdov, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1988, s. 220.

300 F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, s. 235.

Kuyumculuk

Bulgar zanaatkârları arasında yüksek zanaat üretimleriyle kuyumcular, kendine özgü stilleriyle diğerlerinden ayrılıyorlardı. İdil Bulgarları metalden çeşitli süs eşyaları üretiminde bakır, bronz, gümüş ve daha az olmak üzere altın kullanıyorlardı. Süs eşyalarının bezeklenmesinde döküm, derin ve düz basım, kakma, savat ve oyma tekniklerini mükemmel bir yetkinlikte kullanıyorlardı.[301]

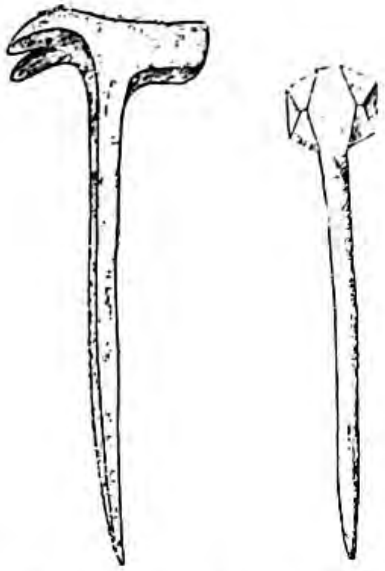

Resim 81: İdil Bulgar kuyumcularının kullandıkları örsler.

Resim 82: İdil Bulgar kuyumcularının mücevherlere şekil vermek için kullandıkları çeşitli kalıplar ve damgalar.

301 F. H. Valeyev, *Drevnee i Srednevekovoe İskusstvo Srednego Povoljya*, Mariyskoe Knijnoe İzdatelstvo, Yoşkar-Ola, 1975, s. 52, 75.

Bulgar kuyumcularının ürettikleri ürünlerin yelpazesi oldukça geniştir. Kadınların en çok beğendiği mücevherler arasında Bulgar kuyumcularının altın, gümüş ve bakırdan yaptığı hasır ve pullu bilezikler, yüz tarafı tanelerle biçimlendirilmiş küpeler, değerli taşlı yüzükler ve kolyeler bulunmaktaydı.[302] Bazı altın ve gümüş yüzüklerin üzerinde suda yüzen kuş motifi vardı.

Resim 83: Biler şehri yakınlarında bulunan bir İdil Bulgar kolye ucu.

Bunlardan başka gür bitki süslemeleriyle preslenmiş takma saçlar, bronz aynalar Bulgar kuyumculuk zanaatının ürünleriydi.[303] Şehirlerin dışında da kuyumculuk üretimi yapılmaktaydı. Hasır ve pullu bilezik üretim merkezlerinden birisi Starokuybişevsk yerleşiminde bulunuyordu.[304]

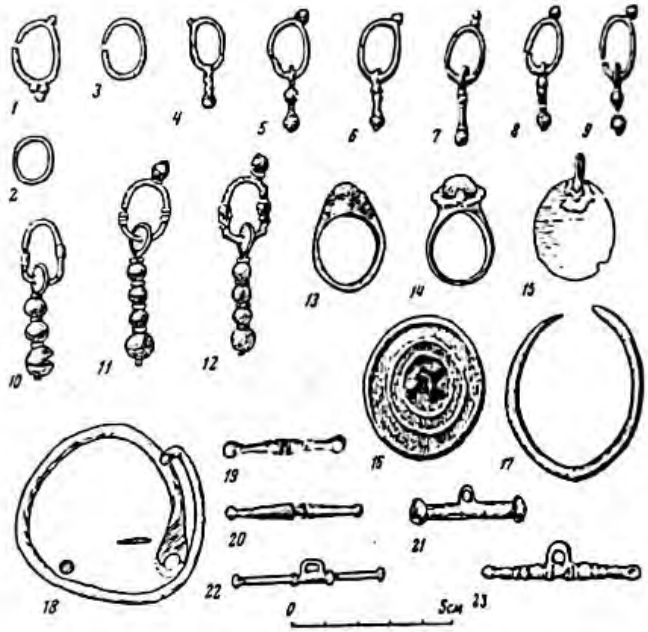

Resim 84: Bolşe-Tarhan Mezarlığı'nda bulunan ziynet eşyaları: (1-12) küpeler, (13-14) yüzükler, (15) plaka, (16) ayna, (17, 18) bilezikler, (19-23) klipsler.

302 F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, s. 229.
303 A. H. Halikov, *Proishojdenie Tatar Povoljya i Priuralya*, s. 79.
304 E. P. Kazakov, *a.g.e.*, s. 137.

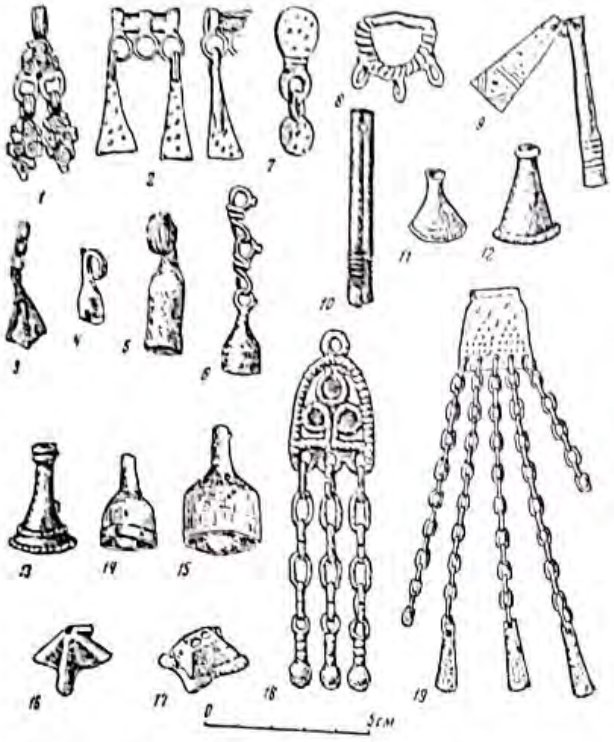

Resim 85: (1-19) Bolşe-Tarhan Mezarlığı'nda bulunan kolye veya küpelere takılan bronz ve bakır süs eşyaları.

Biler'de ve diğer Bulgar şehirlerinin birçoğunda yapılan arkeolojik kazılarda altın ve gümüş dışında akik taşı, necef taşı, lazurit ve kehribar gibi taşlardan yapılmış boncuk, küpe ve yüzük gibi süs eşyalarına rastlanmıştır.[305]

Resim 86: Biler kazılarında bulunan kehribar, akik ve kristal gibi taşlardan yapılan eşyalar.

305 F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, s. 230.

Bulgar şehrinde yapılan kazılarda çeşitli çaplarda ufak yuvarlak delikli küçük metal parçası şeklinde çizim levhaları bulunmuştur. Bulgar kuyumcuları işte bu levhalarla mücevherlere şekil veriyorlardı.[306] Bulgar kuyumcuları yüksek ustalığa eriştiklerinde gümüşü karartma tekniğini öğrenmişler; oyma ve kabartma tekniğiyle suretler yapmışlardı.[307]

Araştırmacılar, kuyumculuk zanaatının yüksek seviyesine özellikle dikkat çekmektedir. Kuyumculuk işleri X-XI. yüzyıllardaki kaynaklarda, "Harikulade yetkinlikte... Ustaların sanatçıların seviyelerine yükselen kültürel seviyeleriyle çokça ifade edilmiştir. Onların eserlerinden bazıları şaheser olarak gözükmektedir," şeklinde ifade edilmiştir.[308]

Dericilik

Hayvan derilerini işlemek ve onlardan çeşitli eşyalar hazırlamak İdil Bulgarlarının geleneksel mesleklerinden biriydi. Doğu'da ve Batı'da "Bulgarî" adıyla ünlenen nefis işlenmiş deriler, İdil Bulgar deri sanatının usta ürünleriydi.[309] Rus kroniklerinde, 985 yılında "onların hepsi çizmeli"[310] şeklinde rivâyet edilmesi boşuna değildir.[311] Bulgarlar, çoğunlukla inek, tosun ve küçükbaş hayvanların derilerini işlemekteydiler. Bulgarlar önce hayvanların postlarını ayırır; daha sonra derinin altındaki yumuşak, etli ve yağlı tabakayı temizler ve derinin boynuz kısmı üzerindeki kılları topladıktan sonra onu sererek yumuşatırlardı. Son olarak da yağlı kısmı düzlerlerdi. Bu şekilde ham hale getirilen postlardan Bulgar deri ustalarının ürettikleri ürünler arasında farklı çeşit ve ölçülerde çocuk ve yetişkin ayakkabıları, başlıklar, ceketler, kemerler, tulumlar, para çantaları, çantalar, at teçhizat eşyaları vb. bulunmaktadır.[312]

Çömlekçilik

İdil Bulgarları çok eski devirlerden beri çömlekçilikle uğraşıyorlardı. Erken dönem İdil Bulgar kültürünü temsil eden Ulu Tarhan Mezarlığı'nda çok sayıda çömlek parçasına rastlanmıştır. Bu keramik örnekleri A. H. Halikov ve V. F. Gening tarafından küp şeklinde testiler, güveç şeklinde çömlekler ve tas görünümlü kaplar adı altında üç gruba ayrılarak incelenmiştir.[313]

---

306 A. P. Smirnov, *Voljskie Bulgarı*, s. 121.
307 R. M. Veliyev-C. A. Muhammetşin, *a.g.e.*, s. 20.
308 B. D. Grekov-N. F. Kalinin, a.g.m., s. 128.
309 V. V. Grigoryev, *Rossiya i Aziya. Sbornik İssledovaniy i Statey po İstorii, Etnografii i Geografii, Napisannıh v Raznoe Vremya V.V. Grigoryevim Orentalistom*, St. Petersburg, 1876, s. 99.
310 M. U. Yücel, *a.g.e.*, s. 491.
311 P. Golubovskiy, *a.g.e.*, s. 15.
312 T. A. Hlebnikova, "Kojevennoe Delo", *Gorod Bolgar Oçerki Remeslennoy Deyatelnosti*, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davıdov, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1988, s. 244-245; F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, s. 236.
313 V. F. Geninig-A. H. Halikov, *a.g.e.*, s. 31-43.

Resim 87: (1-16) Bolşe-Tarhan Mezarlığı'nda bulunan çömlekler.

Küp-testi şeklindeki 17 adet testinin diplerinde onları yapan ustaların damgalarının bulunduğu tespit edilmiştir. Bu damgalar, genellikle oyularak yapılmış kabartma şeklindedir. Bunların bazılarında "H" harfi bulunuyordu.[314]

Resim 88: Bolşe-Tarhan Mezarlığı'nda bulunan testi örnekleri.

314 *a.g.e.*, s. 39.

Çömlekler arasında uzun veya kısa gövdeli, uzun veya kısa büzülmüş boyunlu küp-testi şeklinde olan keramikler dikkat çekicidir. Bunların birçoğunun yarım dâire şeklinde kulpları vardır. Çömleklerin çoğu sade ve kabadır. Renkleri çoğunlukla siyah ve koyu gridir, daha az olmak üzere açık turuncu renklilere de rastlanmaktadır. Çömleklerin üzerleri topyekûn veya taraklı bir şekilde cilalanmış parlak görüntümlüdür.[315]

Resim 89: (1-9) Bolşe-Tarhan Mezarlığı'nda bulunan testiler.

Çömlekçilik, İdil Bulgarlarının Moğol istilası öncesi dönemdeki ana üretim dalları arasında yer alıyordu. Şehir ve köy gibi yerleşimlerde arkeologlar tarafından ortaya çıkarılan keramikler, çömlek pişirmede kullanılan fırınlar ve Doğu Avrupa topraklarına geniş bir şekilde yayılmış kap-kacaklar, Bulgar çömlekçiliğinin başarısını açıkça göstermektedir. Farklı şekilleri, ideal biçimi, zarif süslemeleri, iyi pişirilmesi ve dış görüntüsünün göz alıcılığı komşu kavimlerin çömleklerine kıyasla Bulgar çömleklerinin üstünlüğünü simgeleyen özelliklerdendir.[316]

Bulgar çömlek ustaları, kilden yaptıkları eşyalar kurumaya başlayınca onları düzgünleştirerek özel fırınlarda pişiriyorlardı. Bu tip fırınlar Bulgar kalıntıları arasında bulunmuştur. Çömlek ustaları temiz ve iyi ıslatılarak hazırlanan balçıktan türlü eşyalar yapıyorlardı. Çömleklerin üst kısımlarını cilalı şeritler ve şekillerle süslüyorlardı. Çömlek kulplarını geyik, ördek ve

315 F. H. Valeyev, *a.g.e.*, s. 54.

316 T. A. Hlebnikova, *Osnovnie Proizvodstva Voljskih Bolgar Perioda X – Naçala XIII vv.*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1963, s. 25.

teke başı biçiminde yapıyorlardı. Kilden yapılan kap-kacaklar el tezgâhlarında çevrilerek üretiliyordu.[317] Çömlekçilerin ürettikleri mallar arasında testiler, süt kapları, güveçler, saksılar, taslar, çanaklar, kâseler, tencereler, tavalar, kandiller, çocuk oturakları ve oyuncaklar sayılabilir.[318]

Resim 90: İdil Bulgar çömlek örnekleri.

Camcılık

İdil Bulgarlarında ayrı bir meslek kolu olarak camcılığın varlığını Biler, Suvar ve Murom gibi birçok şehirde ve diğer yerleşimlerde yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan cam üretim ocakları, kap-kacak kırıkları, pencere camları, cam boncuklar ve bilezikler gibi çok sayıda kalıntı ortaya koymaktadır. Bulgar cam ustalarının ürettikleri mallar arasında basit şekli ve süsleme tekniğiyle öne çıkan cam kaplar, kutular, kavanozlar, küpler, kadehler ve şişeler sayılabilir.[319] Biler şehrinde yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan maşrapalar, ithalat örnekleriyle birlikte Bulgar camcılık sanatı üzerindeki Orta Asya ve Yakın Doğu tesirini açıkça ortaya koymaktadır.[320]

317 A. H. Halikov, *Proishojdenie Tatar Povoljya i Priuralya*, s. 79; R. M. Veliyev-C. A. Muhammetşin, *a.g.e.*, s. 30.

318 F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, s. 231.

319 *a.g.e.*, s. 234.

320 S. İ. Valiulina, "Steklyannıe Kubki Bilerskogo Gorodişça", *Voprosı Drevney İstorii Volgo-Kamya*, İzdatelstvo "Master-Layn", Kazan, 2001, s. 78-84.

Bulgar şehrinde yürütülen arkeolojik kazılarda ortaya çıkanlan camdan yapılmış boncuklar, kolye uçları, gerdanlıklar, bilezikler, yüzükler, pencere camları ve kaplar İdil Bulgarlarının, camcılık zanaatını yetkin bir şekilde yaptıklarını ortaya koyan maddi kalıntılar olarak M. D. Poluboyarinava tarafından sınıflandırılmıştır.[321]

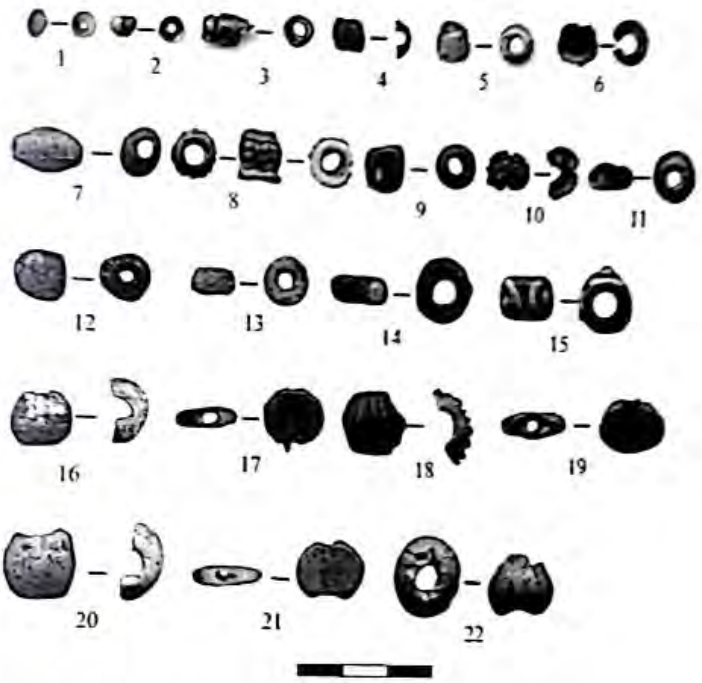

Resim 91: Biler şehri kazılarında bulunan boncuklar.

M. D. Poluboyarinova Biler ve Bulgar'da bulunan cam kap-kacakların Orta Asya kökenli olduğunu tespit etmiştir.[322] İdil Bulgarlarına ait zengin konutlarında ve mimarî anıtlarında yeşil renkli pencere camları kullanılmıştır. Bulgar ustalarının yaptıkları cam kaplarda güzel kokular, civa, gül yağı ve diğer sıvı maddeler saklanıyordu.[323]

Ticâret

Doğu Avrupa ile İslâm âlemi ve Türkistan arasındaki kavşak bölgesinde hâkimiyet sağlayan İdil Bulgarları, yerleştikleri andan itibaren bölgede işlemekte olan canlı ticârî faaliyetlere katılmışlardı. Bulgarlar üç yüz yılı aşkın bir sürede Hazarlar, Harezm, Yakın Doğu, Bizans, Rus toprakları, Avrupa ülkeleri, İskandinavya ve Kama çevresindeki bölgelerle ticârî münasebet içerisinde olmuşlardı. Bahsettiğimiz ülke ve bölgelerin yanısıra İdil Bulgar Devleti'nin ticâret ve zanaat merkezlerinden Ural Dağları üzerinden Batı Sibirya ve İrtiş çevresine giden yollar bulunmaktaydı. Zira bu bölgelerde Bulgar zanaatkâr-

321 M. D. Poluboyarinova, "Steklyannıe İzdeliya Bolgarskogo Gorodişça", *Gorod Bolgar Oçerki Remeslennoy Deyatelnosti*, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davıdov, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1988, s. 151-214.

322 a.g.m., s. 212-213.

323 R. M. Veliyev-C. A. Muhammetşin, *a.g.e.*, s. 29.

larının üretimi olan gümüş kaplar ve süs eşyalarının yanı sıra onlar aracılığıyla bölgeye getirilmiş eşyalar da bulunmuştur.[324] Bu durum İdil Bulgarlarının ticârî faaliyetlerinin ne kadar yoğun olduğu ve geniş bir çevreye yayıldığını ortaya koymaktadır. İdil Bulgarlarının ticârî faaliyetleri hakkında ünlü Rus tarihçisi N. M. Karamzin zamanında şöyle yazıyordu:

> İdil Bulgarları, çok eskiden beri İdil ve Kama Nehirleri kenarlarında yaşamaktaydılar. Zaman geçtikçe medenî ve tüccâr bir halk oldular. Gemilerin gidip geldiği nehirlerden, Kuzey Rusya'dan, Hazar Denizi üzerinden İran ve diğer Asya ülkelerine giden yollardan haberdardılar.[325]

Ticâret sayesinde devlet hazinesi büyük gelir sağlıyordu. Ülkeye getirilen mallar çok çeşitliydi. İthal edilen malların bir kısmı iç talebi karşılamada kullanılırken, bir kısmı da diğer bölgelere satılmak için götürülüyordu. Ticâret organize ve bir amaca yönelik olarak icra ediliyordu. Merkezî pazarlar, genellikle nehirlerin suyolu üzerinde kuruluyordu. İdil kenarındaki Aga-Bazar (Agapazar) buna iyi bir örnektir. Ticârî yollar üzerinde kervansaraylar inşa ediliyordu.[326]

Tarım, hayvancılık ve zanaatte gösterilen ilerlemeler, Bulgar toplumunun da gelişmesini sağladı. Bu durum ticâretin büyümesini de tetikledi. İdil Bulgar Devleti'nin, Doğu Avrupa'da uygun bir coğrafî konumda, İdil ve Kama'nın bulunduğu iki büyük ana suyolu üzerinde ve Batı ile Doğu'nun birleştiği bir kavşak noktasında bulunması, onun Doğu Avrupa tarihindeki önemini belirlemiştir.[327] İdil Bulgar Devleti, birkaç yüzyıl boyunca Doğu ve Kuzey Avrupa, Orta Asya, Arabistan, İran ve Kafkas devletleri arasındaki ticârî bağlantıların merkezi olmuş; Kafkasya'dan, Harezm'den, uzak Fars bölgesinden ticâret gemileri İdil Nehri boyunca gelip gitmişlerdir.[328]

X. yüzyıl başlarında şehirler oluşmaya ve iş kolları gelişmeye başlayınca buna bağlı olarak zanaat ürünleri de ihraç edilmeye başladı. Bu ürünlerin önemli bir kısmı, komşu bölgelere ve ülkelere rahat ve ucuz bir yol olan nehirler üzerinden ihraç ediliyordu. X. yüzyılda Kama ve İdil'in sol tarafında, yani ülkenin merkezî kısmında ticârî yerleşimler kurulmaya başlandı. Günümüzde buna benzer 10 kalıntı ortaya çıkarılmıştır. Bu şehirlerin hepsi Kama ve İdil'in kolları olan Mayna, Utka, Bezdna, Ahtay, Kurnalka ve Şentala Nehirlerinin kenarlarında kurulmuştur.[329]

---

324 A. Borisenko, Yuliy Hudyakov, "Znaçenie Bulgarskogo Torgovogo Puti v Postuplenii Zapadnoevropeyskogo Eksporta v Zapadnuyu Sibir v XII-XIII vv.", *Srednevekovaya Kazan: Vozniknovanie i Razvitie. Materialı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii. Kazan 1-3 İyunya 1999 Goda*, İzdatelstvo "Master-Layn", Kazan, 2000, s. 251-255.

325 N. M. Karamzin, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, T. I, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1989, s. 146.

326 G. M. Davletşin, *Voljskaya Bulgariya: Duhovnaya Kultura. Domongolskiy Period X – Naçalo XIII vv.*, Tatknigoizdat, Kazan, 1990, s. 9.

327 R. M. Valeyev, *a.g.e.*, s. 30.

328 R. M. Veliyev-C. A. Muhammetşin, *a.g.e.*, s. 24.

329 Evgeniy Kazakov, "Rannie Torgovo-Remeslennıe Poseleniya na Volge i Kame", *Srednevekovaya Kazan: Vozniknovenie i Razvitie, Materialı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii. Kazan 1-3 İyunya 1999 Goda*, İzdatelstvo "Master-Layn", Kazan, 2000, s. 117.

IX-X. yüzyıllarda İran ve Arap sikkeleri, İdil Bulgar toprakları üzerinden Rus, Baltık ve Kuzey Avrupa topraklarına yayılmıştır. Orta İdil'den güneye doğru Don ve Dinyeper'de gömütlere rastlanmaktadır. Gömütler, IX. yüzyılın ortaları ile XI. yüzyılın başı arasındaki döneme aittir. Gömütlerin İdil Bulgar topraklarında biçimlendiği aşikârdır. Zira içlerinde Bulgar basımı paralar bulunmaktadır. Bulgar paralarının bulunduğu çok sayıda buluntu yeri tespit edilmiştir. Bunlardan, İdil Bulgar topraklarında 9 adet, Kuzeybatı Rus topraklarında 21 adet, Baltık çevresinde ve İskandinavya'da 14 adet, Danimarka, Almanya ve Polonya'da 1'er adet ve Kiev Rus topraklarında 4 adet bulunmuştur. Sadece Gotland adasında İdil Bulgar paralarının yer aldığı 16 gömüt tespit edilmiştir. Ayrıca buluntu yerleri bilinmeyenler de mevcuttur.[330] Bu veriler hiç kuşkusuz İdil Bulgarlarının uluslararası ticâretteki etkin rolünü gözler önüne sermektedir.

Yazılı ve arkeolojik kaynaklar, bu dönemde Bulgarların yaptığı ihracat ve ithalat ürünlerini göstermektedir. Bu dönemde mal mübadele aracı olarak paranın yerine kürk hayvanlarının derilerinin kullanıldığı da bilinmektedir. Zira İbn Rusteh bu konuda, "(Bulgarların) Mallarının ekserisi Sansar kürküdür. Kendilerinin altın ve gümüş paraları yoktur. Paraları sansar derisinden ibarettir. Aralarında bir sansar derisi iki buçuk dirhem yerine geçer. Yuvarlak ak dirhemler Müslüman bölgelerinden gelir, Bulgarlar dirhemi onlardan satın alırlar," demiştir.[331]

X-XI. yüzyıllarda ticârî hayat, takas, arabuluculuk, panayırlar ve şehir pazarlarından oluşuyordu. Bu dönemde her ne kadar gümüşe karşı rağbet artsa da, bu madenin İdil Bulgar ülkesi sınırları dâhilinde bulunmayışı para basımını engelliyordu. Buna rağmen ticârî münasebetlerde gümüş külçeleri de kullanıyorlardı.[332] Kaşgarlı Mahmud'un belirttiğine göre Suvar boyu, alışverişte "eğin" adı verilen eni bir buçuk karış, uzunluğu dört arşın bir bez kullanıyordu.[333]

Büyük Bulgar şehirlerine ve fuarlarına (panayır) pek çok ülkeden tüccârlar gelmekteydi. Kiev, Bizans, Baltık Denizi ve Kuzey Avrupa'ya giden yollar Bulgar'dan başlıyordu.[334] İdil Bulgar Devleti, Doğu Avrupa'nın ana nakliye yolu olan İdil Nehri sayesinde bir ticâret merkezine dönüşmüştü. Bu konuda İbn Rusteh, "Hazarlar onlarla (Bulgarlarla) alışveriş yaparlar. Ruslar da ticâret için bunlara gelirler. Bahsi geçen nehrin (İdil Nehri'nin) iki tarafında yaşayan bütün kavimler samur, kakım ve sincap gibi ticârî mallarla onlara

330 Djamil Muhametşin, "İstiçnikovedçeskaya Baza İzuçeniya Denejnogo Obraşçeniya Povoljya v VI-XI vv.", *Srednevekovaya Kazan: Vozniknovenie i Razvitie, Materialı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii. Kazan 1-3 İyunya 1999 Goda*, İzdatelstvo "Master-Layn", Kazan, 2000, s. 104.

331 Ebû Ali Ahmed bin Ömer İbn Rusteh, *Kitâbü'l-A'lâk el-Nefise*, M. J. De Goeje Neşri, s. 142.

332 R. M. Valeyev, *a.g.e.*, s. 37-38.

333 Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, s. 78.

334 B. N. Zahoder, *Kaspiyskiy Svod Svedeniy o Vostoçnoy Evrope Bulgarı, Madyarı, Narodı Severa, Peçenegi, Rusı, Slavyane*, T. II, s. 102.

gelirler," diye yazmıştır.[335] İdil Bulgarları arasında ticâretin gelişmişliği üzerine İbn Fadlân da, "Onların (İdil Bulgarları) çok tüccârları vardır..." sözleriyle şahitlik etmektedir.[336] İdil Bulgarlarının yürttüğü dış ticâret yalnızca Rus ve Doğulu tüccârların kısa süreli işleriyle sınırlı değildi. Panayır alanlarında ticârî yerleşimlerin kurulduğunu belirtmek gerekir. İbn Fadlân, "mallarıyla gelen ve İdil Nehri'nde yerleşen Ruslar" gördüğünü yazmıştır.[337] Panayırlar ile mal-para değişim yerleri İdil üzerinde kurulmuştu. Buralardan İdil Bulgar ülkesinin iç bölgelerine mallar sevk ediliyordu.[338] İbn Fadlân, "... Bu nehirde (İdil) pazar yeri bulunmaktadır. Her an işlektir. Orada çok sayıda değerli eşya satılmaktadır," sözleriyle de buradaki ticaretin canlılığına dikkat çekmektedir.[339]

Panayırlar, devletin müsaade ettiği ticâretin devamlı yapıldığı yerlerdi. Panayırlarda devletin belirlediği ölçü birimleri, ödeme araçları ve belirli vergilerin ödenmesi gibi devlet tarafından konulan kurallar uygulanmaktaydı.[340] İdil ve Kama üzerinde şehirlere yakın bölgelerde kurulan panayırlarda yerleşimler oluşturulmuş ve bu sayede Müslüman ve Rus tüccârlar kolaylıkla buralara gelmişlerdi. Tüccârlar panayır süresince buralarda kalırlardı. Panayırlar her zamanki yerlerinde kuruluyor ve sezonluk olarak devam ediyordu. X. yüzyılın ilk çeyreğinde şehirlerde de ticâret ve zanaat yerleşimleri kurularak iç ve dış ticâret aynı anda yürütülmeye başlamıştır.

İç Ticâret

İdil Bulgar ülkesindeki iç ticâret genellikle şehirler ve köyler arasında yapılan gündelik öneme sahip yerel bir alışverişti. Yerel ticârette zanaat ürünleri, kuyumculuk işleri, emek aletleri ile tarım ürünleri satılıyordu. Bu ticâret Bulgar şehirlerinde pazar ve panayırlarda yapılıyordu. Şehirler ile köyler arasındaki alışveriş bölgesel ticâret şekillerinden bir diğeriydi. İdil Bulgarlarının komşuları olan uzak şehirler ve köyler arasında ticârî bağlantılar vardı. Bu bağlantılar neticesinde hem iç ticâretin hem de dış ticâretin ürünleri olan çeşitli mallar geliyordu.[341]

İdil Bulgar ülkesinin iç ticâretinin en önemli ürünleri arasında Bulgar çömlekçilerinin yaptıkları kendine özgü stilleri olan kap-kacaklar bulunmaktaydı. Bulgar çömlekleri, şehir ve köylerde büyük rağbet gören gündelik yaşamın başlıca gereksinimlerindendi. Diğer bir iç ticâret ürünü ise Bulgar demircileri tarafından yapılan ürünlerdi. Özellikle demirci ustalarının yaptığı tarım, hayvancılık ve avcılık aletleri ile silahlar iç piyasada yoğun talep görüyordu. Demirciler, ürünlerini köylere ve çiftliklere satıyorlardı. Bunlar

335 Ebû Ali Ahmed bin Ömer İbn Rusteh, *Kitâbü'l-A'lâk el-Nefise*, M. J. De Goeje Neşri, s. 141.
336 A. P. Kovalevskiy, *Kniga Ahmeda İbn-Fadlâna*, s. 138.
337 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 70.
338 R. M. Valeyev, *a.g.e.*, s. 32.
339 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 62.
340 R. M. Valeyev, *a.g.e.*, s. 39.
341 *a.g.e.*, s. 39-41.

arasındaki alışveriş doğal bir şekilde meydana geliyordu. Demirciler köylülere sattıkları ürünlerin karşılığında onlardan buğday, et ve balık gibi gıda ürünleri alıyorlardı. İdil Bulgar kuyumcularının sipariş üzerine hazırladıkları mücevher ve süs eşyaları bir diğer iç tüketim grubunu teşkil ediyordu. İç ticârette gereksinim duyulan diğer biri ürün ise deri işleriydi. Deri ayakkabı, gocuk, kolçak, kemer ve şapka gibi Bulgar dericileri tarafından hazırlanan ürünler şehir ve köylerde ihtiyaç olarak ilgi çekiyordu. Bulgar çiftçilerinin yetiştirdiği tarım ve hayvancılık ürünleri temel ihtiyaç maddeleri olarak iç piyasada büyük rağbet görüyordu.[342]

Kuzey Bölgeleriyle Yapılan Ticâret

Visu, Aru ve Yura Kabileleriyle Ticârî Münasebetler

İpek Yolu'nun Orta Çağ'daki büyük kıtalar arası ticâretinin meridional kollarından biri olan Baltık-İdil güzergâhının ehemmiyeti ilmî literatürde birçok defa vurgulanmıştır.[343] Bu çerçevede İdil Bulgarlarının kuzey komşuları Visu, Aru ve Yura kabilelerinin coğrafî konumlarından yukarıda bahsedildi. İbn Fadlân'a göre Bulgar tüccârları, üç aylık mesafede bulunan kuzey komşuları Visu halkının yaşadığı bölgeye giderek oradan samur ve siyah tilki getiriyorlardı.[344] İbn Havkal'ın değerli kürklerine vurgu yaptığı kuzey halklarını "Yecüc" ve "Mecüc" olarak adlandırması ilginçtir. İbn Havkal, "...Bu kürklerin büyük kısmı ve en harikulade olanları Rus ülkesinde bulunmaktadır, yüksek kalitedeki bazıları onlara (Ruslar) komşuları Yecüc ve Mecüc ülkesinden gelmektedir. Bunları Bulgar'da satmaktadırlar," diye yazmıştır.[345] Mervezî, İdil Bulgarları ile Kuzey halkları arasındaki ticârî münasebetler hakkında şunları söylemektedir:

> Yura halkı vahşidir, sık ormanlar içerisinde yaşarlar, insanlarla ilişkileri yoktur, onların kötülüklerinden korkarlar... Bulgarlar onlara giderler; elbise, tuz ve benzeri başka malları onlara götürürler... Yura halkı işaretler aracılığıyla ticâret yaparlar... (Bulgarlar) muhteşem samur ve diğer hayvan kürklerini onlardan getirirler, onlar bu vahşi hayvanları avlar, onların etleriyle karınlarını doyurur ve postlarını giyinirler.[346]

İdil Bulgarlarının Kuzey halklarıyla işaretlerle sessiz bir şekilde yaptıkları ticâretle ilgili olarak Gırnâtî'nin verdiği bilgiler çok daha detaylıdır:

---

342 *a.g.e.*, s. 43-45.

343 A. Borisenko, Yuliy Hudyakov, "Znaçenie Bulgarskogo Torgovogo Puti v Postuplenii Zapadnoevropeyskogo Eksporta v Zapadnuyu Sibir v XII-XIII vv.", *Srednevekovaya Kazan: Vozniknovanie i Razvitie. Materialı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii. Kazan 1-3 İyunya 1999 Goda*, İzdatelstvo "Master-Layn", Kazan, 2000, s. 251.

344 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 61.

345 *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, s. 120; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 342.

346 Sharaf Al-Zamân Tâhir Marvazî, *on China, the Turks and India*, s. 34.

(Bulgar'da) halkı haraç ödeyen Visu dedikleri bir ülke vardır, onlarla Bulgar arasında bir aylık yol bulunmaktadır. Aru[347] olarak adlandırdıkları başka bir ülke daha vardır, orada kunduz, kakım ve mükemmel sincapları avlarlar. Orada yazın gündüzler yirmi iki saattir. Onlardan fevkalade iyi kunduz postları gelir.

...Visu'nun ardında Mraka Denizi'nde Yura adıyla bilinen ülke vardır... Tüccârlar diyorlar ki, Mraka onlardan uzak değildir... Her bir tüccâr yanında getirdiği malını ayrı olarak koyar ve üzerine işaret yapar, sonra da oradan ayrılır; bundan bir süre sonra geri döndüğünde kendi ülkesinde lazım olan malları bulur. Her şahıs kendi malının yanında o mallardan bazısını bulur; eğer razıysa onu alır, eğer değilse kendi mallarını toplar ve öbürlerini yerinde bırakır, böylece alışveriş olmaz. Kimse bu malları kimden aldığını bilmez... İnsanlar İslâm ülkelerinden Zencan, Abhar, Tebriz ve İsfahan'da yapılan kılıçları onlara getirirler... Yura ahalisi savaşmaz, onların binek ve yük hayvanları yoktur, sadece bol miktarda bal ve etini de yedikleri samurların bulunduğu muazzam ağaçları ve ormanları vardır. Tüccârlar, onlara bu kılıçlar ile inek ve koç kemiklerini götürür ve karşılığında onlardan samur kürkü alırlar ki, bundan muazzam kâr elde ederler... İslâm ülkelerinden Bulgar'a getirdikleri bu kılıçlardan büyük kâr sağlarlar. Sonra Bulgarlar onları kunduzla değiştikleri Visu'ya götürür, daha sonra Visu sakinleri de onları Yura'ya götürürler..."[348]

Gırnâtî'nin, karşılıklı ticârî münasebetleri ortaya koyan bu ifadelerinden aynı zamanda Kuzey halklarının tâbi oldukları İdil Bulgarlarına haraç ödedikleri anlaşılmaktadır. Yura halkıyla yapılan sessiz ticâret hakkındaki ifadeleri ise oldukça ilgi çekicidir. Bu hususta Orta Çağ müellifi Zekeriya Kazvinî neredeyse Gırnâtî'nin verdiği bilgilerin aynısını tekrar etmektedir:

Bulgar halkı ticâret yapmak için kendi mallarını oraya (Visu) götürür; herkes malını belirli bir yere getirir ve üzerine işaret koyarak orada bırakır; sonra [ayrı yere] geri döner, [malının] yanında kendi ülkesinde lazım olan bazı malları bulur, eğer anlaşmaya razıysa onları alır ve kendi malını bıra-

347 Aru halkı ve bölgesi, tarih literatüründe Çepetsk Arkeolojik Kültürü (IX-XIV. yüzyıllar) ile özdeşleştirilmiştir. Bölgede yapılan arkeolojik kazılarda Bulgar üretimi eşyalar çıkarılmıştır. Çok sayıda Sâsânî, Emevî, Abbasî, Tahirî, Sâmânî ve hatta Batı Avrupa dinarı ve sikkesi bulunmuştur. Bu sikkeler buraya İdil Bulgarları aracılığıyla getirilmiştir. Arular bu sikkeleri para olarak değil de, ziynet eşyası olarak kullanmaktaydılar. Kalıntılar arasında sikkeler dışında Bulgarlar tarafından Çepetsk bölgesine getirilen Bizans kapları, Orta Asya, Mısır ve Suriye'den gelen gerdanlıklar ile Bizans ipekleri de mevcuttur. X. yüzyılda Çepetsk Kültürü'nün yayıldığı topraklarda İdil Bulgar kuyumcuları tarafından üretilen süs tohumları, gümüş küpeler ve kolyeler oldukça rağbet görmekteydi. Çepetsk Kültürü bölgesinde yaygın olarak bulunan eserler arasında İdil Bulgar çömleklerini de belirtmek gerekir. Tüm bunlar IX. yüzyıldan başlayarak İdil Bulgarları ile Çepetsk Kültürü'nü meydana getiren nüfus arasındaki kitlesel ticârî münasebetleri ortaya koymaktadır. R. M. Valeyev, *a.g.e.*, s. 49-51.

348 *Puteşestvie Abu-Hamida al-Garnati v Vostoçnuyu i Tsentralnuyu Evropu (1131-1153 gg.)*, s. 31-34.

kır; eğer razı değilse [kendi malının] yanına koyulanları bırakarak kendi malını alır; tüccâr satın alanı, satın alan da tüccârı görmez...[349]

İbn Batûta kuzey halklarıyla yapılan sessiz ticârette takas edilen malların adını daha açık bir şekilde ifade etmektedir:

... Herkes getirdiği eşya ve malı oraya bırakır. Ve her zamanki menzillerine geri dönerler. Ertesi gün tekrar oraya geldiklerinde bıraktıklarının alındığını, onların yerlerinde samur, sincap ve kakum kürklerinin bulunduğunu görürler. Eşya bırakan kişi oradaki kürkleri yeterli görürse alışveriş tamamlanmış demektir. Kendi malına karşılık bunları az bulursa her şeyi olduğu gibi oraya bırakır. Meçhul alıcılar ya kürklerin sayısını arttırırlar yahut tamamen kaldırıp en başta aldıkları eşyayı geri bırakırlar oraya! Alışveriş hep böyle cereyan eder.[350]

İdil Bulgarlarının Visu ülkesine ihraç ettikleri mallar arasında burada ziynet olarak kullanılan Bizans, Abbâsî ve Sâmânî sikkeleri, Fars dirhemleri ve gümüş kaplar sayılabilir.[351] Gırnâtî'nin verdiği bilgilere göre, İdil Bulgarlarının Visu ülkesine ihraç ettikleri mallar arasında en rağbet gören ürün kılıçtı. Samur kürkü ve köleler karşılığında İslâm ülkelerinden satın aldıkları kılıçları bu bölgeye ihraç ediyorlardı.[352] İbn Battûta'ya göre kakum kürkü Hindistan'da bin dinar, İslâm ülkelerinde ise iki yüz elli altın ediyordu. Samurun değeri ise dört yüz dinar civarındaydı.[353] Bulgarların Kuzey bölgelerine ihraç ettiği mallara elbise, kumaş, süs eşyaları, yiyecek, çömlek ve metal kaplar da dâhildi.[354] Kama'nın yukarı taraflarında bugünkü Perm bölgesinde ortaya çıkarılan arkeolojik kalıntılarda İdil Bulgarlarına ait çok sayıda eşya bulunmuştur. Visu ülkesi bu bölgede yer alıyordu ve İdil Bulgarlarının burada ticârî koloniler kurduklarını kanıtlayan oldukça fazla arkeolojik veri bulunmaktadır.[355]

İdil Bulgar tüccârları, Kuzey bölgelerine yol tamamen buzlarla kaplı olduğu için köpeklerin çektiği küçük arabalarla seyahat eder ve mallarını bu arabalarla taşırlardı.[356]

---

349 *Zakarija Ben Muhammed Ben Mahmud el-Cazwini's Kosmographie*, Erster Teil. Die Wunder der Schöpfung. Aus den Handschriften der Bibliotheken zu Berlin, Gotha, Dresden und Hamburg, hrsg. Von F. Wüstenfeld, Göttingen, 1849, s. 416, 418.

350 Ebü Abdullah Muhammed İbn Battûta Tanci, *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 481-482.

351 R. M. Valeyev, *a.g.e.*, s. 51-52.

352 *Puteşestvie Abu-Hamida al-Garnati v Vostoçnuyu i Tsentralnuyu Evropu (1131-1153 gg.)*, s. 33-34.

353 Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tanci, *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, s. 482.

354 F. Ş. Huzin, *a.g.e.*, s. 241.

355 F. Ş. Huzin, "Voljskaya Bulgariya X-Naçalo-XIII vv.:Territoriya, Arheologiçeskie Pamyatniki, Naseleniye" *Oçerki po Arheologii Tatarstana*, İzdatelstvo Şkola, Kazan, 2001, s. 141.

356 Sharaf Al-Zamân Tâhir Marvazî, *on China, the Turks and India*, s. 34; Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tanci, *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, s. 481; B. N. Zahoder, *a.g.e.*, II, s. 65-66.

İdil Bulgarları, Doğu ile Kuzey bölgeleri arasında yapılan ticârette aracı konumundaydılar. Bu konumlarını tamamen hâkimiyetlerinde tutuyorlardı. Bundan dolayı Doğulu tüccârların hiçbir şekilde Kuzey bölgelerine girmesine müsaade etmiyorlardı.[357] Bu hususta Arap müellifi Ömerî, "Tâcirler, Bulgar şehrinden ötesine gitmezler ve yönlerini Culman'a[358] çevirirler. Culman tâcirleri de Yugra'ya giderler." diye yazmıştır.[359] Bulgarlar, Kuzey halklarının vahşilikleriyle ilgili türlü masallar uydurarak onları korkutuyorlardı.[360] Orta Çağ algısına göre Kuzey halklarının toprakları dünyanın öbür ucunda kendine özgü bir krallıktı. Orada çeşitli harikulade olaylar meydana geliyordu ve orada mitsel varlıklar yaşıyorlardı. Almış'ın tarif ettiği dev Kuzey'den geliyordu.[361] Yüksek ağaçtaki büyük kuş da orada yaşıyordu.[362] Kuzey topraklarıyla ilgili benzer telakkiler eski Ruslarda da vardı. Başkurtlar ve Türkistan ahalisi efsanevî Kaf Dağı'nın kuzeyde bir yerde olduğuna inanıyorlardı. Tüm bu rivâyetleri Bulgarların yaydığını söyleyebiliriz. Zira Kuzey halklarıyla yapılan ticâreti XII. yüzyıla kadar tamamen tekellerine almış, ne Doğulu ne de Rus tüccârlarının oraya girmelerine müsaade etmemişlerdi. Bulgarlar, bu amaçla Kuzey bölgelerine giden yabancıların başına gelen çok sayıda felaketle ilgili fantastik hikâyeler ve aynı şekilde Kuzeyli insanların güneydeki topraklara getirebilecekleri olumsuzluklarla alakalı hayali rivâyetler uydurmuşlardı.[363] Kuzey halklarıyla yaptıkları ticârete başkalarının da müdahil olmaması için onların kendilerinden başka halklarla temas etmelerini arzulamıyorlardı. Gınâtî, Yura ve Visu halklarının Bulgar ülkesine girmesinin yasak olmasıyla ilgili şaşkınlığını şu sözlerle belirtir: "Bu bölgeye onlardan biri girdiğinde yaz ortası olsa dahi hava soğur, kış gibi olur. Ekinler bozulur... Bu sebeple onların Bulgar ülkesine girmesine müsaade edilmez."[364] Görüldüğü üzere yazılı kaynaklar, İdil Bulgarlarının IX. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar Kuzey halklarıyla sürekli ve sıkı bir ticârî münasebet içerisinde bulunduklarını ve aracı konumlarını kimseye kaptırmak istemediklerini ortaya koymaktadır.

İdil Bulgarları Yura, Aru ve Visu bölgelerine küpe, boncuklu gümüş kolye, yüzük, bilezik, av tasvirli plakalar gibi Bulgar kuyumculuk işlerinin muhteşem örneklerini; Bulgar tipi keramikle yapılmış çömlekleri ve kap-kacakları; Bulgar demircilerinin ürettikleri demir ve bronz kilit ve anahtarlar, orak ve

357 A. P. Smirnov, *Voljskie Bulgarı*, s. 43.

358 Kama

359 Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâliku'l Ebsâr)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014, s. 127.

360 P. Golubovskiy, *a.g.e.*, s. 18-19.

361 A. P. Kovalevskiy, *Kniga Ahmeda İbn-Fadlâna*, s. 138; İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 62-63.

362 *Puteşestvie Abu-Hamida al-Garnati v Vostoçnuyu i Tsentralnuyu Evropu (1131-1153 gg.)*, s. 32; Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnâmesi (Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb)*, s. 192.

363 G. M. Davletşin, "O Geografiçeskih Znaniyah Voljskih Bulgar Domongolskogo Perioda", *İz İstorii Rannih Bulgar*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1981, s. 99.

364 *Puteşestvie Abu-Hamida al-Garnati v Vostoçnuyu i Tsentralnuyu Evropu (1131-1153 gg.)*, s. 34; Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnâmesi (Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb)*, s. 195.

benzeri tarım araçlarını satmışlardır. Arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan çok sayıda materyal bunu desteklemektedir.[365]

Ön Ural-Kama Yanı Bölgeleriyle Yapılan Ticâret

Kuzeydoğuda, Fin-Ugor halklarının yaşadığı Ön Ural bölgesinde, Bulgarların geniş bir nüfuza sahip olduklarını, Fin-Perm halklarının dillerine girmiş Bulgar Türkçesine ait çok sayıda kelime ile bölgede bulunan Bulgar üretimi çok sayıda eser şahitlik etmektedir. Bu durum Permyakların ve Udmurtların folklöründe gözlemlenmekte ve bu halkların Bulgarlara belli bir derecede bağımlı olduklarını ortaya koymaktadır.[366] İdil Bulgarlarının ticârî münasebette bulunduğu Ön Ural bölgesinde bulunan Orta Çağ'a ait arkeolojik eserlerin yaklaşık 250 tanesinin İdil Bulgar zanaatkârlarının ürünleri olduğu tespit edilmiştir. Bu ürünler arasında Komi-Permyak topraklarında rastlanan Bulgar keramik kap kacakları dikkat çekicidir.[367] Bu eserler, İdil Bulgarlarının bölgeyle olan ticârî münasebetlerinin somut delillerini teşkil etmektedir. Ön Ural bölgesinde ortaya çıkarılan küpeler, kolyeler, salkım küpeler, av tasvirli şerit şeklinde ve hasır bilezikler, değerli taşlı yüzükler, gerdanlıklar ve kemer tokaları gibi süs ve ziynet eşyaları; kemik ve bakır taraklar, aynalar; demir ok uçları, kemik kaplamalı yaylar, mızraklar, kılıçlar, savaşçı baltaları gibi savaş aletleri; gündelik yaşamda kullanılan bakır ve gümüş kaplar, kilit ve anahtarlar, çömlekler; dinsel obje olarak muskalar; ticârî obje olarak demir ve bronz ağırlıklar, Sâmânî dirhemleri ve Bulgar paraları; tarım aleti olarak pulluk bıçakları gibi İdil Bulgarlara ait çok sayıda eşya İdil Bulgarlarının yerli Fin-Ugor halkları arasında sürekli yaşadıklarına ve bu insanlarla yoğun ticârî münasebetler teşkil ettiklerine delalet etmektedir.[368]

İdil Bulgarlarının merkezî topraklarında ve Kuzeydoğu bölgesinde bulunan Perm kökenli bronz eşyalar ve keramik kap kacaklarkKarşılıklı ticârî münasebetleri ortaya koymaktadır.[369] Kama yanında ortaya çıkarılan Rojdestvenkiy arkeolojik kalıntıları arasında çok sayıda Bulgar kökenli eşyanın ve hatta komplekste mezarlıkta Müslüman kabrinin bulunması ilgi çekicidir. Bu durum Bulgarların bu bölgeyler yalnızca ticâret yapmadıklarını, aynı zamanda da bölgede yaşadıklarını düşündürmektedir.[370] Bulgarların bölgedeki ticârî çıkarları gereği ticârî merkezler de kurdukları arkeolojik verilerden anlaşılmaktadır. Daha sonra Ön Ural'da, Bulgar ve Fin-Ugor sınırında şehir tipi

365 R. M. Valeyev, *a.g.e.*, s. 53-54.

366 A. M. Belavin, N. B. Krılasova, "Voljskaya Bolgariya i Finno-Ugorskie Plemena Prikamya: Etnokulturnıe Kontaktı (po Materialam Rojdestvenskogo Arheologiçeskogo Kompleksa)", *URJUMKA*, Nauçnıy Jurnal Çelyabinskogo Gosudarstvennogo Pedagogiçeskogo İnstituta, No:1, (1995), s. 5.

367 A. M. Belavin, *Kamskiy Torgovıy Put: Srednevekovoe Priurale v Ego Ekonomiçeskih i Etnokulturnıh Svyazah*, İzdatelstvo Perm Gos. Ped. Universiteta, Perm, 2000, s. 45-60.

368 *a.g.e.*, s. 71-132.

369 T. A. Hlebnikova, *Keramika Pamyatnikov Voljskoy Bolgarii. k Voprosu ob Etnokulturnom Sostave Naseleniya*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova, 1984, s. 223-225.

370 Belavin, Krılasova, a.g. m., s. 5-15.

birer yerleşim haline dönüşecek olan bu ticârî merkezler (ör. Avakol, Sibir, İbir, Çulman), her iki halka da önemli kazançlar sağlamaktaydı.[371]

İdil Bulgar-Mordva Ticârî Münasebetleri

İdil-Bulgarları, Kuzeybatı komşuları Mari ve Mordva kabileleri ile de sıkı ticârî münasebetler tesis ederek onlara zanaat ürünlerini satıyorlardı. Arkeolojik kazılarda elde edilen Bulgar kuyumcularının eseri üç boncuklu kolyeler, büklümlü bilezikler ile balta gibi tarım aletleri bu ticârî münasebetlerin yoğunluğunu destekler niteliktedir.[372] İdil Bulgarlarının kuzeybatısında yaşayan Mari kabileleri "Çeremis" adıyla kaynaklarda zikredilmektedir. İdil Bulgarlarının bu kabilelerle olan ticârî münasebetlerine arkeolojik veriler ışığında bakılacak olursa, onların yaşadığı bölgelerde çok sayıda Sâmânî ve Bulgar basımı sikkelerin bulunması (bulunan paralarda delik olması bunların para olarak değil de küpe gibi süs eşyası olarak kullanıldığını göstermektedir), karşılıklı ticârî münasebetleri belgelemekte ve X. yüzyıldan sonra zanaatın gelişmesiyle birlikte ticârî ilişkilerin sürekli bir karakter kazandığını göstermektedir. Böylece İdil Bulgarları bölgede ticârî merkezler kurarak faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardı.[373] Mari kabilelerine ait putperest mezarlıkları tamamen İdil Bulgar zanaatkârlarının ürettiği eşyalarla doludur.[374] XI. yüzyılın sonlarından itibaren Vladimir-Suzdal ve Novgorod Knezliklerinin güçlenmesiyle, İdil Bulgarlarının Mari kabileleriyle olan ticârî münasebetleri nispeten zayıflamaya başlamıştır. Kuzeydoğu Rusları ve İdil Bulgarları bu bölgede etki alanlarını genişletmek için birbirleriyle mücadeleye girişmişlerdir.[375]

Yukarıda ifade ettiğimiz tüm bu veriler ışığında İdil Bulgarlarının Kuzey bölgesiyle sıkı ticârî münasebet içerisinde bulunduklarını, bu bölgedeki kabilelerle yaptıkları ticâreti yönlendirmek ve kontrol altında tutmak için ticârî merkezler kurduklarını ve oldukça kârlı bu ticârete başka kimseyi ortak etmemek için yoğun çaba sarf ettiklerini düşünmek mümkündür.

İdil Bulgar-Burtas Ticârî Münasebetleri

Orta Çağ müelliflerinin verdikleri malumatlara göre İdil Bulgarlarının, merkezî topraklarının güneybatısında yaşayan Burtaslarla aralarındaki ticârî münasebetlerde başlıca rolü yüz dinar ve daha üzerinde değere sahip sansar ve kızıl tilki kürkü oynuyordu. Bunların dışında İdil Bulgarları, Burtaslardan ağaç sansarı, samur ve sincap kürkleri ve bal ithal etmekteydi.[376] Bu hususta Mesudî şöyle yazmaktadır:

---

371 Andrey Belavin, "Torgovye Faktorii Volžskih Bolgar i Puti Vozniknoveniya Gorodov v Povolže i Predurališe v Srednie Veka", *Srednevekovaya Kazan: Vozniknovenie i Razvitie. Materialı Mejdunarodnoy Naučnoy Konferencii. Kazan 1-3 Iyunya 1989 Goda*, İzdatelstvo "Master-Layn", Kazan 2001, s. 122-126.

372 R. M. Valeyev, *a.g.e.*, s. 57.

373 *a.g.e.*, s. 55-56.

374 E. P. Kazakov, *Bulgarskie Selo X-XIII Vekov Nizovÿ Kamı*, s. 154.

375 R. M. Valeyev, *a.g.e.*, s. 57.

376 B. N. Zahoder, *a.g.e.*, T. II, s. 42-45.

> Ülkelerinden "burtasiye" adı verilen kızıl ve kara tilki derisi getirilir. Bunlardan yapılan kürkün bir tanesinin değeri yüz dinar ve daha fazla fiyata satılmaktadır. Bu fiyat kara tilki derisinden yapılanlar içindir. Kızıl olanların fiyatı daha düşüktür. Siyah olanını Arap ve Acem hükümdarları giyer ve hava atarlar. Çünkü siyah tilki kürkü onlar nezdinde samur, fennek ve benzeri hayvan kürklerinden daha değerlidir. Hükümdarlar bu kürkten kalpak, kaftan ve çatma yaptırırlar. Üzerine kara burtasiye şerit çekilmemiş çatma ve kaftanı olmayan bir hükümdar düşünülemez.[377]

M. R. Poleskih, Penzensk bölgesinde bulunan XI. yüzyıla ait çok sayıda arkeolojik eserin Bulgarlaşmış Burtaslara ait olduğunu ileri sürmüştür.[378] Bu bölgede yapılan arkeolojik kazılarda çok sayıda Bulgar tipi keramik, süs ve ziynet eşyasına, demircilik ürünlerine, Bulgar ve Suvar'da basılmış İdil Bulgar paralarına rastlanmıştır. İdil Bulgarları aracılığıyla Burtas bölgesine Doğu'nun kumaşları ve kap kacakları geliyordu. İdil Bulgarları, Burtaslarla yaptıkları ticâreti organize etmek için bölgede ticârî merkezler kurmuşlardı.[379]

Dış Ticâret

İdil Bulgar Devleti, uluslararası ticârette aktif rol oynamıştır. Orta Çağ İslâm âleminin en kuzey sınırındaki Müslüman ülkesi olarak özellikle Doğu'yla sıkı münasebetler kurmuştur. İdil ve Kama Nehirleri üzerinde kuzeydoğu Rus bölgesi, Hazar Kağanlığı, Saksın, Kırım ve Kafkasya'ya ticârî gemiler gidip gelmekteydi. İdil Bulgar Devleti'nin topraklarından geçen ve onun koruması altında bulunan ticârî kervanlar, çok iyi bilinen ana kara yolunu kullanmaktaydılar. Bizans üretimi kumaşlar gibi ürünler Bulgarlara yabancı değildi. Ticârî kervanlar, Harezm ve Horasan bölgelerine sürekli olarak gidip gelmekteydi.[380]

İbn Fadlân, Hindistan'dan gelip Bulgar'da yaşayan tüccârlardan bahsetmektedir.[381] İbn Havkal, Harezmlilerin sıklıkla Bulgar'a geldiklerini anlatmaktadır.[382] A. P. Smirnov, arkeolojik kazılar neticesinde Bulgar'da Ermeni kolonisi bulunduğunu tespit etmiştir.[383] 852 yılında Araplardan kaçan Ermeniler yardım isteğiyle Hazarlara ve İdil Bulgarlarına müracaat etmişlerdi.[384] Gırnâtî, Saksın şehrinde Bulgar ticâret merkezinin bulunduğunu belirtmiştir.[385] Tüm bu verilenden İdil Bulgarları ile diğer halklar arasında

377 Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 73.
378 M. R. Poleskih, "o Kulture i Nekotorıh Romeslah Obulgarizovannıh Burtas", *Iz Istorii Rannih Bulgar*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1981, s. 56.
379 R. M. Valeyev, *a.g.e.*, s. 58-60.
380 V. V. Grigoryev, *a.g.e.*, s. 100.
381 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 60.
382 İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 342.
383 A. P. Smirnov, "Armyanskaya Koloniya Goroda Bolgara", *Trudı Kuybışevskoy Arheologiçeskoy Ekspeditsii*, T. II, Materialı i İssledovaniya po Arheologii SSSR No 80, Otv. Red. A. P. Smirnov, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1958, s. 330-350.
384 R. M. Valeyev, *a.g.e.*, s. 41.
385 *Puteşestvie Abu-Hamida al-Garnati v Vostoçnuyu i Tsentralnuyu Evropu (1131-1153 gg.)*, s. 27.

yoğun münasebetlerin bulunduğu ve bunun temel dayanağının ticâret olduğu anlaşılmaktadır.

İdil Bulgarları-Rus Ticârî Münasebetleri

IX. yüzyılın sonu ile X. yüzyıl başlarında Rus tüccârları, silahlı kervanlarla Bizans, Kafkasya ve Orta Asya ile ticâret yapıyorlardı. Harezm, Bağdat ve İstanbul gibi önemli merkezler onları tanıyordu. Rus ticâret gemileri Karadeniz, Baltık ve Hazar denizlerinde gidip geliyordu. Ruslar, altın ve demirden mamül eşyalar, silahlar, kürk, balmumu ve köle ithal ediyordu. Ruslar özellikle ipek kumaşlara meraklıydılar.[386] İdil Bulgarları ise özellikle Doğu'dan gelen malların satışı için Rus bölgeleriyle ilgilenmekteydiler.[387] A. P. Novoseltsev bu konuda şunları söylemektedir:

> Hazar Denizi'nin batı sahili üzerinden İdil'in ağzına doğru uzanan ve daha sonra bu nehrin yukarılarına kadar giden bir yol bulunmaktaydı. Bu yol yaklaşık bugünkü Volgograd bölgesinde ikiye ayrılıyordu: birisi İdil'den yukarı doğru devam ederken, diğeri Don Nehri'ne doğru gidiyordu. Her iki yol VII. yüzyıldan X. yüzyılın ilk yarısına kadar Hazarların kontrolünde bulunuyordu. Tüccârlar, İdil'den yukarı doğru Bulgar ülkesine ulaşıyorlardı. Orada daha IX. yüzyılda ticârî faaliyetler mevcuttu. Rus ve Müslüman tüccârlar orada karşılaşıyorlardı.[388]

IX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Doğu ve Kuzey Avrupa'ya Doğu sikkelerinin girmediği tespit edilmiştir. Kriz, Hazar blokajıyla açıklanabilir. Ancak X. yüzyılın başından itibaren İdil Bulgarlarıyla temas sağlanması neticesinde, onların pazarları aracılığıyla Sâmânî dirhemleri Avrupa'ya tekrar bol miktarda girmeye başlamıştır.[389] Muhtemelen Ruslar, Hazarların kuzeyindeki Bulgarlarla anlaşarak onların blokajını ortadan kaldırmışlardır. Ruslar, kürk ve köle gibi en kıymetli mallarını Bulgar pazarlarına getiriyor ve buna karşılık Arap veya bunlara çok benzeyen Bulgar sikkelerini alıp götürüyorlardı.[390] Nitekim B. D. Grekov, İdil Bulgarları ile Ruslar arasındaki ticârî münasebetleri iki nokta üzerinde değerlendirmektedir: 1) Avrupa'nın kuzeyindeki gümrük geliri için mücadele 2) Doğu'daki İslâm ülkeleriyle ticâret.[391]

---

386 İ. A. Zaiçkin-İ. N. Poçkayev, *Russkaya İstoriya Populyarnıy Oçerk IX – Seredina XVIII v.*, İzdatelstvo Mısl, Moskova, 1992, s. 26.

387 B. D. Grekov, *İzbrannıe Trudı*, T. II, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova, 1959, s. 528.

388 A. P. Novoseltsev, *Hazarskoe Gosudarstvo i Ego Rol v İstorii Vostoçnoy Evropı i Kavkaza*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1990, s. 114.

389 V. Y. Petruhin, "Hazariya, Rus i Slavyane: Stanovlenie Gorodskoy Seti i Kontrol nad Mejdunarodnımi Kommunikatsiyami", *Mejdunarodnıe Otnoşeniya v Basseyne Çernogo Morya v Skifo-Antiçnoe i Hazarskoe Vremya, Sbornik Statey po Materialam XII Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii*, Media-Polis, Rostov-Na-Donu, 2009, s. 212.

390 W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticâret Tarihi*, çev. Ord. Prof. Enver Ziya Karal, 2. Bs., TTK Yayınları, Ankara, 2000, s. 70.

391 B. D. Grekov, *a.g.e.*, s. 532.

Samur, tilki ve sansar gibi en iyi ve en değerli hayvan kürkleri İdil Bulgarları ve Ruslar tarafından temin ediliyordu. X. yüzyılın ilk yarısına kadar Orta Asya'ya giden ticârî yolun yukarı kesimi Rusların, orta kesimi İdil Bulgarlarının ve aşağı kesimi ise Hazarların kontrolündeydi. Knez Svyatoslav'ın 965 yılındaki zaferlerinden sonra, Hazar kıyısından Kuzey Kafkasya'ya giden yolun kontrolü de Rusların eline geçmişti.[392] Rusların, Peçenekler ve Kıpçaklarla yaptıkları mücadelenin altında yatan gerçek neden, hiç kuşkusuz bu ticârî yolun kontrolü üzerineydi. Bu yol üzerinde hâkim olma mücadelesi İdil Bulgar-Rus münasebetlerine de tesir etmekteydi.

Orta Çağ kaynaklarında bu münasebetlerle ilgili çeşitli rivâyetler bulunmaktadır. *Hudûd el-Âlem*'de Rus yerleşimi Salaba'nın güzel bir kent olduğu ve buranın tüccârlarının barışın hâkim olduğu dönemlerde ticâret (bâ bâzurgânî âyand) için Bulgar bölgelerine gittikleri ifade edilmektedir.[393] X. yüzyılın başında İdil'in Bulgar sahillerinde (İdil ve Kama'nın aşağı kesimleri), İskandinav ve Slav tüccârlarının ticâret kolonileri oluşmaya başlamıştı. İbn Fadlân, İdil Bulgar ülkesinde Rus tüccârlarının bulunduğunu haber vermektedir.[394] Mesudî de, aynı şekilde Burgur (Bulgar) hükümdarının şehrine gelip giden Rus tâcirlerinden bahsetmektedir.[395] Ruslar, kendi mallarının ve Doğu'dan gelen malların satıldığı bir pazar olarak İdil Bulgarlarıyla ilgilenmekteydiler. Ruslar da İdil Bulgarlarını oldukça ilgilendiriyordu. Bulgar şehrindeki Rus kolonisi bu önemi ortaya koymaktadır. Bulgar şehirlerinde bulunan aziz tasvirleri, taştan yapılmış haçlar ve gündelik yaşamla ilgili çeşitli eşyalar Rus kolonisinin varlığını kanıtlamaktadır. Rus haçları ve ikonaları İdil Bulgarları tarafından satın alınamayacağına göre bunlar Bulgar şehrinde yaşayan Hristiyan Ruslara ait olarak kabul edilmektedir.[396] Biler şehrinde yürütülen arkeolojik kazılarda elde edilen materyaller, Rus tüccârlarının, zanaatkârlarının ve papazlarının başkentteki varlığını desteklemektedir.[397] İdil Bulgarları, Ryazan'da, Suzdal'da, Vladimir'de ve diğer Rus şehirlerinde ticârî koloniler kurmuşlardı. Arkeolojik materyaller, Bulgar üretimi malların Rus topraklarında oldukça yaygın olduğunu göstermektedir.[398]

İbn Havkal'ın *Sûrat el-Arz* adlı kitabında bal, balmumu, kürk, yün ve kunduz kürkü gibi ticârî eşyaların Hazar ülkesine Ruslar ve Bulgarlar tarafından getirildiğini; kunduz derisinin genellikle Rus ülkesinde bulunduğunu ve Rusların bunları Bulgar'da sattıklarını bildiren rivâyeti oldukça ilgi çekicidir.[399] Rusların, İdil Bulgarlarına sattıkları mallar hakkında İbn Rusteh, "Hazarlar

---

392 *Aynı yer.*

393 *Hudûd al-Âlam 'The Regions of the World' A Persian Geography 372 A.H.-982 A.D.*, translated and explained by V. Minorsky, with the preface by V. V. Barthold, Londra, 1937, s. 159.

394 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 67.

395 Mesudi, *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 73.

396 M. D. Poluboyarinova, *Rus i Voljskaya Bulgariya v X - XV vv.*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1989, s. 47.

397 *Voljskaya Bulgariya i Rus*, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1986, s. 15-16, 97-112.

398 R. M. Valeyev, *a.g.e.*, s. 41.

399 İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 341-342.

onlarla (Bulgarlarla) alışveriş yaparlar. Ruslar da ticâret için bunlara gelirler. Bahsi geçen nehrin (İdil Nehri'nin) iki tarafında yaşayan bütün kavimler samur, kakım, sincap vb. ticârî mallarla onlara gelirler," diye yazmıştır.[400] İbn Rusteh'in çağdaşı Belhî de İdil Bulgarları ile Ruslar arasındaki ticârî münasebete değinerek, "Rus ve Bulgar topraklarından getirilen bal, balmumu gibi mallar Hazarya'dan ihraç edilmektedir. (Hazar ülkesinden) Çeşitli ülkelere ihraç edilen kunduz derileri Bulgar, Rus ve Kuyaba ülkelerinde akan nehirler dışında hiçbir yerde bulunmaz," bilgisini vermektedir.[401]

İdil Bulgarlarının Ruslara sattıkları malları iki gruba ayırmak mümkündür. Birinci gruba İdil Bulgarlarının kendilerinin ürettikleri tarım ve zanaat ürünleri ile hammaddeler; ikinci gruba ise Doğu'dan gelen mallar girmektedir.[402]

İdil Bulgar topraklarının tek ve bağımsız bir devlete dönüşmesi ülkenin ekonomisini de güçlendirmişti. İdil Bulgarlarının siyasî münasebetleri genişlemiş ve uluslararası alandaki otoritesi artmıştı. Bulgarlar ayrıca itibarlarını yükseltmek için yakın ve uzak komşularına cömert hediyeler veriyorlardı. İdil Bulgarlarının 1006 yılında Kiev Knezi Vladimir'e elçilerini gönderdiklerinde yapılan İdil Bulgar-Rus ticârî anlaşması da bu şekilde olmuştur. R. M. Amirhanov bu konuda, "Bulgarlar elçilerini hediyelerle Kiev Knezi Vladimir'e gönderdiler, Vladimir memnun kaldı ve onların İdil ve Oka'da korkusuzca ticâret yapmalarına müsaade etti," diye yazmıştır.[403]

İdil Bulgarlarında tarımın gelişmesiyle birlikte tarım ürünlerinin ticâreti de artmıştır. *Tverskaya Kroniği* 1024 yılında Rus ülkesinde meydana gelen açlık esnasında insanların Bulgarlara giderek onlardan buğday ve yiyecek aldıklarını ve bu şekilde hayatta kaldıklarını yazmaktadır.[404] İdil Bulgarları, yalnızca açlık yıllarında değil normal zamanlarda da tahıl ticâreti yapmaktaydılar. V. N. Tatişçev, 1183 yılıyla ilgili rivâyetinde İdil Bulgarlarının ticârî malları arasında tahıl da sayılmaktadır. Tahıl dışında hayvancılığın gelişmesine muvazî olarak İdil Bulgarlarının çok sayıda koyun sürüsüne sahip oldukları ve bunları Rus knezlikleri da dâhil pek çok bölgeye sattıkları bilinmektedir.[405]

Zanaatın gelişmesiyle birlikte İdil Bulgarlarının Rus knezliklerine yaptığı zanaat ürünü ihracatı da artmıştır. Bulgar dericileri ayakkabı, ceket ve diğer deri ürünlerini iyi bir şekilde işleyerek hazırlıyor ve ihraç ediyorlardı. Orta Asya'da olduğu gibi Rusya'da da en iyi deri ve ayakkabılar "Bulgarî" olarak adlandırılıyordu. "Tulup"[406] kelimesi de Rusçaya Bulgar-Tatarcadan geçmiştir.

---

400 Ebû Ali Ahmed bin Ömer İbn Rusteh, *Kitâbü'l-A'lâk el-Nefise*, M. J. De Goeje Neşri, s. 141.

401 D. A. Hvolson, *a.g.e.*, s. 169.

402 R. M. Valeyev, *a.g.e.*, s. 71.

403 R. M. Amirhanov, *a.g.e.*, s. 59.

404 M. U. Yücel, *a.g.e.*, s. 496.

405 R. M. Valeyev, *a.g.e.*, s. 71-72.

406 Muhtemelen Türkçeden Rusçaya geçmiş "Tulup" kelimesi şu an da Rusçada gocuk anlamına gelmektedir. V. G. Şçerbinin, *Bolşoy Russko-Turetskiy Slovar*, İzdatelstvo Russkiy Yazık, Moskova, 1998, s. 607.

İdil Bulgarlarının ürettiği çömlekler Ruslar tarafından oldukça rağbet görmekteydi. Vladimir, Suzdal, Gorohovets, Ryazan, Pronsk, Pereyaslavl, Ryazanskiy, Murom, Yaropolç Zalesskiy, Beloozero, Moskova, Zvenigorod ve diğer Rus şehirlerinde İdil Bulgar çömleklerine ait kalıntılar ortaya çıkarılmıştır. Bunların dışında arkeolojik materyallere dayanarak İdil Bulgarlarının Ruslara kilit, tarım aletleri, silah, süs eşyaları, kemikten el işi ufak eşyalar, taş gibi inşaat malzemeleri, kap kacak, pamuklu kumaş, ipekli kumaş, baharat, meyve, ziynet eşyası, cam eşya vb. ürünleri sattıkları söylenebilir.[407]

Rusların İdil Bulgarlarına sattıkları ürünler arasında "kunduz, samur, kakım, kutup tilkisi, ağaç sansarı, tilki, tavşan ve sincap derileri ile köle, cariye, bal, mum, ham keten, keten ürünleri, bronz ayna, oymalı kemik, dökûm, kuyumculuk ve keramik zanaatı ürünleri" vardı.[408]

İdil Bulgarları ile Ruslar arasındaki ticârî münasebetler XII. yüzyılda çok daha gelişti. Rus kroniklerinin bildirdiği kadarıyla 1120 yılına kadar İdil Bulgarları ile Ruslar arasındaki ticârî münasebetlerin kötüleştiğine dâir bir işaret yoktur. Rus kronikleri, 1120 yılında Yuriy Dolgorukiy'in kardeşiyle Bulgarlar üzerine sefer yaptığını haber vermektedir. Kronikler 1220 yılına kadar karşılıklı seferler hakkında bilgi vermektedir.[409] Fakat bu dönemde de ticâret devam etmiştir. Kuzeydoğudaki Rus şehirleri Ryazan, Suzdal, Vladimir, Murom ve Novgorod'da Bulgar tüccârları, zanaatkârları ve ustaları yaşamıştır. Onları, buralarda yaşamaya çağırmışlar, yerleşip kalmaları için borç para vermişler ve maaş tayin etmişlerdir.[410] V. N. Tatişçev, 1183 yılında İdil Bulgarlarının Ruslarla ticârete devam ettiklerini, İdil ve Oka üzerindeki Rus şehirlerinde mallarını sattıklarını belirtmektedir. 1183 yılında Ryazan ve Murom druĭnaları Bulgar tüccârlarını yağmalamıştır. Bulgarlar, Rus Knezi Vsevolod'u eşkıyaları durdurması hususunda uyarmışlardı fakat Knez Vsevolod buna engel olamayınca sefere düzenleyerek Ryazan ve Murom'u almış ve büyük bir yıkıma uğratmışlardır.[411] XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde ticârî menfaatler çerçevesinde devam eden çatışmalardan sonra, 1229 yılında Ruslarla İdil Bulgarları arasında barış anlaşması yapıldığını belirten V. N. Tatişçev, "O zamanlar Bulgar hanı, kıtlık içindeki Ruslara gıda yardımı yapmak için elçiler gönderdi. Knez Yuriy Vsevolodoviç onları sevinçle karşıladı ve şehirlerinde ticâret yapmaları için onlara yetki verdi..." diye yazmıştır.[412]

İdil Bulgarının İslâm Âlemi ile Ticârî Münasebetleri

X. yüzyılda Bulgar Devleti'nin oldukça gelişmiş bir ekonomik yapıya ulaştığı gözlemlenmektedir. Bu dönemde İdil Bulgar ülkesi Doğu'yla yürütülen

407 R. M. Valeyev, *a.g.e.*, s. 72-73.

408 B. A. Rıbakov, "Torgovlya i Torgovıe Puti", *İstoriya i Kultura Drevney Rusi*, T. I, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1948, s. 319-325.

409 R. G. Fahrutdinov, *Oçerki po İstorii Voljskih Bulgar*, s. 87-91.

410 A. H. Halikov, *Rus Tarihinin 500 Bulgar-Tatar Türk Asıllı Sülâle*, TDAV Yayınları, İstanbul, 1995, s. 7.

411 Vasiliy Tatişçev, *İstoriya Rossiyskaya*, T. 2, İzdatelstvo AST, Moskova, 2003, s. 399-400; S. M. Şpilevskiy, *a.g.e.*, s. 130.

412 V. Tatişçev, *a.g.e.*, s. 537.

münasebetlerin merkezi konumundaydı. Bulgarlar Doğu ülkelerine giden kervan yolunun güvenliğini sağlamayı başarabilmişti. Bu sayede ticâret daha da gelişmişti. Arkeolojik eserler ve yazılı kaynaklar Bulgar şehrinin transit ticâretin merkezi konumunda bulunduğunu ortaya koymaktadır. Buraya doğudan, Bizans'tan, kuzeyden, batıdan ve Ruslardan mallar adeta akıyordu. Fakat Bulgarların esas ticâretleri Doğu ülkeleriyleydi. Hiç kuşkusuz Bulgar İlteberi Almış'ın düşmanlarına karşı yürüttüğü mücadelede ona destek olan Arap Halifeliği onun şahsında ticârî acente niteliğini kazanmıştı. Arap tüccârları ise bu ülke sınırları dâhilinde geniş faaliyet imkânı elde ediyorlardı.[413]

Kama'nın İdil'e döküldüğü noktada Bulgar şehri daha kurulmadan önce, bölge bir alışveriş noktası olarak ön plana çıkmıştı. bunu orada çıkarılan çok sayıda eski eşya ispatlamaktadır. Daha sonraları burası adeta bir ticâret fuarı halini aldı. Çeşitli bölgelerden tüccârlar buraya gelip gidiyordu. İbn Havkal, "Bulgar... Küçük bir şehirdir. Burası meşhur bir yer olup etrafındaki ülkelerin iskelesidir." diye belirtmiştir.[414] Bulgar topraklarında bulunan arkeolojik materyaller güney, doğu ve batıdan gelen etkiyi gözler önüne sermektedir. Özellikle ithal edilen eşyalarda ve Bulgarlar tarafından süslenmiş el sanatları örneklerinde Harezm'in tesiri hissedilmektedir.[415]

X-XI. yüzyıl yazarları, İdil Bulgarları ile İslâm âleminin ticârî münasebetlerini aktarmaktadır. İbn Rusteh, Doğu'yla yani Türk-İslâm âlemiyle İdil Bulgarları arasındaki sıkı ticârî münasebetlerden bahsetmektedir.[416] Müslüman gemilerinin ticârî amaçlarla sürekli olarak İdil Bulgar Devleti topraklarına geldikleri bilinmektedir. İdil Bulgarları bundan büyük gelir elde ediyorlardı. Mesudî, İdil Bulgar ülkesinden Horasan'ın Harezm bölgesine sürekli gidip gelen ticârî kervanlardan ve Kama Nehri'nin ağzından çıkarak nehrin yukarı kısımlarına gidip gelen Hazar ve Bulgar ticâret gemilerinden bahsetmektedir.[417] İdil Bulgarlarının Türkistan'a ihraç ettikleri malların en detaylı listesini, X. yüzyıl sonlarında yaşamış Mukaddesî vermektedir:

> Harezm'e samur, sincap, kakım, vaşak, çakal ve tilki derisi; koza, desenli ipek, keçi derisi, mum, ok yapımında kullanılan akağaç, hazır ok, külah, kurutulmuş balık, balık kemiği, balık dişi, kemer, kehribar, kaymak, bal, fıstık, şahin, kılıç, zırh, bambu, Slav köle, koyun ve sığır ihraç edilir. Bunların hepsi Bulgar ülkesinden ihraç edilen mallardır.[418]

Gırnâtî, İdil Bulgarlarının çok kaliteli kürkleri, Harezm'de tarak vb. eşyaların yapımında kullanılan hayvan dişlerini ihraç ettiklerini yazmaktadır.[419]

---

413 A. P. Smirnov, *a.g.e.*, s. 40.
414 R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 165.
415 A. P. Smirnov, *a.g.e.*, s. 41.
416 Ebû Ali Ahmed bin Ömer İbn Rusteh, *Kitâbü'l-A'lâk el-Nefîse*, M. J. De Goeje Neşri, s. 141-142; D. A. Hvolson, *a.g.e.*, s. 24.
417 Mesudî, *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 72-73.
418 Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, s. 334.
419 *Puteşestvie Abu-Hamida al-Garnati v Vostoçnuyu i Tsentralnuyu Evropu (1131-1153 gg.)*, s. 31.

İbnü'l Esir, Bulgarların kürk ticâretinden bahsederek Doğu ülkelerine kara tilki, sincap, kunduz vb. hayvanların derisini ihraç ettiklerini yazmıştır.[420] Hayvan kürkleri Horasan ve Mâverâünnehir bölgesine de ihraç edilerek Büyük Selçuklu Devleti'ne sevk ediliyordu.[421] Ünlü Selçuklu tarihçisi Osman Turan, Türkiye Selçuklularının da İdil Bulgar ülkesinden ithalat yaptığını belirtmiştir. Bu ithalatın ana maddesi ise kürklerdi.[422] Zira Anadolu şehirlerinde kurulan uluslararası pazarlarda satılan ana mallar arasında kunduz ve samur kürkü bulunmaktaydı.[423]

İbn Havkal, bazı Harezmli tüccârların Bulgar ülkesine ve Slav bölgelerine giderek kürk aldıklarını belirtmektedir.[424] İbn Fadlân ve Mervezî, Harezm'den Bulgar ülkesine giden kervan yolunu çok iyi bir şekilde tarif etmektedirler.[425] Bulgar bölgesi, Kuzey'den gelen ürünler için adeta bir toplama merkezi olduğundan Arap tüccârların buraya akın akın gelmesine sebep oluyordu. Onlar özellikle Doğu'da bir tutku halini alan kürk için geliyorlardı. Bulgar'dan öteye gitmiyorlardı. Çünkü burada bütün Kuzey ürünlerini bulabilmekteydiler.[426] İdil Bulgar ihracatının en itibarlı kalemini hayvan kürkleri oluşturuyordu. Bu kürkler Doğu'da çok rağbet gördükleri için oldukça değerliydi. Mesudî'nin rivâyetine göre, Bulgar ve Burtas topraklarından ihraç edilen siyah ve kızıl tilki kürkleri oldukça değerliydiler. Özellikle siyah olanların tanesi bazen yüz dinardan daha fazla etmekteydi. Arap ve İran hükümdarlarının nezdinde siyah tilki kürkleri sansar ve samur kürklerinden daha değerli olarak kabul edilmekteydi.[427] Mesudî başka bir yerde bu kürklerin Derbent, Berdaa ve Horasan'ın çeşitli bölgeleri ile Frank ve İspanya memleketlerine oradan da Kuzey Afrika'ya ihraç edildiğini yazmaktadır.[428]

İdil Bulgarlarının diğer bir ihraç kalemini ise köleler oluşturuyordu. XI-XIII. yüzyıllarda Bulgar şehri köle ticâretinin merkezlerindendi. Ruslar buraya köle getiriyorlardı. Buradan Derbent, Harezm, Bağdat gibi merkezlere köleler gönderiliyordu.[429] İbn Rusteh, Ruslardan bahsederken, "Rusların Hâkan-ı Rus adı verilen hükümdarları vardır. Onlar Saklebler üzerine saldırılar düzenlerler. Gemilerle onların memleketlerine yürürler. Karaya çıkarlar ve halkı esir alırlar. Elde ettikleri bu esirleri Hazarlara ve Bulgarlara getirip satarlar," şeklinde bahsetmiştir.[430] İbn Fadlân da Rusların para ka-

420 D. A. Hvolson, *a.g.e.*, s. 188.
421 S. G. Agacanov, *Selçuklular*, çev. Ekber N. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006, s. 238.
422 Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, 8. Bs., Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 365.
423 *a.g.e.*, s. 367.
424 İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 342.
425 B. N. Zahoder, *a.g.e.*, T. I, s. 53.
426 W. Heyd, *a.g.e.*, s. 68-69.
427 Mesudî, *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 73.
428 D. A. Hvolson, *a.g.e.*, s. 163-164.
429 R. M. Valeyev, *a.g.e.*, s. 63.
430 Ebû Ali Ahmed bin Ömer İbn Rusteh, *Kitâbü'l-A'lâk el-Nefîse*, M. J. De Goeje Neşri, s. 145.

zanmak için Bulgarlara köleler getirdiklerini belirtmiştir.[431] İdil Bulgarları Ruslardan satın aldıkları kölelerin büyük çoğunluğunu Türkistan'a ve İslâm ülkelerine ihraç ediyorlardı.[432] İdil Bulgarlarının aralarından da köle olarak satılanlar vardı. Bunlar Arap ülkelerinde bazen ünlü askerler olarak ön plana çıkıyordu. X. yüzyıl sonunda yaşamış müelliflerden Ebu Ali Mansur, Fâtımî Devleti'nde görev yapan Mısırlı komutan ve amiralleri sayarken onlar arasında "As-Saklab" kabilelerinden olanların adlarını ayırmakta; Sabir, Mesud, Mansur, Maysur, Busra, Faraç adlı bu komutanların Bulgar kökenli olduklarını belirtmektedir.[433]

İdil Bulgarları Doğu ülkelerine sattıkları mallar karşılığında onlardan para alıyorlardı. İbn Rusteh bu konuda, "Yuvarlak ak dirhemler İslâm bölgelerinden gelir veya Bulgarlar dirhemi onlardan satın alırlar," demektedir.[434] İdil Bulgar topraklarında yapılan arkeolojik kazılarda Kûfî paralar, Emevî ve Abbâsî dirhemleri ile Nişabur, Merv, Semerkant, Buhara gibi şehirlerde basılmış 875-999 yıllarına ait Sâmânî paraları bulunmuştur. Ayrıca, X. yüzyılın ortalarına ait Büveyhoğulları paraları da bulunmuştur. Bu paralar, İdil Bulgarları ile İslâm dünyası arasındaki sıkı ticârî bağları belgelemektedir.

İdil Bulgar ülkesine Doğu'dan gelen malların önemli bir kısmını Bizans, İran, Harezm, Ermenistan ve Kilikya'dan (Anadolu) gelen altın, gümüş ve bronz eşyalar ile değerli taşlar oluşturuyordu. İran'dan Yemen akik taşı, çok daha güneydeki ülkelerden Madagaskar necef taşı, Mâverâünnehir'den Soğd kristali ve Orta Asya firuze taşı, Harezm'den akik taşı, Hindistan'dan necef taşı ve Badahşan'dan (Kuzey Afganistan) lazurit ithal ediliyordu.[435] Belhî, Hazar ülkesine gelen malların Rus, Kuyaba (Kiev) ve Bulgar'dan getirildiğini, Hazarlar ve onlara komşu halkların kıyafetlerinin ceket ve gömlekten ibaret olduğunu belirterek kendilerinin elbise için materyal üretmediklerini bunu Cürcan, Tabaristan, Ermenistan, Azebaycan ve Bizans'tan aldıklarını yazmaktadır.[436] Burada Bulgar ve Hazar ülkelerine kumaş ithal edildiği açıkça haber verilmektedir. İbn Fadlân, Ermeni halılarıyla döşenmiş ve tahtı Bizans'ın simli kumaşıyla örtülmüş han çadırından bahsetmektedir.[437]

Mâverâünnehir'deki şehirlerden İdil Bulgar ülkesine Kagiz adı verilen yazı kâğıdı geliyordu. Kâğıt üretimin başlıca merkezi Semerkant'tı. Yakut'un verdiği bilgilere göre en iyi kâğıt Semerkant ve Çin'de üretiliyordu.[438] Yazı ve mektup kâğıtları İdil Bulgar ülkesine Semerkant'tan ithal edilmekteydi.[439]

İdil Bulgarlarının ithal ettiği diğer bir ürün grubunu silahlar oluşturmaktaydı. Gırnâti'nin ifadesi de benzer şekildedir: "Demir kılıçlar Bulgar'a

431 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 67.
432 A. P. Smirnov, *a.g.e.*, s. 42.
433 R. M. Valeyev, *a.g.e.*, s. 63.
434 Ebû Ali Ahmed bin Ömer İbn Rusteh, *Kitâbü'l-A'lâk el-Nefise*, M. J. De Goeje Neşri, s. 142.
435 R. M. Valeyev, *a.g.e.*, s. 63-65.
436 D. A. Hvolson, *a.g.e.*, s. 169.
437 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 59.
438 R. M. Valeyev, *a.g.e.*, s. 66.
439 G. M. Davletşin, *Voljskaya Bulgariya: Duhovnaya Kultura*, s. 116.

İslâm ülkelerinden gelir, bundan gelir elde ederler."[440] İran ve Türkistan'ın çeşitli şehirlerinden Bulgar ülkesine keramik de gelmekteydi. Keramik eşyalarda baharatlar, salçalar ve diğer gıda çeşitleri getiriliyordu. İdil Bulgarları ile Mısır arasında ticârî münasebetler olduğunu XIII. yüzyıl Bulgar şairi Kul Ali'nin *Kıssa-i Yusuf* adlı eserinden bilmekteyiz. Bu eserden Mısırlı tüccârların İdil Bulgar ülkesine geldiklerini ipek, köle, cariye, kürk ve hayvan gibi dönemin ticârî hayatının önemli değerleri üzerinden alışveriş yaptıklarını anlamaktayız.[441]

4.3. Kültürel Hayat

Eğitim

X. yüzyılın başında İbn Rusteh, "Onların çoğu İslâm dinini benimsemiştir. Yaşadıkları yerlerde imam ve müezzinleri; mecit ve mektepleri vardır," bilgisini vermektedir.[442] İbn Rusteh'in işaret ettiği gibi mekteplerde müezzinler ve imamlar ders veriyorlardı. Öğrencilere mekteplerde İslâm dininin gereklerini öğrenmeleri için okuma yazma öğretiliyordu. Mekteplerden mezun olanlar medreselerde yüksek eğitime devam edebiliyordu. İslâm ülkelerinde IX. yüzyılda ortaya çıkan medreseler, orta ve yüksek eğitim müesseseleri olarak hizmet veriyordu. Medreseler genellikle başkentlerde ve büyük şehirlerde bulunuyordu. Medreselerde genel olarak uhrevî eğitim veriliyordu. Eğitim Kur'an-ı Kerim ve Hadislerin temel yorumları üzerinden yapılıyordu. Bunun dışında matematik, coğrafya, tarih, astronomi ve tıp gibi dünyevî bilimlere de ilgi gösteriliyordu. Çünkü bunlar da yaşam için gerekliydi. Adları günümüze kadar ulaşan bazı İdil Bulgar âlimleri, Bulgar medreselerinde tahsil görmüşlerdi. İlim öğrenmek isteyenlerin dışında devlet yönetiminde ihtiyaç duyulan bürokratlar (müderris, imam, molla, kadı gibi) ve memurlar da medreselerde yetişiyordu.[443] İdil Bulgar âlimlerinin birçoğu da Buhara, Semerkant, Nişabur, Belh, Bağdat, Merv ve Gazne gibi büyük İslâm şehirlerindeki medreselerde yetişmişti. Bu kişilerin en güzel örnekleri arasında Irak'ta Musul Medresesi'nde okumuş Taceddin el-Hasan bin Yunus el-Bulgarî; Doğu ülkelerinde eğitim alarak *Kitab şerh adab es-Sahayif* adlı bir eser telif etmiş, ayrıca ünlü Türk bilgini Kâtip Çelebi'nin anlattığına göre cedel ilmine dâir *Fusul-An-Nasafi* adlı esere şerhler yazmış âlim Burhaneddin İbrahim bin Yusuf el-Bulgarî; Bulgar şehri kadısı da olan ve gerek Bulgar gerekse de Nişabur âlimleri tarafından yetiştirilen ulemadan Ebu'l-Ûlâ Hamid bin İdris el-Bulgarî (1106 yılında halen yaşamaktaydı) ve ünlü devlet adamı Gazneli Sultan Mahmud'un hocası ve şeyhi Hoca Ahmed el-Bulgarî sayılabi-

440 *Puteşestvie Abu-Hamida al-Garnati v Vostoçnuyu i Tsentralnuyu Evropu (1131-1153 gg.)*, s. 106.

441 R. M. Valeyev, *a.g.e.*, s. 66-67.

442 Ebû Ali Ahmed bin Ömer İbn Rusteh, *Kitâbü'l-A'lâk el-Nefise*, M. J. De Goeje Neşri, s. 141.

443 G. M. Davletşin, *Voljskaya Bulgariya: Duhovnaya Kultura*, s. 117-118; Azade-Ayşe Rorlich, *Volga Tatarları*, çev. Mehmet Süreyya Er, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 52.

lir.[444] XI-XII. yüzyıllarda İdil Bulgarları arasında tarihçiler de ortaya çıkmaya başlamıştır. Onlardan biri *Tevarih-i Bulgar* eserini yazan Bulgar Kadısı Yakub bin Numan'dır. Gırnâtî'nin sözlerine göre Yakub bin Numan hicrî 450 yılında (1058/59) doğmuştur.[445] Yakub bin Numan, Kur'an'a ve hadislere dayanarak pek çok eser yazan ünlü Nişaburlu ilahiyatçı Ebû'l Meali Abdülmelik bin Ebu Muhammed el-Cüveynî'nin (1028-1086) takipçisiydi.[446]

İdil Bulgar ülkesinde eğitim alarak yetişen insanlar İslâm ülkelerinde "el-Bulgarî" mahlasıyla tanınmışlardır. Diğer İslâm ülke ve beldelerinde yetişen Bulgar âlimler de adlarında bu mahlası taşımışlardır. Mesela Buharalı âlim Gubaydulla Sadr-aş-Şariga bin Mesud, Hasan Bulgarî adlı kişiden "Şeyhimiz Hasan Bulgarî" olarak bahsetmiştir.[447] Aslen Azerbaycan'ın Gence şehrinden olan Şeyh Sadeddin el-Hamevî'nin müridi olan Şeyh el-İmam Hoca Hasan bin Ömer el-Bulgarî Bulgar'da yaşamış, Buhara'da ya da Tebriz'de 1299/1300'de vefât etmiştir. Bunlardan başka eseri bize kadar ulaşmamış fakat talebelerinden Taceddin İbrahim bin Muhammed tarafından 765/1363-1364'te telif edilmiş *Usul-ü İmam Fahr el-İslâm* adlı eserde Arapça yazılmış bir icazetnâmesi bulunan Şeyh Ebu Muhammed Sadr bin Alaeddin el-Bulgarî ve *Hazinetü'l-ulema ve Ziynetü'l-fukaha* adlı eserin müellifi Şeyh Muhammed el-Bulgarî Orta Çağ'ın önemli âlimlerindendir. Ayrıca *Risale-i Nasıriye* adlı eseri yazarak Berke Han'a sunan ve bundan başka *el-Kaniye* adlı eseri telif eden Şeyh Necmeddin Ebu-r-Ricâ Muhtar bin Mahmud bin Muhammed el-Kazanî'yi (ölümü 1289) de önemli Bulgar ilim adamları arasında saymak mümkündür.[448]

Moğol istilası öncesi dönemde yaşamış Bulgar âlimlerinin çeşitli bilim dallarında yazdıkları eserlerden onların çok geniş bir coğrafyayla kültürel temaslar kurduklarını ve İdil Bulgar ülkesinde bilimsel düşüncenin oldukça geliştiğini anlamaktayız. Moğol öncesi dönemdeki İdil Bulgarlarının kültürel hayatının panoraması matematik, kimya, tıp, coğrafya, tarih, astronomi ve diğer dünyevî bilimlerin varlığını kanıtlayan arkeoloji, folklor ve diğer kaynaklarla tamamlanmaktadır.[449] Bulgarlar tüm bunların yanı sıra edebî eserler de yazmışlardır. XII. yüzyılın ilk yarısında yaşamış Bulgar şairi Süleyman bin Davud el-Saksınî-Suvarî'nin doğduğu yerin tabiatına ve Bulgar kızlarının güzelliğine methiyeler dizdiği şiirleri zamanımıza kadar ulaşmıştır. Meşhur Bulgar şairi Kul Ali'nin İslâm medeniyetinin altın mirasına dâhil olan *Kıs-*

444 G. M. Davletşin, "Pismennost i Prosveşçenie v Bulgari", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzdatelstvo Ruhil, Kazan, 2006, s. 561-562; Şehabeddin-i Mercanî, *Müstefâdü'l Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar (Kazan ve Bulgar'daki Durum Hakkında Faydalanılan Haberler)*, Metni yay. E. N. Hayrulin, Türkiye Türkçesine akt. Dr. Mustafa Kalkan, AKM Yayınları, Ankara, 2008, s. 108-114; Abdullah Battal-Taymas, *Kazan Türkleri*, TKAE Yayınları, Ankara, 1966, s. 21; Ahmet Temir, "Kuzey Türk Edebiyatı (Tatar-Başkurt)", *Türk Dünyası El Kitabı*, TKAE Yayınları, Ankara, 1976, s. 505-506; A-A. Rorlich, *a.g.e.*, s. 53 .

445 *Puteşestvie Abu-Hamida al-Garnati v Vostoçnuyu i Tsentralnuyu Evropu (1131-1153 gg.)*, s. 31.

446 G. M. Davletşin, a. g. m, s. 561-562

447 Aynı yer.

448 A. Temir, a.g.m., s. 506.

449 R. M. Amirhanov, *a.g.e.*, s. 66.

ga-l Yusuf veya *Yusuf ile Züleyha* adlı eseri XIII. yüzyıl başlarında yazılmıştır. Kul Ali eserinde muhabbet, sevgi, dostluk, kardeşlik, barış ve iman zenginliği gibi düşüncelere üstün değer vermiştir. Onun eserinde Züleyha'nın Yusuf'a duyduğu aşk bilinenin aksine temiz ve mükemmel bir sevgi olarak anlatılmıştır.[450] Onun eserini İdil Bulgar edebiyatının ulaştığı zirve noktası olarak tanımlamak mümkündür.

XIII. yüzyılda medreseleriyle Doğu'da meşhur olan Bulgar şehri, büyük bir Müslüman kültür merkezi haline gelmişti. Doğulu öğrenciler eğitimlerine devam etmek için buraya geliyorlardı. Bu gelenek Altın Orda Devleti döneminde de devam etmiştir. Zira XV. yüzyılda yaşamış Arap tarihçisi İbn Hacar el-Askalanî, Irak'tan gelerek Bulgar'da eğitim aldığını ve daha sonra Anadolu ve Suriye'de hocalık yaptığını söylemektedir.[451] Bu durum Bulgarlar arasında bilimin teşvik edildiğini ortaya koymaktadır. Nitekim Çistopol'daki hicrî 711 (1311) tarihli Bulgar mezar kitabesinde, "... Bilginleri eğiten, zahidleri seven, mescitler inşa eden, çok hayır sahibi Macar Kadı (?) oğlu İsmail(in) ziyaretidir," diye yazılmıştır.[452]

Dil ve Yazı

Araştırmacıların tahminine göre Çuvaş dili, İdil boyunda yaşayan Batı Türklerinin dilidir.[453] Ogurların da Çuvaşçaya yakın bir Türkçe konuştukları görüşü benimsenmiştir. Doğu ve Batı Türklerinin dilleri arasındaki farkı *ogur* sözünün kendisi de mükemmel bir şekilde göstermektedir. Aynı kelimeyi Batı Türkleri *ogur*, Doğu Türkleri ise *oguz* diye söylerler. Bu iki kelimedeki *z-r* değişikliği iki şiveyi birbirinden ayıran temel kıstastır. Macarcaya bu dilden geçen öküz anlamındaki *ökör* kelimesi bu dilin bir bakiyesi olsa gerektir. Nitekim diğer Türk dillerinde z sesi ile söylenen bu kelime yalnızca Çuvaşça ve Macarcada *r* ile söylenir.[454] Mezar taşı kitabelerinde İdil Bulgar kabileleri arasında Doğu Türkçesinin de bilindiğini gösteren örnekler mevcuttur. Ayrıca Ogur, Onogur, Saragur, Utrigur ve Kutrigur gibi Bulgar boylarının konuştuğu ifade edilen ve onların isimlerine atfedilen Batı Türkçesini, Doğu Türkçesinden ayıran en belirgin özellik *r* sesidir. Ancak Doğu Türkçesine yakın bir dil konuştuğu bilinen Türk boyuna Uygur denmesi ve bunların Ogurlara dâhil edilmemesi, bu görüşün pek kuvvetli bir temeli olmadığını ortaya koymaktadır.[455]

İstahrî ve İbn Havkal, İdil Bulgarların dilinin Hazarların diline benzediğini söylemiştir.[456] Birûnî, Müslüman Bulgarlar ile Suvarların Arapça konuşmadık-

450 R. G. Fahrutdinov, *Oçerki po İstorii Voljskoy Bulgarii*, s. 86.

451 T. K. İbragim, F. M. Sultanov, A. N. Yuzeyev, *Tatarskaya Religiozno-Filosofskaya Mısl v Obşçe Musulmanskom Kontekste*, Tatknigoizdat, Kazan, 2002, s. 75.

452 T. Tekin, *a.g.e.*, s. 193.

453 L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, C. II, çev. Sadrettin Karatay, MEB Yayınları, İstanbul, 1970, s. 230-231.

454 *a.g.e.*, s. 232.

455 *a.g.e.*, s. 233.

456 İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 346; Ebû İshâk İbrahim bin Muhammed el-Fârisî el-İstahrî, Kitab *Mesâlik el-Memâlik*, M. J. De Goeje Neşri, Brill Matbası, Leiden, 1927, s. 225.

larını, Türkçe ve Hazarcanın karışımından oluşan kendi dillerinin olduğunu ifade etmiştir.[457] Kaşgarlı Mahmud, Bulgar ve Suvarları batıda Rum ve Rus ülkelerine kadar uzanan bölgede Türkçe konuşan halklar arasında zikretmektedir.[458]

Runik Yazı

Bulgarlar, Orhun tipi Türk runik harflerine dayalı zengin bir yazılı kültüre sahiplerdi.[459] Arap alfabesinden önce eski Türk runik yazısını kullanmışlardı. Kazılarda bulunan çömleklerde ve mühürlü yüzüklerde bu yazının damga olarak basıldığı örnekler bulunmuştur.[460] Bulgarlar, bu yazıyı Göktürklerin hâkimiyetinde yaşadıkları dönemde onlarla etkileşimlerinin bir sonucu olarak benimsemişlerdi.[461]

X. yüzyılda yaşamış Arap bibliyografya bilgini İbnü'n-Nedîm 987 yılında kâleme aldığı *Kitab el-Fihrist* adlı eserinde, "Bulgarlar, Mani yazısı da dâhil Doğu yazılarını kullanırlar," diye yazmıştır. Bilindiği üzere Manihelzm VIII. yüzyılda Uygurlar tarafından resmî din olarak benimsenmişti. Uygurlar da runik yazısını kullanıyorlardı ve bu yazı bir süre sonra Uygur yazısı adını alacaktı. R. G. Fahrutdinov, bu gerçeklerden hareketle İbnü'n-Nedîm'in bahsettiği Bulgarların kullandıkları Mani yazısının aslında Runik yazısı olduğu sonucunu çıkarmıştır.[462] Bu yazı Hazar Kağanlığı'nda ve Büyük Bulgar Devleti'nde yaygın bir şekilde kullanılmıştır.[463] Son yıllarda Bulgar arkeolojik kültürünün yayıldığı Karadeniz'in kuzeyinde ve özellikle de Don Nehri dolaylarında Taman ve Mayatsk eski şehirleri ile Sarkel gibi kalıntılarda ortaya çıkarılan hayvan üslubuyla yapılmış savaşçı tasvirlerinin yanı sıra, keramiklere, kemiklere, duvarlara ve taşlara Orhun tipi runik harflerle kazılmış soy damgalarının da Bulgarlarla bağlantılı olması mümkündür.[464] Bulgarların yaşadığı geniş alana yayılan runik yazısı, İdil Bulgarları Arap alfabesini benimseyene kadar, hatta daha sonraları dahi kullanılmaya devam etmiştir. Nitekim runik yazısı, Orta İdil ve Kama bölgesine yerleşen Bulgarlar tarafından kullanılmaya devam edilmiştir. İdil Bulgar coğrafyasında yaygınlık kazanan runik yazısı Hazar yazısına yakındı. Türk runik yazısının, Saltovo-Mayatsk Kültürü'nün Kuzey Kafkasya varyantıydı.[465]

İdil Bulgar arkeolojik kalıntıları arasında runik yazısı örnekleri mevcuttur. 1927 yılında Kama Nehri vadisinde, Vyatka Nehri yakınında güneyden İdil Bulgar Türklerinin tesirinin yoğun olarak hissedildiği Fin-Ugor sahasında bulunan Turuseva köyünde gümüş kaplardan oluşan zengin bir hazine orta-

457 Ebû Reyhan El-Birûni, *Mazideu Kalanlar (El-Asar el-Bakiye)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011, s. 85.
458 Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. 1, s. 32.
459 A-A. Rorlich, *a.g.e.*, s. 51.
460 R. M. Vellyev-C. A. Muhammetşin, *a.g.e.*, s. 25.
461 B. Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 240.
462 R. G. Fahrutdinov, *a.g.e.*, s. 83-84.
463 R. G. Fahrutdinov, *a.g.e.*, s. 84.
464 V. E. Flerova, *Grafiti Hazari*, Editorial URSS, Moskova, 1997, s. 97-159.
465 G. M. Davleştin, *Türki-Tatar Ruhi Medeniyate Tarihi*, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1999, s. 295.

ya çıkarılmıştır. Bu buluntular arasında Büyük Bulgar Devleti'nin kurucusu Kubrat Han'ın dostu İmparator Herakleios dönemine ait 2 adet Bizans gümüş kabının üzerindeki oyma yazılar dikkat çekicidir. Bunların üzerinde "er erdäm ed küzed" (erkek erdemi, mülkü muhfaza et!), "inanc tabaqı" (inanç kabı), "idin isici" (beyin kabı), "inc uzun icin idin asama täbcisi" (inç uzun için beyin yemek kabı), "on apa altı on ayı" (on apa aldı parça mülk), "idis bica qus öz" (kap bica kuşun özünündür) anlamında ifadeler yazılmıştır.[466] Yine Kama Nehri boyunda Cerdin'in güneyinde Kerceva köyünde bulunan gümüş tabakta "*ana: ed inčü*" veya "*ana idi inčü*" (anne serveti miras aldı veya mülk sahibi anne, miras aldı) diye yazamaktadır. Bu durum Orhun-Yenisey runik yazısının bölgede Bulgarlar veya genel olarak Türkler tarafından yaygın şekilde kullanıldığını gözler önüne sermektedir.[467] İdil boyunda II. Dünya Harbi öncesinde Sok Nehri'nin güneyinde Bolşoe Mikuskino köyü yakınında bulunan mezar kitabesinde, "altı beg es[im] [kl (t)im]munta" ([Ben] Altı beg dostlarımı bıraktım [öldüm] burada) şeklinde manidar ifadeler yazmaktadır.[468]

1888 yılında Vyatka bölgesinin Glazova şehrinde kulpu runik metinle gravürlenmiş bir Bulgar gümüş tası bulundu. Metinde, "kagu deg kunça gelinçey kavuşu gumuşl" (kuğu gibi prenses – gelin – düğün töreni şerefine gümüş) ifadesi yazılmıştı. 1958 yılında Mariy ASSR'in Yurino yerleşiminde X-XI. yüzyıllara ait 8x12 cm ölçülerinde runik yazılı ince bir taş levha bulundu. Taşın üzerinde "kuç uze daşum" (güce karşı taşım) yazılıydı. 1967 yılında Tataristan Cumhuriyeti'nin Leninogorsk Sarabikkilovo bölgesinde V. H. Hakov tarafından runik yazılı bir taş daha bulundu. Toprağın içine 40 cm kadar mihlanmış gibi duran taşın üzerinde runik harflerle "subaş" yazmaktaydı. Bu kelime, büyük ihtimalle ordunun başı anlamında kullanılan bir unvandı.

V. İ. Zausaylov'un Helsinki'de Finlandiya Millî Müzesi'nde muhafaza edilen koleksiyonunun içerisinde, Tataristan Cumhuriyeti'nin Laişevsk Rayonu'nun İmenkovo adlı yerinde bulunmuş XI-XII. yüzyıllara ait üzeri runik yazıların bulunduğu iki adet Bulgar kılıcı bulunmaktadır. Kılıçlardan birinin namlusunun üzerinde "imen kiske uze beku alkuyş kişi kuçluş jikugin sunuş kaluçu" (şanlı bey İmen-Kiske'nin savaş kılıcı – şöhretli, güçlü kişi Jikugin) yazmaktadır. Tataristan Cumhuriyeti'nin Ribno-Slobodsk Rayonu'nun Troitskiy Uray bölgesinde 1987 yılında runik yazılı bir çömlek parçası bulunmuştur. Üzerinde "sulu iç" yazılıydı. Bu çömlek parçası, V-VI. yüzyıla, yani içerisinde Türk unsurlarını barındıran İmenkovsk Kültürü dönemine aittir. Biler şehrinin merkezî kısmında 1983 yılında F. Ş. Huzin yönetiminde gerçekleştirilen kazılarda geyik başıyla üsluplaştırılmış bir el çarkı bulunmuştur. Üzerinde runik harflerle "açutkan" (maya kabı) yazan bu çark XII. yüzyıla aittir. Bu yazı, İdil Bulgarlarının eski Türk yazısını kullandıklarını ve bu yazının Kuzey Kafkasya'da kullanılan varyantını takip ettiklerini ortaya koymaktadır.[469]

466 János Harmatta, *Avarların Dili Sorununa Dâir-Doğu Avrupa'da Türk Oyma Yazılı Kitabeler*, çev. Hicran Akın, TTK Yayınları, Ankara, 1988, s. 28-34.

467 *a.g.e.*, s. 34-35.

468 *a.g.e.*, s. 37.

469 G. M. Davletşin, *Türki-Tatar Ruhi Medeniyate Tarihı*, s. 296-298.

Bulgar şehirlerindeki kazılarda ortaya çıkarılan toprak kaplarda, neredeyse Türk-Orhun alfabesine uyan 20'den fazla işaret-sembolle karşılaşılmıştır. Bunlar arasında Türk-Orhun alfabesindeki "B" sesini veren ve hâkim Bulgar soyunun sembolü olan "A" işaretiyle oldukça sık karşılaşılmaktadır.[470] Aynı sembollere Don çevresinde Mayatsk ve Sarkel gibi arkeolojik kalıntılarda ve Tuna Bulgarlarlarında rastlanmıştır.[471]

Arap Yazısı

İdil Bulgar Devleti'nin gelişmesiyle birlikte tek bir genel yazıya olan ihtiyaç daha da artmıştı. Standart ve tek bir yazı türü ancak kültürel tecrübelerin birikimine; devlet yazışmalarında, edebîyatta ve sanatta kullanılan dile hizmet edebilirdi. Ayrıca vergilerin toplanmasında, yükümlülüklerin belirlenmesinde, maliyede, yargıda, diğer ülkelerle yürütülen diplomatik ilişkilerde ve yapılan anlaşmalada tek bir resmî yazının kullanılmasına ve bu işleri yürüten insanların okuma yazma bilmesine ihtiyaç duyulmaktaydı.[472] İslâm dininin yaygınlaşması ve resmî devlet dini haline gelmesi neticesinde Kur'an'ın öğrenilmesi zorunluluğunun yanı sıra İslâm âlemiyle siyasî ve ticârî münasebetlerin artması runik yazının terk edilerek yerine Arap alfabesinin kullanılmasına neden oldu. Böylece Arap yazısı Bulgar runik yazısının yerini aldı; İdil Bulgarları arasında özellikle iki hat çeşidi, kûfî ve sülüs yaygınlaştı.[473]

X. yüzyılın başlarına ait nümizmatik materyaller, Arap alfabesinin yaygınlaşması hususunda yazılı kaynakların verdikleri bilgileri desteklemektedir. X. yüzyıl İdil Bulgar paralarını araştıran ünlü Nümizmat S. A. Yanin, Bulgarlar arasında para basma tekniğinin ulaştığı yüksek seviyeyle ilgili, "Bulgarların muazzam bir el yazısı ve kendilerine özgü bir stilleri vardı," diye yazmıştır.[474] İdil Bulgarları tarafından üzerine Arap alfabesiyle yazılar yazılmış IX-X. yüzyıllara ait metaller ve kemikler bulunmuştur. Bunlar arasında Fatiha Sûresi'nin yazıldığı kemik dikkat çekicidir.[475]

İdil Bulgarları ilk dönemlerde, balmumuyla kaplanmış huş ağacı kabukları üzerine kemik çubukla kazarak yazıyorlardı. Kemik çubuklara özellikle Biler şehrindeki arkeolojik kazılarda rastlanmıştır. Huş ağacı kabuklarına genellikle runik yazısıyla yazıyorlardı. Arap alfabesinin yazımında ana materyal kâğıttı. Kâğıt Semarkant'tan geliyordu.[476] Bugün de bilinen eski bir Tatar atasözünde "tuzga yazmagannı söyleme" (huş ağacı kabuğuna yazılmayanı

470 G. M. Davletşin, *Voljskaya Bulgariya: Duhovnaya Kultura*, s. 114.
471 V. E. Flerova, *a.g.e.*, s. 31.
472 G. M. Davletşin, *Voljskaya Bulgariya: Duhovnaya Kultura*, s. 111.
473 A-A. Rorlich, *a.g.e.*, s. 52.
474 S. A. Yanin, "Novıe Dannıe o Monetnom Çekane Voljskoy Bolgarii", *Trudı Kuybışevskoy Arheologiçeskoy Ekspeditsii*, T. III, Materialı i İssledovaniya po Arheologii SSSR No:80, Otv. Red. A. P. Smirnov, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova, 1960; *Trudı Kuybışevskoy Arheologiçeskoy Ekspeditsii*, T. IV, Materialı i İssledovaniya po Arheologii SSSR No:80, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova, 1962, s. 193.
475 G. M. Davletşin, *Türki-Tatar Ruhi Medeniyate Tarihı*, s. 302.
476 Bilindiği gibi Orta Asya'da kâğıt üretim merkezi Semerkant'tı, S. G. Agacanov, *Selçuklular*, s. 230.

söyleme) ifadesi, huş ağacı kabuğunun Türk Tatarlarda yazı materyali olarak kullanıldığını açıkça göstermektedir. Tatarca "yazmış" (kader) sözü de yazıyla bağlantılıdır.

İslâmiyet'in kabulüyle birlikte İdil Bulgar ülkesine Arap alfabesiyle yazılmış eserler de girmeye başlamıştır. Moğol istilası öncesi şehirlerde yapılan kazılarda ortaya çıkarılan toprak ve bronz mürekkep hokkaları da İdil Bulgarlarının yazı materyali olarak kâğıdı kullandıklarını göstermektedir. Kâğıda yazılmış kitaplar da vardı. Bunlar harika bir şekilde hazırlanmıştı; metalik ciltleri güzel bezeklerle ve kakmalarla süslenmiştir.[477]

İdil Bulgarları arasında okuma yazma bütün halk tabakaları arasında yaygındı. Zanaatkârlar, çoğunlukla kendi yaptıkları malzemeleri çeşitli yazılarla süslemeye çalışıyorlardı. Kuyumcuların ve silah ustalarının yaptıkları üzerlerinde yazıların bulunduğu eserlere ve çömlekçilerin metalle üzerine yazı yazdıkları gündelik eşyalara arkeolojik kazılarda rastlanmaktadır. Bu eşyaların üzerinde öncelikle onları yapan ustaların adları yazılıyordu. Arkeolojik kazılarda bulunan keramik parçalarında Arap harfleriyle yazılmış "Davud", "Tahir" ve "Âdem" gibi isimleri okumak mümkündür.[478] Örneğin Biler şehrinde bulunan bronz bir kilidin üzerinde, "1146 yılında Ebu Bekir tarafından yapılmıştır," diye yazmaktaydı.[479]

Üzerinde yazı bulunan kadın süs eşyaları arasında gümüş bilezikler, değerli taşlı yüzükler ve pirinç aynalar dikkat çekmektedir. Üzerinde sahibinin adı yazılı değerli taşlı yüzükler, eski Türklerde ve daha sonra onların torunları olan İdil Bulgarlarında sahiplik sembolüydü. Yüzüklerin birinin üzerine Arap harfleriyle "Arslan" ismi kazılmıştı. İdil Bulgarlarına ait IX-X. yüzyıllardan kalan Tankeyev Mezarlığı'nda bulunan akik taşlı yüzükte Arap harfleriyle "Bismillah" yazılmıştı. Bunların dışında metal, toprak ve hatta cam kap kacaklar üzerine de Arap harfleriyle yazılar yazıldığına arkeolojik kazılarda elde edilen çok sayıda materyal şahitlik etmektedir.[480] A. M. Efimova, Balımer şehrinde yapılan kazılarda üzerlerinde Arap rakamlarının yazıldığı kap parçalarını ortaya çıkarmıştır.[481] Büyük Çeremşan Nehri havzasında 1965 yılında R. G. Fahrutdinov tarafından yapılan araştırmalar esnasında üstü noktalı bezeklerle süslenmiş ve üzerinde hicrî 187 (802) tarihi yazılı bakır bir levha parçası bulunmuştur.[482]

İdil Bulgarları, İslâmiyet'i kabul ettikten sonra doğal olarak onun gereklerini öğrenmek için Kur'an, hadis ve fıkıh kitaplarına sarılmak zorundaydılar. Bunun için de Arap harflerinin ve Arap dilinin öğrenilmesi gerekiyordu.

---

477 G. M. Davletşin, *Voljskaya Bulgariya: Duhovnaya Kultura*, s. 115-116.

478 *a.g.e.*, s. 115.

479 *İstoriya Tatarii v Materialah i Dokumantah*, s. 13.

480 R. G. Fahrutdinov, "O Stolitse Domongolskoy Bulgari", *Sovetskaya Arheologiya*, No:2, (Moskova, 1974), s. 134; G. M. Davletşin, "Pismennost i Prosveşçenie v Bulgari", s. 560.

481 A. M. Efimova, "Gorodetskoe Selişçe i Bolgarskoe Gorodişçe u S. Balımeri Tatarskoy ASSR", *Trudı Kuybışevskoy Arheologiçeskoy Ekspeditsii*, T. IV, Otv. Red. A. P. Smirnov, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova, 1962, s. 43. res. 8.

482 R. G. Fahrutdinov, *Arheologiçeskih Pamyatniki Voljsko-Kamskoy Bulgari i Ego Territoriya*, Tatknigoizdat, Kazan, 1975, s. 33.

Bundan başka İdil Bulgarlarının Kur'an âyetlerinin yazıldığı muskalar taktıkları da bilinmektedir.[483]

İdil Bulgarlarında Takvim

İdil Bulgarları, en eski devirlerden itibaren zamanı hesaplayarak gündelik hayatlarını düzenlemişlerdir. Diğer birçok Türk kavmi gibi Bulgarlar da, Orta İdil boyuna yerleşmeden önce, kökeni Asya Hunlarına dayanan *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*'ni yaygın olarak kullanmışlardır. Bulgarların *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*'ni kullandıklarının en önemli kanıtı ise *Bulgar Hakanlar Listesi* adlı Grekçe kitabedir. Bu kitabede 13 Bulgar idarecisinin adı yer almakla birlikte bunların hükümdarlık dönemi *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*'ne göre belirlenmiştir.[484] Ancak Bulgarların, Orta İdil boyuna göç ettikten ve İslâmiyet'i kabul ederek bir devlet teşekkülü meydana getirdikten sonra, İslam'ın diğer unsurları gibi *hicrî takvimi* de benimsedikleri anlaşılmaktadır. Zira namaz vakitlerinin tayin edilmesi ve oruç gibi ibadetlerin yerine getirilmesi hicri takvime göre yapılmak zorundaydı. Bulgarların hicrî takvimi kullandıklarının en önemli delilleri nümizmatik verilerdir. Bulgar idarecileri adına X. yüzyılda basılan paralarda basım tarihleri hicrî takvime göre yazılmıştır.[485] İdil Bulgarlarının hicrî takvimi yaygın bir şekilde kullandıklarının bir başka delili ise onlara ait mezar taşı kitabeleridir.[486]

483 G. M. Davletşin, *Voljskaya Bulgariya: Duhovnaya Kultura*, s. 117.

484 Osman Turan, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2004, s. 59-60.

485 Bkz.: Dinçer Koç, "Nümizmatik Verilere Göre X. Yüzyılda İdil Bulgar Emîrleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 187, (İstanbul 2010), s. 223-236.

486 Bkz.: Talât Tekin, *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*, TDK Yayınları, Ankara, 1988, s. 52-186.

SONUÇ

M.S. I. yüzyılın sonlarına doğru Büyük Hun İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra, Hun konfederasyonuna bağlı Bulgarların ataları Ogur boyları, batıya doğru hareket ederek Kazakistan'dan Güney Ural bozkırlarına kadar uzanan sahada yurt tutmuşlardır. Hiç kuşkusuz, burada Ugorlarla temasa geçerek onların kültürlerinde derin izler bırakmışlardır. 370'li yıllarda İdil'i geçerek önlerine çıkan kavimleri hâkimiyetleri altına alan ya da onları batıya doğru iten Hunlar arasında Ogur kitlelerinin de bulunduğuna şüphe yoktur. İdil Nehri'nden Ren Nehri'ne kadar uzanan muazzam coğrafyada Türk tarihinin en kudretli devletlerinden birini kuran Hunlar, 453 yılında başbuğları Atilla'nın ölümünden sonra dağılmışlardır. Atilla'nın oğulları Dengizik ve İrnek'in kendilerine tâbi boylarla Tuna Nehri dolaylarına ve Karadeniz'in kuzeyine çekildikleri sırada, daha sonra İdil Bulgar konfederasyonuna katılacak olan Sabir Türklerinin baskısıyla harekete geçen Ogur kitleleri Kuzey Kafkasya'ya gelmişlerdi. İşte bu Ogur boyları (Onogurlar, Sarıgurlar), Karadeniz'in kuzeyindeki akraba Hun kitleleriyle (Utrigur ve Kutrigurlarla) birleşerek Bulgar etnonimini meydana getirdiler. Zira *Bulgar Hakanlar Listesi*'nin başlangıcı Atilla ve oğlu İrnek'e dayanmaktadır. Ayrıca çağdaş yazarlar, Hun ve Ogurları özdeşleştirerek (Hunnogur) onlardan bahsetmektedir. V. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kaynaklar onlardan Utrigur, Kutrigur, Saragur, Onogur ve Bulgar adlarıyla bahsetmektedir. Bir müddet Kuzey Kafkasya ile Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda göçebe olarak yaşayan ve Bizans İmparatorluğu ile Sâsânîler arasındaki siyasî mücadelelere müdahil olan Bulgar boylarından Kutrigurlar, 552 yılında Türk Kağanlığı'nın kurulmasıyla batıya yönelen Avarların hâkimiyetine girerek onlarla birlikte Panonya'ya gitmiş ve burada Avar Kağanlığı'nı teşkil etmişlerdir. Diğer Bulgar boyları ise Türk Kağanlığı'nın hâkimiyetine girmişlerdir. 581 yılında Türk Kağanlığı'nda başlayan iç çekişmeler, Türk idarecilerinin dikkatini Bulgar boylarının yaşadığı Kuzey Kafkasya ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlardan uzak tutmasına neden olmuştur. Bu durumdan faydalanarak etki alanlarını Karadeniz'in kuzeyine kadar genişleten Avarlar, daha da güçlenmiş ve Sâsânîlerle ittifak yaparak İstanbul'u kuşatmışlardı. Fakat bu girişim 626 yılında başarısızlıkla neticelenince Avar Kağanlığı gücünü yitirmeye başlamıştır. Türk ve Avar kağanlıklarının zayıflaması, Bulgarların kendi devletlerini kurması için uygun fırsatı yaratmıştır. Kökeni Büyük Hun tanhularına dayanan yönetici Dulo soyuna mensup Onogurların Efendisi Kubrat, doğuda Türk Kağanlığı'nın, batıda da Avar Kağanlığı'nın düştüğü zâfiyetten faydalanarak 630'lu yıllarda Bulgar boylarını kendi hâkimiyeti altında birleştirmiştir. Böylece Bulgar Türklerinin ilk siyasî teşek-

külü olan Büyük Bulgar Devleti'ni kurmuştur. Fakat Kubrat'ın ölümünün ardından oğulları arasındaki taht kavgaları ve Hazar Türklerinin baskısı neticesinde devlet dağılmıştır. Kubrat Han'ın oğullarından Asparuh, kendine tâbi Bulgarlarla birlikte Hazarlardan kaçarak Tuna Nehri dolaylarında, bugünkü Slavların ataları Antların yaşadığı Balkan Yarımadası'na yerleşmiş ve 681 yılında burada Tuna Bulgar Devleti'ni kurmuştur. Bulgarların ana kitleleri ve onlarla akraba Sabirler gibi Türk boyları ise Hazarların hâkimiyetine girmiştir.

Bulgarların ve onlarla akraba boyların Hazar Kağanlığı'nın hâkimiyetine girmesiyle eş zamanlı olarak Orta İdil bölgesine göç hareketi de başlamıştır. Yazılı kaynaklarda Bulgar boylarının göç hareketleri hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır ancak toplumların tarihinde önemli rol oynamış hadiselerle arkeolojik verileri ilişkilendirerek yorumladığımızda dört büyük göç dalgası tespit etmekteyiz. Buna göre Bulgarların ve onlarla akraba boyların Azak çevresindeki bozkırlardan Orta İdil bölgesine ilk göç dalgası, Büyük Bulgar Devleti'nin dağılmasından hemen sonra meydana gelmiştir. İkinci göç dalgası Arapların 737 yılında Hazar Kağanlığı'na indirmiş olduğu büyük darbeden sonra yaşanmıştır. Üçüncü göç dalgası IX. yüzyılın ikinci yarısında Hazar Kağanlığı'nda Yahudilik'in resmî din olarak kabulü sonrasında; dördüncü göç dalgası ise X. yüzyılın başında Peçeneklerin doğudan Hazar Kağanlığı'na saldırılarıyla bozkır yerleşimlerinin tahribi neticesinde gerçekleşmiştir. Hazar Kağanlığı'nın merkezî topraklarındaki karışıklıklar akraba Türk boylarının Orta İdil bölgesine göç etmesine sebep olmuştur. Bu göçlerde bölgenin elverişli coğrafî yapısı ve Orta İdil'in ticârî olanakları sayesinde ulaşılan zenginlik de önemli rol oynamıştır.

Bulgar boyları (Bulgar, Suvar, Barancar, Eskil), Orta İdil'e geldiklerinde buranın yerli halkı Fin-Ugorlara nispeten sayıları az olsa da akraba Türk boylarıyla da karşılaşmış olma ihtimalleri arkeolojik verilerle desteklenmektedir. Göç dalgalarıyla bölgede Türk nüfusu baskın hale gelmiştir. Bu durum Bulgar Türklerinin yerli ahaliyi itaat altına almasını kolaylaştırmıştır. Böylece Orta İdil ve Kama'daki elverişli orman-bozkır kuşağına yerleşen ve burayı vatanları haline getiren Bulgar Türkleri, bölgenin Arap dünyası, İran, Kuzey Kafkasya ve Orta Asya ile Batı ve Kuzey Avrupa arasındaki yoğun ticâretin transit merkezi olmasından faydalanarak bu ticârete dâhil olmuşlardır. Bunun neticesinde Bulgarlar ve onlarla akraba boylar, zenginleşerek silahlı güçlere dayanan boy aristokrasisini meydana getirmiş ve bunlar arasında Bulgar boyu muhtemelen Hazar Kağanı'na dayanarak başa geçmiştir. Bu arada yazılı ve arkeolojik malzemelerden öğrendiğimiz İslâm âlemiyle gerçekleştirilen yoğun ticâret sayesinde Bulgarlar ve onlarla akraba boylar arasında İslâmiyet hızla yayılmıştır. X. yüzyılın başından itibaren Orta İdil'de Müslüman mezarlıkların sayısında gözle görülür bir artış olması ve İbn Rusteh'in "Bulgarların çoğu Müslüman'dır" demesi boşuna değildir. Bu dönemde Bulgar İlteberi'nin de Müslüman olmasıyla bölgenin tarihinde köklü değişimler meydana gelmiştir. Yahudi Hazar Kağanı'na oğlunu rehin olarak göndermek ve ona vergi ödemekle mükellef olan Bulgar İlteberi, kökleri Türk tarihinin en eski devirlerine uzanan devlet geleneğine dayanarak bu aşağılayıcı durumdan kurtulmaya karar vermiştir. Onun bu düşüncesine bölgedeki işlek ticâretin kanunları ve nizamları olan bir devlet mekanizmasına ihtiyaç duymasının da katkısı olduğuna şüphe yoktur.

Tüm bu gerekçelerle Abbâsî Halifeliği'yle münasebet tesis eden Bulgar İlteberi'nin girişimiyle 922 yılında İslâmiyet resmî devlet dini haline gelmiş ve İdil Bulgar Devleti ilk Müslüman Türk Devleti olarak tarihteki müstesna yerini almıştır. Bundan sonra İslâmiyet, Orta İdil'de şekillenmekte olan devletin siyasal, sosyal, kültürel ve diğer bütün gereksinimlerinin kaynağı olmuştur. Böylece İslâm âleminin en kuzeydeki temsilcisi haline gelen İdil Bulgar Devleti, Abbâsî Halifeliği'nin manevî himayesine girmiştir. Hazar Kağanlığı'nın bu duruma bir müdahalede bulunmaması, İdil Bulgar yöneticilerinin diğer devletlerle karşılıklı diplomatik temas kurmaları, kendilerinin ve Abbâsî halifelerinin adına hutbe okutmaları ve para bastırmaları, vergi toplamaları, kurultay düzenlemeleri gibi devlet mekanizmaları Orta İdil bölgesinde X. yüzyılın başlarından aynı yüzyılın 70'li yıllarına kadar geçen süreçte bir devletin varlığını belgelemektedir. Bu dönem devletin kuruluş süreci olarak değerlendirilmelidir. Zira devletin kurucusu Abdullah İbn Cafer'in oğlu ve varisi Mikail İbn Cafer'in ölümünden sonra (930-940'lı yıllarda öldüğü tahmin edilmektedir) İdil Bulgar Devleti, Bulgar ve Suvar olmak üzere iki ayrı idareye ayrılmıştır. Bu durum İdil Bulgar Devleti'nin merkezî otoriteyi sağlayamaması dolayısıyla bir süre daha Hazar Kağanlığı'nın vasallığı altına girmesine sebep olmuştur. Bu iki merkezin mücadelesi, 965 yılında Kiev Knezi Svyatoslav'ın Hazar Kağanlığı'na indirdiği darbeden sonra Bulgar Emîri Mümin İbn Hasan'ın güçlenmesi ve Suvar'ı bağımlı kılmasıyla sona ermiştir. Böylece Orta İdil'de merkezî otorite sağlanmıştır. Ruslarla 985 yılında yapılan anlaşmayla İdil Bulgar Devleti, Kiev Rus Knezliği tarafından resmî olarak tanınmıştır. X. yüzyılın sonlarında Sura Nehri çevresinde yaşayan Burtasları hâkimiyet altına alan İdil Bulgarları Orta Çağ'ın güçlü devletlerinden birinin sahibi olmuşlardır.

İdil Bulgar Devleti, X. yüzyılın sonlarına gelindiğinde nüfusunun ana kitlesinin tamamen yerleşik hayata geçtiği şehirlerden oluşan bir ülke görünümüne kavuşmuştur. Gelişmiş bir şekilde tarım yapılmaya ve elde edilen ürünler iç tüketimi karşılamasının yanı sıra ihraç edilmeye başlanmıştır. Bu dönemde Biler ve Suvar Doğu Avrupa'nın en büyük şehirleri arasında yer alıyordu. Bulgar şehirleri adeta birer üretim merkezi haline gelmişti. Bulgar zanaatkârlarının ürettikleri yüksek kalitedeki mallar iç tüketimin dışında ihraç ürünleri olarak da değerlendirilmiştir. Bölgede devlet nizamının sağlanmasıyla birlikte ticârî faaliyetler artmış ve buna mûvazi olarak tüccârlar mallarını güvenle Bulgar pazarlarına ve panayırlarına getirerek satmışlardır. Bu ticâretten elde edilen vergiler sayesinde devlet hazinesine büyük miktarda gelir sağlanmıştır. Bulgarlar kuzey bölgeleriyle yapılan ticârete kimsenin müdahil olmasını istememişlerdir. Bu bölgelerden temin edilen değerli kürkler ülkenin zenginleşmesine büyük katkı sağlamıştır. Bulgarlar ticârî çıkarları doğrultusunda Ruslarla münasebet tesis etmişler gerektiğinde ise onlarla çatışmaktan çekinmemişlerdir. Bulgar tüccârlar, Mordvinlerle meskûn Oka ve Sura Nehirleri arasında yoğun ticârî faaliyetler yürütmüş ve buralarda ileri karakol noktaları kurmuşlardır. Bu bölgede Ruslarla rekabet girerek Rusların İdil Nehri'ne doğru ilerlemelerine de engel olmuşlardır.

İdil Bulgar Devleti XI-XII. yüzyıllarda hızlı bir büyüme döneminden geçmiştir. Ülke sınırları doğuya ve güneydoğuya doğru önemli ölçüde genişle-

miştir. Bu dönemde siyasî ve iktisadî gelişmeye muvazî olarak Müslüman ülkelerle siyasî, ticârî ve kültürel sıkı münasebetler tesis edilmiştir. İslâmiyet, İdil Bulgar toplumunda tam olarak kök salmıştır. Ruslar, onları artık Müslümanlar olarak zikretmeye başlamışlardır. Bulgar şehirlerinde kalıntıları günümüze ulaşan büyük mescidler inşa edilmiş; mektep ve medreseler kurularak dünyevî ve uhrevî ilimler okutulmuştur. İdil Bulgar ülkesinden çıkıp İslâm âleminin önemli merkezlerine giden meşhur âlimler yetişmiş ve buna mukabil olarak Bulgar ülkesine eğitim için öğrenciler gelmiştir.

XI-XII. yüzyıllarda siyasî merkezinin Vladimir-Suzdal toprakları olduğu Kuzeydoğu Rus knezliklerinin ortaya çıkmasıyla yoğun askerî çatışmalar dönemi de başlamıştır. Rusların İdil Nehri'ne doğru yayılma siyasetinin yanı sıra Bulgarların tekelindeki Kuzey Avrupa'yla yapılan ticâretten pay kapma arzusu beraberinde karşılıklı askerî seferlere yol açmıştır. Rus kroniklerinin tarafgir ifadelerine rağmen İdil Bulgarlarının Rus saldırılarına karşı başarıyla direndikleri anlaşılmaktadır. Rus knezlerinin "Haçlı Seferleri" niteliğinde birleşerek gerçekleştirdiği saldırılar, dönem dönem ülkenin sosyo-ekonomik düzenine darbe indirse de, İdil Bulgarları vatanlarını kahramanca savunarak sebatla onlara karşı koymuşlardır. Zaman zaman fetihler de yapmaktan geri durmamışlardır. Bu dönemde Güneydoğu Avrupa'nın geniş bozkırlarında göçebe olarak yaşayan Kuman-Kıpçakların da Bulgarlarla belli bir derecede kültürel ve etnik etkileşime geçtiklerine şüphe yoktur.

Doğu Avrupa Türk tarihinde 300 yılı aşkın bir süre önemli bir rol oynayan ve derin izler bırakan İdil Bulgar Devleti, diğer birçok Türk devleti gibi XIII. yüzyılın ilk yarısında Moğolların istilasına uğramıştır. İdil Bulgar Devleti, Moğolları yenilgiye uğratan ilk devlet olması bakımından da dikkat çekicidir. Moğollar, Orta Çağ'ın en önemli Türk devletlerinden Harzemşahlar Devleti'ni 1 yıl gibi kısa bir sürede ele geçirmişlerdir. İdil Bulgarları ise kurdukları güçlü savunma sistemi sayesinde 1223 yılından 1236 yılına kadar Moğollara karşı direnmişlerdir ve onlar sayesinde Doğu Avrupa'nın Moğollar tarafından istila edilmesi 15 yıl gecikmiştir. Bu durum İdil Bulgarlarının ne kadar güçlü bir devlet kurduğunu göstermesi bakımından da manidardır. Moğollar, ancak bütün prenslerinin ve ünlü noyanlarının birleşerek oluşturdukları muazzam bir kuvvetle İdil Bulgar ülkesini zapt edebilmişlerdir. Bulgarlar, ülkeleri tamamen yıkıma uğramasına rağmen Moğollara karşı millî duygularla başkaldırma cesaretini de göstermişlerdir. Moğollar, İslâm âleminin en kuzeydeki kalesi ve yüksek bir medeniyet seviyesine ulaşmış Bulgar Devleti'ni yok ederek topraklarını Moğol İmparatorluğu'na bağlamışlardır. Biler ve Suvar gibi Moğol istilası öncesinin zengin şehirleri uğradıkları yıkımdan sonra bir daha toparlanamayarak belli bir sonra harabeye dönmüştür. Kısa bir süre sonra Bulgar toprakları da dâhil Deşt-i Kıpçak bozkırında Altın Orda Devleti kurulmuştur. Bulgar nüfusu bu süreçte nispeten daha tenha olan kuzey bölgelerine, Kazan dolaylarına göç etmeye başlamıştır. Altın Orda Devleti döneminde Bulgarların ve Moğol fatihlerin yoğun bir şekilde Kıpçakların tesirine uğradıklarına şüphe yoktur. Bulgarlar Kazan dolaylarında birliklerini muhafaza etmeye devam etmişlerdir. Böylece Kazan Tatarları olarak adlandırılacak yeni Müslüman Türk etnik unsurunun şekillenmesinde ana rolü İdil Bulgarları oynamışlardır.

KULLANILAN RESİMLERİN KAYNAKLARI

Resim 1: https://www.shukach.com/ru/node/71298
Resim 2-12: Ermitaj Müzesi, St. Petersburg; *Pereşçepinskiy Klad (K Vıstavke "Sokravişça İskusstva Drevnego İrana, Kavkaza, Sredney Azii)"*), Leningrad, 1972, s. 1-19.
Resim 13: G. İ. Matveyeva-A. V. Bogaçev, "Pamyatniki Rannebolgarskogo Vremeni", *İstoriya Samarskogo Povoljya s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney. Ranniy Jelezniy Vek i Srednevekove*, Moskova, 2000, s. 175.
Resim 14: G. İ. Matveva-A. V. Bogaçev, a. g. m., s. 177.
Resim 15: G. İ. Matveva-A. V. Bogaçev, a. g. m., s. 179.
Resim 16: G. İ. Matveva-A. V. Bogaçev, a. g. m., s. 186.
Resim 17: E. P. Kazakov, *Kultura Ranney Voljskoy Bolgarii (Etapı Etnokulturnoy İstorii)*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1992, s. 38.
Resim 18: V. F. Gening-A. H. Halikov, *Rannie Bolgarı na Volge*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1964, s. 217.
Resim 19: V. F. Gening-A. H. Halikov, *a. g. e.*, s. 218.
Resim 20: V. F. Gening-A. H. Halikov, *a. g. e.*, s. 203.
Resim 21: V. F. Gening-A. H. Halikov, *a. g. e.*, s. 208.
Resim 22: V. F. Gening-A. H. Halikov, *a. g. e.*, s. 209.
Resim 23: V. F. Gening-A. H. Halikov, *a. g. e.*, s. 210.
Resim 24: V. F. Gening-A. H. Halikov, *a. g. e.*, s. 211.
Resim 25: V. F. Gening-A. H. Halikov, *a. g. e.*, s. 70.
Resim 26: E. P. Kazakov, *a. g. e.*, s. 55.
Resim 27: E. A. Halikova-A. H. Halikov, *Rannie Vengrı na Kame i Urale (Bolşe-Tiganskiy Mogilnik)*, İzdatelstvo "Fen", Kazan, 2018, s. 17.
Resim 28: E. A. Halikova-A. H. Halikov, *a. g. e.*, s. 124.
Resim 29: E. A. Halikova-A. H. Halikov, *a. g. e.*, s. 114.
Resim 30: E. A. Halikova-A. H. Halikov, *a. g. e.*, s. 113.
Resim 31: E. A. Halikova-A. H. Halikov, *a. g. e.*, s. 116.
Resim 32: E. A. Halikova-A. H. Halikov, a. g. e., s. 139.
Resim 33: E. A. Halikova-A. H. Halikov, *a. g. e.*, s. 112.
Resim 34: E. A. Halikova-A. H. Halikov, *a. g. e.*, s. 109.
Resim 35: E. P. Kazakov, *a. g. e.*, s. 94.
Resim 36: E. P. Kazakov, *a. g. e.*, s. 96.
Resim 37: E. P. Kazakov, *a. g. e.*, s. 97.
Resim 38: E. P. Kazakov, *a. g. e.*, s. 98.
Resim 39: *Muzey Bolgarskoy Tsivilizatsii. Tom II. İstoriya Tyurko-Bolgarskoy Tsivilizatsii*, haz. V. S. Baranov, D. G. Bugrov, A. G. Sitdikov, Glavdizayn, Kazan, 2016, s. 49.
Resim 40: E. P. Kazakov, *a. g. e.*, s. 149.
Resim 41: V. F. Gening-A. H. Halikov, *a. g. e.*, s. 78.
Resim 42: E. P. Kazakov, *a. g. e.*, s. 155.
Resim 43: E. P. Kazakov, *a. g. e.*, s. 159.
Resim 44: E. P. Kazakov, *a. g. e.*, s. 173.
Resim 45: E. P. Kazakov, *a. g. e.*, s. 179.
Resim 46: E. P. Kazakov, *a. g. e.*, s. 179.
Resim 47: E. P. Kazakov, *a. g. e.*, s. 105.

Resim 48: V. F. Gening-A. H. Halikov, *a. g. e.*, s. 88.
Resim 49: E. P. Kazakov, *a. g. e.*, s. 57.
Resim 50: E. P. Kazakov, *a. g. e.*, s. 204.
Resim 51-56: A. G. Muhamadiyev, *Drevnie Monetı Povoljya*, Tatknigoizdat, Kazan, 1990, s. 128-131.
Resim 57: Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. I, TDK Yayınları, Ankara, 1939.
Resim 58: *Bolgarskiy İstoriko-Arheologiçeskiy Kompleks. Tom 1. Bolgar – Obyekt Vseemirnogo Naslediya UNESCO*, haz. R. M. Valeyev, A. G. Sitdikov, R. R. Hayrutdinov, Glavdizayn, Kazan, 2016, s. 364.
Resim 59: *Muzey Bolgarskoy Tsivilizatsii. Tom I. Drevniy Bolgar: Jizn Goroda*, haz. V. S. Baranov, D. G. Bugrov, A. G. Sitdikov, Glavdizayn, Kazan, 2016, s. 82.
Resim 60: *Muzey Bolgarskoy Tsivilizatsii, Tom II, İstoriya Tyurko-Bolgarskoy Tsivilizatsii*, s. 80-81.
Resim 61: V. F. Gening-A. H. Halikov, *a. g. e.*, s. 52.
Resim 62: V. F. Gening-A. H. Halikov, *a. g. e.*, s. 51.
Resim 63: V. F. Gening-A. H. Halikov, *a. g. e.*, s. 213.
Resim 64: V. F. Gening-A. H. Halikov, *a. g. e.*, s. 212.
Resim 65: *Bolgarskiy İstoriko-Arheologiçeskiy Kompleks. Tom 1. Bolgar – Obyekt Vseemirnogo Naslediya UNESCO*, s. 331.
Resim 66: *Bolgarskiy İstoriko-Arheologiçeskiy Kompleks. Tom 1. Bolgar – Obyekt Vseemirnogo Naslediya UNESCO*, s. 333.
Resim 67: *Bolgarskiy İstoriko-Arheologiçeskiy Kompleks. Tom 1. Bolgar – Obyekt Vseemirnogo Naslediya UNESCO*, s. 333.
Resim 68: *Bolgarskiy İstoriko-Arheologiçeskiy Kompleks. Tom 1. Bolgar – Obyekt Vseemirnogo Naslediya UNESCO*, s. 342.
Resim 69: *Bolgarskiy İstoriko-Arheologiçeskiy Kompleks. Tom 1. Bolgar – Obyekt Vseemirnogo Naslediya UNESCO*, s. 327.
Resim 70: *Bolgarskiy İstoriko-Arheologiçeskiy Kompleks. Tom 1. Bolgar – Obyekt Vseemirnogo Naslediya UNESCO*, s. 329.
Resim 71: Z. G. Şakirov, *Bilyar: Kladovaya Naslediya*, İzdatelstvo Akademii Nauk RT, Kazan, 2019, s. 23.
Resim 72: Z. G. Şakirov, *a. g. e.*, s. 26.
Resim 73: Z. G. Şakirov, *a. g. e.*, s. 29.
Resim 74: A. P. Smirnov, *Voljskie Bulgarı*, Trudı GİM, Vıp. XIX, Moskova, 1951, s. 17.
Resim 75: A. P. Smirnov, *a. g. e.*, s. 107.
Resim 76: A. P. Smirnov, *a. g. e.*, s. 110.
Resim 77: Z. G. Şakirov, *a. g. e.*, s. 47.
Resim 78: *Muzey Bolgarskoy Tsivilizatsii, Tom II, İstoriya Tyurko-Bolgarskoy Tsivilizatsii*, s. 76.
Resim 79: A. P. Smirnov, *a. g. e.*, s. 125.
Resim 80: Z. G. Şakirov, *a. g. e.*, s. 46.
Resim 81: A. P. Smirnov, *a. g. e.*, s. 116.
Resim 82: A. P. Smirnov, *a. g. e.*, s. 123.
Resim 83: Z. G. Şakirov, *a. g. e.*, s. 36.
Resim 84: V. F. Gening-A. H. Halikov, *a. g. e.*, s. 214.
Resim 85: V. F. Gening-A. H. Halikov, *a. g. e.*, s. 216.
Resim 86: Z. G. Şakirov, *a. g. e.*, s. 45.
Resim 87: V. F. Gening-A. H. Halikov, *a. g. e.*, s. 207.
Resim 88: V. F. Gening-A. H. Halikov, *a. g. e.*, s. 202.
Resim 89: V. F. Gening-A. H. Halikov, *a. g. e.*, s. 201.
Resim 90: A. P. Smirnov, *a. g. e.*, s. 131.
Resim 91: Z. G. Şakirov, *a. g. e.*, s. 44.

KAYNAKLAR

1. Türk-İslâm Kaynakları

Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, C. 1-3, çev. Mürsel Öztürk, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.

Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler, haz. W. De Tıesenhausen, Türkçeye çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul, 1941.

Atalay, Besim, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, I-III, TDK Yayınları, Ankara, 1939-1941.

Deftere Çıngız-Name, (Anonim), "İman" Neşriyatı, Kazan, 2000.

Doğan, Lütfi, "İbn Fazlan Seyahâtnamesi", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: I-II, (Ankara, 1954), s. 58-80.

Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, haz. Zuhal Kargı Ölmez, Ankara, 1996.

Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsen el-Takâsîm fi Marîfet el-Ekâlim*, M. J. De Goeje Neşri, Leiden, 1877.

Ebû Ali Ahmed b. Ömer İbn Rusteh, *Kitâbü'l-A'lâk el-Nefise*, M. J. De Goeje Neşri, Brill Matbaası, Leiden, 1892.

Ebû Ali Ahmed b. Ömer İbn Rusteh, "Kitâbü'l-A'lâki'n-Nefise", *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler: Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Bölgeler*, derleyen ve Türkçeye çev. Yusuf Ziya Yörükân, notlarla yay. haz. Mehmet Şeker vd., Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 279-306.

Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnâmesi*, çev. ve yay. haz. Fatih Sabuncu, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2011.

Ebû İshâk İbrahim bin Muhammed el-Fârisî el-İstahrî, *Kitâb'ül-Mesâlik ve'l-Memâlik*, M. J. De Goeje Neşri, Brill Matbaası, Leiden, 1927.

Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed el-İstahrî el-Kerhî, "Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik", *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler: Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Bölgeler*, derleyen ve Türkçeye çev. Yusuf Ziya Yörükân, notlarla yay. haz. Mehmet Şeker vd., Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 195-230.

Ebû Reyhan el-Birûnî, *Maziden Kalanlar (El-Âsâr el-Bâkiye)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011.

Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tanci, *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.

Ebü'l Hasan Alî bin Zeyd Beyhakî İbn Maruf Funduk, *Tarih-i Beyhakî*, Ahmed Behmenyar Neşri, Tahran, 1317.

Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyin b. Alî el-Mesûdî, *Murûc el-zeheb*, Barbier De Meynard Neşri, Paris, 1861-1874.

Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyin b. Alî el-Mesûdî, *Kitâb el-Tenbih ve'l-işrâf*, Michael Jan De Goeje Neşri, Brill Matbaası, Leiden, 1894.

El-İmâmü'l-Âlem Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Havkal en-Nasibî, "Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik (Kitâbu Sûreti'l-Arz)", *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler: Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Bölgeler*, derleyen ve Türkçeye çev. Yusuf Ziya Yörükân, notlarla yay. haz. Mehmet Şeker vd., Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 55-193.

Garkavi, A. Y., *Skazaniya Musulmanskih Pisateley o Slavyanah i Rusah (s Kontsa VII Veka do Kontsa X Veka)*, Sobral, Perevel i Obyasnil A. Y. Garkavi, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, St. Petersburg, 1870.

Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Târih-i* Güzide, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara, 2018.

Hamdullâh Mustevfî Kazvînî, "Târîh-i Güzîde", *Sbornik Materialov Otnosyasihsya k İstorii Zolotoy Ordı: İzvleçeniya iz Persidskih Soçineniy Sobrannıe V. G. Tiesenhausenom i Obrabotannıe A. A. Romaskeviçem i S. L. Volinım*, II, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1941, s. 90-98.

Hive Hanı Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Türk'ün Soy Ağacı (Secere-i Türk)*, Çağatay şivesinden Türkiye şivesine çev. Rıza Nur, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2010.

Hvolson, D. A., *İzvestiya o Hazarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda Ben Omar İbn-Dasta, po Rukopisi Britanskogo Muzeya v Pervıy Raz İzdal, Perevel i Obyasnil D. A. Hvolson*, St. Petersburg, 1869.

Hudud al-Âlem, Rukopis A. Tumanskogo s Vvedeniem i Ukazatelem V.V. Bartolda, İzdatelstvo Akademii nauk, Leningrad, 1930.

Hudûd al-Âlam 'The Regions of the World' a Persian Geography 372 A. H. – 982 A. D., translated and explained by V. Minorsky, Londra, 1937.

Hüsâmeddin bin Şerefeddin el-Bulgarî, *Risale-i Tevarih-i Bulgariya ve Zikri Mevlana Hazreti Aksak Timur ve Harab-ı Şehr-i Bulğar*, Kazan, 1902.

İbn Bibi el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri er-Rugadi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye Selçuknâme II*, Çev. Mürsel Öztürk, 2. bs., TTK Yayınları, Ankara, 2020.

İbn Fazlan, *Seyahâtname*, önsöz ve tercüme, Prof. Dr. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınları, İstanbul, 1995.

İbn Haldun, *Mukaddime*, C. 1, çev. Turan Dursun, Onur Yayınları, Ankara, 1977.

İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2014.

İbn Rüsteh, *El-A'lâku'n-Nefise. Dünya Coğrafyası*, çev. Ali Fuat Eker, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017.

İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't – Târih Tercümesi*, çev. Abdülkerim Özaydın, Ahmet Ağırakça vd., C. 1-12, Bahar Yayınları, İstanbul, 1985-1987.

"İz Kniga Vidov Zemli Abu-Zayda Ahmeda İbn-Sahl al-Balhi", *Skazaniya Musulmanskih Pisateley o Slavyanah i Rusah (s Kontsa VII Veka do Kontsa X Veka)*, Sobral, Perevel i Obyasnil A. Y. Garkavi, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, St. Petersburg, 1870, s. 271-278.

Konovalova, İ. G., *Al-İdrisi o Stranah i Narodah Vostoçnoy Evropı*, İzdatelskaya Firma "Vostoçnaya Literatura" RAN, Moskova, 2006.

Konovalova, G., *Vostoçnaya Evropa v Soçineniyah Arabskih Geografov XIII-XIV vv. Tekst, Perevod, Kommentariy*, İzdatelskaya Firma "Vostoçnaya Literatura" RAN, Moskova, 2009.

Kovalevskiy, A. P., *Kniga Ahmeda İbn-Fadlâna o Ego Puteşestvii na Volgu v 921-922 gg.*, İzdatelstvo Harkovskogo Gosudarstvennego Universiteta, Harkov, 1956.

Şehabeddin Mercanî, *Mustafâdü'l-Ahbâr fi Ahvâli Kazan ve Bulgar*, Kazan, 1885.

Şehabeddin-i Mercanî, *Müstefâdü'l Ahbâr Fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar (Kazan ve Bulgar'daki Durum Hakkında Faydalanılan Haberler)*, Metni yay. E. N. Hayrulin, Türkiye Türkçesine akt. Dr. Mustafa Kalkan, AKDTYK AKM Yayınları, Ankara, 2008.

Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004.

Minhâc-ı Sirâc El-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî (Moğol İstilasına Dâir Kayıtlar)*, çev. Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016.

Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüan-Ch'ao Pi-shi) Moğolların Gizli Tarihi (Yazılışı:1240), I, çev. Ahmet Temir, 2. Bs., TTK Yayınları, Ankara, 1986.

Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015.

M. Remzi, *Talfik al-ahbar ve Talkih el-asar fi vakiga-i Kazan ve Bulgar ve Muluke Tatar*, Orenburg, 1908.

Orhun Abideleri, haz. Muharrem Ergin, 42. Bs., Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2009.

Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, haz. İlyas Kamalov, TTK Yayınları, Ankara, 2009.

Puteşestvie Abu-Hamida al-Garnati v Vostoçnuyu i Tsentralnuyu Evropu (1131-1153 gg.), Publikatsiya O. G. Bolşakova, A. L. Mongayta, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literatuı, Moskova, 1971.

Puteşestvie İbn-Fadlâna na Volgu, Perevod i Kommentariy pod Redaktsiey Akademika İ. Y. Kraçkovskogo, İzdatelstvo Akademii "Nauk" SSSR, Moskova-Leningrad, 1939.

Raşid-ad-din, *Sbornik Letopisey*, T. I, Kniga Vtoraya, Perevod s Persidskogo O. İ. Smirnovoy, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1952.

Raşid-ad-din, *Sbornik Letopisey*, T. II, Perevod s Persidskogo YU. P. Verhovskogo, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1960.

Sharaf Al-Zamân Tâhir Marvazî, *On China, the Turks and India*, Arabic text (circa A. D. 1120) with an English translation and commentary by V. Minorsky Professor of Persian in the University of London, The Royal Asiatic Society, Londra, 1942.

Şerafeddin Ali Yezdî, "Zafernâme", *Sbornik Materialov Otnosyasihsya k İstorii Zolotoy Ordı: İzvleçeniya iz Persidskih Soçineniy Sobrannıe V. G. Tiesenhausenom i Obrabotannıe A. A. Romaskeviçem i S. L. Volinım*, II, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1941, s. 144-189.

Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. Bs., TTK Yayınları, Ankara, 2001.

Şihabeddin Abdullah İbn Fazlullah Vassâf, "Tarih-i Vassaf", *Sbornik Materialov Otnosyasihsya k İstorii Zolotoy Ordı: İzvleçeniya iz Persidskih Soçineniy Sobrannıe V. G. Tiesenhausenom i Obrabotannıe A. A. Romaskeviçem i S. L. Volinım*, II, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1941, s. 80-89.

Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâliku'l Ebsâr)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014.

Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi III*, C. 3, çev. Zâkir Kadirî Ugan-Ahmet Temir, MEB Yayınları, İstanbul, 1991.

Tiesenhausen V. G., *Sbornik Materialov, Otnosyaşçihsya k İstorii Zolotoy Ordı*, T. I, İzvleçeniya iz Soçineniya Arabskih, St. Petersburg, 1884.

Tiesenhausen, V. G., *Sbornik Materialov Otnosyaşçihsya k İstorii Zolotoy Ordı*, T. II, İzvleçeniya iz Persidskih Soçineniy Sobrannıe V. G. Tiesenhausenom i Obrabotannıe A. A. Romaskeviçem i S. L. Volinım, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1941.

Togan, A. Zeki Velidî, *İbn Fadlân's Reisebericht. Deutsche Morgenlandische Gesellschaft*, Kommissionsverlag F. A. Brockhaus, Leipzig, 1939.

Yazıcızâde Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk [Oğuznâme-Selçuklu Târihi]*, haz. Abdullah Bakır, Çamlıca Yayınevi, İstanbul, 2009.

Zahoder, B. N., *Kaspiyskiy Svod Svedeniy o Vostoçnoy Evrope Gorgan i Povolje v IX-X vv.*, İzdatelstvo Vostoçnoy Literatuı, Moskova, 1962.

Zahoder, B. N., *Kaspiyskiy Svod Svedeniy o Vostoçnoy Evrope Bulgarı, Madyarı, Narodı Severa, Peçenegi, Rusı, Slavyane*, T. II, İzdatelstvo "Nauka" Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literatuı, Moskova, 1967.

Zakarija Ben Muhammed Ben Mahmud el-Cazwini's Kosmographie, Erster Teil. Die Wunder der Schöpfung. Aus den Handschriften der Bibliotheken zu Berlin, Gotha, Dresden und Hamburg, hrsg. Von F. Wüstenfeld, Göttingen, 1849.

2. Grek, Latin, Süryânî, Ermeni ve Gürcü Kaynakları

Agathias, *The Histories*, Translated with an İntroduction and Short Explanatory Notes by Joseph D. Frendo, Walter De Gruyter, Berlin-New York, 1975.

Ammianus Marcellinus, *III, Books*, XXVII-XXXI, Excerpta Valescona, J. C. Rolfe, Londra, 1939.

Anninskiy, S. A., *İzvestiya Vengerskih Missionerov XIII-XIV vv. o Tatarah i Vostoçnoy Evrope*, İstoriçeskih Arhiv, T. III, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova, 1940.

Bishop of Nikiu, *The Chronicle of John*, Translated from Zotenberg's Ethiopic Text, translated with an introduction by R. H. Charles, D. Litt., D. D., (originally published by Williams & Norgate, This Edition by Evolution Publishing Merchantville, New Jersey, 2007.

Chronique de Michel le Syrien Patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199), Editée pour la premiére fois wt traduite en français Par J.-B. Chabot, Tome II, Paris 1901.

Constantinus Porphyrogenitus, *De Thematibus et de Administrando Imperio. Accedit Hieroclis Synecdemus cum Bandurii et Wesselingii Commentariis*, recognovit Immanuel Bekkerus, İmpensis Ed. Weberi, MDCCCXL., Bonn, 1840.

Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando İmpero*, Greek Text Edited by Gy. Moravcsik English translation by R. J. H. Jenkins, Washington, 1967.

Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, C. 1, Süryânîce'den İngilizceye çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul, 3. Bs., TTK Yayınları, Ankara, 1999.

Grek Seyyâhı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları, çev. ve yay. haz. Ali Ahmetbeyoğlu, TDAV Yayınları, İstanbul, 1995.

İoann De Plano Karpini, *İstoriya Mongolov*, Vvedenie, Perevod i Primeçaniya A. I. Maleina, İzdanie A. S. Suvorina, St. Petersburg, 1911.

İordan, "O Skifah, Gunnah i Bulgarah", *İz Glubini Stoletiy*, Tatknigoizdat, Kazan, 2000.

Johannes Schultberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, çev. Turgut Akpınar, 3. Bs., İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.

Jordanes, *The Gothic History*, İn English Version with an İntroduction and a Commentary by Charles Christopher Mierow, Princeton-Londra, 1915.

İstoriya Armenii Moiseya Horenskago, Perevod N. O. Emina (s Primeçaniyami i Prilojeniyami), Vıp. I, İzdatelstvo Lazarevskago İnstituta Vostoçnıh Yazıkov, Moskova, 1893.

Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi ve Alban Salnamesi Mhitar Koş*, haz. Ziya Bünyadov, çev. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.

Latışev, V. V., *İzvestiya Drevnih Pisateley o Skifi i Kavkaze*, T. I, Greçeskie Pisateli, St. Petersburg, 1893.

Leonti Mroveli, "History of the Kings of K'art'li", *Rewriting Caucasian History Medieval Armenian Adaptian of the Georgian Chronicles the Original Georgian Texts and the Armenian Adaption*, translated with ıntroduction and commentary by R. W. Thompson, Clarendon Press, Oxford, 1996.

Marco Polo's Asia, an İntroduction to His "Description of the World" Called "Il Milione" by Leonardo Olschki, Translated by John A. Scott, The University of California Pres, Berkeley-Los Angeles, 1960.

Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*, Translation and Commentary on the Literary Sources by Robert W. Thomson, Cambridge-Massachusetts, Londra, 1978.

Nicephori Gregorae, *Byzantina Historia. Graece Et Latine. Cum Annotationibus Hier. Wolfii, Car. Ducangii, IO. Boivini et Cl. Capperonnerii. Cura Ludovici Schopeni*, V. I, İmpensis Ed. Weber MDCCCXXIX, Bonn, (tarihsiz).

Nikephoros Patriach of Constantinople, *Short History*, text, translation, and commentary by Cyril Mango, Washington, 1990.

Patkanov, P. K., "İz Novago Spiska Geografii, Pripisıvaemoy Moiseyu Horenskomu", *Jurnal Ministerstva Narodnago Procveşçeniya*, Çast CCXXVI, St. Petersburg, 1883, s. 21-32.

Pigulevskaya, N. V., *Siriyskie İstoçniki po İstorii Narodov SSSR*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1941.

Procopius of Caesarea, *History of The Wars: Book VII (Continued) and VIII, The Gothic War*, With An English Translation By H. B. Dewing, Vol. V, Harvard University Press, Londra, Cambridge, Massachusetts, 1928.

The History of Menander the Guardsman, İntroductory Essay, text, translation, and historiographical notes by R. C. Blockley, Liverpool, 1985.

Theophanes, *The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, translated with introduction and commentary by Cyril Mango and Roger Scott with the assistance of Geoffrey Greatrex, Clarendon Press, Oxford, New York, 1997.

Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2001.

3. Rus Kronikleri

"Holmogorskaya Letopis – Dvinskoy Letopisets", *PSRL*, T. XXXIII, İzdatelstvo "Nauka" Leningradskoe Otdelenie, Leningrad, 1977.

Kazanskaya İstoriya, Podgatovka Teksta, Vıstupitelnaya Statya i Primeçaniya G. N. Moiseevoy, Pod Red. V. P. Adrianovoy-Perets, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1954.

"Kniga Stepennaya Tsarskogo Rodosloviya", *PSRL*, T. XXI, Çast Pervaya, İzdannoe po Vısoçayşemu Poveleniyu İmperatorskoyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, St. Petersburg 1908.

"Kniga Stepennaya Tsarskogo Rodosloviya", *PSRL*, T. XXI, Çast Vtoraya, İzdannoe po Vısoçayşemu Poveleniyu İmperatorskoyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, St. Petersburg 1910.

Letopis Nestora so Vklyuçeniem Pouçeniya Vladimira Monomaha, 2-e İspravlennoe i Dopolnenoe İzdanie İ. Glazunova, Tipografiya Glazunova, St. Petersburg, 1903.

"İpatyevskaya Letopis", *PSRL*, T. II, İzdanie Vtoroe, İzdannoe po Vısoçayşemu Poveleniyu İmperatorskoyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, St. Petersburg 1908.

"Letopis Bogolubova Monastırya s 1158 po 1770 God Sostavlennaya po Monastırskim Aktam i Zapisyam", *Çteniya v İmperatorskom Obşçestve İstorii i Drevnostey Rossiyskih pri Moskovskom Universitet*, Povremennoe İzdanie pod Zavladıvaniem A. N. Popova. 1878 Genvar – Mart. Kniga Pervaya, Moskova, 1878.

"Letopis po Lavrentievskomu Spisku", *PSRL*, T. I, İzdanie Tretye Arheografiçeskoy Kommissii, St. Petersburg, 1897.

"Letopis po Voskresenskomu Spisku", *PSRL*, T. VII, İzdannoe po Vısoçayşemu Poveleniyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, St. Petersburg, 1856.

"Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşey ili Nikonovskoy Letopisyu", *PSRL*, T. IX, İzd. Yazıki Russkoy Kulturı, Moskova, 2000.

"Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşey ili Nikonovskoy Letopisyu", *PSRL*, T. X, İzdannoe po Vısoçayşemu Poveleniyu Arheografiçekoyu Kommissieyu, St. Petersburg, 1885.

"Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşeyu ili Nikonovskoyu Letopisyu" (Prodoljenie), *PSRL*, T. XI, İzdannoe po Vısoçayşemu Poveleniyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, St. Petersburg 1897.

"Letopisnıy Sbornik, İmenuemıy Patriarşeyu ili Nikonovskoyu Letopisyu" (Prodoljenie), *PSRL*, T. XII, İzdannoe po Vısoçayşemu Poveleniyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, St. Petersburg 1901.

"Letopisnıy Sbornik, İmenuyemıy Tverskoyu Letopisyu", *PSRL*, T. XV, İzdannoe po Vısoçayşemu Poveleniyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, St. Petersburg, 1863.

"Lvovskaya Letopis", *PSRL*, T. XX, Çast Pervaya, İzdannoe po Vısoçayşemu Poveleniyu İmperatorskoyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, St. Petersburg 1910.

"Moskovskiy Letopisnıy Svod Kontsa XV Veka", *PSRL*, T. XXV, İzd. Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1949.

"Novgorodskaya Letopis po Spisku P. P. Dubrovskogo", *PSRL*, T. XLIII, İzdatelstvo Yazıki Slavyanskoy Kulturı, Moskova, 2004.

Priselkov, M. D., *Troitskaya Letopis Rekonstruktsiya Teksta*, İzd. Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1950.

"Prodeljeniye Letopisi po Voskresenskomu Spisku", *PSRL*, T. VIII, İzdannoe po Vısoçayşemu Poveleniyu İmperatorskoyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, St. Petersburg, 1859.
"Radzivilovskaya Letopis", *PSRL*, T. XXXVIII, İzdatelstvo "Nauka" Leningradskoe Otdelenie, Leningrad, 1989.
"Rogojskiy Letopisets Tverskoy Sbornik", *PSRL*, T.XV, İzdatelstvo Yazıki Russkoy Kulturı, Moskova, 2000.
"Simeonovskaya Letopis", *PSRL*, T. XVIII, İzdatelstvo Znak, Moskova, 2007.
Sofiyskiy Vremennik, ili Ruskaya Letopis s 862 po 1534 God, İzdal Pavel Stroyev, Çast Pervaya s 862 po 1425, Moskova, 1820.
"Sofiyskaya Letopis", *PSRL*, T. VI, İzdannoe po Vısoçayşemu Poveleniyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, St. Petersburg, 1853.
"Sofiyskaya Vtoraya Letopis", *PSRL*, T. VI, Vıp. 2, Yazıki Russkoy Kulturı, Moskova, 2001.
Svod Letopisnıh İzvestiy o Vyatskom Kraye, Sostavil A. Spitsın, Vyatka, 1883.
Tatişçev, Vasiliy, *İstoriya Rossiyskaya*, T. 1-3, İzdatelstvo AST, Moskova, 2003-2005.
"Tipografskaya Letopis", *PSRL*, T.XXIV, İzdavayemoe Arheografiçeskoyu Kommissieyu, Petrograd, 1921.
"Ustyujskie i Vologodskie Letopisi XVI-XVIII vv.", *PSRL*, T.XXXVII, İzdatelstvo "Nauka" Leningradskoe Otdelenie, Leningrad, 1982.
"Vologodsko-Permskaya Letopis", *PSRL*, T. XXVI, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1959.

4. Araştırma Eserler

Acar, Serkan, *Kazan Hanlığı - Moskova Knezliği Siyasi İlişkileri (1437-1552)*, TTK Yay., Ankara, 2013.
Acaroğlu, M. Türker, *Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, TTK Yayınları, Ankara, 2006.
Agacanov, S. G., *Oğuzlar*, çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004.
Agacanov, S. G., *Selçuklular*, çev. Ekber N. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006, s. 238.
Ahmed, N., "Volga-Ural Region in The 10th Century A.D., A Study of the Emergence of İslâm, Social Milieu, Trade Activities and Relations with the Abbâsîd Caliphate", *Volga-Ural Bölgesinde İslâm Medeniyeti II. Uluslararası Sempozyumu Tebliğleri*, IRCICA, İstanbul, 2008, s. 78.
Ahmerov, G., *Tevarih-i Bulgar*, Kazan, 1909.
Ahmetbeyoğlu, Ali, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, TTK Yayınları, Ankara, 2001.
Ahmetbeyoğlu, Ali, "Bulgar Hakanlar Listesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Say. 14, (Ayrı basım), (İstanbul 1994).
Ahmetbeyoğlu, Ali, "Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devleti'nin Kuruluşu", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 13, (2007), s. 32-43.
Ahmetbeyoğlu, Ali, "Roma Tarihçisi Ammiamus Marcellinus ve Türkler Hakkında Verdiği Bilgiler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: XVIII, Say. 1, s. 2-14.
Ahmetyanov, R. G., "K Etimologii Slov Çiru 'Voysko', Çirmeş 'Çeremis' i Toponima Çeremşan-Çirmeşan", *Voenno-Oboronitelnoe Delo Domongolskoy Bulgari*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1985, s. 120-124.
Ahunov, A. M., *İslâmizatsiya Voljsko-Kamskogo Regiona (VII-X vv.): na Materiale Arabskih i Starotatarskih İstoçnikov*, İzdatelstvo Oteçestvo, Kazan, 2003.
Aka, İsmail, *Timur ve Devleti*, 2. Bs., TTK Yayınları, Ankara, 2000.
Akimova, M. S., "Materialı k Antropologii Rannih Bolgar", V. F. Gening-A. H. Halikov, *Rannie Bolgarı na Volge*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1964.
Aksenov, V. S.-Tortika, A. A., "Protobolgarskie Pogrebeniya Podonya i Pridoneçya VIII-X vv.: Problema Polivariantnosti Obryada i Etnoistoriçeskoy İnterpretatsii", *Stepi Evropı v Epohu Srednevekovya. T. 2. Hazarskoe Vremya*, İzdatelstvo DonNU, Donetsk, 2001, s. 191-218.

Alan, Hayrunnisa, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007.

Alişev, S. H., *Bolgaro-Kazanskie i Zolotoordınskie Otnoşeniya v XIII-XVI vv.*, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan, 2009.

Amirhanov, R. M., *Tatarskaya Sotsialno-Filosofskaya Mısl Srednevekovya (XIII – Seredina XVI vv.)*, Tatknigoizdat, Kazan, 1993.

Arheologiya Voljskoy Bulgari: Problemı, Poiski, Reşeniya, Otv. Red. F. Ş. Huzin, İzdatelstvo Akademii Nauk Tatarstana, Kazan, 1993.

Arnold, Thomas Walker, *İslâm'ın Tebliğ Tarihi*, çev. Bekir Yıldırım-Cenker İlhan Polat, İnkılâb Yayınevi, İstanbul, 2007.

Arslanova, A. A., "Svedeniya Ala ad-dina Djuveyni o Zavoevanii Mongolami Voljskoy Bulgari", *Voljskaya Bulgariya i Mongolskoe Naşestvie*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1988, s. 33-42.

Artamanov, M. İ., *Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar*, çev. D. Ahsen Batur, 2. Bs., Selenge Yayınları, İstanbul, 2004.

Artamanov, M. İ., "Sarkel-Belaya Veja", *Trudı Volgo-Donskoy Arheologiçeskoy Ekspeditsii*, T. I, Otv. Red. M. İ. Artamanov, Materialı i İssledovaniya po Arheologii SSSR No 62, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1962, s. 7-84.

Aşmarin, N. İ., *Bolgarı i Çuvaşi*, Tipo-Litografiya İmperatorskogo Universiteta, Kazan, 1902.

Avrasya Fatihi Tatarlar, haz. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınevi, İstanbul, 2007.

Aydarov, S. S.-Aksenova, N. D., *Velikie Bulgarı Putevoditel po Bulgarskomu İstoriko-Arhitekturnomu Zapovedniku*, Tatknigoizdat, Kazan, 1983.

Bagautdinov, R. S.-Bogaçev, A. V.-Zubov, S. E., *Prabolgarı na Sredney Volge (u İstokov İstorii Tatar Volgo-Kamya)*, Samara, 1998.

Bagautdinov, Rıza-Huzin, Fayaz, "Rannie Bulgarı na Sredney Volge", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzdatelstvo Ruhil, Kazan, 2006, s. 116-123.

Barthold, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan Tarihi*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara, 1990.

Barthold, V. V., *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, yay. haz. Kazım Yaşar Kopraman-İsmail Aka, TTK Yayınları, Ankara, 2006.

Barthold, V. V., *Soçineniya*, T. II, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskova, 1963.

Baskakov, N. A., *Tyurkskie Yazıki*, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskova, 1960.

Baskakov, N. A., *Vvedenie v İzuçenie Turkskih Yazıkov*, İzdatelstvo Vısşaya Şkola, Moskova, 1969.

Başkirov, A. S., *Pamyatniki Bulgaro-Tatarskoy Kulturı na Volge*, Kazan, 1928.

Baştav, Şerif, "Sabir Türkleri", *Belleten*, Cilt,V, (Ankara, 1941), s. 53-99.

Battal-Taymas, Abdullah, *Kazan Türkleri*, 2. Bs., TKAE Yayınları, Ankara, 1966.

Belavin, Andrey, "Torgovıe Faktorii Voljskih Bolgar i Puti Vozniknoveniya Gorodov v Povolje i Preduralye v Srednie Veka", *Srednevekovaya Kazan: Vozniknovenie i Razvitie, Materialı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii. Kazan 1-3 İyunya 1999 Goda*, İzdatelstvo "Master-Layn", Kazan, 2000, s. 122-126.

Belavin, A. M., *Kamskiy Torgovıy Put: Srednevekovoe Priurale v Ego Ekonomiçeskih i Etnokulturnih Svyazah*, İzdatelstvo Perm Gos. Ped. Universiteta, Perm, 2000.

Belavin, A. M.-Krılasova, N. B.,"Voljskaya Bolgariya i Finno-Ugorskie Plemena Prikamya: Etnokulturnıe Kontaktı (po Materialam Rojdestvenskogo Arheologiçeskogo Kompleksa)", *URJUMKA*, Nauçnıy Jurnal Çelyabinskogo Gosudarstvennogo Pedagogiçeskogo İnstituta, No:1, (1995), s. 5-15.

Belavin, A. M.-Oborin, V. A., "Posredniçeskaya Rol Voljskoy Bulgari v Torgovom Obmene Drevney Rusi i Verhnego Prikamya v X-XIII vv.", *Voljskaya Bulgariya i Rus*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1986, s. 63-75.

Belonbkin, G. N., "Mongolı v Zemlyah Obulgarizirovannih Burtas", *Voljskaya Bulgariya i Mongolskoe Naşestvie*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1988, s. 82-86.

Beşevliyev, V., "Proto-Bulgar Dini", çev. T. Acaroğlu, *Belleten*, Cilt: IX, Sayı: 33, 34, 35, 36, (Ankara, 1945), s. 213-261.

Beşevliyev, V., *P'rvobʾlgarite. Bit i Kultura*, Sofya, 1981.

Biler- Stolitsa Domongolskoy Bulgari, Otv. Red., F. Ş. Huzin, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1991.

Bolgarskiy İstoriko-Arheologiçeskiy Kompleks. Tom 1. Bolgar – Obyekt Vseemirnogo Naslediya UNESCO, haz. R. M. Valeyev, A. G. Sitdikov, R. R. Hayrutdinov, Glavdizayn, Kazan, 2016.

Borisenko, A.-Hudyakov, Y., "Znaçenie Bulgarskogo Torgovogo Puti v Postuplenii Zapadnoevropeyskogo Eksporta v Zapadnuyu Sibir v XII-XIII vv.", *Srednevekovaya Kazan: Vozniknovanie i Razvitie. Materialı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii. Kazan 1-3 İyunya 1999 Goda*, İzdatelstvo "Master-Layn", Kazan, 2000, s. 145-156.

Brook, Kevin Alan, *Hazar Yahudileri*, çev. İsmail Tulçalı, Nokta Kitap, İstanbul, 2005.

Bury, J. B., *A History of the Later Roman Empire From Arcadius to Irene (395 a.d. to 800 a.d.)*, Vol. I-II, Londra-New York, 1889.

Caferoğlu, Ahmet, *Türk Dili Tarihi*, 3. Bs., Enderun Yayınları, İstanbul, 1984.

Chavannes, E., *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul, 2007.

Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford Universty Press, Londra, 1972.

Czeglèdy, Károly, *Gündoğusundan Günbatısına Bozkır Halklarının Göçü*, çev. Günay Karaağaç, Kesit Yayınları, İstanbul, 2009.

Çerepnin, L. V., "Mongolo-Tatarı na Rusi (XIII v.)", *Tataro-Mongolı v Azii i Evrope*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1970, s. 179-200.

Çlenov, A. M., "İz İstorii Rannih Russko-Bulgarskih Politiçeskih Svyazey", *İz İstorii Rannih Bulgar*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1981, s. 69-82.

Davletşin, G. M., "Bolgar Mifologiyası Hem Halık Avız İjatı", *Tatar Edebiyatı Tarihı*, T. I, Tatar Kitap Neşriyatı, Kazan, 1984, s. 97-115.

Davletşin, G. M., "O Geografiçeskih Znaniyah Voljskih Bulgar Domongolskogo Perioda", *İz İstorii Rannih Bulgar*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1981, s. 97-101.

Davletşin, G. M., "Pismennost i Prosveşçenie v Bulgari", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzdatelstvo Ruhil, Kazan, 2006, s. 557-563.

Davletşin, G. M., *Türki-Tatar Ruhi Medeniyate Tarihı*, Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1999.

Davletşin, G. M., *Voljskaya Bulgariya: Duhovnaya Kultura Domongolskiy Period X-Naç. XIII vv.*, Tatknigoizdat, Kazan, 1990.

Davletşin, G. M.-Huzin, F. Ş., "Kogda i Kak Bulgarı Prinyali İslâm", *Drevnie Narodı i Goroda Povoljya*, Penza, 1995, s. 123-139.

Devlet, Nadir, "İslâmiyet'i Kabul Eden İlk Türk Devleti: İdil Bulgarları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. 9, Çağ Yayınları, İstanbul, 1988, s. 311-341.

De Groot, J. M., *2500 Yıllık İmparatorluk Belgelerinde Hunlar ve Türkistan*, çev. G. Ahmetcan Asena, Pan Yayınevi, İstanbul, 2010.

Donuk, Abdülkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askerî Unvan ve Terimler*, TDAV Yayınları, İstanbul, 1988.

Eckhart, F., *Macaristan Tarihi*, çev. İbrahim Kafesoğlu, TTK Yayınları, Ankara, 1949.

Efimova, A. M., "Gorodetskoe Selişçe i Bolgarskoe Gorodişçe u S. Balımerı Tatarskoy ASSR", *Trudı Kuybışevskoy Arheologiçeskoy Ekspeditsii*, T. IV, Otv. Red. A. P. Smirnov, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova, 1962, s. 25-48.

Fahreddin, Rizaeddin, *Altın Orda ve Kazan Hanları*, notlandırarak çev. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınevi, İstanbul, 2003.

Fahreddinev, Rızaettin, *Bolğar wa Qazan Töreklare*, Tatar Kitap Neşriyatı, Kazan, 1997.

Fahrutdinov, R. G., "Arheologiçeskaya Karta Voljsko-Kamskoy Bulgari", *Tatariya v Proşlom i Nostayaşem Sbornik Statey*, Kazan, 1975, s. 151-171.
Fahrutdinov, R. G., *Arheologiçeskih Pamyatniki Voljsko-Kamskoy Bulgari i Ego Territoriya*, Tatknigoizdat, Kazan, 1975.
Fahrutdinov, R. G., "Bolgar v Pismennıh İstoçnikah", *Gorod Bolgar Oçerki İstorii i Kulturı*, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davıdov, İzdatelstvo "Nauka", Moskova, 1987, s. 8-31.
Fahrutdinov, R. G., *Oçerki po İstorii Voljskoy Bulgarii*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1984.
Fahrutdinov, R. G., "O Stolitse Domongolskoy Bulgari", *Sovetskaya Arheologiya*, No:2, (Moskova, 1974), s. 131-143.
Fahrutdinov, R. G., *Tatar Halkı hem Tatarstan Tarihi Boringı Zaman hem Urta Gasırlar*, Megarif Neşriyatı, Kazan, 2001.
Fasmer, R. R., *O Monetah Voljskih Bolgar X Veka*, İOAİE, T. XXXIII, Vıp. 1, Kazan, 1925.
Fedorov-Davıdov, G. A., "Denejnoe Delo i Denejnoe Obraşçenie Bolgara", *Gorod Bolgar Oçerki İstorii i Kulturı*, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davıdov, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1987, s. 158-204.
Fedorov-Davıdov, G. A., *Koçevniki Vostoçnoy Evropı pod Vlastyu Zolotoordınskih Hanov, Arheologiçeskie Pamyatniki*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1966.
Fedorov-Davıdov, G. A., *Obşçestvennıy Stroy Zolotoy Ordı*, İzdatelstvo MU, Moskova, 1973.
Fedorov-Davıdov, G. A., "Mongolskoe Zavoevanie i Zolotaya Orda", *Stepi Evrazii v Epohu Srednevekovya*, Otv. Red. S. A. Pletveva, İzdatelstvo Nauka, Moskova 1981, s. 229-236.
Fedorov-Davıdov, G. A., *Zolotoordınskie Goroda Povoljya*, İzdatelstvo MU, Moskova, 1994, s. 16.
Fedorov, Y. F.-Fedorov, G. O., *Rannie Turki na Severnom Kavkaze (İstoriko-Etnografiçeskie Oçerki)*, İzdatelstvo MU, Moskova, 1978.
Feher, Géza, *Bulgar Türkleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 1999.
Fiedler, Uwe, "Bulgars in the Lower Danube Region. A Survey of Archaeological Evidence and of the State of Current Research", *The Other Europe in the Middle Ages Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*, Ed. By Florin Curta, Brill, Leiden-Boston, 2008, p.151-236.
Firsov, N. N., *Proşloe Tatarii (Kratkiy Nauçno-Populyarnıy İstoriçeskiy Oçerk)*, Kazan, 1926.
Flerova, V. E., *Grafiti Hazari*, Editorial URSS, Moskova, 1997.
Fodor, I, "On Magyar-Bulgar-Turkish Contacts", *Chuvash Studies*, Ed. By. A. Róna-Tas, Budapeşte, 1982, p.45-81.
Fraehn, S. M., *İbn-Fozlans und anderer Araber Berichte über die Russen alterer Zeit*, St. Petersburg, 1823.
Fraehn, S. M., *Drei Münzen der Wolga-Bulgaren aus dem X Jahrhundert*, Memoires de l'Acad. İmper. Des Sciences, VI serie, T. I, St. Petersburg, 1832.
Fuks, Karl, *Kazanskie Tatarı v Statistiçeskom i Etnografiçeskom Otnoşeniyah. Kratkaya İstoriya Goroda Kazani*, İzdatelstvo Fond TYAK, Kazan, 1991.
Gadlo, A. V., *Etniçeskaya İstoriya Severnogo Kavkaza IV-X vv.*, İzdatelstvo Leningradskogo Universiteta, Leningrad, 1979.
Galubeva, L. A., *Ves i Slavyane na Belom Ozere*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1973.
Garustoviç, G. N.-Rakuşin, A. İ.-Yaminov, A. F., *Srednevekovıe Koçevniki Povoljya (Kontsa IX-Naçala XV Veka)*, İzdatelstvo "Gilem", Ufa, 1998, s. 249-257
Gening, V. F., "Nekotorıe Voprosı Periodizatsii Etniçeskoy İstorii Drevnih Bolgar", *Rannie Bolgarı v Vostoçnoy Evrope*, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1989, s. 4-15.
Gening, V. F. İ.-Halikov, A. H., *Rannie Bolgarı na Volge (Bolşe-Tarhanskiy Mogilnik)*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1964.
Gerard, Christian, *Les Bulgares de la Volga et les Slaves du Danube le Probléme des Races et les Barbares*, Paris, 1939.
Gimadi, H. G., "Narodı Srednego Povoljya v Period Gospodstva Zolotoy Ordı", *Materialı po İstorii Tatarii*, Tatknigoizdat, Kazan, 1948, s. 185-225.
Golden, Peter B., *Hazar Çalışmaları*, çev. Egemen Çağrı Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.

Golden, Peter B., "Khazar Studies: Achievements and Perspectives", *HdO The World of the Khazars New Perspectives Selected Papers from the Jerusâlem 1999 International Khazar Colloquium*, Ed. By Peter B. Golden, Haggai Ben-Shammai and András Róna-Tas, Brill, Leiden-Boston, 2007, p.7-57.

Golden, Peter B., "The Conversion of the Khazars to Judaism", *HdO The World of the Khazars New Perspectives Selected Papers from the Jerusâlem 1999 International Khazar Colloquium*, Ed. By Peter B. Golden, Haggai Ben-Shammai and András Róna-Tas, Brill, Leiden-Boston, 2007, p.123-162.

Golden, Peter B., "The Peoples of the Russian Forest Belt", *The Cambridge History of Early İnner Asia*, Ed. By Denis Sinor, Cambridge University Press, Londra, 1990, p.230-255.

Golubovskiy, P., *Bolgarı i Hazarı, Vostoçnıe Sosedi Rusi pri Vladimir Sv. (İstoriko-Etnograficeskiy Oçerk)*, Kiev, 1888.

Gorod Bolgar: Monumentalnoe Stroitelstvo, Arhitektura, Blagoustroysvo, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davıdov, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 2001.

Gorod Bolgar: Oçerki İstorii i Kulturı, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davıdov, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1987.

Gorod Bolgar: Oçerki Remeslennoy Deyatelnosti, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davıdov, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1988.

Gorod Bolgar: Remeslo Metallurgov, Kuznetsov, Liteyşçikov, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davıdov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1996.

Gömeç, Saadettin, *Kök Türk Tarihi*, 2. Bs., Akçağ Yayınları, Ankara, 1999.

Grekov, B. D., *İstoriçeskie Zapiski*, T.XIV, Moskova, 1945.

Grekov, B. D., *İzbrannıe Trudı*, T. II, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova, 1959.

Grekov, B. D., *Kievskaya Rus*, İzdatelstvo Mnisterstva Prosveşeniya RSFSR, Moskova, 1949.

Grekov, B. D.-Kalinin, N. F., "Bulgarskoye Gosudarstvo do Mongolskogo Zavoyevaniya", *Materialı po İstorii Tatarii*, Tatknigoizdat, Kazan, 1948, s. 97-185.

Grigoryev, V. V., *Rossiya i Aziya. Sbornik İssledovaniy i Statey Po İstorii, Etnografii i Geografii, Napisannıh v Raznoe Vremya V.V. Grigoryevım Orentalistom*, St. Petersburg, 1876.

Grousset, René, *Bozkır İmparatorluğu Atilla-Cengiz Han-Timur*, 4. Bs., çev. Dr. M. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1999.

Gubaydulin, A. M., *Fortifikatsiya Gorodiş Voljskoy Bulgari*, İnstitut İstorii AN RT, Kazan, 2002.

Gumilev, L. N., *Eski Ruslar ve Bozkır Halkları*, C. I, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.

Gumilev, L. N., *Eski Türkler*, çev. D. Ahsen Batur, 5. Bs., Selenge Yayınları, İstanbul, 2004.

Gumilev, L. N., *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2003.

Gumilev, L. N., *Hunlar*, çev. D. Ahsen Batur, 4. Bs., Selenge Yayınları, İstanbul, 2005.

Hakimzyanov, F. S., *Yazık Epitafiy Voljskih Bulgar*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1978.

Halikov, A. H., "İslâm i Urbanizm v Voljskoy Bulgari", *Biler – Stolitsa Domongolskoy Bulgari*, Kazan, 1991, s. 47-60.

Halikov, A. H., "İstoki Formirovaniya Tyurkoyazıçnıh Narodov Povoljya i Priuralya", *Voprosı Etnogeneza Tyurkoyazıçnıh Narodov Srednego Povoljya*, Kazan, 1971, s. 7-36

Halikov, A. H., *Mongolı, Tatarı, Zolotaya Orda İ Bulgariya*, İzdatelstvo Fen, Kazan, 1994.

Halikov, A. H., *Mordovskie i Bulgaro-Tatarskie Vzaimootnoşeniya po Dannım Arheologii: Etnogenez Mordovskogo Naroda*, Saransk, 1965.

Halikov, A. H., "Osnovnıe Etapı İstorii i Arheologii Rannih Bolgar v Srednem Povolje i Priuralye", *Rannie Bolgarı v Vostoçnoy Evrope*, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1989, s. 16-23.

Halikov, A. H., "O Stolitse Domongolskoy Bulgari", *Sovetskaya Arheologiya*, No:3, (Moskova, 1973), s. 83-99.

Halikov, A. H., *Proishojdeniye Tatar Povoljya i Priuralya*, Tatknigoizdat, Kazan, 1978.

Halikov, A. H., *Rus Tanınan 500 Bulgar-Tatar Türk Asıllı Sülale*, çev. Mustafa Öner, TDAV Yayınları, İstanbul, 1995.

Halikov, A. H., *Tatarskiy Narod i Ego Predki*, Tatknigoizdat, Kazan, 1989,
Halikov, A. H., "Voljskaya Bulgariya i Rus (Etapı Politiçeskih i Kulturno-Ekonomiçeskih Svyazey v X-XIII vv.)", *Bulgariya i Rus (k 1000-Letniyu Russko-Bulgarskogo Dogovora)*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1986, s. 6-17.
Halikov, A. H.-Haliullin, İ. H., "Osnovnıe Etapı Mongolskogo Naşestviya na Voljskuyu Bulgariyu", *Voljskaya Bulgariya i Mongolskoe Naşestvie*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1988, s. 4-21.
Halikov, Nail, "Promıslı", *İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremen V Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzdatelstvo Ruhil, Kazan, 2006, s. 247-249.
Halikov, Nail, "Zemledelie", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzdatelstvo Ruhil, Kazan 2006, s. 236-240.
Halikova, E. A., "Bolşe-Tiganiy Mogilnik", *Sovyetskaya Arheologiya*, No:2, (Moskova, 1976), s. 158-178.
Halikova, E. A., *Musulmanskie Mogilniki Voljskoy Bulgari X – Naçala XIII Vekov kak İstoriçeskiy İstoçnik*: Avtoref. Diss. Kand. İstor. Nauk, Moskova, 1976.
Halikova, E. A., *Musulmanskie Nekropoli Voljskoy Bulgari X – Naçala XIII vv.*, İzdatelstvo KGU, Kazan, 1986.
Halikova, E. A., "Rannevengerskie Pamyatniki Nijnego Prikamya i Priuralya", *Sovyetskaya Arheologiya*, No:3, (Moskova, 1976), s. 141-156.
Halikova, E. A.-Halikov, A. H., *Rannie Vengrı na Kame i Urale (Bolşe-Tiganskiy Mogilnik)*, İzdatelstvo "Fen", Kazan, 2018.
Haliullin, İ. H., "O Mongolskom Pohode 1232 g. na Voljskuyu Bulgariyu", Voljskaya Bulgariya i Mongolskoe Naşestvie, Otv Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1988, s. 23-26.
Harmatta, János, *Avarların Dili Sorununa Dâir-Doğu Avrupa'da Türk Oyma Yazılı Kitabeler*, çev. Hicran Akın, TTK Yayınları, Ankara, 1988.
Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticâret Tarihi*, çev. Ord. Prof. Enver Ziya Karal, 2. Bs., TTK Yayınları, Ankara, 2000.
Hlebnikova, T. A., "İstoriya Arheologiçeskogo İzuçeniya Bolgarskogo Gorodişça Stratigrafiya Topografiya", *Gorod Bolgar. Oçerki İstorii i Kulturı*, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davıdov, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1987, s. 32-88.
Hlebnikova, T. A., *Keramika Pamyatnikov Voljskoy Bolgarii. k Voprosu ob Etnokulturnom Sostave Naseleniya*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova, 1984.
Hlebnikova, T. A., "Kojevennoe Delo", *Gorod Bolgar Oçerki Remeslennoy Deyatelnosti*, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davıdov, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1988, s. 244-252.
Hlebnikova, T. A., "Nadpisi na Metalliçeskih İzdeliyah", *Gorod Bulgar. Remeslo Metallurgov, Kuznetsov, Leteyşikov*, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davıdov, Kazan, 1996, s. 275-290.
Hlebnikova, T. A., *Osnovnıe Proizvodstva Voljskih Bolgar Perioda X – Naçala XIII vv.*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1963.
Hlebnikova, T. A., *Osnovnıe Proizvodstva Voljskih Bolgar Perioda X – Naçala XIII v.*, Avtoreferat Dissertatsiya Kand. İsto. Nauk, Kazan, 1964.
Hudyakov, M., *Oçerki po İstorii Kazanskogo Hanstva*, İzdatelstvo İnsan, Moskova, 1991.
Huzin, F. Ş., "Bulgariya-Strana Gorodov", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzdatelstvo Ruhil, Kazan, 2006, S.152-189.
Huzin, F. Ş., *Bolgarskiy Gorod v X – Naçale XIII vv.*, İzdatelstvo Master Layn, Kazan, 2001.
Huzin, F. Ş., "Bulgarskoye Gosudarstvo: Obrazovaniye, Territoriya i Naseleniye", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzdatelstvo Ruhil, Kazan, 2006, s. 132-139.
Huzin, F. Ş., "Ukrepleniya Vneşney Linii Oboronı Bilerskogo Gorodişa (k Voprosu o Vremeni Vozniknoveniya i Etapah Stroitelstva)", *Voenno-Oboronitelnoe Delo Domongolskoy Bulgarii*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1985, s. 58-90.
Huzin, F. Ş., "Velikiy Gorod i Mongolskoe Naşestvie", *Voljskaya Bulgariya i Mongolskoe Naşestvie*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1988, s. 43-50.

Huzin, F. Ş., *Velikiy Gorod na Çeremşane Stratigrafiya, Hronologiya, Problemı Bilera-Bulgara*, Kazan, 1995.

Huzin, F. Ş., "Voljskaya Bulgariya X-Naçalo XIII vv.: Territoriya, Arheologiçeskie Pamyatniki, Naselenie", *Ocerki po Arheologii Tatarstana*, İzdatelstvo Şkola, Kazan, 2001, s. 135-145.

Huzin, F. Ş., *Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya (X – Naçalo XIII Veков)*, İzdatelstvo Fest, Kazan, 1997.

Huzin, F. Ş.-Kavayev, M. M., "İssledovaniya Vnutrenniy Linii Oborom Bilerskogo Gorodiça", *Voenno Oboronitelnoe Delo Domongolskoy Bulgarii*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1985, s. 41-57.

İbragim, T. K.-Sultanov, F. M.-Yuzeyev, A. N., *Tatarskaya Religiozno-Filosofskaya Mısl v Obşçe Musulmanskom Kontekste*, Tatknigoizdat, Kazan, 2002.

İslâmic Historiography and 'Bulghar' Identity Among The Tatars and Baskırsh of Russia, By Allen J. Frank, Brill-Leiden-Boston-Köln, 1998.

İssledovaniya Velikogo Gorada, Otv. Red. V. V. Sedov, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1976.

İstoriya Başkortostana s Drevneyşih Vremen do 60-x godov XIX v., Otv. Red. X. F. Usmanov, İzdatelstvo Kitap, Ufa, 1997.

İstoriya Rossii s Drevneyşih Vremen do Kontsa XVII Veka, Otv. Red. A. N. Saharov, A. P. Novoseltsev, İzdatelstvo Ast, Moskova, 1996.

İstoriya Tatarii v Materialah i Dokumantah, Pod Red. N. L. Rubinşteyna, İzdatelstvo Sotsekgiz, Moskova, 1937.

İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step, İzdatelstvo Ruhil, Kazan, 2006.

İstoriya Tatarskoy ASSR Tom I (s Drevneyşih Vremen do Velikoy Oktyabrskoy Sotsialistiçeskoy Revolyutsii), Redaktsiya Politiçeskoy i İstoriçeskoy Literaturı, Tatknigoizdat, Kazan, 1955.

İstoriya Tatarskoy ASSR (s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney), Tatknigoizdat, Kazan, 1968.

İstoriya Tatarskoy ASSR, Tatknigoizdat, Kazan, 1973.

İstoriya Tatarstana, İzdatelstvo Tarih, Kazan, 2005.

İz Glubini Stoletiy, Tatknigoizdat, Kazan, 2000.

İz İstorii Rannih Bulgar, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1981.

İzmaylov, İ. L., "İslâm v Voljskoy Bulgari: Rasprostranenie i Regionalnıe Osobennosti", *Volga-Ural Bölgesinde İslâm Medeniyeti II. Uluslararası Sempozyumu Tebliğleri*, IRCICA, İstanbul, 2008, s. 177-191.

İzmaylov, İ. L., "İstoriya İzuçeniya Voenno-Oboronitelnogo Delo Voljskih Bulgar", *Voenno-Oboronitelnoe Delo Domongolskoy Bulgari*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1985, s. 7-21.

İzmaylov, İ. L., "K Voprosu o Kanoniçnosti i Yazıçeskih Perejitkah v Musulmanskom Pogrebalnom Obryade Voljskih Bulgar", *Voprosı Drevney İstorii Volgo-Kamya*, İzdatelstvo "Master-Layn", Kazan, 2001, s. 60-69.

İzmaylov, İ. L., "Naçala İstorii Voljskoy Bulgarii v Predanii i İstoriçeskoy Traditsii", *Drevneyşie Gosudarstva Vostoçnoy Evropı*, İzdatelstvo Vostoçnaya Literatura, Moskova, 2000, s. 99-105.

İzmaylov, İ. L., "O Russko-Bulgarskih Svyazah v Oblasti Tehniki i Voennoe Dela", *Voljskaya Bulgariya i Rus (k 1000-Letiyu Russko-Bulgaskogo Dogovora)*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1986, s. 123-137.

İzmaylov, İ. L., "Orujie Blijnego Boya Voljskih Bolgar VIII-X vv.", *Rannie Bulgarı v Vostoçnoy Evrope*, Kazan, 1989, s. 107-121.

İzmaylov, İ. L., "Orujiye Blijnego Boya Voljskih Bulgar X-XII vv. (Kopya i Voevıe Toporı", *Arheologiya Voljskoy Bulgari: Problemı, Poiski, Reşeniya*, Otv. Red. F. Ş. Huzin, İzdatelstvo Akademii Nauk Tataristana, Kazan, 1993, s. 77-106.

İzmaylov, İ. L., "Obrazovanie Bulgarskogo Gosudarstva", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzdatelstvo Ruhil, Kazan, 2006, s. 124-132.

İzmaylov, İ. L., "Voljskaya Bulgariya: Voennoe Delo, Vneşnyaya Politika", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzdatelstvo Ruhil, Kazan, 2000, s. 336-377.

İzmaylov, İ. L., *Voorujenie i Voennoe Delo Naseleniya Voljskoy Bulgari X – Naçala XII v.*, İzdatelstvo Magadan, Kazan, 1997.

Kafalı, Mustafa, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1976.

Kafesoğlu, İbrahim, *Bulgarların Kökeni*, TKAE Yayınları, Ankara, 1985.

Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, 4. Bs., TTK Yayınları, Ankara, 2000.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, 15. Bs., Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1984.

Kahovskiy, B. V.-Kahovskiy, V. F., "İzuçeniye Bulgarskih Pamyatnikov na Territorii Çuvaşii", *Arheologiya Voljskoy Bulgari: Problemi, Poiski, Reşeniya*, Otv. Red. F. Ş. Huzin, İzdatelstvo Akademii Nauk Tatarstana, Kazan, 1993, s. 32-44.

Kahovskiy, V. F., "O Yazıçestve Voljskih Bulgar (po Arheologiçeskim Dannım)", *Novie İssledovaniya po Arheologii i Etnografii Çuvaşii*, Çeboksarı, 1983, s. 26-42.

Kahovskiy, V. F.-Smirnov, A. P., "O Svyazah Bulgarskih i Suvarskih Plemen s Mestnım Naseleniyem Srednego Povoljya", *Gorodişçe Hulaş i Pamyatniki Srednevekovya Çuvaşskogo Povoljya*, Çeboksarı, 1972, s. 74-114.

Kalinin, N. F., *Kazan. Tarihi Oçerk*, Tözetelgen hem Tulılandırılgan İkençe Basmadan Terjeme, Tatknigoizdat, Kazan, 1957.

Kalinin, N. F.-Halikov, A. H., *İtogi Arheologiçeskih Rabot za 1945-1952 gg.*, Trudı KFAN SSSR, Seriya Gumanitarnıh Nauk, Tatknigoizdat, Kazan, 1954.

Karamzin, N. M., *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, T. I, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1989.

Karatay, Osman, "Kafkasya Bulgarları Tarihi", *Karaçay-Balkarlar Tarih, Toplum ve Kültür*, Karam Yayınları, Ankara, 2003, s. 19-25.

Karimullin, Abrar, *Tatarı Etnos i Etnonim*, Tatknigoizdat, Kazan 1988.

Kavayev, M. M., vd., "Otrajenie Mongolskogo Naşestviya v Naplastovaniyah Bolgara", *Voljskaya Bulgariya i Mongolskoe Naşestvie*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1988, s. 58-70.

Kazakov, Evgeniy, "Novıe Arheologiçeskie Materialı k Probleme Ranney Tyurkizatsii Uralo-Povoljya", *Tatar Arheologiyase*, No:1-2(4-5), (Kazan, 1999), s. 23-38.

Kazakov, Evgeniy, "Rannie Torgovo-Remeslennıe Poseleniya na Volge i Kame", *Srednevekovaya Kazan: Vozniknovenie i Razvitie, Materialı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii. Kazan 1-3 İyunya 1999 Goda*, İzdatelstvo "Master-Layn", Kazan, 2000, s. 117-121.

Kazakov, E. P., "Bulgarskie Pamyatniki Priustevoy Çasti Zakamya i Mongolskoe Naşestvie", *Voljskaya Bulgariya i Mongolskoe Naşestvie*, Otv. Red. A. H. Halikov, Kazan, 1988, s. 71-81.

Kazakov, E. P., *Bulgarskoe Selo X-XIII vv. Nizoviy Kamı*, Tatknigoizdat, Kazan, 1991.

Kazakov, E. P., *Kultura Ranney Voljskoy Bolgarii*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1992.

Kazakov, E. P., "Kuşnarenkovaya Kultura", *Oçerki po Arheologii Tatarstana*, İzdatelstvo Şkola, Kazan, 2001, s. 119-122.

Kazakov, E. P., "O Lokalizatsii Madyar v IX v.", *Voprosı Drevney İstorii Volgo-Kamya*, İzdatelstvo "Master-Layn", Kazan, 2001, s. 53-59.

Kazakov, E. P., "Ob Arheologiçeskom İzuçenii Rannebulgarskogo Perioda", *Novoe v Arheologii i Etnografii Tatarii*, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1983, s. 29-37.

Kazakov, E. P.-Halikova, E. A., "Rannebolgarskie Pogrebeniya Tetyuşskogo Mogilnika", *İz İstorii Rannih Bulgar*, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1981, s. 21-35.

Kemalov, İlyas, *Altın Orda ve Rusya (Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009.

Kirpiçnikov, Anatoliy; İzmaylov, İskander, "Karolingskie Meçi iz Bulgarii (iz Fondov Gosudarstvennogo Obedinennogo Muzeya Respubliki Tatarstan)", *Srednevekovaya Kazan: Vozniknovanie i Razvitie. Materialı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii. Kazan 1-3 İyunya 1999 Goda*, İzdatelstvo "Master-Layn", Kazan, 2000, s. 207-218.

Koç, Dinçer, "Divanü Lügat-İt Türk'te İdil Bulgarları Hakkında Vrilen Bilgiler Üzerine Bir Değerlendirme", *VIII. Uluslararası Türkoloji Kongresi 30 Eylül-04 Ekim 2013 – İstanbul Bildiri Kitabı IV*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 581-589.

Koç, Dinçer, "Nümizmatik Verilere Göre X. Yüzyılda İdil Bulgar Emirleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Say. 187, (İstanbul, 2010), s. 223-236.

Kokorina, N. A., *Keramika Voljskoy Bulgari Vtoroy Polovini XI – Naçala XV v. (k Probleme Preemstvennosti Bulgarskoy Kultur)*, İzdatelstvo İnstitut İstorii, Kazan, 2002.

Kokorina, N. A; Hlebnikova, T. A., "Keramika Turkoyazıçnogo Naseleniya Voljskoy Bulgari X-XIII vv.", *Arheologiya Voljskoy Bulgari: Problemı, Poiski, Reşeniya*, Otv. Red. F. Ş. Huzin, İzdatelstvo Akademii Nauk Tatarstana, Kazan 1993, s. 106-111.

Kokotsev, P. K, *Evreysko-Hazarskaya Perepiska v X Veke*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Leningrad, 1932.

Koloda, V. V., "Vliyanie Hazaro-Arabo-Vizantiyskih Otnoşeniy na Kontaktı Slavyan Rusi s Naseleniem Hazarii", *Mejdunarodnıe Otnoşeniya v Basseyne Çernogo Morya v Skifo-Antiçnoe i Hazarskoe Vremya, Sbornik Statey po Materialam XII Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii*, Media-Polis, Rostov-Na-Donu, 2009, s. 232-240.

Kostomorov, N. İ., *Russkaya İstoriya v Jizneopisaniyah Eyo Glavneyşih Deyateley*, Kniga Pervaya, İzdatelstvo Olma-Press, Moskova, 2004.

Kovalevskiy, A. P., *Çuvaşi i Bulgarı po Dannım Ahmeda İbn-Fadlâna*, Çeboksarı, 1954.

Krasilnokov, K. İ., "Novıe Dannıe ob Etniçeskom Sostave Naseleniya Stepnogo Podonsovya VIII – Naç. X v.", *Stepi Evropı v Epohu Srednevekovya. Hazarskoe Vremya*, T. 2, İzdatelstvo DonNU, Donetsk, 2001, s. 303-322.

Krasnov, Y. A., "Nekatorıe Voprosı İstorii Zemledeliya u Jiteley Goroda Bolgara i Ego Okrugi", *Gorod Bolgar: Oçerki İstorii i Kulturı*, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davıdov, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1987, s. 205-230.

Krasnov, Y. A., "Oboronitelnıe Soorujeniya Goroda Bolgara", *Gorod Bolgar. Oçerki İstorii i Kulturı*, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davıdov, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1987, s. 99-123.

Kropotkin, V. V., "Bulgarskie Monetı X v. na Territorii Drevney Rusi i Pribaltıki" *Voljskaya Bulgariya i Rus (k 1000-Letniyu Russko-Bulgarskogo Dogovora)*, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1986, s. 38-62.

Kulakovskiy, Y. A., *İstoriya Vizantii. 395-518 Godı*, T. I, 3-e İzdanie, İzdatelstvo Aleteyya, St. Petersburg, 2003.

Kulakovskiy, Y. A., *İstoriya Vizantii. 518-602 Godı*, T. II-III, 3-e İzdanie, İzdatelstvo Aleteyya, St. Petersburg, 1996.

Kultura Bilera: Bulgarskie Orudiya Truda i Orujie X-XIII vv., Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1985.

Kurat, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara, 1972.

Kurat, Akdes Nimet, *Peçenek Tarihi*, İstanbul Devlet Basımevi, 1937.

Kuzeyev, R. G., *İdil-Ural Türkleri*, çev. Arif Acaloğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2005.

Kuzeyev, R. G., "Etniçeskie Rezultatı Prisoedineniya Turkskih i Fino-Ugorskih Narodov Volgo-Uralskogo Regiona k Russkomu Gosudarstvu", *Doklad na IV Mejdunarodnoy Konferentsii po Tsentralnoy Azii (Sentyabr 27-30 1990 g. Universitet Viskonsin –Medison SŞA)*, Ufa, 1990, s. 1-36.

Kuzgun, Şaban, *Hazar Ve Karay Türkleri: Türklerde Yahudilik Ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi*, 2. Bs., Se-Da Yayınları, Ankara, 1993.

Kuzminıh, Sergey-Semıkin, Yuriy, "Tsvetnaya Metalloobrabotka", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzdatelstvo Ruhil, Kazan, 2006, s. 258-272.

Lezina L. N.-Superanskaya A. V., *Türk Onomastikası Çin Seddi'nden Viyana Kapılarına Kadar-Bütün Türk Halkları 23 Bin Boy, Oymak ve Oba*, (D. A. Batur'un İlaveleriyle), Selenge Yayınları, İstanbul, 2009.

Ligeti, L., *Bilinmeyen İç Asya*, C. II, çev. Sadrettin Karatay, MEB Yayınları, İstanbul, 1970.
Lihaçev, A. F., *Bitovie Pamyatniki Velikoy Bulgari*, Vıp. I, Trudı II. AS, St. Petersburg, 1876.
Litavrin, G. G., "Formirovanie i Razvitie Bolgarskogo Rannefeodalskogo Gosudarstva (Konets VII – Naçalo XI v.)", *Ranne-Feodalnıe Gosudarstva na Balkanah VI-XII vv.*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1985, s. 132-188.
Lurye, Y. S., *Obşçerusskie Letopisi XIV-XV vv.*, İzdatelstvo "Nauka" Leningradskoe Otdelenie, Leningrad, 1976.
Magomedov, M. G., *Obrazovanie Hazarskogo Kaganata*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1983.
Mai-Tsai, Liu, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.
Maksimov, E. K., "Nahodka Rannebolgarskih Pogrebeniy Bliz Saratova", *İz İstorii Rannih Bulgar*, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1981, s. 108-111.
Marquart, J., *Die Chronologie Der Alttürkischen Inschriften*, Dieterich'sche Verlags-Buchhandlung Theodor Weicher, Leipzig, 1898.
Matveyeva, G. İ., *Mogilniki Rannih Bolgar na Samarskoy Luke*, Otv. Red. V. B. Kovalevskaya, İzdatelstvo Samarskiy Universitet, Samara, 1997.
Mayveyeva, G. İ.-Bogaçev, A. V., "Pamyatniki Rannebolgarskogo Vremeni", *İstoriya Samarskogo Povoljya s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney. Ranniy Jelezniy Vek i Srednevekove*, Moskova, 2000, s. 155-188.
Merpert, N. Y., *K Voprosu o Drevneyşih Bolgarskih Plemenah*, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1957.
Moravcsik, Gyula, *Byzantinoturcica*, I-II, Akademie-Verlag, Berlin, 1958.
Motsya, A. P.-Halikov, A. H., *Bulgar – Kiev Puti-Svyazi-Sudbı*, Kiev, 1997.
Muhamediyev, A. G., *Bulgaro-Tatarskaya Monetnaya Sistema XII-XV vv.*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1983.
Muhamadiyev, A. G., *Drevnie Monetı Povoljya*, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan, 1990.
Muhamadyarov, Ş. F., *Osnovnıe Etapı Proishojdeniya i Etniçeskoy İstorii Tatarskoy Narodnosti*, Moskova, 1968.
Muhamedova, R. G., *Tatarı-Mişari*, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan, 1972.
Muhametşin, Djamil, "İstiçnikovedçeskaya Baza İzuçeniya Denejnogo Obraşçeniya Povoljya v VI-XI vv.", *Srednevekovaya Kazan: Vozniknovenie i Razvitie, Materialı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii. Kazan 1-3 İyunya 1999 Goda*, İzdatelstvo "Master-Layn", Kazan, 2000, s. 103-107.
Muhametşin, D. G.-Hakimzyanov, F. S., "Epigrafiçeskie Pamyatniki Bolgara", *Gorod Bolgar: Oçerki İstorii i Kulturı*, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davıdov, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1987, s. 143-157.
Muzey Bolgarskoy Tsivilizatsii. Tom I. Drevniy Bolgar: Jizn Goroda, haz. V. S. Baranov, D. G. Bugrov, A. G. Sitdikov, Glavdizayn, Kazan, 2016.
Muzey Bolgarskoy Tsivilizatsii. Tom II. İstoriya Tyurko-Bolgarskoy Tsivilizatsii, haz. V. S. Baranov, D. G. Bugrov, A. G. Sitdikov, Glavdizayn, Kazan, 2016.
Müller, L., *Die altrussischen biografischen Erzahlungen und liturgischen Dichtungen über die heiligen Boris und Gleb*, Münih, 1967.
Nasanov, A. N., *Mongolı i Rus, (İstoriya Tatarskoy Politiki na Rusi)*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1940.
Necef, Ekber N., *Karahanlılar*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2005.
Nemèth, Gyula, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, Közzéteszi Berta Arpád, Akadémiai Kiadó, Budapeşte, 1991.
Nemèth, Gyula, *Attila ve Hunları*, çev. Şerif Baştav, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara, 1982.
Nyeofitsialnaya İstoriya Rossii Vostoçnıe Slavyane i Naşestvie Batıya, Moskova, 2006.
Nigamayev, Albert-Huzin, Fayaz, "Sotsialno-Politiçeskoe Ustroystvo. Obşçestvennıe Otnoşeniya", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzdatelstvo Ruhil, Kazan, 2006, s. 139-151.

Noonan, Thomas S., "The Economy of the Khazar Khaganate", *HdO The World of the Khazars New Perspectives Selected Papers from the Jerusâlem 1999 International Khazar Colloquium*, Ed. By Peter B. Golden, Haggai Ben-Shammai and András Róna-Tas, Brill, Leiden-Boston, 2007, p.207-244.

Novoe v Arheologii Povoljya: Arheologiçeskoe İzuçenie Tsentra Bilerskogo Gorodişa, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1979.

Novoseltsev, A. P., *Hazarskoe Gosudarstvo i Ego Rol v İstorii Vostoçnoy Evropı i Kavkaza*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1990.

Oçerki po Geografii Tatarii, Otv. Red. N. İ. Vorobyev, Tatknigoizdat, Kazan, 1957.

Oçerki po İstorii Başkirskoy ASSR, T. I, Başkirskoe Knijnoe İzdatelstvo, Ufa, 1956.

Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, 6. Bs., TTK Yayınları, Ankara, 2006.

Ögel, Bahaeddin, "İlk Töles Boyları", *Belleten*, Cilt: XII, Sayı: 48, (Ankara, 1948), s. 795-833.

Ögel, Bahaeddin, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, 5. Bs., TTK Yayınları, Ankara, 2003.

Ögel, Bahaeddin, "Sekel'lerin Ataları Hakkında (Sikil, Esgil Boyları)", *Belleten*, C. IX, (Ankara, 1945), s. 469-483.

Paşuto, V. T., *Vneşnyaya Politika Drevney Rusi*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1965.

Pereşçepinskiy Klad (K Vıstavke "Sokravişça İskusstva Drevnego İrana, Kavkaza, Sredney Azii)", Leningrad, 1972.

Petrenko, Aida, "Jivotnovodstvo", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzdatelstvo Ruhil, Kazan, 2006, s. 240-246.

Petruhin, V. Y., "Hazariya, Rus i Slavyane: Stanovlenie Gorodskoy Seti i Kontrol nad Mejdunarodnımi Kommunikatsiyami", *Mejdunarodnıe Otnoşeniya v Basseyne Çernogo Morya v Skifo-Antiçnoe i Hazarskoe Vremya, Sbornik Statey po Materialam XII Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii*, Media-Polis, Rostov-Na-Donu, 2009, s. 208-214.

Pletneva, S. A., *Hazarı*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1986.

Pletneva, S. A., *Koçevniki Srednevekovya. Poiski İstoriçeskih Zakonomernostey*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1982.

Pletneva, S. A., "Koçevniki Vostoçnoevropeyskih Stepey v X-XIII vv.", *Stepi Evrazii v Epohu Srednevekovya*, Otv. Red. S. A. Pletneva, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1981, s. 213-223

Pletneva, S. A., *Ot Koçeviy k Gorodam*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1967.

Pletneva, S. A., *Polovtsı*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1990.

Pletneva, S. A., "Vostoçnoevropeyskie Stepi vo Vtoroy Polovine VIII-X v.: Saltovo-Mayatskaya Kultura", *Stepi Evrazii v Epohu Srednevekovya*, Otv. Red. S. A. Pletneva, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1981, s. 62-75.

Polesskih, M. R., "O Kulture i Nekotorıh Remeslah Obulgarizovannıh Burtas", *İz İstorii Rannih Bulgar*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1981, s. 567.

Poluboyarinova, M. D., *Rus i Voljskaya Bolgariya v X-XV vv.*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1993.

Poluboyarinova, M. D., "Steklyannıe İzdeliya Bolgarskogo Gorodişça", *Gorod Bolgar Oçerki Remeslennoy Deyatelnosti*, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davıdov, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1988, s. 151-214.

Posuda Bilera, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1986.

Prıtsak, Omeljan, *Die Bulgarische Fürstenliste und Die Sprache Der Protobulgaren*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1955.

Ràsonyı, Lászlo, *Doğu Avrupada Türklük*, yay. haz. Dr. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.

Ràsonyı, Lászlo, *Dünya Tarihinde Türklük*, İdeal Matbaa, Ankara, 1942.

Raşev, Raşo, "Velikaya Bolgariya", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzdatelstvo Ruhil, Kazan, 2006, s. 36-47.

Raşitov, F. A., *İstoriya Tatarskogo Naroda s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney*, Saratov, 2001.

Şçerbin, V. G., *Bolşoy Russko-Turetskiy Slovar*, İzdatelstvo Russkiy Yazık, Moskova, 1998.

Rıbakov, B. A., *Drevnyaya Rus*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1963.
Rıbakov, B. A., "Torgovlya i Torgovıe Puti", *İstoriya i Kultura Drevney Rusi*, T. I, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1948, s. 319-326.
Rona-Tas, A., "Kubrat Han'ın Büyük Bulgar Devleti", *Türkler*, C. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 625-628.
Rona-Tas, A., "The Khazar and the Magyars", *HdO The World of the Khazars New Perspectives Selected Papers from the Jerusâlem 1999 International Khazar Colloquium*, Ed. By Peter B. Golden, Haggai Ben-Shammai and András Róna-Tas, Brill, Leiden-Boston, 2007, p.269-278.
Rorlich, Azade-Ayşe, *Volga Tatarları*, çev. Mehmet Süreyya Er, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.
Roux, Jean-Poul, *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, çev. Prof Dr. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan Özcan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2007.
Rugorf, Milton, *Marco Polo Doğu ve Batı Kaynaklarında Çin Seyahati*, çev. Hande Loddo, Kaknüs Yayınevi, İstanbul, 2003.
Runciman, Steven, *A History of the First Bulgarian Empire*, G. Bell & Sons, Londra, 1930.
Ryabinin, E. A., *Fino-Ugorskie Plemena v Sostave Drevney Rusi. K İstorii Slavyano-Finskih Etnokulturnh Svyazey. İstoriko-Arheologiçeskie Oçerki*, İzdatelstvo St. Petersburgskogo Universiteta, St. Petersburg, 1997.
Safargaliyev, M. G., *Raspad Zolotoy Ordı, na Stıke Kontinentov i Tsivilizatsii... iz Opıta Obrazovaniya i Raspada İmperiy X-XVI vv.*, İzdatelstvo İnsan, Moskova, 1996.
Semıkin, Yuriy, "Çernaya Metallurgiya i Kuzneçnoe Delo", *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzdatelstvo Ruhil, Kazan, 2006, s. 249-257.
Shapira, Dan D. Y., "Armenian and Georgian Sources on the Khazars, A Re-Evaluation", *HdO The World of the Khazars New Perspectives Selected Papers from the Jerusâlem 1999 International Khazar Colloquium*, Ed. By Peter B. Golden, Haggai Ben-Shammai and András Róna-Tas, Brill, Leiden-Boston, 2007, p.307-352.
Simeonov, B., *Iztoçni İzvori za İstoriyata i Nazvanieto na Asparuhovite B'lgari, Vekove VIII*, Sofya, 1979.
Smirnov, A. P., "Armyanskaya Koloniya Goroda Bolgara", *Trudı Kuybışevskoy Arheologiçeskoy Ekspeditsii*, T. II, Materialı i İssledovaniya po Arheologii SSSR No:61, Otv. Red. A. P. Smirnov, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1958, s. 330-359.
Smirnov, A. P., *Drevnyaya İstoriya Çuvaşskogo Naroda*, Çeboksarı, 1948, s. 62.
Smirnov, A. P., *Oçerki po İstorii Drevnih Bulgar*, Vıp. XI, Trudı GİM, Moskova, 1940
Smirnov, A. P., "O Vozniknovenii Gosudarstva Voljskih Bulgar", *Vestnik Drevney İstorii*, 2(3), Gosudarstvennoe Sotsialno-Ekonomiçeskoe İzdatelstvo, Moskova, 1938, s. 98-112.
Smirnov, A. P., *Voljskie Bulgarı*, Trudı GİM, Vıp. XIX, Moskova, 1951.
Smirnov, A. P., "Voljskaya Bolgariya", *Arheologii SSSR Stepi Evrazii v Epohu Srednevekovya*, Otv. Red. S. A. Pletneva, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1981, 208-212.
Smolin, V. F., "Arheologiçeskiy Oçerk Tatrespubliki", *Materialı po İzuçeniyu Tatarstana*, Vıp. II, Kazan, 1925, s. 5-70.
Solovyev, S. M., *İstoriya Rossii s Drevneyşih Vremen*, Kniga I, Moskova, 1959.
Solovyev, S. M., *İstoriya Rossii s Drevneyşih Vremen*, Kniga V-VI, Moskova, 1989.
Staşenkov, D. A., "Raskopki Kaybelogo Srednevekogo Mogilnika v 1953-1954 Godah", *Voprosı Arheologii Povoljya*. Vıp. 3, Samara, 2003, s. 324-345.
Stepi Evrazii v Epohu Srednevekovya, Otv. Red. S. A. Pletneva, Arheologii SSSR, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1981.
Szàdeczky-Kardoss, Samuel, "The Avar", *The Cambridge History of Early İnner Asia*, Ed. By Denis Sinor, Cambridge University Press, Londra, 1990, p.206-229.
Şahmatov, A., "Drevneyşie Redaktsii Povesti Vremennıh Let", *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşçeniya*, Otd. 3, (St. Peterburg, 1897), s. 209-259.

Şakirov, Z. G., *Bilyar: Kladovaya Naslediya*, İzdatelstvo Akademii Nauk RT, Kazan, 2019.
Şambarov, V. E., *Voyni Yazıçeskoy Rusi*, İzdatelstvo Eksmo: Algoritm, Moskova, 2010.
Şarifullin, R. F., "O Rannih Jilişçah Voljskoy Bulgar (X - Naçalo XIII vv.), *Arheologiya Voljskoy Bulgari: Problemı, Poiski, Reşeniya*, Otv. Red. F. Ş. Huzin, İzdatelstvo AN Tatarstana, Kazan, 1993, s. 63-76.
Şener, H. İbrahim-Yıldız, Alim, *Türk İslâm Edebiyatı*, 2. Bs., Rağbet Yayınevi, İstanbul, 2008.
Şpilevskiy, S. M., *Drevnie Goroda i Drugie Bulgarsko-Tatarskie Pamyatniki v Kazanskoy Gubernii*, Kazan, 1877.
Tagirov, İ. R., *İstoriya Natsionalnoy Gosudarstvennosti Tatarskogo Naroda i Tatarstana*, Tatknigoizdat, Kazan, 2000.
Taşağıl, Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III – M.S. X. Asır)*, TTK Yayınları, Ankara, 2004.
Taşağıl, Ahmet, *Gök-Türkler I*, TTK Yayınları, Ankara, 2003.
Tatar Edebiyatı Tarihi, T. I, Tatar Kitap Neşriyatı, Kazan, 1984.
Tatarı Srednego Povoljya i Priuralya, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1967.
Tekin, Talât, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, TDK Yayınları, Ankara, 1987.
Tekin, Talât, *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*, TDK Yayınları, Ankara, 1988.
Temir, Ahmet, "Kuzey Türk Edebiyatı (Tatar-Başkurt)", *Türk Dünyası El Kitabı*, TKAE Yayınları, Ankara, 1976, s. 505-521.
Togan, A. Zeki Velidî, *Tarihte Usûl*, 4. Bs., Enderun Yayınları, İstanbul, 1985.
Togan, A. Zeki Velidî, *Türk ve Tatar Tarihi*, Elektro-Tipografya Millet, Kazan, 1912.
Togan, A. Zeki Velidî, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, C. I, 3. Bs., Enderun Yayınları, İstanbul, 1981.
Togan, İsenbike; vd., *Çin Kaynaklarında Türkler Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu) 194a "Türkler" Bölümü (Açıklamalı Metin Neşri)*, TTK Yayınları, Ankara, 2006.
Tolstov, S. P., *Po Sledam Drevne Horezmiyskoy Tsivilizatsii*, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1948.
Topsakal, İlyas, *İdil Bulgarları ve İslâmiyet*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019.
Trepavlov, Vadim, "Obrazovanie Ulusa Djuçi", *Zolotaya Orda v Mirovoy İstorii*, İnstitut İstorii İm. Ş. Mardjani AN RT, Kazan, 2016, s. 137-141.
Trofimova, T. A., *Etnogenez Tatar Povoljya v Svete Dannıh Antropologii*, İzdatelstvo AN SSSR, Moskova-Leningrad, 1949.
Trudı Volgo-Donskoy Arheologiçeskoy Ekspeditsii, T. I, Materialı i İssledovaniya po Arheologii SSSR No:62, Otv. Red. M. İ. Artamanov, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1958.
Trudı Kuybışevskoy Arheologiçeskoy Ekspeditsii, T. II, Materialı i İssledovaniya po Arheologii SSSR No:61, Otv. Red. A. P. Smirnov, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1958.
Trudı Kuybışevskoy Arheologiçeskoy Ekspeditsii, T. III, Materialı i İssledovaniya po Arheologii SSSR No:80, Otv. Red. A. P. Smirnov, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova, 1960.
Trudı Kuybışevskoy Arheologiçeskoy Ekspeditsii, T. IV, Materialı i İssledovaniya po Arheologii SSSR No:80, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova, 1962.
Tsalkin, V. İ., "Fauna iz Raskopok Arheologiçeskih Pamyatnikov Srednego Povoljya", *Trudı Kuybışevskoy Arheologiçeskoy Ekspeditsii*, Materialı i İssledovaniya po Arheologii SSSR No:61, T. II, Otv. Red. A. P. Smirnov, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova, 1958, s. 221-280.
Turan, Osman, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2004.
Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, 8. Bs., Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1999.
Turan, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi: Türk Dünya Nizamının Milli İslâmi ve İnsani Esasları*, C. 1, 10. Bs., Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1997.
Valeyev, F. H., *Drevnee i Srednevekovoe İskusstvo Srednego Povoljya*, Mariyskoe Knijnoe İzdatelstvo, Yoşkar-Ola, 1975.

Valeyev, R. M., "Torgovıe Sıvyazi Voljskoy Bulgari i Rusi v Domongolskiy Period", *Voljskaya Bulgariya i Rus (k 1000-Letniyu Russko-Bulgarskogo Dogovora)*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1986. s. 20-36.

Valeyev, R. M., *Voljskaya Bulgariya: Torgovlya i Denejno-Vesovıe Sistemı IX –Naçala XIII Vekov*, İzdatelstvo Fest, Kazan, 1995.

Valeyeva, D. K., *İskusstvo Voljskih Bulgar*, Tatknigoizdat, Kazan, 1983.

Valiulina, S. İ., "Steklyannıe Kubki Bilerskogo Gorodişça", *Voprosı Drevney İstorii Volgo-Kamya*, İzdatelstvo "Master-Layn", Kazan, 2001, s. 78-84.

Veliyev, R. M.-Muhammetşin, C. A., *-Büyük Bulgar- Bulgar Tatar Uygarlığının Anıtı*, çev. Fazıl Agiş, Türksoy Yayınları, Ankara, 2000.

Vàsàry, István, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, çev. İsmail Doğan, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007.

Vasileva, İ. N., "Srednevekove: Period Obreteniya Rodini Bolgarami. Voljskaya Bolgariya, Zolotaya Orda (VII-XV vv.)", *Sergievskiy Rayon. Drevnost i Srednevekove. Arheologiçeskie Oçerki*, Samara, 1997, s. 217-250.

Vernadsky, George, *Ancient Russia*, Vol. 1, Yale University Press, New Haven, 1943.

Vernadsky, George, *Moğollar ve Ruslar*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul, 2007.

Voenno-Oboronitelnoe Delo Domongolskoy Bulgarii, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1985.

Voljskaya Bulgariya i Mongolskoe Naşestvie, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1988.

Voljskaya Bulgariya i Rus (k 1000-Letniyu Russko-Bulgarskogo Dogovora), Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1986.

Yakimov, İ. V., "Russko-Bulgarskie Vzaimootnoşeniya Nakanune Mongolskogo Naşestviya", *Voljskaya Bulgariya i Mongolskoe Naşestvie*, Otv. Red. A. H. Halikov, İzdatelstvo KFAN SSSR, Kazan, 1988, s. 27-32.

Yakubovskiy, A. Y., *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, TTK Yayınları, Ankara, 2000.

Yakubovskiy, A. J., "IX ve X. Asırlarda İdil ve Bulgar'ın Tarihi Topografisi Meselesine Dâir", çev. Abdülkadir İnan, *Belleten*, Sayı: 62, (Ankara, 1952), s. 273-297.

Yanin, S. A., "Novıe Dannıe o Monetnom Çekane Voljskoy Bolgarii X v.", *Trudı Kuybışevskoy Arkeologiçeskoy Ekspeditsii*, Otv. Red. A. P. Smirnov, T. IV, Materialı i İssledovaniya po Arheologii SSSR No:80, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova, 1962, s. 179-204.

Yazıcı, Nesimi, "İdil (Volga) Bulgar Hanlığı'nda İslâmiyet", *Türkler*, C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 394-408.

Yıldırım, Kürşat, *Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük Hun, Türk, Uygur ve Çin Hükümdarları Listesi*, Otopsi Yayınevi, İstanbul, 2010.

Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1976.

Yusupov, G. V., *Vvedeniye v Bulgaro-Tatarskuyu Epigrafiku*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1960.

Yücel, Muallâ Uydu, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, TTK Yayınları, Ankara, 2007.

Zaiçkin, İ. A.-Poçkayev, *Russkaya İstoriya Populyarnıy Oçerk IX – Seredina XVIII v.*, İzdatelstvo Mısl, Moskova, 1992.

Zakirova, İ. A., "Kostreznoe Delo Bolgara", *Gorod Bolgar Oçerki Remeslennoy Deyatelnosti*, Otv. Red. G. A. Fedorov-Davıdov, İzdatelstvo Nauka, Moskova, 1988, s. 220-240.

Zakiyev, M. Z.-Kuzmin-Yumanidi, Y. F., *Voljskie Bulgarı i İh Potomki*, İzdatelstvo İnsan, Moskova-Kazan, 1993.

Zekiyev, Mirfatih Z., *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, çev. D. Ahsen Batur, 2. Bs., Selenge Yayınları, İstanbul, 2007.

Zımonyı, İstván, "Bulgarlar ve Ogurlar", *Türkler*, C. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 606-616.

Zımonyı, İstván, *The Origins of the Volga Bulgars*, Szeged, 1990.

Zlatarski, V. N., *İstoriya na Blgarskata Drjava prez Srednite Vekove*, T. I. Prvo Blgarsko Tsarstvo, Çast 1. Epoha na Huno Blgarskoto Nadmlşçie, Sofya, 1994.

5. Ansiklopedi Maddeleri

Ahmad, Sayyid Maqbul, "İbn Rüste", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 20, s. 253-254.
Avcı, Casim, "Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 29, s. 353-355.
Avcı, Casim, "Yâküt el-Hamevî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 43, s. 288-291.
Bilgin, Orhan, "Gerdîzî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 14, s. 29-30.
Golden, Peter B., "Bulghars", *Encyclopaedia of Islam*-3, Brill, 2007, p.92-98.
Golden, Peter B., "Burtas", *Encyclopaedia of Islam*-3, Brill, 2007, p.98-101.
Kurtuluş, Rıza,"Hudûdü'l-Âlem", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, s. 304.
Kutluer, İlhan,"Belhî, Ebû Zeyd", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 5, s. 412-414.
Muhammedoğlu, Aliyev Saleh, "İbn Fadlân", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 19, s. 477-479.
Özaydın, Abdülkerim, "Beyhakî, Ali b. Zeyd", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, s. 62-63.
Özdemir, Mehmet, "Ebû Hâmid el-Gırnâtî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 10, s. 128-130.
Özdemir, Mehmet, "Ebû Ubeyd el-Bekrî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 10, s. 247-248.
Şeşen, Ramazan, "İbn Havkal", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 20, s. 34-35.
Şeşen, Ramazan, "İdrîsî, Şerîf", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 21, s. 493-495.
Tümer, Günay, "Bîrûnî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, s. 206-215.
Taşağıl, Ahmet, "İdil Bulgar Hanlığı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 21, s. 472-274.
Tolmecheva, Marina A., "İstahrî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 23, s. 203-205.
Tolmacheva, Marina A., "Makdisî, Muhammed b. Ahmed", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 27, s. 431-432.

EKLER

1. İDİL BULGAR DEVLETİ VE KOMŞULARI

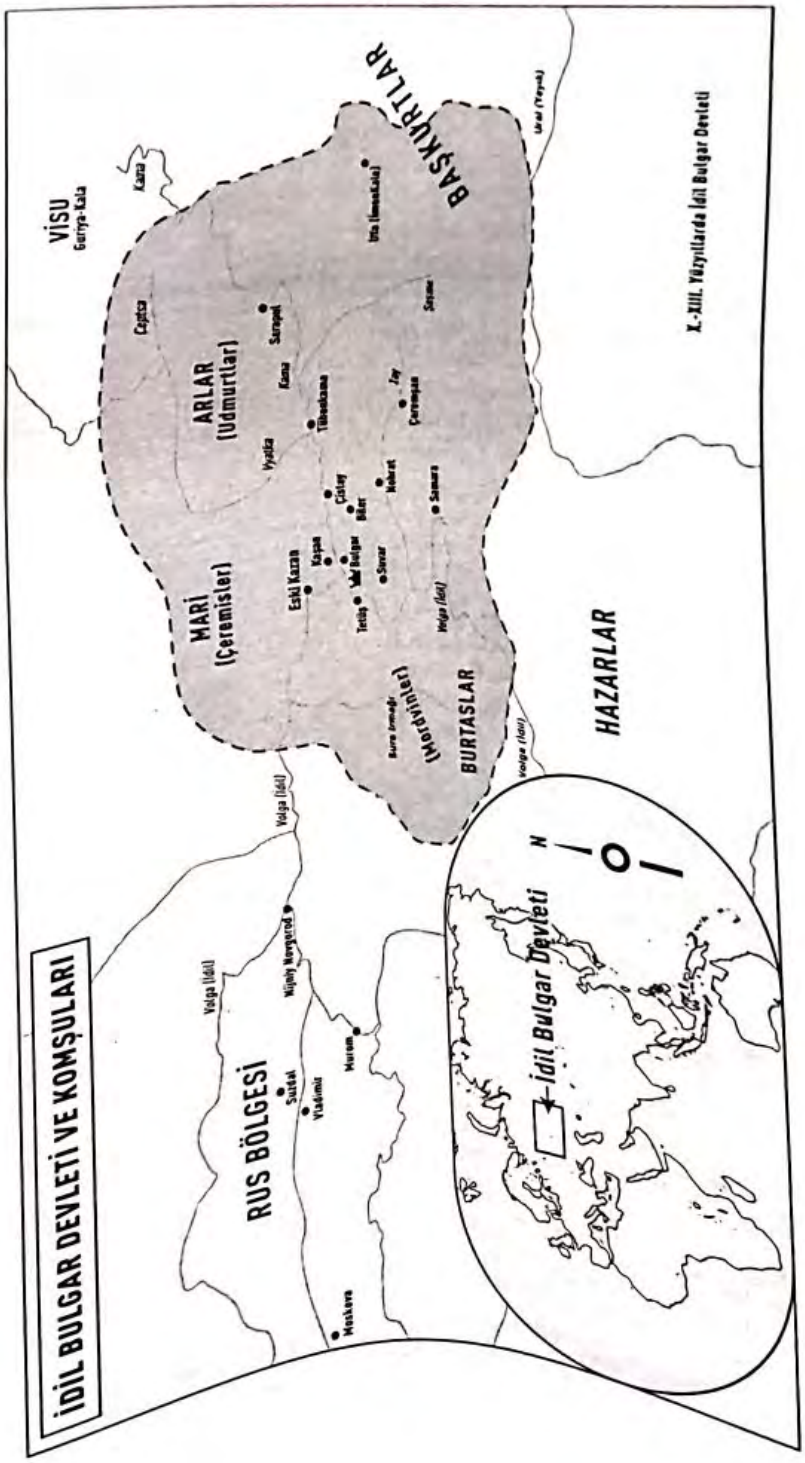

2. İDİL BULGAR EMİRLERİ ŞECERESİ[487]

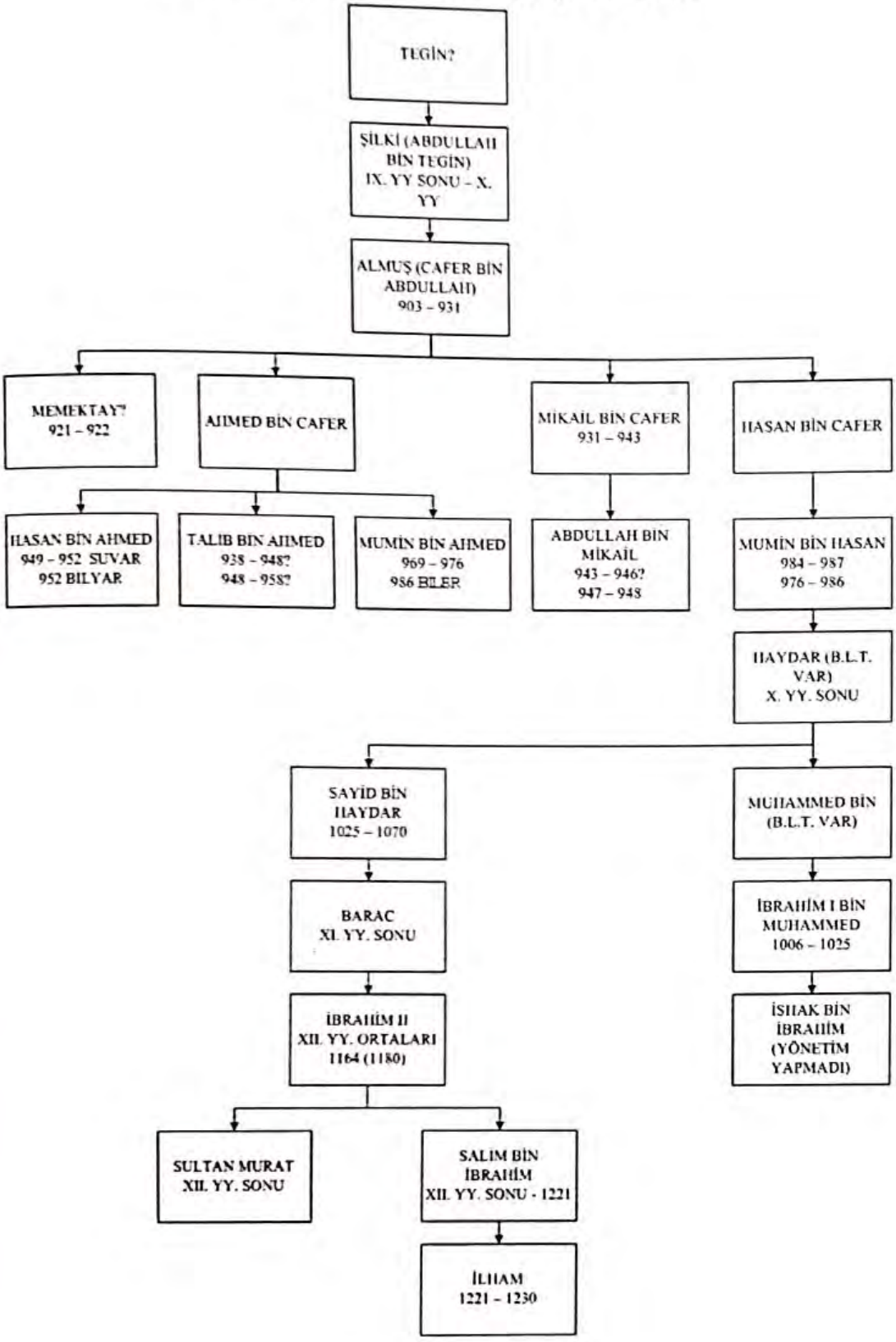

487 *İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah. Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzdatelstvo Ruhil, Kazan, 2006, s. 149'dan alınmıştır.

DİZİN

A

Abdullah bin Mikail 126
Abdurrahman bin Mümin 127
Agathias 53, 54, 55, 56, 62, 349
Akhunlar 61
Alaaddin Ata Melik Cüveynî 26, 221, 222, 347
Alabuga 238
Alan 35, 46, 48, 51, 59, 60, 119, 166, 209, 215, 249, 250, 353, 354
Ali İbn'ül Fırat 151
Alim Bek 229
Almanya 317
Almış Şılki Yıltıvar 150
Alp-İlitver 149, 258
Alsek 68
Altın Bek 229, 251
Anadolu 24, 181, 331, 332, 335
A-na-kui 60
Anastasius 58
Andrey Bogolübsk 192, 194, 288
Andrey Konstantinoviç 244
Anfal 246
Antakyalı İonnes 58
Arabistan 316
Arapşah 243
Arşak 45, 47
Aru 9, 135, 136, 319, 320, 322
Asparuh 60, 72, 79, 81, 87, 342
Astarhan 246
Atilla 41, 44, 51, 52, 57, 69, 218, 341, 356
Avar 48, 51, 59, 61, 62, 63, 64, 67, 68, 69, 79, 341, 363
Avitohol 63, 64
Avramiy 7, 204, 288
Aydar 146
Ayepa 6, 190, 191
Azak Denizi 54, 55, 58, 66, 69, 70, 71, 84, 95, 212

B

Bağdat 16, 19, 23, 24, 144, 145, 146, 150, 151, 152, 153, 154, 159, 262, 326, 331, 333
Balım Hoca 163
Baltık Denizi
Baltık 154, 164, 171, 317
Barancar 114, 115, 156, 260, 261, 267, 342
Barış Saklabî 151
Barsil 46, 48, 61, 85, 115, 267
Başkurt 23, 52, 128, 131, 152, 160, 220, 222, 224, 232, 249, 334, 364
Batbayan 74, 79, 80, 83
Batu Han 208, 220, 226, 227, 232
Bayan 61, 68, 74, 80, 228, 229
Bekrî 22, 134, 281, 366
Belhî 17, 19, 20, 24, 116, 131, 144, 147, 156, 282, 293, 328, 332, 366
Berke Han 161, 230, 233, 334
Bersula 52, 113, 115, 130, 259, 260, 261
Beyhakî 24, 25, 156, 164, 258, 259, 347, 366
Bezdna 116, 137, 139, 316
Bezmer 64, 74
Biler 7, 9, 11, 33, 115, 117, 124, 137, 154, 156, 158, 163, 186, 193, 196, 204, 205, 207, 209, 216, 218, 224, 225, 226, 228, 229, 230, 234, 237, 238, 241, 259, 262, 270, 280, 282, 283, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 296, 299, 302, 304, 306, 307, 309, 310, 314, 315, 327, 337, 338, 339, 343, 344, 354, 356
Birûnî 21, 22, 153, 335, 347
Bizans 15, 19, 27, 44, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 74, 77, 78, 79, 80, 81, 84, 89, 141, 149, 160, 169, 171, 177, 181, 182, 186, 191, 282, 299, 315, 317, 320, 321, 325, 326, 330, 332, 337, 341, 362
Bogdaşinsk 138, 200

DİNÇER KOÇ

İDİL BULGARLARI

Bulgarlar, 922 yılında İslâmiyet'i resmî olarak kabul eden ilk Türk devletini teşkil etmeleri ve İdil boyunun Türkleşmesini sağlamaları açısından Türk tarihinde müstesna bir yere sahiptirler. İdil Bulgarlarının hâkimiyet tesis ettiği bölge, büyük çoğunlukla, bugünkü Rusya Federasyonu'nun Tataristan Özerk Cumhuriyeti sınırları dâhilinde kalmaktadır. Burada yaşayan Tatar Türklerinin etnik oluşumunda İdil Bulgarlarının mühim rolü vardır. Türklük açısından böyle ehemmiyetli bir mevkie ulaşmış İdil Bulgarlarının tarihini anlamak için ortaya çıktıkları en eski devirlere kadar incelenmeleri gerekiyor. Dinçer Koç *İdil Bulgarları* başlıklı çalışmasında, Bulgarların kökeninden başlayarak, Asya Hun Devleti'nin dağılmasından XIII. yüzyılın ortalarına kadar geçen zaman sürecinde İdil Bulgarlarının tarihte oynadıkları role değiniyor. Ayrıca İdil Bulgar Devleti'nin Moğollar tarafından 1236 yılında yıkılmasından Kazan Hanlığı'nın kuruluşuna kadarki süreçte Altın Orda hanlarının hâkimiyetindeki Bulgar bölgesinin tarihini de incelemesine dâhil ederek hem Altın Orda Devleti'nin hem de Kazan Hanlığı tarihinin anlaşılmasına katkı sunuyor. Dahası, Erken Bulgar halkına ait Bolşe Tarhan (Ulu Tarhan), Kaybel, Tankeyev gibi mezarlıklarda; ayrıca Biler, Bulgar ve Suvar başta olmak üzere İdil Bulgarlarının önemli şehir merkezlerinde yüz yılı aşkın bir süredir gerçekleştirilen ciddi arkeoloji çalışmalarını da titiz bir şekilde değerlendirerek, bilhassa İdil Bulgarlarının maddî kültürleriyle ilgili oldukça kapsamlı bilgiler sunuyor. Dinçer Koç, oldukça uzun bir tarih sürecini ele aldığı bu çalışmasında, İdil Bulgarlarını Türk tarihinin bütünlüğü içinde değerlendiriyor ve İdil Bulgarlarıyla ilgili bundan sonra yapılacak çalışmalara da ışık tutacak bir perspektif sunuyor.

THO 0114842 SYI

ISBN 978-605-4944-89-7
9 786054 944897

facebook/selengeyayinevi
instagram/selengeyayinlari
twitter/selengeyayinevi
selenge.com.tr